Fedakâr eşim
Enise Esmahan Aykut'a.....

AHMED CEVDET PAŞA

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
III-2. Dizi - Sayı: 15[a]

AHMED CEVDET PAŞA
(1238-1312/1823-1895)

HAYATI, ESERLERİ, TARİHÇİLİĞİ, HAKKINDA YAPILAN ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

Prof. Dr. Şevki Nezihi AYKUT

ANKARA, 2018

Aykut, Şevki Nezihi, 1942-
Ahmed Cevdet Paşa (1238-1312/1823-1895) : hayatı, eserleri, tarihçiliği, hakkında yapılan araştırma ve incelemeler / Şevki Nezihi Aykut. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2018.

xviii, 492 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; III-2. Dizi-Sayı: 15[a])

Bibliyografya var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 3444 - 3 (Tk.)
ISBN 978 - 975 - 16 - 3445 - 0 (1.c.)

1. Ahmed Cevdet Paşa, 1823-1895 _ Biyografiler. 2. Osmanlı İmparatorluğu _ Tarih yazıcılığı. 3. Osmanlı İmparatorluğu _ Tarih. I. E.a. II. E.a.: Hayatı, eserleri, tarihçiliği, hakkında yapılan araştırma ve incelemeler. III. Dizi.

907.2
956.10154

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 09.12.2016 tarih ve 732/33 sayılı kararı gereği 2000 adet basılmıştır.

ISBN: 978-975-16-3444-3 (Tk)
978-975-16-3445-0 (1.c)

İnceleyenler: Prof. Dr. Yılmaz KURT
Prof. Dr. Muhittin TUŞ
Prof. Dr. Kenan İNAN
Doç. Dr. Halil ÇELTİK

Kapak Tasarım : Emine ÇAKIR

Baskı : Ziraat Gurup Matbaacılık A.Ş.
İstanbul Yolu Trafo Karşısı Varlık / ANKARA
Tel: (0312) 384 73 44 - 45

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ XIII
KISALTMALAR XVII

TAHLİL

I. BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA'NIN HAYATI 1
Ahmed'in Lofça'da Geçirdiği Yıllar, İlk Öğrenimi 4
İstanbul'daki Yüksek Öğrenimi ve Eğitimi 6
Ahmed Efendi'nin İlmî ve Edebî Toplantılara Katılması 14
İlmiye Mesleğine İntisabı ve Devlet Hizmetindeki İlk Yılları 17
Ahmed Cevdet Efendi'nin Siyaset Dünyasına Girmesi 21
Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye Âzalığı ve Dârülmuallimîn Müdürlüğü 23
Encümen-i Dâniş Üyeliği 25
Sadaret Müsteşarı Fuad Efendi İle Birlikte Özel Görevle Mısır'a Gitmesi 27
Osmanlı Tarihi'nin Bir Kısmını Yazmakla Görevlendirilmesi ve Mûsıla-i Süleymâniye Rütbesini Alarak Birinci Sınıf Müderris Olması 29
Vak'anüvis Olarak Tayini 31
Özel Ticarî Komisyon'da Üyeliği 31
Metn-i Metin Komisyonu Üyeliği 32
Lâkablar ve Unvanların Değiştirilmesi İle İlgili Komisyon'da Görev Alması 32
Galata Kadılığının Verilmesi ve Mekke-i Mükerreme Mevleviyyeti Payesinin Tevcihi 33

Meclis-i Âlî-i Tanzîmât Üyeliği ve Ceza Kanunu'nu Hazırlayan Komisyon'da Görevlendirilmesi 34

Arâzî-i Seniyye Komisyonu Başkanlığı 35

Kavâ'imin (Kağıt Paraların) İlgasında Görev Alması 37

Sadrıazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Maiyyetinde Rumeli Teftişi'ne Memur Olması ve İstanbul Payesi Tevcihi 38

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Âzalığı ve Takvîm-i Vekāyi' Komisyonu Üyeliği 43

Fevkalade Yetkilerle İşkodra Islâhatına Memur Olması 44

Kavâ'imin (Kağıt Paraların) İmhası Komisyonu'nda Görev Alması 58

Ahmed Cevdet Efendi'nin Bosna ve Hersek Teftişi 59

Askerî Cezâ Kānûnnâme-i Hümâyûnu'nu Hazırlayan Özel Encümen'de Görev Alması 111

Derviş Paşa İle Kozan, Cebel-i Bereket ve Çukurova Islâhatına Memur Buyurulmaları 111

Meclis-i Âlî-i Hazâ'in Üyeliği 140

Bütçe Tasarrufu Komisyonu'nda Çalışması 141

Halep Valiliği 141

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Reisliği 148

Tanzimat Dairesi Reisliği ve Yeniden Mecelle Cemiyyeti Başkanlığı 151

Islâhat Komisyonu Üyeliği 152

Gemilerin Taşıma Kapasitelerini Tayin İçin Teşkil Olunan Komisyon'da Görev Alması 152

Osmanlı Maliyesi'nin İyileştirilmesi İçin Teşkil Olunan Komisyon'un Başkanlığına Getirilmesi 153

Maraş Valiliği, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Âzalığı, Mecelle Cemiyeti Reisliği 154

Dârülmuallimîn Sıbyan Müdürlüğü Muallimliğine Tayini ve Şûrâ-yı Devlet Üyesi Olması 155

Evkāf-ı Hümâyûn ve Ma'ârif-i Umûmiyye Nâzırlıkları 156

Şûrâ-yı Devlet Reîs Muâvinliği ve Yanya Valiliği 158

Yeniden Ma'ârif-i Umûmiyye Ve İkinci Defa Adliye Nazırlıkları 159

Rumeli Teftişi'ne Memur Olması ve Üçüncü Defa Ma'ârif-i Umûmiyye Nâzırlığı 160

Üçüncü Defa Adliye Nazırlığı ve Şûrâ-yı Devlet Riyâseti Vekâleti 162

Dahiliye Nazırlığı 162

İkinci Defa Evkāf-ı Hümâyûn Nâzırlığı ve Suriye Valiliği 164

Ticaret Nazırlığı 165

Sadâret-i Uzmâ Makāmı'na Vekâleti ve Dördüncü Defa Adliye Nazırlığı 166

Şarkī Rumeli Komiserliği'ne Memur Buyurulması 168

Beşinci Defa Adliye Nazırlığı 169

Maliye Komisyonu'nda ve Özel Encümen'de Üyelikleri 170

İşkodra'nın Durumu İçin Layiha Kaleme Alması 170

Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'ya Memur Olması 170

Meclis-i Âlî'ye Tayin Olunması 171

Rumeli Şömendöferi Komisyonu'na Riyaseti 171

Girit Komisyonu'na Riyaseti 171

Nüfus Tahriri Hakkında Muhtıra Kaleme Alması 172

Vefatı 173

Âilesi, Çocukları ve Torunları 174

II. BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESERLERİ 193

A- TARİHÎ ESERLERİ 193

1. Târîh-i Cevdet 193
2. Tezâkir-i Cevdet 206
3. Ma'rûzât 208
4. Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ 210
5. Kırım ve Kafkas Tarihçesi 211
6. Anapa Kal'ası'na Dair Fıkarât-ı Târîhiye 212
7. İşkodra'ya Dair Mütalaanameler 212
8. Kozan ve Gavurdağı Ahvaline Dair Bir Makale 212
9. Halep Vilâyeti'ne Ait Evrak 213
10. Rumeli Teftişi'ne Ait Evrak 213
11. Bosna-Hersek Teftişi'ne Ait Evrak 213

B- EDEBÎ VE FİLOLOJİK ESERLERİ 215

1. Dîvânçe-i Cevdet 215
2. Dîvân-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi 215
3. Belâgat-ı Osmâniye 216
4. Kavâ'id-i Osmâniye 217
5. Medhal-i Kavâ'id 218
6. Kavâ'id-i Türkiyye 219

C- HUKUKÎ ESERLERİ 219

1. Risâletü'l-Vefâ 219
2. Mecmû'a-i Ahmed Cevdet 220

3. Mahkeme-i Temyîz'in Vezâifine Dâir 221
4. Îcâr-ı Akār Nizâmnâmesi 221

D- MÜTEFERRİK ESERLERİ 221
1. Mi'yâr-ı Sedâd 221
2. Âdâb-ı Sedâd Fî İlmi'l-Âdâb 222
3. Beyânü'l-Unvân 222
4. Takvîmü'l-Edvâr 223
5. Hulâsatü'l-Beyân Fî Te'lîfi'l-Kur'ân 223
6. Mecmû'a-i Aliyye 224
7. Ma'lûmât-ı Nâfi'a 224
8. Hilye-i Sa'âdet 224
9. Eser-i Ahd-i Hamîdî 225
10. Ta'lîkāt-ı Ahmed Cevdet 'Ale'l-Mutavvel 225
11. Ta'lîkât-ı Cevdet 'Ale'ş-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib: Gāyetü'l-Beyân 225
12. Ta'rîfü'l-İrtifâ' 225
13. Ta'dîl-i Mebâni'l-İnşâ 226
14. Kıyafetname 226
15. Esmâ'-i Şerîfe Şerhi 226
16. Sosyalistlere Dair Bir Makale 227

E- LAYİHA, ARİZA, TAKRİZ, MAZBATA, MEKTUP GİBİ KÜÇÜK YAZILARI 227
1. Islâhat Layihası 227
2. Mesnevî-i Şerîf Hakkında Mektup 228
3. Mufassal Târîh Münasebetiyle Yazdığı Mektuplar 228
4. Mecmû'a-i Fakīr Ahmed Cevdet 228

5. Mecmua 229
6. Mecmû'a-i Ahmed Cevdet 229
7. Mecmû'a-i Ahmed Cevdet 229
8. Cevâpnâme-i Fetvâpenâhî 229
9. Cevdet Paşa'nın Bazı Müteferrik Asarı 230
10. Ez-Münşeât-ı Ahmed Cevdet 230
11. Ez-Münşeât-ı Ahmed Cevdet 231

F- TERCÜMELERİ 231
1. Mukaddime-i İbn Haldûn Tercümesi 231
2. Et-Terhîb Ve't-Tergīb Tercümesi 232
3. Dîvân-ı Def'-i Mezâlim Tercümesi 232
4. İpekböceği Risalesi Tercümesi: Ta'lîmnâme-i Harîr 232

III. BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA'NIN TARİHÇİLİĞİ 233
A.Tarihin amacı 235
B. Tarihin faydası 236
C. Tarihçinin görevi 237
D. Tarihî olaylarda sebep-sonuç ilişkisi 238
E. Tarihî olayların menşei 238
F. Tarihî devirler teorisi 239
a. Cevdet Paşa'nın tarihçiliğimiz açısından önemi 239
b. Cevdet Paşa'nın ilmî tenkidçiliği 240
c. Değerlendirmeleri 240

1. Medeniyet tarihçiliği 241
2. Kurumlar tarihçiliği 242
3. Monografiler usulü 242
4. Biyografiler usulü 242

IV. BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA HAKKINDA YAPILAN İNCELEME VE ARAŞTIRMALAR 245
A- DOKTORA TEZLERİ 245
I-V 245-325
B- KİTAPLAR 347
I-III 347-363
C- MAKALELER 374
I-XVI 374-431
D- SEMİNER TEBLİĞLERİ (BİLDİRİLERİ) 438
I-XIII 438-471
E- KONGRE VE SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ (BİLDİRİLERİ) 475
I-III 475-478
BİBLİYOGRAFYA 483
A- ARŞİV VESİKALARI 483
B- KAYNAK ESERLER 485
C-İNCELEME VE ARAŞTIRMALAR 486

ÖN SÖZ

Bütün milletlerin tarihinde hayatının her safhası tüm yönleriyle incelenmesi gereken mühim şahsiyetler vardır. Cevdet Paşa, XIX. asırda muhtelif komisyon âzalıklarında ve başkanlıklarında, ıslâh ve tenkil cinsinden fevkalade görevlerde, valilik ve nazırlıklarda bulunmuş çok önemli bir siyaset ve devlet adamıdır. Bir tarihçi olarak Osmanlı tarih yazıcılığına getirdiği yeniliklerin yanısıra, *Vekâyi'-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* veya *Târîh-i Cevdet, Tezâkir, Ma'rûzât* ve *Kısas-ı Enbiya Ve Tevârîh-i Hulefâ* adlarıyla telif ettiği eserleriyle haklı bir şöhret kazanmış; devletin sırlarına erişebilen bir vak'anüvis olarak vesikaları seçme, düzenleme, değerlendirme ve yorumlama yönlerinden kendinden önceki ve sonraki vak'anüvislerden çok üstün vasıflara sahip bir tarihçi olduğu ortaya çıkmıştır. Devlet-i Aliyye'nin hukuk alanında köklü değişikliklerde bulunarak adlî teşkilâtlanma ve kanunlaştırma hareketlerinde aktif rol oynamış, Tanzimat adliyesini kurmak, geliştirmek, bu sahada gerekli eserleri hazırlamak için hizmetlerde bulunmuş, kanun ve yönetmeliklerin yazılmasında görevler üstlenerek, hukuk sahasında memlekete kıymetli yadigârlar bırakmıştır. İlmiye tarikının organizasyonu ile ilgilenmiş, bir âlim olarak ulema hiyerarşisinde "kadıaskerliğe" kadar yükselmiştir. Dârülfünûn (Üniversite) için yönetmelikler tasarlamış, Dârülmuallimîn yönetmeliği (nizamname); Encümen-i Dâniş'in (Bilimler Akademisi) Sultan Abdülmecid'e sunulan proje ile ilgili protokolü (mazbata) ve akademinin resmî kuruluşunu gösteren ve *Takvîm-i Vekâyi'*de yayımlanması gereken rapor (beyanname) de onun kaleminden çıkmıştır. Eğitim alanında dönemi için ciddî projelere imza atmış, yeni öğretim-eğitim birimlerinin açılmasında, plan ve programlarının geliştirilmesinde rol oynamış, maarifi yaygınlaştırmak için büyük gayretler göstermiştir. Büyük Reşid Paşa'nın maiyyetine alınıp dil reformu alanında da önemli bir yere sahip olmuş, bir filolog olarak Türkçenin kaideleri ve belâgati ile uğraşmış, bu dilin bir bilim dalı haline getirilmesi için yaptığı çalışmalar-

da üstün başarılar elde etmiştir. Bir dilbilgisi uzmanı olarak *Kavâ'id-i Osmâniye, Medhal-i Kavâ'id* ve *Kav'id-i Türkiyye* adlı eserler kaleme alarak ününü arttırmıştır. Bir şair olarak sade ve temiz bir Türkçe ile şiirler yazmış; telifleri yanında bir çevirmen olarak tercümeler de yapmıştır. Ayrıca yönetici kimliği ile vilâyetlerin denetimi, yeniden düzenlenmesi ve asayişin sağlanması konularında çalışmalar yapmış, başarılarıyla isim yapmış; Osmanlı medeniyeti ve kültürünün dev şahsiyetlerinden biri ve en büyük tarihçi sıfatına layık bir kimse olarak namını ebedîleştirmiştir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın *Târîh-i Vekāyi'-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* veya *Târîh-i Cevdet* adlı devasa eserinin 12 ciltlik 1309'daki son baskısının yayımı için bir çalışmanın başlatılması Türk Tarih Kurumu tarafından bir proje olarak iki değerli arkadaşım Prof. Dr. Mehmet İpşirli ve Prof. Dr. Abdülkadir Özcan ile bana havale olunarak, arkadaşlarımla yaptığımız toplantıda ikinci cildin yayımının uhdeme havalesi kararlaştırıldı. XIX. Yüzyılın Tanzimat Devri'ne damgasını vurmuş çok önemli bir âlim ve devlet adamı olan Ahmed Cevdet Paşa üzerine çalışmalarıma başladığımda önce onun büyük meziyetlerini ortaya koyabilmek maksadıyla bir tahlil yapmayı düşünerek ilk safhada onun hayatına, eserlerine, tarihçiliğine, hakkında yapılan araştırma ve incelemelere yer vermeyi gerekli gördüm. İlk bölümde onun doğduğu yer olan ve bugün Bulgaristan toprakları içinde kalan Lofça'daki ilk öğreniminden başlayarak İstanbul'daki yüksek öğrenimini, eğitimini ve feyz aldığı hocalarını, ilmiye mesleğine intisabını, önce devlet hizmetine sonra siyaset dünyasına girmesini, Devlet-i Aliyye'nin çeşitli müesseselerindeki müdürlüklerini, âzalıklarını ve başkanlıklarını, vak'anüvis tayinini, ilmiyede süratle yükselmesini, birçok komisyonlardaki üyeliklerini, Rumeli ve Anadolu'daki müfettişliklerini, valiliklerini ve nazırlıklarını kitabî kaynaklara müracaat ederek ve bunu arşiv vesikaları ile destekleyerek aktarmaya çalıştım. İkinci bölümde paşanın tarihî eserlerini; edebî ve filolojik eserlerini; hukukī eserlerini; müteferrik eserlerini; layiha, ariza, takriz, mazbata, mektup gibi küçük yazılarını; tercümelerini inceledim. Üçüncü bölümde Cevdet Paşa'nın tarihçiliği üzerinde durarak tarihin amacına; tarihin faydasına; tarihçinin görevine; tarihî olaylarda sebep-sonuç ilişkisine; tarihî olayların menşeyine; tarihî devirler teorisine; Ahmed Cevdet Paşa'nın tarihçiliğimiz açısından önemine; ilmî tenkidçiliğine; değerlendirmelerine; öncü rolü oynadığı medeniyet tarih-

çiliğine; kurumlar tarihçiliğine; monografiler usulüne; biyografiler usulüne değindim. Son bölümde ise Ahmed Cevdet Paşa hakkında yapılan araştırma ve incelemeleri ele alarak doktora tezlerine; kitaplara; makalelere; ayrıca seminer, kongre ve sempozyum bildirilerine yer verdim.

Çalışmalarımın ikinci safhasını *Târîh-i Cevdet*'in ikinci cildinin metninin tesisi teşkil etti. II. Cilt I. kitapta yer alan 1188 (1774) senesinin geri kalan vakalarıyla başlayıp 1197 (1783) senesi hadiselerinin sona ermesiyle biten ikinci cildin metnini kaynaklarıyla ve arşiv belgeleri ile karşılaştırarak tarihî vukuatı meziyetleri ve eksiklikleri ile ortaya koymaya çalıştım.

II. Cilt II. kitapta yer alan üçüncü safhada ise Ahmed Cevdet Paşa'nın *Târîh-i Cevdet* adlı eserinin ikinci cildinin muhtevası üzerinde durarak İstanbul'da cereyan eden hadiseleri; taşrada meydana gelen olayları; Avrupa olaylarını; Amerika'da cereyan eden hadiseleri ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuruluşu'nu; ayrıca muhtevanın diğer unsurları olan hal tercümelerini, tayinleri, azilleri, doğumları, ölümleri, katilleri, hapisleri, sürgünleri, merasimleri, ziyafetleri, yangınları, zelzeleleri, yabancı devletlere elçi tayinlerini ve imar faaliyetlerini belirttim. Bu safhanın ikinci kısmında da ikinci cildin kaynaklarını teşkil eden Sadullah Enverî Efendi, Ahmed Vasıf Efendi, Şemdanî-zade Fındıklılı Süleyman Efendi, Küçük Çelebi-zade İsmail Asım Efendi, Jean Henry Castera, Halim Giray, Resul Havî, Süleyman Faik Efendi, Cebertî'nin teliflerini hükümleri ile birlikte *Târîh-i Cevdet* ile karşılıklı mukayese ederek gösterdim. Ayrıca paşanın Osmanlı arşivinden aktardığını tesbit ettiğim vesikaları da aynı şekilde mukayeseleri ile nakletmeye çalıştım.

İlim âlemenin istifadesine arzettiğimiz bu eseri hazırlarken tabiatiyle birçok bilim insanının yardımlarını gördüğümüzü bilhassa belirtmemiz gerekmektedir. Özellikle filolojik eksikliklerimi tamamlayan Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman, Prof. Dr. Kemâl Yavuz, Prof. Dr. Mehmet Yavuz, Prof. Dr. Yaşar Koçak, Prof. Dr. Ali Güzelyüz, Prof. Dr. Fazıl Bayat, Prof. Dr. Nazmiye Özgüç, Prof. Dr. Mihai Maxim, Doç. Dr. Sadettin Ünal, Yrd. Doç. Dr. Mustafa Altunbay, Dr. Brian Johnson, C. Mehmet Aykut ve Halil Ummak'a kalbî şükranlarımı arzediyorum. Kaynakların temininde yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Şevket Pamuk, Prof. Dr. Mustafa L. Bilge, Prof. Dr. Erhan Afyoncu, Prof. Dr. Cengiz Tomar, Yrd. Doç. Dr. Muzaffer Ürekli, Yrd. Doç.

Dr. Ahmet Zeki İzgöer, Dr. Muharrem Saffet Çalışkan, Seyit Ali Kahraman, Mümin Yıldıztaş, Adnan Baycar ve Mehmet Çayırdağ'a; ayrıca yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Kemâl Beydilli, Prof. Dr. İdris Bostan, Prof. Dr. Mehmet Ali Beyhan, Yrd. Doç. Dr. Neriman Hacısalihoğlu, Yrd. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu, Mehmet Taştan ve Dursun Küçükbaltacıoğlu'na; hazırladığım ilmî eserin Tahlîl, Metin, Muhtevâ, Kaynaklar ve İndeksini yazan talebem Sabri Atay'a da sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak da Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik Turan başta olmak üzere basımda emeği geçen kurumun bütün mensuplarına da minnetlerimi arzediyorum.

Şevki Nezihi AYKUT

KISALTMALAR

A.DVN	Sadâret Dîvân Kalemi Evrâkı
A.DVN.MHM.d	Bâb-ı Âsafî, Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri
A.DVNS.NMH.d	Bâb-ı Âsafî, Dîvân-ı Hümâyûn Sicillâtı Nâme-i Hümâyûn Defterleri
A.DVNS.NŞT.d	Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Tahvîl (Nişân) Kalemi Defterleri
a.g.bil.	adı geçen bildiri
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.k.	adı geçen katalog
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.mad.	adı geçen madde
a.g.t.	adı geçen tez
A.MKT.MHM	Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrâkı
A.MKT.NZD	Sadâret Mektûbî Kalemi Nezâret ve Devâ'ir Evrâkı
BEO	Bâbıâlî Evrâk Odası Evrâkı
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	cilt
C.DH	Cevdet Dâhiliye
çev.	çeviren
DH.SAİD	Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyyesi
DH.SAİD.d	Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyyesi Defterleri

DH.SAİD.MEM	Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyyesi Me'mûrîn Kalemi
DİA	Diyânet İslâm Ansiklopedisi
EI²	The Encyclopaedia of Islam, New Edition
göst.yer	gösterilen yer
göst.yerler	gösterilen yerler
HAT	Hatt-ı Hümâyûn
Haz.	Hazırlayan
İ.DH	İrâde Dâhiliye
İ.MMS	İrâde Meclis-i Mahsûs
İ.MVL	İrâde Meclis-i Vâlâ
İ.TAL	İrâde Taltîfât
İA	İslâm Ansiklopedisi
MAD.d	Mâliyeden Müdevver Defterler
MF.MKT	Ma'ârif Nezâreti Mektûbî Kalemi
MVL	Meclis-i Vâlâ Evrâkı
nr.	numara
s.	sahife
sad.	sadeleştiren
ŞD.SAİD	Şûrâ-yı Devlet Sicill-i Ahvâl İdâre-i Umûmiyesi
TŞR.BNM	Bosna Müfettişliği Evrâkı
Y.EE	Yıldız Esâs Evrâkı
Yay.	Yayımlayan
Yay.Haz.	Yayıma Hazırlayan

I. BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA'NIN HAYATI

XIX. asrın büyük Türk âlimi ve devlet adamlarındandır. 13-14 Receb 1238/26-27 Mart 1823'de[1] bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan ve Bulga-

[1] Ahmed Cevdet Paşa'nın doğum tarihi hususunda kaynaklarda ihtilâf vardır. Bizzat Cevdet Paşa (*Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1986, nr. 40, s.3) ile kızı Fatma Aliyye (*Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı*, Dersa'âdet 1332, s.7), doğum tarihini: "*Bin iki yüz otuz sekiz sene-i Hicriyyesi'nde Rûz-ı Hızır'a kırk gün kala*" olarak bildirmektedirler. 23 Şaban 1238 Hicrî tarihi 5 Mayıs 1823'ü, yani rûz-ı Hızır'ı göstermekte olup, bundan 40 gün evvelki tarih "13/14 Receb 1238 (26/27 Mart 1823)"e denk gelmektedir. Bu doğru tarih Yusuf Halaçoğlu ("Cevdet Paşa", *DİA*, VII, 443) ile Kemal Sözen (*Ahmed Cevdet Paşa'nın Felsefî Düşüncesi*, İstanbul 1998, s.18) tarafından kaydedilmiştir. Christoph K. Neumann (Das Indirekte Argument Ein Pladoyer für die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Tarih, doktora tezi, München 1992, çev. Meltem Arun, *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul 2000, s.18), da "27 Mart 1823" tarihini aktarmaktadır. Diğer kaynaklardan BOA, DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de "1238 sene-i Hicriyyesi'nde"; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da "Bin iki yüz otuz sekiz târîhinde"; Cemâleddîn (*Osmânlı Târih ve Müverrihleri*, Dersa'âdet 1314, s.115), "1238 sene-i Hicriyyesi"; Franz Babinger (*Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, çev. Coşkun Üçok, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1982, s.409), "1238/18. IX. 1822"; Muallim Cevdet ("Dârü'l-Mu'allimîn'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyyesi Vesîlesiyle Mü'essesenin İlk Müdîri Cevdet Paşa'nın Hayât-ı İlmiyyesi Üzerine Konferans", *Tedrîsât Mecmû'ası*, sene VII, nr.39 (1 Haziran 1333), s.429), "1238", M. Şakir Ülkütaşır (*Cevdet Paşa Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri (1822-1895)*, Ankara 1945, s.7), "27 Mart 1822"; Ebul'ulâ Mardin (*Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara 1996, s.13), "1238/26/27 Mart 1822 Salı gecesi"; Veli Ertan (*Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri ve İlim Değeri* (1822-1895), Ankara 1964, s.5), "27 Mart 1822"; Ahmet Hamdi Tanpınar ("Yeniliğin Üç Büyük Muharriri, I- Ahmed Cevdet Paşa", *XIX Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yay. Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2006, s.153), "1822 senesi"; Âli Ölmezoğlu ("Cevdet Paşa", *İA*, III, 113 a), "26/27 Mart gecesi 1822"; — (*Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, Manisa 2002, s.2), "1238/1822 senesi Martının 27'nci günü"; H. Bowen ("Aḥmad Djewdet Pasha", The Encyclopaedia of Islam, New Edition (*EI²*), I, 284 b), "28 Cumadelahıre 1237/22 Mart 1822"; Richard Leon Chambers (*Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years Of An Ottoman Transitional*, basılmamış doktora tezi, Princeton University 1968, s.24), "26/27 Mart 1822"; — ("The Education of a Nineteenth-Century Ottoman

ristan'ın kuzeyinde Sofya ile Tuna nehri arasındaki Osme nehrinin kenarında yer alan Lofça'da (bugünkü adı Lovec/Lovets) doğmuştur[2]. Babası Lofça'nın ileri gelenlerinden ve idare meclisi âzasından "Istabl-ı âmire pâyelüsü" Hacı İsmail Ağa, annesi yine Lofçalı tanınmış Topuzoğlu âilesinden Ayşe Sünbül Hanım'dır[3].

Baba tarafından silsilesi: Ahmed Cevdet Paşa b. El-Hâcc İsmâ'îl Ağa b. El-Hâcc Ali Efendi b. Ahmed Ağa b. İsmâ'îl Efendi el-Müftî bi-medîneti Lofça b. Yularkıran Ahmed Ağa-i Serkerde'dir[4]. En eski atası olan Yularkıran Ahmed Ağa, Kırkkilise (Kırklareli) zadeganındandır ve Sadrıazam Baltacı Mehmed Paşa ile birlikte 1711 Prut Savaşı'na katıldıktan sonra memleketine dönmeyerek Lofça'ya yerleşmiş, bundan sonra gelen cedlerinin hepsi

---

Âlim, Ahmed Cevdet Paşa, *International Journal of Middle East Studies*, IV (January 1973), s.440), "1822"; Hulûsi Yavuz ("Ahmed Cevdet Paşa and the ulema of his time", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2 (1978), s.177), "14 Receb 1238/27 Mart 1822"; — ("Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) İslâm Tarihçiliğinin Son Asırdaki Büyük Temsilcisi", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul 1991, s.111), "27 Mart 1822"; Ümit Meriç Yazan (*Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1992, s.21), "1822"; Seyit Ali Kahraman (*Ahmet Cevdet Paşa Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul 1992, s.7), "27 Mart 1822"; Ahmet Zeki İzgöer (*Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1999, s.13), "1822 yılı" ifadeleri yer almaktadır.

[2] DH.SAİD.MEM. 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM. 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* yâhûd *Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, Dersa'âdet 1311, II, 90; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmânlı Müellifleri*, İstanbul 1333, II, 129; Franz Babinger, *a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s.408; Muallim Cevdet, a.g.m., göst.yer; M. Şakir Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ebul'ulâ Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Veli Ertan, *a.g.e.*, göst. yer; Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.m., göst.yer; Âli Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Yusuf Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, göst.yer; Richard Leon Chambers, *a.g.t.*, s.20; —, a.g.m., göst.yer; Hulûsi Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", göst.yer; —, "İslâm Tarihçiliğinin Son Asırdaki Büyük Temsilcisi", göst.yer; Ümit Meriç Yazan, *a.g.e.*, göst.yer; Seyit Ali Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; Ahmet Zeki İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer; —, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri*, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1997, s.110; Kemal Sözen, *a.g.e.*, s.202; C. K. Neumann, *a.g.e.*, göst.yer.

[3] *Tezâkir*, nr.40, s.3; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.7-8; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.115; F. Babinger, *a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., göst.yer; Muallim Cevdet, a.g.m., s.429; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.7; Mardin, *a.g.e.*, s.12; Ertan, *a.g.e.*, s.5; Tanpınar, a.g.m., s.153; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, s.2; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, s.443; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 284 b; Chambers, *a.g.t.*, s.24; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.177; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.111-112; Kahraman, *a.g.e.*, s.7; İzgöer, *a.g.e.*, s.13; Sözen, *a.g.e.*, göst.yer; Neumann, *a.g.e.*, s.18.

[4] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer.

Lofça'da kalmış ve "Yularkıran-oğulları" lâkabı ile kasabanın ileri gelenlerinden olmuşlardır[5]. Mevcut kanıtlar açıkça ortaya koymamış olsa da Yularkıran Ahmed Ağa'nın devlete yaptığı hizmetlerden dolayı tımarla ödüllendirilmiş olabileceğini göstermektedir[6]. Çünkü Ahmed Ağa'nın oğlu İsmail Efendi'ye bıraktığı büyük miras kendisine verilen ilk tımarı oluşturan arazileri de içermekte olup, ailenin yeni reisi Lofça Müftüsü olarak ailesinin toplumdaki konumunu güçlendirmiş, aynı zamanda âile servetini büyüterek oğlu Ahmed Ağa'ya miras bırakmıştır[7]. Ancak bu varis israf yoluna sapıp kalan büyük mirasın hepsini harcamış, fakat devlet büyükbabasının hizmetlerine ve babasının hatırına hürmeten kendisine Lofça kazasının kile ve kantar rüsumunu yemeklik olarak tahsis etmiş[8], Ahmed Ağa öldüğünde kile ve kantar görevleri büyük oğlu Hacı Ali Efendi'ye kalmıştır[9]. Ahmed Ağa'nın küçük oğlu Süleyman Ağa, o bölgelerde sürekli hale gelen eşkıya mücadelelerinde haklı bir şöhret kazanmış olan Lofça kolunun bayraktarı olup, Pasban-oğlu'na karşı Küçük Hüseyin Paşa'nın Vidin muhasarasında kurşun ile vurulmuş ve ayağından aldığı yaranın bakılmaması yüzünden ölmüştür[10]. Hacı Ali Efendi, uzun müddet Lofça ayanlarının muhasebe kâtipliğini, bazan da kahyalığını yapmış, Hacc'a gitmiş, münevver bir adam olup[11], âilenin mülklerinin idaresi ile kile ve kantar görevleri oğlu Hacı İsmail Ağa'ya geçmişse de Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu ile Tanzimat ilân edildikten (1839) sonra, iltizam usulünün lağvı, vergilerin bizzat hükumet tarafından tahsildarlar vasıtasıyla toplanması kai-

[5] DH.SAİD.MEM. 8/12-1; *Tezâkir*, nr.14, s.39; nr.40, s.3; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.7; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.115; F. Babinger, *a.g.e.*, Coşkun Üçok, çev., s.409; Muallim Cevdet, a.g.m., s.429; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.7; Ertan, *a.g.e.*, s.5; Tanpınar, a.g.m., s.153; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, s.1; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 443; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 284 b; Chambers, *a.g.t.*, s.20; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.177; Yazan, *a.g.e.*, s.21; Kahraman, *a.g.e.*, s.7; İzgöer, *a.g.e.*, s.13.

[6] Chambers, *a.g.t.*, göst.yer.

[7] *Tezâkir*, nr.40, s.3; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.7; Ertan, *a.g.e.*, s.5; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, s.1; Chambers, *a.g.t.*, s.22-23.

[8] *Tezâkir*, nr.40, s.3-4; Fatma Aliyye *a.g.e.*, s.7-8; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.23.

[9] *Tezâkir*, nr. 40, s.4; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer.

[10] *Tezâkir*, nr.14, s.39; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.7; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.1.

[11] *Tezâkir*, nr.40, s.4; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.8; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.23; Kahraman, *a.g.e.*, s.7.

desinin kabulü ile kile ve kantar rüsumu miri tarafından zaptolunduğunda[12], Ahmed Cevdet Paşa'nın babası İsmail Ağa, babası gibi hükumet memurluğu ile kalmamış, kendisini toprağa vererek mükemmel bir çiftlik edinip bu çiftliği gittikçe genişletip Tanzimat'tan sonra yed-i vâhid usulü kaldırılmağla emlâkin kıymeti ve gelirleri arttığından buranın hasılatıyla rahatça geçinmiştir[13]. Çiftlik arazisi bölgedeki en verimli arazilerden biri olup ortasından Osme nehri geçmekte, nehir çiftliğin arazisi içine girdikten sonra iki kola ayrılıp geniş bir arazinin kenarlarından akıp çiftlik arazisinden çıkışta bu iki kol tekrar birleşip büyük bir ada oluşturmaktadır. Bu ada koruluk olup burada hayvanlar otlamaktadır. Buğday ve başka ekinler yetiştirilmektedir ve tahıl öğütmek için kullanılan üç değirmen sürekli meşguldür. Bal, üretilen başlıca ürünlerdendir. Ayrıca mum ve şarap üretimi yapılan tesisler bulunmakta, buralardan dışarıya satışlar yapılmaktadır. Hacı İsmail Ağa zekî ve çalışkan bir idareci olup, çiftlik arazisinde yapılan bolca üretimden Yularkıran-oğulları XIX. asrın başı itibariyle büyük servete sahip olan bir âile olmuşlardır[14]. Cevdet Paşa'nın babası ayrıca "Istabl-ı âmire rütbesi"nin olanaklarından da yararlanmış, bu unvanla âile arazisinde imparatorluğun İstanbul'daki ahırları ve Rumeli'deki Menzil Teşkilâtı (Devlet-i Aliyye'nin resmî kurye servisi) için at yetiştirmiştir[15].

Ahmed'in Lofça'da Geçirdiği Yıllar, İlk Öğrenimi

Büyükbabası Hacı Ali Efendi, Ahmed'in yetiştirilmesi ve eğitimi ile yakından ilgilenmiş ve torununun Lofça müftüsü olan büyük dedesinin yolundan gitmesini arzu etmiş ve onu ilmiye sınıfında çalışacağı bir kariyere teşvik etmiştir[16]. Ahmed, ilk öğrenimini doğduğu kasabanın mektebinde yapmıştır[17]. Bir taraftan mektebe devam ederken diğer taraftan da Lofça'nın ulema-

[12] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.1.

[13] *Tezâkir*, nr.40, s.4; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.8; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.2.

[14] Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.23-24.

[15] Chambers, *a.g.t.*, s.24.

[16] *Tezâkir*, nr.40, s.4; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.7; Mardin, *a.g.e.*, s.12; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, s.2; Chambers, *a.g.t.*, s.26; —, a.g.m., s.441; Sözen, *a.g.e.*, s.202.

[17] Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.9; Muallim Cevdet, a.g.m., s.429; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.7; Ertan, *a.g.e.*, s.6; Tanpınar, a.g.m., s.153; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 443;

sından dersler almış, küçük yaşta okuyup yazmaya başladığından zamanın Lofça Müftüsü Hafız Ömer Efendi'den Arapça Dilbilgisi (Sarf ü Nahv) dersi almaya ve Arabî İlimler okumaya başlamış, hızla ilerlemiş ve kısa sürede İslâmî Bilimlerde de bilgi sahibi olarak Şer'î İlimler'den *Halebî* ve *Mültekā* adlı Fıkıh kitaplarını okumuştur[18]. 1836'da Lofça'nın Kadı Naibi olan Hacı Eşref Efendi -ki sonradan Sadrıazam olmuş bulunan Ahmed Şefik Midhat Paşa'nın babasıdır- ile çalışmış, onun 1837'de İstanbul'a gitmesi ile[19] Hafız Ömer Efendi'den sonra Lofça Müftüsü olan Hafız Mehmed Efendi ile çalışmalarını sürdürmüş, ondan da İlm-i Mantık ve Beyân dersleri almıştır[20]. Birbirini müteakip müftü olan iki hocasının yanlarında müftü müsevvidliği görevinde bulunmuş, kendisine verilen fetva müsveddelerini kaleme almıştır[21]. Büyükbabası Hacı Ali Efendi, ayrıca Ahmed için uygun bir hoca bulmaya çalışmış, Lofça'nın eski Müftüleri'nden olup bilgili bir adam olan Deli Müftü'ye torununa dinî bilgileri öğretmesi karşılığında aylık maaş teklif etmiş, ancak Deli Müftü kendisinin yalnızca bir alanla değil bilimin tüm alanlarıyla ilgilendiğini, zaman ve mekânla kendini sınırlandırıp belli bir programa bağlanmak istemediğini gerekçe göstererek bu teklifi reddetmiş, Ahmed, Lofça'da derslerini yararlı bulduğu tek kişi olan Deli Müftü'nün peşine düşmüş, bir grup öğrenci ile birlikte onunla *Tefsîr-i Kādî Beyzâvî* okumak için top-

---

Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.177; Yazan, *a.g.e.*, s.21; Kahraman, *a.g.e.*, s.7.

[18] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr. 40, s.4; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Muallim Cevdet, a.g.m., göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.12; M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair", *Türkiyat Mecmuası*, XI (1954), s.214; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, s.2; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.26; —, a.g.m., s.441; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s. 177-178; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.112; İzgöer, *a.g.e.*, s.14; Sözen, *a.g.e.*, s.202.

[19] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 443; Chambers, *a.g.t.*, s.26-27; —, a.g.m., göst.yer.

[20] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, s.4; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.9; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.7; Baysun, a.g.m., s.214; Ertan, *a.g.e.*, s.6; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.2; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.27; —, a.g.m., s.441; İzgöer, *a.g.e.*, s.14.

[21] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Mardin, *a.g.e.*, s.13; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Sözen, *a.g.e.*, s.180.

lanmaya müsait herhangi bir yerde hergün toplanmaya başlamışlardır. Fakat Ahmed, küçük yaşına rağmen gayet olgun bir tabiata sahip olduğundan o sırada gerçek eğitimin bu olmadığını fark etmiş, böyle bir eğitimle yetinemeyeceğini anlayıp medreselerde geleneksel İslâmî yüksek öğretim görmek ve eğitimini sistematik bir şekilde devam ettirmek için İstanbul'a gitmeye karar vermiştir[22]. 1250'de (1834) açılan Mekteb-i Harbiye'ye girmesi bazı kimseler tarafından tavsiye edilmesine rağmen, Hacı Ali Efendi onun medresede okuması görüşünü dile getirmiş, anne ve babası Ahmed'in bu kadar erken yaşta evden ayrılmasına karşı çıkmışlarsa da Lofça'nın sahip olduğu eğitim imkânları yeterli olmadığından bunu kabul etmek mecburiyetinde kalmışlar ve Ahmed büyükbabasının desteğiyle anne ve babasından izin alarak 1255'de (1839) İstanbul'a gitmek üzere evden ayrılmıştır[23].

İstanbul'daki Yüksek Öğrenimi ve Eğitimi

Eğitimini ünlü medreselerde sürdürmek üzere, Tanzîmât-ı Hayriyye'nin ilân edilmesinden (25 Şaban 1255/3 Kasım 1839) birkaç ay önce Osmanlı başkentine gelen Ahmed, İstanbul'da Çarşambapazarı'nda Papasoğlu Medresesi'nde bir oda bulup yerleşmiş, Fatih Camii'nde derslere katılarak İslâmî İlimler (Ulûm-ı Arabiyye ve İlm-i Fıkıh, Hadîs, Usûl-i Fıkıh, Usûl-i Hadîs, Tefsîr, Mantık, Âdâb, İlm-i Kelâm, Hikmet-i Tabî'iyye ve İlâhiyye) tahsiline başlamıştır[24]. Dersaadet'e geldikten sonra çok geçmeden I. Abdülhamid'in

[22] *Tezâkir*, nr.40, s.5; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.10-11; Ertan, *a.g.e.*, s.6; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.2; Chambers, *a.g.t.*, s.28-29; —, a.g.m., s.442; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.179.

[23] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, s.4-5; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.9-10; Muallim Cevdet, a.g.m., s.429; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.7-8; Mardin, *a.g.e.*, s.12; Baysun, a.g.m., s.214; Ertan, *a.g.e.*, s.6-7; Tanpınar, a.g.m., s.153; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 443; Chambers, *a.g.t.*, s.29; —, a.g.m., s.443; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.178-179; Kahraman, *a.g.e.*, s.7-8; İzgöer, *a.g.e.*, s.14; Sözen, *a.g.e.*, s.202.

[24] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, s.5; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.11; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; F. Babinger, *a.g.e*, Coşkun Üçok çev., s.409; Muallim Cevdet, a.g.m., s.430; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.8; Mardin, *a.g.e.*, s.16; Baysun, a.g.m., s.214; Ertan, *a.g.e.*, s.7; Tanpınar. a.g.m., göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.e., s.4; H. Bowen, a.g.mad., *EI²* I, 284 b; Chambers, *a.g.t.*, s.44; —, a.g.m., s.446; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s. 178; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.112; Yazan, *a.g.e.*, s.21; İzgöer, *a.g.e.*, s.14-15; Sözen, *a.g.e.*, göst.yer.

yaptırdığı ve içinde kendi türbesi ile çeşmesinin de yer aldığı İstanbul'un Sirkeci semtinde bulunan Hamidiye Medresesi'nin imtihanı açılmış, Ahmed bu imtihana girerek kazanmıştır[25]. Bu medresenin her odası için iki talebe seçilip birisi "içerideki (dahil)" itibariyle orada kalır, diğeri "dışardaki (haric)" itibariyle diğer medreselerde kalıp her sabah Sultan I. Abdülhamid'in türbesine gidip orada Kur'ân'dan cüzler okumakla görevlendirilirdi. Fakat bu medreseye imtihansız olarak talebe kabul edilmediğinden Ahmed bu zor imtihanı kazanarak "haric" olarak medreseye kabul edilmiş ve bir odanın tahsisatına nail olmuştur[26]. Ancak Papasoğlu Medresesi'nde oturup Fatih Camii'nde derslere girerken her sabah Kur'ân okumak için I. Abdülhamid türbesine gidip gelmek zor olduğundan Ahmed yerine bir vekil bulmuş ve aldığı gelirini bu vekile vermiş, işin yalnızca şerefi ile yetinmiştir[27].

Ahmed'in İstanbul'da öğrenci bulunduğu sıralarda medreselerde bir ders günü sabah ve öğleden sonra olmak üzere ikiye bölünüp bu program çarşamba, perşembe, cumartesi ve pazar günleri için geçerli olduğundan ve haftada üç gün ders işlenmeyip, üç aylarda (Receb, Şaban, Ramazan) da tatil olup bazı hocalar boş günlerde ve yaz tatillerinde dersler verdiklerinden, tatil derslerine katılan öğrenciler eğitimlerini gözle görülür derecede hızlandırmışlar, Ahmed de bu fırsatlardan çok iyi yararlanmış, bayram günlerinden başka tatil yapmayıp, öğrencilik yıllarında sadece bir defa Ramazan'da Lofça'ya gitmiş, bir defa da Selanik, Serez ve Drama taraflarını dolaşmış, diğer vakitlerinde hep İstanbul'da kalıp gece gündüz ilim tahsili ile meşgul olmuş ve herhan-

[25] *Tezâkir*, nr.40, s.6; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.26; Chambers, *a.g.t.*, s.45; —, a.g.m., s.446-447; İzgöer, *a.g.e.*, s.15. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.5); H. Yavuz ("Ahmed Cevdet Paşa", s.180), Ahmed'in Hamidiye Medresesi imtihanını kazanması için 1259 (1843) yılını verdikleri gibi; Ertan (*a.g.e.*, s.10), 1843 senesini bildiriyor.

[26] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.11-12; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.7; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.45-46; —, a.g.m., göst.yerler; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer. DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de bu medresenin adını "Yenicami' Medresesi" olarak veriyor.

[27] *Tezâkir*, nr.40, s.6; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.12; Mardin, *a.g.e.*, s.26; Chambers, *a.g.t.*, s.46; —, a.g.m., s.447; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.180.

gibir talebenin on senede tamamlayamadığı akademik tahsili altı senede tamamlamıştır[28].

Ahmed Efendi, ol vakit İstanbul'da birçok ulema olduğundan bahsederek notlarında bunları gayr-i resmî de olsa şahsî fikri olarak dört sınıfa ayırarak bir sınıflandırmaya tabi tutmuş, en ünlülerini ilk üç grupta toplamış, ardından da dördüncü gruptakilerin hiç birinin bunlarla karşılaştırılamayacak düzeyde olduklarını yazmıştır[29]. Ahmed Efendi, birinci tabakada bulunanların en meşhurları olarak Akşehirli Ömer Efendi'yi listenin başında vermiştir. Ahmed, İstanbul'a geldiğinde bu âlim müderrislikten emekliye ayrılmış, ders vekili ve padişah hocası olmuş, böylece medrese öğrencilerine verdiği dersleri bırakmıştır[30]. Hem Sultan Abdülmecid, hem de Sultan Abdülaziz, Ömer Efendi'den ders almışlar ve kendisine ölmeden önce Rumeli kadıaskeri fahrî payesi verilmiş, 3 Cumadelahıre 1267'de (6 Nisan 1851) vefat etmiştir[31]. İkinci âlim ise kendisine Şehzade Camii'nin yakınındaki İbrahimpaşa Camii'nde Şerh-i Akā'id (İslâm doktrinlerini yorumlama) dersi veren İmam-zade Esad Efendi'dir[32]. Esad Efendi sonradan Mekteb-i Ma'ârif-i Adliyye müdürlüğü'ne getirilmiş, Anadolu ve Rumeli kadıaskeri olmuş, Meclis-i Vâlâ üyesi olarak Cumadelula 1267'de (5 Mart-3 Nisan 1851) vefat etmiştir[33]. Birinci sınıf içinde bildirilen ulemadan üçüncüsü Antakyalı Said Efendi olup bu hocadan Süleymaniye Camii'nde Belâgat (Retorik) dersi almış, ders kitabı olarak *Mutavvel* işlenmiştir[34]. Said Efendi aynı zamanda Hadîs ve Tefsîr konusunda

[28] *Tezâkir*, nr.40, s.7; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.13; Chambers, *a.g.t.*, s.48-49; —, a.g.m., s.448; H.Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.181; İzgöer, *a.g.e.*, s.16.

[29] *Tezâkir*, nr.40, s.8; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.14-15; Mardin, *a.g.e.*, s.16; Chambers, *a.g.t.*, s.49; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.119.

[30] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; —, a.g.m., s.448-449; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.183.

[31] Mardin, *a.g.e.*, s.16-17; Chambers, *a.g.t.*, s.49; —, a.g.m., s.449; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", göst.yer.

[32] *Tezâkir*, nr.40, s.8; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, s.17; Ertan, *a.g.e.*, s.7; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.183; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s. 114; İzgöer, *a.g.e.*, s.17.

[33] Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.49-50; —, a.g.m., s.449.

[34] *Tezâkir*, nr.40, s.8; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, s.17; Ertan, *a.g.e.*, s.7; Chambers, *a.g.t.*, s.50; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.183; İzgöer, *a.g.e.*, s.17.

tanınmış bir uzman olup Anadolu kadıaskerliği payesine yükselmiş, 17 Rebiulevvel 1271'de (8 Aralık 1854) vefat etmiştir[35]. Ahmed Efendi'nin bu grupta yer verdiği son âlim Denizlili Yahya Efendi'dir. Yahya Efendi, Ahmed'in İstanbul'da öğrenimine başladığında aktif hocalık görevinden emekliye ayrılmış olmasına rağmen bilimsel çalışmalarına devam etmiş[36], daha önce ders vekili ve saray hocası olarak görev yapmış, sonraki yıllarda Dârülmuallimîn başmuallimi ve Encümen-i Dâniş üyesi olmuş, 26 Muharrem 1275'de (5 Eylül 1858) vefat etmiştir[37]. Fıkıh ilminde meşhur olan bu büyük âlim hayatının son yıllarında Ahmed Efendi ile yakın iletişimde bulunarak onun geniş bilgi birikiminden ve tecrübelerinden yararlanmasına imkân vermiştir[38]. Ahmed Efendi, âlimler arasında ikinci grupta Vidinli Mustafa Efendi, Giritli Süleyman Efendi, Şehrî Hafız Efendi ve Hekim Hamid Efendi'yi göstermektedir. Bu hocalardan ilki, zamanın en yetenekli ve tanınmış hocalarından biri olan Vidinli Hoca olup asrında en fazla talebe yetiştirmiştir. Ahmed, Fatih yakınlarındaki Nişancı Camii'nde ders veren Vidinli Hoca'nın öğleden sonraki derslerine düzenli olarak katılmıştır. Vidinli Mustafa Efendi ayrıca Fatih Camii'nde de derse çıkmış, burada bir gün *Mutavvel* ile ilgili dersine devam ederken Ahmed Efendi de derste bulunmuş, bir konuda tartışma yapılırken kendisi de bahse katılmış ve fikrinde ısrarcı davranmış, onun diretmesine kızan Vidinli Hoca onu şiddetle azarlamış, Ahmed derse devam etmekle beraber bir süre konuşmayıp tartışmalara girmemiş, daha sonra tartıştıkları konuyu yeniden gündeme getiren Vidinli Hoca: "*Hakk Lofcalı'nın yedinde imiş*" diyerek itirafta ve kendisine iltifatta bulunmuştur. Ahmed, Vidinli Hoca'nın ikindi vakti derslerine düzenli olarak katıldığı gibi, tatildeki ek derslerine de girmiş ve bu büyük hocanın bilgisinden çok faydalanmıştır[39]. 1260'da ruusu

[35] Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; —, a.g.m., s.449; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.183-184.

[36] *Tezâkir*, nr.40, s.8; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, s.17; Chambers, *a.g.t.*, s.50; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.184.

[37] Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; —, a.g.m., s.449; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", göst.yer. Muallim Cevdet (a.g.m., s.430), ölüm tarihini bildirmiyor.

[38] *Tezâkir*, nr.40, s.9; Fatma Aliyye, *a.g.e*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, s.17; Chambers, *a.g.t.*, s.50; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.184.

[39] *Tezâkir*, nr.40, s.9-11; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.16-18; Muallim Cevdet, a.g.m., s.430-432; Mardin, *a.g.e.*, s.18; Baysun, a.g.m., s.215; Chambers, *a.g.t.*, s.50-54; —, a.g.m., s.449-451; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.185-188.

"Hâmise-i Süleymâniye" itibar edilmiş olan Vidinli Hoca 18 Şaban 1271'de (5 Mayıs 1855) vefat etmiştir[40]. Vidinli Hoca, talebesi Ahmed'i bir gün *Bürhân-ı Gelenbevî*'yi öğretmekle görevlendirmiş, Mantık alanındaki ünlü eserlere çalışan Ahmed, Fatih Camii'nde vereceği derse dikkatle hazırlanmış ve kendisinden yaşlı olan talebelere hocalık manasında değil, müzakerecibaşı olarak bu dersi başarıyla okutmuştur[41]. Ahmed Efendi, ikinci grupta ikinci sırada belirttiği Giritli Süleyman Efendi'nin tarîk-ı tedrîse dahil olmayıp esasında vaaz vermekle görevli bir şeyh olduğunu, ancak zaman zaman Fatih Camii'nde ders verdiğini, *Mutavvel*'i işlerken kendisinin de bazan derslerine devam ettiğini bildirmiştir[42]. Ayrıca Şehzadebaşı, Laleli, Sultan Selim ve Eyüp Sultan Camileri'nde de vaizlik yapan Giritli Hoca 1852'de vefat etmiştir[43]. Ahmed Efendi, yine kendisini ikinci sınıf âlimler arasında üçüncü sırada gösterdiği Şehrî Hafız Efendi hakkında bilgi vermemiştir[44]. Ancak bu hocanın İstanbullu olduğu, Hassa Ordusu'nda müftülük, Sultan Abdülmecid'e hocalık yaptığı ve 1867'de öldüğü bilinmektedir[45]. Ahmed Efendi, ikinci sınıftaki son sırada zikrettiği Hekim Hamid Efendi'nin Fatih Camii'nde ders okutan bir müderris olup, ancak zamanının büyük kısmını Tıp pratiğine ayırdığını, çok iyi öğretmenlik yapabilen zekî bir kişi olduğunu, yoksullara ders veren hayırsever bir kişi olup hasta talebelere bedavaya baktığını, bu hocanın kendisi ile yakından ilgilendiğini ve kendisine tavsiyelerde bulunup nasihatler ettiğini belirtmiştir[46]. Ahmed Efendi, üçüncü sınıf âlimler arasında Hafız Seyyid Efendi ve Birgivî Şakir Efendi'den bahsetmiş olup, Hafız Seyyid Efendi'nin Çarşambapazarı'nda İsmail Efendi Medresesi'nde yaşayan

[40] Mardin, *a.g.e.*, göst.yer.

[41] *Tezâkir*, nr.40, s.12; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.20; Muallim Cevdet, a.g.m., s.432; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.8; Mardin, *a.g.e.*, s.18-23; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.6-7; Chambers, *a.g.t.*, s.57-58; —, a.g.m., s.453-454; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.189; İzgöer, *a.g.e.*, s.18.

[42] *Tezâkir*, nr.40, s.8; Mardin, *a.g.e.*, s.18; Chambers, *a.g.t.*, s.51; —, a.g.m., s.449; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.185.

[43] H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", göst.yer.

[44] *Tezâkir*, nr.40, s.8; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.14; Chambers, *a.g.t.*, s.51; —, a.g.m., s.449-450; H. Yavuz, "Ahmet Cevdet Paşa", s.185.

[45] Fatma Aliyye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı*, sad. Metin Hasırcı, İstanbul 1994, s.154.

[46] *Tezâkir*, nr.40, s.8; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.14-15; Mardin, *a.g.e.*, s.19; Chambers, *a.g.t.*, s.51; —, a.g.m., s.450; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.186.

köşesine çekilmiş bir kimse olduğunu, onun sabah ve öğleden sonraki derslerine düzenli olarak devam ettiğini, kendisini dinleyecek bir öğrenci olduğu sürece eğittiğini , üç aylık tatil geldiğinde hemen tatil derslerine başladığını, bir Şaban ayında tüm müderrisler şehirden ayrılmışlarken Hafız Seyyid Efendi'nin yalnızca bir öğrencisi olarak kendisinin kaldığını, Ramazan Bayramı akşamına kadar onunla çalışmayı sürdürdüğünü bildirmekte ve hocanın entellektüel niteliklere sahip olduğunu, ancak ileri düzeydeki öğrencilerin bu hocanın derslerini anlayabileceğini, zira bu hocanın söylemek istediğini çok çabuk anlattığını ve çok az açıklama yaparak konuyu sonuca bağladığını ve kendisinin Arapça'daki yetkinliği ile dikkat çektiğini söylemektedir[47]. Birgivî Şakir Efendi'nin Felsefî bilimlerde uzmanlaştığını ve Mantık bilimine her yönüyle hakim olduğunu, Saraçhane'deki Dülgeroğlu Camii'nde ders veren bu hocanın sabah derslerine katıldığını[48] ve icazet sabah derslerine devam etmeye bağlı olduğundan 1260 (1844) yılında icazetini (diplomasını) Şakir Efendi'den aldığını bildirmektedir[49]. Mekke ve İstanbul payelerine sahip olan Şakir Efendi, 1881'de İstanbul'da vefat etmiştir[50]. Ancak Ahmed Efendi ilk medrese derslerini aldığı hocanın notlarında dördüncü sınıf âlimler arasında bahsettiği Fatih Camii'nde ders veren Toyranlı Mehmed Efendi olduğunu, dördüncü sınıftaki diğer hocaların da derslerini dinlediğini, ancak öğrencilerin bir şey öğrenemediklerini düşündükleri hocaların derslerine girmekte isteksiz olduklarını, talebelerin yetenekli hocalar aradıklarını, kendisinin de aynı yolu seçip, yararsız bulduğu derslere girmeyip diğerlerine devam etti-

[47] *Tezâkir*, nr.40, s.8-9; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.15-16; Muallim Cevdet, a.g.m., s.430; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.51-52; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", göst.yer; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.114.

[48] *Tezâkir*, nr.40, s.8-10; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.15-17; Mardin, *a.g.e.*, s.19-20; Chambers, *a.g.t.*, s.52; —, a.g.m., s.450-451; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.186-188; İzgöer, *a.g.e.*, s.17.

[49] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Mardin, *a.g.e.*, s.20; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; —, a.g.m., s.450. *Tezâkir* (nr.40, s.11); Fatma Aliyye (*a.g.e.*, s.18); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.8); Cavid Baysun (a.g.m., s.215); Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.10); H. Yavuz ("Ahmed Cevdet Paşa", s.188); — ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi, s.114), icazet tarihini vermiyorlar. Ertan (*a.g.e.*, s.10), icazet aldığı tarihin belli olmadığını söylüyor. H. Bowen (a.g.mad., *EI*², 284 b), icazeti kimden aldığını ve tarihini kaydetmiyor.

[50] Fatma Aliyye, *a.g.e.*, sad. Metin Hasırcı, s.152.

ğini, ancak istifade imkânı bulamadığını bildirmektedir[51]. Ahmed Efendi, Vidinli Hoca'nın talebesi Amasyalı Kara Halil Efendi'nin yeteneklerini bol bol övmüş, onun Fatih Camii'nde *Vaz'ıyye-i İsâm*'ı okuttuğunu, derslerine öğrencilerin akın ettiğini, tartışmalarda en çok kendisinin göründüğünü, Halil Efendi'nin pek çok şöhret kazandığını, Fatih Camii'nde ders okutmakta olduğu halde bir müddet Fetvahâne'ye devamla Fıkıh ilminde de maharet sahibi olduğunu, daha sonraları da Fetvâ eminliği'nde, Mecelle Cemiyeti âzalığı'nda bulunduktan sonra nihayet şeyhülislâm olduğunu bildirmektedir[52]. Yine Vidinli Hoca'nın talebesi Kezubî Hasan Efendi'nin tatil derslerine de girdiğini belirten Ahmed Efendi, kendisinin soru ve cevapları yüzünden üç dersten sonra işlerinin çokluğundan söz ederek Hasan Efendi'nin bu dersi kaldırdığını[53]; onun Halil Efendi gibi şöhret ve itibar kazanamamasına rağmen, mizacı asra uygun ve herkesin nabzına göre şerbet verir bir adam olduğundan, ders vekili ve hâce-i şehriyârî olduğunu, Halil Efendi'den önce iki defa Meşihat makamını işgal ettiğini bildirmektedir[54]. Ahmed Efendi ayrıca dördüncü sınıf âlimler arasında gösterdiği Giritli Hoca'nın talebesi Arnavud Ali Efendi'den tatil zamanlarında Fenn-i Âdâb ve İlm-i Arûz okuduğunu[55]; riyaziyâtta ortaya çıkan bazı müşkillerini de Müneccimbaşı Osman Saib Efendi'den hallettiğini nakletmektedir[56].

Ahmed Efendi'nin, öğrencilik yıllarında öğrencilikle öğretmenliği aynı anda yürüttüğü görülmektedir. Hendesehâne-i Berriyye hocası Miralay Nuri

[51] *Tezâkir*, nr.40, s.9-10; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.16-17; Mardin, *a.g.e.*, s.16; Chambers, *a.g.t.*, s.52; —, a.g.m., s.450; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.186-187; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.112; İzgöer, *a.g.e.*, s.17.

[52] *Tezâkir*, nr.40, s.11; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.18; Baysun, a.g.m., s.214-215; Mardin, *a.g.e.*, s.20-21; Chambers, *a.g.t.*, s.55-56; —, a.g.m., s.452-453; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.188-189.

[53] *Tezâkir*, nr. 40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.19; Mardin, *a.g.e.*, s.21; Chambers, *a.g.t.*, s.54-55; —, a.g.m., s.452.

[54] *Tezâkir*, nr.40, s.11; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer.

[55] *Tezâkir*, nr.40, s.9; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.16; Mardin, *a.g.e.*, s.18; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.185; İzgöer, *a.g.e.*, s.17.

[56] *Tezâkir*, nr.40, s.7; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.13; Mardin, *a.g.e.*, s. 23; Baysun, a.g.m, s.214; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, s.5; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 443; Chambers, *a.g.t.*, s.60; —, a.g.m., s.455; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.182; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.113; Kahraman, *a.g.e.*, s.8; İzgöer, *a.g.e.*, s.16; Sözen, *a.g.e.*, s.203.

Bey'den Hesap, Cebir, Logoritma, Usûl-i Hendese, *Mecmû'atü'l-Mühendisîn*, *Oktant Risalesi* ile İshak Efendi'nin *Ulûm-ı Riyâziye*'sini okumuş, buna karşılık ona *Muhtasar Me'ânî* ve *Kādî Mîr* gibi kitapları okutmuştur[57]. Fatih Camii'nde verdiği *Bürhân-ı Gelenbevî* dersinden başka, Papasoğlu Medresesi'nde kalırken *Şâfiye-i İbn Hâcib* dersini vermiş ve bununla ilgili olarak, talikat (dersin açıklanması mahiyetinde notlar) yazıp adını *Gāyetü'l-Beyân* koymuştur[58]. Cuma hutbesi ve müslümanlığın dinî uygulamalarıyla ilgili *Beyânü'l-Unvân* adını verdiği Türkçe bir eser kaleme aldığı gibi[59], gök cisimlerinin yüksekliğini tespit ederek Ramazan ayında iftar saatlerini düzenlemek amaçlı *Ta'rîfü'l-İrtifâ'* adlı başka bir risâle de yazmıştır[60]. Ayrıca Dülgeroğlu Camii'nde bir Felsefe Kitabı olan *Kādî Mîr* okutmuştur[61]. *Kādî Mîr* metnine "*Hidâye*" denilip, eski Tabî'iyyât ve İlahiyyât Felsefesi'nin özeti olan bu kitabı Ahmed Efendi ibarelerini açıklayarak ve tartışarak göstermiştir[62].

[57] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Muallim Cevdet, a.g.m., s.430; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.8; Mardin, *a.g.e.*, s.22-23; Baysun, a.g.m., göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.10; Tanpınar, a.g.m., s.153-154; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, a.g.e., göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.181-182; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer; Sözen, *a.g.e.*, göst.yer.

[58] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, s.7; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.13-14; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.14; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.5; Chambers, *a.g.t.*, s.58; —, a.g.m., s.454; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa" s.182; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.113; İzgöer, *a.g.e.*, s.16.

[59] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yerler; Mardin, *a.g.e.*, göst. yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa" göst.yer; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.16-17.

[60] *Tezâkir*, nr.40, s.7; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.14; Mardin, *a.g.e.*, s.14; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.5; Chambers, *a.g.t.*, s.60; —, a.g.m., s.456; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.189; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.113-114; İzgöer, *a.g.e.*, s.17.

[61] *Tezâkir*, nr.40, s.12; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.20; Muallim Cevdet, *a.g.m.*, s.432; Mardin, *a.g.e.*, s.23-24; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.7; Chambers, *a.g.t.*, s.58; —, a.g.m., s.454; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.185; İzgöer, *a.g.e.*, s.18.

[62] Muallim Cevdet, a.g.m., s.432; Mardin, *a.g.e.*, s.23.

Ahmed Efendi, daha sonra Sahn-ı Semân Medreseleri'nden biri olan ve Fatih Camii'nin güneyinde bulunan Başkurşunlu Medresesi'ne taşınmış, burada köşede bulunan ve caminin zeminine bakan tek kişilik odaya yerleşmiştir[63]. Burada da müzakere ile meşgul olarak *Emsile*, *Binâ* ve *Netâyicü'l-Efkâr* üzerine, daha sonra *Mutavvel*'in başlangıcına birer aded talikat yazmıştır[64]. Medreselerde verilen eğitimden tatmin olmayan Ahmed Efendi, bu kurumlarda ihmal edilen konular üzerinde de çalışmaya başlamış, özellikle Matematik ve Astronomi kendisinin ilgisini çektiğinden, medreselerde terkedilen bu konulara eğilmiş, tatil günlerinde birçok Aritmetik, Cebir, Geometri, Mesâha (Ölçme), Hey'et (Astronomi) ve Coğrafya kitabı okumuştur[65]. Ancak hem öğrenimiyle, hem okuduğu kitaplarla, hem de verdiği derslerle çok meşgul olan Ahmed Efendi, gece gündüz çalışıp bazan da kitaplarına gömülmüş vaziyette uyukladığından fiziksel olarak çökmenin eşiğine gelmiş, Hoca Hekim Hamid Efendi, kendisinin sağlığı için endişelenerek onu temposunu düşürmeğe ikna etmiş, Ahmed Efendi onun tavsiyelerini dikkate almış, vaktiyle yatıp kalkmaya başlayıp Cuma günleri mesirelere gitmeye başlamıştır[66].

Ahmed Efendi'nin İlmî ve Edebî Toplantılara Katılması

Ahmed Efendi, medreselerde verilen katı ve monoton eğitimi çeşitlendirip tamamlamak için Farsça ve Mesnevî Edebiyatı öğrenmek gayesiyle Çarşambapazarı civarındaki bir Nakşibendî tekkesi olan meşhur Murad Molla Tekyesi'ne gitmeğe başlamıştır[67]. O vakit İstanbul'da iki meşhur Mesnevîhan

[63] *Tezâkir*, nr. 40, s.8; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.14; Mardin, *a.g.e.*, s.26; Tanpınar, a.g.m., s.154; Ölmezoğlu, *a.g.e.* s.6; Chambers, *a.g.t.*, s.58; —, a.g.m., s.454; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa" s.182; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.114; İzgöer, *a.g.e.*, s.17.

[64] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.14; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", göst.yer; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[65] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.7; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Chambers, *a.g.t.*, s.59; —, a.g.m., s.455.

[66] *Tezâkir*, nr.40, s.12; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.20-21; Muallim Cevdet, a.g.m., s.432; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.19; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.7; Chambers, *a.g.t.*, s.58-59; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.189-190.

[67] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.13; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.21; Muallim Cevdet, a.g.m., göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.9; Mardin, *a.g.e.*, s.25; Baysun, a.g.m., s.215; Ertan,

bulunmaktadır. Bunlardan biri Murad Molla Tekyesi Post-nişini Mehmed Murad Efendi, diğeri Hoca Hüsameddin Efendi'dir. Ahmed Efendi, Hüsameddin Efendi'nin Küçükmustafapaşa'da *Mesnevî-i şerîf* okuttuğunu, devlet ricali ve kibardan pek çok kimsenin derslerine devam ettiğini, bazan kendisinin de onun derslerini dinlediğini bildirmektedir.Bu hoca daha sonra Eyüp'e taşındığından muhtemelen aradaki mesafeden dolayı Ahmed Efendi onun derslerini takip etmemiştir[68]. Mehmed Murad Efendi de tanınmış ve devrinin saygı duyulan bir kişisi olup tekkesi bir Dârülfünûn (üniversite) mahiyetindedir ve ulema ve elit çevrelerin toplanma yeri olan bu tekkede Mehmed Murad Efendi haftanın belirli günlerinde öğrencilerine *Mesnevî* okutmakta, ayrıca farklı dersler de vermekte, Cuma günleri de Sultanahmed Camii'nde vaiz olarak görev yapmaktadır. Murad Molla Tekyesi'nde Farsça derslerini şeyhin eski bir öğrencisi olan başyardımcısı Hafız Tevfik Efendi öğretmekte, *Mesnevî* derslerini bizzat Mehmed Murad Efendi'nin kendisi vermektedir[69]. Ahmed Efendi, boş vakitlerinde tekyeye devama başlamış, derslere girdiği dönemde *Mesnevî* öğretimi için tekkeyle bağlantılı özel bir bina olan Dârü'l-Mesnevî inşa edilmiş, 9 Muharrem 1260 (30 Ocak 1844) günü yapılan açılış töreni kutlamalarına Sultan Abdülmecid de katılmış, Şeyh Murad Efendi, Ahmed'e *Mesnevî* icazetini vermiş ve o bir mesnevîhan olarak bu alandaki eserleri (*Kasîde-i Bür'e* ve *Hizbü'l-Bahr*) öğretme hakkına sahip olmuştur[70].

---

a.g.e., s.8; Tanpınar, a.g.m., s.154; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, s.7; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 443; Chambers, *a.g.t.*, s.59; —, a.g.m., s.454-455; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.190; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.114; Kahraman, *a.g.e.*, s.18; Sözen, *a.g.e.*, s.203.

[68] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.24-25; Muallim Cevdet, a.g.m., s.433; Baysun, a.g.m., göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.63; —, a.g.m., s.457-458; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.191.

[69] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.13; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.23-25; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Muallim Cevdet, a.g.m., göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.25; Ertan, *a.g.e.*, s.8; Tanpınar, a.g.m., s.154; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 a; —, *a.g.e.*, s.7-8; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 443; Chambers, *a.g.t.*, s.61-62; —, a.g.m., s.456; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.190-191; Kahraman, *a.g.e.*, s.8; Sözen, *a.g.e.*, s.203.

[70] *Tezâkir*, nr.40, s.17; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.28-29; Muallim Cevdet, a.g.m., s.433-434; Mardin, *a.g.e.*, s.25; Baysun, *a.g.m.*, s.215; Tanpınar, a.g.m., göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.8; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.62; —, a.g.m., s.457; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.194; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.114; İzgöer, *a.g.e.*, s.18; Sözen *a.g.e.*, göst.yer. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.8-9); Ertan (*a.g.e.*, s.8-9), icazet için tarih vermiyorlar.

Mehmed Murad Efendi, Cuma günlerinde müsaid olmadığı zamanlarda, Sultan Ahmed Camii'ndeki vaazına vekâletle Ahmed Efendi'yi göndermiş, o zaman henüz 22 yaşında bulunan Ahmed Efendi'nin vaazını dinleyenler onu takdirle karşılamışlardır[71].

O sıralarda boş olan Mekteb-i Harbiye Farsça Muallimliği Ahmed Efendi'ye teklif olunmuşsa da, o kendi kıyafetini değiştirip fes, setre ve pantolon giymek istemediğinden bunu kabul etmemiştir[72].

Şâir-i meşhûr Süleyman Fehim Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib* sahibi Ferruh Efendi'nin öğrencisi olup, kendisinin Karagümrük'teki konağı Ahmed Efendi'nin gittiği ve çok sevdiği Edebiyat mekânlarından biridir. Fehim Efendi, Arapça bilgisi zayıf olmakla beraber, Farsçaya mükemmel düzeyde hakim olan bir şairdir. Evi, idarecilerin ve Edebiyat dünyasından ünlü kişilerin devam ettiği bir toplantı merkezi haline gelmiş, Devâvîn-i Fârisî öğreten Fehim Efendi'nin bu derslerinden yararlanmak için Karagümrük'teki konağına giden Ahmed Efendi, kısa zamanda konağın tanınmış kişileri arasına girmiş ve Fehim Efendi'nin en sevdiği öğrencisi olmuştur. Şiir ve inşaya heves ederek edipler ve kâtipler ile dostluk kurduğu gibi burada *Şevket* ve *Urfî Dîvânları*'nı okumuştur[73]. O zaman daha Lofça'da iken aldığı "Vehbî" mahlası ile şiir söylerken, Fehim Efendi bunun talihsiz bir seçim olduğunu ve o zaman iki büyük şairin -ki bunlar Seyyid Vehbî ile Sünbül-zade Vehbî'dir- mahlasları da Vehbî olduğundan Ahmed'in nam ve şöhreti kaybolup gideceğinden endişelenerek 1259'da (1843) ona "Cevdet" mahlasını vermiştir[74].

[71] *Tezâkir*, nr.40, s.16; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.27-28; Muallim Cevdet, a.g.m., s.434; Ertan, *a.g.e.*, göst.yerler; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.97-98; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.19.

[72] *Tezâkir*, nr.40, s.16-17; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.28; Muallim Cevdet, a.g.m., göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.31; A. Cevad Eren, "Tanzîmât", *İA*, XI, 730 b; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.9; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.194; İzgöer, *a.g.e.*, s.19-20.

[73] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.13-14; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.25; Cemâleddîn, *a.g.e.*, 116; Muallim Cevdet, a.g.m., s.433; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.9; Mardin, *a.g.e.*, s.25; Baysun, a.g.m., s.215; Ertan, *a.g.e.*, s.9; Tanpınar, a.g.m., s.154; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 b; —, *a.g.e.*, s.8; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 443; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 284 b; Chambers, *a.g.t.*, 62-63; —, a.g.m., s.457; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.191; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.114; Yazan, *a.g.e.*, s.21; Kahraman, *a.g.e.*, s.8; İzgöer, *a.g.e.*, s.18; Sözen, *a.g.e.*, s.203.

[74] *Tezâkir*, nr.40, s.14; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.26; Muallim Cevdet, a.g.m., göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.13; Baysun, a.g.m., göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Tanpınar,

Ahmed Cevdet, ol asrın en büyük Sufîlerinden biri olan Kuşadalı İbrahim Efendi ile de tanışmıştır. Bu büyük âlimin Papasoğlu Medresesi'nin karşısında bulunan konağı edebiyatçıların birkaç toplanma yerlerinden biri olup, Ahmed Cevdet şahsan Sufî inancının bir takipçisi olmamakla beraber, bu Sufizm yorumcusu ile komşuluk dolayısıyla dostluk kurmuş, Kuşadalı İbrahim Efendi bu genç adamın zekâsından ve bilgisinden etkilenmiş, onu dikkatle dinlemiş, bilgilerini paylaşmış ve Ahmed'in bazı şüphelerini halletmiştir. Ahmed Cevdet, onun Ulûm-ı Âliyeden ve bilhassa Tefsîrden fevkalade tetkiklerde bulunduğunu bildirmektedir. Mantık ve Hikmetle uğraşan Ahmed Efendi, İbrahim Efendi ile temasından sonra Tasavvuf kitaplarını incelemeye merak sarmış, Muhyiddin İbni Arabî'nin birçok eserini tetkik etmiştir[75]. Kuşadalı, Halvetî Tarikatı'nın Şabâniye kolundan olup 1846'da vefat etmiştir[76].

İlmiye Mesleğine İntisabı ve Devlet Hizmetindeki İlk Yılları

Ahmed Cevdet Efendi, Birgivî Şakir Efendi'den icazetini aldıktan sonra, o sıralarda kadılık mesleğine imtihansız kimsenin kabul edilmemesi kuralı geçerli olduğundan Muharrem 1260'da (22 Ocak-20 Şubat 1844) Rumeli kadıaskerliği dairesinde düzenlenen tarîk-ı kazâ imtihanını başararak bu mesleğe dahil olmuş[77] ve yine aynı yıl (1260/1844) Rumeli kaleminde Çanad

---

a.g.m., göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.63; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.192; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", göst.yer; Yazan, *a.g.e.*, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[75] *Tezâkir*, nr.40, s.15-16; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.26-27; Muallim Cevdet, a.g.m., s.433-434; Mardin, *a.g.e.*, s.25; Ertan, *a.g.e.*, s.9-10; Tanpınar, a.g.m., s.154; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.8-9; Chambers, *a.g.t.*, s.63-65; —, a.g.m., s.458-459; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 443-444; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.192-193; —, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.114; Kahraman, *a.g.e.*, s.8; İzgöer, *a.g.e.*, s.18-19; Sözen, *a.g.e.*, s.203.

[76] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.9; H. Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa", s.192.

[77] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Chambers, *a.g.t.*, s.80; —, a.g.m., s.462. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da: "İki yüz altmış sene-i Hicriyyesi'nde bi'l-imtihân tarîk-ı kazâya dâhil" ifadesi vardır. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.9) ve H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.115), "1844" tarihini bildiriyorlar. *Tezâkir* (nr.40, s.6); Fatma Aliyye (*a.g.e.*, s.12); Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.5-6); İzgöer (*a.g.e.*, s.15), tarih vermiyorlar.

rütbesinde Premedi kadısı olarak geçici olarak kendisine tahsis edilen beş yüz yirmi kuruş maaş almağa başlamıştır[78]. Cevdet Efendi'ye verilen kadılık en alt rütbede bir mevkidir ve Premedi kadısı Rumeli kadıaskeri tarafından atanır. Premedi, bugün Yunanistan'da Yanya iline bağlı küçük bir yerdir. O zaman yargıdaki atamaların her zamanki süresi bir yıldır, fakat kazada fiilî hizmet gerekli olmadığından ve makamın görevlerini bir naip (vekil) de üstlenebildiğinden, Ahmed Cevdet Premedi'ye gitmemiş ve yetkisini bir naibe devretmiş, İstanbul'da maaşını almağa ve medresedeki odasında kalmağa devam etmiştir[79]. Ancak aldığı maaş belli bir süre ile sınırlandırılmış olup ardından da kesilecek olduğundan ve böyle belirsiz koşullarda İstanbul'da yaşamak imkânı olmadığından, Ahmed Cevdet Efendi, Premedi kadılığının süresi dolmadan 23 Cumadelahıre 1261'de (29 Haziran 1845) İstanbul ruusunu alıp medrese sisteminde en düşük rütbeli müderris olan "İbtidâ'-i Hâric" rütbesine atanmak üzere görevini bırakmış, Premedi mansıbı üzerinden kaldırılıp yüz elli kuruş maaş tahsis olunmuştur[80]. Cevdet, müderris olur olmaz derse çıkmış[81], ancak onun hocalık kariyeri 1846'da şeyhülislâmın kendisine verdiği özel ve sıradışı bir görev nedeniyle kısa sürede bitmiştir. Zira Mustafa Reşid Paşa, 7 Şevval 1262'de (29 Eylül 1846) Mehmed Emin Rauf Paşa'nın yerine sadrıazam olduğunda, kendi programının şeriata uygun olduğunu göstermek için Bâb-ı Meşîhat'tan (Şeyhülislâmlık makamı) kendisine hukukī danışman ve yol gösterici olarak hizmet verecek zekî, bilgili ve açık fikirli bir âlim gön-

[78] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.18; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.30; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.27; Ertan, *a.g.e.*,s.10; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 284 b; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; —, a.g.m., göst.yer; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.8; İzgöer, *a.g.e.*, s.20; Sözen, *a.g.e.*, s.89. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10'da hangi kadılığa tayin olunduğundan bahsetmiyorlar. Sadece: "Şehrî beş yüz bu kadar guruş muvakkat ma'âş" aldığını bildiriyorlar.

[79] Chambers, *a.g.t.*, s.82.

[80] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.18; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.30-31; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Mardin, *a.g.e.*, s.27; Tanpınar, a.g.m., s.154; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 b; —, *a.g.e.*, s.10; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, s.81; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.115; Kahraman, *a.g.e.*, s.9; İzgöer, *a.g.e.*, s.20; Sözen, *a.g.e.*, s.89. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da tarih olarak "altmış bir" verilmektedir. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.9); Ertan (*a.g.e.*, s.10), "1845" tarihini veriyorlar.

[81] Mardin, *a.g.e.*, s.27; Chambers, *a.g.t.*, s.84.

derilmesini istemiş, zamanın Şeyhülislâmı olan Arif Hikmet Beyefendi, Ahmed Cevdet Efendi'yi bu görev için seçip göndermiştir[82]. Reşid Paşa, Cevdet Efendi'nin sıradışı yeteneklerini hemen farketmiş, onu himayesine aldığı gibi oğullarına -ki Cemil ve Ali Galip Paşa'lardır- ders vermesini teklif etmiş, o da bunu kabul edince sadrıazamın konağında daha çok vakit geçirmeye başlamış, Tanzimat'ın iki mühim siması Âlî ve Keçeci-zade Fuad Efendi'ler ile burada tanışıp arkadaş olmuş, Mustafa Reşid Paşa'nın yakın çevresi arasına girmiştir[83]. Koca Reşid Paşa, ayrıca kütüphanesiyle ilgili işleri görmeğe kendisini memur edince, bu vazife onun bilgisini daha da geliştirmesine bir vesile olmuştur[84]. Ahmed Cevdet Efendi, sadrıazam için yaptığı ek iş için ücret almamıştır. Ancak çocuklarına ders verdiği için bunun yerine aldığı karşılıklar çok fazladır ve sadrıazam hediye ve destek verme konusunda çok cömert davranmıştır[85]. Fakat o mesleğinde geçimini sağlayabilmeğe yetecek bir maaş almak istediğinden bir kaside yazarak şeyhülislâm efendi'ye sunmuş, maaşına zam yapılması recası işe yaramış, şeyhülislâm onun yüz elli kuruşluk maaşına yüz kuruş geçim ödeneği eklemiş, Reşid Paşa ise Bâbıâlî'nin atâyâ (hediye fonu) tertibinden yıllık iki bin dört yüz kuruş tahsis ettirdiği gibi, yine ona Maliye Hazinesi'nden aylık iki yüz kuruş maaş ödenmesini emretmiştir[86].

[82] *Tezâkir*, nr.40, s.18-19; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.31; Muallim Cevdet, a.g.m., s.434; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.9; Mardin, *a.g.e.*, s.28-29; Ertan, *a.g.e.*, s.10-11; Tanpınar, a.g.m., s.154; A. Cevad Eren, a.g.mad., *İA*, XI, 727 a; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 b; —, *a.g.e.*, s.11; H. Bowen, a.g.mad., *EI²* I, 284 b; Chambers, *a.g.t.*, s.84-86; Yazan, *a.g.e.*, s.21; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.116; Ali Akyıldız, "Tanzimat" mad., *DİA*, XXXX, 5; Kahraman, *a.g.e.*, s.9; İzgöer, *a.g.e.*, s.20-21; Sözen, *a.g.e.*, s.92.

[83] *Tezâkir*, nr.40, s.19; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, II, 90; Muallim Cevdet, a.g.m., göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.20; Ertan, *a.g.e.*, s.11; Tanpınar, a.g.m., göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.12; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, göst. yer; Chambers, *a.g.t.*, s.88-89; Yazan, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.21; Sözen, *a.g.e.*, göst.yer.

[84] Mardin, *a.g.e.*, s.15.

[85] *Tezâkir*, nr.40, s.19; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.32; Muallim Cevdet, a.g.m., s.434; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.9-10; Mardin, *a.g.e.*, s.30; Ertan, *a.g.e.*, s.11; Tanpınar, a.g.m., s.154; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 b; —, *a.g.e.*, s.12; Chambers, *a.g.t.*, s.89; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.116; Yazan, *a.g.e.*, s.21; Kahraman, *a.g.e.*, s.9; İzgöer, *a.g.e.*, s.21.

[86] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, s.19-20; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.33; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.

Mustafa Reşid Paşa'nın kitabette sadeleştirilmiş bir yazı tarzını benimseyip devlet belgelerinin ve resmî raporların yazımında kullanılan ağdalı ve karmaşık dili kaldırıp anlaşılır bir ifade biçimini benimsemesi üzerine kâtipler de onu taklit etmişler, Ahmed Cevdet Efendi de bu yolu beğenip inşaya heves etmiş, siyasî meselelere dair haylice malumat sahibi olmuştur[87]. Bu esnada Fransızca öğrenmeye de başlamış, Emin Efendi adlı bir zattan Fransızca dersler almış ve okumayı iyi düzeyde öğrenmişse de o devirde yabancı lisan okumak ulemaya aykırı göründüğünden, bunu gizli tutmak mecburiyetinde kalmış, konuşma konusunda aynı düzeye gelememiştir. Ancak bu dil sayesinde Avrupa tarihlerini ve kanunlarını okumak ve incelemek imkânını bulmuştur[88]. Aynı şekilde Bulgar lisanına da aşina olduğu, fakat konuşamadığı hal tercümesi varakalarında belirtilmiştir[89].

Ahmed Cevdet Efendi, önceden tanıdığı ve kendisine iyiliği dokunan kişilere sırtını çevirmemiş, Karagümrük'teki konağına devam ettiği hocası Şair Fehim Efendi 1262'de (1846) vefat ettiğinde, zengin bir adam olmadığından ve kendisine bağlı kişiler ölümüyle zor durumda kaldıklarından şairin akraba ve dostları, Ahmed Cevdet Efendi'yi Fehim'in yarım bıraktığı Azerî Şair Tebrizli Saib'in *Dîvânı*'nın şerhini tamamlaması için ikna etmişlerdir. Bu çalışma, Fehim'in kızkardeşine ve onun kızlarına emekli maaş verilmesi için yazılmış bir dilekçeyi desteklemek amacıyla yanında yollanacaktır. Cevdet Efendi, *Dîvân-ı Sâib Şerhi*'nin tetimmesini tamamlamış ve eseri Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye sunmuş, bu meclis Fehim'in baktığı kimselere

---

yer.

[87] *Tezâkir,* nr.40, s.21; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Muallim Cevdet, a.g.m., s.435; Mardin, *a.g.e.*, s.30; Ertan, *a.g.e.*, s.12; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.12; Chambers, *a.g.t.*, s.91-92; İzgöer, *a.g.e.*, s.21.

[88] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir,* nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.33-34; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.116; Muallim Cevdet, a.g.m., göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.30-31; Ertan, *a.g.e.*, s.7, 12; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.11-12; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, s.92-93; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.116; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[89] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.32; Halaçoğlu, a.g.mad., VII, göst.yer.

maaş bağladığı gibi[90], Meclis Müftüsü Arif Efendi'nin tavsiyesiyle Ahmed Cevdet Efendi'ye beş bin kuruş atıyye verilmesi ve ilmiye rütbesinin yükseltilmesi kararlaştırılmış[91], 17 Cumadelahıre 1265'de (11 Mayıs 1849)[92] rütbesi "İbtidâ'-i Hâric"ten "Hareket-i Hâric"e yükseltilmiştir[93].

Ahmed Cevdet Efendi'nin Siyaset Dünyasına Girmesi

Ahmed Cevdet Efendi, Mustafa Reşid Paşa'ya intisap ederek onun yanında geçirdiği on beş sene yetişmesinde önemli rol oynadığı gibi, paşanın etkisi ile siyasî ve idarî görevleri de kabule mecbur kalmıştır. 1848'de Avrupa'da Macarlar, Avusturya Devleti'ne karşı ayaklanmışlar, Avusturya'ya galip gelmişler, ihtilal Memleketeyn'e (Eflak ve Boğdan) de sirayet etmiş, bir taraftan Osmanlı askeri, diğer taraftan Rus askeri Memleketeyn'e girmişler, Haziran 1848'de başlayan Bükreş'teki ayaklanma üzerine Osmanlı hükumeti Rus etkisine karşı çıkmak ve Rus baskısıyla birliklerdeki tek taraflı Rus etkisini azaltmak amacıyla Sadrıazam Reşid Paşa, fevkalade görevle Amedî-i Dîvân-ı Hümâyûn Keçeci-zade Fuad Efendi'yi Bükreş'e göndermiş[94], Ömer

[90] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.24; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.44; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.10; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.12; Chambers, *a.g.t.*, s.95.

[91] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer.

[92] DH.SAİD.MEM, 8/12-1. *Tezâkir* (nr.40, s.24); Fatma Aliyye (*a.g.e.*, s.44), "Cumadelula 1265" tarihini vermektedirler. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.10), "1848" tarihini kaydediyor. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.12-13), "1265 (1848)" tarihini bildiriyor. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); Sözen (*a.g.e.*, s.89), "10 Nisan 1849" tarihini zikrediyorlar. Mardin (*a.g.e.*, s.35); Chambers (*a.g.t.*, s.95), tarih belirtmiyorlar.

[93] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.44-45; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yerler; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; Sözen, *a.g.e.*, göst.yer.

[94] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.6, s.12; nr.40, s.24; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.45; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.10; Mardin, *a.g.e.*, s.34; Baysun, a.g.m., s.216; Ertan, *a.g.e.*, s.13; Tanpınar, a.g.m., s.154; C. Eren, a.g.mad., *İA*, XI, 728 b; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 114 b; —, *a.g.e.*, s.14; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, s.95-96; Kahraman, *a.g.e.*, s.9; İzgöer, *a.g.e.*, s.22; Sözen, *a.g.e.*, s.89. F. Babinger (*a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s. 409), yanlış olarak 1848'de arkadaşı Mehmed Fuad Efendi ile birlikte Bükreş'e gittiğini kaydediyor. Aynı şekilde Yazan (*a.g.e.*, s.22), da Cevdet Efendi'nin 1848'de Fuad Efendi ile birlikte Bükreş'e gittiğini belirtiyor. Neumann (*a.g.e.*, s.19), Cevdet Efendi'nin 1849 yazında Bükreş'e gönderildiğini bildiriyor.

Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri ile General Duhamel'in yönettiği Rus kuvvetleri ısyanı bastırmışlardır[95]. Reşid Paşa, Fuad Efendi'ye yapılacak sözlü talimat için Cevdet Efendi'yi görevlendirdiğinde yol üzerinde evvela memleketi Lofça'ya uğrayan Ahmed Cevdet, büyükbabası Hacı Ali Efendi vefat ettiğinden onu görememiş, babası ve annesini ziyaret ettikten sonra Rusçuk'a gelmiş, burada kıyafetini değiştirip, setre (ceket) ve pantolon giydikten sonra Eflak yakasına geçerek Bükreş'e gelmiş, Reşid Paşa'nın mesajını ilettikten sonra bir ay boyunca bu şehirde kalmış, Fuad Efendi'nin cevabını alarak İstanbul'a dönmüş ve durumu Reşid Paşa'ya arzetmiştir[96].

Avusturyalılar Macarlara mağlup olup Avusturya Devleti, Rusya'nın yardımına muhtac olunca devreye Ruslar girmiş, Macaristan üzerine büyük kuvvetler sevk ederek Macarlar'ı yenmişler ve büyük bir Macar kitlesi Osmanlı Devleti'ne iltica etmiştir. Rusya ve Avusturya Devletleri sığınmacıların geri verilmesini teklif etmişler, Âlî Paşa ile Fuad Efendi bu iki devleti gücendirmemekten yana görüş belirtirlerken, Reşid Paşa, Cevdet Efendi ile yaptığı müşaverede onu kendi fikrinde bulmuş ve mültecileri himayeye karar vermiştir. Bu isabetli politika Osmanlı Devleti'ne Avrupa ve Amerika'da büyük şöhret kazandırmış, Osmanlılar'ı Rusya ve Avusturya'ya karşı diplomatik alanda başarılı bir konuma yükseltmiştir[97]. Fuad Efendi, Macar mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne sığınmaları üzerine Rusya ve Avusturya ile ortaya çıkan ihtilâfı halletmek üzere fevkalade elçilikle Rusya'ya gitmiş, Zilkade 1265'de (19 Eylül-18 Ekim 1849) St. Petersburg'a varıp Rus İmparatoru II. Aleksandr (1855-1881) ile görüşmüş, meseleyi güzelce halledip St. Petersburg Sözleşmesi'ni imzalamış, gerek bu hususstaki, gerekse daha önceki Memleketeyn mese-

[95] Chambers, *a.g.t.*, s.96.

[96] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.6, s.12; nr.40, s.26-28; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.45; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.117; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.10; Mardin, *a.g.e.*, s.34; Baysun, a.g.m., s.216; Ertan, *a.g.e.*, s.13; Tanpınar, a.g.m., s.154; Ölmezoğlu, a.g.mad., III, 114 b; —, *a.g.e.*, s.14; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, s.99; Kahraman, *a.g.e.*, s.9; İzgöer, *a.g.e.*, s.22; Neumann, *a.g.e.*, s.19.

[97] *Tezâkir*, nr.40, s.24, 28-29; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.46-47; C. Eren, a.g.mad., *İA*, XI, 728 b-729 a; Chambers, *a.g.t.*, s.100; Akyıldız, a.g.mad., *DİA*, XXXX, 5; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

lesindeki başarılarından dolayı uhdesine "Bâlâ rütbesi" ve evâsıt-ı Muharrem 1266'da (27 Kasım-6 Aralık 1849) Sadaret müsteşarlığı tevcih olunmuştur[98].

Dersaadet'te Abdülmecid'in emriyle bir geçici Meclis-i Ma'ârif Komisyonu oluşturulmuş, bu mecliste üç layiha kaleme alınmıştır. Birincisi Sıbyan mektebleri ile mevcut ilkokulların ıslâhı ile eğitimlerinin geliştirilmesine; ikincisi Mekâtib-i Rüşdiye namıyla ikinci derecede orta mektepler açılmasına; üçüncüsü Mekâtib-i Âliye (yüksek tahsil) için bir Dârülfünûn inşa edilip açılmasına dairdi[99]. Reşid Paşa, bu üç layihayı Cevdet Efendi'ye vererek tetkik etmesi ve fikrini söylemesini buyurmuş olduğundan, Cevdet Efendi bunları iyice tetkik ettikten sonra iyi ve faydalı bulduğunu Reşid Paşa'ya arzeylemiş, Reşid Paşa da layihaları beğenmiş, kalıcı bir Maarif Meclisi'nin kurulmasını öneren bu geçici meclis dağılmıştır[100].

Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye Âzalığı ve Dârülmuallimîn Müdürlüğü

Ahmed Cevdet Efendi, Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi'nin önerisiyle 5 Şevval 1266'da (14 Ağustos 1850) Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye âzalığı ve Dârülmuallimîn müdürlüğü'ne tayin edilmiş[101], kendisine bin iki yüz kuruş maaş tahsis edilmiştir[102]. Ancak daha görevine başlamadan evâhır-ı

[98] *Tezâkir*, nr.40, s.29; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.47-48; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.14; Chambers, *a.g.t.*, s.100-101. *Tezâkir* (nr.6, s.12), Fuad Efendi'nin Rusya'da Petersburg'a vardığı ve kendisine Sadaret müsteşarlığı tevcih olunduğu tarihleri kaydetmiyor.

[99] *Tezâkir*, nr.6, s.10-11; nr.40, s.37; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.48; Muallim Cevdet, a.g.m., s.436; Chambers, *a.g.t.*, s.103-104.

[100] *Tezâkir*, nr.6, s.11; nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.48-49; Chambers, *a.g.t.*, s.104.

[101] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.41; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.54-55; Mardin, *a.g.e.*, s.35-36; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; —, *a.g.e.*, s.14-16; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444. DH.SAİD.d. 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da tayin için "<12>66" senesini; Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.117), "<12>66"; Muallim Cevdet (a.g.m., s.436), "1267"; Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.10); Baysun (a.g.m., s.216); H. Bowen, (a.g.mad., *EI*², I, 284 b), "Ağustos 1850"; Ertan (*a.g.e.*, s.14); Yazan (*a.g.e.*, s.22), "1850"; Chambers (*a.g.t.*, s.112-113), "Şevval 1266 (Ağustos 1850)"; H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.116), "14 Ağustos 1849" tarihlerini veriyorlar. F. Babinger (*a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s.409); Tanpınar (a.g.m., s.154-155); Kahraman (*a.g.e.*, s.9); İzgöer (*a.g.e.*, s.23); Neumann (*a.g.e.*, s.19-20) tarih belirtmiyorlar.

[102] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10.

Cumâdelûlâ 1266'da (4-13 Nisan 1850) Rusya'dan İstanbul'a dönmüş olan Fuad Efendi[103], St. Petersburg'da iken romatizmaya yakalandığından ve hekimler tarafından kaplıcalara gitmesi tavsiye olunduğundan, Zilkade 1266'da (8 Eylül-7 Ekim 1850) Bursa kaplıcalarına gittiğinde, arkadaşı Ahmed Cevdet Efendi'yi de beraberinde götürmüştür[104]. Bursa'da iken Boğaziçi ahalisinin Asya ve Avrupa kıyılarında gidip gelmeleri için Anonim şirketlerine bir model olmak üzere bir vapur şirketi kurulması için birlikte planlar yapmışlar, "Şirket-i Hayriyye" adlı bu şirketin nizamname layihasını kaleme almışlar, bir Osmanlıca dilbilgisi kitabı olan *Kavâ'id-i Osmâniye*'yi telif etmişler[105], Fuad ve Cevdet Efendiler, selh-i Zilkade 1266'da (7 Ekim 1850) İstanbul'a döndüklerinde[106], Şirket-i Hayriyye 20 Muharrem 1267'de (25 Kasım 1850) kurulmuş[107], *Kavâ'id-i Osmâniye* ise Ahmed Cevdet Efendi tarafından yeniden gözden geçirilip Rüşdiye mekteplerinde okunmak için bastırıldığı gibi, Sıbyan mektepleri için bunun muhtasarı olmak üzere *Medhal-i Kavâ'id* adlı risale yine Cevdet Efendi tarafından telif edilmiştir[108].

Ahmed Cevdet Efendi, Bursa'dan dönüşünde Meclis-i Ma'ârif kâtiplerinin yazdıkları tutanak taslaklarını düzelttiği gibi, mühim işleri bizzat kaleme

[103] *Tezâkir*, nr. 40, s.29; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.48.

[104] *Tezâkir*, nr.40, s.42. H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.116), "1849" yılını gösteriyor. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.6, s.12); Fatma Aliyye (*a.g.e.*, s.56); Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.117); F. Babinger (*a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s.409); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.10); Mardin (*a.g.e.*, s.34); Baysun (a.g.m., s.216); Ertan (*a.g.e.*, s.14); Tanpınar (a.g.m., s.154); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 115 a); — (*a.g.e.*, s.16); İzgöer (*a.g.e.*, s.23-24), tarih zikretmiyorlar.

[105] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; *Tezâkir*, nr.6, s.12-13; nr.40, s.44-45; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.57-58; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; F. Babinger, *a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., göst.yer; Muallim Cevdet, a.g.m., s.437; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Baysun, a.g.m., göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Tanpınar, a.g.m., göst. yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.123-124; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.117; Yazan, *a.g.e.*, s.22.

[106] *Tezâkir*, nr.40, s.45; Chambers, *a.g.t.*, s.124. Fatma Aliyye, (*a.g.e.*, s.58); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.10), Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.16-17), İstanbul'a dönüş tarihini kaydetmiyorlar.

[107] Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.17), Şirket-i Hayriyye'nin kuruluşunu gösteren resmî tebliğin bu tarihte *Takvîm-i Vekāyi'*de neşredildiğini bildiriyor.

[108] *Tezâkir*, nr.40, s.45; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.58; Muallim Cevdet, a.g.m., s.437; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.117.

almış, kendisi Maarif Meclisi'nin muharriri (başkâtibi) olduğundan Meclis-i Dâimî'de toplantılar sırasında bir ay zarfında ne yapılmış ise onun özetini ve gelecek ay içinde ne yapılmak tasarlanmış ise onun da bir müzekkeresini yapıp Meclis-i Umûmî'de okumuş, Meclis-i Dâimî'de müzakere edildikten sonra verilen kararlar yürürlüğe girmiştir[109]. Cevdet Efendi, Meclis-i Ma'ârif âzalığı'na tayin buyurulduğunda kendisine rütbe-i sâliseden murassa' nişân-ı hümâyûn verilmiştir[110]. Ahmed Cevdet Efendi, bir taraftan da Dârülmuallimîn müdürlüğü'nde gayretle çalışmış, ilk ıslâhat onun zamanında yapılmış, müdürlüğün nizamnamesini hazırlayarak yürürlüğe koymuş, talebelerin mektebe kabul edilme şartlarını ve imtihan usullerini belirlemiş, yine talebelerin üç aylarda para kazanmak için taşraya gitmelerine gerek kalmamasını sağlayacak şekilde maaşlarını yükseltmiş, az vakit zarfında bu okuldan birçok Rüşdiye mektebi öğretmenleri yetişmiştir[111]. Cevdet Efendi, Dârülmuallimîn müdürlüğü sırasında İslâm Tarihi ve Umumî Tarih derslerini de okutmuş[112], kendisinin gösterdiği dirayet ve liyakatine binaen maaşı önce bin beş yüz, sonra iki bin beş yüz kuruşa çıkarılmıştır[113].

Encümen-i Dâniş Üyeliği

Meclis-i Ma'ârif-i Umûmî'de Paris Akademisi tarzında bir ilmî cemiyet teşkili kararlaştırılmış, buna dair müzakerelerin neticesinde her ay başında bir gün toplanmak üzere "Encümen-i Dâniş" adını alan bu cemiyetin

[109] *Tezâkir*, nr.6, s.12; nr.40, s.45-46; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Muallim Cevdet, a.g.m., s.436; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.11; Mardin, *a.g.e.*, s.35; Ertan, *a.g.e.*, 13, 15; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.14-15; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 284 b; Chambers, *a.g.t.*, s.124-125; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.116; Kahraman, *a.g.e.*, s.9; İzgöer, *a.g.e.*, s.23.

[110] İ.MVL, 196/6043-3; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.117.

[111] *Tezâkir*, nr.40, s.46; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.59; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.14; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; —, *a.g.e.*, s.18-19; Chambers, *a.g.t.*, s.125; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.116-117; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[112] Muallim Cevdet, a.g.m., s.436; Mardin, *a.g.e.*, s.27; Ertan, *a.g.e.*, s.15; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.19.

[113] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; Ertan, *a.g.e.*, s.14.

Meclis-i Umûmî adına padişaha sunulan mazbatası Ahmed Cevdet Efendi tarafından kaleme alınmış[114], arz olunduğunda 25 Receb 1267'de (27 Mayıs 1851) sadır olan irâde-i seniyye mucibince encümen kurulmuş[115], bunun başkanlığına Ataullah Efendi-zade Şerif Efendi, ikinci başkanlığına Abdülhakk Efendi-zade Hayrullah Efendi getirilmiştir[116]. Ahmed Cevdet Efendi tarafından hazırlanan mazbatanın (protokolün) muhtevasının *Takvîm-i Vekāyi*'de (resmî gazete) yayımlanması için bir beyanname (rapor) kaleme alınması da yine kendisine emredilmiştir[117]. Encümen-i Dâniş'in dahilî üyeleri iki başkan da içinde olmak üzere kırk, haricî üyeleri ise otuz üç kişi olup, gerek dahilî, gerek haricî üyelere bâlâsı tuğralı birer adet ru'ûs-ı hümâyûn takdim olunduğunda bundan Cevdet Efendi de almıştır[118]. Encümen-i Dâniş'in resmî açılışı padişah huzurunda Dârülmaârif'te yapılacağından yayımlanan bir irade ile encümen üyelerinin birer hıtâbiye (konuşma metni) göndermeleri ve seçilen metnin açılış töreninde okunacağı bildirilmiş, gönderilen metinler arasında Cevdet Efendi'ninki seçildiğinden bunun düzgün bir kopyası hazırlanmıştır[119]. 19 Ramazan 1267'de (19 Temmuz 1851) Padişah Abdülmecid'in teşrifiyle annesi Bezmiâlem Valide Sultan tarafından yaptırılan Dârülmaârif'te Sadrıazam Mustafa Reşid Paşa önce açılış nutkunu, sonra ikinci başkan Hayrullah Efendi, Cevdet Efendi'nin hazırladığı hıtabet metnini okumuştur[120]. Bundan sonra Ahmed Cevdet'in Bursa'dan döndükten sonra bitirdiği

[114] *Tezâkir*, nr.40, s.46-47; Mardin, *a.g.e.*, s.38-39; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.20; Chambers, *a.g.t.*, s.126.

[115] *Tezâkir*, nr. 40, s.47; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da "altmış yedi" tarihi veriliyor. *Tezâkir* (nr.6, s.13); Fatma Aliyye (*a.g.e.*, s.59-60); Muallim Cevdet (a.g.m., s.437); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.11); Mardin (*a.g.e.*, s.38), encümenin kurulması için iradenin tarihini "27 Receb 1267 (29 Mayıs 1851)" olarak kaydediyorlar. Ertan (*a.g.e.*, s.15), "1850" tarihini veriyor. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Tanpınar (a.g.m., s.155); Ölmezoğlu (*a.g.e.*, göst.yer); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); Neumann (*a.g.e.*, s.20), encümenin kuruluş tarihini zikretmiyorlar.

[116] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.126.

[117] *Tezâkir*, nr. 40, s.50; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.60; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.11; Mardin, *a.g.e.*, s.39; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; —, *a.g.e.*, s.20; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.24; Sözen, *a.g.e.*, s.89.

[118] *Tezâkir*, nr.40, s.52-53; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.69; Ertan, *a.g.e.*, s.15.

[119] *Tezâkir*, nr.40, s.53-55.

[120] DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; *Tezâkir*, nr.40, s.55-57; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.69,75; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; Chambers, *a.g.t.*, s.128. Ülkütaşır (*a.g.e.*,

Kavâ'id-i Osmâniye padişaha encümenin ilk eseri olarak sunulmuş[121], Abdülmecid, Reşid Paşa'ya bu çalışmanın yayımlanması için ferman çıkarılmasını ve Cevdet Efendi'nin rütbesinin yükseltilmesini şifahî olarak emretmiş[122], 21 Cumadelula 1268'de (13 Mart 1852) sadır olan irâde-i seniyye mucibince[123] ruus derecesi "Hareket-i Altmışlı"ya yükseltilmiştir[124]. Encümen-i Dâniş açıldıktan sonra her ayın ilk Cumartesi günü Dârülmaârif'te toplandığında Cevdet Efendi de bu çalışmalara katılmıştır[125].

Sadaret Müsteşarı Fuad Efendi İle Birlikte Özel Görevle Mısır'a Gitmesi

Ahmed Efendi, Encümen-i Dâniş'te çalışırken kendisine verilen bir özel görev nedeniyle Mısır'a gitmek mecburiyetinde kalmıştır. Mısır Valisi olup Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve Tosun Paşa'nın oğlu olan Abbas Paşa, babasının emekdarlarına ve hanedan üyelerine kötü davrandığından, Mısır devlet adamlarından oluşan bazı gruplar Bâbıâlî'ye gelerek şikâyette

---

s.11); H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.117-118), resmî açılış için "18 Temmuz 1851"i veriyorlar. C. Eren (a.g.mad., *İA*, XI, 737 b), "Temmuz 1851" tarihini kaydediyor. Yine Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.20), açılış merasimi için "13 Ramazan 1267 (13 Temmuz 1851)" tarihini belirtiyor. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 284 b), "Temmuz 1851" tarihini gösteriyor. Ertan (*a.g.e.*, s.15, 17), bu tören için "1850" tarihini bildiriyor. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Mardin (*a.g.e.*, s.39), tarih zikretmiyorlar.

[121] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.6, s.13; nr.40, s.57; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.75; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.117; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.16-17; Tanpınar, a.g.m., s.155; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.21; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.118; Yazan, *a.g.e.*, s.22; Kahraman, *a.g.e.*, s.9.

[122] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.11; Mardin, *a.g.e.*, s.39-40; Ertan, *a.g.e.*, s.17; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; —, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.128-129; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer.

[123] DH.SAİD.MEM, 8/12-1.

[124] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.57; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.76; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.117; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.11; Mardin, *a.g.e.*, s.40; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.118; Kahraman, *a.g.e.*, s.9.

[125] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.16; Chambers, *a.g.t.*, s.129; İzgöer, *a.g.e.*, s.24.

bulunmuşlar[126], Sadrıazam Reşid Paşa da onlara hak verdiğinden bu durum Reşid Paşa ile Mısır valisinin arasını açmış, Abbas Paşa'nın İngilizleri celp için Kahire ile Süveyş arasında demiryolu inşa ettirmesi ve İngilizlerin Hindistan'a gidip gelmelerini kolaylaştırarak Reşid Paşa'nın geleneksel müttefiki Büyük Britanya'nın desteğini alması, meseleyi daha da kötü bir hale getirmiştir[127]. İkinci olarak Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğulları ve kızları babalarının mirasını istemekte, ancak Abbas Paşa buna yanaşmamaktadır[128]. Sadaret Müsteşarı Fuad Efendi'nin Mısır'a gönderilmesi ve bu hukukī sorunu halletmesi için ulemadan Cevdet Efendi'nin kendisine refakat etmesi kararlaştırılmış[129], 3 Cumadelula 1268'de (24 Şubat 1852) "Sâ'ik-ı Şâdî" adlı imparatorluk fırkateyni ile Mısır'a hareket etmişler, 15 Cumadelula'da (7 Mart) Mısır'a vararak "Haysun" isimli saraya müsafir olmuşlardır[130]. Fuad Efendi, Mısır'ın yıllık altmış bin kise olan vergisini seksen bin kiseye yükseltiği gibi, miras meselesini sulh yolu ile çözerek başarılı olmuştur. İki temsilci Mısır'dan ayrılmadan önce Abbas Paşa, Fuad Efendi'ye yüklü bir meblağ ödediği gibi, Ahmed Cevdet Efendi'ye de yüz bin kuruş vermiştir. Mısır'dan ayrılıp önce İzmir'e, buradan da 28 Şaban 1268'de (17 Haziran 1852) İstanbul'a varmışlardır[131].

[126] *Tezâkir*, nr.7, s.40; nr.40, s.58; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.78-81; Chambers, *a.g.t.*, s.134-135; İzgöer, *a.g.e.*, s.25.

[127] *Tezâkir*, nr.7, göst.yer; nr.40, s.59; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.81; Chambers, *a.g.t.*, s.135; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[128] *Tezâkir*, nr.6, s.9; nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.78; Ertan, *a.g.e.*, s.17-18; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; —, *a.g.e.*, s.21; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.9; İzgöer, *a.g.e.*, s.25-26.

[129] *Tezâkir*, nr.6, göst.yer; nr.40, s.59; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.18; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.135; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.26.

[130] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer. Ertan (*a.g.e.*, s.18); İzgöer (*a.g.e.*, göst. yer), Mısır'a gitme tarihi için "1852"; Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 115 a), "3 Cumadelahıre 1268 (26 Mart 1852)"; H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 284 b), "Mart 1852"; Yazan (*a.g.e.*, s.22), "1853-54"; Kahraman (*a.g.e.*, s.9), "26 Mart 1852" tarihlerini vermektedirler. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.6, s.9-13); Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.117); Mardin (*a.g.e.*, s.43); Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.21), İstanbul'dan Mısır'a hareket tarihini bildirmiyorlar.

[131] *Tezâkir*, nr.40, s.60; Chambers, *a.g.t.*, s.135. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.6, s.13); Fatma Aliyye (*a.g.e.*, s.80); Cemâleddîn (*a.g.e.*, göst. yer); Mardin (*a.g.e.*, göst.yer); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, göst.yer); Yazan (*a.g.e.*, s.22); Kahraman (*a.g.e.*, göst.yer), Fuad Efendi ile Ahmed Cevdet Efendi'nin İstanbul'a gelme tarihini belirtmiyorlar.

25 Şevval 1268'de (12 Ağustos 1852) Reşid Paşa azl olunup yerine Âlî Paşa sadrıazam olduğunda[132], Reşid Paşa zamanında Tunus, Yemen, Dağıstan, Hive, Hokand gibi uzak diyarlardan gelen Arabî ve Fârisî resmî vesikalar Ahmed Cevdet Efendi'ye verilip, bunların cevapları onun tarafından kaleme alınırken, Âlî Paşa bu gibi evrakı önce ona vermemeye başlamış[133], sonra selh-i Zilkade 1268'de (14 Eylül 1852) Padişah Abdülmecid Bâbıâlî'ye teşrif ettiğinde[134], Ahmed Cevdet Efendi'ye iltifat ettiğinden Âlî Paşa bu resmî evrakı tercüme olunmak üzere kendisine verdirmiştir[135]. Hatta 21 Zilhicce 1268'de (5 Ekim 1852) Âlî Paşa sadaretten azl olunup[136], Arabî tahsiline heves ettiğinde Ahmed Cevdet Efendi ekserî günlerde ve bazı gecelerde onun konağına gidip kendisine ders vermeye başlamış, ona İlm-i Nahv'den Birgivî'nin *Avâmil* adlı risalesini okutmuş, Arapça kaidelerin tatbikatını göstermiş, İlm-i Mantık'tan *İsagoji* okutarak Mantık kaidelerinin tatbikini de göstermiş, kısa zamanda iyi duruma gelmişse de evâsıt-ı Rebiulâhır 1269'da (22-31 Ocak 1853) İzmir valisi olduğundan tahsili yarım kalmıştır[137].

Osmanlı Tarihi'nin Bir Kısmını Yazmakla Görevlendirilmesi ve Mûsıla-i Süleymâniye Rütbesini Alarak Birinci Sınıf Müderris Olması

Ahmed Cevdet Efendi, birçok resmî görev yapmasına rağmen Encümen-i Dâniş'teki çalışmalarına da hararetle devam etmiş, *Kavâ'id-i Osmâniye*'den sonra bir Osmanlı lugat kitabının telif edilmesi için bir komisyon teşkil edildiği gibi[138], Tarih ilmi için Osmanlı Tarihi birkaç kısma ayrılıp üyelerden

[132] *Tezâkir*, nr.40, s.61.

[133] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.89; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.25; İzgöer, *a.g.e.*, s.26.

[134] *Tezâkir*, nr.40, s.62; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.91; Chambers, *a.g.t.*, s.142-143. İzgöer (*a.g.e.*, s.27), "1852" tarihini veriyor. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.26), padişahın Bâbıâlîyi ziyaret tarihini bildirmiyor.

[135] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer.

[136] *Tezâkir*, nr.40, s.63.

[137] *Tezâkir*, nr.40, s.63-64; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.95-96; Mardin, *a.g.e.*, s.35; Chambers, *a.g.t.*, s.144-145. Muallim Cevdet (a.g.m., s.435), sadece Âlî Paşa'ya ders verdiğinden bahsediyor.

[138] *Tezâkir*, nr.40, s. 57-58; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.76; Muallim Cevdet, a.g.m., s.437; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.22; Chambers, *a.g.t.*, s.130; İzgöer, *a.g.e.*, s.24.

bazı kimselere ısmarlandığında, 1188 senesinden 1241 tarihine kadar (1774-1826) olan vekayiin yazılması Cevdet Efendi'ye havale buyurulmuş[139], 9 Muharrem 1270 (12 Ekim 1853) tarihli Meclis-i Ma'ârif mazbatası ile Ahmed Cevdet Efendi'ye havale edilerek[140], 16 Muharrem 1270'de (19 Ekim 1853) padişahın iradesi alınmıştır[141]. Külfetli bir dil ile değil herkesin anlayabileceği şekilde yazması kendisine tenbih olunmuş, o da *Târîh-i Cevdet*'i kaleme almaya başlamıştır[142]. 1270 yılının sonuna doğru (1854 yazı bittiğinde) ilk üç cildini tamamlayıp padişaha takdim ettiğinde[143], buna mükâfaten 17 Zilhicce 1270'de (10 Eylül 1854)[144] payesi terfi olunmaksızın ruusu "Mûsıla-i Süleymâniye" derecesine yükseltilmiş, bu suretle Cevdet Efendi birinci sınıf müderris (kibâr-ı müderrisîn) sınıfına dahil olmuştur[145].

[139] *Tezâkir*, nr.6, s.5, 13; nr.40, s.58; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, göst.yer; F. Babinger, *a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s.409; Muallim Cevdet, a.g.m., göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.38; Ertan, *a.g.e.*, s.17-18; Tanpınar, a.g.m., s.155; C. Eren, a.g.mad., *İA*, XI, 737 b; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; —, *a.g.e.*, s.23; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.118; Yazan, *a.g.e.*, s.22; Kahraman, *a.g.e.*, s.10; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[140] İ.DH, 282/17685-1; Neumann, *a.g.e.*, s.21.

[141] İ.DH, 282/17685-2; Bekir Kütükoğlu, "Vekāyinüvis veya Vak'a-nüvis" mad., *İA*, XIII, 284 a.

[142] *Tezâkir*, nr.40, s.58; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.76; Mardin, *a.g.e.*, s.37; Ertan, *a.g.e.*, s.17; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; —, *a.g.e.*, s.23; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 284 b; Chambers, *a.g.t.*, s.130; Yazan, *a.g.e.*, s.22; Neumann, *a.g.e.*, s.20-21.

[143] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.72; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.113; Muallim Cevdet, *a.g.e.*, s.437; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Chambers, *a.g.e.*, s.132; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi" s.118; Neumann, *a.g.e.*, s.22. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.11), "1854" tarihini veriyor. Ertan (*a.g.e.*, s.18); Tanpınar (a.g.m., s.155), "1855" tarihini kaydediyorlar. Cemâleddîn, (*a.g.e.*, s.117); F. Babinger (*a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s.409); Mardin (*a.g.e.*, s.43); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, göst.yer); Yazan (*a.g.e.*, göst.yer); Kahraman, (*a.g.e.*, s.10), tarih zikretmiyorlar.

[144] DH.SAİD.MEM, 8/12-1. *Tezâkir* (nr.40, göst.yer), "yetmiş senesi evâhırı"nı veriyor.

[145] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.72; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s.113; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.117; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.11-12; Mardin, *a.g.e.*, s.43; Ertan, *a.g.e.*, s.18; Tanpınar, a.g.m., s.155; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; —, *a.g.e.*, s.23-24; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 284 b; Chambers, *a.g.t.*, s.134,149; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.118; Kahraman, *a.g.e.*, s.10; Neumann, *a.g.e.*, s.22.

Vak'anüvis Olarak Tayini

Takvimhane Nazırı ve Vak'anüvis Akif Paşa-zade Nail Bey vefat ettiğinde selh-i Cumâdelûlâ 1271'de (18 Şubat 1855) Takvimhane Nezareti Recaî Efendi'ye verildiği gibi[146], Vak'anüvislik de 1 Cumadelahıre 1271'de (19 Şubat 1855) Ahmed Cevdet Efendi'ye tevcih olunmuş[147], kendisine bin kuruş maaş ve senelik dört bin kuruş atıyye tahsis kılınmıştır[148]. *Târih-i Cevdet* ile meşgulken tarihî vukuatı kaydetme görevi de buna eklendiğinden Ahmed Cevdet devlet sırlarına erişebilmek imkânına da kavuşmuştur[149]. O, bu görevi sırasında bir taraftan tarihin devamını yazarken, bir taraftan da geleneğe uygun olarak zamanın siyasî olaylarını anlatan *Tezâkir-i Cevdet*'i kaleme almaya başlamıştır. Kırk tezkireyi içeren bu eseri farklı şahsiyetler, düşmanlıklar, değişen mensubiyetler, rüşvet ve yolsuzluklar, özellikle Fransız ve İngilizler başta olmak üzere yabancı elçiliklerin Osmanlıların iç işlerine karışmalarıyla ilgili gözlemlerle doludur[150].

Özel Ticarî Komisyon'da Üyeliği

Kırım harbi sırasında Avrupalılarla münasebetlerimiz oldukça arttığından ticarî muamelelerin tanzimi için özel bir komisyon teşkil edilmiş, Ahmed Cevdet Efendi bu komisyona da üye olmuştur[151].

[146] *Tezâkir*, nr.6, s.5. *Tezâkir* (nr.40, göst.yer); Fatma Aliyye (*a.g.e.*, s.117); Neumann (*a.g.e.*, göst. yer), "Cumadelahıre 1271" tarihini bildiriyorlar.

[147] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.6, göst.yer. *Tezâkir* (nr.40, s.72); Fatma Aliyye (*a.g.e.*, göst.yer); Neumann (*a.g.e.*, s.22), Takvimhane Nezareti'ne tayin olunan Recaî Efendi ile aynı gün vak'anüvisliğe naspolunduğunu bildiriyorlar. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.12); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); H. Bowen (a.g.mad., *EI*[2] I, 284 b), "Şubat 1855" tarihini veriyorlar. Mardin (*a.g.e.*, s.43); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 115 a); — (*a.g.e.*, s.24), "14 Cumadelahıre 1271/4 Mart 1855" tarihini zikrediyorlar. Chambers (*a.g.t.*, s.149), "Cumadelahıre 1271 (Şubat-Mart 1855)" tarihini belirtiyor. H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.118), "Ocak 1855"; Kahraman (*a.g.e.*, s.10), "2 Şubat 1855"; Sözen (*a.g.e.*, s.89), "6 Şubat 1855" tarihlerini kaydediyorlar. Ertan (*a.g.e.*, s.18); Yazan (*a.g.e.*, s.22), "1855" tarihini aktarıyorlar. Mehmed Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "Cumadelahıre 1270"yi naklediyor. Cemâleddin (*a.g.e.*, s.117), sadece "<12>71" tarihini gösteriyor. A.MKT.MHM, 66/38-1; F. Babinger (*a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s.409); Tanpınar (a.g.m., s.155), tayin için tarih vermiyorlar.

[148] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer.

[149] *Tezâkir*, nr.40, s.72; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.24; Chambers, *a.g.t.*, s.149.

[150] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.12; Ertan, *a.g.e.*, s.19; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 a; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, s.150; Yazan, *a.g.e.*, s.22; Kahraman, *a.g.e.*, s.10; İzgöer, *a.g.e.*, s.25.

[151] Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Yazan, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

Metn-i Metin Komisyonu Üyeliği

Muharrem 1272'de (13 Eylül-12 Ekim 1855) Fıkıh ilminin muamelat kısmına dair Türkçe "*Metn-i Metin*" adıyla ve herkesin anlayabileceği bir dille bir kitap yazılması vükelâ tarafından kararlaştırılmış, bu ilmî cemiyet Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'ın Kazasker rütbeli Üyelerinden Rüşdi Molla Efendi'nin başkanlığında Meclis-i Âlî-i Tanzîmât Dâiresi'nde kurulmuş ve Ahmed Cevdet de bu komisyonun üyeliğine seçilmiş[152] ve cemiyet 20 Safer 1272'de (1 Kasım 1855) Meclis-i Âlî-i Tanzîmât Dâiresi'nde ilk oturumunu yapmıştır[153]. Ahmed Cevdet Efendi'ye bu komisyonun muharrirliği (başkâtipliği) verildiğinden her ne kadar kendisi eğitiminin ilk yıllarında Mantık ve Edebiyat alanlarında çalışmışsa da Ulûm-ı Nakliyye (Dinî Bilimler) alanında kendisinin eksiklikleri olduğunu kabul ederek Fıkıh bilimi alanında kitaplar okuyarak bu amaç doğrultusunda uğraşmış, komisyon uzun süre bu tür eserlerden yararlanmış, konunun bir özeti yazılarak *Kitâbü'l-Büyû'* adı verilmiş, ancak *Metn-i Metin* tamamlanamadan komisyon dağılmıştır[154].

Lâkablar ve Unvanların Değiştirilmesi İle İlgili Komisyon'da Görev Alması

1272 senesi içinde fermân-ı âlîlerde kullanılan lâkablar ve unvanların değiştirilip zamana ve duruma en uygun olanların yazılması için Hariciye Nazırı Keçeci-zade Fuad Paşa, Beylikçi Afif Bey ve Cevdet Efendi'den meydana

[152] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.8, s.62-63; nr.40, s.73; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.117; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.12; Mardin, *a.g.e.*, s.46-48; Ertan, *a.g.e.*, s.19; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.28; Tanpınar, a.g.m., s.155; Chambers, *a.g.t.*, s.151; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.118. *Tezâkir* (nr.7, s.61), tarih vermiyor.

[153] *Tezâkir*, nr.8, s.63; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.29. Chambers (*a.g.t.*, s.151), "21 Safer 1272 (2 Kasım 1855)" tarihini veriyor. H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", göst.yer), "4 Kasım 1855" tarihini kaydediyor. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.40, s.73); Ertan (*a.g.e.*, göst.yer); Tanpınar (a.g.m., göst.yer); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 115 b); Kahraman (*a.g.e.*, s.10); İzgöer (*a.g.e.*, s.25); Neumann (*a.g.e.*, s.23), toplanma tarihini bildirmiyorlar.

[154] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr. 8, göst.yer; nr. 40, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.12; Mardin, *a.g.e.*, s.48; Ertan, *a.g.e.*, s.19; Tanpınar, a.g.m., s.155; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.151; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.118-119; Akyıldız, a.g.mad, *DİA*, XXXX, 6; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

gelen bir komisyon teşkil edilmiş, ancak 18 Rebiulevvel 1272'de (29 Kasım 1855) Kars'ın Ruslar tarafından istilâsı üzerine fermanların lâkablarıyla uğraşılmasından vazgeçilip komisyon bu görevinden feragat etmiştir[155].

Galata Kadılığının Verilmesi ve Mekke-i Mükerreme Mevleviyyeti Payesinin Tevcihi

Ahmed Cevdet, *Metn-i Metin* Komisyonu'nda görev yaparken 1 Cumadelahıre 1272'de (8 Şubat 1856) Cuma günü mevleviyyet derecesindeki Galata kadılığına atanmış[156], kural ve geleneklere göre aynı gün mahkemede kısa bir süre kalmıştır. Ertesi gün makamın işlerini devralmış ve bir sonraki pazartesi günü Huzur murafaası (Yargıtay) olarak görev yapan divana ilk kez katılmıştır. Bunu yaparken İstanbul medrese sisteminde müderris olarak sahip olduğu ruusunu da bırakmak zorunda kalmıştır. Çünkü ilmiye yolunda ilerleme ancak hocalıktan yargıçlık kariyerine yapılan geçişle mümkündür[157]. Ancak Ahmed Cevdet Efendi, bundan sonra bu yönde bir adım daha atmış, 11 Rebiulahır 1273'de (10 Aralık 1856) Galata Mahkemesi'nde Mekke-i mükerreme pâyesi fermanını alarak terfi eylemiş, böylelikle mevleviyyetin altıncı kademesinden dördüncü kademesine geçmiştir[158]. Kendisi bu payeyi

[155] *Tezâkir*, nr.10, s.67.

[156] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.7, s.62; nr. 40, s.73; Mardin, *a.g.e.*, s.43; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.24; Chambers, *a.g.t.*, s.151-152; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.119; Neumann, *a.g.e.*, s.23. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da tayin için "yetmiş iki" tarihi bildiriliyor. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); Sözen (*a.g.e.*, s.89), "9 Ocak 1856" tarihini kaydediyorlar. Kahraman (*a.g.e.*, s.10), "Şubat 1856" tarihini; Tanpınar (a.g.m., s.155); Ertan (*a.g.e.*, s.18-19); H. Bowen (a.g.mad. *EI²*, I, 284 b); İzgöer (*a.g.e.*, s.27), "1856" tarihini bildiriyorlar. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.117); Baysun (a.g.m., s.216), sadece "1272" senesini veriyorlar.

[157] *Tezâkir*, nr.7, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.152.

[158] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.73; Mardin, *a.g.e.*, s.44-45. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da: "Yetmiş üçde Mekke-i mükerreme kazâsı pâyesi" verildiği zikrediliyor. *Tezâkir* (nr.13, s.6)'de "5 Rebulahır 1273 (4 Aralık 1856)" tarihi kaydediliyor. Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 115 b), Mekke-i mükerreme pâyesini alması için "Receb 1278/Şubat 1857" tarihini veriyor. Yine Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.24), İbnül-Emin Mahmud Kemâl'den naklen, Cevdet Efendi'nin Mekke-i mükerreme pâyesine terfii için "3 R (=Rebiulahır) 1273 (2 Aralık 1856)" tarihini bildiriyor. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.119); Sözen (*a.g.e.*, s.89), "9 Aralık 1856" ta-

aldığından üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı ile taltif olunarak[159], 10 Muharrem 1274'de (30 Ağustos 1857) Şeyhülislâm Efendi'den bu nişanı almıştır[160].

Meclis-i Âlî-i Tanzîmât Üyeliği ve Ceza Kanunu'nu Hazırlayan Komisyon'da Görevlendirilmesi

21 Receb 1273'de (18 Mart 1857) Ahmed Cevdet Efendi'ye Meclis-i Âlî-i Tanzîmât üyeliği tevcih olunmuş[161] ve 24 Receb 1273'de (21 Mart 1857) kendisinin mevcut maaşına padişahın iradesiyle üç bin kuruş zamm yapılması Sadaret makamından Maliye Nezareti'ne gönderilen tezkire ile emrolunmuştur[162]. Bu meclis Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin Meclis-i Âlî-i Tanzîmât ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye adlariyle ikiye ayrılması ve yeniden düzenlenmesi ile oluşturulmuş, eski ismi çoğunlukla hukukī meselelerle ilgilenen kurum için aynen kullanılırken, bu bölünmeden doğan yeni kurum olan Meclis-i Âlî-i Tanzîmât ise genel olarak reform programının tamamından ve yeni reform önlemlerini hazırlamaktan sorumlu olmuştur[163]. O dönemde Tanzimat Meclisi batılı örneklere dayanan yeni bir ceza kanu-

---

rihini naklediyorlar. Kahraman (*a.g.e.*, s.10), "Şubat 1857"; Ertan (*a.g.e.*, s.19); Tanpınar (a.g.m, s.155); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 284 b), "1857" tarihini belirtiyorlar. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.117), "<12>73" tarihini aktarıyor. Baysun (a.g.m., s.216), tarih vermiyor. Chambers (*a.g.t.*, s.152), Galata kadısı olduktan on ay sonra bu payeyi aldığından bahsediyor.

[159] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer.

[160] *Tezâkir*, nr.14, s.30.

[161] A.DVNS.NŞT.d, 65/78; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.13, s.21; nr.40, s.73; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.12; Mardin, *a.g.e.*, s.44-45; Chambers, *a.g.t.*, s.153. İ.DH, 372/24619'da Mekke-i mükerreme pâyelülerinden Vak'anüvis Ahmed Cevdet Efendi'nin almakta olduğu maaşına üç bin kuruş ilave olunarak Meclis-i Âlî-i Tanzîmât âzalığı'na tayin olunduğu bildiriliyor. Ancak iradenin tarihi "18 Receb 1273 (15 Mart 1857)" olarak kaydediliyor. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da tayin için "yetmiş üç"; Mehmed Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "Receb <12>73"; Cemâleddin (*a.g.e.*, s.117), "<12>73); Ertan (*a.g.e.*, s.19), "1856"; H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.119), "17 Şubat 1857"; H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 284 b-285 a); Yazan (*a.g.e.*, s.22), "1857" tarihlerini zikrediyorlar. Tanpınar (a.g.m., s.155); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 115 b); — (*a.g.e.*, s.29); Chambers (*a.g.t.*, s.153); Kahraman (*a.g.e.*, s.10); İzgöer (*a.g.e.*, s.27), tarih belirtmiyorlar.

[162] A.MKT.NZD, 217/84-1.

[163] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.29; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s.214; Chambers, *a.g.t.*, s.153.

nu hazırlamayı düşündüğünden Cevdet Efendi bu komisyonda görevlendirilmiş, çalışmalar ilerledikçe hazırlanan taslakları bölüm bölüm düzelterek bu taslakları vükelâya okumuş ve kabul olundukça temize çekerek bu şekilde kanunname tamamlanmış[164], padişaha arz olunup ve izni alınıp iradesi çıktıktan[165] sonra 28 Zilhicce 1274 (8 Ağustos 1858) tarihli *Cezâ Kānûnnâme-i Hümâyûnu* ilân edilmiştir[166]. Cevdet Efendi'nin almış olduğu nişanların hepsi toplanmış ise de Meclis-i Âlî-i Tanzîmât âzalığı dolayısıyla kendisine yine üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı verilmiştir[167].

Arâzî-i Seniyye Komisyonu Başkanlığı

Yine ol vakit Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ni düzenlemek için Beylikçi makamında başka bir komisyon oluşturulmuş, Ahmed Cevdet Arâzî-i Seniyye Komisyonu'na başkan seçildiğinden haftada iki gününü bu göreve ayırmış, arazi kullanım hakkına ilişkin mevcut kanunları bir araya getirmek ve sistemleştirmek için yapılmış olan bu girişimle öncelikle toprakla ilgili olup Kanunî Sultan Süleyman zamanından kalan tüm kanunlar ele alınıp komisyonda bölümlere ayrılmış, kimilerinde değişiklik yapılarak, kimilerinde zamanın gerektirdiği şekilde ilaveler yapılmış, sonuç olarak 7 Ramazan 1274 (21 Nisan 1858) tarihli *Osmanlı Arazi Kanunnamesi* ortaya çıkmıştır[168]. Aynı komisyon tapulara ilişkin olarak 1276'da (1859) *Tapu Nizamnamesi* ile bunlarla ilgili *Ta'lîmât-ı Muvakkata ve Ta'rîfnâmesi*'ni de hazırlamış, bunlar da Ahmed Cevdet Efendi'nin kaleminden çıkmıştır. Bundan sonra Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'ın çıkardığı bütün kanun, nizamat ve evrak onun tarafından

[164] *Tezâkir*, nr.40, s.73; Mardin, *a.g.e.*, s.45; Tanpınar, a.g.m., s.155; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.30; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 a; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.119; Yazan, *a.g.e.*, s.22; İzgöer, *a.g.e.*, s.27-28.

[165] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer.

[166] Mardin, *a.g.e.*, s.45. Berkes (*a.g.e.*, s.218), "1858" tarihini veriyor.

[167] *Tezâkir*, nr.14, s.30.

[168] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.14, s.44-45; nr.40, s.73; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.117; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.12; Mardin, *a.g.e.*, s.49; Ertan, *a.g.e.*, s.19; Tanpınar, a.g.m., s.155; C. Eren, a.g.mad., *İA*, XI, 735 a; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.30; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 a; Chambers, *a.g.t.*, s.153-154; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.119; Yazan, *a.g.e.*, s.22; Kahraman, *a.g.e.*, s.22; İzgöer, *a.g.e.*, s.28; Neumann, *a.g.e.*, s.23.

yazılmış, bütün bunlar mecmua halinde bir ciltte toplanıp "*Düstûr*" adıyla adlandırılmış ve neşredilmiştir[169].

Târih-i Cevdet'in ilk iki cildi basılıp neşrolunduktan sonra üçüncü cilt de 1273 senesinde tab'edilmiş, bir nüshası Viyana Akademisi Üyesi ve İstanbul Encümen-i Dâniş'in Haricî Âzası'ndan Joseph von Hammer'e gönderilmiş, Hammer Viyana Akademisi'ne bir takrir (rapor) sunarak bu cildin tarafsız bir gözle hazırlandığını belirterek Cevdet Efendi hakkında övücü sözler sarfetmiştir[170].

Cevdet Efendi'nin babası İsmail Ağa, Dersaadet'e gelip oğlu ile görüştükten sonra Hicaz'a gitmiş, Hacc farizasını yerine getirdikten sonra dönüşünde Yenbu'dan Kusayr'a çıkıp Nil nehrinde kayık ile gelirken "Circe" nam kasabanın üst tarafında bulunan "Bulyena" adlı nahiyede 8 Safer 1274'de (27 Eylül 1857) vefat etmiş ve bu nahiyede defnedilmiştir[171].

Altıncı ve son defa Sadaret makamına gelen Mustafa Reşid Paşa 21 Cumadelula 1274'de (8 Ocak 1858) vefat ettiğinde[172], Hariciye Nazırlığı'ndan Sadrazam olan Mehmed Emin Âlî Paşa, Ahmed Cevdet Efendi'ye vezaretle Vidin valiliği'ni teklif etmiş, hatta bir aralık Bosna eyaleti valiliği'ne naspı söz konusu olmuş, ancak kendisi tarîk-ı ilmiyyeden ayrılmak ve vezirliğin çoğu sorumluluklarını üstlenmek istemediğinden özür dileyip bunları reddetmiş[173], ancak kendisine 1 Safer 1275'de (10 Eylül 1858) arpalık suretiyle İzvornik kazası tevcih olunmuştur[174].

[169] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.73-74; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.117-118; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Tanpınar, a.g.m., göst. yer; C. Eren, a.g.mad., *İA*, XI, 735 b; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; Chambers, *a.g.t.*, s.154; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", göst.yer; Yazan, *a.g.e.*, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.10.

[170] *Tezâkir*, nr.40, s.74; Mardin, s.42.

[171] *Tezâkir*, nr.14, s.39.

[172] *Tezâkir*, nr.14, s.40; C. Eren, a.g.mad., *İA*, XI, 750 a; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.30.

[173] *Tezâkir*, nr.16, s.126; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yay.Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s.24; Ertan, *a.g.e.*, s.20; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.30; Kahraman, *a.g.e.*, s.10; İzgöer, *a.g.e.*, s.28.

[174] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Ertan, *a.g.e.*, s.20. Cemâleddîn (a.g.e., s.118), "<12>75" senesini bildiriyor. DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da: "Yetmiş beşde arpalık ihsân olunmuş" ifadesi bulunmakla beraber, arpalığın adını zikretmiyorlar.

Ahmed Cevdet Efendi, birçok resmî işle meşgul olurken bunlardan kalan zamanda da İbn Haldun'un "*Mukaddime*" adlı eserinin Sahib Efendi tarafından yarım kalan çevirisini tamamlamaya çalışmıştır. Sahib Efendi, *Mukaddime-i İbn Haldûn*'un üçte ikisini tercüme edip ulûm u fünûna dair olan kısmı kalmış olduğundan, Ahmed Cevdet Efendi onun çevirisi ile uğraşarak[175], bunu evâhır-ı Şabân 1275'de (27 Mart-4 Nisan 1859) tamamlamış[176], *Sahib Efendi Tercümesi* iki cilt olarak bastırıldıktan sonra kendi tercümesi de bir cilt olarak 11 Cumadelula 1277'de (25 Kasım 1860) neşredilmiştir[177]. Cevdet Efendi bunun dibacesinde padişaha duâ vü senâ ile birlikte Sadrazam Âlî Paşa ile ilgili bir medhiye eklediği gibi, yeni Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin de ismini zikretmiş, bu çalışması büyük beğeni ile karşılanıp, rütbesinin İstanbul payesine yükseltilerek ödüllendirilmesi Mütercim Rüştü Paşa tarafından teklif edilmişse de şeyhülislâm bunu kabul etmemiştir[178].

Kavâ'imin (Kağıt Paraların) İlgasında Görev Alması

Malî sıkıntılar dolayısiyle kaimelerin itibarî değeri düşüp yüzlük Osmanlı altınının fiatı da arttığından ve maliyenin ıslâhının mümkün olmadığı anlaşıldığından, 29 Cumadelula 1276'da (25 Aralık 1859) Sadaret makamına getirilen Mütercim Rüşdi Paşa[179] kaimelerin imhasına karar vermiş, Cevdet Efendi'nin riyasetinde bir komisyon teşkil etmiş, başkan olarak birkaç ay bu önemli işte gayretle çalışan Cevdet Efendi, kaimeler toplandıkça bunların Bâbıâlî avlusunda takım takım yakılmasını, böylece halka emniyet geleceğini sadrızama ihtar etmiş, ancak o bu görevin Maliye Nezareti'ne ait olup, kendi vazifesinin bunların toplanmasını sağlamak olduğunu söyleyip bu teklifi kabul etmemiş, Cevdet Efendi de kaimeler toplandıkça bunları Maliye Hazinesi'ne göndermiştir[180].

[175] *Tezâkir*, nr. 16, s.127; nr.40, s.79; Mardin, *a.g.e.*, s.51; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst. yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.158; Yazan, *a.g.e.*, s.22; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[176] Neumann, *a.g.e.*, s.28.

[177] Neumann, *a.g.e.*, göst.yer.

[178] *Tezâkir*, nr.16, s.126-127; nr.40, s.79; Mardin, *a.g.e.*, s.51-52; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.30; Chambers, *a.g.t.*, s.158.

[179] *Ma'rûzât*, s.17.

[180] *Ma'rûzât*, s.18.

Sadrıazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Maiyyetinde Rumeli Teftişi'ne Memur Olması ve İstanbul Payesi Tevcihi

Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa'nın azliyle 8 Zilkade 1276'da (29 Mayıs 1860) Sadrıazam olan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa[181], Rumeli'deki vilayetlerin teftişi için çıkacağı seyahatte kendisine eşlik etmesi için bir komisyon görevlendirmiş[182], bu komisyonda üç Müslüman (Ahmed Cevdet Efendi, Afif Bey, Besim Bey), iki Rum (Pavlaki Efendi ve Fotyadi Bey), bir Ermeni (Artin Efendi), bir Bulgar (Gavril Efendi) yer almış[183], Cevdet Efendi doksan bin kuruş yol parasıyla sadrıazamın maiyyetine memur olmuştur[184]. 11 Zilkade'de (1 Haziran) Bâbıâlî'nin tüm nazırları ve devlet adamları Kıbrıslı'nın Boğaziçi'nde Kandilli'deki yalısında toplanmış, komisyon aynı gün buradan deniz yoluyla Varna'ya gitmek üzere ayrılmışlardır[185]. Cevdet Efendi, bu teftiş sırasında çeşitli noktalarda Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'ya tavsiyelerde bulunmuş, aslında hiddetli, zor ve aceleci bir adam olmasına rağmen gerçekleri kabul etmeye ve eleştiri kabul eden bir karaktere sahib olan sadrıazamın saygısını ve teşekkürlerini kazanmıştır[186].

Varna'da iki gün ikamet olunduktan sonra Şumnu'ya gidilmiş, varılan yerlerde ahali tarafından verilen arzıhallerin mühim olanları için maiyyet

[181] *Tezâkir*, nr.15, s.101. Tezâkir (nr.40, s.79)'da "evâhır-ı 1276" tarihi mevcuttur. Chambers (*a.g.t.*, s.159), "Mayıs 1860" tarihini veriyor.

[182] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.15, göst.yer; nr.40; göst.yer; *Ma'rûzât*, s.21; Mardin, *a.g.e.*, s.51; Baysun, a.g.m., s.216; Tanpınar, a.g.m., 155; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.30; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, s.159; İzgöer, *a.g.e.*, s.28. Ertan (*a.g.e.*, s.20), Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli teftişi için "1858" senesini kaydediyor.

[183] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.15, s.101; *Ma'rûzât*, s.21; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.118; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer.

[184] DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; Ertan, *a.g.e.*, s.20.

[185] *Tezâkir*, nr.16, s.102; *Ma'rûzât*, s.22; Mardin, *a.g.e.*, s.51; Baysun, a.g.m., s.216; Chambers, *a.g.t.*, s.159. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); Sözen (*a.g.e.*, s.89), "18 Mayıs 1861" tarihini kaydediyorlar.

[186] *Tezâkir*, nr.16, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Baysun, a.g.m, göst. yer; Ertan, *a.g.e.*, s.20; Tanpınar, a.g.m., s.155; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.31; Chambers, *a.g.t.*, s.160.

memurlarından ve mahallî meclislerin âzalarından mürekkep karma komisyonlar teşkil olunmuş, şikâyetlerin halledilmesine çalışılmış, sair konular da mahallî memurlara havale edilmiştir[187]. Esas olarak iki mühim mesele üzerinde durulmuştur. Bunlardan ilki asayişin zafiyeti dolayısıyla ortaya çıkan haydutluk sorunu olup, emniyeti ihlal eden haydutlar hakkında acele tedbirler alınmasına rağmen, zabıta işi pek fena durumda bulunduğundan zabtiyelerin ıslâhı Dersaadet'e döndükten sonra halledilmek üzere geri bırakılmıştır[188]. İkincisi Bulgar kilisesi meselesidir. Bulgarlar, Rum lisanın terkiyle kiliselerinde Slav lisanı üzere âyin yapılmasını istemelerine rağmen patrikhane buna müsade etmediğinden bundan şikâyette bulunmuşlar, sadrıazam Bulgar kocabaşılarına bu mühim meselenin devletçe hallolunacağını söyleyerek gelecek emri beklemelerini bildirmiştir[189].

5 Zilhicce 1276'da (25 Haziran 1860) "Hayrüddin" adlı imparatorluk vapuruyla Rusçuk'tan hareket ile nehirden Ziştovi'ye varılmıştır. Liva merkezi olan Tırnova'nın ileri gelenleri Kaymakam Fehim Paşa ile birlikte Ziştovi'ye gelmişler, onlar da Bulgar kilisesi bahsini açmışlar, sadrazam onlara da nasihatte bulunmuştur[190]. Buradan da hareket olunup 7 Zilhicce'de (27 Haziran) Vidin'e gelinmiş, Vidin eyaletinin hali pek perişan bulunmuştur. Burada da bu kilise meselesi ile uğraşılmış, Bulgarların Rum metropolidlerinden nefret ettikleri görülmüş, Varna'dan buraya gelinceye kadar haklarında şikâyet olunan memurların azli ile eşkıya ve serkeşlerin cezalandırılması gibi hususlar yerine getirilmiştir[191].

15 Zilhicce'de (5 Temmuz) Vidin'den dönülüp yine nehir yoluyla Lom iskelesine gelinip kasabaya çıkılmış, orada oldukça intizam eseri görülmüş, fakat burada da Bulgar kilisesi meselesi üzerinde durulması gerekmiş, Rusya mekteplerinde okuyup Bulgaristan'a gönderilen ve Bulgar mekteplerinde hoca olan müfsidlerin halkı tahrik ettikleri anlaşıldığından Bulgarlar'a nasi-

[187] *Tezâkir*, nr.16, s.102.

[188] *Tezâkir*, nr.16, s.102-103.

[189] *Tezâkir*, nr.16, s.103.

[190] *Tezâkir*, nr.16, göst.yer.

[191] *Tezâkir*, nr.16, s.103.

hatte bulunulup, şikâyetçiler hakkında adalet yerine getirilmiştir[192]. Lom'dan hareket olunup Niş'e bağlı olan Berkofça kazasına gelinmiş, o zaman Niş'e bağlı olan bu kazada şikâyetler üzerine mültezimlerden bazıları tevkif olunup muhakeme olunmuş, burada iki Müslim ve bir Hıristiyandan mürekkep olan meclis ilga olunup, yerine üç Müslim, iki Hıristiyan ve bir Yahudiden meydana gelen yeni bir meclis teşkil olunmuştur[193]. Berkofça'da beş gün kalındıktan sonra Balkan'dan geçilip Şehirköyü'ne gelinmiştir. Buranın idarece fenalığı Berkofça'dan daha da kötü olduğundan şikâyetler artmış, Şehirköyü Metropolidi Antimius'un irtikâb ile irtişası ve başka kötü hareketleri görüldüğünden bu konuda Bulgarlar'a hak verilmiştir. Zaptiye zabitanının ve kır serdarlarının Bulgar kızlarına sakilik ettirmek gibi halleri duyulduğundan önlem alınmış, Niş Mutasarrıfı Zeynel Paşa ile Evkaf Muhasebecisi Şakir Efendi'nin irtikâblarından dolayı ikisi de muhakemeye alınmış, Şehirköyü kazası müdürü azl olunmuş, eski meclis fesh olunup üç Müslim, iki Hıristiyan ve bir Yahudiden ibaret yeni bir meclis kurulmuştur[194].

Muharrem 1277'de (20 Temmuz-18 Ağustos 1860) Şehirköyü'nden hareketle eyalet merkezi olan Niş'e gelinmiş, Zeynel Paşa ile diğer lazım gelenler buraya getirilerek gerek kendisinin, gerek maiyyeti memurlarıyla yakınlarının irtikâbları ve zulümleri ortaya çıkmış, hatta Zeynel Paşa sorgulama sırasında rüşvet aldığını söylemeye de mecbur olmuş, onun ve suçluların cezaları verilmiştir[195]. Niş eyaletinde önemli bir mesele de çiftlik çekişmeleri olmuştur. Bu havalide pek çok çiftlikler olup 1260 (1844) senesine kadar çiftlikler konusunda hiç bir ihtilâf yok iken, bu tarihte tımarlar bedele bağlanıp gerekli değişiklikler meydana geldikçe Leskofça'dan bazı kimseler tımarları dahilindeki bazı köyleri çiftlik unvanıyla haksız yere kendi tasarrufları altına almışlar, köylerin ahalisi olan Bulgarlar mahkemeye müracaat etmişler, köylerin kiracıları da ashâb-ı alâka denilen çiftlik sahiplerine veregeldikleri arazi kiralarını vermemeye başlamışlar, çiftlik sahipleri de hukukī tasarrufla-

[192] T*ezâkir*, nr.16, s.104.

[193] T*ezâkir*, nr.16, göst.yer.

[194] T*ezâkir*, nr.16, s.104-105.

[195] T*ezâkir*, nr.16, s.105.

rını muhafaza için mahallî hükumete veya İstanbul'a müracaat etmişlerdir[196]. Bu şekilde ihtilâf halinde olan Lastunice köyü ahalisinin vekilleri ile çiftlik sahiplerinin davalarına İstanbul'da bakılarak, köy ahalisinin bir miktar akçe vermeleri karşılığında çiftlik sahiplerinin bu köy arazisinde olan tasarruflarından el çekmelerine karar verilmiştir[197]. Bundan sonra Leskofça kazasındaki diğer on sekiz köyün ahalisinin çiftlik sahipleri ile olan ihtilâflarının çözülmez duruma geldiği görülmüş, çiftlik kiracıları da verdikleri arazi kiralarını verme konusunda nazlandıkları gibi, çiftlik sahipleri ile çiftliği kiralayıp ziraatiyle meşgul olanlar arasında ayrılıklar daha da artmıştır[198]. Ayrıca Bulgar Hıristiyan kocabaşılarından bazıları da çiftlik edinmeye başlayıp çiftlik ağası olduklarında, ahaliye zulm etmeğe başladıklarından durum daha da nezaket kazanmıştır[199]. Sabık Niş Metropolidi Kallinikos da çiftlik sahiplerinin hukukī tasarruflarını ilga ettirmek için çiftlik kiracılarından çok paralar topladığı gibi, Sırplı müfsidler de çiftliklerin ziraatçilerini tahrik ederek bu davayı büsbütün alevlendirmişlerdir[200]. Bâbıâlî'den evvelce gönderilmiş olan tahriratın içeriğini tekrarlayan Maliye Nezareti'nden yeni bir tahriratın gönderilmesi üzerine Leskofça'daki on sekiz çiftliğin ihtilâflarının halli için sadrıazamın maiyyetinde bulunan memurlardan bir komisyon teşkil olunarak, eyalet meclisi azaları da hazır oldukları halde on sekiz çiftlik davası ile Niş kazasındaki bütün çiftlik davalarının görülmesine başlanmıştır. Muhakematın neticesinde ihtilâflı olan meseleler hakkaniyet üzere halledildiğinden bundan sonra diğer çiftliklerin sahip ve kiracıları da artık meclise emniyet etmişler ve çiftlik anlaşmazlıkları sona erdirilmiştir[201]. Bâbıâlî'den Niş ve Leskofça kazaları çiftlikleri için önceden Niş'e gönderilmiş iken çifçilerin anlaşmazlıklarından dolayı yürürlüğe girmemiş olan iki aded nizamnamenin yerine Niş Kazası Çiftlikleri Nizamnamesi bu defa Bulgar lisanına çevrilip neşredilerek ilân edilmiş, bu suretle yüz dört çiftliğin bundan yararlanması

[196] T*ezâkir*, nr.16, s.105-106.

[197] T*ezâkir*, nr.16, s.106.

[198] T*ezâkir*, nr.16, göst.yer.

[199] T*ezâkir*, nr.16, s.106-107.

[200] T*ezâkir*, nr.16, s.107.

[201] T*ezâkir*, nr.16, s.107-109.

sağlanmıştır[202]. Şehirköyü çiftliklerinin muameleleri pek çeşitli ve farklı olduklarından eskisinin devamına karar verilmiş ve çiftlik sahipleri ile çiftçiler arasında mukavele senedleri yapılmıştır[203]. Leskofça kazası çiftlikleri için gelmiş olan nizamname dahi Bulgar lisanına tercüme ettirilerek nüshaları çoğaltılıp Niş Eyaleti Valisi Osman Paşa'ya verilmiş, bizzat oraya varıp bunu yürürlüğe koyması emredilmiştir. Böylece Niş eyaletinde on beş seneden beri sürüncemede kalan çiftlik işleri halledilmiştir[204].

Bundan sonra Niş'ten hareket olunup Priştine'ye gidilmiş, beş gün Priştine'de ikamet olunduktan sonra, 1 Rebiulevvel 1277'de (17 Eylül 1860) buradan da hareket olunarak Kaçanik, Üsküp ve Köprülü yolu ile Manastır'a varılmıştır[205]. Vükelâ, sadrıazamın bu sene Rumeli tarafında kışlayıp, İstanbul'a dönmemesini ve Bosna eyaletinin teftişi hususunu da halletmesini istediklerinden[206], Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa teftiş için Bosna'ya Cevdet Efendi'yi gönderip kendisi İstanbul'a dönmeye karar vermişken[207], Padişah Abdülmecid sadrıazamın hemen dönmesini arzu edip onu getirmek üzere Selanik limanına "Sâ'ik-ı Şâdî" adlı imparatorluk vapurunı gönderdiğinden, bunun üzerine Üsküp ve Manastır'da çok eğlenilmeyip hemen Selanik'e gelinmiş, vapura binilip 1277 senesi içinde kış bastırmadan Dersaadet'e varılmıştır[208].

Ahmed Cevdet Efendi'nin bu seyahatte başardığı en önemli iş zaptiyelerin Hıristiyan halka yaptıkları haksız muameleleri yerinde tespit etmesi ve yapılan zulmün önüne geçebilmek için zaptiye maaşlarının yeterli miktara çıkarılması gerektiğini sadrıazama teklif etmesi ve bunu sağlaması olmuştur[209].

Sadrıazam ve komisyon İstanbul'a döndükten sonra Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın, Ahmed Cevdet Efendi'nin rütbesinin İstanbul payesine yük-

[202] *Tezâkir*, nr.16, s.109.

[203] *Tezâkir*, nr.16, göst.yer.

[204] *Tezâkir*, nr.16, s.109.

[205] *Tezâkir*, nr.16, göst.yer.

[206] *Tezâkir*, nr.16, s.112; *Ma'rûzât*, s.24.

[207] *Tezâkir*, nr.16, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[208] *Tezâkir*, nr.16, s.112, *Ma'rûzât*, s.24.

[209] İzgöer, *a.g.e.*, s.28-29.

seltilmesini katıyyetle istemesi üzerine[210] 5 Receb 1277 (17 Ocak 1861) tarihli padişah fermanı ile kendisine "İstanbul payesi" tevcih edilmiş[211], İstanbul payelülerine Abdülmecid tarafından ikinci rütbeden Mecidî Nişanı ihsan buyurulduğundan kendisi de bunu almıştır[212].

Hatta sadrıazam bir ara Müsteşâr-ı Sadr-ı âlî Hubab Efendi'nin vefatı sebebiyle onun "Rütbe-i Bâlâ" ile Sadaret müsteşarlığı'na nasbını dahi düşünmüş, ancak daha sonra Afif Bey bu göreve getirilmiştir[213].

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Âzalığı ve Takvîm-i Vekāyi' Komisyonu Üyeliği

Muharrem 1278'de (10 Temmuz-7 Ağustos 1861) Meclis-i Âlî-i Tanzîmât kaldırılarak onun işlevleri yasama, yürütme ve yargı olarak yeniden düzenlenmiş ve görevleri Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'ye aktarılmış ve Tanzimat Meclisi Âzası olan Ahmed Cevdet Efendi bu sefer Meclis-i Vâlâ'ya üye olmuş ve onun nizamnamesini yazmıştır[214]. Âzalığı dolayısıyla 15 Safer 1278'de (22 Ağustos 1861) arpalığı Yozgat kazası ile değiştirilmiş[215], maaşı ve

[210] *Tezâkir*, nr.16, s.127; nr.40, s.79; Mardin, *a.g.e.*, s.52; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.31; Chambers, *a.g.t.*, s.160.

[211] A.DVN, 160/15-1; *Tezâkir*, nr.16, göst.yer; nr.40, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.51-52; Baysun, a.g.m., s.216; Ertan, *a.g.e.*, 20; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.31; Chambers, *a.g.t.*, s.160-161. DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de "9 Receb 1277" tarihi veriliyor. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da "yetmiş yedide" ifadeleri vardır. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.118), "<12>77" tarihini naklediyor. Kahraman (*a.g.e.*, s.10); İzgöer (*a.g.e.*, s.29); Sözen (*a.g.e.*, s.89), "21 Ocak 1861" tarihini veriyorlar. Tanpınar (a.g.m., s.155), sadece "1861" tarihini zikrediyor. *Ma'rûzât* (s.25), tarih belirtmiyor.

[212] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12.10; *Tezâkir*, nr.40, s.80-81; *Ma'rûzât*, s.25; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.161.

[213] *Tezâkir*, nr.16, s.126; *Ma'rûzât*, s.24-25; Mardin, *a.g.e.*, s.52; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.31.

[214] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Mehmed Süreyyâ, *a.g.e.*, II, 90; Mardin, *a.g.e.*, s.53; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.32; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 a; Kahraman, *a.g.e.*, s.10; İzgöer, *a.g.e.*, s.29. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir* (nr.40, s.82), Meclis-i Vâlâ üyeliği için "yetmiş sekiz"; Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.118), "<12>78"; Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.12), "1861" tarihini kaydediyorlar. Ertan (*a.g.e.*, s.20), bu âzalık için "1862" tarihini zikrediyor. *Tezâkir* (nr.17, s.153); *Ma'rûzât* (s.34); Tanpınar (a.g.m., s.155); Chambers (*a.g.t.*, s.161), tarih bildirmiyorlar.

[215] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; Ertan, *a.g.e.*, s.20. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.118), arpalığının Yozgad kazası'na tahvil edildiğini belirtiyorsa da tarih kaydetmiyor. DH.SAİD.d, 1-2;

arpalığı on iki bin kuruşu bulmuştur[216]. Bu sırada *Takvîm-i Vekāyi*'i ıslah için kurulan komisyonun âzalığına da getirilmiştir[217].

Fevkalade Yetkilerle İşkodra Islâhatına Memur Olması

İşkodra sancağında ısyan çıkarak Mutasarrıf ve Fırka Kumandanı Ferik Çerkes Abdi Paşa Kurban Bayramı'nda mahkemede iken civarında bir kimse diğerini öldürmüş, Abdi Paşa katilin bulunmasını istemiş, ancak göndermiş olduğu zaptiyeler katili ele geçiremeyip bazı akrabalarını tevkif etmeleri üzerine, ahali toplanıp mahkemeye hücum ile paşaya suikasd teşebbüsünde bulunmuşlar[218], Abdi Paşa da kaleye kapanıp ahaliyi cezalandırmak için telgraf ile beş tabur asker istemiş, ahali de ona emniyetleri olmadığına dair Sadaret makamına telgraf çekmişlerdir[219]. Bu sırada Abdi Paşa istifa etmiş, durum Meclis-i Mahsûs'ta müzakere edildiğinde beş tabur askerin derhal sevki kabil olamayacağı Serasker Namık Paşa tarafından bildirildiği gibi, asker gönderilmesi mümkün olsa bile, hem nakil ve hem de askerin diğer gerekli masraflarının sağlanamayacağı anlaşıldığından[220], İşkodra mevkii kumandanlığı ile mutasarrıflığın birbirlerinden ayrılarak, Kumandanlığın Vidin Mevki Kumandanı Ferik Divitçi İsmail Paşa'ya ve Mutasarrıflığın da Tulça Mutasarrıfı Raşid Paşa'ya tevcihi, bölgede düzeni sağlamak, mülkî ve askerî işleri denetlemek ve atanan görevliler ulaşıncaya kadar kumandanlık ve mutasarrıflık vekâletine uygun olanları geçici olarak tayin etmek üzere olağanüstü yetkilere sahip bir kimsenin gönderilmesi kararlaştırılmış[221], Meclis-i Vâlâ Reîsi Mısırlı Yusuf Kâmil Paşa'nın önerisi ve Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin rızasıyla 21 Rebiulevvel 1278'de (27 Eylül 1861) Fevkalade Komiserlik

---

DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da arpalığının değiştirildiğini söylüyorlarsa da adını vermiyorlar.

[216] DH.SAİD.MEM, 8/12-1.

[217] Mardin, *a.g.e.*, s.52; Ertan, *a.g.e.*, s.20; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 115 b; —, *a.g.e.*, s.31; H. Bowen, a.g.mad. *EI²*, I, 285 a; Kahraman, *a.g.e.*, s.10; İzgöer, *a.g.e.*, s.29.

[218] *Tezâkir*, nr.18, s.157, 161-162.

[219] *Tezâkir*, nr.18, s.157; *Ma'rûzât*, s.36.

[220] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.36-37.

[221] *Tezâkir*, nr.18, s.157; *Ma'rûzât*, göst.yerler; Chambers, *a.g.t.*, s.162.

görevi Ahmed Cevdet Efendi'ye verilmiş[222], kendisine harcirah ve masrafları için yüz yirmi bin kuruş ihsan buyurulmuştur[223].

Lloyd Kumpanyası'nın Trieste'ye işleyen posta vapuruna binerek 24 Rebiulevvel'de (30 Eylül) İstanbul'dan hareket eden Ahmed Cevdet Efendi, dördüncü günü Korfu'ya varmış[224], Korfu'da aktarma için vapur beklediği sırada, Sadrıazam Âlî Paşa'ya İngilizlerin Akdeniz'deki Cezâyir-i Seb'a'yı Yunanlılar'a terk edeceklerini bildiren bir aded hususî tahrirat göndermiş, ancak bu konuya ehemmiyet verilmediğinden, çok zaman geçmeyip Cevdet Efendi'nin dediği çıkmış, İngiltere Cezâyir-i Seb'a'yı Yunan Devleti'ne terk eylemiştir[225]. Korfu'dan da yine bir Lloyd vapuruna binen Cevdet Efendi, 3 Rebiulahır'da (8 Ekim) sabahleyin erkenden Bar iskelesine çıkmış, burada Donanma-yı hümâyûn Kumandanı Miralay Dilaver Bey ile görüştükten sonra, o gün hareketle kara yoluyla akşamdan sonraca İşkodra'ya ulaşmıştır[226]. Ahmed Cevdet Efendi'nin İşkodra sancağında yaptığı işler sırasıyla şunlardır: Evvela geçici olarak Mirliva Ahmed Paşa'yı kumandanlık ve mutasarrıflık vekâletine tayin etmiş[227], sonra İşkodra ileri gelenleri ile görüşerek, kendilerine gerekli tenbihatta bulunmuş, cümlesi devlete bağlılıklarını bildirmişlerdir[228]. Daha sonra da İşkodra'nın bayraktarları takım takım gelip bağlılıklarını arzeylemişlerdir[229]. İşkodra'da kan davaları sebebiyle sürekli adam öldürülmesine rağmen padişahın emri olarak bunun terk olunması Cevdet

[222] *Tezâkir*, nr.18, s.157-158; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.33; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer. DH.SAİD. MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; Baysun (*a.g.m.*, s.216), İşkodra'ya memuriyeti için "1278" tarihini veriyorlar. H. Bowen (a.g.mad., *EI*², I, 285 a), "1861 sonbaharı"nı gösteriyor. Yazan (*a.g.e.*, s.22), "1861" tarihini bildiriyor. *Ma'rûzât* (s.38); Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.118); Ertan (*a.g.e.*, s.20); İzgöer (*a.g.e.*, s.29); Sözen (*a.g.e.*, s.89), bu fevkalade komiserlik için tarih belirtmiyorlar.

[223] DH.SAİD.MEM, 8-12-1; DH.SAİD.d., 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10.

[224] *Tezâkir*, nr.18, s.159. *Ma'rûzât* (s.38), İstanbul'dan hareket tarihini vermiyor.

[225] *Ma'rûzât*, s.42-43.

[226] *Tezâkir*, nr.18, s.160. *Ma'rûzât* (s.43), Cevdet Efendi'nin İşkodra'ya vardığı tarihi kaydetmiyor.

[227] *Tezâkir*, nr.18, s.161.

[228] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[229] *Tezâkir*, nr.18, s.161.

Efendi tarafından ilân olunmuş, nitekim kendisi burada bulunduğu müddetçe gerek İşkodra'da, gerekse malisyalarda, yani İşkodra dağlarının ahalisi arasında, kan davası için kimse hasmının üzerine kurşun atmamıştır[230]. İşkodra kasabası ahalisinin çoğu İslâm dininde olup, malisyalarının ekserisi Latin olmakla beraber İslâm halkı ile araları gayet iyi ve ittifak halinde bulunmakta idiler. Ortodoks mezhebinde olanlar ise gerek İslâm, gerekse Latin ahali yanında hakir görüldüklerinden ve onlara kötü nazarla bakıldığından mezhepleri dolayısıyla Karadağlılar'a taraftar bulunmakta iseler de bunların sayıları çok az idi[231]. Mirliva Ahmed Paşa hem mutasarrıf, hem kumandan vekili naspolunmasına rağmen, mülkî ve askerî işlerde Cevdet Efendi'ye bağlı olarak çalışmış, gerek Bâb-ı Seraskerî ve Ordu-yı hümâyûn Müşîrliği ile, gerekse diğer mevkilerle olan muhaberat Ahmed Cevdet Efendi tarafından yürütülmüştür[232]. Ol vakitler Bar limanında bir filo donanma ve İşkodra sancağında nizamiye ve redif olarak on iki tabur piyade ve bir tabur nizamiye süvari askeri ile birkaç bin başıbozuk Arnavud muvazzaf askeri bulunmakta olup, bunların idareleri çok müşkil olduğu gibi malî sıkıntı da had safhada olduğundan nizamiye taburlarının bazılarının maaşlarının otuz bir ve otuz iki aydan beri ödenmemiş olması Cevdet Efendi'yi zor durumda bırakmış, ayrıca askerin ekmek ve et tayınlarının sağlanmasında da çok zahmetler çekilmiştir[233]. İşkodra'dan Prizrin'e ve Manastır'a giden Puka yolunda bazı eşkıya ortaya çıktığından buna çare bulunmak üzere ol havalinin ileri gelenleri Cevdet Efendi tarafından İşkodra'ya davet olunmuş, bu esnada Gusine kazasına bağlı Vosay karyesi ahalisiyle Gusine meclisi âzası arasında düşmanlık ve birbirlerini çekememezlik meydana geldiğinden İşkodra ileri gelenlerinden Podgoriçalı Abdullah Bey bu durumu düzeltmek üzere Gusine kazası müdürlüğü'ne tayin edildiği gibi[234], Abdi Paşa damadı Kolağası Hilmi Bey de durumu tahkik etmek üzere özel memuriyetle Gusine'ye gönderilmiştir[235]. Daha

[230] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[231] *Tezâkir*, nr.18, s.166-167.

[232] *Tezâkir*, nr.18, s.167.

[233] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[234] *Tezâkir*, nr.18, s.169.

[235] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

önce Karadağ ile sınır hattı tayin olunduğunda Yukarı Vasovik, Karadağ tarafında kalmış, Aşağı Vasovik bu hattın dışında ve Osmanlı Devleti tarafında bulunmuş olmasına rağmen Vasovikliler bir kabile olduklarından birbirlerinden ayrılmayıp Karadağlılar'ın nüfuzlarını kabul edip ısyanda ısrar etmişlerdir[236]. Aşağı Vasovik nahiyesi yedi-sekiz yüz haneden ibaret Gusine bey ve ağalarının çiftlik arazisi olup, Vasovikliler ise çiftlik reayası iken Karadağlılar'a dayanarak her biri tasarruflarında bulunan araziyi benimsemiş olduklarından Gusineliler'in tekrar hükmü altına girmemek için her türlü fedakârlığı göze almışlardır[237]. Gusine kazası ahalisinin müracaatları üzerine mahallî meclisin Sadaret makamına 9 Cumadelula 1278'de (13 Kasım 1861) sundukları mazbata ve mahzar-ı umûmîde Gusine kazası ahalisinin çiftlik ve arazileri Karadağ'a tabi olup elân ısyan üzere bulunan Vasovik nahiyesi dahilinde kaldığından fevkalade fakir duruma düştüklerini ve arazilerinin a'şâr-ı şer'iyyelerini veremediklerini, bu meblağın senelik bedelinin doksan bir bin bu kadar kuruş tutup, şimdiye kadar biriken bu parayı ödeyemeyeceklerinden affı istidasında bulunmuşlardır[238]. Aynı şekilde Bar kazasında bulunan Zubice köyü ahalisi de Sadaret makamına 16 Cumadelula 1278'de (20 Kasım 1861) sundukları arzıhallerinde köylerinin Karadağ hududuna yakın olduğunu, Karadağlılar'ın gelip ahaliyi katl edip, mallarını ve eşyalarını gasp ettiklerini, onların hasarlarını önleyemediklerini ve köyleri ahalisinin gayet fakir olduklarını, araziler dahi taşlık olup hasılatlarının pek az olduğunu şimdilik öşr vermekle beraber; vergi, iâne-i askeriyye ve öşr-i şer'iyyelerinin affını istirham buyurmuşlardır[239]. Cevdet Efendi, Hersek asi nahiyelerini yola getirmekle meşgul olan Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'ya şifreli telgraf çekmiş, buna cevaben gelen şifreli telgrafnamede onun Vasovik ıslâhatının ilk bahara tehir olunmasının zarurî olduğunu bildirmesi üzerine[240] zaten kış da yaklaşıp askerî harekâta da imkân kalmadığından, Vasovik işi gelecek bahara tehir olun-

[236] *Tezâkir*, nr.18, s.169.

[237] *Tezâkir*, nr.18, s.170.

[238] İ.DH, 485/32729-9.

[239] İ.DH, 485/32729-10.

[240] *Tezâkir*, nr.18, s.172.

muştur[241]. İşkodra'da bulunan redif askerlerine layıkıyla bakılamadığından redif taburları hasta ve güçsüz düşmüşler, muayene olunduklarında üç yüz hastası ve dört yüz on iki güçsüzü tesbit edilmiş, ölümler vuku bulması üzerine Cevdet Efendi, Beylan ovası'nda hastane olarak kullanılmak üzere çadırlar kurdurmuş, fakat kışın bunlar İşkodra'da kalırlar ise cümlesinin telef olacakları tabipler tarafından haber verilmekle durum makām-ı Seraskerîye bildirilip bu askerlerin iade olunmalarına ruhsat verilmiştir[242]. Gusine'de iki tabur nizamiye askeri bulunup, Gusine ise küçük bir kasaba olup askerin burada kışlamaları mümkün olmadığından, kış gelmeden bu taburlardan birinin Plava kasabasına nakli Gusine Kumandanı Miralay Ali Bey tarafından bildirilip izni istenmekle, bunun hemen yerine getirilmesi için Ahmed Cevdet Efendi tarafından Ali Bey'e izin verilmiş ve durum makām-ı Seraskerîye bildirilmiştir[243]. Bu esnada İşkodra malisyasının bayraktarları da gelip Devlet-i Aliyye'ye bağlılıklarını bildirdiklerinde Ahmed Cevdet Efendi kendilerine gerekli nasihatlarda bulunmuş, onlar da padişah emirlerine muhalefette bulunmayacaklarına dair teminat vermişlerdir[244]. Podgoriça tarafında Karadağlılar ile çizilen sınıra yakın bazı köylere Karadağlılar'ın taarruz etmekte oldukları Podgoriça Mevki Kumandanı Osman Paşa tarafından bildirilmiş[245], bir seneden beri İşpozi mahsur durumda bulunduğundan ve buranın zahairi Podgoriça'dan gönderildiğinden, Podgoriça'nın levazımatı dahi İşkodra'dan kayıklar ile kışın Plavniça köyüne ve yazın sular çekilmekle bu köyün yakınındaki Zetiçe iskelesine ve buradan kara yoluyla Podgoriça'ya nakl olunduğundan, Karadağlılar'ın haydutlukları Podgoriça'ya çok zarar vermiştir[246]. İşkodra gölünde işleyen "londora" denilen kayıklarına binerek korsanlıkla gölün her tarafına ulaşıp zarar vererek İslâm londoralarına ve diğer kayıklara ve hatta küçük gemilere hücum etmekte oldukları, geçen 5 Safer 1278'de (12 Ağustos 1861) zahire yüklü iki İslâm londorası Zetiçe iskelesine yanaştıkta

[241] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[242] *Tezâkir*, nr.18, s.173.

[243] *Tezâkir*, nr.18, s.173-174.

[244] *Tezâkir*, nr.18, s.174.

[245] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[246] *Tezâkir*, nr.18, s.174.

Karadağ korsanlarının gelip bu londoraları alarak bir çavuş ile iki neferi idam ettikleri, iki-üç gün sonra Podgoriçalıların zahire yüklü iki londorasını alıp, bir hafta sonra Kraina sahilindeki Şitar limanında iki İslâmı idam edip bir londorayı aldıkları, bundan on gün sonra da Koplik limanında İslâmdan bir, Latinlerden iki kişiyi katl ile arpa yüklü iki londora gaspettikleri, hatta gölde işleyen ve Podgoriça tarafındaki askerlerin zahair ve levazımatının naklini sağlayan ve haftada iki gün İşkodra'dan Zetiçe iskelesine işleyen "Boyana" adlı Osmanlı vapurunu yakmak üzere bir çare aradıkları ve iki aded toplu büyük kayık yaptırdıkları haber alınmıştır[247]. Gölün keşf ü muayenesi için Bar Kumandanı Dilaver Bey çağrılmış, 12 Rebiulevvel 1278'de (18 Eylül 1861) Ahmed Cevdet Efendi, Mirliva Ahmed Paşa, Dilaver Bey, Meclis Reisi Hacı Muhtar Ağa ile vapura binerek İşkodra sahilinden hareket etmişler, önce Gramajor adasına gelmişler, burası Karadağ sahiline yakın bir küçük ada olup, üzerindeki kulenin harap olduğu görülmüş, içindeki elli altmış kadar Toska askeri bir seneden beri aylık alamadıklarını ve işleyen maaşlarının verilmesini reca etmişlerdir[248]. Buradaki kule tamir edilip iki top tabyesinin inşasına başlanmış, yapılması işi Kraina Bölükbaşısı Murtaza Ağa'ya havale edilmiştir[249]. Buradan Aleksandr kalesi önüne gelinip, londoralara binilerek Vranina kalesinde karaya çıkılmış, buradaki kule yanmış bulunduğundan yeni bir kule inşası ve yanmış köyün ihyası gerektiğinden köyün tepesi üzerinde bir kule inşasına karar verilmiş, ancak inşası ilkbahara tehir edilmiştir[250]. Buradan dönülüp yine kayıklarla Aleksandr önüne ve oradan Zaim kulesi hizasına gelinip karaya çıkılmış ve hayvanlara binilerek Podgoriça'dan getirilmiş bir bölük süvari ile Jabiak kalesine gidilip muayene olunmuş, Karadağlılar'ın Jabiak civarında Balye mahallesine gelerek haneleri yakıp ahalisini alıp Karadağ'a götürdükleri anlaşıldığından, yanmış hane ve yurtları görüldükten sonra buradan hareketle Zaim ve Manastır kulelerine uğranılıp akşama doğru Osmanlı vapuruna gelinip Aleksandr adası yanında vapurda gecelenmiş, ertesi sabah Aleksandr adasına çıkılıp kalesi muayene olunduktan

[247] *Tezâkir*, nr.18, s.174-175.

[248] *Tezâkir*, nr.18, s.175-176.

[249] *Tezâkir*, nr.18, s.176.

[250] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

sonra vapura binilerek Zetiçe iskelesine gelinip karaya çıkılmış ve bir miktar piyade nizamiye askeri ile Podgoriça yolunun muhafazası için yapılmış tabye görülüp İşkodra'ya dönülmüştür[251]. Bu esnada Karadağlılar Aleksandr'dan Gramajor'a ekmek götüren londoralara taarruza başlamışlar, hatta 17 Rebiulahır 1278'de (22 Ekim 1861) ekmek kayığının içindeki ekmekleri alıp içindeki adamları dağa götürdüklerinden ol gece Gramajor'daki muvazzaf askerler ekmeksiz kalmışlar, Gramajor'un karşısındaki dağa da iki top çıkarıp buraya gülle atmaya başlamışlardır[252], Osmanlı vapuru o sularda bulunmağla ona da birkaç gülle atmışlar, kıç tarafına bir gülle isabet etmişse de zarar vermemiş, geceleyin vapur içine top, bir mikdar şeşhaneci ile biraz zaptiye neferleri konularak Gramajor'a gönderilmiş, ancak Karadağlılar toplarını alıp başka yere naklettiklerinden, top ve şeşhaneciler orada bırakılarak kule ve tabyeler inşasına hız verilmiş, ayrıca yine bir vapur daha gönderilmesi Cevdet Efendi tarafından Bâbıâlî'ye bildirilmiştir[253]. Londoralar zayıf kayıklar olduğundan gölde dalgalanma olduğunda Zetiçe iskelesine yanaşmakta ve eşya çıkarılmakta zorluk çekildiğinden, az su çeker böyle bir sandal yaptırılması için Bar Kumandanı Miralay Dilaver Bey'e emir verilmiş ve durum Bâbıâlî'ye bildirilmiş, daha iki aded toplu sandal yaptırılmak üzere Tersâne-i âmire'den bir zabit gönderilmesi için kapudan paşa'ya telgraf yazılmış, bunun üzerine kapudan paşa tarafından Yüzbaşı Mehmed Ağa gönderilerek daha sonra iki toplu sandal daha yaptırılmıştır[254]. Bu esnada Karadağlılar'ın Aleksandr kalesine bakan dağ üzerinde bir top tabyesi inşasına başlayıp, oradan Aleksandr adasındaki karakol neferlerine şeşhane kurşunu atmaları üzerine, Aleksandr kalesindeki on sekizlü bir topun gülleleri inşa olunmakta olan Karadağ tabyesinin üzerine atılıp burası yıkıldığından Karadağlılar artık o dağ üzerine çıkamamışlardır[255]. Gerek İşkodra'nın mahallî masrafları, gerekse askerlerin lazım gelen ihtiyaçları için Cevdet Efendi, İşkodra'ya geldikten sonra valiler ve mutasarrıflara ihtiyacı tekrar eden telgrafnameler yazmış, Bâbıâlî ve

[251] *Tezâkir*, nr.18, s.176-177.

[252] *Tezâkir*, nr.18, s.177.

[253] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[254] *Tezâkir*, nr.18, s.178.

[255] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

makām-ı Seraskerîye ve Rumeli Ordusu Müşir Kaymakamı Abdülkerim Nadir Paşa'ya durumu bildirmiş, Hersek sancağı emvalinden de istenen meblağın havale olunması imkânı olmadığından, bunun başka bir sancaktan havalesi için Maliye Nezareti'ne telgraf çekmiştir. Gelen çok az meblağ taburlara verilip, bunlarla idarenin mümkün olamayacağı anlaşıldığından, İşkodra'nın ihtiyacı olan beş-altı bin kise akçenin her nasıl olursa olsun yetiştirilmesini Bâbıâlî'ye bildirerek istirhamda bulunmuştur[256].

Karadağlılar bir taraftan da İspiç nahiyesine tecavüze başlamışlar, tayin olunan sınır hatlarının dışındaki bazı arazi ve mer'alara İspiç ahalisini sokmayıp, buralarını dahi benimsemiş oldukları anlaşıldığından İspiç'teki Tokemil köyü halkından Halil Bego'ya yüzbaşılık verilerek maiyyetinde elli nefer muvazzaf asker istihdamıyla muhafazaya gayret eylemesi için kendisine tahrirat gönderilmiş, keza İspiç Bayraktarı Yovo'ya da yüzbaşılık verilip İslâm ve Latinlerden karışık olarak elli nefer muvazzaf asker de onun maiyyetine tayin edilmiştir[257]. İspiç nahiyesinin Mişik köyü ahalisi ile Avusturya'ya tabi Kastellasua köyü ahalisi arasındaki mer'a anlaşmazlığından dolayı Cevdet Efendi İşkodra'ya gelmeden üç-dört gün önce meydana gelen çarpışmada, Mişik ahalisinden biri ölüp, ikisi de yaralanmış olduklarından bu da iki devlet arasında ihtilâflı bir mesele haline gelmiştir[258].

İşkodra gölüne dökülen Boyana nehri üzerinde İşkodra gümrüğünün karşısındaki "Galata" nam mahalle uzanan büyük köprü harap durumda olup üzerinden adam geçerken sallanmakta olduğundan beş bin kuruş İşkodra mal sandığından verilerek tamirine başlanmış, fazla olarak lazım gelecek meblağa karşılık bir iane defteri açılmış, Cevdet Efendi önce kendisini yazdırmış, ümera, rüesa ve memleket ileri gelenlerinin isimleri yazılıp paralar toplanmıştır[259]. Vasovik nahiyesi ahalisi Gusineliler'in çiftlik reayası iken Karadağlılar'a tabi olup ısyan ettiklerinden, Gusineliler 27 Rebiulahır 1278'de (1 Kasım 1861) gece saat üç sularında Vasovik hayvanlarını yağma etmek üzere üç

[256] *Tezâkir*, nr.18, s.178.

[257] *Tezâkir*, nr.18, s.179.

[258] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[259] *Tezâkir*, nr.18, s.179.

yüz kadar tüfeng-endaz ile hükumetin haberi olmaksızın Vasovik üzerine saldırdıklarında Vasovikliler hazırlıklı bulunduklarından, bunlardan beş neferini yaralayıp beşini dahi öldürmüşler, geri kalanlar güç hal ile kaçmışlardır[260].

Bunca sıkıntı arasında bir de Mirdita meselesi çıkmıştır. İşkodra Büyük Malisyaları'ndan İşkrelliler'in Mirdita'nın hayvanlarını çalmalarından dolayı İşkrel halkı ile Mirditler arasına düşmanlık girmiş, bunların aralarını düzeltmek için Mirdita Kaptanı olup "Paşalık" unvanı alan Bib Doda'nın İşkodra'ya gelmesi için Kaymakam Ahmed Paşa tarafından kendisine mektup yazılmış, ancak cevapnamesinde İşkodra malisorlarının Mirditler'e kötü muamelelerinden bahsettiği gibi, Karadağ beyliğine mukabil kendisinin de bir Latin beyliği kurmak ve İşkodra malisyalarını etrafında toplamak hayaline düştüğü anlaşılmış, İşkodra'nın büyük Malisyaları'ndan beşinin Serkerdesi olan Hasan Hot, Bib Doda'nın "Paşalık" unvanını haiz olmasından dolayı onun aleyhinde olup, bu durum iki grup arasındaki düşmanlığın daha da artmasına sebep olmuştur[261]. İşkodra malisyalarından bazılarının Mirdita ile hem-hudud olan Mat nehri kenarına inip orada kışladıklarını öğrenen Mirditler'in hazırlanıp Mat kazasına tabi Kşela nahiyesi halkını da kendilerine çekerek üç-dört bin kadar tüfeng-endaz hazırladıklarını İşkodra malisorları haber almağla, onlar da Mirdita'yı vurmak üzere beş-altı bin tüfeng-endaz hazırlatmışlar, bu durum öğrenildiğinde İşkodra hanedanından Selim Bey ile Bib Doda'nın amcasının çocuklarından Kaptan Marko'ya gereken tenbihat yapılarak Mirdita'ya gönderilmişler, Leş kazasına dahi bir mikdar süvari askeri sevk olunup, İşkodra malisorlarının Mirdita'ya saldırmalarını önlemek için de Hasan Hot Ağa da Leş tarafına gönderilmiştir[262]. Bib Doda Paşa'nın oğlu Preng Doda'nın saç kesilme merasimi için Selim Bey kumbar olarak tayin edilmiş, bu âdet yerine getirildikten sonra 26 Rebiulahır 1278'de (31 Ekim 1861) Selim Bey ile Kaptan Marko İşkodra'ya gelmişler, 8 Cumadelula'da (12 Kasım) Bib Doda da İşkodra'ya gelmiş, oğlu Preng Doda'yı da beraber getirmiş, Cevdet Efendi, Preng Doda'ya bir çift tabanca hediye etmiş, aralarındaki anlaşmazlığı halletmek üzere İşkodra Malisorları ile Mirditler'in

[260] *Tezâkir*, nr.18, s.179-180.

[261] *Tezâkir*, nr.18, s.180-181.

[262] *Tezâkir*, nr.18, s.181.

ihtiyarlarından mürekkep bir hakem komisyonu teşkiline karar verilmiş, anlaşma sağlanıp bu mesele yatıştırılmıştır[263].

29 Rebiulahır 1278'de (3 Kasım 1861) Raşid Paşa'nın İşkodra'ya gelmek üzere posta vapuruna binerek Dersaadet'ten çıkmış olduğuna dair Sadaret Müsteşarı Afif Bey'den telgrafname gelmiş, İşkodra Askerî Fırka Kumandanı Ferik İsmail Paşa'nın da yola çıkmaya hazırlandığına dair telgrafnâme-i sâmî alınmış, 5 Cumadelula 1278'de (9 Kasım 1861) Cevdet Efendi'nin Sadrıazam Âlî Paşa'ya takdim eylediği telgrafnamesine cevaben 7 Cumadelula (11 Kasım) tarihli şifreli telgrafnâme-i sâmîde İşkodra dağlıları ile, Mirditler'in aralarının ıslah olunması, ehl-i İslâm ile Hıristiyanların uzlaştırılmaları emrolunduğudan, 9 Cumadelula (13 Kasım) tarihiyle Cevdet Efendi tarafından makām-ı Sadârete takdim olunan şifreli telgrafnamede Mirdita meselesinin yatıştırıldığı, Müslüman ile Hıristiyanların uzlaştırılması için her iki tarafa gereken tenbihatın yapıldığı, izahı gereken bazı hususların dönüşte arzolunacağı sadece İspiç nahiyesinin bir güzelce muayenesi işinin kaldığı bildirilmiştir[264]. 14 Receb 1278'de (16 Ocak 1862) İşkodra dağlıları ile Mirditalılar'ın aralarının süratle düzeltilmesine dikkat edilmesi hakkında İşkodra mutasarrıfına cevapname yazılması için irade çıkmıştır[265].

Cevdet Efendi, İşkodra'da ikameti sırasında İşkodra Rüşdiye Mektebi'nin öğrenim bakımından daha da geliştirilmesine teşebbüs etmiş, İşkodra Rüşdiyesi hocası Davud Efendi'yi nazır ve müfettiş tayin ettirmiş, İşkodra malisyalarında birer cami ile birer sıbyan mektebi inşa olunup hocalarına maaş tahsis olunması ve malisyalarda isteyenlerin parasız sünnet edilmesi için sünnetçiler gönderilmesi hususlarına karar aldırmıştır[266].

Mutasarrıf Raşid Paşa İşkodra'ya geldiğinde, idare kendisine teslim olunarak şimdiye kadar yapılanlar kendisine bildirilmiş[267], daha sonra Dilaver Paşa ile birlikte İşkodra'dan hareket olunup Bar'a gidilmiş, burada bazı işler

[263] *Tezâkir*, nr.18, s.181-183.

[264] *Tezâkir*, nr.18, s.183-185.

[265] İ.DH, 484/32642-2.

[266] *Tezâkir*, nr.18, s.185.

[267] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

yerine getirildikten sonra bir bölük şeşhaneci ve bir miktar süvari ile evâsıt-ı Cumâdelûlâ 1278'de (15-24 Kasım 1861) Bar'dan da hareket olunup İspiç nahiyesine varılmış ve Nihay kalesine çıkılmış, bu taraftan Karadağ hududunun durumu araştırıldıktan sonra tekrar Bar'a dönülmüştür[268]. Nihay kalesinin hayli noksanları görüldüğünden, tamamlanması için İşkodra mutasarrıflığına tahrirat yazılmıştır. Kalede henüz değirmen yapılmamış olduğundan askerin ekmek tayinatı Bar'dan gönderiliyor idi. Halbuki Karadağlılar Bar'a ulaşımı kolayca kesebilirlerdi. Zira Karadağlılar'ın Şuşan köyünden İspiç'e inen yoldan yahud Tokemil ile Zoyçe karyelerine bakan boğazlardan inerek bu yolu kolayca kesmeleri mümkündü ve kışın bu sahillerde gemiler barınamadıkları için deniz yolu ile gidip gelmek de kabil değildi[269]. İspiç nahiyesinin Avusturya hududu yakınında ve Çan limanı üzerinde bulunan Mişik ve Gorman köyleri ahalisi Ortodoks mezhebinde olup Karadağlılar'a meyl etmiş olduklarından Karadağlılar daima bu köylerden geçerek Çan limanından tuz almakta idiler[270]. Cevdet Efendi, hem bu iki köyü ve hem de Çan limanını muhafaza altına almak üzere liman arkasındaki tepe üzerinde bir kule inşası için lazım gelenlere emir vermiş, Mişikliler ile Avusturya'ya tabi Kastellasua arasında ihtilaflı olan arazi için Mişikliler'in ellerinde Venedikliler'den kalma sened olduğu haberi üzerine bunun tahkikinin lazım geleceğini İşkodra mutasarrıflığına bildirmiştir[271]. İşkrel nahiyesinin ileri gelenleri İşkodra'ya gelmişler, önceden karar verildiği üzere malisyalar usulünce her iki tarafın sorguya çekilmelerinin gerekli olduğuna dair Kumandan Vekili Mirliva Ahmed Paşa'dan 15 Cumadelula 1278 (19 Kasım 1861) tarihiyle bir tahrirat alınmış[272], Ahmed Cevdet Efendi, kış fırtınalarına tutulmamak için 16 Cumadelula'da (20 Kasım) "Keyvân-ı Bahrî" adlı imparatorluk fırkateynine binerek Bar limanından hareket etmiş[273], Korfu'da İşkodra Askerî Fırkası Kumandanı İs-

[268] *Tezâkir*, nr.18, s.185.

[269] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[270] *Tezâkir*, nr.18, s.185-186.

[271] T*ezâkir*, nr.18, s.186.

[272] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[273] *Tezâkir*, nr.18, s.186. *Ma'rûzât* (s.39), Cevdet Efendi'nin Bar'dan ayrılış tarihini belirtmiyor.

mail Paşa ile görüştükten[274] sonra evâhır-ı Cumâdelûlâ 1278'de (25 Kasım-3 Aralık 1861) Dersaadet'e ulaşmıştır[275].

Ahmed Cevdet Efendi, Bar limanından hareketle Dersaadet'e gelirken Âlî Paşa'nın azlolunup yerine Keçeci-zade Mehmed Fuad Paşa'nın sadrıazam olduğunu Çanakkale'de Kal'a-i Sultaniye'ye geldiğinde öğrenmiş[276], Sadrıazam Fuad Paşa tarafından beş bin kise akçenin vapur ile gönderildiğine dair kendisine çekilen telgrafnâme-i sâmîyi Dersaadet'e geldiğinde aldığında, derhal gereğinin yapılmasını telgraf ile İşkodra'ya bildirmiştir[277]. İşkodra mutasarrıflığından alınan tahriratta gönderilen paranın üç bin kisesinin kumandanlığa tahsis edildiğini, geriye kalan iki bin kisesinin mal sandığında alıkonulup, bundan beş yüz kisesi Bib Doda'ya maaş ve tayinatına mahsuben verildiği bildirilmiştir[278]. 17 Cumadelula 1278'de (21 Kasım 1861) Boyana vapuru Aleksandri kalesinden redif askeri götürürken karaya oturmağla kurtarılmasına çalışılmakta iken sekiz sularında bin beş yüzden fazla Karadağlı elli kadar londoralara binmiş olarak vapurun etrafını sarmışlar ve muharebeye girişmişler, vapur ve iki aded toplu londralardaki toplar kullanılıp, kendilerine seksen nefer muvazzaf ve redif askerleri ile mukabele edilip, iki saat muharebeden sonra Karadağlılar mağlup olarak firar eylemişler, vapur dahi kurtularak İşkodra'ya gelmiş olduğu mutasarrıf paşadan alınan tahrirattan anlaşılmış, bu vaka dahi İşkodra gölünde bir vapurun daha bulunmasının gerektiğini ispat etmiştir[279]. 26 Cumadelula 1278'de (30 Kasım 1861) İşkodra Askerî Fırka Kumandanı Ferik İsmail Paşa tarafından Ahmed Cevdet Efendi'ye gelen telgrafta İşkodra gölünde işlemek üzere bir küçük vapurun daha gönderilmesi hususu tekrarlanmağla, buna cevaben Cevdet Efendi telgrafla önceki istidasına müsaade olunduğunu ve bir vapurun daha gönderildiğini bildirmiştir[280]. Cevdet Efendi İstanbul'a geldiğinde İşkodra'daki büyük köp-

[274] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[275] *Tezâkir*, nr.19, s.226; *Ma'rûzât*, s.39.

[276] *Tezâkir*, nr.18, s.186; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[277] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

[278] *Tezâkir*, nr.18, s.186-187.

[279] *Tezâkir*, nr.18, s.187.

[280] *Tezâkir*, nr.18, göst.yer.

rünün tamiratının bittiği ve Gramajor adasının kulesinin ise bitmesinin yaklaştığı ve Nihay kalesindeki işlerin de süratle yapıldığı haberlerini almış[281], İşkodra'da inşasına başlanmış olan üç aded toplu sandallardan birisi Receb ayı içinde (Ocak 1862) tamamlanıp göle indirildiği, diğer ikisinin de bitmeye yakın olduğu İşkodra mutasarrıflığı tarafından tahriratla kendisine bildirilmiştir[282]. Yine İşkodra Mutasarrıfı Mehmed Raşid Paşa tarafından Sadaret kaimmakamına hıtaben selh-i Cumâdelûlâ 1278 (3 Aralık 1861) tarihiyle gönderilen tahriratta, fedakârane hizmet eyleyen kimselere verilen yüz aded madalyanın sahiplerine dağıtıldığı, ancak bunların adedinin beş yüze çıkarılması ve beratlarının da gönderilmesi; İşkodra gölünde işletilmek üzere bir vapur gönderilmesi için padişahın müsaadesinin alındığına dair Sadaretin işarının ulaştığı; İşkodra dağlıları ile Mirditalar arasındaki düşmanlığın giderilmesi önemli olmağla bunun için gereken tedbirlerin alındığı arzolunmuştur[283]. Ahmed Cevdet Efendi, İstanbul'a geldikten sonra İşkodra sancağının bir aded haritasını yaptırarak coğrafi konumunu ve Karadağ hududuna dair gerekli malumatı bildiren mufassal layihalar ile birlikte Bâbıâlî'ye takdim eylemiş[284], havâss-ı vükelânın bulunduğu özel encümenlerde de ol havalinin durumunu sözlü olarak anlatmıştır[285].

Ahmed Cevdet Efendi'nin Bâbıâlî'ye takdim eylediği İşkodra Sancağının kaç haneyi içerdiğini bildiren cetvelde:

Bar kazasının: 584 Müslim; 330 Latin; 186 Ortodoks olmak üzere toplam 1100 haneden;

İşpozi kazasının: 145 Müslim; .... ; 305 Ortodoks olmak üzere toplam 450 haneden;

Podgoriça kazasının ve dahilindeki malisyaların: 905 Müslim; 440 Latin; 1320 Ortodoks olmak üzere toplam 2665 haneden;

[281] *Tezâkir*, nr.18, s.187.

[282] *Tezâkir*, nr.18, s.187-188.

[283] İ.DH, 484/32642-1.

[284] *Tezâkir*, nr.18, s.189-190; *Ma'rûzât*, s.44. İ.DH, 485/32729-2-4'te Cevdet Efendi 12 Receb 1278'de (14 Ocak 1862) Sadaret makamına sunduğu tahriratında, İşkodra sancağının bir aded haritasını yaptırdığını kaydetmektedir.

[285] *Tezâkir*, nr.18, s.190.

Gusine kazasının: 996 Müslim; .... ; 49 Ortodoks olmak üzere toplam 1045 haneden;

Polime nahiyesinin: 1052 Müslim; .... ; 1028 Ortodoks olmak üzere toplam 2080 haneden;

İşkodra kazasının ve bağlı beş büyük malisyaların: 5498 Müslim; 5405 Latin; 380 Ortodoks olmak üzere toplam 11283 haneden;

Ülgün kazasının: 450 Müslim; 114 Latin; 4 Ortodoks olmak üzere toplam 658 haneden;

Zadrima kazasının: 50 Müslim; 450 Latin; .... olmak üzere toplam 500 haneden;

Leş kazasının: 100 Müslim; 450 Latin; .... olmak üzere toplam 550 haneden;

Dukakin kazasının: 600 Müslim; 900 Latin; .... olmak üzere 1500 haneden;

Mirdita nahiyelerinin: .... ; 2500 Latin; .... olmak üzere toplam 2500

haneden ibaret olduğunu belirterek[286], İşkodra sancağının hanelerinin 10.380'i Müslim; 10.589'u Latin; 3.272'si Ortodoks olmak üzere toplam yekûnunun 24.331 olduğunu göstermiştir[287].

Yine Cevdet Efendi'nin takdim ettiği cetvelde İşkodra kazasının gelirlerinin yekunu 1.484.999.38 kuruş olarak hesaplandığı ifade edilmiştir[288].

Cevdet Efendi Dersaadet'e döndükten sonra 10 Şaban 1278 (10 Şubat 1862) tarihiyle sadır olan irâde-i seniyye ile İşkodra ve Bar'da birer kışla ile hastane yapılması, İspiç'te istihkâmât kuleleri inşası, Bar'dan Morik köyüne giden yolun

[286] *Tezâkir*, nr.18, s.190-197. İ.DH, 485/32729-1-6'da Dukagin kazası ile Polime nahiyesinin hane sayıları verilmemiştir. Yine Cevdet Efendi, İşkodra'dan 10 Receb 1278 (12 Ocak 1862) tarihiyle Sadaret makamına arzettiği takririnde, İşkodra sancağının kaç haneden ibaret olduğunu ve sancağın durumunu bildiren bu cetvelli defteri sunduğunu, ancak bu sancakta henüz nüfus tahriri yapılmadığından bu deftere sıhhatli olarak bakılamaz ise de mahallî tahkikat üzerine tertip olunduğunu bildirmektedir (İ.DH, 485/32729-11).

[287] *Tezâkir*, nr.18, s.199.

[288] *Tezâkir*, nr.18, s.211.

düzeltilmesi, İşkodra gölü tarafından bulunan kulelerin sağlamlaştırılması, Vranine ve Salibrdo ve Velibrdo tepelerinde dahi yeniden birer kule yaptırılması için görevlendirilen İstihkâm Mirlivası Mehmed Paşa tarafından bu işlerin süratle yerine getirilmesi; Ehl-i İslâm ve Latinler arasındaki iyi münasebetlerin devamının sağlanması; tebaaya iyi davranılması; İşkodra ahalisinin askerî hizmetlerde hudud askeri olarak kullanılması; Puka arazisindeki ormanın ve Drin nehri ile gölün keşfettirilmesi; Bar ve Malvik mevkilerinde birer liman yapılmasının keşfolunması; Selçe ve Morik köylerinin lazım gelen ıslâhatının düşünülmesi; Podgariça ve İşbozi yollarının yapılması; bunlardan icrası derhal kabul olanlarına hemen başlanılıp askerî işlerin de Bâb-ı Seraskerîye havale olunması, bütün bunların yerine getirilmesi için gereken mesainin sarfolunması emrolunmuştur[289].

13 Zilhicce 1279'da (31 Mayıs 1863) Keçeci-zade Mehmed Fuad Paşa ikinci defa sadrazam olduktan sonra Ahmed Cevdet Efendi'nin şeyhülislâm olacağı yönünde söylentilerin yayılması üzerine, Şeyhülislâm Sadeddin Efendi tedirgin olmuş, ancak Cevdet Efendi İstanbul payesinde olduğundan kazasker olmak istediğini, fakat meşihatı düşünmediğini, sekiz-on yıl geçmeden bu görevi kabul etmeyeceğini Fuad Paşa'ya ifade etmiş ve kendisine yöneltilen suçlamaları reddetmiştir[290].

Kavâ'imin (Kağıt Paraların) İmhası Komisyonu'nda Görev Alması

Keçeci-zade Fuad Paşa'nın ilk sadaretinde Avrupa'dan istikraz olunan meblağa karşılık tutularak Kavâ'im-i nakdiyyenin imhası için teşkil olunan komisyonda Cevdet Efendi de yer almış[291], hükumetin girişimleri sonucu İngiltere ile nominal değeri 8.800.000 Osmanlı lirası olan % 6 faizli bir borç sözleşmesi imzalanmış, 19 Rebiulevvel 1279'da (13 Eylül 1862) bir ilân yayımlanarak kaimenin tamamen tedavülden kaldırıldığı halka bildirilmiş, zaten bu ilândan önce de 14 Rebiulevvel 1279'dan (8 Eylül 1862) itibaren kaimeler alış-verişlerde kullanılmamaya başlamıştır[292].

[289] İ.DH, 485/32729-17.

[290] *Tezâkir*, nr.19, s.262-263; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.34-35. İzgöer (*a.g.e.*, s.30), "1862" tarihini veriyor.

[291] *Ma'rûzât*, s.48.

[292] Ali Akyıldız, *Osmanlı finans sisteminde dönüm noktası kâğıt para ve sosyo-ekonomik etkileri*, İstanbul 1996, s.73-75.

Ahmed Cevdet Efendi'nin Bosna ve Hersek Teftişi

1279 içinde Rumeli ve Anadolu'ya teftiş için müfettişler gönderilmiş, bunların arz u inhaları sürüncemede kalmamak ve hemen gereği yerine getirilmek için Bâbıâlî'de bir komisyon teşkil olunmuş, başkanlığına Ahmed Cevdet Efendi getirilmiş[293], kendisi için müstakil bir kalem tertip edilerek askeriye ve maliye dairelerinden maiyyetine birer memur tayin edilmiş, bu suretle müfettişlerin maruzatları geldikçe derhal yürürlüğe konulmaya başlanmıştır[294]. Çok geçmeden Bosna ve Hersek Müfettişi Ziya Bey azledilmiş, Bosna ve Hersek Müfettişliği 1279 evahırında (Haziran 1863) Ahmed Cevdet Efendi'ye tevcih edilmiştir[295]. Bunun hazırlıklarını yaparken 3 Muharrem 1280'de (20 Haziran 1863) kendisine Anadolu sadareti (kadıaskerliği) payesi[296] ve birinci rütbeden Mecidî Nişanı ihsan olunmuştur[297]. Cevdet Efendi'ye Bosna-Hersek teftişi için aylık otuz bin kuruş maaş tahsis buyurulmuştur[298].

[293] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.19, s.266; nr.40, s.82; *Ma'rûzât*, s.60-61; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.118; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.12; Mardin, *a.g.e.*, s.53-54; Tanpınar, a.g.m., s.155-156; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.35.

[294] *Tezâkir*, nr.19, göst.yer; nr.40, s.82-83; *Ma'rûzât*, göst.yerler; Mardin, *a.g.e.*, s.54.

[295] *Ma'rûzât*, s.61; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.36. Ülkütaşır, (*a.g.e.*, s.12), Bosna-Hersek müfettişliği için "23 Mayıs 1863" tarihini veriyor. Baysun (a.g.m., s.12), "1280 bidayetinde" Anadolu kadıaskerliği payesiyle müfettiş olarak Bosna'ya gönderildiğini bildiriyor. Tanpınar (a.g.m., s.156), bu tevcih için "1862" senesini gösteriyor. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 a), "Mart 1863" tarihini zikrediyor. Yazan (*a.g.e.*, s.22); İzgöer (*a.g.e.*, s.30), "1863" tarihini belirtiyorlar. DH.SAİD. MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir* (nr.20, s.266; nr.40, s.83); Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.118), tarih kaydetmiyorlar.

[296] *Tezâkir*, nr.20, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer. DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de "7 Muharrem 1280"; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10'da "seksen" tarihi belirtiliyor. *Tezâkir* (nr.40, göst.yer), "evâil-i Muharrem 1280"i veriyor. Mehmed Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "Muharrem <12>80"i aktarıyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, göst.yer), "<12>80" tarihini naklediyor. Sözen (*a.g.e.*, s.89), "24 Haziran 1863"ü kaydediyor. Ülkütaşır (*a.g.e.*, göst.yer); Mardin (*a.g.e.*, s.54); Chambers (*a.g.t.*, s.164); H. Bowen (*a.g.e.*, *EI²*, I, göst.yer); İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer), tarih bildirmiyorlar.

[297] A.MKT.MHM, 275/89-1; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD. MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, s.83; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.118; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer.

[298] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Ma'rûzât*, s.86. A.MKT.MHM, 266/58'de "1 Muharrem 1280 (18 Haziran 1863)" tarihiyle Sadaretten Maliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede ve TŞR. BNM, 1/114'de "11 Muharrem 1280 (28 Haziran 1863)" tarihli tahrîrât-ı umûmiyyede kendisine yirmi beş bin kuruş maaş ve elli bin kuruş harcırah verilmesinin padişahın iradesi ile emrolunduğu bildiriliyor.

Birkaç gün sonra Hersek Kumandanlığı'na ve Karadağ hududu Komiserliği'ne memur olan Ferik Osman Paşa ile birlikte kendisine verilen talimatları alarak bu mıntıkayı nizam altına almak ve özellikle askerî ıslâhatı sağlamak göreviyle imparatorluk fırkateynine binerek Dersaadet'ten hareket eden Ahmed Cevdet Efendi[299], önce Korfu'ya varmış, sonra Bar limanına gelmiş, bir buçuk sene önce Bar'dan kendi arz u inhası üzerine memuren oraya gönderilen İstihkâm Mirlivası Arap Mehmed Paşa ile görüşmüş, onun Bar sahillerinde kuleler ve limanda miri binalar yaptırdığını memnuniyetle görmüş, fakat Çan limanının ve Suzina mer'asının muhafazaları için birer kule inşasını Mehmed Paşa'ya tavsiye ile bunu Bâbıâlî'ye bildirmiştir[300]. Büyük fırkateynden ayrılıp "Seddülbahr" adlı imparatorluk vapuruna binerek Raguza'ya varıp, burada Devlet-i Aliyye Şehbenderi Persiç ile görüşerek Karadağ hududu ve asi nahiyelerin durumuna dair verilen malumatı almış, buradan Klek limanına gelmiş, bu limanda karaya çıkılıp, hayvanlara binerek 8 Muharrem 1280'de (25 Haziran 1863) Hersek sancağının merkezi olan Mostar'a gelinmiştir[301]. Teftiş Müsteşarı Belgradlı Raşid Paşa ve Tercüman Vassa Efendi ile diğer maiyyet memurları evvelce Saraybosna'dan Hersek'e gelmiş olduklarından, Mostar'a varıldığı gibi Cevdet Efendi teftişe başlamış ve asi nahiyeler işi zora girmiş olduğundan bunun bir neticeye bağlanması gerekmiştir[302]. Karadağ meselesinin menşei ve başlangıcı asi nahiyeler olduğundan Karadağ Muharebeleri'nin sona ermesiyle hemen asi nahiyelerin ve bu sırada İşkodra sancağının dahi ıslâhına süratle girişilmek gerekirken buraya ehemmiyet verilmemiş, Hersek ve İşkodra fırkaları dağıtılmış, herkes bir tarafa savuşarak asi nahiyeler işi yüzüstü bırakılmış idi. Bundan dolayı asi nahiyeler ahalisi Karadağ nüfuzu altına girmiş ve ısyan etmiş bulunmalarıyla bu nahiyelerin bir inzibat altına alınması teftişe ait mühim bir mesele olmuştur[303].

[299] *Tezâkir*, nr.20, s.266; nr.40, s.83; *Ma'rûzât*, s.61. Chambers (*a.g.t.*, s.164), Ahmed Cevdet Efendi'nin "21 Haziran 1863"te müfettişlik göreviyle İstanbul'dan ayrıldığını bildiriyor.

[300] *Tezâkir*, nr.20, s.267; *Ma'rûzât*, s.61-62.

[301] TŞR.BNM, 2/8'de Cevdet Efendi'nin "3 Safer 1280" (20 Temmuz 1863)" tarihiyle Sadaret müsteşarı'na yazdığı tahriratta: "Şehr-i sâbıkın (Muharrem) sekizinci günü" Mostar'a muvasalat olunduğunu bildiriyor. *Tezâkir* (nr.20, göst.yer); *Ma'rûzât* (s.62), tarih vermiyorlar.

[302] *Tezâkir* (nr.20, s.268), tercümanın adını "Vassa Efendi"; *Ma'rûzât* (göst.yer), "Vaso Efendi" olarak kaydediyorlar.

[303] *Tezâkir* nr.20, s.268-269.

Bosna ıslâhatına öncelikle yabancı müdahalesini önleyici tedbirler alınarak başlanmıştır. Bu amaçla Saraybosna'daki Rusya konsolosuna vali paşa marifetiyle elli bin kuruş atıyye kabul ettirilirken, aynı şekilde Hersek'teki Rusya konsolosu da gözden uzak tutulmamıştır[304].

Ahmed Cevdet Efendi, Mostar'a geldiğinde asi nahiyeler rüesasını Mostar'a çağırarak onların gönüllerini kazanmak istemiştir[305]. Karadağ Muharebeleri esnasında asi nahiyelerden Zubiçe nahiyesinde ısyan bayrağını açan "Luka Vukavloviç" nam serkerdeyi bir taraftan Rusyalu, diğer taraftan Avusturyalılar kendilerine çekmeye çalışmış, o da ne tarafa yöneleceğini şaşırmış, siyaset işini de bilmediğinden asi nahiyeler ahalisi indinde itibarı azalmış, harp bittikten sonra asi reisleri Mostar'a gelmeğe meyletmişlerdir[306]. Evvelce Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa Mostar'da iken asi nahiyeler reislerini ve özellikle Piva nahiyesi Voyvodası Pop Jarko'yu kendi tarafına çekmek için çok çalışmışsa da başarılı olamamış, Rusya ve Avusturya memurlarının rekabeti semeresi olarak çok geçmeyip bütün asi nahiyeler reisleri Mostar'a gelerek Ahmed Cevdet Efendi'ye itaatlerini arzetmişlerdir[307].

Karadağ Hudud Komiserliği Hersek Fırka-i Askeriyyesi Kumandanı Ferik Osman Paşa'ya verilmiş olup, maiyyetine Topçu Binbaşılarından Hafız Efendi memur edilmiştir[308]. Bundan başka İşkodra tarafında bulunan Erkân-ı Harbiye Kolağalarından Bursalı Hüseyin Hüsnü Efendi ile Amasyalı Hüseyin Fevzi Efendiler dahi Hersek tarafına çağırılmışlar, Hüseyin Hüsnü Efendi, Cevdet Efendi'nin memuriyetinin bitmesine kadar Bosna'da maiyyette bulundurulmuş ve kendisinden mühim işlerde çok istifade olunmuş, ancak Hüseyin Fevzi Efendi Hersek'te az müddet bulunup İstanbul'a dönmüştür[309]. Çok geçmeden Osman Paşa, Dâr-ı Şûrâ riyâseti'yle Dersaadet'e gittiğinde yerine Ferik Ömer Fevzi Paşa Hersek fırka-i askeriyyesi kumandanlığı'yla

[304] *Ma'rûzât*, s.70; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*, s.13.

[305] *Tezâkir*, nr.20, s.269.

[306] *Tezâkir*, nr.20, s.269-270.

[307] *Tezâkir*, nr.20, s.270.

[308] *Tezâkir*, nr.20, göst.yer.

[309] *Tezâkir*, nr.20, s..270; *Ma'rûzât*, s.64.

Mostar'a gelmiştir[310]. Manastır'da Üçüncü Ordu-yı hümâyûn Müşîr Kaymakamı bulunan Çerkes Abdi Paşa da Mostar'a gelmiş bulunduğundan ve Bâbıâlî'ce Sadrıazam Fuad Paşa tarafından kendisinin emrine verildiğinden, Müşir Abdi Paşa bir müddet Mostar'da alıkonularak teftişin icrası sırasında kendisinden istifade olunmuş, daha sonra Rumeli tarafına Manastır'a iade olunmuştur[311]. Bu esnada Askerî Müfettiş Mirliva Fosfor Mustafa Paşa dahi Mostar'a gelmiş ve onunla dahi istişarede bulunulmuştur[312].

Hersek'de vuku bulan icraatın tafsilatı şunlardır: Evvelce Karadağ Muharebeleri esnasında Zubiçe ahalisi ısyan ederek reisleri Luka Vukavloviç'in kumandası altında ısyan bayrağını kaldırarak etrafa tecavüz ettiklerinde Sutorinalılar dahi ona tabi olmuşlar, Kruşevitzalılar dahi ısyan etmişlerse de Kruşevitza Bayraktarı Lako ile Luka Vukavloviç arasında ittifak olmadığından daha sonra tarafsız kalmışlardır[313]. Luka'nın başına birçok eşkıya toplanmış, Şuma nahiyesi ve Popova nahiyesi ahalisinin bir kısmı da onlara katılmışlardır. Derviş Paşa bir askerî fırka ile varıp Zubiçe ve Şuma nahiyeleri arasına girip Poliça mevkiini tutarak Hoca Braşkoviç Ağa'nın maiyyetinde yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyan olmak üzere elli nefer "pandur" denilen zaptiye neferatı yazarak Şuma ve Popova taraflarını inzibat altına almıştır[314]. Daha sonra muvazzaf askerlerin maaşlarında indirimlere başlandığı sırada önce bu pandurların harcları kesilip, iki nahiyenin de muhafazası Trebin'de bulunan Arnavud muvazzaf askerlerinin binbaşısına havale olunmuş ise de Şumalılar Arnavud askerini kabul etmediklerinden bu havali yine kargaşa içinde kalmıştır[315]. Cevdet Efendi, Hersek'e vardığında bu durumu tahkik

[310] *Tezâkir*, nr.20, s.271.

[311] *Tezâkir*, nr.20, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.62-63.

[312] *Tezâkir*, nr.20, s.271-272; *Ma'rûzât*, s.63-64.

[313] *Tezâkir*, nr.20, s.272. İ.DH, 515/35064-2'de Cevdet Efendi'nin "29 Rebiulevvel 1280 (14 Eylül 1863)" tarihiyle Sadarete yazdığı tahriratında, Kruşoviçelilerin Zubiçeli Luka'ya taraftar olup, bir aralık ona katıldıkları, ancak Kruşoviçe Bayraktarı Lako, Luka'nın can düşmanı olup, en büyük emeli onun nüfuzunun kırılması olduğundan, daha sonra padişahın affına sığındıkları, Sutorinalıların dahi Luka'ya taraftar bulundukları, Zubiçe ahalisini ikna edip Luka'yı tard ettirmek icap ettiği, Luka'nın hayal ettiği ittihâd-ı milliyyeyi bertaraf etmek için cemaati az olan Lako'nun canlandırılması gerektiğini ifade etmiştir.

[314] *Tezâkir*, nr.21, s.3.

[315] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

ederek Hoca Braşkoviç'in memuriyeti ile maiyyetindeki neferlerin harclarını yeniden ibka ettirmiş ve mahallî asayiş sağlanmış[316], bu asi nahiyelerin ıslâhı için Hersek başlangıç olarak seçilip, Raguza Şehbenderi Mösyö Persiç dahi Safer 1280'de (18 Temmuz-16 Ağustos 1863) Mostar'a çağrılmıştır. Persiç, Mostar'a geldiği gibi, Luka Vukavloviç ile haberleşmeye başlayıp İstanbul'a gitmek veya Mostar'a gelmek hususunda serbest olduğunu kendisine bildirmiştir[317].

Şuma nahiyesi ıslâhat için numune alınarak bu nahiyenin dört aded kocabaşıları Safer ayı içinde Mostar'a gelip, ashâb-ı alâka, yani çiftlik sahiplerinin kendilerine angarya yüklediklerini, bedava peynir, yumurta ve kuzu gibi şeyler istediklerini ve ashâb-ı alâkanın köy mer'alarını Avusturyalılar'a kiraladıklarını ve kendi hayvanlarının mer'asız kaldığını bildirmişler[318], Arazi Kanunnamesi mucibince kasabalara ve köylere tahsis edilmiş olan terk edilmiş mer'aların hükümlerini ve 1859 tarihli Bosna Çiftlikleri Nizamnamesi içinde bulunanların özetini Ahmed Cevdet Efendi kendilerine ifade ettiğinde, bundan kendilerinin malumatları olmadığını, bu nizamnamenin kendi nahiyelerinde ilân olunmadığını bildirmişlerdir[319]. Bosna çiftlikleri hakkında vaktiyle kaleme alınan nizamname, bir tarafı Türkçe, diğer tarafı Boşnakça olarak bastırılıp Hersek'te Mostar'a gönderilmiş ise de aradan dört sene geçmiş iken memurların lakaydisi yüzünden bir köşede unutulup kalmış olduğu anlaşıldığından, durum evâhır-ı Safer 1280'de (7-16 Ağustos 1863) Ahmed Cevdet Efendi tarafından Bâbıâlî'ye arz olunmuştur[320]. Bosna eyaletinde en belli başlı ıslâhat bu nizamın yerine getirilmesi olup, bir müddetten beri arazice İslâm ve Hıristiyanlar arasında anlaşmazlığa sebep olan ihtilâfın dahi halledilmesi gerektiğinden, Hıristiyan çiftçilerin birisi Mostar'ın ileri gelenlerinden Arif Efendi'nin çiftliği civarında boz ve boş bir yerde tarla açtığında, Arif Efendi burasının kendi arazisi olduğunu söyleyip bu tarladan "üçleme" namıyla ücret almak istediğinden, çiftçinin şikâyeti üzerine keyfiy-

316 *Tezâkir*, nr.21, s.3.

317 *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

318 *Tezâkir*, nr.21, s.3-4.

319 *Tezâkir*, nr.21, s.4.

320 *Tezâkir*, nr.21, s.4-5.

yet Hersek Livası İdare Meclisi'ne havale olunmuştur[321]. Arif Efendi meclise davet olunduğunda gelmediğinden, 29 Rebiulevvel 1280'de (14 Eylül 1863) Cevdet Efendi, haiz olduğu ruhsat ve iktidar ile Üçüncü Ordu-yı hümâyûn Müşîri Abdi Paşa, Hersek fırka-i askeriyyesi kumandanı, askeri müfettiş ve Hersek mutasarrıfı paşalar ile Binbaşı Hafız Efendi'den mürekkep dîvân-ı harp tarzında bir komisyon kurdurmuş, Arif Efendi getirilip sorgulandıkta Travnik'e sürgün edilerek her kese ibret olması sağlanmış ve onun cezalandırılması ile arazi nizamının icrasına bu bir başlangıç olmuştur[322]. Bu esnada Luka Vukavloviç'in kardeşi Yule Vukavloviç ile kâtibi Miço Baloreviç ve Luka'nın arkadaşları Luka'nın bütün asi nahiyelere voyvoda naspolunması için Mostar'a gelmişler ise de bunun kabul olunmayacağını anlayıp geri gönderilmişlerdir[323]. Daha sonra Kruşovitza nahiyesi reislerinden Lako Miloşoviç ile arkadaşı Niko Pavloviç Mostar'a gelip itaatlerini arzetmişlerdir[324]. Bu nahiye Zubiçe ile Sutorina nahiyeleri arasında gayet sarp bir mevki olup, önceleri Luka Vukavloviç ısyan ederek Sutorina ahalisini kendisine tabi kılmış iken Lako'nun muhalefeti ile Kruşovitza ahalisi Karadağ Muharebeleri'nde tarafsızlıklarını muhafaza etmişlerdir. Bu kerre Lako ve arkadaşları hediyelerle taltif edildikten başka, Lako'ya bir adet Mecidî Nişanı dahi verilerek Lako ile Luka arasındaki rekabetten istifade edilmiştir[325]. Bu esnada Piva nahiyesi Voyvodası Pop Jarko ile asi nahiyeler reislerinden meşhur Pop Boğdan, Kosireva Manastırı'nın Başpapası Pop Todosiye Luka'dan ayrılıp Trebin'e gelip, Trebin Kaymakamı Münip Efendi ile müzekereye ve Persiç ile haberleşmeye başlamışlardır[326]. Arazi memuru, Cevdet Efendi tarafından Şuma nahiyesine gönderilip, bu memur boş yerlerden ahaliye arazi ve ellerine tuğralı tapu senedleri vermeye başlayınca, ahalinin ekseri ashâb-ı alâkadan çiftlik almaya rağbet ederek ısyandan feragat eylemişlerdir[327].

[321] *Tezâkir*, nr.21, s.6.

[322] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

[323] *Tezâkir*, nr.21, s.6.

[324] *Tezâkir*, nr.21, s.7.

[325] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

[326] *Tezâkir*, nr.21, s.7.

[327] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

Ahmed Cevdet Efendi, bir taraftan Hersek sancağının hesap işlerine bakarken, bir taraftan da Karadağ Muharebeleri esnasındaki sefer masraflarının karışık hesaplarının kapatılması ile, ayrıca mülkî ıslâhatın yanısıra Nikşik tarafının emniyet altına alınması ve Korianiç nahiyesinin muhafazası ile uğraşmıştır[328]. Bir yandan da vergi meselesi üzerinde durulmuş, kiraya verilen çiftliklerde köyde hane başına isabet eden verginin yarısı ve üçleme usulünde üçte biri ashâb-ı alâka tarafından verilmek usulü Bosna eyaletinde yürürlükte iken, Hersek'te ashâb-ı alâka vergiye yardım etmeyip, hane başına konulan vergilerin hepsi çiftçiler üzerine yıkıldığından, diğer yandan da kocabaşılar ve Hersek'in ileri gelenleri türlü adlar altında açtıkları masraflara birçok şeyler ilave ve hepsini vergiye katarak halktan tahsil edegeldiklerinden, reaya bu vergiler altında ezilmişlerdir[329]. Bundan başka Hersek'te "ograda" namıyla etrafı kapalı kışlaklar olup bunlarda kışın hayvan beslenir ve mutasarrıfları bunlardan kira alırlardı. Ashâb-ı alâkadan bazıları bu kiraladıkları araziden aldıkları ile de kanaat etmeyip dağlık yerlerde ve mer'alarda bazı yerlerin etrafını çitle çevirip bunlardan da kira istediklerinden çiftçiler şikayete başlamışlardır[330]. Bütün bunların halledilmesi gerekmiş, Cevdet Efendi, Rebiulahır 1280'de (15 Eylül-14 Ekim 1863) Teftiş Müsteşarı Raşid Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kurdurmuş, bu komisyon çok adaletli davranmış, hane başına konulan vergiden bir çiftçinin çiftçilik yaptığı araziye göre hissesine isabet eden miktarın yarıcılık usulünde ise yarısını ve üçleme ise üçte birini ashâb-ı alâkanın çiftçilere yardım olarak vermelerine karar vermiş, komisyonun bu kararı Hersek Livası Meclisi'nde dahi tasdik olunduktan sonra her tarafa ilân ile yürürlüğe konulmuştur[331]. Daha sonra komisyon eski ogradaların ibka edilip sonradan ortaya çıkanların kaldırılmasına karar vererek, çiftliklerle ilgili işlerin halli için kaleme aldıkları talimat hemen yürürlüğe konulup, böylece Hersek'te arazi ihtilâfları bertaraf kılınmıştır[332]. Ahmed Cevdet Efendi, komisyona teşekkür ederek rütbe ve nişanlar ile taltif

[328] *Tezâkir*, nr.21, s.7.

[329] *Tezâkir*, nr.21, s.8.

[330] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

[331] *Tezâkir*, nr.21, s.8-9.

[332] *Tezâkir*, nr.21, s.9.

buyurulmalarını Bâbıâlî'ye bildirmiştir. Bâbıâlî'ce dahi maruzatına müsaade buyurulduğundan, her biri hal ve mesleklerine göre taltif edilmişlerdir[333]. Cevdet Efendi, Bosna eyaletinden Mostar'a çağırılan veya görüşmek bahanesiyle gelen zevat ile Bosna'da nizamiyye askerlerinin tertibi hakkında konuşmalar yaparak nabız yoklamış ve onların bu hayırlı işe yatkın olduklarını görmüştür[334]. Bu arada "Silahşör" unvanıyla İstanbul'da Sarây-ı hümâyûn'da kullanılmak üzere Bosna eyaletinin Müslüman ve Hıristiyan tanınmış ailelerin oğullarından seçilmiş delikanlılarının Dersaadet'e gönderilmeleri için emirnâme-i sâmî gelmiş olduğundan, bunlardan Hersek sancağının hissesine düşenlerin seçilip yazılmasına başlanıp, geri kalanlarının diğer livalardan yazılması Bosna valisine havale olunmuştur[335]. Vali paşanın marifetiyle Bosna'dan seçilenler Mostar'a gelmişler, Hersek'ten yazılanlar ile birleştirilerek evvelce Raguza'ya getirilmiş olan "Lutfiye" adlı imparatorluk vapuruna bindirilip Dersaadet'e gönderilmek üzere evâhır-ı Rebiulâhır 1280'de (5-14 Ekim 1863) Binbaşı Hilmi Bey ile Mostar'dan Raguza'ya gönderilmişlerdir[336]. O esnada yani evâil-i Rebiulâhır'da (15-24 Eylül 1863) asi nahiyeler reislerinden başta Piva nahiyesi Voyvodası Pop Jarko, Benan nahiyesi Voyvodası Simo Baçeviç, Benan'daki Kosireva Manastırı Başrahibi Pop Todosiye olmak üzere Benan nahiyesi, Bileke kazasına tabi Rudine nahiyesi ile Klobuk'un ileri gelen Hıristiyan reisleri Mostor'a geldiklerinde Ahmed Cevdet Efendi onların hepsiyle iki defa görüşmüş, Pop Jarko ile ayrıca bir defa daha müzakerelerde bulunmuş[337], sonra 11 Rebiulahır'da (25 Eylül) Piva, Gaçka ve Zubiçe'den gelenlerle de görüşmüş, asi nahiyeler reislerinin hepsinin Mostar'a gelip toplanmaları sağlanmış, yalnız Luka Vukavloviç ile Pop Boğdan gelmemişlerdir[338]. Burada yapılan müzakerelerin ilk maddesi çiftliklere ve

[333] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

[334] *Tezâkir*, nr.21, s.9.

[335] *Tezâkir*, nr.21, s.9.

[336] *Tezâkir*, nr.21, s10.

[337] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer. İ.DH, 518/35275-2-4'te Cevdet Efendi'nin "19 Cumadelula 1280 (2 Kasım 1863)" tarihiyle Sadaret makamına sunduğu tahriratında, asi nahiyelerin reislerinden Pop Jarko, Simo Baçeviç ile Benan'daki Kosireva Manastırı'nın Başpapası Pop Todosiye'nin Hersek'e geldiklerini arzetmiştir.

[338] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer. Yine İ.DH, 518/35275-4'te Cevdet Efendi, Mostar'a gelmeyen asi reislerinin Luka Vukaviyoviç ile Pop Boğdan olduklarını bildirmiştir.

ashâb-ı alâka tarafından yapılan sû-i istimallere dair olup, her nekadar Piva nahiyesinde çiftlik yok ise de diğer nahiyelerde pek çok çiftlikler olduğundan, buna dair cereyan eden görüşmelerin neticesinde en evvel arazi memurunun Benan nahiyesine gidip, Arâzî Kānûnnâme-i hümâyûnu mucibince ashâb-ı alâkanın tapu senedlerini vermesine ve Bosna Çiftlikleri Nizamnamesi mucibince çiftçiler ile kontratolarının yapılması hususlarına karar verilmiştir[339]. İkinci madde olarak asi nahiyelere bir reis naspolunması meselesi görüşülmüş, ancak bunlar Karadağ hududunda ayrı ayrı nahiyeler olduklarından hepsini bir idare altına almak imkânsız görülmüştür[340]. Fakat daha önce Hurşid Paşa Hersek mutasarrıfı iken, Luka'ya beş yüz kuruş harc vererek ol havalinin muhafazasını ona havale eylemiş olduğu halde, Luka'nın tavır ve hareketlerindeki olumsuzluklardan dolayı kendisini azletmiş ve işbu beş yüz kuruşu nahiyelere dağıtarak başka başka pandurlarbaşılar tayin eylemiş ise de şimdi bu paranın kesilmesi uygun olmayacağından, bu masrafın bu nahiyelerin gelirleriyle kapatılması ve bu sermaye ile ol nahiyelerin asayişinin sağlanmasına bakılması zarurî görünmüştür[341]. Önceden Rudine ile Benan nahiyesi için yüz yirmi bir harc verilmiş iken, bu harcın elli bu kadarı Rudine'ye ayrılıp, kalanı Benan üzerinde bırakılmıştır[342]. Önceden Simo Baçeviç Benan voyvodası naspolunduğundan, bu defa müdür vekâleti unvanıyla voyvodalıkta bırakılmış, aynı şekilde Pop Jarko'nun da müdür vekâleti unvanıyla Piva voyvodalığına nasbı lazım gelmiş, Pandur harclarından tasarruf olunarak Pop Jarko ile Simo Baçeviç'e beşer yüz kuruş aylık tahsis kılınıp, Drobniak nahiyesinin idaresi de Pop Jarko'ya havale edilmiştir[343]. Ahmed Cevdet Efendi, takdim

[339] *Tezâkir*, nr.21, s.12.

[340] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

[341] *Tezâkir*, nr.21, s.12-13.

[342] İ.DH, 518/35275-3; *Tezâkir*, nr.21, s.13.

[343] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer. İ.DH, 518/35275-3-4'te Cevdet Efendi "19 Cumadelula 1280 (2 Kasım 1863)" tarihiyle Sadaret makamına sunduğu tahriratında, Pop Jarko'nun "voyvodalık" unvanıyla Piva nahiyesi müdür vekâletine, Simo Baçeviç'in "voyvodalık" unvanıyla Benan nahiyesi müdür vekâletine tayinleri için Hersek mutasarrıflığından birer aded buyuruldu yazdırılıp, kendisinin de Benan ve Piva ahalisine hıtaben birer aded beyanname yazıp kendilerine gönderdiğini ve iki aded beyannamenin birer suretini Sadarete leffen takdim ettiğini; Pop Jarko ile Simo Baçeviç'e beşer yüz kuruş maaş tahsis olunup, bunların beş yüz pandur harcından tasarruf olunarak yapıldığını, tafsilatının daha sonra arzolunacağını bildirmiştir.

ettiği tahriratında Pop Jarko'ya altın saat ile dördüncü veya beşinci rütbeden Mecidi Nişanı verilmesini arzettiğinde[344], "12 Cumadelahıre 1280 (24 Kasım 1863)" tarihli irâde-i seniyye ile Pop Jarko'ya Mecidi nişanı verilmesi kabul olunmuştur[345]. Mostar'a gelmiş bulunan Kruşovitza nahiyesi Bölükbaşısı Lako'nun bölükbaşılık aylığı olan yüz yirmi kuruş maaşı iki yüz elliye çıkarılıp yüzbaşılık itibarı verilerek, Sutorina nahiyesi pandurları dahi onun maiyyetine verilmişlerdir[346]. Mostar'a gelip toplanan asi nahiyeler reislerine emniyet ve güvenme gelmiş ve memnunen kendi yerlerine gönderilmişler, taahhüdleri üzere mahallî asayişin yerine getirilmesine gayret göstermişlerdir[347]. Korbanik nahiyesinde olup Karadağ tarafında kalmış olan Nodol köyünden hicret edenler İstolçe kazası dahilinde Dabre nahiyesinde bulunan boş arazide yerleştirilmiş, kendilerine tohum ve hayvanlar verilmiş, ancak kendileri vergi ve iâne-i askeriyyeden üç sene müddetle affolunmalarını niyaz etmiş olduklarından, bu durum 11 Cumadelahıre 1280'de (23 Kasım 1863) Sadaret tezkiresi ile arzolunduğunda 12 Cumadelahire'de gereğinin yerine getirilmesi için padişahın iradesi çıkmıştır[348]. Zubiçe nahiyesi ahalisinin miri tayinatları kararlaştırılmış ve ashâb-ı alâkaya ait olan hasılat hissesinin verilmesi için kendilerinden sened alınmış ve birkaç ay zarfında Hersek'te sarf olunan yirmi beş bin otuz dokuz aded tapu ilm ü haberlerinin üç bin beş yüz bu kadarı Şuma nahiyesinde ve bin kadarı Bileke kazasında bulunan Rudine nahiyesinde verilmiştir[349].

Ahmed Cevdet Efendi, bir taraftan asi nahiyeler işleriyle uğraşırken bir taraftan da Lipoşka kazasındakiler Avusturyalılar'ın himayesine girmiş ol-

[344] İ.DH, 518/35275-4.

[345] İ.DH, 518/35275-8.

[346] İ.DH, 518/35275-4; *Tezâkir*, nr.21, s.13.

[347] *Tezâkir*, nr.21, s.13-14. İ.DH, 515/35064-11'de "21 Rebiulahır 1280 (5 Ekim 1863)" tarihli Sadaret tezkiresinde, Mostar'a gelmiş olan beş asi reisinin geri döndükleri, bu reislere Çiftlikler Nizamnamesi verilip, asi Luka'nın ahvalinden bahsedilerek onun ve dağlıların bulundukları havaliden temizlenmesinin arzu edildiği, asi reislerin teşekkür ettikleri, Cevdet Efendi tarafından alınan tedbirler ile icraat yolunda ve takdire şayan olduğu, kendisinden hoşnud kalındığı arzolunduğunda, 22 Rebiulahır 1280'de Cevdet Efendi'ye cevapname yazılmasına dair irade çıkmıştır.

[348] İ.DH, 518/35275-8.

[349] *Tezâkir*, nr.21, s.14.

duklarından dolayı Avusturyalılar ile de uğraşmak zorunda kalmış ve bunun için Binbaşı Hafız Efendi'yi özel memuriyetle Lipoşka'ya göndermiştir[350]. Askerî levazımın nakli için bu havali ahalisinin mükâri denilen katırcılardan katırları kiralanıp ancak ahalinin pek çok hayvanları telef olduğu halde bunlar hakettikleri ücretleri alamamışlar, işte bu sebepten dolayı Lipoşka kazası reayasından iki üç yüz kadar hane Avusturya himayesine girmişler, Lipoşka kazası Trebijan çayı ile ikiye bölündüğünden bu suyun sağ tarafında yani Avusturya hududu boyunda olan ahali Avusturya tabiyetine girdiklerini iddia edip, tekâlif-i mîriyye vermez olmuşlardır[351]. Binbaşı Hafız Efendi, Lipoşka kazası ahalisinin mükâri ücretlerinden dolayı ne kadar alacakları varsa bunları ödeyip, ahaliyi hükumete ısındırmak üzere o tarafa gönderilmiş, çalışkan, cesur, kabiliyetli ve maharetli bir zat olduğundan bunların kalplerini kazanmış, Avusturya tarafından himaye edilen ahalinin kimi Avusturya'dan aldıkları pasaportlarını yırtmaya, kimi de Devlet-i Aliyye tebaasından olduklarına dair senedler vermeye başlamışlar, hatta Dalmaçya ahalisinden bazıları da Devlet-i Aliyye tebaiyyetini kabul ederek beri tarafa geçip burada yerleşmişlerdir[352]. Lipoşka'daki beş-altı kadar Avusturyalı müfsidler fesad çıkarmaktan vazgeçmediklerinden, Hafız Efendi onları tutup Mostar'a göndermiş ve bunlar Mostar'da Avusturya konsolosuna teslim olunmuşlar, o da bunları memleketlerine göndermiştir[353]. Lipoşka kazasındaki Avusturya hududu inzibatsız bir halde olduğundan Hafız Efendi hudud boyunda sekiz adet kule inşasına başlamış, Avusturyalılar bu kazanın yarısını benimsemiş oldukların-

[350] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.64.

[351] *Tezâkir*, nr.21, s.15; *Ma'rûzât*, s.73. İ.DH, 515/35064-10'da Cevdet Efendi'nin "29 Rebiulevvel 1280 (14 Eylül 1863)" tarihiyle Sadarete sunduğu tahriratında, Lipoşka kazasında üç yüze yakın hanenin Avusturya himayesine girdikleri, gerçi bunlar iâne-i askeriyyeden muaf iseler de vergi ve a'şâr vermeleri gerektiği; ancak Avusturyalılar'ın Lipoşka'da mahmîleri bulunduğundan, Avusturyalılar'ın bu mahmîleri çoğaltıp hukuku tecavüz ederek kazalara kendi taraflarından memurlar çıkarıp vergi tahsil ettirmeye çalıştıklarını bildirmiştir.

[352] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.73-74.

[353] *Tezâkir*, nr.21, s.15-16; *Ma'rûzât*, s.74. Yine İ.DH, 515/35064-10'da Cevdet Efendi'nin Binbaşı Hafız Efendi'yi Lipoşka'ya göndererek zabıtayı sağladığını, Lipoşkalılar'ın kendi rızalarıyla tekrar teba'iyyete alındıklarını, Mostar'da bulunan Avusturya konsolosunun bundan hoşnud kalmadığını, bir protestoname göndererek Hafız Efendi'den şikâyet eylediğini, buna reddiyye olmak üzere mahallî hükümetten iki aded takrir verildiğini, protestoname, reddiyye ve takrir suretlerinin leffen takdim olunduğunu arzetmiştir.

dan ve bunca vakitten beri kazanmış oldukları nüfuzlarını kaybedeceklerini anladıklarından, Mostar'daki Avusturya konsolosu, Hafız Efendi'nin guya Avusturya tebaasına zulm yaptığını bildiren yalanlarla dolu bir protestoname vermiştir[354], Hafız Efendi'nin sorgulanması için Bâbıâlî'den telgrafnâme-i sâmî gelmiş, bunun üzerine Ahmed Cevdet Efendi'nin başkanlığında Askerî Müfettiş Fostor Mustafa Paşa, Mirliva Mahmud Paşa, Mutasarrıf Cavid Paşa ile Maiyyet Tercümanı İşkodralı Vassa Efendi'den mürekkep bir komisyon teşkil edilerek konsolos da hazır olduğu halde Hafız Efendi'nin sorgulanmasına başlanmış, sorulan sualleri cevapladığı gibi, konsolosa da dokunaklı cevaplar verdiğinden konsolos bu davayı çıkardığına pişman olup, artık komisyona devam edemez olmuştur[355]. Hafız Efendi kendisine isnad edilen suç ile ilgisi olmadığını ve bunun iftira olduğunu ıspat ettiği için Ahmed Cevdet Efendi, onun rütbesinin terfi ettirilmesi gerektiğini Bâbıâlî'ye bildirdiğinde rütbesi kaymakamlığa yükseltilmiş ve kendisine bundan sonra Hafız Bey denilmiştir[356]. Lipoşka kazasının emniyet altına alınması için sekiz aded karakolhane inşası burada bulunan Hafız Efendi tarafından bildirilip bunların on beş bin kuruş masrafla yapılabileceği beyan olunduğundan, bunların inşasına başlanarak kendisi tarafından hudud boyundaki karakolhaneler tamamlanmış ve bu kulelerin muhafazası için bir yüzbaşı maiyyetinde Müslim ve gayri Müslimlerden mürekkep elli nefer pandur (muvazzafa tarzında zaptiyeler) tertip ettirilmiştir[357]. Bu pandurların maaşları, diğer yerlerde pandurların kullanılmasından vazgeçilmesinden elde edilen meblağlardan sağlandığından hazineye yük gelmemiş, kulelerin inşası için ashâb-ı alâka ve ahali tarafından haylice yardım yapılıp, geriye kalan on beş bin kuruş raddesindeki masraflar, Lipoşka kazasının bakayasından tahsil olunmuştur[358]. Ayrıca Bosna'da askerî ıslahâtın sağlanması için Karadağ hududu üzerinde dahi koloni

[354] *Tezâkir*, nr.21, s.16; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[355] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.74-75. Tercümanın adı *Tezâkir*'de Vassa; *Ma'rûzât*'da Vaso olarak geçmektedir.

[356] *Tezâkir*, nr.21, s.16; *Ma'rûzât*, s.75.

[357] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.75-76. İ.DH, 516/35127-4'te Cevdet Efendi'nin "13 Rebiulahır 1280'de (27 Eylül 1863)" Sadaret makamına gönderdiği arizasında, sekiz karakolun inşasına başlandığı belirtilmektedir.

[358] *Tezâkir*, nr.21, s.17.

militer tarzında bir çeşit yerli hudud askeri tertib olunması gerekli görülerek bu husus için Bâbıâlî ile muhabereye başlanmıştır[359].

Önceden Bosna Valisi Osman Paşa tarafından Saraybosna'dan Koniça'ya kadar bir araba caddesi açılmasıyla Koniça'dan da Mostar'a kadar araba işleyebilmek için bir cadde açılması gerektiğinden Cevdet Efendi, Erkân-ı Harbiye Kolağası Hüseyin Hüsnü Efendi'yi göndererek keşif yaptırmış, hala işleyen menzil caddesinden ve civarından araba yolu açılmasının kabil olamayacağı anlaşılmış, ancak Neretva nehri kenarıyla Mostar'dan Koniça'ya kadar bir araba caddesi açılmasının mümkün olacağı görüldüğünden burasının keşfi için de Hafız Bey gönderilmiştir[360]. Hafız Bey dönüşünde ahali ve askerin yardımıyla ve beş bin kise kadar akçe sarfıyla bu yolun açılmasının mümkün olduğunu bildirdiğinden, Ahmed Cevdet Efendi, evâhır-ı Rebiulâhır 1280'de (5-14 Ekim 1863) durumu Bâbıâlî'ye bildirmiş, Hersek Kumandanı Ömer Fevzi Paşa, keşfiyatın ikmali için Hafız Bey ile birlikte Neretva boyuna gönderilmiş, onun tahkikatı dahi Hafız Bey'in görüşünü doğrulayıp Cevdet Efendi'nin inhasına da Bâbıâlîce müsaade buyurulduğundan beş bin kise akçe tahsis olunarak inşası işi Ömer Paşa ve Hersek Mutasarrıfı Cavid Paşa'ya havale buyurulmuştur[361]. Cevdet Efendi, Erkân-ı Harp Kolağası Hüseyin Hüsnü Efendi'yi Trebin kazasına bağlı Korianiç nahiyesine göndererek Karadağ Muharebeleri'nde yanan hanelerin ekserisini tamir ettirtmiş ve "Zaklebun" denilen yerde inşa olunan palanka tamamlanmağla adı "Aziziye" konulmuştur[362]. Karadağ Muharebeleri'nde Nikşik'ten göçetmiş bulunanlar toplattırılıp vatanlarına döndürülerek yerleştirilmiş, Nikşik kalesi ile civarındaki kulelerin tamirat ve inşaatı da bu sırada tamamlanmış, bundan sonra da Nikşik yolunun muhafazası için lazım gelen yerlere kuleler inşasına başlanmıştır[363].

[359] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

[360] *Tezâkir*, nr.21, s.17-18.

[361] *Tezâkir*, nr.21, s.18.

[362] *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

[363] *Tezâkir*, nr.21, s.18.

Mostar'daki Latin taifesi mahallî idareye Mostar Rüşdiye Mektebi'nde okumaları için on sekiz çocuk getirmişler ve bunların Türkçe okuyup yazmalarını istirham etmişler, ancak bunlar henüz elif-ba okumamış olduklarından Mekteb-i Rüşdiye'ye konulmaları mümkün olmadığı gibi, İslâm Mekteb-i Sıbyâniyye'sinde de Kur'ân cüzleri ve ilm-i hâl okunagelip, Hıristiyan çocuklarına Kur'ân ve ilm-i hâl okutmak münasip olmayıp reddi de uygun olmadığından, senelik beş yüz kuruş kira ile bir hane kiralanarak, aylık yüz elli kuruş maaş ile bir İslâm hocası tutulup Hıristiyan çocuklarının talimine başlanmış ve masraflarının Ma'ârif-i Umûmiyye'den ödenmesi hususunu Cevdet Efendi, 17 Cumadelahıre 1280'de (29 Kasım 1863) Bâbıâlî'ye arzetmiştir[364]. Cevdet Efendi'nin arzettiği tahriratı 17 Receb 1280 (28 Aralık 1863) tarihli irâde-i seniyye ile yürürlüğe girmiştir[365]. Bunların sayıları on sekiz iken mektebin açılışında otuz, sonra da elliye ulaşmış, az vakit zarfında bunlar Türkçe yazı okumağa başlamışlar ve bu mektep "Latin Mektebi" adıyla tanınmıştır[366]. Cevdet Efendi Sadarete üç kıta tahrirat sunarak birincisinde Lipoşka kazasının emniyet altına alınması için hudud boyunda sekiz aded karakolhane inşasını ve masraflarının Maliye Nezareti ve Hersek mutasarrıflığı tarafından ödenmesini; ikincisinde Foça kazasının asâkir-i muvazzafası namıyla dört yüz kırk iki nefere maaş ve tayinat verildiğini, ancak bunların ekserîsi mevcut bulunmadığından bunların memurlar tarafından paylaşıldığını, aslında elli nefer pandura ihtiyac olduğundan, eğer tasarruf olunursa Hazine'ye senelik beş yüz yetmiş dokuz bin on kuruş kazanılabileceğini; üçüncüsü taburların öteye beriye naklinde Lipoşka kazasından mükâri alınmakta olup, ancak bu usul kaldırılıp her orduda iki sür'at taliası mevcudunun yarısı katırlara binmiş taburlar yapılmasını arzettiğinden dolayı bu üç husus 4 Cumadelula 1280 (18 Ekim 1863) tarihli Sadaret tezkiresiyle padişaha arzolunduğunda, 5 Cumadelula'da sadır olan irade mucibince bunların yerine getirilmesi emrolunmuştur[367]. Mostar kasabasında haftada bir gün Sinan Paşa mahallesinde "Tepe" adlı yerde pazar kurulması ve Mostar'da Rum ve Latin

[364] İ.DH, 519/35394-1; *Tezâkir*, nr.21, göst.yer.

[365] İ.DH, 519/35394-4.

[366] *Tezâkir*, nr.21, s.18-19.

[367] İ.DH, 516/35127-6.

milletleri tarafından inşa olunmakta olan kiliselerine iane olmak üzere yirmi beşer bin kuruşun atıyye olarak padişah tarafından verildiği ve bunun bu iki milletin reislerine müjdelenmesi Cevdet Efendi tarafından 24 Cumadelahıre 1280 (6 Aralık 1863) tarihli iki tahriratla Sadarete arzolunduğunda[368], her iki hususun iradesi 17 Receb 1280'de (28 Aralık 1863) sadır olmuştur[369].

Ahmed Cevdet Efendi, Mostar'da beş aydan fazla kalıp mühim meseleleri halledip teftişini tamamladıktan sonra 6 Receb 1280'de (17 Aralık 1863) Mostar'dan hareket etmiş[370], Hersek'ten Bosna'ya gidişte Neretva nehri geçilmiş, Saraybosna'ya kadar Saraybosna Valisi Topal Osman Paşa tarafından yaptırılmış olan araba yolu kullanılmış, 9 Receb'de (20 Aralık) Saraybosna'ya varılmıştır[371].

Ahmed Cevdet Efendi'nin Bosna'da yapmış olduğu işler de şöyle sıralanabilir: Kendisi Saraybosna'ya vardıktan birkaç gün sonra mektepleri teftiş etmiş, Mostar mekteplerine göre bunlar memnun olunacak bir surette görülmüştür. Önce Rüşdiye Mektebi ziyaret olunmuş, bu mektepte yüz kadar şagirdanın olduğu görülmüş, bundan başka Rüşdiye Mektebi'nin idadîsi mahiyetinde esnaf çocuklarının devam ettiği "Techiziyye" adlı mektebe gidildiğinde burada da yüz yirmiden fazla çocuğun olduğu anlaşılmıştır. Bundan sonra Hıristiyan Mektebi'ne gidildiğinde bu mektebin yüz kadar şagirdanı olduğu, dört sınıf üzerine tertip olunup birinci sınıfı Mekteb-i Rüşdiye derecesinde bulunduğu görülmüştür. Hıristiyan Kız Mektebi'nde ise okuma yazma dışında nakış işlemek ve kise örmenin dahi öğretildiği, Saraybosna'da hayli İslâm kız mektebi varsa da bu sanayi olmadığından vali paşa tarafından İslâm mekteplerinden birinde yazı ve nakış ustaları tayin olunmasına teşebbüs olunmuştur. Latinler de Saraybosna'da bir mektep açmışlar ise de talebe sayısının ancak yirmi kadar bulunduğu anlaşılmıştır[372]. Saraybosna'da Hıristiyan Kız Mektebi'ne gidildiğinde mektep şagirdanından "Yovanka Kögiçe"

[368] İ.DH, 519/35394-2; İ.DH, 519/35394-3.

[369] İ.DH, 519/35394-4.

[370] *Tezâkir*, nr.21, s.19. *Ma'rûzât* (s.79), Hersek'ten ayrılış tarihini vermiyor.

[371] *Tezâkir*, nr.22, s.19-20. *Ma'rûzât* (göst.yer), Saraybosna'ya varış tarihinini belirtmiyor.

[372] İ.DH, 521/35504-13; *Tezâkir*, s.20-21.

adlı kız tarafından[373]; Hıristiyan Erkek Mektebi şagirdanından üçüncü sınıftan "Dostorşek" adlı erkek talebe tarafından[374]; yine aynı mektebin ikinci sınıfından "Koyçevik" adlı erkek talebe tarafından nutuklar söylendiği kaydedilmektedir[375]. Ayrıca Saraybosna Kız Mektebi Rüşdiyesi'ne gidildiğinde mektebin şagirdanından "İzlanka Raykoviç" adlı kız tarafından da Boşnakça hıtâbe okunduğu gibi[376]; Saraybosna Latin Milleti Mektebi'ne gidildiğinde de mektep şagirdanından "Kınçevik" adlı talebe tarafından Boşnakça nutuk söylenmiştir[377]. Saraybosna'da maarifin geliştiğinin gözlemlendiği 25 Receb 1280 (5 Ocak 1864) tarihli tahriratla Cevdet Efendi tarafından Bâbıâlî'ye arzolunmuştur[378]. Cevdet Efendi'nin Saraybosna mekteplerini teftişi hakkındaki tahriratı takımıyla Sadaret tarafından padişaha arz ve takdim olunduğunda 23 Şaban 1280 (1 Şubat 1864) tarihli irade ile Cevdet Efendi'ye münasip cevabın yazılması emrolunmuştur[379]. Bu sancağın hesapları kontrol edildiğinde Hersek hesapları gibi karışık olmayıp, malî işlerinin pek yolunda, mülkî idaresinin oldukça uygun ve yollarının düzgün olduğu görülmüştür. Özellikle Saraybosna'da Hüsrev Bey Evkafı'nın hesapları incelendiğinde çok muntazam olduğu anlaşılmıştır[380]. Ahmed Cevdet Efendi, Bosna Valisi Osman Paşa'yı valiler içinde ehliyetli görüp Niş tarafında ve Bosna'da yolların düzeltilmesi için gayretle çalıştığından, onun ve Defterdar Naşid Efendi'nin yerinde bırakılmalarını Bâbıâlî'ye yazmıştır[381]. Kendisi Saraybosna sancağının hesaplarını gördüğü gibi, mülhak sancakların muhasebe defterlerini de Saraybosna'ya getirtip tetkik etmiştir[382]. Neretva nehri Hersek ve Saraybosna sancaklarını birbirinden ayırarak sınır tayin edilmişken, daha önce Koniça kazası Hersek'e, Neretva kazası Saraybosna'ya bağlanmış olup, halbuki iki

373 İ.DH, 521/35504-2; İ.DH, 521/35504-5; *Tezâkir*, nr.22, s.21.

374 İ.DH, 521/35504-12; *Tezâkir*, nr.22, göst.yer.

375 İ.DH, 521/35504-4.

376 İ.DH, 521/35504-1.

377 İ.DH, 521/35504-3.

378 İ.DH, 521/35504-13.

379 İ.DH, 521/35504-14.

380 *Tezâkir*, nr.22, s.21.

381 *Tezâkir*, nr.22, göst.yer.

382 *Tezâkir*, nr.22, s.22.

merkezin arasından bir nehir geçip bir köprü ile birbirine bağlı ve ikisi bir kasaba hükmünde iken iki tarafta da birer müdür bulundurulduğundan Neretva kazası Bosna'dan ayrılarak Hersek sancağına ilhak olunmuştur[383]. Bunun gibi diğer taraflarda da bazı kazalar birleştirilmiş ve kaza müdürlerinin maaşları yeniden tayin edilmiş, nahiyelerde bulunan zabıta memuriyetlerinden bazıları da kaldırılmıştır[384]. Daha önce Bosna ve Hersek'te iki zaptiye alayı teşkil olunduğunda bunlar kazalara ve münasip mevkilere uygun şekilde dağıtılmamış olduklarından bu kerre bu zaptiye askerleri bölük bölük ve takım takım gereken mevkilere dağıtılmış, birçok nahiyelerde zabıta müdürü bulundurmaya gerek kalmamış, bunlardan meydana gelen tasarruflar ve hasıl olan meblağların bir miktarı ile kazalar müdürlerinin maaşları yükseltilmiş, fazla görülen aylık yedi bin dokuz yüz kuruş ise hazineye kalmıştır[385]. Evvelce zaptiye askerleri düzenlenirken Hersek sancağının çok yerlerinde "pandur" namıyla askerler kullanılmış, ancak zabtiye askerleri şimdi muhtelif yerlere dağıtıldığından işbu pandurların kullanılmasından kaçınılarak, yeniden askerî düzenlemede muvazzaf askerlerin birazı da azaltıldığından, aylık beş yüz doksan üç bin üç yüz elli beş kuruş miri fayda hasıl olmuştur[386].

Ahmed Cevdet Efendi, Saraybosna hapishanesini de yoklamış, Mostar'da olduğu gibi birçok kimsenin uzun müddet burada mevkuf kaldıkları görülmüş, mazbataları Dersaadet'e takdim olunalı hayli vakit geçmiş olduğu halde cevapları gelmeyip bunların mevkuf kalmış oldukları anlaşıldığından durum derhal Bâbıâlî'ye bildirilmiştir[387].

[383] *Tezâkir*, nr.22, göst.yer.

[384] *Tezâkir*, nr.22, s.22.

[385] *Tezâkir*, nr.22, göst.yer.

[386] *Tezâkir*, nr.22, s.22-23.

[387] *Tezâkir*, nr.22, s.23. MVL, 986/33-3'te Cevdet Efendi "28 Şevval 1280 (5 Nisan 1864)" tarihiyle Sadarete sunduğu tahriratında, Bosna hapishanesinde mevcud bulunan mücrimler hakkında Saraybosna Tahkik Meclisi'nin mazbatalarının cevapları gelmediğini, Bosna valiliği tarafından tekid olunduğunu, kendisinin takdim eylediği arizaya cevaben emirnâme-i sâmînin geldiğini, ancak ilk gönderilen mazbata ile Bosna valisi tarafından tekid kılınan muharrerat mevcut ise de, ilk gönderilen tahrirat mevcut olmadığından icabının yerine getirilemediğini, bundan dolayı evvel gönderilen muharrerat ile Tahkik Meclisi'nin mazbatasını ve şimdiye kadar her ne yazılmış ise birer suretlerini tahriratıyla birlikte gönderdiğini arzetmiştir.

Bosna Eyaleti'nin ormanları çok olduğundan aylık beş bin kuruş maaşla Dersaadet'ten bir orman memuru gönderilmiş ise de Cevdet Efendi, orman memurunun aldığı maaşın bir miktarı ile Orman Mektebi'nden çıkma bir orman mühendisinin getirtilmesinin ve maaşın geri kalanıyla da maiyyetine memurlar tayin olunmasının çok faydalı olacağını düşünerek bu memuriyeti kaldırmış, Dersaadet'den Orman Mektebi'nden mezun bir orman mühendisi istediğinde, bir orman mühendisi gönderilmiş ve Bosna ormanlarından sonraları pek çok istifade olunmuştur[388]. Bosna eyaleti madence de zengin bir kıta olup Travnik tarafında civa madeni bulunmuş ve numunesi Dersaadet'e gönderilmiş, Ahmed Cevdet Efendi bir maden mühendisinin gönderilmesini istemiş, ancak İstanbul'da maden mühendisi bulunmadığından Almanya'dan bir maden mühendisi getirilmesine karar verildiği cevabı alınmıştır[389].

Gusine kazası dahilinde ahalisi İslâm olan Vusay köyü yüz bu kadar haneden ibaret ve yüz elli kadar çocukları olup bu çocukları alacak bir mektepleri de mevcut ise de, muallim bulunamadığından miri tarafından iki yüz kuruş maaş tahsisiyle bir muallim bulunmak üzere bu maaşın tahsisi Ramazan 1280'de (9 Şubat-8 Mart 1864) Bâbıâlî'ye arz olunmuştur[390].

Ahmed Cevdet Efendi'nin Bosna halkı hakkında çarpıcı tesbitleri vardır. Bosna ahalisi arasında erkekler ile kızlar arasında aşıkdaşlık usulünün yürürlükte olup kızları on yedi-on sekiz yaşına geldiklerinde erkeklerle aşıkdaşlık ettiklerini, ancak evlenmedikçe İslâm kızları dahi ferace giymeyip açık gezdiklerini, fakat nikâhlandıktan sonra kızlar feracelenip artık kimse yüzlerini göremediğini, kızların bu şekilde açık gezmeleri asla namuslarına aykırı görülmediğini, hakikatte Bosna kızları ve erkeklerinin namuslu kişiler olup henüz ahlâkı bozulmamış bir kavim olduklarını, kızların yirmi-yirmi beş yaşına kadar açık gezdiklerini, ve köyleri dağınık evlerden meydana gelip her ferdin hanesinin tarlası başında olduğunu, kasaba tarzında topluca köylerinin çok az bulunduğunu, bir buçuk sene kadar Bosna'yı dolaştığını, bir kızın zorla

[388] *Tezâkir*, nr.22, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, 31.

[389] *Tezâkir*, nr.22, s.23; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer. A.MKT.MHM, 294/67'de Cevdet Efendi'nin tahriratı ve talebi üzerine Sadaret tarafından Nafıa Nezareti'ne bunun yerine getirilmesi için tezkire gönderildiği kayıtlıdır.

[390] *Tezâkir*, nr.22, s.24.

namusunun bozulduğunu işitmediğini, hırsızlığın çingenelere mahsus olup, bu müddet zarfında bütün Bosna eyaletinde üç katil vakası olduğunu, bunların Sırbistan ve Karadağ'dan gelmiş hırsızlar olduklarını bildirmektedir[391]. Ahmed Cevdet Efendi, Boşnaklar'ın dindar ve beş vakit namaz kılan itikad sahibi insanlar olduklarını, ulemaya hürmet ve şer'-i şerife riayet ettiklerini, aşıkdaşlık usulüne ulema itiraz etmelerine rağmen, çok eski bir âdet olduğundan bunun kaldırılmasının kabil olmadığını naklederek, Boşnaklar arasında nikâhların mahkemelerde hakim huzurunda akd olunduğunu, düğün yaparak kızını kocaya verenler çok masrafa girip iflâs etme durumuna geldiklerinden düğün yapanların pek az bulunduğunu, bundan dolayı kızların kendi kendilerine aşıkdaşlık ederek koca bulmaya mecbur olduklarını ve bu konuda çok maharetli olduklarını, Saraybosna'ya giden valiler ve memurların daireleri halkından çoğu evlenip orada kaldıklarını, Hıristiyanlarda ise kız velilerinin kızlarını satarcasına aşıklarından bir hayli para almak gibi fena âdetleri olduğundan Hıristiyan kızlarının koca bulmakta çok güçlük çektiklerini söylemektedir[392]. Cevdet Efendi, kendisi Bosna'ya geldiğinde önce düğün yapmayı kesinlikle yasak ettirdiğini ve düğün yapan olursa vergisinin iki kat olarak deftere kaydolunması için lazım gelenlere emir verdiğini, halkın bu âdetten vazgeçmemesine rağmen külfetli düğün yapmamaya başladıklarını, fakirlikten dolayı evlenemeyenlere beş-altı altından on iki altına kadar sarf olunarak birçok kızları evlendirdiğini, kızların evlendirilmesinde meydana gelen masrafları da devlet hazinesinden almayıp kendi maaşından ödediğini nakletmektedir[393].

Boşnaklar'ın ahlâkları bozulmamış olduklarına delil Bosna'da geçerli olan alış-veriş muamelesidir. Buranın ticarî muameleleri tamamen emniyet üzerine kurulmuştur. Bosna'ya iki taraftan ticarî malların nakl olunduğunu, birincisi İstanbul'dan Selanik ve Yenipazar yoluyla Saraybosna'ya mal geldiğini, ikincisi Avusturya'dan İzvornik sancağı yahud Bihke sancağı yoluyla Saraybosna'ya mal getirildiğini, bu bakımdan Saraybosna şehrinin hem vilayetin, hem de ticaretin merkezi olduğunu, Bosna eyaletinin Bosna, Travnik,

[391] *Tezâkir*, nr.22, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.84.

[392] *Tezâkir*, nr.22, s.25-26; *Ma'rûzât*, s.84-85.

[393] *Ma'rûzât*, s.85; İzgöer, *a.g.e.*, s.31.

Bihke, Banyaluka ve İzvornik sancaklarından mürekkep olup Hersek sancağının dahi bu eyalete bağlı olduğunu, bu sancaklarda erkek ve kadın olarak bir milyon iki yüz yetmiş bu kadar bin nüfusun yaşadığını bildirmektedir[394]. Ahmed Cevdet Efendi, Bosna ticaretinin ne yolda cereyan ettiğini öğrenmek istediğini, teftişten sonra gerek İstanbul ve gerek Avrupa mal ve eşyasını buraya getirenlerin ancak Saraybosna tüccarı olduğunu, mülhak liva ve kazalar tüccarının Saraybosna'ya gelip onların mağazalarından mal alıp memleketlerine götürüp sattıklarını, elhasıl mülhak liva ve kazalar tacirlerinden biri Saray'a gelip bir büyük tacirin mağazasına girip kendisine lazım olan malları bildirdiğinde, mağazanın yazıcısının bunları yukardan aşağı yazıp, her çeşit malın hizasına miktarını ve fiatını gösterdiğini ve bunun aynısı olarak pusula tanzim ettiğini, bu arada denkler bağlanıp pusulanın da müşteriye verildiğini, bu tacirin de malları alıp memleketine götürdüğünü, netice olarak mülhak liva ve kazalar tacirlerinin Saray'dan üçer-beşer yüz bin kuruşluk mal alıp pusulasıyla beraber memleketlerine döndüklerini, ancak kendileri bir sened dahi vermeyip şahid de bulunmadığını, bu halde mal satın alanlar borçlarını inkâr etseler ispata medar olacak elde bir şeyin bulunmadığını aktarmaktadır[395]. Halbuki ticaret mahkemeleri sened üzerine muamelede bulunduklarını ve şer'iyye mahkemelerinin de şahid aradıklarını, Bosna'da ticaret davalarını görecek bir mahkemenin bulunmadığını belirten Ahmed Cevdet Efendi, büyük bir eyaletin ticarî muamelatının senedsiz ve şahidsiz nasıl döndüğünü merak ettiğini, bunca senelerden beri Saray tüccarından kimsenin alacağının inkâr olunmamış olduğunu tahkik ettiğini söylemektedir[396].

Ahmed Cevdet Efendi, Bosna çiftlikleri muamelelerindeki değişiklik için Bosna sancaklarından kırk iki vekil çağırıldığını, ağaların çiftliklerden alageldikleri ücret için arazinin faize nispeti ne olduğu bilinmek üzere İslâm ahaliden Bosna'da kisesi kaç kuruşa faizle borç verildiği sual olundukta bunların faiz almadıklarını, haram para yemediklerini söylediklerini, Hıristiyanlardan da soruldukta bunların da faiz almayıp faizin Yahudilere mahsus olduğunu bildirdiklerini, İslâm ve Hıristiyan olarak birbirlerine ödünç akçe

[394] *Tezâkir*, nr.22, s.26.

[395] *Tezâkir*, nr.22, s.26-27.

[396] *Tezâkir*, nr.22, s.27-28.

verdiklerini, ancak sened almalarının dahi âdet olmayıp, borç için tahvil almak âdetinin yeni ortaya çıktığı şeklinde cevap verdiklerini, şu kadar var ki ecnebîler gelip gitmeğe başladıklarından faiz almak hususunun Hıristiyanlara sirayet etmeye başladığını ifade etmişlerdir[397].

Bosna'nın İslâm ve Hıristiyanları öteden beri miri hususunda sakınmakta olup öşür verilmedikçe hasılatı kaldırmazlar ve kendiliklerinden öşürlerini ayırıp getirip memurlara verirler ve daha sonra hasılatı tarladan kaldırırlar iken daha sonra iltizam usulü getirildikte mültezimler çiftçilere zulm eder olduklarından çiftçiler bundan şikâyet eder olmuşlardır. İşte bunun için vergilerin ödetilmesini sağlamak gerekli olmuştur[398]. Ahmed Cevdet Efendi, Hersek'te iken bu sancağın tarlaları ekseriya taşlıklar içinde ve çukurlar arasında toprak birikintilerinden ibaret ve mevcut ahaliye göre ekilmiş arazisi az ve kıymetli olduğundan dönüm başına öşür bedeli takdirinde kolaylık bulunduğunu gözlemlediğini, buna karşılık Bosna'da öşrü böyle bedele bağlamanın münasip olamayacağını gördüğünü, çünki Bosna tarafında arazi geniş, mevcud nüfusa göre fazla ve köyler dağınık olduklarından, ölçme ile arazinin miktarına göre öşre bedel bir harc koymanın zor olduğunu anladığını, fakat mültezimlerin zorbalıklarından çiftçilerin kurtarılmasını lüzumlu bulduğunu söylemektedir[399].

Ahmed Cevdet Efendi, Bosna eyaletine ait işlerin müzakeresi için Vilayet İdare Meclisi'nde vilayet ileri gelenlerinden mürekkep bir komisyon teşkil edip, burada vergi ve a'şar işlerinin müzakeresine karar verildiğini, ancak bu komisyonu teşkil etmekteki esas gayesinin askerî ıslâhat meselesi olduğunu belirtmektedir[400]. Cevdet Efendi, Memâlik-i mahrûse'nin diğer yerlerine göre Bosna'nın, bilhassa Hersek ahalisinin ilim ve maarifte pek geri kalmış olduklarını, askerî fikirlerinin de inanılmayacak derecede aşağıda bulunduğunu, Nikşik, Korianiç ve Kolaşin ahalisi ile Bihke'nin serhadd halkı pek kahraman, dilaver ve işe yarar adamlar iseler de sair yerlerin aha-

[397] *Tezâkir*, nr.22, s.28.

[398] *Tezâkir*, göst.yer.

[399] *Tezâkir*, nr.22, s.28-29.

[400] *Tezâkir*, nr.22, s. 29.

lisinin harbi unutmuş olduklarını, pek çoğunun silahlarını satıp, kahramanlıkla maruf Boşnak ahalisinin bir garip kibirsizliğe düştüklerini, Boşnaklar gurbete çıkmağa alışık olmadıklarından, Bosna'da kur'a icra olunup askere yazılanların Bosna'dan dışarıya gönderilmekten endişe duyduklarını, her ne vakit Bosna'da nüfus ve arazi tahriri gibi mühim maddeler yerine getirilmesine teşebbüs olunsa rahatları kaçtığını, fakat Bosna kıtasından dışarı çıkarılmayacakları belirtilmiş olsa askerlikten asla kaçmayacaklarının belli olduğunu aktarmaktadır[401]. Bosna kıtası Avusturya, Sırbistan ve Karadağ ile çevrilmiş, yalnız dar bir boğazdan ibaret olan Yenipazar sancağıyla Rumeli kıtasına bağlı olduğundan burada bir muharip kuvveti bulundurulmasının farz olup, bir yerli nizamiye askeri tertibinin gerekli bulunduğunu belirten Cevdet Efendi, bunun tertip ve tanziminde önceleri üç şeyin hatıra geldiğini, birincisinin her yerde olduğu gibi beş sene müddetle fiilen istihdam olunmak ve yedi sene redif olmak üzere yirmi yaşından yirmi beş yaşına kadar kur'a çekilmek; ikincisinin iki sene müddetle istihdam olunmak üzere yirmi yaşından yirmi sekiz yaşına kadar kur'a ile veya yaş tertibiyle muayyen miktarda asker yazılmak; üçüncüsünün koloni militer usulünde yirmi yaşından kırk beş yaşına kadar bedenen askerî hizmete uygun olan İslâm ahalinin asker itibar olunarak kendilerine miriden birer şeşhane verilerek harp fününu talim ettirilerek, bunların içinden de muayyen bir miktar ayrılıp iki sene silah altında bulunmak üzere kur'a ile veya yaş gözetilerek askere yazılıp istihdam olunmaları olduğunu nakletmektedir[402].

Bir memleketin ahalisinden ne miktarının silah altında tutulabileceği meselesini gelince: Bunda üç derece olduğunu ifade eden Cevdet Efendi, bunların asgarî ölçüde bütün erkek ve kadın nüfusun iki yüzde birinin, yani erkek nüfusunun yüzde birinin silah altında tutulması; orta derecede bütün nüfusun yüzde birinin silah altında tutulması; en yüksek derecede de bütün nüfusun altmışta birinin silah altında tutulması olduğunu zikretmektedir[403]. Bosna ve Hersek'in nüfus defterlerinin itimada şayan olmayıp, ancak kendisinin tahkikatına nazaran Bosna'da erkek ve kadın nüfus olarak İslâm dört yüz

[401] *Tezâkir*, nr.22, s. 29-30.

[402] *Tezâkir*, nr.22, 30-31.

[403] *Tezâkir*, nr.22, s. 31.

bin, Latin yüz kırk dört bin ve Ortodoks dört yüz bin; Hersek'te İslâm yetmiş iki bin, Latin kırk bin, Ortodoks seksen sekiz bin ve toplam olarak bir milyon yüz kırk dört bin olduğunu, bunun dört yüz yetmiş iki bini İslâm nüfusu olup, orta ölçekte bunun dört bin yedi yüz bu kadarının daima silah altında tutulabileceğini, ancak bu memleketin muhafazasında yeterli olmayacağından redif askerinin arttırılmasının ve külliyyetli talimli asker yetiştirilmesinin gerekli bulunduğunu beyan eden Ahmet Cevdet Efendi[404], elli bu kadar bin askerin talim ettirilerek memleket muhafazasında kâfi olacak bir heyet yetiştirilmesi, bunun içinden bir miktarının fiilî hizmette bulunup, geri kalanlarının redif askeri olarak tutulması gerektiğini evâil-i Receb 1280'de (12-21 Aralık 1863) daha Hersek'te iken Bâbıâlî'ye bildirmiş, Dersaadet'te Serdar-ı ekrem Ömer Paşa tarafından verilen layiha üzerine 1 Şaban 1280 (10 Ocak 1864) tarihiyle gelen emirnâme-i sâmîde Bosna ve Hersek taraflarında koloni militer, yani yerli mustahfız askeri usulünde bir askerî kuvvetin tertibi emrolunmuştur[405]. Ahmed Cevdet Efendi, 15 Şa'ban 1280'de (24 Ocak 1864) hem Sadrıazam, hem Serasker bulunan Fuad Paşa'ya takdim etmiş olduğu arizada koloni militer tertibinin birinci derecede Nikşik için elzem olup, bunun Korianiç nahiyesiyle Kolaşin kazasında da icrasının lazım geleceğini, Karadağ hududu üzerinde bulunan diğer nahiyelerde de bu usulün yerine getirilmesinin uygun olduğunu, koloni militer usulünün Bileke, Gaçka, Taşlıca ve Gusinye kazalarında da tatbik olunup, daha sonra asi nahiyelerin de koloni militer şekline sokulabileceğini, bunların haricinde kalan yerlerde Boşnaklar'dan muntazam asker tertip olunarak, bunların nizamiye ve redif askerleri usulünde olmasının münasip olacağını arzetmiş, lazım gelenlerle bu hususa dair müzakere ve haberleşmeye devam ederek, umum Bosna eyaletine ait olan işleri görüşmek üzere, mülhak livalarda olan vilayet erkânını bayramdan sonra Saraybosna'ya gelmeleri için davet eylemiş ve keyfiyyeti 8 Ramazan 1280'de (16 Şubat 1864) bir arıza ile Bâbıâlî'ye bildirmiştir[406].

[404] *Tezâkir*, nr.22, s. 31-32.

[405] *Tezâkir*, nr.22, s. 32. *Ma'rûzât* (s.81-82), Cevdet Efendi'nin Hersek'ten gönderdiği ariza tarihini belirtmiyor.

[406] *Tezâkir*, nr.22, s. 33-35. *Ma'rûzât* (s.83-84), ilk ariza için evâsıt-ı Şabân; ikinci ariza için evâil-i Ramazân'ı veriyor.

Cevdet Efendi, Beycamii'nde halka vaaz eden vaizlere ve ders okutan hocaefendilere birer yeşil biniş yaptırmış, bunları kendi maaşından ödemiş, Saraybosna kışlasında bulunan talia taburuna da Ramazan Bayramı sabahı (9 Mart 1864) yeşil şeritli yeni elbiseler giydirerek Hersek'te bulunan yeşil sarıklı zuhaf taburundan da bir takım hazırlamış, hükumet konağından Beycamii'ne kadar talia taburunu iki sıralı dizdirmiş ve kendisi de kadıaskerliğe mahsus sırmalı yeşil feraceyi giyip, yeşil sarıklı zuhafları da beraber alarak asker arasından alay ile camiye varmış, Beycamii Hatibi Hafız Efendi, yeşil biniş ile minbere çıkıp pek tesirli bir hutbe okumuş, Ahmed Cevdet Efendi camiden hükumet konağına dönmüştür. Artık o gün bu taburun gösterişli durumu ile maksat husule gelmiş ve Bosnalılar nizamî askere meyletmişlerdir[407]. Bayramdan sonra mülhak eyalet erkânı gelip Saraybosna erkânı ile birleşmişler ve içlerinden bir geçici meclis teşkil ederek Saraybosna'da yerleşen Mirimiran Bihkeli Mehmed Paşa'nın konağında toplanıp müzakereye başlamışlar ve mevaliden ve Meclis-i Kebîr-i Eyâlet Âzasından Uzun Abdullah Efendi'yi bu meclisin başkanlığına getirmişlerdir[408]. Ahmed Cevdet Efendi, bu meclis heyetiyle görüştüğünde öşür ve vergi gibi maddelerin müzakeresini onlara havale etmiş ve kendilerine: "*Ben kādî'askerim, sizlerden yeni asker isterim*" diyerek onlara bir çeşit talimat vermiş ve en mühim müzakerelerinin asker maddesi olduğunu bildirip bunun gizli tutulması tavsiyesinde bulunmuş ve onlardan söz almıştır[409]. Heyet müzakereye devam etmişler, Ahmed Cevdet Efendi de bazan meclislerine varıp gizlice müzakerelere katılmış, on sekiz kişi bir aya yakın yirmi dört gün görüşmüşler, dışarıya hiç bir bilgi sızdırmamışlar, askerin düzenlenmesine dair cereyan eden müzakereler neticesinde Hersek ve Yenipazar sancaklarının Karadağ hududu üzerinde bulunan kaza ve nahiyelerinde koloni militer usulü üzere bir çeşit yerli mustahfız askeri tertip olunup, sair kaza ve nahiyelerden ve Bosna'nın diğer sancaklarından kur'a-i şeriyye ile asker yazılmasına karar vermişlerdir[410]. Ancak iki hususta istisna olunmasına müsaade istemişlerdir. Bunlardan birincisi sair yerlerde fiilî hizmet beş ve re-

[407] *Tezâkir*, nr.22, s. 35-36; *Ma'rûzât*, s.85-86.

[408] *Tezâkir*, nr.22, s. 36; *Ma'rûzât*, s.87.

[409] *Tezâkir*, nr.22, s. 37; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[410] *Tezâkir*, nr.22, s. 38; *Ma'rûzât*, s.87-88.

diflik (ihtiyat, yedek askerlik) yedi sene olduğu halde Bosna'da fiilî hizmetin üç ve redifliğin dokuz sene olması; ikincisi Bosna askerinin Bosna haricine gönderilmemesi hususları olmuştur[411]. Ayrıca neferlerin bekâr bulunmaları, zabitandan bazılarının yerli beylerden seçilip tayin kılınmaları hususlarına bir defalık müsaade olunmasını istida etmişlerdir. Miralay ve binbaşılar ile yüzbaşıların nizamiye askerleri zabitanından alınması zaruri ise de kaymakam, kolağaları, mülazimler, çavuşlar ve onbaşılardan bazılarının yerli beylerden seçilmesinde beis görülmediğinden bu istidaları kabul olunmuştur[412]. Mevcudları sekiz yüz nefer olmak üzere altı taburun teşkil olunmasına ve bunun her sene üçte bir miktarının yeniden yazılmasına karar verilmiş, buna göre birinci senede bin altı yüz neferin alınmasının lazım geleceği anlaşılmış, giyecekleri elbiselerin ise daha önce Ramazan Bayramı'nda camie çıkarılan talia taburuna giydirilmiş olan ve Boşnaklar tarafından pek fazla beğenilmiş olan yeşil şeritli elbiseler olması uygun görülmüştür[413]. Ahmed Cevdet Efendi, 28 Şevval 1280 (5 Nisan 1864) tarihiyle Fuad Paşa'ya takdim eylediği arizasında heyetin müzakerelerinin neticesini bildirmiştir[414]. Görüşmelerin sonucu daha büyük bir meclisce tasdik olunması gerektiğinden 29 Şevval'de Saraybosna'nın bütün ileri gelenleri hükumet konağına davet olunup, vilayet erkânı ile büyük meclis âzaları hazır oldukları halde Cevdet Efendi'nin başkanlığında bir umumî meclis akd olunmuş, Ahmed Cevdet Efendi bu büyük meclise hıtab ederek Bosna'nın selâmet ve saadetini temin edecek iki madde olduğunu, bunlardan birincisinin mevcut kalelerin tamiratı ile mühimmatlarının ikmali hususu; ikincisinin asker tanzimi meselesi olduğunu belirtmiştir[415]. Cevdet Efendi ayrıca müzakerelerin neticesinde meclisce verilen karara göre tertip olunacak askerin harice çıkarılmaması ve fiilî hizmetlerinin üç ve hizmet-i redîfiyyenin dokuz sene olması, şimdilik kur'a usulü tehir olunup alınacak neferlerin mahallî meclislerce ve ileri gelenlerin marifetiyle yazılması ve tertip olunacak askerin bu yıl üçte biri alınması, ilk olarak Bosna,

411 *Tezâkir*, nr.22, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.88.

412 *Tezâkir*, nr.22, s.39; *Ma'rûzât*, göst.yer.

413 *Tezâkir*, nr.22, göst.yer.

414 *Tezâkir*, nr.22, s.39. *Ma'rûzât* (s.88), tarih belirtmiyor.

415 *Tezâkir*, nr.22, s.39-40; *Ma'rûzât*, s.89.

Travnik, Bihke ve Banyaluka ve İzvornik sancaklarında iki tabur teşkil olunup, bunların zabitanının talimli zabitler ile Bosna beylerinden mürekkep ve karışık olarak tertip olunması hususları için kendilerine söz verdiğini beyan etmiş, Bosna'nın hal ve mevkii itibariyle tertip olunacak askerlerden başka bir de daimî bir miktar nizamiye askeri bulundurulmasının tabiî bulunduğunu ve meclisin kararını aynen Bâbıâlî'ye ulaştıracağını bildirmiş, meclis dağılmıştır[416]. Ahmed Cevdet Efendi, Eyalet Meclisi'nce verilen kararın Umumî Meclis'ce de kabul ve tasdik olunduğuna, Bosna askerine yeşil şeritli talia elbisesi giydirilmesinin karar altına alındığına ve bu hususta fermân-ı âlînin gönderilmesi gerektiğine dair Fuad Paşa'ya şifreli telgraf çekmiş[417], tafsilatını da 5 Zilkade 1280 (12 Nisan 1864) tarihli ariza ile bildirmiştir. Mezkur telgrafnameye cevaben gelen şifreli telgrafnâme-i sâmîde bütün hususlar kabul edilmiş, fakat Bosna askerlerinin harice çıkarılmaması şartından feragat ile ona bedel olarak Bosna askerlerinin Bosna taburlarına kayd olunması şartıyla yetinilmiştir[418]. Bosna'da daimî olarak fiilî hizmette bulundurulacak altı taburun mevcudu sekiz yüz neferden mürekkep olarak toplamı dört bin sekiz yüz nefer olmak gerekir ise de üç senede bir değiştirileceklerinden ilk senesi belirtilenin üçte biri miktarı nefer alınmak lazım gelip bu surette birinci alay teşkil edilmiş olacağından dolayı alay sancağının şimdiden imal ve gönderilmesi gerektiği Fuad Paşa'ya arzedilmiş, asker yazılması ve düzenlenmesi hususunda artık fermân-ı âlînin gelmesinin beklenilmesi lazım gelmiştir[419]. Bosna Eyalet Meclisi'nde görüşülen maddelerden biri de miri arazinin erkek ve kız evlada ikili birli olarak intikali hususu olup, miri arazi yalnız erkek evlada intikal ettiğinden, kız çocukların verdikleri istidalarında haklı oldukları teslim olunarak Bâbıâlîce kız evladın dahi bundan mahrum edilmemesi münasip görülmüş ve miri arazinin erkek ve kız evlada birbirine denk olarak intikal etmesi kanun olmuştur[420]. Ancak Cevdet Efendi'nin daha sonra 20 Cumadelula 1281 (21 Ekim 1864) tarihli tahriratında Saraybosna'da toplanan

[416] *Tezâkir*, nr.22, s.40-42.

[417] *Tezâkir*, nr.22, s.43; *Ma'rûzât*, s.91.

[418] *Tezâkir*, nr.22, göst.yer.

[419] *Tezâkir*, nr.22, s.43; *Ma'rûzât*, s.92.

[420] *Tezâkir*, nr.22, s.48.

erkân ve sair muteberanın yürürlükte olan nizam iktizasınca miri arazinin kadınlara da eşit olarak intikal ettiğini, halbuki arazinin bağlı olduğu çiftlik binaları ile bağ ve bahçesi şer'an birli ikili olarak taksim olunduğundan, babadan intikal eden miri arazinin emlâke kıyasen iki hissesi erkeğe, bir hissesi kadına intikal etmesi gerektiğini bildiren istidalarını Sadarete arzetmiştir[421].

Cevdet Efendi'nin Sırbistan'ın şu anki durumunu bildiren tahrirat ve telgrafnamesi üzerine 9 Şevval 1280 (17 Mart 1864) tarihiyle Serdâr-ı ekremîye hıtaben Sadaretten tezkire gönderilmiş ve cevabı alınmış, müzakereye konulmuş, bundan sonra Cevdet Efendi ile Bosna valisi tarafından Sadarete üç tahrirat daha gönderildiğinden ve bunlardan selh-i Ramazân 1280 (8 Mart 1864) tarihiyle gönderileni bilhassa önemli olup, müzakereyi gerektirdiğinden Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da görüşülüp vuku bulacak mütalaanın Bâbıâlî'ye bildirilmesi için tekrar taraf-ı Serdâr-ı ekremîye havale olunmuş, cevabı da alınarak Sadaret tarafından padişaha iradesi için arzolunmuştur[422].

Cevdet Efendi, fermân-ı âlînin gelmesine kadar bazı mülhak livaları teftiş eylemeyi ve varılan yerlerde umumî efkârı askerî düzenlemelere hazırlamayı münasip görmüş, Sadaret makamına 19 Zilhicce 1280'de (25 Mayıs 1864) başvurarak izinlerini niyaz etmiştir[423]. Taşlıca kaymakamlığının malî ve mülkî idaresi pek karışık ve düzensiz bulunduğundan öncelikle Bosna Muhasebicisi Naşid Efendi'yi oraya göndermiş, 20 Zilhicce 1280'de (26 Mayıs 1864) teftiş heyeti ile Saraybosna'dan hareket etmiş, Gorajde ve Çayniça yolu ile 22 Zilhicce'de (28 Mayıs) Taşlıca kasabasına varmıştır[424]. Taşlıca'nın

[421] MVL, 1003/43.

[422] A.MKT.MHM, 295/5. Aynı mealde Bosna eyaleti valiliğine gönderilen "25 Şevval 1280 (2 Nisan 1864)" tarihli şukka (A.MKT.MHM, 295/87).

[423] TŞR.BNM, 20/87.

[424] *Tezâkir*, nr.22, s.48; nr.23, s.49. TŞR.BNM, 20/110'da "22 Zilhicce 1280 (28 Mayıs 1864)" tarihiyle Sadaret müsteşarı tarafından çekilen telgrafnamede, dünkü gün Taşlıca'ya azimet olunacağına dair telgrafnamenin alındığı bildirildiği gibi; TŞR.BNM, 20/116'da Cevdet Efendi'nin "21 Zilhicce 1280 (27 Mayıs 1864)" tarihiyle Sadaret müsteşarlığı'na gönderdiği telgrafta, bu gün Yenipazar sancağının teftişi için Taşlıca tarafına azimet olunacağını bildirdiği ve 23 Zilhicce'de Taşlıca'ya muvasalat olunduğu belirtiliyor. TŞR.BNM, 21/21'de Cevdet Efendi Taşlıca'dan Yenipazar mutasarrıflığına gönderdiği "25 Zilhicce 1280 (31 Mayıs 1864)" tarihli yazıda, perşembe günü Saray'dan hareket olunup cumartesi günü Taşlıca'ya varıldığı kaydediliyor.

mülkî ve malî idaresi pek fena halde bulunduğundan hemen kaymakamı azl olunup, yerine Çelebipazar Kazası Müdürü Hacı Selim Bey tayin olunmuş ve mal kâtibi dahi tevkif olunarak gerekli tahkikatın yapılması için komisyonlar teşkil olunmuştur[425]. Asi nahiyeler ahalisinin ekseri Karadağ Muharebeleri'nde az çok asâkir-i şâhânenin ateşini yemiş oldukları halde Drobniak asileri ücra bir mahalde bulunduklarından bundan kurtulmuşlar ve hala ısyan halinde bulunup Taşlıca hükumetini de tanımadıklarından bunların zabta alınmaları icap etmiştir[426]. Ancak ilk olarak Kolaşin-i bâlâ'nın istihkâmı öncelik gerektirmiştir. Çünkü Kolaşin-i bâlâ ahalisi Karadağlılar ile kanlı muharebeler ettikten sonra kendilerine yardım olunamadığından muhacerete mecbur olarak Taşlıca ve Seniçe taraflarına dağılmışlar ve şurada burada dolaştıklarından Karadağlılar gelip onların yerlerinde ziraat etmekte bulunmuşlardır. Kolaşinlilerin ileri gelenleri Taşlıca'ya gelip memleketlerinin iskânlarına yardım olunmasını istirham etmişler ve Hersek Askerî Fırka Ümerası'ndan Mirliva Lehli Mahmud Paşa bu işe memur edilmiştir[427].

Ahmed Cevdet Efendi, yirmi yedi gün Taşlıca'da tahkikat ve ıslâhatta uğraştıktan sonra buradan hareketle Prepol'a, oradan da Yenipazar sancağının merkezi Seniçe'ye gelmiş, oraya vardığında Yenipazar kazası ile sair mülhakatın ileri gelenleri ile görüşmüş, toplantıda bulunanlar asker tanzimi hususunda Saraybosna'da ne yapıldı ise Yenipazar sancağında da bunun aynen yapılması gerektiğini beyan etmişler ve buna dair bir mazbata düzenlemişler, Nikşik hakkında her ne yapılır ise Kolaşin-i bâlâ hakkında da aynı şekilde muamele olunmasını, Gusinye kazasının dahi bu ikisi ile aynı muameleye tabi tutulmasını münasip görmüşlerdir[428]. Keyfiyyet hemen Bâbıâlî'ye arzolunup verdikleri mazbata dahi takdim edilmiş, bu esnada Seniçe kalesinin tamiratı sona erdiğinden tamir masraflarının hesapları gözden geçirilip hula-

[425] *Tezâkir*, nr.22, s.48-49; nr.23, s.49-50. *Ma'rûzât* (s.92), Saraybosna'dan hareket için "evâhır-ı Zilhicce 1280 (27 Mayıs-4 Haziran 1864)" tarihini veriyor. Taşlıca'ya ulaşma tarihini ise bildirmiyor.

[426] *Tezâkir*, nr.23, s.51.

[427] *Tezâkir*, nr.23, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.93.

[428] *Tezâkir*, nr.23, s.53; *Ma'rûzât*, s.92. Cevdet Efendi "28 Muharrem 1281'de (2 Temmuz 1864)" Senice'den Sadaret makamına gönderdiği tahriratında aynı hususları makām-ı Sâmîye arzetmiş, Yenipazar sancağının mazbatasını da leffen sunmuştur (A.MKT.MHM, 311/75).

sası Bâbıâlî'ye bildirilmiştir[429]. Kostayniça kaza merkezi olmak üzere Dubiça ve Priyedor kazaları birleştirilip Kozarça kazası dahi Priyedor'a ilhak olunup, dört kaza müdürlüğünün tahsisatı dairesinde olarak Kostayniça kazası müdürlüğüne aylık iki bin iki yüz elli ve Kozarça ile Priyador kazası müdürlüğüne iki bin kuruş maaş tahsis ve Kozarça, Novin ve Dubiça nahiyelerine birer zabıta memuru tayin edilmiş olduğundan hazinece dahi o yolda muamele olunması için Bâbıâlî'ye 16 Muharrem 1281 (20 Haziran 1864) tarihli ariza takdim olunmuştur. Yenipazar sancağında müstahdem olan muvazzaf askerlerin maaş indirmeleri icra olunarak bunların maaş ve tayinatlarından aylık yüz on iki bin dört yüz bu kadar kuruş miri fayda sağlanmıştır[430].

Vasovik nahiyesi reisleri Pop Yosif, Lopud ve Miro Seniçe'ye gelip itaatlerini arz edip, İpek kazasına bağlı Rogova malisorlarının Vasovik nahiyesine düşmanlık etmekte olduklarından şikâyet etmişler ve Karadağ Muharebeleri esnasında arazilerini ekip biçemediklerinden, geçen sene vergilerini veremediklerini, bundan dolayı tamir edilmekte olan Berane kışlasına lazım olan kereste bahalarının vergilerine mahsup edilmesini istida eylemişlerdir. Vasovikliler'in Karadağ eşkıyası ile birlikte İslâm ahaliye ettiği saldırılar henüz hatırlardan çıkmamış iken, yine de ittaatte bulundukları müddetçe Arnavud malisorlarının düşmanlıklarından korunacakları kendilerine vadedilmiş ve Berane kışlasına verecekleri kereste bahalarının dahi vergilerine mahsup edilmesi için lazım gelenlere emir verilmiştir[431].

En mühim iş Kolaşin maslahatı olmağla Cevdet Efendi, Mirliva Mahmud Paşa'yı Seniçe'ye çağırmış, Erkân-ı Harbiye zabitanından Bursalı Hüseyin Hüsnü Efendi dahi onun maiyyetine verilmiş, her ikisi de lazım gelenlerin sağlanması ile meşgul olmuşlar, etraftaki taburlardan lüzumlu miktarı da onların maiyyetine verilmiş, biraz da muvazzaf asker ilave olunarak zahair ve mühimmat ve gerekli levazım hazırlandıktan sonra Kolaşin'e sevk olunmuşlardır, Kolaşin muhacirleri dahi onlara katılıp ansızın Kolaşin-i bâlâ'ya vardıklarında, Karadağlılar tüfenk atarak tehdide başlamışlar ise de üzerle-

[429] *Tezâkir*, nr.23, göst.yer.

[430] *Tezâkir*, nr.23, s.54.

[431] *Tezâkir*, nr.23, göst.yer.

rine yapılan hücuma dayanamayarak oradan savuşup gitmişlerdir[432]. Drobniak ahalisi dahi pek şımarmış oldukları halde Taşlıca hükumetini tanımazlar iken Kolaşin-i bâlâ ele geçirildikten sonra tavırlarını değiştirerek silahsız olarak Taşlıca pazarına gelip gitmeye başlamışlar, ahlâklarını düzeltecekleri davranışlarından anlaşılmıştır[433]. Mahmud Paşa gayretle çalışmış iken hastalığından dolayı affını istirham ettiğinden dönüşüne izin verilerek geri gönderilmiş, yerine Miralay Selim Bey getirilmiş, Selim Bey ve Hüseyin Efendi, Kolaşin palankasının tamiratını tamamlayıp Tara nehri üzerinde köprüler ve Karadağ hududu üzerinde kuleler inşa ettirmişler, kulelerden biri "Fuad Paşa Kulesi", diğeri "Cevdet Efendi Kulesi" olarak adlandırılmıştır[434].

Cevdet Efendi, 28 Muharrem 1281 (2 Temmuz 1864) tarihiyle Senice'den Sadarete sunduğu tahriratında Bosna'da tertip ve tanzimi kararlaştırılan asâkir-i şâhânenin icraatında bulunup yararlığı görülenlerin taltifi için düzenlenen defteri leffen takdim etmiş, bunlardan bir ay kadar hizmette bulunan on beş eyalet erkânından birine beşinci rütbeden Mecidî Nişanı; biri mevleviyet rütbesinde ve dördüncü dereceden Mecidî Nişanı'nı haiz olduğundan ya tarıkının yükseltilmesi, ya da nişanının üçüncü rütbeye tebdili; diğer dördü de tarîk-ı ilmiyyeden olduklarından taltiflerinin Devriye müderrisliği'ne yapılması; diğer dokuz kişiden üçü kapucubaşılık rütbesini haiz olduklarından bunların taltifinin ya terfî-i rütbe veya nişan ihsan buyurularak yapılması; altı kişiye dahi yeniden rütbe veya nişan inayet buyurulmak şıklarından birinin tercihi arzedilmiştir. Ancak eyalet meclisinin mazbatasını tasdik eden Meclis-i Umumî âzasından bazı zevatın taltifi dahi gerektiğinden bunların da isimleri defterin sol tarafına zeyl olarak yazılmıştır. Bunlardan ilki mirimiran olup, tarîk-ı ilmiyyeden olan beşinin Devriye mevalisi'ne yükseltilmesi; üçü ashâb-ı rütbeden olmalarıyla terfî-i rütbe veya nişan verilmesi; diğer ikisine yeniden rütbe veya nişan ihsanı ile mükâfatlandırılması; birine dördüncü rütbeden Nişân-ı Mecidî verilmesi; gayr-i Müslim olan diğer altı tanesine de nişan ihsanı; Rütbe-i Sâniye ashabından Teftiş Muavini'ne kendisinde üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı bulunduğundan rütbesinin yükseltilmesi; Rütbe-i

[432] *Tezâkir*, nr.23, s.55; *Ma'rûzât*, s.93.

[433] *Tezâkir*, nr.23, göst.yer.

[434] *Tezâkir*, nr.23, s.55; *Ma'rûzât*, s.93-94.

Sâlise ashabından Teftiş Başkâtibi'nin Saniye'ye; Rütbe-i Râbi'a ashabından Teftiş Tercümanı'nın Salise'ye terfileri arzedilmiştir[435].

Cevdet Efendi tarafından asâkir-i nizâmiyenin tesis ve icraatında bulunan ve taltifi gereken Bosna eyaleti erkânına dair tahrirat ile defterler arz u takdim olunduğunda, sadrıazam tarafından tezkire ile bunlara rütbelerinin terfii ve rütbe verilmesi yerine birer nişan ihsanı; ancak Teftiş Muavini Raşid Bey'in rütbesinin Saniye Mütemayizi'ne; Teftiş Başkâtibi Mazhar Bey'in rütbesinin Saniye'ye ve Teftiş Tercümanı Lahavari Efendi'nin rütbesinin Salise'ye terfi olunmaları 19 Rebiulevvel 1281'de (22 Ağustos 1864) arzolunduğunda, 20 Rebiulevvelde padişahın iradesi ile bu hususlar kabul olunmuştur[436].

Cevdet Efendi, Seniçe'de yedi gün ikamet ettikten sonra 28 Muharrem 1281'de (2 Temmuz 1864) buradan dönüp Yenivaroş kasabasına gelmiş, kasaba ahalisi Sırbistan'dan çıkıp yolculara taarruz eden haydudlardan şikâyet etmişler ve bunların tutulamamasına sebep olarak Sırplılar'ın köylerde yatakları bulunması olduğunu söylemişler, bunun üzerine ahalinin kefâlet-i müteselsileye (zincirleme kefalete) bağlanması münasip görülmüş, lazım gelenlere bunun için emir verilmiş ve kaza meclisi fesh olunarak ahalisinin seçimiyle yeniden meclis teşkil olunmuştur[437].

Daha sonra Yenivaroş'tan hareket ve bir gece Priboy palangasında geceledikten sonra Vişegrad kasabasına gelen Ahmed Cevdet Efendi[438], burada da bir gün kalıp mevcut istihkâmları ve Sokollu Mehmed Paşa tarafından yaptırılan Drin köprüsünü muayene etmiş, üç ayağı harap durumda olduğunu, evvelce çıkarılan irade mucibince tamiri için buraya gönderilen Almanyalı Mühendis Linardoviç'in levazımatın sağlanması ile meşgul bulunduğunu ve suların çekilmesini beklediğini görmüş, köprünün tamirinin bitmesi ile Li-

[435] İ.DH, 528/36506; İ.DH, 528/36506-1-2.

[436] İ.DH, 528/36506-5; *Tezâkir*, nr.22, s.43; *Ma'rûzât*, s.92.

[437] *Tezâkir*, nr.23, s.55-56.

[438] *Tezâkir*, nr.23, s.55. Cevdet Efendi "2 Safer 1281 (6 Temmuz 1864)" tarihiyle Sadaret müsteşarı'na sunduğu telgrafta, "29 Muharrem 1281 (3 Temmuz 1864)" pazartesi günü Senice'den hareket edip bu gün Vişegrad'a geldiğini, bir gün burada ikametten sonra Çelebipazarı ve Birçe yolu ile Tuzla'ya azimet niyetinde olduğunu bildirmiştir (TŞR.BNM, 25/10).

nardoviç'e nişan verileceğini vadedip onu teşvik etmiş, köprünün başında ve kasaba tarafında pek büyük bir han, hamam ve imaret harabeleri görüldüğünden hanın tamir olunarak korunaklı bir kışla olup, hem kasabanın hem de köprünün muhafazasını sağlayacağından bunun keşfi de Alman mühendise havale olunmuştur[439].

Vişegrad'dan da hareket ederek Çelebipazarı'na gelen Ahmed Cevdet Efendi, burada da ahalinin yardımı ile mahkeme binasının inşası için halkı teşvik etmiş[440], Çelebipazarı'ndan İzvornik sancağını teftiş etmek üzere liva merkezi olan Tuzla-i zîr'e doğru yola çıkıp bir gece Glaseniça köyünde geceledikten sonra ertesi gün Birçe kasabasına varmıştır. Önceden buradan Saraybosna'ya kadar bir araba yolu açıldığını, bir sene içinde yeniden yirmi kadar güzel haneler yapılmış olduğunu, buradan İzvornik'e giden yolun düzeltilmesine başlanmış ise de henüz tamamlanamadığını, bu yol tamamlanırsa Saraybosna'dan İzvornik'e kadar arabalar işleyerek mamur bir yer haline geleceğini gören Ahmed Cevdet Efendi, bu hususta lazım gelenleri teşvik ederek Srebreniça ile İzvornik arasında bir çeyrek kadar olan yerde olan taşlık barut ile atılarak düzeltilse Srebreniça'dan Drin boyuyla Sava kenarına kadar araba işleyebileceği de haber verildiğinden, Srebreniça Kazası Müdürü Süleyman Bey'i buranın keşfine memur etmiştir[441].

Birçe'den de hareket edip bir gece Graçaniça köyünde geceleyip ertesi gün liva merkezi olan Tuzla-i zîr kasabasına varan Ahmed Cevdet Efendi, liva merkezinin işleriyle meşgul olduğu esnada İzvornik kazasının durumunu tahkik için Teftiş Müsteşarı Raşid Paşa'yı buraya göndermiştir[442]. Bosna eyaletindeki kazaların köyleri kaza merkezine pek uzak olduklarından idare ve zabıtaca kolaylık olmak üzere merkezlerine uzak olan bu köylerin yakınlarındaki kazalara bağlanılarak defterleri takım takım Bâbıâlî'ye takdim olunagelmiştir. Bu gibi köylerden otuz bir adedi Banyaluka kazasından ayrılıp yirmi altısı Gradişka kazasına ve beşi Derbend kazasına ilhak edilmiş, keyfiyyet

[439] *Tezâkir*, nr.23, s.56.

[440] *Tezâkir*, nr.23, göst.yer.

[441] *Tezâkir*, nr.23, s.56.

[442] *Tezâkir*, nr.23, s.57.

12 Safer 1281'de (16 Temmuz 1864) Tuzla'dan çıkarılan posta ile Bâbıâlî'ye bildirilmiş, evvelce Banyaluka sancağının muhasebesi gözden geçirilip teftiş muhasebesinin hulasası dahi bu posta ile takdim edilmiştir[443].

Evvelce hudud tayin etme sırasında İşkodra sancağı sahilindeki İspiç nahiyesinin "Suzina" nam mer'asının bir miktarı Karadağ tarafında kalmış olduğundan, Karadağlılar ise bununla yetinmeyip İspiç tarafında kalan tarafa dahi taarruz ettiklerinden, Suzina mer'asının tamamiyle Karadağ'a terkinden korkan İspiçliler rikâb-ı hümâyûna arzıhal vermişler, keyfiyyetin tahkiki Ahmed Cevdet Efendi'ye havale olunduğundan, arazi mübadelesine memur Kaymakam Hafız Bey'den durum sorulmuş, buna dair İşkodra Mutasarrıfı İsmail Paşa'ya dahi tahrirat yazılmış, Hafız Bey'in cevapnamesinde Karadağlılar'ın İspiçlileri meyus ederek kendilerine tabi kılmağa çalıştıkları ve bu yolla denize inmek istedikleri anlaşılmağla durum Bâbıâlî'ye bildirilmiştir[444]. Karadağlılar'ın en başlı istekleri İspiç nahiyesinde bir iskele edinmek meselesi olup ancak İspiç bayraktarı buna mani olduğundan, Hafız Bey ile Karadağ komiseri arasında görüşmeler neticesinde verilen karar üzerine, İspiçlilerin mer'a, orman ve suları ayrılıp tayin olunarak ihtilâf ortadan kaldırılmıştır[445].

Sava nehrine dökülen Drin nehri -ki Foça civarında Piva ve Tara nehirlerinin birleşmesiyle meydana gelen büyük bir nehirdir- Foça'dan Sava'ya kadar sal ve kereste geçişine uygun ise de, Srebreniça'nın üst tarafında Drin nehrinin Sırbistan hududuna başlangıç olduğu yerde kayalar arasında sıkışıp şelaleler meydana getirmekle kereste geçişine mani olduğundan ve bu kayaların barut ile atılması gerektiğinden, keşfi Srebreniça Müdürü Süleyman Bey ile Alman Mühendis Linardoviç'e havale olunmuş ve birlikte keşifte bulunmuşlar, Alman mühendis bir takrir yazıp Süleyman Bey'e vermiş, o da Tuzla'ya gelip takriri Cevdet Efendi'ye ulaştırmıştır[446]. Onun ifadesinden anlaşıldığına göre sarf olunacak baruttan başka usta ve amele yevmiyesi ve diğer masraflar olmak üzere kırk iki bin kuruş sarf edilerek bu kayalık kısmı

[443] *Tezâkir*, nr.23, göst.yer.

[444] *Tezâkir*, nr.23, s.57-58.

[445] *Tezâkir*, nr.23, s.58.

[446] *Tezâkir*, nr.23, göst.yer.

düzeltilebileceğinden, bu halde yalnız Vişegrad ile Srebreniça kazalarındaki ormanlardan Sava'ya çok miktarda çam ve çıra ağaçları indirilerek Foça ile Vişegrad arasında kereste geçişine mani kalmayıp, Foça kazası için dahi ticaret yolu açılacağından, Vişegrad'ın üst tarafında Drin nehrine dökülen Lim nehrinin etrafında dahi pek çok ormanlar olduğundan buradan dahi Drin nehrine pek çok kereste nakl olunacak olduğuna nazaran Süleyman Bey'in nezareti ve Alman mühendisin marifeti ile ol kayalığın kaldırılması hususu Bâbıâlî'den izin alınmak üzere bildirilmiş, Bâbıâlî'den uygun cevab alınarak ol kayalık temizlenmiş ve Drin nehri kereste nakline açık hale getirilmiştir[447].

Avusturya'ya tabi Mokrine nahiyesi ahalisi fuzuli odun kesimi ve hayvanlarını otlatmak için Kruşovitça nahiyesine tecavüz ettiklerinden ve her iki taraf arasında ihtilâf ve mücadele meydana geldiğinden, bunun bertaraf edilmesi Cevdet Efendi tarafından Trebin Kaymakam Vekâleti'nde bulunan Salih Efendi'ye havale olunmuştur[448]. Zubiçe nahiyesindeki Grab boğazında bir kule ile bir gümrükhane yapılması kararlaştırılmakla keşfi lazım gelmiş, Sutorina'da karantinahane inşa olunmak üzere Kolağası Mehmed Efendi memur edilmiştir[449]. Podgoriça kadısının oğlu Salih Efendi ile Sutorina Karantina Memuru Rifat Efendi karantinahanenin keşfine memur olmuşlar, Mehmed Efendi ve Trebin Tahrirat Kâtibi Hüseyin Efendi'yi de yanlarına alarak Grab boğazına gitmişler, orada bir miktar dinlendikten sonra Salih Efendi arkadaşlarıyla beraber Sutorina'ya gelmişler ve gece orada geceleyip ertesi gün hudud üzerinde "Raskel" adlı yerde Avusturya memurlarıyla mülâkat ederek her iki tarafın ittifakıyle aradaki ihtilâfı kaldırıp Sutorina'da karantina yerini keşf ve tayin etmişlerdir[450]. Ancak Sutorina karantinahanesinin inşasıyla Devlet-i Aliyye bayrağının Sutorina sahilinde görünmesini Avusturyalılar istemeyip burasının boş ve tarafsız bir halde kalması politikaları iktizasından bulunduğundan, Bâbıâlî'yi bu fikrinden vazgeçirmeye çalışmışlardır. Sutori-

[447] *Tezâkir*, nr.23, s.58-59. Drin nehrinin nakliyata tamamen açılması için Cevdet Efendi'nin tahriratıyla arzedilen aynı hususlar, Meclis-i Vâlâ'da görüşülüp uygun görüldükten ve padişahın iradesi alındıktan sonra Sadrazam Mehmed Fuad Paşa'nın "13 Rebiulahır 1281 (4 Eylül 1864)" tarihli şukkası ile Cevdet Efendi'ye bildirilmiştir (A.MKT.MHM, 311/85).

[448] *Tezâkir*, nr.23, s.59.

[449] *Tezâkir*, nr.23, göst.yer.

[450] *Tezâkir*, nr.23, s.59-60.

na karantinahanesinin keşfini müteakip Grab kulesinin inşasına da başlanmış, bu durum Karadağlı asi reislerinden Luka Vukavloviç'e pek ağır gelmiş, artık Zubiçe'de duramayacağını anladığında kendi familyasını ve yanındaki haydudları alıp Karadağ'a sığınmıştır[451].

İzvornik sancağı dahilinde miri tarafından zapt olunan ve bin yüz elli bir haneyi havi bulunan Hüseyin Kaptan Çiftlikleri ile yüz otuz iki haneyi havi bulunan diğer üç aded miri çiftlikler mültezimlere iltizam olunagelip, ancak mültezimlerin zorbalıkları bu çiftliklerin çiftçilerinin ısyanına sebeb olmuştur[452]. Vaktiyle Bosna çiftlikleri hakkında bir nizamname yapılmış ve bu çiftliklerin senelik varidatı hesap edilerek altışar yıllığı bedel itibar olunup, üç senede üçer taksit ile içlerinde kiracı bulunan çiftçilere verilmesi Meclis-i Vükelâ'da kararlaştırılmış ise de, yerine getirilmesi için bundan üç dört sene evvel Bosna Vilayeti'ne emirnâme-i sâmî yazılmış iken her nasılsa icra mevkiine konulamamış olduğundan, arazisi olmayan çiftçiler her ne zaman bir ihtilâl ortaya çıksa hanelerini yakarak ihtilâle yardım ettiklerinden, buna karşılık arazi sahipleri ise daima ihtilâlden kaçınmakta bulunduklarından, bu defa Tuzla'da İzvornik sancağı metropolidi ile müzakere ve lazım gelenler ile görüşüldükte bu çiftliklerin çiftçilerinin münasip bedel ile ziraatleri altında olan yerleri almaya rağbet ettiklerini metropolit efendi beyan etmiş ve bunlardan yetmiş kadar çiftçiyi getirip göstermesiyle gereğinin yerine getirilmesi için yerli hükümete emir verilmiş ve bu hususta Bosna valisine talimat veren bir tahrirat gönderilmişir[453].

Ahmed Cevdet Efendi, Tuzla'dan Saraybosna'ya gelirken yol esnasında Katolik rahipleriyle görüştüğünde, rahiplerin teşviki üzerine Katolik mezhebinde bulunan çiftçilerden dahi bir hayli talep gelmiş ve ol çiftliklerin bir haylisi hane be-hane çiftçilere verilmiştir[454]. Kendisi Tuzla'da ıslâhat ile meşgul bulunduğu sırada yeniden teşkil olunacak Bosna taburları hakkında beklenen fermân-ı âlî henüz gelmediğinden ve Bihke tarafında bazı hoş olmayan

[451] *Tezâkir*, nr.23, s.61.

[452] *Tezâkir*, nr.23, göst.yer.

[453] *Tezâkir*, nr.23, s.61-62.

[454] *Tezâkir*, nr.23, s.62.

havadis şayi olduğundan, bu yalan sözleri bastırmak için hemen Bosna nehrini geçip öte tarafta bulunmak gerektiğinden, Ahmed Cevdet Efendi 24 Safer 1281'de (28 Temmuz 1864) Tuzla'dan hareketle dört saat mesafedeki İspreça nahiyesi köylerinden Poliça'ya gelmiş, İspreça nahiyesinin ahalisinin ekseri İslâm dininde olup onun köylerinden biri olan Poliça'da yüz yirmi hane ehl-i İslâm, on hane Hıristiyan olduğundan köye girdiğinde gerek köyün ihtiyar ve gençleri ve gerekse altmış nefer İslâm şagirdanı hocalarıyla beraber ilahî okuyarak onu karşılamışlar, Cevdet Efendi evvela çocukların mekteplerini gezmiş, tahsillerini teftiş etmiş, Fıkıhtan *Halebî* ve *Mültekā*'ya kadar ders görmüş olduklarını, *Münyetü'l-Musallî*'yi okuyup manasını anlayacak kadar muktedir çocukları görüp şaşırmıştır. Bosna'nın köyleri Rumeli köyleri gibi kasaba tarzında toplu olmayıp dağınık evlerden ibaret olduğu halde, Ahmed Cevdet Efendi böyle yüz yirmi kadar dağınık hanesi bulunan ahalinin bu mertebe ilimde ileri gitmesinin aslını aradığında buraya bir muktedir ve ehliyetli hoca efendinin gelip burada ikamet ettiğini, ahaliyi teşvik ederek bir güzel mektep yaptırdığını ve işi bu derecelere kadar getirdiğini anlamış, çocuklara atıyye olarak bir miktar çil akçe vermiş ve bu mektebe Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti'nden kitaplar ve risaleler gönderilmesi için Bâbıâlî'ye ariza göndermiştir[455]. Cevdet Efendi, Poliça köyünde üç saat kaldıktan sonra hareket edip Maglay kazası hududuna geldiğinde dağlar ve ormanların temizlenip yeni tarlalar açılmış ve açılmakta olduğunu memnuniyetle görmüş, o gece Poliça köyüne dört saat mesafedeki "Paşahanı" nam karyede gecelemiş, Maglay kazası meclis âzası arasında anlaşmazlık olduğu görülerek meclis hemen fesh olunup ahalinin seçimi ile yeniden âzalar tayin olunması tenbih olunmuştur[456]. Ertesi gün Paşahanı'ndan hareket ile iki saat sonra Krivaya suyunun Bosna nehrine aktığı yerden kayıklarla Bosna nehrinin sol yakasındaki Teşene kazasına bağlı "Zavidovik" adlı köye buradan da hareketle beş saatlik mesafedeki Zepçe kasabasına gelinmiş, bu kasaba Brod caddesi üzerinde olup bir gece burada gecelenip buradan da ayrılınıp beş saatlik mesafede Vranduk köyüne gelinip, burası otuz kadar hane ile bir harap kaleden ibaret sarp bir boğaz olup, Bosna suyunun aktığı bu yerde kahvaltı edilip bir-iki saat oturulmuş buradan hare-

[455] *Tezâkir*, nr.23, s.62-63.

[456] *Tezâkir*, nr.23, s.63-64.

ketle üç saat mesafedeki İzniça kasabasına gelinmiştir. Zavidovik'ten buraya kadar araba caddesi olup hep Bosna suyu kenarıyla gider ve sık hanlar ve çiftlikler vardır. Brod caddesi üzerinde Saraybosna'dan Brod'a kadar pek çok bargir arabaları işlemektedir. Bir gece de İzniça'da geceleyip ertesi gün Busovaça köyüne uğranılarak "Ekşisu" denilen yere gelinmiştir. Etrafında pek çok hanları olan ve suyu şifalı olan bu yerde Cevdet Efendi birkaç gece ikamet edip, etraftan oraya gelmiş olan birçok halk ile görüştükten sonra evâil-i Rebiulevvel 1281'de (4-13 Ağustos 1864) Saraybosna'ya dönmüştür[457].

Saraybosna şehrinin ahalisinin ekseri sanat ve ticaretle uğraşıp, bütün Bosna eyaletinden başka Sırbistan'da dahi Saraybosna'nın sarraciye ve haffafiye mamulatı kullanılırken bir müddetten beri Belgrad Vakası'ndan sonra Sırbistan'da Avusturya sınaî mamulleri revac bularak Saraybosna'nın mamulatı burada kullanılmaz olmuş ve Saraybosna esnafı sıkıntıya düşmüşlerdir[458]. Önceleri Ahmed Cevdet Efendi, Saraybosna'ya ilk geldiğinde eyalet erbabı ile görüşerek debbağ esnafından iki kişinin Dersaadet'e gönderilip Debbâğhâne-i âmire'de bir iki sene zarfında yeni usulde gön imali öğretilmesi hususunu konuşmuş[459] Saraybosna'ya dönüşünde bu defa da aynı husus zikredildiğinde kunduracılık öğrenmek için de yemenici esnafından birkaç şagirdanın Dersaadet'e gönderilmesine karar verilmiş ve arz olundukta müsaade olunmasıyle debbağlık ve kunduracılık sanatlarını öğrenmek için Saraybosna'dan beş-altı delikanlı Dersaadet'e gönderilmiş, Bosna'ya dönüşlerinde kendilerinden sanatça hayli istifade edilmiştir[460]. Eskiden Bosna'da a'lâ atlardan bulunurken bir vakitten beri bunlara inkıraz geldiğinden ashâb-ı alâka bu hususa teşvik ile onların kısraklarına çektirilmek için cins atlardan beş-altı baş aygırın Bosna'ya gönderilmesi Bâbıâlî'ye bildirilmiştir[461].

Ahmed Cevdet Efendi, Bosna'da yeni taburlar teşkili hakkında hazırlıklar ile meşgul olmuştur. Asker tanzimine dair çıkan fermân-ı âlîyi alarak

[457] *Tezâkir*, 23, s.64-65; nr.24, s.65. *Ma'rûzât* (s.98), Cevdet Efendi'nin Saraybosna'ya dönüş tarihini zikretmiyor.

[458] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer.

[459] *Tezâkir*, nr.24, s.66.

[460] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer.

[461] *Tezâkir*, nr.24, s.66.

Saraybosna'ya gelecek olan Giritli Mustafa Paşa-zade Mirliva Salih Paşa'nın Brod iskelesine çıkacağı bilindiğinden, oraya kadar Travnik Sancağı Kaymakamı Ahmed Bey ve bir bölük nizamiye süvari askeri gönderilmiş ve Bosna eyaleti erkânı ile Hersek ve Yenipazar sancakları kazalarından birer-ikişer zat Cevdet Efendi tarafından 10 Rebiulevvel 1281'de (13 Ağustos 1864) Saraybosna'da bulunmak üzere davet edilmiş olduklarından tayin edilen günde ekseri gelip Saraybosna'da hazır olmuşlar ve fermân-ı âlînin gelmesini beklemeye başlamışlar, şer'î özrü olup gelemeyenler dahi askere yazılmak üzere oğullarını göndermişlerdir[462].

Cevdet Efendi, Saraybosna şehrinde yazılacak neferatı önceden tasarlamak üzere Eyalet Meclisi'nde Reis bulunan Abdullah Efendi'nin biraderi kibar-ı müderrisînden Recaî Efendi'nin başkanlığında Saraybosna'nın ileri gelenleri ile muteber esnafından müteşekkil bir büyük komisyon teşkil etmiş, mahallelerin defterleri yoklanmaya başlanmıştır[463]. 14 Rebiulevvel 1281'de (17 Ağustos 1864) Salih Paşa'nın fermân-ı âlî ile Saraybosna'ya vasıl olacağı anlaşılmakla, şehre yakın bir yerde çadırlar kurulmuş ve onu karşılamak için iki bölük süvari nizamiye askeri ile oraya çıkılmış, fermân-ı âlîye ihtiramen bazı memurlar ile daha bir bölük süvari ileri gönderilmiştir. Bütün memurlar ve rütbe sahipleri üniformalarını giyerek Saraybosna, Mostar ve Gradaçaç müftüleri ile Bosna eyalet erkânı ve eşraf ve memleket ileri gelenleri Ahmed Cevdet Efendi ile beraber fermân-ı âlînin gelmesine hazır olmuşlar, Salih Paşa gelip hazırlanan çadıra indirilmiştir[464]. Ahmed Cevdet Efendi, çadırların önündeki düz ve alçak tepecik üzerine çıkıp ayak üzerinde durmuş, Salih Paşa fermân-ı âlîyi bir atlas kese içine koyup göğsünde tutarak gelip yanında durmuş, vali paşa ile eyalet erkânı ve Büyük Meclis âzaları dahi gelip yanlarında toplanmışlar, sair ileri gelenler, imamlar, hatipler, muteber tüccarlar ve esnaf dahi etraflarında saf saf dizilip beklemeye başlamışlar, ol vakit Ahmed Cevdet Efendi hazır bulunanlara hıtaben fermân-ı âlînin yürürlüğe konulacağını bildiren bir nutuk söylemiş, hazır bulunanların ekseri Türkçeyi anlayamadıklarından eyalet erkânı birbirlerine sual eder olmuşlar, Bosna

[462] *Tezâkir*, nr.24, s.67; *Ma'rûzât*, s.95.

[463] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer. *Ma'rûzât* (göst.yer), komisyon başkanının adından bahsetmiyor.

[464] *Tezâkir*, nr.24, s.67; *Ma'rûzât*, s.95-96.

Eyaleti Meclis Reisliği'nde bulunmuş olan Uzun Abdullah Efendi, Boşnak lisanı üzere bunu halka tebliğ etmiştir. Bundan sonra alayın hareketi için emir verilmiş, büyük ve gösterişli bir alay ile şehre girilmiş, fermân-ı âlî hükümet konağına getirilmiştir[465] İki gün sonra, yani 17 Rebiulevvel 1281'de (20 Ağustos 1864) kışla önündeki Atmeydanı'nda vali paşa tarafından fermân-ı âlî okutturulmuş, daha sonra Ahmed Cevdet Efendi, askerin talim ve intizamının lüzumu ve faidesi hakkında bir konuşma yapmış, Mostar müftüsü Türkçe ve Boşnakça muharebede askerin talimli ve muntazam olması gerektiğini belirtmiş, Travnik müftüsü ile Saraybosna müftüsü de dua etmişlerdir[466]. Ahmed Cevdet Efendi, vali paşa ile beraber eyalet ileri gelenleri ve meclis âzaları ile birlikte büyük kapıdan kışlaya girmişler, askere yazılacak Boşnak gönüllüleri birbirinden daha evvel yazılmak için kışlaya hücum edip yan kapıdan içeriye dolmuşlar, Cevdet Efendi bunlara yeşil şeritli elbiseler verilmesi için emir vermiş, kışlada bulunan talia taburu bu yeni gelen askerlere yardımda bulunmuş ve koğuştaki yerlerini onlara göstermişler, Bosna taburları hepsi şeşhaneci ve mevcutları sekizer yüzden mürekkep olacağı ve cümlesi talia olacakları için talia neferleriyle derhal kaynaşmışlardır[467]. Travnik hanedanından Tezkireci-zade Derviş Bey önceden Bosna'da tımarlı süvari alayı tertip olunduğu vakit bu alayın kaymakamı olduğundan teşkiline teşebbüs olunan Bosna birinci alayı'nın kaymakamlığı'na seçilmiş[468], Cevdet Efendi, Mirliva Ahmed Paşa'nın nezareti altında eyalet ileri gelenleri ve askerî zabitandan mürekkep bir komisyon teşkil ettirerek bunlar yeni askerlerin yazılmasına ve düzenlenmesine memur kılınmışlar, Askerî Müfettiş Mirliva Mustafa Paşa da bu esnada Saraybosna'da bulunmağla o dahi onlara yardımda bulunmuştur[469].

Saraybosna, Osmanlılar'ın yeniden inşa etmiş oldukları bir şehir olup, vaktiyle Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı sarayın etrafında hanlar, dükkânlar ve haneler yapılarak büyük bir şehir haline getirilerek "Saraybosna"

[465] *Tezâkir*, nr.24, s.68-71; *Ma'rûzât*, s.96-97.

[466] *Tezâkir*, nr.24, s.71; *Ma'rûzât*, 97.

[467] *Tezâkir*, nr.24, s.71-72; *Ma'rûzât*, s.98.

[468] *Tezâkir*, nr.24, s.72-73; *Ma'rûzât*, s.99.

[469] *Tezâkir*, nr.24, s.73; *Ma'rûzât*, göst.yer.

adıyla adlandırılmış, daha sonra sarayın yerinde kışla inşa edilerek Bosna birinci alayı'nın birinci taburu bu kışlada teşkil olunmuş, Saraybosna sancağı ile İzvornik sancağından yazılacak neferlerin birinci tabura kaydıyla Saraybosna kışlasında toplanmalarına karar verilmiş ve lazım gelenlere bildirilmiştir[470]. Saraybosna'da gönüllüler yazılmakta iken Visoka kazasından altmış bu kadar nefer gelerek kışlaya alınmış ve bölüklerine yerleştirilmişlerdir[471]. Saraybosna'nın askerliğe fevkalade meyli İzvornik sancağında da büyük arzu uyandırmış, her kazanın askeri takım takım bayraklar açıp davullar çalarak birbirleriyle yarış edercesine süratle Saray'a gelmeğe başlamışlar, Srebreniça Kaymakamı Süleyman Bey bu kazanın askerini toplayıp sair kazalardan evvel Saray'a getirmiş, şehir haricinde karşılanıp kışlaya götürülüp birinci tabura kaydolunmuşlardır[472].

Bosna Birinci Alay Kaymakamlığı'na Travnikli Derviş Bey seçildiği gibi, Alay Eminliği'ne Abdullah Efendi'nin oğlu ve Zaptiye Alayı Kâtibi İsmet Bey seçilmiş, Saraybosnalı Bakroviç Mehmed Ağa-zade İbrahim Ağa sancaktar tayin olunmuştur. Miralaylığına dahi Üçüncü Ordu-yı hümâyûn Ümerası'ndan Miralay Ali Bey memur kılınmış, onun gelişine kadar alayın teşkilatında Bosna'daki askerî ümera istihdam olunmuştur[473]. Birinci taburla birlikte ikinci taburun dahi teşkili kararlaştırılmış, bunun için Travnik kasabası merkez seçilmiş, bu tabura kaydolunacak neferlerin Travnik kışlasında toplanmaları karar altına alınmıştır[474]. Birinci Taburun Sol Kolağalığı'na Tuzlalı Mahmud Paşa torunu Mehmed Bey ve Tabur İmamlığı'na Saraylı Mustafa Ağa-zade Hacı Hüseyin Efendi; İkinci Tabur'un Sol Kolağalığı'na eyalet ileri gelenlerinden ve Bihke Livası Meclis Âzası'ndan Hasan Beyzade Rüstem Bey ve Tabur İmamlığı'na Travnikli Abdullah Efendi-zade Hafız Salih Efendi tayin olunmuştur[475]. Mekteb-i Harbiye'den çıkma olup Bosna'da bulunan mülâzim-i sânîlerden ikisi mülâzim-i evvellik ile ve yine

[470] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.99.

[471] *Tezâkir*, nr.24, s.73-74.

[472] *Tezâkir*, nr.24, s.74; *Ma'rûzât*, s.98.

[473] A.MKT.MHM, 316/93; *Tezâkir*, nr.24, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.99.

[474] *Tezâkir*, nr.24, s.74; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[475] A.MKT.MHM, 316/93; *Tezâkir*, nr.24, göst.yer.

Bosna'daki nizamiye taburlarının başçavuşlarından dördü mülâzim-i sânîlik ile bölüklere alınmış, diğer mülazimler Saraybosna ve İzvornik ile Travnik, Banyaluka, Bihke sancaklarının beyzadelerinden seçilmişlerdir. Çavuşların yarısı nizamiye taburlarının talimli onbaşılarından, yarısı dahi memleket ileri gelenlerinin çocuklarından seçilerek, onbaşılar dahi böyle karışık olarak tayin kılınmışlardır[476]. Cevdet Efendi'nin Bosna eyaletinde teşkil olunacak taburlar için gerekli mülâzim ve çavuşların seçimleri hakkında gönderdiği telgraf mektubu leffen Sadaret kaymakamı'na sunulmuş, önceden Cevdet Efendi tarafından gönderilmiş olan telgrafname Sadarete gönderildiğinden bu ikisinin birleştirilmesi ve icrası kaymakam tarafından 18 Rebiulevvel 1281'de (21 Ağustos 1864) Sadaret makamına arzedilmiştir[477]. Yine Cevdet Efendi'nin Bosna asâkir-i nizamiyesi birinci alayı birinci taburunun üçüncü ve dördüncü bölüklerine seçilen mülâzim-i sânîlerine dair Bosna Eyaleti Meclis-i Kebîri'nden tanzim olunan iki aded mazbata ile kendisinin tahriratı Sadaret kaymakamı'na arzedilmiş, kaymakam da bunu 7 Cumadelula 1281'de (8 Ekim 1864) bir tezkire ile Sadarete sunmuştur[478]. Zabitlerin rütbe, maaş ve tayinatları Ahmed Cevdet Efendi'nin Bâbıâlî'ye arz u inha ettiği tarihten itibar olunmuş, nizamiye taburlarından nakil olunan zabitan hep rütbeleri terfi olunarak alınmışlardır[479].

Birinci ve ikinci tabur teşkil olunduktan sonra üçüncü taburun dahi teşkiline teşebbüs olunması kararlaştırılmış, Hersek ve Yenipazar sancakları efradından dahi üçüncü taburun teşkil olunmasına ve şimdilik üç bölüğünün Mostar'da, diğer bölüklerinin Seniçe ve Yenipazar kasabalarında toplanmalarına karar verilmiştir[480]. Birinci ve ikinci taburların silah ve elbise ve saireleri Selanik yoluyla gelmekte olduğundan, Cevdet Efendi, üçüncü taburun dahi silah, elbise ve sair levazımatın gönderilmesi için Fuad Paşa'ya telgraf çekmiş ve bu taburun sağ kolağası nizamiye taburlarından alınıp, sol kolağalığına İstolça hanedanından ve Rıdvan Begoviç neslinden Hüseyin Bey-zade Meh-

[476] *Tezâkir*, nr.24, s.74-75; *Ma'rûzât*, s.99-100.

[477] A.MKT.MHM, 309/57.

[478] A.MKT.MHM, 314/22.

[479] *Tezâkir*, nr.24, s.75; *Ma'rûzât*, s.100.

[480] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

med Bey seçilmiştir[481]. Nizamiye taburlarının mülazim-i sânîlerinden biri ve Harbiye Mektebi'nden çıkma bir efendi mülâzim-i evvellik ile ve talimli çavuşlardan ikisi mülâzim-i sânîlik ile ve talimli onbaşılar da çavuşlukla alınmışlar, sair mülazimler ile çavuşlar dahi Hersek ve Yenipazar sancaklarının beylerinden ve memleket ileri gelenlerinin çocuklarından seçilmişlerdir[482]. Bu suretle askerî ıslâhat Bosna eyaletinin her tarafına yayılmış, ancak bundan Karadağ üzerinde bulunan kazalar müstesna tutulmuştur. Şöyle ki: Trebin nehri hudud olarak alınıp Trebin kazasının Karadağ tarafında kalan nahiyeleri ile Bileke, Gaçka, Nikşik, Kolaşin, Gusinye kazaları kur'a dairelerinden hariç bırakılmış ve koloni militer usulünde bir çeşit asker tertibine karar verilmiştir[483]. Bu üç taburun bu sene tamamen gönüllülerden teşkil olunabileceği anlaşılmış, gelecek sene ise kur'a çekilmesi kararlaştırılmıştır. Bu sene bir defalık olmak üzere yerli beylerinden ve ağalarından zabitler seçilmişse de bundan sonra Terfî'-i Rütbe Kānunnâmesi'ne göre muamele olunacağı herkese bildirilmiştir[484].

Hersek sancağının neferleri Mostar'da toplanmağa başladıklarından Üçüncü Tabur Binbaşılığı'na tayin olunan Hüseyin Ağa Mostar'a gönderilmiş, Sağ Kolağalığı'na tayin olunan Mustafa Efendi daha önce Vişegrad kazasının askerlerini toplayıp Seniçe'ye götürmek ve Yenipazar sancağı bölüklerini teşkil etmek üzere ol tarafa gönderilmiştir. Halbuki Vişegrad kazası efradı toplanıp kendiliklerinden Seniçe'ye gitmiş olduklarından Mustafa Efendi dahi arkalarından gitmiş ve Yenipazar tarafının efradı da Yenipazar kasabasında toplanmışlardır[485].

Ahmed Cevdet Efendi, Saraybosna kışlasındaki yeni askerlerin talimine itina göstermiş, kışlada bulunan talia taburunu bunlara talimci tayin etmiş, talia taburu zabitan ve neferleri bunları talime başlamışlar, Boşnaklar talime o kadar hırsla ve üstüne düşerek sarılmışlar ki gündüz talimi ile kanaat etme-

[481] *Tezâkir*, nr.24, s.75; *Ma'rûzât*, s.100.

[482] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer.

[483] *Tezâkir*, nr.24, s.75-76.

[484] *Tezâkir*, nr.24, s.76.

[485] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer.

yip geceleri de kışla içinde talim ile meşgul olmuşlar ve bir ay zarfında geçit resmini yapabilecek kadar talim öğrenmişlerdir[486].

Bosna birinci alayı için yapılmış olan sancak-ı hümâyûn Bosna Alayı Birinci Taburu'na Binbaşı tayin buyurulan Ebuzer Ağa ile gönderilmiş olduğundan evâsıt-ı Rebiulâhır 1281'de (12-21 Eylül 1864) Saraybosna'ya gelmiş, sancağın teslim resminin gösterişli bir şekilde icra edilmesi kararlaştırılmıştır[487]. Cevdet Efendi, Saraybosna'dan 19 Rebiulahır 1281 (20 Eylül 1864) tarihiyle Sadaret müsteşarı'na gönderdiği tahriratında birinci taburun mevcudunun tamamlanmış olduğunu, ikinci taburun neferatının dahi Travnik'te toplanmakta bulunduklarını, Bosna'daki birinci alayın sancağının geldiğini, alayına tesliminin yarın bir büyük merasimle yapılacağını, kendisinin daha sonra Travnik'e gideceğini arzetmiştir[488]. 20 Rebiulahır 1281'de (21 Eylül 1864) vali paşa ve liva paşaları ve diğer memurlar, Bosna ileri gelenleri hep üniformalarıyla hükumet konağına gelip, tertip olunan alayda herkes yaya olarak ve Salih Paşa alay sancağını bir boğça içinde elinde tutarak kışla önünde ve daha önce fermân-ı âlînin okunduğu Atmeydanı'na götürmüş, kışlanın bu meydana bakan büyük kapısına yakın yere gelinmiş, kışlada bulunan talia taburlarından bir miktar asker meydanın iki tarafında saf tutarak, Salih Paşa kışlanın büyük kapısından içeri girerek sancağ-ı hümâyûnu direğine yerleştirmiş, Bosna birinci taburunun talim öğrenmiş olan efradı tüfenk ellerinde, yalnız ayak talimini belleyebilmiş diğer bir grup da geriden tüfenksiz oldukları halde kışlanın yan kapısından çıkarak kol heyetiyle meydana gelirken önlerindeki muzika marşlar çalıp, muzikacılar Boşnak lisanı üzere marşlar söyleyerek, yeni askerler muntazam bir şekilde meydanın ilerisine doğru gitmişler, kol kol meydanın öteki ucuna varıp durmuşlardır. Kaymakam Travnikli Derviş Bey tarafından olunan kumanda üzerine hemen harp safına geçmişler, bu sırada Derviş Bey ve diğer zabitan taburdan ayrılıp ilerleyip Ahmed Cevdet Efendi'nin yanına gelmişler, vali paşa sancağ-ı hümûyûnun direğini tutmuş, Ahmed Cevdet Efendi de sancağı alarak alay sancağını zabitana vermiş, bi-

[486] *Tezâkir*, nr.24, s.77; *Ma'rûzât*, s.101.

[487] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer. *Ma'rûzât* (göst.yer), birinci alayın sancağını getiren Abuzer Ağa'dan bahsetmiyor.

[488] A.MKT.MHM, 314/5-3.

rinci taburun sancağını da Binbaşı Ebuzer Ağa'ya teslim eylemiştir. Birinci taburun imamı dua ettikten ve yeni askerler üç defa: "*Padişahım çok yaşa*" diye bağırıp kaleden yirmi bir pare top atıldıktan sonra asker kol kol olarak önlerinden geçmiş ve güzel bir geçit resmi yaparak geldikleri yoldan dönüp kışla içini girmişler, sonra alay sancağını kışlanın kapısı önüne dikmişler ve başına nöbetçi koymuşlar, akşama kadar sancağ-ı hümâyûnu hemşehrilerine ziyaret ettirmişlerdir[489]. Ahmed Cevdet Efendi'nin Bâbıâlî'ye arzeylediği Bosna eyaletinin ileri gelenlerine ve eşrafına ihsan buyurulmuş olan nişanlar ve rütbe ru'ûs-ı hümâyûnları bu esnada gelerek sahiplerine verilmiştir[490]. Bosna Valisi Osman Şerif Paşa 21 Rebiulahır 1281 (22 Eylül 1864) tarihi ile birinci alaya mahsus asâkir-i nizâmiye sancağının ne şekilde teslim olunduğunu bildiren maruzatını ve Bosna Meclis-i Kübrâ mazbatasını leffen Sadaret makamına arzetmiştir[491].

Cevdet Efendi, 19 Rebiulahır 1281'de (20 Eylül 1864) Sadaret makamına sunduğu tahriratında, Mirliva Salih Paşa'nın fermânnâme-i hümâyûn ile Saraybosna'ya geldiğini, birinci ve ikinci taburların teşkiline başladığını, ancak üçüncü taburun dahi teşkilinde mecburiyet görüldüğünü, birinci taburun merkezinin Saraybosna olduğu gibi, ikinci tabur dahi Travnik'te toplanmakta olduklarından bir gün sonra kendisinin de ol tarafa azimet edeceğini, üçüncü taburun Yenipazar tarafında toplanmakta olan bölüklerinin teşkilini görmek üzere Salih Paşa'nın ol tarafa gönderileceğini ve buradan artık Selanik yolu ile Dersaadet'e dönmesinin münasıp görülmüş olduğunu arzetmiştir[492]. Bosna eyaleti asâkir-i nizâmiyesi'nin birinci alayı hakkında fermân-ı âlîyi ve adı geçen alayın sancağını alarak Bosna'ya gelen Salih Paşa'nın alay sancağını mezkûr alayın miralayına teslim ettiğine ve ikinci taburlara her taraftan büyük bir istekle neferatın yazılmakta olduğuna dair Bosna Meclis-i Kebîri'nin mazbatası ile Bosna valisi ile Cevdet Efendi'nin muharreratı Dersaadet'e sunulduğunda, her ikisinin gayretlerinin beğenilip kendilerine cevap yazılması

[489] *Tezâkir*, nr.24, s.79-81. *Mâ'rûzât* (s.101-103), alay sancağının teslim töreni tarihini belirtmiyor.

[490] *Tezâkir*, nr.24, s.81.

[491] İ.DH, 530/36685-5-6.

[492] İ.DH, 530/36685-4.

hakkında 24 Cumadelula 1281 (25 Ekim 1864) tarihli Sadaret tezkiresi padişaha arzolunduğunda 25 Cumadelulada her ikisine de münasip cevap yazılması emrolunmuştur[493].

Alay sancağının teslim resmi yerine getirildikten sonra Cevdet Efendi, Mirliva Salih Paşa'yı üçüncü taburun Seniçe'de ve Yenipazar'da toplanmakta olan bölüklerini muayene etmek üzere ol tarafa göndermiş[494], kendisi de ikinci taburun teşkilâtını tamamlamak üzere 21 Rebiulahır'da (22 Eylül) Mirliva Ahmed Paşa ile birlikte Saraybosna'dan ayrılıp Travnik'e gitmiş ve 25 Rebiulahır'da (26 Eylül) kışlaya girip ikinci tabura ihsan buyurulmuş olan sancağı Mirliva Ahmed Paşa eliyle, Saraybosna'da yerine getirilen usul üzere, ikinci tabura mensup yeni askerlere teslim eylemiştir[495].

Cevdet Efendi tarafından 11 Rebiulahır 1281 (12 Eylül 1864) tarihiyle gönderilen telgrafnamelerinin alındığı ve Sadaret makamı tarafından görüldüğü, birinci taburun teşkilinin memnuniyete sebep olup, bu taburların tahsisatı tertip olunup havalenamelerinin dahi irsal olunduğu 25 Rebiulahır 1281 (26 Eylül 1864) tarihinde Cevdet Efendi'ye bildirilmiştir[496]. Cevdet Efendi, 27 Rebiulahır 1281'de (28 Eylül 1864) Sadaret müsteşarı'na sunduğu tahriratında Saraybosna'nın askerliğe fevkalade istekleri ve askerliğe yazılanların bu şehre düşen askerlerin mevcudunu hayli aşması üzerine, Hersek ve Yenipazar sancakları ile Saraybosna sancağından Çayniçe ve Vişegrad kazaları mensupları yeni kurulacak üçüncü tabura alınacaklarından buraların ahalisi pusulalarını almadıkça memleketlerine dönmeyeceklerini beyan ettiklerini, bunun için üçüncü taburun dahi kurulmasına karar verildiğini, kendisinin Travnik tarafına hareket eylediğini, buraya geldiğinde Mirliva Ahmed Paşa marifetiyle burada kur'a-i şer'iyye icra olunduğunu, neticede Bosna'da gele-

[493] İ.DH, 530/36685-10.

[494] *Tezâkir*, nr.24, s.82. A.MKT.MHM, 314/5-1'de Sadaret müsteşarı tarafından Cevdet Efendi'ye "5 Cumadelula 1281'de (6 Ekim 1864)" gönderilen yazıda, tahriratına müsade buyurulduğu ve onaylandığı belirtilmiştir.

[495] *Tezâkir*, nr.24, s.82-83. *Ma'rûzât* (s.104-105), Saraybosna'dan ayrılma ve Travnik'e varma tarihlerini kaydetmiyor.

[496] TŞR.BNM, 29/132.

cek sene için her türlü kolaylık yollarının açıldığını arzeylemiştir[497]. Bosna'da teşkil olunan Birinci Nizamiye Alayı'nın Miralayı Ali Bey tarafından takdim olunan 20 Rebiulevvel 1281 (23 Ağustos 1864) tarihli jurnalde birinci alayın Saraybosna'da olan birinci taburunun mevcudu 565; Travnik'te olan ikinci taburunun mevcudu 96; Mostar, Seniçe ve Yenipazar'da olan üçüncü taburunun mevcudu 7 olmak üzere, alayın mevcudu 668, alay erkânının ilavesiyle 672 kişi olarak gösterildiği gibi[498], daha sonra birinci alayın mevcudunun 699'a ulaştığı beyan edilmiş[499], 26 Rebiulahır 1281 (27 Eylül 1864) tarihinde Birinci Alay'ın Miralayı es-Seyyid Ahmed tarafından sunulan jurnalde ise üçüncü taburun mevcudu 26 kişi olarak arzolunmuştur[500]. İkinci taburun birinci ve sekizinci bölüklerinin mülâzim-i evvel ve sânîliklerine seçilen zabitlere dair Meclis-i Kebîr-i Eyâlet'ten tanzim olunan üç aded mazbata Cevdet Efendi'nin 9 Cumadelahıre 1281 (9 Kasım 1864) tarihli tahriratı ile beraber iktizasının icrası için Sadaret kaymakamı'na sunulmuştur[501].

Evvelce bir defa Bosna Eyaleti'nde nüfus tahriri yapılmış ise de yolunda yazılmamış olduğundan nüfus defterleri yok hükmünde olarak yeniden tahrîr-i nüfûsa ihtiyaç görülmüştür. Mahallî memurlar teşvik olunarak ve askerî zabitan dahi onlara yardım ederek nüfus tahririne başlanmış, bu esnada her taraftan gelen nüfus defterlerinin birer nüshası Defter-i Hâkānî'de korunmak üzere Bâbıâlî'ye takdim olunmuştur[502].

Ahmed Cevdet Efendi, gerek Saraybosna kışlasında, gerekse Travnik kışlasında birer büyükçe odanın mektep olarak kullanılıp her gün bir iki saat kadar yeni askerlerin okuyup yazdırılması için lazım gelenlere emirler vermiştir. Birinci Alay Miralayı Ali Bey bu hususta gayretle çalışmış, bu iki kışla Boşnaklar'a birer güzel mektep olmuştur. Ahmed Cevdet Efendi, Dersaadet'e döndükten sonra dahi bu kışlalara pek çok cüzler ve risaleler gönderip Boşnaklar'ı okuyup yazmaya teşvik etmiştir. Bosna taburlarında zabit olan bey-

[497] TŞR.BNM, 30/10.

[498] İ.DH, 530/36685-3.

[499] İ.DH, 530/36685-1.

[500] İ.DH, 530/36685-7.

[501] A.MKT.MHM, 317/63.

[502] *Tezâkir*, nr.24, s.83.

ler ekseriya okur yazar olduklarından öğrenme ve öğretmeye ve askerî fenn tahsiline fevkalade çalışarak az vakit zarfında içlerinden pek ehliyetli zabitler yetişmiş, taburlardan alınan talimli zabitan ise hep seçkin adamlar olduklarından Bosna taburları pek muntazam hale gelmişlerdir[503].

Bir müddet sonra Padişah Sultan Abdülaziz Bosna askerini görmek istediğinden, birinci alayın birinci taburu Dersaadet'e getirilmiş, beş aydan fazla Taşkışla'da ikamet edip neferat arasında herhangibir vukuat görülmemiş, birinci tabur sonra Bosna'ya dönmüşlerdir. Bundan sonra Bosna taburlarından bir diğeri daha İstanbul'a getirilmiş, dört ay kadar durup bunlar da vukuatsız Bosna'ya geri dönmüşlerdir[504].

Fatih Sultan Mehmed tarafından Bosna rahiplerine bir aded hatt-ı hümâyûn ihsan olunmuş olup, bu hatt-ı hümâyûn hala Bosna Latin rahipleri yedinde saklı bulunduğundan, Bosna'da askerî düzenlemeler ve mülkî ıslahattan sonra bu rahipler de muafiyetlerinin yenilenmesi için bir aded fermân-ı âlî istida ettiklerinden keyfiyyet Cevdet Efendi tarafından Bâbıâlî'ye arzolunmuştur[505].

İkinci taburun Travnik kışlasındaki mevcudu iki yüz bu kadar nefer olup, ancak Banyaluka'da toplanan yüz bu kadar nefer dahi Banyaluka hanedanından Fehim Bey refakatinde Travnik'e gelmek üzere bulunmuşlardır[506]. Bihke sancağı neferlerine gelince: Vilayet ileri gelenlerinden olup İkinci Tabur Sol Kolağalığı'na seçilmiş olan Rüstem Bey ile vilâyet erkânından ve Kulen-zadelerden Novosel kazası hanedanından meşhur Kadı Bey önceden Bihke'ye gönderilmiş, Bihke'de ileri gelenler ve eşraf ile toplanarak asker tertibi hususunda istişare ederek Bihke sancağının kazalarından asker toplanması için durumu Saraybosna'ya bildirmişlerdir[507]. Ahmed Cevdet Efendi, Travnik'e gitmeden önce fermân-ı âlînin bir suretini leff edip teşvikatı havi bir aded tahrirat göndermiş, buraya varıp, beş-altı gün ikametten sonra hareket ederek

[503] *Tezâkir*, nr.24, s.83-84; *Ma'rûzât*, s.100, 105.

[504] *Tezâkir*, nr.24, s.84; *Ma'rûzât*, s.105.

[505] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer.

[506] *Tezâkir*, nr.24, s.85.

[507] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer.

2 Cumadelula 1281'de (3 Ekim 1864) Bihke'ye vasıl olmuş ve Bihke kışlasında tertibinden fazla neferlere rastlamıştır. Çünkü Ostraşca'lılar birader ve evlatlarını asker defterine kaydettirmişler ve her kazadan evvel kendi kazalarının gönüllülerini toplayıp Bihke kışlasına getirmişler ve orada bulunan asâkir-i şâhâne binbaşısına teslim etmişlerdir. Ahmed Cevdet Efendi, Bihke'ye geldiği gibi hemen asker tertibine bakılmayıp ne kadar gönüllü var ise Travnik kışlasına gönderilmesi için lazım gelenlere emirler vermiştir. Ostraşca'lıların fermana bu hürmetleri diğer kazaları da gayrete düşürerek Bihke sancağının tertip edilen askerleri pek az zamanda toplanmış ve hepsi İkinci Tabur Sol Kolağası Rüstem Bey ile birlikte Travnik'e irsal olunmuşlardır[508]. Senice kalesinin tamir olunan divarlarıyla içindeki tabyenin ve yeniden inşa kılınan kışla ve tabyeler ile binaların inşa ve tamir masraflarını bildiren mazbatalar ile Cevdet Efendi'nin sunduğu tahriratı, Sadaret tarafından tezkire-i Senâverî ile icrası için Maliye Nezareti'ne 3 Cumadelula 1281 (4 Ekim 1864) tarihiyle gönderilmiştir[509]. Yine Ahmed Cevdet Efendi, Sadarete sunduğu tahriratında, Banyaluka sancağındaki Balkanlar'da bulunan kayın ağaçlarının tahtalarına boya vurulup yalnız revgan ve ispirtoyla cila olunduğunda gayet menevişli ve donanma-yı hümâyûn kamaralarına elverişli olduğunu, bunlardan üç parçanın Banyaluka kaymakamı tarafından kendisine gönderildiğini, bunları kendi tahriratı ile beraber göndererek gereği için emir ve fermanın beklendiğini arzetmiştir[510].

Birinci taburun neferatı yedi yüzü ve ikinci taburun mevcudu dahi altı yüzü geçerek tamamlanmak üzere bulunduğu anlaşıldığı gibi, üçüncü taburun bölükleri dahi Hersek ve Yenipazar sancaklarında dolmak üzere olduğu tahkik olunmuştur[511]. Üçüncü taburun elbise, silah ve sairelerinin Dersaa-

[508] *Tezâkir*, nr.24, s.85-87; *Ma'rûzât*, s.104.

[509] A.MKT.MHM, 313/86.

[510] A.MKT.MHM, 319/77-3.

[511] *Tezâkir*, nr.24, s.87. İ.DH, 530/36685-2'de Bosna Valisi Osman Şerif Paşa'nın "26 Rebiulahır 1281 (27 Eylül 1864)" tarihiyle Sadaret makamına sunduğu arizada, bir haftaya kadar birinci taburun mevcudunun yedi yüze ulaşacağını, arizanın gönderildiği tarihe kadar birinci taburun mevcudu altı yüz doksan dokuz olup, ikinci taburun mevcudunun beş yüz nefere vardığını arzetmiş, "3 Cumadelula 1281 (4 Ekim 1864)" tarihli ikinci arizasında ise keyfiyyetin tekrar arz olunduğu ve Sadaretin emrinin beklendiği belirtilmiştir.

det'den gelmiş olduğuna dair Saraybosna'dan bir aded tahrirat alınmış, Hersek ahalisinin de askerliğe pek hevesli olup, her taraftan güzide delikanlıların gönüllü yazılmakta olduğu Mostar'dan alınan tahrirattan anlaşılmıştır[512].

Birinci taburun mevcudu 592; ikinci taburun mevcudu 557; üçüncü taburun mevcudu 451 olmak üzere üç taburun birinci sene (1281) tertibi 1600 olarak tesbit olunmuştur. Birinci sene bin altı yüz nefer alınarak birinci alay tertib olunmak ve ikinci sene dahi bu miktar alınarak ikinci alay tertip olunup, üçüncü sene yine bu miktar nefer alınıp altı taburun mevcutları sekizer yüze çekilmek üzere tertip olunması ve geri kalanların kur'a ile ayrılması tasavvur olunmuşken, bu sene tertibinden fazla gönüllü ortaya çıkmakla başka tedbire gerek kalmamıştır[513]. Livaların muhasebeleri gözden geçirilip teftiş olunmuş ve defterleri takım takım Dersaadet'e arzolunduğu gibi bu kerre Bihke sancağının teftiş muhasebesi tamamlanıp defteri Dersaadet'e takdim kılınmıştır[514].

Bosna birinci alayının teşkilâtı tamamlanmış olup, gelecek sene bir alay daha tertip olunması kararlaştırılmış ve ol vakit kur'a çekilmesi ve fakat gelecek sene dahi bir hayli gönüllü ortaya çıkacağından onların mahsup edilmesi hususlarına karar verilmiştir[515]. Bosna'da daimî olarak üçüncü ordu-yı hümâyûn'dan iki süvari alayı bulunuyor ise de kışın bunların yerleşmeleri için süvari kışlaları bulunmadığından dolayı çok zorluk çekildiğinden, halbuki Bosna'da ashâb-ı alâka, yani çiftlik sahiplerinin oğullarının at ve elbiseleri kendilerinden olsa ve silah altına alındıkları vakit maaş ve tayinatları verilip askerî hizmetleri on iki sene itibar olunsa, bunun ilk iki yahud üç senesi yaz mevsimlerinde toplanıp talim ettirilerek geçse ve diğer seneleri rediflik müddeti olarak sayılıp Bosna'nın yaz mevsimlerinde birer veya ikişer ay talim ettirilseler, böylece bir gönüllü süvari alayı tertip olunarak masrafsızca bir alay süvari vücuda getirilmiş olacağından, iki nizamiye süvari alayından biri ordu-yı hümâyûna iade edilerek bu durumda süratle az masrafta Bosna'da daima bir süvari alayı mevcud ve hazır bulunacağı Ahmed Cevdet Efendi ta-

[512] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.105.

[513] *Tezâkir*, nr.24, s.87-89.

[514] *Tezâkir*, nr.24, s.89.

[515] *Tezâkir*, nr.24, s.89-90; *Ma'rûzât*, s.105.

rafından Fuad Paşa'ya bir ariza ile takdim edilmiş ve bununla Bosna'da askerî düzenleme tamamlanmıştır[516].

Bihke sancağı sanayiden mahrum olup ahalisi ziraatle uğraştıklarından ve halkı gayet fakir olduklarından Ahmed Cevdet Efendi, Bihke kasabasına Saraybosna'dan bazı sanayi erbabını çağırmış, bu kasabada kabaca sanatların icrası için mahallî hükumete tavsiyelerde bulunduktan sonra, kendisi buradan Banyaluka'ya gitmiştir. Banyaluka ahalisi Bihkelilere nisbetle daha medenî iseler de buranın da maarifçe pek geri kaldığı görülmüştür[517].

Ahmed Cevdet Efendi'nin Bosna'da işleri bitmiş olduğundan yeni askerlerin numunesini göstermek üzere birinci ve ikinci taburların en seçkin, gösterişli ve uzun boylularından dört çavuşu yanına alıp Dersaadet'e dönmek üzere harekete hazır hale gelmiştir[518].

Bosna eyaletinin havi olduğu kazaların Saraybosna sancağı, Travnik sancağı, Bihke sancağı, Banyaluka sancağı, İzvornik sancağı, Yenipazar sancağı, Hersek sancağından ibaret olduğu ve Saraybosna sancağında 7; Travnik sancağında 5; Bihke sancağında 8; Banyaluka sancağında 4; İzvornik sancağında 9; Yenipazar sancağında 10; Hersek sancağında 11 olmak üzere 54 adet kaza bulunduğu tesbit olunmuş[519], Cevdet Efendi, Bosna eyaletinin yeni taksimatına göre haritasını yaptırarak, bir nüshasını Bâbıâlî'ye takdim etmiştir[520]. Bosna eyaletinin ticarî muamelatına gelince: Eyaletin ihracatı 41.005.000; ithalatı 55.606.000 kuruş olup ihracat ile ithalat gelirleri karşılaştırıldığında ithalatın on dört milyon altı yüz bir bin kuruş fazlası olduğu anlaşılmıştır[521].

Ahmed Cevdet Efendi, 21 Cumadelula 1281'de (22 Ekim 1864) teftiş heyeti ile birlikte Banyaluka'dan hareket ile Gradişka'ya gelmiş, ertesi gün orada ikamet ile karşı Gradişka'ya geçip Avusturya yakasını temaşa etmiş, ertesi gün ise vapura binip Sava nehrinden aşağı doğru inip bir gün sonra

[516] *Tezâkir*, nr.24, s.90; *Ma'rûzât*, s.106.

[517] *Tezâkir*, nr.24, göst.yer.

[518] *Tezâkir*, nr.24, s.90-91; *Ma'rûzât*, s.106.

[519] *Tezâkir*, nr.25, s.92-96.

[520] *Tezâkir*, nr.25, s.96-97.

[521] *Tezâkir*, nr.25, s.97-99.

Belgrad'ın karşısında bulunan Zemun'a varmıştır[522]. Burada Belgrad Muhafızı Ferik Ali Paşa ile görüşüp, Belgrad'ın durumunu öğrenmiş[523], Dersaadet'ten Bosna'ya giderken Zemun'a uğramış bulunan Mehmed Kâmil ve Ali Beyler'den kendisine gönderilen emirnâme-i sâmî ile Serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'nın tavsiyenamesini teslim almış, bunların muhtevalarından anlaşıldığına göre her ikisi de Bosna'da teşkil olunan yeni askerler arasına birer rütbe ile kaydolunmalarını istida ettiklerinden, ancak zabitanın seçilmeleri mahallince bilinecek bir şey olduğu gibi, Cevdet Efendi her ne kadar her ikisinin de zabitlik rütbesiyle kaydolunmalarını münasip görmüş ise de taburların zabitleri tamamen seçilmiş olduklarından, ikisinin de açıktan mülazimliğe kaydolunup ve mülazim elbisesi giydirilip, fakat şimdilik birer bölüğe çavuş kaydolunup maaş ve tayinatlarının ol vechile yürütülmesi, gelecek sene açılacak taburlara yerleştirilmeleri, tahrirat ile Cevdet Efendi tarafından Bosna valiliğine bildirilmiş, kendileri de Bosna'ya gönderilmişlerdir[524]. Bir gece de Zemun'da kaldıktan sonra bir Tuna vapuruna binip İrşova'ya, orada dahi bir gece kalıp 27 Cumadelula'da (28 Ekim) Bazyaş'a ve ertesi gün Vidin'e vasıl olan Cevdet Efendi, selh-i Cumâdelûlâ'da (31 Ekim) Boğazköyü iskelesine çıkmış[525] 1 Cumadelahıre'de (1 Kasım) Boğazköyü'nden şömendöfer ile Köstence'ye gelip bir Karadeniz vapuruna binmiş ve 2 Cumadelahıre 1281'de (2 Kasım 1864) Dersaadet'e ulaşmıştır[526].

Cevdet Efendi, vapurdan çıktığı gibi Bosna taburundan aldığı dört çavuşu alıp Bâbıâlî'ye götürmüş, Fuad Paşa'ya göstermiş, Cuma günü selâmlık resminde huzûr-ı hümâyûna arzolunmuş, irâde-i seniyye ile dördü dahi ma'iyyet-i hümâyûnda bulunan yirmi dört çavuşa ilhak buyurulmuştur. Keyfiyyet tahrirat ile Bosna Birinci Alayı Miralayı Ali Bey'e bildirilmiştir[527].

[522] *Tezâkir*, nr.26, s.99; *Ma'rûzât*, s.106.

[523] *Tezâkir*, nr.26, s.100; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[524] *Tezâkir*, nr.26, göst.yer.

[525] *Tezâkir*, nr.26, s.100-104.

[526] *Tezâkir*, nr.26 s.104; *Ma'rûzât*, s.109-110. *Tezâkir* (nr.40, s.83), Dersaadet'e gelmesi için "evâil-i Cumâdelâhıre 1281'i (1-10 Kasım 1864)" veriyor. Chambers (*a.g.t.*, s.168), İstanbul'a gelmesi için "Cumadelahıre 1281 başları (Kasım 1864)" tarihini bildiriyor.

[527] *Tezâkir*, nr.26, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.110; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer.

Ahmed Cevdet Efendi'nin Bosna'daki icraatı pek beğenildiğinden Bosna askerlerine verilmiş olan şeşhanelerden birisinin çakmağına: "*Cevdet Efendi hazretlerinin vukū' bulan himmetlerine taraf-ı askerîden yâdigâr-ı takdîrdir*" ibaresi koydurularak İftihar Nişanı olmak üzere kendisine verilmiştir[528]. Padişah Sultan Abdülaziz, Ahmed Cevdet Efendi Bosna'da iken onu meşihat makamına getirmek istemiş: "*Şimdi tensîkāt-ı askeriyye ile meşgūldür, bu emr-i mühimmi yarıda bırakmak münâsib olmaz*" deyü savuşturulmuş olduğunu Bosna'dan döndüğünde işitmiş, ancak Fuad Paşa'nın yanına gittiğinde şeyhülislâmlık arzusunda olmadığını, sekiz-on sene geçmeden bu makama çıkmağı istemediğini yemin ile temin etmiştir[529].

Padişah Abdülaziz, Boşnakların askerlik hizmeti konusundaki muhalefetlerini bastırmayı başarması ve askerî düzenlemelerdeki mahareti dolayısıyla Cevdet Efendi'ye ikinci rütbeden Osmanî Nişanı vermiştir. Bu olağanüstü bir şereftir ve daha önce hiçbir ilmiye tarikı mensubuna bu ödül verilmemiştir[530]. Cevdet Efendi'nin uhdesine 21 Receb 1281'de (20 Aralık 1864) arpalık olarak Isparta kazası[531], 21 Zilka'de 1281'de (17 Nisan 1865) ise Mihaliç kazası tevcih edilmiştir[532]. Ahmed Cevdet Efendi'nin maaşı ve arpalığı aylık olarak on iki bin kuruşu bulmuştur[533]. Cevdet Paşa'nın daha sonra Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nâzırı iken tanzim ettirmiş olduğu Bosna kıtası haritası da tab'ettirilip bir nüshası padişaha arzolunduğunda, 25 Rebiulevvel 1286'da (5 Temmuz 1869) iradesi alınmış ve harita padişah nezdinde alıkonulmuştur[534].

[528] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.26, s.105; nr.40, s.83; *Ma'rûzât*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.56; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.39; Chambers, *a.g.t.*, s.168-169.

[529] *Tezâkir*, nr.26, s.105-106; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.39-40; Chambers, *a.g.t.*, s.169.

[530] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.24, s.85; nr.40, s.83; *Ma'rûzât*, s.104; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.118; Ertan, *a.g.e.*, s.21; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.39; Sözen, *a.g.e.*, s.90.

[531] DH.SAİD.MEM, 8/12-1.

[532] DH.SAİD.MEM, 8/12-1. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.118), "<12>81" tarihini zikrediyor. Ertan (*a.g.e.*, göst.yer), Mihalic arpalığının verilmesi için tarih vermiyor.

[533] DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.21.

[534] İ.DH, 1294/101707.

Askerî Cezâ Kānûnnâme-i Hümâyûnu'nu Hazırlayan Özel Encümen'de Görev Alması

Vaktiyle askerî daire tarafından Fransız askerî kanunlarından tercüme olunmak suretiyle bir Askerî Ceza Kanunnamesi kaleme alınmış ise de suçların derecesine göre cezaların tertibi ve kanunnamenin tatbikatının icrası için bir özel encümenden geçirilmesi gerekli bulunmuş ve önceden Cezâ Kānûnnâme-i Hümâyûnu Cevdet Efendi tarafından hazırlandığından bu encümende onun da bulunması lüzumlu görülmüş, Bosna'dan avdetine kadar iş tehir olunup, kendisi Bosna'dan döndüğünde Sadrıazam Fuad Paşa'nın başkanlığında askerî ümeradan ve Dâr-ı Şûrâ âzasından bazı kimseler ile Cevdet Efendi'nin de bulunduğu özel encümende Askerî Cezâ Kānûnnâme-i Hümâyûn'u müsveddesi düzeltilip temize çekilmiş, arz olunup iradesi alındıktan sonra neşr ve ilân olunmuştur[535].

Derviş Paşa İle Kozan, Cebel-i Bereket ve Çukurova Islâhatına Memur Buyurulmaları

Kırım Muharebesi'nden beri gayr-i Müslim tebaayı kur'a ile askere almak meselesi ara sıra bahis mevzuu olmuş, bunlardan müstakil bir alay veya tabur veyahud bölük mü yapılmak, yoksa İslâm askerleri ile karışık olarak mı istihdam edilmek, yani bunları nasıl kullanmak meselesi zaman zaman düşünülmüş ise de karar verilmemiş idi. Bu esnada kur'a dairelerinde askere alma gittikçe azaldığından bahisle yine bu mesele ortaya çıkıp Havâss-ı Vükelâ'dan meydana gelen bir encümende bu durum müzakereye açıldığında, Ahmed Cevdet Efendi de bu mecliste bulunduğundan söz alarak: Gavurdağı'nın, yani Cebel-i Bereket'in ısyan halinde olduğunu, Kozan dağlarına Devlet-i Aliyye hükumetlerinin hiç girmediğini, Hısn-ı Mansur tarafı serkeş bir halde olup Akçadağ ve Dersim dahi Gavurdağı gibi ısyan halinde bulunduğunu, buralarının eşkıya yuvaları olup etraftaki canilerin buralara iltica ile hükumetin pençesinden kurtulduklarını ve bu dağlarda birçok aşiretler de ısyan ederek serkeş halde dolaştıklarını, bunlar inzibat altına alınsa nüfusca elimize pek çok sermayenin geçeceğini ve kur'a daireleri teneffüs edeceğini,

[535] *Ma'rûzât*, s.110.

yoksa ısyan halinde bulunanlar haric tutulup yalnız itaat halindeki ahaliye yüklenilirse aslî unsurlara zarar geleceğini, önce buraların ıslâhına himmet olunarak, bir taraftan da gayr-i Müslim tebaadan asker alınmak meselesinin düşünülmesi gerektiğini ifade etmiş, komisyonda Anadolu tarafının ıslâhatı için bir fırka-i askeriyye tanzim kılınmalıdır denilmesi üzerine, bahar mevsiminde bunun yürürlüğe konması kararlaştırılmıştır[536]. Daha sonra "Fırka-i Islâhiye" namıyle bir fırka teşkil olunup Kumandanlığı'na Dördüncü Orduyı hümâyûn Müşîri Derviş Paşa tayin buyurulmuş, Fevkalade Memûriyet-i mahsûsa (Komiserlik) ile Ahmed Cevdet Efendi'nin de birlikte gitmesi münasip görülmüştür[537]. Bosna'dan döndüğünde kendisine havale buyurulan işleri görmek, kanun ve nizam layihalarını kaleme almakla meşgul olmak ve vak'anüvislik vazifesine dair işleri yoluna koymak hulyasında iken Kozan seferi ortaya çıktığından, Cevdet Efendi vak'anüvislik işini gelecek seneye bırakmak mecburiyetinde kalmıştır[538].

Askerin tertibi, sevk ve idaresinin Derviş Paşa'ya, umûr-ı mülkiyyenin Ahmed Cevdet Efendi'ye ait olması kararlaştırılmış[539], toplamı on beş tabur piyade ve iki alay süvari nizamiye ve beş-altı yüz kadar Gürcü, Çerkes ve Kürd atlılarından mürekkep bir kuvvete sahip olan Fırka-i Islâhiye için beş aded şeşhaneli dağ topu hazırlanmıştır[540].

Derviş Paşa ile Cevdet Efendi'nin memuriyetleri esasına dair kaleme alınmış olan talimat müsveddesi padişaha arz olunup 23 Zilhicce 1281'de (18 Mayıs 1865) iradesi alınmıştır[541].

Fırkanın gereken masrafları için Maliye Nezareti'nden bir muhasebeci ve maiyyetine muhasebe kâtipleri ve Cevdet Efendi'nin maiyyetine de birkaç

[536] *Tezâkir*, nr.26, s.106-107; *Ma'rûzât*, s.113-115; Baysun, a.g.m., s.217; Ertan, *a.g.e.*, s.21; C. Eren, a.g.mad., *İA*, XI, 744 b; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.40.

[537] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.26, s.107; *Ma'rûzât*, s.116; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.118; Baysun, a.g.m., göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.41; Tanpınar, a.g.m., s.156; Chambers, *a.g.t.*, s.170; İzgöer, *a.g.e.*, s.32; Sözen, *a.g.e.*, s.90.

[538] *Tezâkir*, nr.26, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.57; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.40.

[539] *Tezâkir*, nr.27, s.135; *Ma'rûzât*, s.119.

[540] *Tezâkir*, nr.27, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.118.

[541] İ.MMS, 30/1267-2.

tahrirat kâtibi tayin ve hepsinin maaşları yüksek dereceden tertip olunup[542], Derviş Paşa'ya müşirlik maaş ve tayinatından fazla olarak aylık on bin, Ahmed Cevdet Efendi'ye ise İstanbul'da aldığı maaş ve arpalığından başka aylık otuz bin kuruş maaş tahsis olunmuştur[543].

24 Zilhicce 1281'de (19 Mayıs 1865) yol hazırlığı tamamlanıp Fırka-i Islâhiye bir alay süvari, yedi tabur piyade, top ve mühimmat ve maiyyet memurları ile beş imparatorluk vapuruna binerek Dersaadet'den hareket etmişlerdir[544]. Derviş Paşa ve Cevdet Efendi, İskenderun ve Beylan yoluyla Amik ovası tarafına geçip, Gavurdağı'nı sol tarafa alıp, Kürddağı ile Gavurdağı arasındaki vadi ile kuzeye gitmeyi ve Ulaşlı aşiretleri mühimmat ve sair levazımlarını Payas ve İskenderun sahillerinden sağladıklarından bu taraftan onları tazyik edip kuşatmayı, Gavurdağı ile Kürddağı arasından ileri hareket etmeyi ve Kürddağı ele alınıp ısyanı bastırmayı kararlaştırmışlardır[545].

Ahmed Cevdet Efendi, bir taraftan Kürddağı ve Gavurdağı ıslâhatıyla meşgulken bir taraftan da Kozan tarafı ıslâhatını hazırlamak ve lazım gelenleri yanına çağırtmak üzere Erkân-ı Harbiye Binbaşılarından Hüseyin Hüsnü Bey'i Kozan tarafına göndermeye niyet etmiş, bir umumî affın münasip olacağı düşünülmüş, daha Dersaadet'de iken buna dair bir beyanname kaleme alınarak bastırılmış ve vapurda bu matbu beyannameler Derviş Paşa ile müştereken mühürlenerek 1 Muharrem 1282 (26 Mayıs 1865) tarihiyle Kozan-oğulları'yla ol nahiyeler ve aşiretler beylerine hıtaben yazılan tahrîrât-ı mahsûsaya birer nüshası eklenerek Hüseyin Hüsnü Bey'e teslim edilmiştir[546].

Derviş Paşa ile Ahmed Cevdet Efendi, 2 Muharrem'de (27 Mayıs) İskenderun kasabasına varmışlar, kasabaya yarım saat mesafede ve Beylan ta-

[542] *Tezâkir*, nr.27, s.135; *Ma'rûzât*, s.118.

[543] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.27, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[544] *Tezâkir*, nr.27, s.135. *Ma'rûzât* (s.131), Fırka-i Islâhiye'nin Dersaadet'ten ayrılış tarihini bildirmiyor. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 a), Cevdet Efendi'nin Kozan'a 1865 yazında fevkalade komiser olarak gönderildiğini kaydediyor. Yazan (*a.g.e.*, s.22), 1860'da Kozan'a fevkalade komiser olarak yollandığını bildiriyor.

[545] *Tezâkir*, nr.28, s.136-137.

[546] *Tezâkir*, nr.28, s.137. *Ma'rûzât* (s.131), tahrîrât-ı mahsûsa tarihini kaydetmiyor.

rafındaki vaki tepeler ve dağlar üzerine çadırlar kurulmuş, süvari ve piyade asâkir-i şâhâne ve edevat ve harp mühimmatı çadırlara çıkarılıp yerleştirilmiştir[547]. Cevdet Efendi, Derviş Paşa ile birlikte bir vapura binerek Payas'a varmışlar, küçük, fakat metin bir kalesi, üstü örtülü kârgîr çarşısı ve kârgîr cami ve medresesi bulunan bu yer harap durumda olup ahalisi de bulunmadığından imarına niyet olunup, havalinin muhafazası ve dağlıların sahil ile irtibatları kesilerek bu taraftan tazyik olunmaları için bir tabur ile burada bulunan Mirliva Hasan Paşa'ya lazım gelen talimat verilerek kendisi bu mevkide bırakılmış ve hemen ol gün vapur ile İskenderun'a dönülüp ordugaha girilmiştir[548]. Yine ol gün Bursalı Hüseyin Hüsnü Bey yanındaki tahrirat ve beyannameler ile Kozan tarafına gönderildiği gibi, Gavurdağı ve Kürddağı taraflarındaki kabileler ve aşiretlere de ayrıca bir hayli beyanname irsal olunmuştur[549]. Ertesi gün Girit'ten bir beylik vapuru ile bir tabur daha gelmiş, bu tabur dahi karaya çıkarılıp çadırlara yerleştirilmiştir[550]. "Mecidiye" adlı fırkateyn vapuru İskenderun limanında bırakılıp, diğer beş vapur iade edilmiştir[551]. Halep Valisi Süreyya Paşa gelip Kürddağı ve Gavurdağı hakkında malumat verdiği gibi, Adana Valisi Ali Rıza Paşa da gelip Gavurdağı ve Kozan dağları hakkında bilgi vermiştir[552]. Adana Valisi Ali Rıza Paşa, 12 Muharrem 1282'de (6 Haziran 1865) Sadaret makamına hıtaben Payas'tan gönderdiği arizasında Üzeyr Sancağı esbak Kaymakamı Mustafa Paşa'nın Payas'ta oturan kızının yanına eşkıyayı toplayıp yoldan gelip geçenlere zarar verdiğini, kendisinin ve oğlu Mehmed Bey ile kızı Sultan'ın ve beraberinde bulunan Mustafa Paşa'nın haremi Fatıma Hatun ile oğlu İskender Bey'in Payas limanından vapura bindirilip İskenderun iskelesine ve buradan da Rusya posta vapuruna konulup Dersaadet'e sevkolunmaları hususunu arzetmiştir[553]. Sonra Reyhaniye aşireti Boybeyisi Mürsel-zade merhum Ahmed Paşa'nın

[547] *Tezâkir*, nr.28, s.139; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[548] *Tezâkir*, nr.28, s.139-140; *Ma'rûzât*, s.131.

[549] *Tezâkir*, nr.28, s.140; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[550] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.132.

[551] *Tezâkir*, nr.28, s.140; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[552] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.132.

[553] A.MKT.MHM, 336/7-1.

oğlu Mustafa Şevki Bey gelip Hacılar nahiyesi Beyi Paşo Bey'i birlikte getirmiş, Paşo Bey Devlet-i Aliyye'nin verdiği emirlere itaatle hizmet edeceğine söz vermiş, bu suretle Hacılar itaate alınmış, Tiyekli Kara Bey-zade Mehmed Bey de gelip görüşmüş, böylece bir taraftan da Tiyek ve Ekbez nahiyeleri dahi itaate girmişlerdir. Paşo Bey ile Mehmed Bey askerlere zahire ve levazımat sağlamak üzere yerlerine iade edilmişlerdir[554].

İskenderun'dan hareket ile Beylan kasabasına çıkılıp oradan Kırıkhan yoluyla Amik ovasına inilip evâsıt-ı Muharrem 1282'de (5-14 Haziran 1865) Gavurdağı eteğinde "Soğuksu" mevkiine çadırlar kurulmuştur[555]. Gavurdağı pek sarp olduğundan askerin çantaları ve kunduraları Beylan kasabasında bırakılmış ve çantaya bedel Rumeli usulünde birer dağarcık yaptırılmış ve askere çarık giydirilmiştir[556]. Fırka-i Islâhiye'nin ağırlıklarını nakl için evvelce Antakya tarafından tertip edilmiş olan iki yüz beş baş hayvanın yüz tanesi ahalinin ileri gelenleri tarafından teberru olunduğu gibi[557], Reyhaniye aşireti tarafından elli[558], Beylan kasabası ahalisi tarafından otuz[559], Hacılar nahiyesi halkı tarafından da yirmi beş baş hayvan takdim olunmuştur[560]. Geri hattının muhafazası için Reyhaniye aşireti Boybeyisi Mustafa Bey'e Halep'ten

[554] *Tezâkir*, nr.28, s.140; *Ma'rûzât*, s.132-133.

[555] *Tezâkir*, nr.28, s.141. İ.DH, 538/37378-15'te Derviş Paşa ile Cevdet Efendi'nin "24 Muharrem 1282'de (18 Haziran 1865)" Sadarete takdim ettikleri arizalarında, Beylan kaymakamlığı'na bağlı "Soğuksu" adlı merhalede çadırların kurulduğunu arzettikleri ifade olunuyor.

[556] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.134.

[557] *Tezâkir*, nr.28, s.141; *Ma'rûzât*, s.133-134. İ.DH, 538/37378-7'de "15 Muharrem 1282'de (9 Haziran 1865)" Derviş Paşa ile Cevdet Efendi'nin Deli Bekir Hanı'ndan Sadarete takdim eyledikleri arizalarında da Antakya sancağından iki yüz beş baş hayvandan yüz tanesinin teberru olunduğu, bu hayvanların Hâssa Birinci Ordu-yı hümâyûn'un İkinci Sür'at Talî'ası Tabûru'na teslim olunduğu bildirilmiştir.

[558] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.134. İ.DH, 538/37378-6'da aynı tarihli arizalarında, Antakya sancağında Reyhaniye aşireti ahalisi tarafından Fırka-i Islâhiye'nin naklinde kullanılmak üzere elli beş hayvan takdim olunduğu arzolunmuştur.

[559] *Tezâkir*, nr.28, s.141; *Ma'rûzât*, göst.yer. İ.DH, 538/37378-9'da yine aynı tarihli ve İ.DH, 538/37378-13'de "23 Muharrem 1282" tarihli iki arizada, Beylan kasabasından otuz baş hayvan hibe olunduğu arzedilmiştir.

[560] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s. 134. İ.DH, 538/37378-8'de yine "15 Muharrem 1282" tarihli arizalarında, Gavurdağı'nın güneydoğusunda Hacılar nahiyesinden yirmi beş baş hayvan takdim olunduğu bildirilmiştir.

almakta olduğu muvazzafa harclarından fazla olarak elli süvari harcı verilmiş ve hemen ileriye hareket olunarak Hacılar nahiyesi hududuna varılmış ve orada Kürddağı cihetinde bir lece' olup, Hacılar nahiyesi ile bu lece' arasındaki "Kargılı" mevkiinde ordu kurulmuştur[561]. Burası Maraş'tan İskenderun'a gelen caddenin geçit yeri olup Amik ovasına çıkacak yeri ve Maraş sancağının sınırı olan bir derbend ve boğaz olmağla bu mevkide "Orduköyü" namıyle bir köy kurulmasına teşebbüs olunmuş ve Hacılar nahiyesinden buraya otuz hane indirilip iskân edilmesi için Paşo Bey'e emir verilmiştir[562]. Ertesi gün buradan da hareketle üç saat ilerisindeki Tiyek önüne varılıp burada da ordu kurulmuştur. Hacılar, Tiyek ve Ekbez nahiyeleri beyleri ve ağaları buraya gelip itaatlerini arzetmişlerdir. Burada bir kışla inşasına başlanmış ve bu üç nahiye birleştirilerek teşkil olunan kazaya merkez olmak üzere kışla yanında birkaç yüz hanelik bir kasaba kurulmasına başlanmış ve önceden buraya hassa taburları ayak basmış olduğundan "Hassa kasabası" adı verilmiştir[563]. Hassa kasabasının mevkii Maraş'a on beş ve Beylan kasabasına on iki saat olup, bu kasaba İskenderun iskelesinden Maraş'a giden caddenin üzerinde ve tam yarı yerindedir. İki dağ arasında bulunan lece' kenarındaki taşlıklar içinde iki köy teşkil edilip, burada ikamet eden Adumanlı Ekradı kavmiyyet bakımından Kürddağı'na bağlı iseler de bu lece' Gavurdağı tarafında ve Hassa kasabasının civarında bulunduğundan, bu iki köy dahi Hassa kazasına bağlanmışlar ve üç nahiyenin ileri gelenlerinden birer ve Ermeni taifesinden dahi bir âza seçilip dört âzadan mürekkep bir kaza meclisi teşkil ve hariçten bir müdür tayin edilip, Hassa kasabasında bir sıbyan mektebi yapılmak üzere aylık yüz kuruş hocalık maaşı tahsis ve zabitler ile elli altı nefer zaptiye askeri tertib olunmuş ve köylerde yeniden muhtarlar seçilerek köylerin defterleri Bâbıâlî'ye takdim olunup, her birine mühürler kazdırılıp gönderilmesi ve bir de naip naspedilip irsal olunması arzolunmuştur[564].

[561] *Tezâkir*, nr.28, s.141; *Ma'rûzât*, s.133-134. İ.DH, 538/37378-15'te Derviş Paşa ile Cevdet Efendi'nin "24 Muharrem 1282 (18 Haziran 1865)" tarihli arizalarında, Soğuksu'da birkaç gün ikametten sonra geçen Pazartesi günü hareket olunarak Cuma günü Hacılar, Tiyek ve Ekbez nahiyeleri önünde bulunan sahaya çadır kurduklarını bildirdikleri kaydediliyor.

[562] *Tezâkir*, nr.28, s.142; *Ma'rûzât*, s.134.

[563] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[564] *Tezâkir*, nr.28, s.142-143; *Ma'rûzât*, s.134-135.

Gavurdağı nahiyelerinin vergileri yeniden tertip olunmak üzere bakayaları affolunup, buna karşılık inşa edilen Hassa kışlasına kereste getirmeleri tenbih edilmiştir[565]. Her sene Payas ve Kilis taraflarına gelen kur'a memurları askerlikleri gelen kur'a sahiplerinin hepsini asker kaydederek savuşup gittiklerinden, bu durumda bütün ahalinin askere alınması gerekip bu da mümkün olamayacağından, yeniden nüfus tahriri ile kur'a çekilmesi ve kur'a bakayasının affedilmesi ahaliye ilân kılınmış ve tahrîr-i nüfûsa başlanıp süratle tamamlanmış, askere alınacaklar babaları ve akrabaları ile beraber 13 Haziran'da -yani Miladî 25 Haziran'da- ordugaha gelip gece kalmışlar, ol gece Abdülaziz'in cülûs-ı hümâyûn gününe tesadüf etmekle şehirlerde yapılan şehrayinlere bedel, Tiyek önünde vaki İncesu çadırlarında ve karakol yerleri olan yüksek tepelerde ateşler yakılarak ve toplar atılarak şenlikler yapılmış ve ertesi gün kur'a çekilmiştir[566]. Hacılar nahiyesine tabi Karafakılı aşireti kur'a davetine gelmediklerinden Miralay İbrahim Bey'in tertip ve geceleyin sevk eylediği birkaç tabur piyade askeri Karafakılı aşiretinin bulundukları dağın zirvesine çıkıp sabah ansızın aşireti basarak ekserisini yakalayıp orduya getirmişler ve hemen kur'aya dahil olunmuşlardır[567]. Bu vaka Kürddağı'nın ele geçmesine ve Kilis ve Halep yolunun açılmasına sebep olmuş, çünki bu vaka diğer nahiyelere dehşet verdiğinden Hacı Ömeroğlu Deli Halil artık Kürddağı'nda duramayıp Kürddağı'nda Kerkütlü nahiyesindeki Kayabaşı köyüne geçmiş, bunun üzerine Kürddağı ağaları ordugaha gelip gitmeye başladıkları gibi, Kilis üzerinden Haleb'e giden yol açılmış, Reyhaniye aşireti Boybeyisi Mürsel-zade Mustafa Bey, geri hattını muhafaza etmekte olduğundan İskenderun iskelesinden her türlü levazımat emniyetle gelmeye ve bu yolla Halep'ten levazımat sağlanmaya başlanmış, Kürddağı ahalisi de vergi bakayalarına mahsuben fırkaya zahire ve hayvan getirmeye başlamışlardır[568]. Neticede Kürddağı ele geçtiğinden Fırka-i Islâhiye'nin meşguliyetleri Gavurdağı'na münhasır kalmış, Maraş'ta bulunan "Keferdiz" adlı nahiye hariç Kürddağı müstakil bir kaza yapılarak Şehzade İzzeddin Efendi'nin namına

[565] *Tezâkir*, nr.28, s.143.

[566] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer.

[567] *Tezâkir*, nr.28, s.143; *Ma'rûzât*, s.135.

[568] *Tezâkir*, nr.28, s.143-144; *Ma'rûzât*, s.135-136.

nisbetle buraya "İzziyye" denilmiş, Kürddağı'nda hep âzası Kürd ağalarından olmak üzere bir kaza meclisi teşkil olunmuştur[569].

Hassa kazası beylerine gelince: Hacılar nahiyesinden Paşo Bey ile Tiyek nahiyesinden Kara Bey-zade Mehmed Bey'e hayatta oldukları müddetçe aylık ikişer bin kuruş tahsis ile Mehmed Bey, Rumkale kazası müdürlüğü'ne ve Paşo Bey Elbistan kazası müdürlüğü'ne tayin olunup, ikisine birden "Kapucubaşılık" rütbesi verilmesi arzolunmuştur[570]. Ekbezli Ahmed Bey'e hayatta bulunduğu müddetçe aylık yedi yüz elli ve biraderi Hacı Bey'e iki yüz ve Paşo Bey'in birader-zadesi Mehmed Bey'e üç yüz kuruş maaş tahsis edilmiş, Ahmed Bey'in birader-zadesi Ali Bey'e yine kayd-ı hayât şartıyla aylık beş yüz kuruş maaş verilerek kendisi maiyyette alıkonulmuş, Ahmed Bey'in diğer biraderi Ali Bey dahi bir münasip hizmette kullanılmak üzere tavsiyename ile Adana'ya gönderilmiştir[571]. Tiyekli Mehmed Bey intizama uymayan bir adam olduğundan, geceleyin biraderini, karısını ve çocuklarını yanına alıp Kapulu Derbendi'ne çıkıp Ulaşlılar ile muhabereye başlamış ve Tiyek ahalisinin dahi kendisiyle birlikte hareket etmelerini teklif etmişse de kimse kendisinin yanında olmadığından pişmanlık duyarak Fırka-i Islâhiye'ye sığınmışsa da özrü kabul edilmekle beraber artık kendisine rütbe ve memuriyet verilemeyeceği bildirilmiş, o da Antakya'da yerleşmek için izin istemekle aylık bin kuruş maaşla Antakya'ya gönderilmiştir[572]. Paşo Bey ise Elbistan'a varıp hükumet icrasına başlamış, sonra "kapucubaşılık" rütbesinin iradesi de gelmiştir[573]. Daha sonra kendisine "mirülümeralık" rütbesi dahi tevcih olunmuştur[574].

Fırka-i Islâhiye'nin ağırlıklarını nakletmek için bu esnada Adana'dan yüz elli, Tarsus'tan yüz bargir semerleri ile beraber takdim olunup gönderil-

[569] Sadaretten Derviş Paşa ve Cevdet Efendi'ye yazılan şukka (A.MKT.MHM, 339/34); *Tezâkir*, nr.28, s.145; *Ma'rûzât*, s.136.

[570] *Tezâkir*, nr.28, s.145-146; *Ma'rûzât*, s.136-137.

[571] Sadaretten Maliye Nezareti'ne yazılan tezkire (A.MKT.MHM, 339/34-1); *Tezâkir*, nr.28, s.146.

[572] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.137.

[573] *Tezâkir*, nr.28, s.146; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[574] *Ma'rûzât*, s.137.

miştir[575]. Hassa ve İzziyye kazaları inzibat altına alındıktan sonra Gavurdağı'nın doğu tarafındaki "Kenar nahiyeleri" denilen Kürd nahiyelerinin ıslâhına başlanılmıştır. Şöyle ki: Ekbez nahiyesine bitişik olan Kerkütlü nahiyesi Kürdleri Şıhlar aşiretinden olmak hasebiyle Reş Ağa-zade Mehmed Ağa'ya tabi bulunup, yine bu nahiyenin içerisindeki Kayabaşı köyü ahalisi de Okçu İzzeddinlü aşiretinden olup, Deli Halil buraya iltica etmekle bunlar alenî ısyan halinde bulundukları gibi, bu nahiyenin kuzeyindeki Çerçili, Hanağzı ve Kürdbağçesi ve Eğintili nahiyeleri ahalisi de Okçu İzzeddinlü aşiretinden olduklarından Deli Halil'e destekte bulunmuşlardır[576]. Çerçili nahiyesi eşkıya ocağı olup bunların terbiye edilmesi gerektiğinden, Çerçili eşkıyası ise ekinlerini toplayıp, zahirelerini çuvallara doldurup Ulaşlı dağlarına çıkmak istedikleri öğrenildiğinden, Çerçili önünde bulunan Nigolu kalesi civarında iskânlarına karar verilmiş bulunan Delikânlu aşireti sıkıntıya düşdüklerinden Çerçili ekinlerini onlara kaldırtmak uygun görülmüş, Çerçili üzerine üç bölük süvari ve üç tabur piyade nizamiye askeri gönderilmiş, Mürsel-zade Mustafa Bey dahi öncü olmak üzere bir miktar Reyhaniye atlısı da onlara katılmış, Çerçili eşkıyası perişan edilip bazıları esir edilerek Hassa kasabasına dönmüşlerdir[577]. Bu sırada Delükânlı aşireti dahi Çerçili ekinlerini toplayıp çadırlarına avdet etmişlerdir. Askerin dönüşünden sonra Çerçili eşkıyası ovaya inerek intikam için Delükânlılar'a taarruz etmişlerse de bu aşiret uyanık bulunarak müdafaaya başlayıp bunları püskürtmüşlerdir[578].

3 Safer 1282 (26 Haziran 1865) tarihli Sadaret tezkiresiyle arzedilen: 1. Üzeyr Sancağı esbak Kaymakamı Mustafa Paşa'nın büyük oğlu Dede Bey'in yakın vakitte yakalanması; 2. Ordu-yı hümâyûnun ileriye doğru hareketi halinde posta yolu olan Payas sahilinin tamamiyle emin hale getirilmesi; 3. Ordu-yı hümâyûnca zahire ve saire sevki için talep olunan beş yüz nefer Arnavud askerinin Yanya'dan getirtilmesi uzayacağından, ol mikdar aske-

[575] *Tezâkir*, nr.28, s.146; *Ma'rûzât*, göst.yer. İ.DH, 538/37378-4'te Paşo Bey'in emir buyurulan elli mekâre bargirin alındığını aşiretlere tebliğ eylediği, diğerlerinin ise padişahın ordu-yı hümâyûnuna bağışlandığı Mehmed Nurullah imzasıyla Fırka-i Islâhiye'ye bildirildiği yazılıdır.

[576] *Tezâkir*, nr.28, s.147; *Ma'rûzât*, s.138-139.

[577] *Tezâkir*, nr.28, s.147-148; *Ma'rûzât*, s.139.

[578] *Tezâkir*, nr.28, s.148; *Ma'rûzât*, göst.yer.

rin Kırca ve evlâd-ı fâtihân taraflarından acele tedârükü için Selanik valisi paşa hazretlerine derhal telgraf çekilip, temin edilecek askerlerin süratle sevk edilmesi; 4. Antakya ahalisi tarafından yüz; Hacılar nahiyesinden yirmi beş; Reyhaniye aşireti ahalisi tarafından da elli baş hayvanın hibe olunup bunun kabulü niyazında bulundukları, ancak bazı memurlar merkeze gayretlerini göstermek için bu gibi teşviklerde bulunduklarından, buna dikkat edilmesi hususları, 4 Safer tarihiyle sadır olan padişahın iradesi ile emredilmiştir[579].

Hassa kazasının mühim işleri halledilip inşa olunan kışlanın tamamlanmasıyla muhafazası için dahi bir tabur piyade ve bir bölük süvari nizamiye askeri bırakılarak 15 Safer 1282'de (8 Temmuz 1865) Fırka-i Islâhiye ile Tiyek önünden hareket olunarak üç saat ilerisindeki Kerkütlü nahiyesi önünde "Alagöz-gediği" adlı yerde bir gece kalınıp, ertesi Çerçili nahiyesi önüne gelinmiş ve Nigolu kalesi civarında çadırlar kurulmuştur[580]. Nigolu kalesi Maraş'tan Amikovası yoluyla Antakya'ya ve Belen yoluyla İskenderun iskelesine ve Halep ve Ayıntab ve Kilis ve İzziyye taraflarından Çukurova'ya giden yolların kesişme yeri olarak bu havalinin kilidi durumunda mühim bir yer olduğundan, burada bir kışla olmak üzere kalenin tamirine ve Kerkütlü tarafında vaki ve kaleye bakan tepeye "Cevdet Efendi Kulesi" ve Çerçili boğazında "Derviş Paşa Kulesi" adıyle iki kule inşasına ve bir taraftan da Kerkütlü nahiyesinin nüfus tahririne başlanmıştır[581]. Nigolu kalesi tamir olunup burası kışla yapılmış, bundan sonra Kerkütlü, Çerçili, Hanağası, Kürdbağçesi ve Eğintili nahiyeleri ve Kürddağı'ndan Keferdiz nahiyesi ve arada "Dumdumovası" denilen verimli ovalar birleştirilerek bir büyük kaza teşkil olunmuş ve "Islâhiye" adı verilmiştir[582]. Haleb'e bağlı olan Delükânlu aşireti ve Maraş'a bağlı Çelikânlu aşireti Dumdumovası'nda iskân olunup çeşitli köyler kurulmuş ve bu kazaya merkez olmak üzere Nigolu kalesi civarında bir kasaba inşasına ve bir hükumet konağı binasına başlanmıştır[583]. Delikânlu ve Çelikânlu ağalarından bazıları birer miktar haneler ile birlikte Islâhiye kasa-

[579] İ.DH, 538/37378-16.

[580] *Tezâkir*, nr.28, s.149; *Ma'rûzât*, s.139-140.

[581] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.140.

[582] *Tezâkir*, nr.28, s.149-150; *Ma'rûzât*, s.140-141.

[583] *Tezâkir*, nr.28, s.150.

basında iskân edilmiş ve burada bir meclis teşkil olunup, Islâhiye liva merkezi olmak üzere İzziyye, Hassa ve Bulanık kazaları dahi buraya katılıp Maraş mutasarrıflığına bağlı olmak üzere bir kaymakamlık teşkil edilmiş, Kabartay Uleması'ndan Cafer Efendi, aylık beş yüz kuruş maaş ile Islâhiye müftülüğü'ne tayin olunmuştur. Payas Sancağı Kaymakamı Şevki Efendi, Islâhiye kaymakamlığına getirilmiş, onun yerine dahi Halep Eyaleti Meclis-i Kebîr Âzası'ndan ve Fırka-i Islâhiye maiyyetinde bulunan Veys Efendi memur edilmiştir[584]. Hacılar, Tiyek ve Ekbez nahiyelerinin vergileri Kilis defterlerinde kayıtlı iken Kürddağı'yla beraber bunların dahi a'şâr ve vergileri Islâhiye'ye bağlanarak Kilis ile alakaları kesilmiştir[585]. Ekbez Beylerinden Ahmed Bey, İslâhiye'ye gelip Derviş Paşa ve Ahmed Cevdet Efendi ile görüştüğünde Haleb'e gidip oraya yerleşmek istediğini bildirmiş, aylık dokuz yüz kuruş tahsis edilmesini istediğinde derhal maaş buyuruldusu yazılmış ve kendisine ruhsat verilmiş ve Haleb'e gönderilmiştir[586]. Çerçili nahiyesi haydut yatağı olup Fırka-i Islâhiye'nin korkusundan çil yavrusu gibi dağılmışlar, asıl yerlileri yerlerinde kalıp itaat etmişler, ahalisinin ekseri Ulaşlı dağlarına çıkmışlar, kalanlara iltifat olunup, firarilerin köyleri yakılıp, bundan sonra yurtlarında ev yapmaları yasak edilmiştir[587].

Kerkütlü nahiyesinin nüfus tahriri tamamlanıp Islâhiye kasabasında kur'aları çekilmiş, kenar nahiyeleri Kürdleri dahi itaat etmekle bunların dahi nüfus tahririne başlanmış, tahririn hıtamında onların da kur'aları çekilmiştir[588]. Deli Halil'in Kerkütlü nahiyesine bağlı Kayabaşı köyünde gizlendiği anlaşıldığından bir sabah ansızın basılmış, asâkir-i şâhânenin hücumlarına tahammül edemeyip sarp yollardan Ulaşlı dağlarına firar etmiş, o da Dede Bey gibi Ali Bekir-oğlu Ali Ağa'ya sığınmış, lakin hayvanları ve ağırlıkları askerler tarafından ganimet olarak alınmıştır[589].

[584] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.141.

[585] *Tezâkir*, nr.28, s. 150-151.

[586] *Tezâkir*, nr.28, s.151; *Ma'rûzât*, s.141-142. A.MKT.MHM, 339/34'de Halep'te yerleşmek isteyen Ahmed Bey'e aylık yedi yüz elli kuruş maaş tahsis olunduğu belirtiliyor.

[587] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.142.

[588] *Tezâkir*, nr.28, s.151-152; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[589] *Tezâkir*, nr.28, s.152; *Ma'rûzât*, s.142-143. İ.DH, 538/37378-10'da Cevdet Efendi'nin "15 Muharrem 1282 (9 Haziran 1865)" tarihli Deli Bekir Hanı'ndan Sadaret makamına gön-

Bu sırada Fırka-i Islâhiye'yi taltif için Padişah Yaveri Miralay Rauf Bey Islâhiye'ye gelmiş ve Mürsel-zade Mustafa Bey'in biraderi Mehmed Bey ile Payas hanedanından İmam Bey'in oğlu Ahmed Bey'e silahşörlük verilerek Rauf Bey ile beraber Dersaadet'e gönderilmişlerdir[590]. Ulaşlı ağalarından Karayiğit-oğulları ve Kaypak-oğulları ve Çen<e>d-oğulları Fırka-i Islâhiye'ye gelip itaatlerini arzetmişler, Karayiğit-oğlu Kadir Ağa'nın köyü buraya yakın olduğundan Islâhiye'de kendisine bir ev yapmak ve haftada bir-iki gün gelip gitmek üzere evâil-i Rebiulevvel 1282'de (23 Temmuz-1 Ağustos 1865) Islâhiye Meclis âzalığı'na tayin olunmuştur[591]. Ulaşlı ağalıkları dört tane iken üçü itaat etmekle meydanda yalnız Ali Bekir-oğulları ile onlara katılan Dede Bey ve Deli Halil kalmıştır. Islâhiye'den Yarpuz üzerine çıkıp oradan Ali Bekir-oğulları üzerine varılmak gerektiğinden Yarpuz yolunun sarplığı öğrenilerek bu yol terk ile Bulanık kazasına çıkıp buradan bir yol aranmak münasip görülmüş, evâil-i Rebiulevvelde Islâhiye mevkiinin muhafazası için bir tabur piyade nizamiye askeri bırakılıp Fırka-i Islâhiye ile hareket ve Hanağzı köyü yolu ile Islâhiye'ye beş saat mesafede ve Kaypak-oğlu nahiyesinin bitişiğinde bulunan Bulanık kazasına tabi Kişnez karyesine çıkılıp çadırlar kurulmuştur[592]. Hemen Karayiğit-oğlu, Kaypak-oğlu ve Çen<e>d-oğlu nahiyelerinde kur'a çekilmek üzere nüfus tahririne başlanılmış, bir ay önce Bulanık kazası içine girmiş olan bir tabur piyade nizamiye askeri burada Fırka-i Islâhiye'ye katılmıştır[593]. Kişnez ahalisi, Fırka-i Islâhiye'nin hareketini duydukları gibi köylerini terk ile civarlarındaki dağlara çekilmişler ve harmanlarını bırakmış-

derdiği tahriratında, Dede Bey'in umumî aftan faydalanmayı kabul etmeyip haydutluktan vazgeçmeyeceğinin anlaşıldığı, kendisinin Ulaş reislerinden Alibekir-oğlu Ali Ağa'nın yanına gittiğinin tahkik olunduğu, Ali Ağa'nın yanından ayrıldığında yakalanması için yollara lüzumu kadar bekçiler konulduğu bildirilmiştir. Yine A.MKT.MHM, 336/7'de Adana Valisi Ali Rıza Paşa'nın "12 Muharrem 1282 (6 Haziran 1865)" tarihli Sadarete hıtaben Payas'tan gönderdiği arizasında, Üzeyr Sancağı esbak Kaimmakamı Mustafa Paşa'nın oğlu Dede Bey'in umumî aftan faydalanmayı düşünmediği ve dağdan inmeyi kabul etmediği cevabını verdiğinden yakalanmasının gerektiği kaydedilmiştir.

[590] *Tezâkir*, nr.28, s.153.

[591] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer. *Ma'rûzât* (s.143), Islâhiye Meclis âzalığı'na tayin tarihini vermiyor. Çen<e>d ifadesine *Tezâkir*'de "Çend"; *Ma'rûzât*'da "Çendik" şeklinde rastlanılıyor.

[592] *Tezâkir*, nr.28, s.153-154; *Ma'rûzât*, s.143-144.

[593] *Tezâkir*, nr.28, s.154; *Ma'rûzât*, s.144. Çen<e>d ifadesi, *Tezâkir*'de "Çend"; *Ma'rûzât*'da "Çendik" şeklinde geçiyor.

lardır. Harmanların muhafazası için etrafına karakollar kurulmuş, Kişnez ahalisinin harmanlarını döğmeleri ve zahirelerini alıp samanlarını satmaları için haber gönderilmiş, bunlar gelip harmanlarını döğmüşler ve samanlarına fiat takdir edilip paraları verilmiştir[594]. Bulanık'taki tabur bu kerre Fırka-i Islâhiye'ye katılmış olduklarından bu vakte kadar olan hesaplarını kesmeleri emrolunmağla, tabur Bulanık'ta bulunduğu müddetçe erzak ve saire muhtarlar marifetiyle köylerden toplanıp verilmiş olup, bunların muhasebesi görülmüş, taburdan alacakları olanlara bunların ödenmesi emrolunmağla, bir fiat konulup Bulanıklılar da bunu kabul ettiklerinden Gavurdağlılar Fırka-i Islâhiye'nin adaletine hayret ederek devlet tarafına meyletmişlerdir[595].

Buradan Ali Bekir-oğlu üzerine hareket edilmek gerektiğinden Çukurova'ya inip oradan Kıyı nahiyesi üzerine çıkmağa ve asilerin üzerine bu taraftan yürüyüp onları cezalandırmağa karar verilmiş, Çukurova tarafına geçildikte artık bütün işler Adana eyaletiyle olacağından Halep ve Maraş taraflarındaki kaza ve nahiyeler ile hesapların kesilmesi münasip görülmekle durum her tarafa ilân edilmiş, alacaklar tamamen ödenip Halep ve Maraş cihetleriyle ilişkiler tamamen kesilmiştir[596]. İskenderun caddesinin muhafazasına memur olan Mürsel-zade Mustafa Bey ve Halep zaptiyeleri akdemce iade olunduğundan bu kerre Halep Mevkii Feriki Seyyid Paşa dahi Kişnez'den Haleb'e iade edilmiş, yanlarında yalnız Mirliva Yaver ve Hüsnü Paşalar kalmış, ancak bu esnada Mirimiran Arslan Paşa ile Eleşkirdli Mehmed Bey beş-altı yüz kadar Çerkes, Gürcü ve Kürd atlılarıyla gelip Fırka-i Islâhiye'ye katılmışlardır[597]. Bu sırada Kozan'da efkâr-ı umûmiye ikiye ayrılmış, bir kısmı Kozan-oğulları'nın emirlerine itaatte devam ettikleri gibi, diğer kısmı ise Fırka-i Islâhiye'ye itaat eylemeyi tercih etmişler, nitekim Kozan'ın ileri gelenlerinden bazıları Fırka-i Islâhiye'ye gelip gitmeye başlamışlardır. Hatta Şarkī Kozan Müdürü Yusuf Ağa'nın biraderi Hacı Bey ile Haçin Müftüsü Mehmed Efendi ve Kozan-ı Şarkī'nin ileri gelenlerinden bazıları Fırka-i Islâhiye'ye itaat etmenin selâmet olduğunu Yusuf Ağa'ya ihtar ile nasihat etmişlerse de ken-

[594] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[595] *Tezâkir*, nr.28, s.154-155.

[596] *Tezâkir*, nr.28, s.156.

[597] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.145.

dilerini dinlemediğinden bunlar Kurd İsmail Paşa nezdine varıp oradan da Fırka-i Islâhiye'ye gelmişlerdir. Bunun üzerine Yusuf Ağa azl olunup, yerine biraderi Hacı Bey Kozan-ı Şarkī müdürü naspedilmiş ve yüz nefer zaptiye yazması için eline buyuruldu verilmiş ve arkadaşlarıyla Şarkī Kozan'a gönderilmiş ve Hacı Bey memuriyetine başlamıştır[598]. İsmail Paşa dahi maiyyetindeki müfreze ile Kozan-ı Şarkī'ye girip Haçin kasabasına bir saat mesafesi olan Rumgöz ovasında çadırlarını kurmuştur[599].

Çukurova'da kışlayan Türkmen aşiretlerinden Afşar aşiretinin ol esnada Sivas eyaletine bağlı olan Aziziye sancağında Sarız arazisinde iskânına teşebbüs olunmuş, ancak mahallî olarak kolaylaştırılacak yerde zorluk çıkarılmış olduğundan Afşar Beyi Çerkes Bey-zade Hacı Bey, Kozanoğlu Hacı Bey ile birlikte Fırka-i Islâhiye'ye gelerek halini bildirip, mahallî hükumetten şikâyet etmiş, istidası Fırka-i Islâhiye'de uygun görülmüştür. Çünkü Afşar aşireti yazın Uzunyayla'da, kışın Çukurova'da bulunup, bu esnada Uzunyayla'da birçok Çerkes muhacirleri iskân olduğundan ve yaylalar Çerkes muhacirlerine verilmiş olduğundan ona bedel kendilerine iskân için bir yayla gösterilmek lazım gelmiş, Sarız arazisi onların Uzunyayla'daki yaylaklarına yakın olmak hasebiyle bu arazinin kendilerine tahsisi için emirler yazılmıştır[600]. Bu havalideki aşiretler hep gasp ve hırsızlıkla tanınıyorlardı. Mesela altı yüz haneden ziyade olan Delikânlu aşiretine nisbetle dört yüz haneden ibaret Çelikânlu aşiretinin hırsızı daha fazla ve etrafa zararları daha çok idi. Bu havalideki aşiretlerin en ziyankârı Tecirli aşireti olup etrafı yağmalıyorlar idi. Tecirli aşiretinin çoğu Bulanık kazasına bağlı ve Çukurova'da vaki "Haruniye" adlı ormanlıklar içinde kışlarlar idi[601].

Bu sene bütün aşiretler yaylaya gitmekten men olunmuşlar, hatta Reyhaniye aşireti bile Amik ovasında bulundukları yerlerde kalmışlar, bu esnada Fırka-i Islâhiye'nin Çukurova tarafına geçip Kıyı nahiyesinde çadırlarını kuracaklarını duyduklarında, Tecirli ve Cerid aşiretleri yerlerinde durmaları

[598] *Tezâkir*, nr.28, s.156-157; *Ma'rûzât*, s.146-147.

[599] *Tezâkir*, nr.28, s.157; *Ma'rûzât*, s.147.

[600] *Tezâkir*, nr.28, s.157-158; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[601] *Tezâkir*, nr.28, s.158; *Ma'rûzât*, s.147-148.

lazım gelirken, Fırka-i Islâhiye henüz Bulanık kazasına varmadan Reisleri Kara Kethuda başlarında olduğu halde birçok Tecirli Haruniye'den kalkıp, Bulanık kazası içinden Gavurdağı'nı aşıp, yaylaya gitmek üzere hareket eyledikleri haberi alınmış, vurulmaları için Bulanık'taki tabura emir verilmiş, Kara Kethuda oymağı vurulup geriye iade olunmuş ve hayli hayvanları alınmıştır[602].

Evâsıt-ı Rebiulevvel 1282'de (2-11 Ağustos 1865) Mirliva Yaver Paşa, Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Hüseyin Bey ile birlikte bir bölük süvari ve bir-iki tabur piyade nizamiye askeri ile keşif için Kıyı nahiyesine gönderilmiş ve Tecirliler kışla yerlerinde durup, Gavurdağı eteklerinde dolaşmamaları için tekrar kendilerine tenbih olunması için Yaver Paşa'ya emir verilmiştir. Yol esnasında Kara Kethuda takımına tesadüf eden Yaver Paşa'ya Tecirli eşkıyası mukabele ettiklerinden, üzerlerine hücum olunarak yirmi iki neferleri tutulmuş, bir hayli hayvanları alınıp Kıyı nahiyesine götürülmüş ve Mirliva Hasan Paşa Payas'tan oraya gelip Kıyı nahiyesinin merkezi olan Hacı Osmanlı köyünün üst tarafı ordugah olmak üzere seçilmiş olduğundan, Hüseyin Bey bir takım süvari ile dönerken yine Kara Kethuda takımına tesadüf ile üzerlerine hücum ettikte, eşkıya etrafını alarak onu tutmak üzere iken yakın yerde bulunan bölükler tüfenk sesini işitip ol tarafa seğirterek yetişip kendisini kurtarmışlar, bu mukatelede bir süvari mülazimi, bir çavuş ve iki nefer yaralanmış, Tecirliler'den on beş kadar maktul ve yaralı olduğu gibi birkaçı canlı ele geçirilmiş ve bir hayli hayvanları alınmıştır[603].

Adana Valisi Ali Rıza Paşa, 22 Rebiulevvel 1282 (13 Ağustos 1865) tarihli Sadaret makamına sunduğu arizasında beyan ettiği gibi, Derviş Paşa ile Cevdet Efendi'nin talepleri üzerine Bereket dağının Maraş sancağına tabi Bulanık nahiyesinin Kişnez köyüne hareket etmiş[604], yine Ali Rıza Paşa, 27 Rebiulevvel 1282 (18 Ağustos 1865) tarihiyle Sadaret makamına takdim ettği ikinci arizasında ise, yirmi altı gün Fırka-i Islâhiye maiyyetinde bulunarak Bereket dağı mülhakatından olup Çen<e>d ve Alibekir-oğlu adlı reislerin

[602] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.148.

[603] *Tezâkir*, nr.28, s.158-159. *Ma'rûzât* (s.145-148), Yaver Paşa ile Hüseyin Bey'in Kıyı nahiyesine gönderilme tarihini bildirmiyor.

[604] A.MKT.MHM, 340/92-1.

idarelerinde bulunan yerler ile Kıyı köyleri olarak adlandırılan Hacı Osmanlı, Dereli ve Ekbez nahiyelerinde nüfus tahriri, kur'a-i şer'iyye ve gerekli ıslâhatın Fırka-i Islâhiye tarafından yerine getirildiğini, Derviş Paşa ile Cevdet Efendi Cebel-i Kozan havalisine azimet eylediklerinden, kendisinin de Ada-na'ya döndüğünü ifade etmiştir[605]. Nitekim Fırka-i Islâhiye 25 Rebiulevvel 1282'de (16 Ağustos 1815) Kişnez köyünden hareketle Çukurova tarafına inerek, gece Kişnez'e dört saat mesafesi olan "Bacburnu" adlı yerde gecelemiş, ertesi gün oradan da hareketle Hacı Osmanlı köyünün üst tarafında tayin olunan ordu yerinde çadırlar kurulmuş, maiyyette mevcut olan dokuz tabur piyade nizamiye askerleri yerli yerine konulup ve süvari alayı ile Gürcü, Çer-kes ve Kürd atlıları köyün alt tarafında ve Çukurova'dan sayılan düzlüğe yer-leştirilmiş, böylece Hacı Bekir-oğlu her tarafından abluka edilmiştir[606]. Hacı Osmanlı köyü Gavurdağı'nın bir vadisinde bir ucu Çukurova'nın kenarında ve bir ucu yukarıya doğru uzanmış bir köy olup, bunun üst tarafında ve gü-neybatısında sırt üzerinde çadırlar kurulmuş, etrafındaki tepeler tutulmuş ve burada bir kule inşasına başlanmış, Gavurdağı eteklerinde Çukurova'nın en verimli yerlerinden olan burada yeni bir kasaba inşası da kararlaştırılmıştır[607]. Kıyı köyleri öteden beri Küçük Ali-oğulları'nın idareleri altında bulunup, Ali Bekir-oğulları'nın dahi buralarda bir dereceye kadar nüfuzları geçerli ol-duğundan bu köylerin ahalisi Ali Bekir-oğlu Ali Ağa ile ona katılan Dede Bey'in destekçisi iseler de ordu ile üzerlerine konulmuş olduğundan ve zahi-ren de olsa itaate mecbur olduklarından ileri gelenleri daima ordugâha gelip gitmeye başlamışlardır. Hacı Osmanlı köyü merkez olmak üzere Kıyı nahi-yesi bir kaza yapılıp "Osmaniye" adı verilmiş, Çukurova'dan Tecirli ve Ce-rid aşiretlerinin kışlak yerleri ve Ulaşlı'dan Çen<e>d-oğlu nahiyesi bu kazaya ilhak olunmuştur[608]. İşte bu sırada Ulaşlı'dan Kaypak-oğlu nahiyesi Bulanık kazasına ve Karayiğit-oğlu nahiyesi Islâhiye kazasına ve Kapulu oymağı Has-

[605] A.MKT.MHM, 343/1-1. Vesikada bu isim, "Cend" şeklinde veriliyor.

[606] *Tezâkir*, nr.28, s.159.

[607] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.146.

[608] *Tezâkir*, nr.28, s.160-161; *Ma'rûzât*, s.149. Çen<e>d ifadesi, *Tezâkir*'de "Çend"; *Ma'rûzât*'da "Çendik" şeklinde yer alıyor.

sa kazasına katılmıştır[609]. Halep eyaletine bağlı olan Velikânlı aşireti ise Islâhiye kazasına ilhak olunmuştur[610]. Hacı Osmanlı köyünün hükumet konağı, sair miri binalar ve cami ve mektep inşasıyla bir kasaba şekline konulmasına teşebbüs olunmuş, Osmaniye Kazası Meclisi Âzalığı'na Osmaniye kasabası ileri gelenlerinden Arslan Kurd Ağa ve Akyar köyü kethudası, yani muhtarı ve Ulaşlı Ağaları'ndan Çen<e>d-oğlu Molla Ağa tayin olunmuş, Tecirli Müdürlüğü unvanıyle Tecirli Rüstem Ağa meclis âzası'ndan itibar olunmuş ve âzalara münasip miktar maaşlar tahsis edilmiştir. Osmaniye kasabasında bir elverişli bina hükumet konağı yapılmıştır[611].

Tecirli ve Cerid boybeyleri ve kethudaları ordugâha gelip gitmeye ve kendilerine ait olan işlere bakmaya başlamışlardır. Fakat Tecirli Kara Kethuda korkusundan gelmemiştir. Halbuki birkaç defa vurulup hayli büyük ve küçük baş hayvanı ele geçirilmiş olduğundan, gelip hayvanlarını alması için kendisine haber gönderilmiş ve teminat verilmişse de gelmeye cesaret edemeyip bu hayvanlar açık arttırmaya konulmuş, bir miktarı satılmış, geriye kalanlar dahi değer kıymeti ile askere verilmiş, Tecirli aşireti vergi bakayasına mahsup edilmiştir[612].

Kars-ı Zülkadriyye kazasına tabi ve Kozan hududundaki Sunbas nahiyesi Beyi Gökveli-oğlu Ahmed Bey ile Sunbas'a bağlı Yağıbasan nahiyesi Kethudası Gençoğlan-oğlu Ahmed Ağa gibi bazı zatlar da bu esnada Osmaniye'ye gelip gitmeye ve etrafda bulunan aşiret beyleri ve ağaları itaatlerini arzetmeğe başlamışlardır[613]. Bu durumda Kozan tarafına gitmek lazım gelmiş ise de eşkıyanın toplandığı yer olan Ali Bekir-oğlu nahiyesini boş bırakmak caiz olamayacağından bu cemiyeti dağıtmak ve bu havalideki ıslâhatı sağlamak gerekli görülmüştür[614].

[609] *Tezâkir*, nr.28, s.161; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[610] "19 Rebiulahır 1282 (9 Eylül 1865)" tarihiyle Sadaretten Maliye Nezareti'ne yazılan tezkire (A.MKT.MHM, 341/45).

[611] *Tezâkir*, nr.28, s.161-162; *Ma'rûzât*, s.149-150. Yine bu isim, *Tezâkir*'de "Çend"; *Ma'rûzât*'da "Çendik" şeklindedir.

[612] *Tezâkir*, nr.28, s.162-163; *Ma'rûzât*, s.148.

[613] *Tezâkir*, nr.28, s.164; *Ma'rûzât*, s.150.

[614] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

Ahmed Cevdet Efendi, Derviş Paşa ile birlikte iki bölük nizamiye ile keşif için dağa çıkmış, Osmaniye üzerindeki dağın en yüksek yerine varmışlar, ordugahtan iki saatlik mesafe miktarı ayrıldıklarında meğer eşkıya karşı dağlarda olduklarından onları gördükleri gibi üzerlerine ateş etmişler, fakat kimseye bir şey olmamış, Derviş Paşa'nın seçtiği bir tepe üzerine çıkıp müdafaaya hazırlanmışlar, ancak eşkıya onların üzerlerine hücuma cesaret edememekle geriye yaver gönderip iki tabur asker getirtip kurtulmuşlardır[615]. Bundan sonra Derviş Paşa yedi tabur seçmiş, zaiflerini ordugâhta bırakmış, hepsine çarık giydirmiş ve askerin her birine çanta yerine Rumeli usulünde keçi derisinden yapılmış bir dağarcık vermiş ve askerin altı günlük peksimetleri ve kâfi miktar cebehanelerini bu dağarcıklara koydurmuş, bu dağlarda at işlemediğinden Derviş Paşa'dan binbaşılara kadar bütün subaylar birer katıra binmişler, üç aded şeşhaneli dağ topu ile bir havanı Derviş Paşa katırlara yükleyip harekete hazırlanmıştır[616]. 1 Rebiulahır 1282'de (22 Ağustos 1865) iki yüz kırk nefer Gürcü ve Çerkes süvarileri Arslan Paşa'nın maiyyetinde öncü olarak dağa çıkmaya başlamışlar, Derviş Paşa onların arkalarından Fırka-i Islâhiye ile hareket etmiş, Üzeyr sancağı hanedanından İmam Bey iki yüz nefer Payaslı piyade asâkir-i muvazzafa ve Kıyı nahiyesinden iki yüz kadar nefîr-i âmm ile birlikte Müşir Paşa ile birlikte gitmişler, Çen<e>d, Kaypak ve Karayiğit-oğulları dahi birkaç yüz Ulaşlı tüfeng-endaz ile birlikte hareket etmişlerdir[617]. Ahmed Cevdet Efendi, kumandan vekâletiyle ordugahta kalıp, ancak askeri uğurlamak için yanına altı bölük piyade alıp askerin arkasından hareket etmiş, Gençoğlan-oğlu Ahmed Ağa'yı da beraber götürmüş, önceden Derviş Paşa ile birlikte keşif için çıkmış oldukları dağın zirvesine ulaşmıştır[618]. Karşıdaki Ali Bekir-oğlu yaylası üzerinde eşkıya cemiyeti görünmüş, arada büyük bir vadi olduğundan, Derviş Paşa bu vadiyi aşmak için taburları harekete geçirmiş, kendisi de ileri gitmiş, bir şeşhaneli topun ağzını yukarı kaldırıp bir kobuz attırmış, kobuz eşkıya topluluğunun ortasında patlamış,

[615] *Tezâkir*, nr.28, s.164-165.

[616] *Tezâkir*, nr.28, s.165; *Ma'rûzât*, s.150.

[617] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer. *Ma'rûzât* (s.150-151), Fırka-ı Islâhiye'nin öncülerinin hareketini "1 Rebiulevvel 1282 (23 Temmuz 1865)" olarak kaydediyor. Çen<e>d ifadesinin *Tezâkir*'de "Çend"; *Ma'rûzât*'da "Çendik" şekilleri görülüyor.

[618] *Tezâkir*, nr.28, s.165; *Ma'rûzât*, s.151.

eşkıya dağılmış, Arslan Paşa'nın süvarisi eşkıya üzerine saldırmışlar, eşkıyayı takip edip ol havaliden kovmuşlardır. Bu esnada Ali Bekir-oğlu Ali Ağa'nın küçük biraderi olup "Deli Fakı" diye maruf olan Ahmed Ağa birkaç yüz eşkıya ile askerin sağ cenahındaki vadilerden çıkıp dümdar (artcı) taburunun üzerine ateş etmiş, taburun önünde giden cerrah binbaşısı ile birkaç neferi vurup düşürmüş, ileride bulunan Miralay İbrahim Bey iki bölük şeşhaneci ile dönüp Deli Fakı üzerine ateş ederek hücum eylemiş, Deli Fakı takımı bozulmuş ve aşağı doğru kaçmışlardır[619]. Bu arada Derviş Paşa dahi geri dönüp yaralıları ordugaha iade etmiş, daha sonra askerler ile yine ileri gitmiş, Ahmed Cevdet Efendi oradan dönüp ordugaha gelmiş, yaralıların tımarına ihtimam etmiştir. Bazıları kurtulmuş ise de cerrah ile bazı neferler fevt olmuşlardır. Bundan sonra dağlılar asâkir-i şâhâne üzerine hücuma cesaret edememişlerdir[620].

Kozan'da bulunan Yaver Hüseyin Hüsnü Bey ol gün Kozan'dan dönüp gelmiş, Batı Kozan Ağası Ahmed Ağa'nın babası Ömer Ağa, Sis Müftüsü Mehmed Efendi ve Batı Kozan'ın itibarlı ileri gelenleri ve aşiret ağaları, Doğu Kozan'ın müdürü'nün biraderi Halil Bey Osmaniye'ye gelmişler, Ahmed Cevdet Efendi onlarla görüşmüş, Derviş Paşa'nın dönüşüne kadar müsafir etmek üzere onlara çadırlar kurdurmuş ve kendilerini alıkoymuştur. Ahmed Cevdet Efendi, her gün sabahleyin hastaları ve karakolları dolaştıktan sonra, çadırına gelip, askerî ve mülkî işleri gözden geçirmiş, akşam üzeri yine mevkileri dolaşarak müsafirler ile görüşmelerde bulunmuştur[621].

Derviş Paşa, Ali Bekir-oğlu nahiyesine girip harp ederek ileriye doğru hareket etmekte iken, Ahmed Cevdet Efendi civar köy ve kazalardan topladığı nefîr-i âmm askerlerinden her gün bir fırkayı ve zahire ve saireyi Derviş Paşa nezdine göndermiş, böylece Derviş Paşa fırkasının her gün kuvveti tazelenmiş ve Osmaniye delükanlılarından akçe ile celp eylediği çocuklar vasıtasıyle Derviş Paşa ile daima haberleşmede bulunmuştur[622].

[619] *Tezâkir*, nr.28, s.165-166; *Ma'rûzât*, s.151-152.

[620] *Tezâkir*, nr.28, s.166-167; *Ma'rûzât*, s.152.

[621] *Tezâkir*, nr.28, s.167; *Ma'rûzât*, s.152-153.

[622] *Tezâkir*, nr.28, s.168; *Ma'rûzât*, s.154.

Derviş Paşa, Küllü köylerine kadar eşkıyayı kovalamış, eşkıya takatsiz kalmış, Dede Bey ve Deli Halil çok zor durumda kalarak Derviş Paşa'ya dehalet etmişler, o dahi onlara eman verdiğinden gelip teslim olmuşlardır[623]. Asker açıkta ve bulundukları dağlarda soğuk ziyade olduğundan Derviş Paşa, Ahmed Cevdet Efendi'nin fikrini sorduğunda, o da askerin yedi-sekiz gün kadar dağlarda harp ile meşgul olduklarından yorgun bulunduklarını, çadırlarına gelip dinlenmeleri gerektiğini ve Kozan işlerinin mühim ve öncelikli olduğunu ve hemen dönmesinin münasip olacağını bildirmiş, o dahi dönüp ordugaha yaklaştığında Ahmed Cevdet Efendi onu karşılamaya çıkmış, Dede Bey ve Deli Halil de yanında olduğu halde gelmiş ve muharebe esnasında ele geçen eşkıyayı dahi bağlı olarak getirmiştir. Asâkir-i şâhâne muzafferane dağdan inip Kozanlılar onları temaşa ederken gelip çadırlarına yerleşmişlerdir[624]. Ömer Ağa ve arkadaşları Derviş Paşa ile görüşmüşler ve kendilerine hediyeler verilmiş, hepsi 13 Rebiulahır 1282'de (3 Eylül 1865) Erkân-ı Harbiye Binbaşılarından Yaver Hüseyin Hüsnü Bey ile birlikte Kozan'a gönderilmişlerdir[625].

Kozan'a gitmek gerektiğinden evvela keşif için Erkân-ı Harbiye'den Ahmed Muhtar Bey bir miktar süvari ile ileri gönderilmiş, evâsıt-ı Rebiulâhır 1282'de (1-10 Eylül 1865) Fırka-ı Islâhiye ile Osmaniye'den hareket ederek Cihan nehrinden geçip bir gece Hemite kalesi harabesi civarında ve Cihan nehri kenarında ve bir gece dahi yine Çukurova'da gecelenmiş, Osmaniye'den hareketin üçüncü günü erkenden Sis kasabasına varılmış ve kasaba haricinde ordu kurulmuştur. Doğu Kozan müdürü'nün biraderi Halil Bey birlikte bulunmağla Erkân-ı Harbiye çadırında müsafir edilmiş, Karayiğid, Kaypak ve Çen<e>d-oğulları dahi piyade tüfeng-endazlarıyla birlikte gelmiş olduklarından onlara da ordugahta çadırlar kurulmuştur[626]. Kozan ahalisi yaz mevsiminde hepsi yaylaya gitmiş olduklarından Sis kasabasında birkaç bekçiden

[623] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[624] *Tezâkir*, nr.28, s.169; *Ma'rûzât*, s.154-155.

[625] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer. *Ma'rûzât* (s.155), Ömer Ağa ve arkadaşlarının Kozan'a gönderilme tarihinden bahsetmiyor.

[626] *Tezâkir*, nr.28, s.169-170; *Ma'rûzât*, s.155-156. Çen<e>d ifadesine *Tezâkir*'de "Çend"; *Ma'ruzât*'da "Çendik" şeklinde yer veriliyor.

başka kimse bulunmadığından ve Kozanoğlu Ahmed Ağa tarafından karşılanmak için kimse gönderilmemiş olduğundan bu ısyanına delil sayılmıştır. Sis'te kışlayan Sarkıntılı aşireti henüz yaylalarından inmemişler, Sis ahalisi de henüz hanelerine dönmemişlerdir. Fırka-i Islâhiye için Sis kasabasında askerin bir iki aylık zahiresi biriktirilmedikçe askerî harekât yapılamayacağından Adana'dan zahire getirtilmiştir. Sis ahalisinin kasabaya gönderilmeleri için Ömer Ağa'ya tahrirat yazılmış, oğlu Ali Bey hem ahaliyi sevk etmek ve hem de biraderi Ahmed Ağa'nın ordugaha gelmesi lüzumunu ihtar etmek üzere geri gönderilmiştir. Sis halkı da Sis'e gelmeğe başlamışlardır[627]. Sabık Kozanı Şarkī Müdürü Yusuf Ağa Gürleşen'de bulunup, ısyanda olduğuna nazaran daha önce azledilmiş, yerine biraderi Hacı Bey tayin edilmiş, Fırka-i Islâhiye içinde bulunan diğer kardeşleri Halil Bey ise artık Kozan'da ikamet edemeyeceğini bildirip Sivas'ta yerleşmek üzere kendisine maaş tahsisini istida etmiş, kayd-ı hayât şartıyla kendisine aylık iki bin beş yüz kuruş maaş tahsis ve beratı gelinceye kadar yedine buyuruldu verilip Istabl-ı âmire Müdürlüğü payesi arzolunmuştur[628]. Sis kasabası haricindeki meydanda taş ve kireç ile bir minber inşa olunmuş, Cuma günü alay imamlarından biri hutbe okuyup, bütün ordu halkıyla Cuma namazı kılınmıştır. Sis kasabasındaki cami imamı için bir hıtabet beratı gönderilmesi Bâbıâlî'ye arzedilmiştir[629]. Haçin Müftüsü Mehmed Tevfik Efendi Sis'e gelerek Doğu Kozan'ın durumuna dair malumat vermiş, Kozan-ı Şarkī Müdürü naspolunan Hacı Bey, cansiparane çalışacağını, fakat kendisine de biraderi Halil Bey gibi hayatta bulunduğu müddetçe kâfi miktarda maaş verilmesini ve bu maaşın Kayseriyye emvalinden alınmak üzere şimdiden tahsis edilmesini reca ettiğinden hayatta bulundukça Kayseriyye emvalinden alınmak üzere aylık iki bin beş yüz kuruş Hacı Bey'e, bin kuruş küçük biraderi Mısdık Bey'e maaş tahsis edilmiş, Mehmed Tevfik Efendi'ye dahi Haçin mal sandığından almak üzere aylık üç yüz kuruş müftülük maaşı almak üzere birer kıta buyuruldu yazılarak buyuruldusu kendisine verilmiş, diğerleri dahi sahiplerine gönderilmiş ve keyfiyyet Bâbıâlî'ye bildirilmiştir[630].

[627] *Tezâkir*, nr.28, s.170-171; *Ma'rûzât*, s.156-157.

[628] *Tezâkir*, nr.28, s.172; *Ma'rûzât*, s.157-158.

[629] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.158.

[630] *Tezâkir*, nr.28, s.173; *Ma'rûzât*, s.158-159.

Reyhaniye aşireti bir müdürlük şekline sokulmuş ise de ahalisi hala çadırlarda ikamet eylemekte olduklarından, burasının bir kaza şekline konulması ve bir hükumet konağı ile miri binalar inşa olunması kararlaştırılmış ve Reyhaniye Müdürlüğü, Reyhaniye Boybeyisi Mürsel-zade Mustafa Bey'e ihale olunmuş ve keyfiyyet Bâbıâlî'ye arzedilip Halep vilayetine de bildirilmiştir[631].

Ali Bekir-oğlu Ali Ağa Fırka-i Islâhiye'ye gelip itaat edeceğine söz vermiş olduğundan, 1 Cumadelula 1282'de (21 Eylül 1865) Sis'e gelmiş, hemen Dede Bey ile Deli Halil'in yanına müsafir edilmiş, kendisine ihtimam gösterilmiştir. Onun dehaletiyle Gavurdağı ıslâhatının arkası alınmış ise de bu durumda itaat altına alınmamış olan yalnız biraderi Deli Fakı kalmıştır[632].

Hüseyin Bey, Batı Kozan Ağası Ahmed Ağa'yı ikna ederek birlikte orduya geleceklerini bildirmiş, Derviş Paşa, Ahmed Ağa gelmezse dahi Hüseyin Bey'in dönmesi için acele ettiğinden Cevdet Efendi, Hüseyin Bey'in dönmesi için ona mektup yazmış, nitekim arası çok geçmeden Hüseyin Bey, Kozan-oğlu Ahmed Ağa'yı da alıp 1 Cumadelula'da birlikte Sis'e getirmiştir. Ahmed Ağa ile birlikte babası, biraderleri ve adamları da Sis'e gelmişlerdir[633]. Ayrıca Kozan'ın Ulema ve Sulehası'ndan Hacı Ömer Efendi de bu sırada Sis'e gelmiş, Ahmed Cevdet Efendi, ona ihtiramda bulunmuş ve mal sandığından almak üzere kendisine aylık yüz kuruş maaş tahsis edip buyuruldusunu kendisine teslim etmiştir[634].

Doğu Kozan'ın ahvaline gelince: Yusuf Ağa'nın taraftarları azalmakta olup yanında yalnız Tapan nahiyesi kethudaları kalmış, Yusuf Ağa'nın kayınpederi olup Selimlü Kethudalarının Reisi Yusuf Kethuda da Sis'e gelmiştir. Yusuf Ağa da Kozan-oğlu Ahmed Ağa'nın dehaletini işittiğinde hemen Sis'e gelerek itaatini arzetmiştir[635]. Bu durumda Kozan gailesi esasen bitmiş olduğundan, Ahmed Cevdet Efendi, Kozan-oğlu Ahmed Ağa'ya rütbe-i Mî-

631 *Tezâkir*, nr.28, s.173-174; *Ma'rûzât*, s.159.

632 *Tezâkir*, nr.28, s.174; *Ma'rûzât*, s.159-160.

633 *Tezâkir*, nr.28, s.174-175; *Ma'rûzât*, s.160.

634 *Tezâkir*, nr.28, s.175-176; *Ma'rûzât*, s.160-162.

635 *Tezâkir*, nr.28, s.176; *Ma'rûzât*, s.162.

rimîrânî ile Bursa eyaletine bağlı Kütahya sancağını vermiş, Fuad Paşa'ya hitaben Kozan-oğlu Ahmed Ağa'nın orduya geldiğini, mirimiranlık ile Kütahya kaymakamlığı'na memur olunduğuna dair bir telgrafname kaleme almış, 5 Cumadelula 1282 (25 Eyül 1865) günü Derviş Paşa ile birlikte imza ederek telgrafnameyi göndermişler, ertesi gün Fuad Paşa'dan gelen cevapnâmei sâmîde kendisine "Paşa" unvanı verilmesi bildirildiğinden Kozan-oğlu'na üniforma giydirilmiş, "Ahmed Paşa" unvanıyle Kütahya sancağı kaymakamlığı verilmiş, alay ile kasabaya gönderilmiştir[636]. Kendisine alacağı memuriyet maaşından fazla olarak iki bin beş yüz kuruş maaş tahsis edildiği gibi, biraderi Ali Bey'e de hayatta oldukça bin kuruş maaş tahsis edilmiştir. Babaları Ömer Ağa'ya da kayd-ı hayât şartıyla aylık dört bin kuruş maaş tahsis kılınmış, geri kalan ömrünü Konya tarafında geçirmek üzere kendisine bir çiftlik verilmesi için kendisine söz verilmiş ve lazım gelen kağıtlar hazırlanmıştır[637]. Diğer beylerden bir kısmının Ömer Ağa ile birlikte Konya'da, diğerlerinin de Kayseriyye veya Sivas'ta yerleştirilmeleri ve mahallerine gönderilmeleri için lazım gelenlere emirler verilmiş, herbirine münasip miktar maaşlar tahsis olunup, buyurulduları da gönderilmiştir[638].

Ahmed Ağa (Paşa) Mersin'den vapura binerek İzmir'e ve oradan da memuriyet yeri olan Kütahya'ya ve babası Ömer Ağa da Konya tarafına gitmek üzere 13 Cumadelula 1282'de (3 Ekim 1865) Adana valisiyle birlikte Sis'ten çıkarılmışlar, yine Kozan-oğulları'ndan Hüseyin Ağa-zade Mehmed Ağa'nın Kayseriyye'de, Derviş Ağa-zade Ahmed Ağa ile Mehmed Ağa'nın oğulları Hamza ve Mustafa Beyler'in Kayseriyye sancağına bağlı Develi kazası dahilindeki Everek kasabasında ikametlerine karar verilmekle, hayatta bulundukça Kayseriyye emvalinden almak üzere Hüseyin Ağa-zade Mehmed Ağa ile Derviş Ağa-zade Ahmed Ağa'ya aylık sekizer yüz, Mehmed Ağa'nın oğlu Hamza Bey'e altı yüz, biraderi Mustafa Bey'e iki yüz kuruş maaş tahsis ile buyurulduları ellerine verilmiş, ikamet mahallerine gönderilmişlerdir[639].

[636] *Tezâkir*, nr.28, s.176-178; *Ma'rûzât*, s.162-163.

[637] *Tezâkir*, nr.28, s. 178; *Ma'rûzât*, s.163.

[638] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.163-164.

[639] *Tezâkir*, nr.28, s.178-179; *Ma'rûzât*, s.164.

Ömer Ağa Adana tarafında vefat etmekle, kendisine tahsis edilmiş olan dört bin kuruş maaşından oğullarına münasip miktar maaşlar tahsis olunup ikamet etmek üzere Konya'ya gönderilmişlerdir[640]. Yusuf Ağa'ya önce kendi istidası üzerine Maraş'ta ikamet etmek üzere aylık iki bin beş yüz kuruş tahsis olunmuş iken, bundan feragat edip yine kendi istidası üzerine ikamet yeri Sivasla değiştirilmiş, bir ara Sivas'tan da feragat ile Dersaadet'e gitmek istidasında bulunup, sonra bundan da vazgeçmiş, her gün karar değiştirdiğinden Fırka-i Islâhiye'de Erkân-ı harbiye çadırlarında alıkonulmuş, biraderi Halil Bey de gerek kendisinin ve gerekse Yusuf Ağa'nın evlad u ıyallerini alıp Sivas'a götürmüştür[641].

Bu sırada Sis'te pek şiddetli bir kolera ortaya çıkmıştır. Dede Bey ve Ali Bekir-oğlu Ali Ağa Adana'da ikamet etmeyi tercih etmeleriyle oraya gönderilmişlerdir[642]. Deli Halil ise Fırka-i Islâhiye ile hareketi tercih ettiğinden onunla Yusuf Ağa ve Sunbas nahiyesi Beyi Gökveli-oğlu Ahmed Bey Fırka-i Islâhiyye ile Sis'ten hareket etmişler, üçüncü gün Feke'ye varılmıştır. Kolera ise şiddetle devam etmiş, dağa çıkarken bir taraftan cenazeler gömülmüş, bir taraftan da koleraya tutulanlar hayvanlara bindirilip konak mahallerine götürülmüşlerdir. Feke'ye varıldığında İsmail Paşa dahi Haçin tarafından müfrezesi ile oraya gelmiş, iki asker birbirini görüp memnun olmuşlar, lakin fırkada hastalık olduğundan Derviş Paşa ile Ahmed Cevdet Efendi kendilerini karantina altına almışlar, ancak yine de iki fırka asker birbirlerine karıştıklarından kolera ortaya çıkmıştır[643].

Haçin Müftüsünün ihtarı üzerine Doğu Kozan Müdürü Hacı Bey'in maaşına beş yüz kuruş zamm olunarak maaşının üç bine çıkarılması ve Kayseriyye meclis âzalığında istihdam olunmak üzere Kayseriyye kaymakamlığına tahrirat gönderilmiş, onun yerine Doğu Kozan müdürlüğüne Adana eşrafından biri memur edilmiştir[644]. Hacı Bey ise Kayseriyye'ye giderken Aziziye

[640] *Tezâkir*, nr.28, s.179; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[641] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.164.

[642] *Tezâkir*, nr.28, s.179; *Ma'rûzât*, s.165.

[643] *Tezâkir*, nr.28, s.180; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[644] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.165-166.

tarafında fevt olmuştur[645]. Ve Haçin müftüsünün hizmetine mükâfeten üç yüz kuruş olan maaşına iki yüz kuruş zamm olunmuştur[646]. Kozan üç kazaya, yani Sis, Beylanköy ve Haçin kazalarına ayrılıp, Doğu Kozan'ın Sis'e yakın olan köyleri Sis kazasına, Beylanköy'e yakın olan köyleri Beylanköy kazasına ilhak olunduğu gibi, Feke de Beylanköy'e bağlanmıştır[647]. Kars-ı Zülkadriyye kazasının Tatarlı nahiyesi ile Sunbas nahiyesi Savrun nahiyesi ile birleştirilmiş ve Cihan nehri boyunda iskân olunan aşiretler dahi buraya getirilmiş ve Kars-ı Zülkadriyye kazası dahi Kozan sancağına ilhak olunarak dört büyük kazadan mürekkep büyük bir sancak teşkil edilip Adana eyaletine bağlanmıştır[648]. Kozan Sancağı Kaymakamlığı Mirliva Hüsnü Paşa'ya ihale olunmuş ve rütbesine mahsus olan maaş ve tayinatından fazla olarak kendisine beş bin kuruş maaş tahsis kılınmıştır[649]. Sis müftüsüne iki yüz elli kuruş maaş tahsis olunduğu gibi, Tapan Uleması'ndan Küçük Mehmed Efendi iki yüz elli kuruş maaş ile Beylanköy müftüsü naspolunmuş, her kazaya naipler, müdürler tayin kılınmıştır[650]. Kozan sancağı için yeniden süvari ve piyade bir tabur zaptiye tertip olunup, Gençoğlan-oğlu Ahmed Ağa tabur ağası naspolunmuştur. Karacalar aşireti Kethudası Vezir Ağa dahi Sis merkezi yüzbaşılığına tayin kılınmıştır[651].

Sis kasabası liva merkezi yapılmış, kışlamak üzere bir tabur Beylanköy'e, bir tabur da Gürleşen köyüne gönderilmiştir. Bir miktar nizamiye şeşhaneci ile biraz da asâkir-i muvazzafa Feke kalesine yerleştirilmişlerdir[652]. Lakin kolera Fırka-i Islâhiye'ye pek ziyade zarar vermiş, vefatlar artmış ve bir gece Delil Halil de koleraya tutulup ertesi gün vefat etmiştir[653]. Bunun üzerine Derviş Paşa geri dönmek arzusunda bulunmuş, Ahmed Cevdet Efendi de

[645] *Ma'rûzât*, s.166.

[646] *Tezâkir*, nr.28, s.180.

[647] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.166.

[648] *Tezâkir*, nr.28, s.180-181; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[649] *Tezâkir*, nr.28, s.181; *Ma'rûzât*, s.166.

[650] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[651] *Tezâkir*, nr.28, s.181; *Ma'rûzât*, s.166.

[652] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.166-167.

[653] *Tezâkir*, nr.28, s.181; *Ma'rûzât*, s.167.

onun fikrine iştirak etmiş, fakat bu esnada Maraş Mutasarrıfı Aşir Paşa da fevt olmuştur[654]. Yusuf Ağa süpheli tavırlarından dolayı Sivas'a doğru gönderilmek bahanesiyle Kozan'dan çıkarılıp, Sivas'taki evlad u ıyaliyle birlikte Samsun'da indirildikten sonra bir vapura konulmuş ve İstanbul'a gönderilmek üzere oğlu Ali Bey ile birlikte Kurt İsmail Paşa'ya teslim edilmişlerdir[655]. Cevdet Efendi, dönüşte Beylanköy'e uğramak istediğinden Feke'den Beylanköy'e varılmış, gece Kozan-oğlu Ahmed Paşa'nın harem dairesinde Ahmed Cevdet Efendi, selâmlık dairesinde Derviş Paşa kalmışlardır. Beylanköy'den de hareket olunup oraya on sekiz saat mesafesi olan Sis'e dönülmüştür[656]. Kozan'ın mülkî işleri Hüsnü Paşa'ya; askerî işleri Kurt İsmail Paşa'ya havale edilmiş olup, Mirliva Yaver Paşa Adana tarafı kumandanlığına tayin edilmiştir. Kış mevsimi yaklaştığından alay ve taburların kışlakları tayin olunup takım takım kışlaklarına gönderilmiş, Derviş Paşa ile Cevdet Efendi'nin yanlarında beş tabur kalmıştır[657].

Derviş Paşa ile Ahmed Cevdet Efendi, kışı İstanbul'da geçirip gelecek mevsim baharda gelip ıslâhata devam etmek üzere aralarında karar vermişler, Adana ve Tarsus yolu ile Mersin'e gelip oradan da Taif vapuruyla Dersaadet'e gitmek üzere Sis'ten hareket etmişler ve iki saat beride olan yerde çadır kurmuşlar, gidişlerini de 24 Cumadelula 1282 (14 Ekim 1865) tarihli bir telgraf ile Bâbıâlî'ye bildirmişlerdir[658].

Yusuf Ağa, Fırka-i Islahiye'nin koleradan dolayı ortaya çıkan perişanlığını kendisi için müsaid görmüş, bütün Kozan'ı zapt ile yeniden bir asi hükumet teşkil etmek üzere harekete geçmiş, İsmail Paşa tarafından Sivas'a doğru gönderilir iken bir gece Göbelli köyünde geceledikten sonra Pağnik köyüne varıp yanında bir zabit ve yedi süvari olduğu halde bir gece daha orada kalmışlar, gizlice haberleştikleri bir grup eşkıya gelip zorla Yusuf Ağa'yı alıp zabit ile neferleri bir eve hapseylemişlerdir. Doğu Kozan'da ne kadar hırsız ve eşkıya

[654] *Tezâkir*, nr.28, s.182; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[655] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.167.

[656] *Tezâkir*, nr.28, 182; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[657] *Tezâkir*, nr.28, s.183; *Ma'rûzât*, s.167.

[658] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer. *Ma'rûzât* (s.168), Bâbıâlî'ye çekilen telgraf tarihini belirtmiyor.

güruhu var ise Yusuf Ağa'nın başına toplanmış, Gürleşen, Haçin, Kütün ve Feke yollarını kesmişler, Sunbas nahiyesi dahilindeki Kırıntı köyü halkı da kendisine tabi olmuşlar, bu hadiseyi İsmail Paşa iki gün sonra duyarak gerekli tedbirleri almaya başlamış, Derviş Paşa ile Ahmed Cevdet Efendi'ye de haber göndermiştir. Bu tehlikeli durum endişe yaratmış, zira taburlar kışlamak üzere muhtelif yerlere dağıtılmış bulunduklarından, yanlarında beş tabur var ise de pek perişan bir halde bulunup iki bölük dahi göndermek imkânı olmadığından, Yusuf Ağa meydanı boş bulup Doğu Kozan'ı ayağa kaldırmış, Batı Kozan kethudalarını celp için her tarafa ilânname tarzında pusulalar göndermiş, bir adamı da Sis kazası aşiretlerini Yusuf Ağa tarafına davet ile meşgul olduğu halde Yaver Paşa tarafından Bulduk aşireti içinde tutulup hapsedilmiştir[659].

Kolera Fırka-i Islâhiye'yi az vakit zarfında felakete düşürmüş, taburların noksanı doldurulmak üzere altı yüz nefer ile iki mükemmel tabur gönderilmesi için 29 Cumadelula 1282'de (19 Ekim 1865) Derviş Paşa ile Cevdet Efendi, Fuad Paşa'ya telgraf çekmişler[660] ve mevcut maiyyetleri ile İsmail Paşa müfrezesine imdat etmek üzere ol tarafa gitmeye karar vermişler, ancak gitmeden önce Sis'ten ve civarındaki aşiret ve kabilelerden bin bu kadar nefîr-i âmm toplayıp Eleşkirdli Mehmed Bey'in kumandası altında ileriye göndermişlerdir[661]. Beylanköy'deki taburun İsmail Paşa müfrezesiyle birleşmek üzere hareket etmeleri için Erkân-ı Harbiye Binbaşılarından Ahmed Muhtar Bey Beylanköy'e gönderilmiş, Sis ve Beylanköy arasındaki kabile ve aşiret kethudalarına mektuplar yazılmış, Maraş'a gitmek üzere yola çıkarılmış olan iki tabur nizamiye Kars-ı Zülkadriyye'de durdurulmuş ve Sunbas nahiyesi ahalisini toplayıp ol taraftan dahi eşkıyayı tazyik etmek üzere Erkân-ı Harbiye Binbaşılarından Yaver Hüseyin Hüsnü Bey Kars-ı Zülkadriyye tarafına gönderilmiştir[662]. Derviş Paşa ile Ahmed Cevdet Efendi, 2 Cumadelula 1282'te (22 Ekim 1865) birkaç tabur ile dağa çıkmak üzere sabah erkenden yerlerinden hareket ile Sis kasabası önünden geçmişler, ileri hareket olunup

[659] *Tezâkir*, nr.28, s.183-184; *Ma'rûzât*, s.168.

[660] *Tezâkir*, nr.28, s. 184.

[661] *Tezâkir*, nr.28, s.184-185; *Ma'rûzât*, s.169.

[662] *Tezâkir*, nr.28, s.185; *Ma'rûzât*, göst.yer.

dağa tırmanıp çıkar iken İsmail Paşa tarafından bir zabit gelip Yusuf Ağa'nın tutulduğu haberini getirmiştir[663].

Yusuf Ağa'nın durumuna gelince: Yusuf Ağa ısyanını ilân ettikten sonra Feke havalisi tutulmuş olduğundan Göksu nehrinin sol yakasına geçmiş, ancak kayınpederi Selimlü aşireti Kethudası olan Yusuf Kahya kendisine yardım etmediğinden Gürleşen köyü ile Kirazdağı arasında Aşağıoba tabir olunan "Hüseyinbeli" nam yerde konuçlanmıştır. Sis yolunu tutmak için oğlu Ali Bey maiyyetiyle Sis tarafına bir fırka eşkıya sevkedip bunlara Eleşkirdli Mehmed Bey takımı karşı gelmiş, Ali Bey geriye dönüp avdetinde İsmail Paşa'nın askerine tesadüf ederek yaylım ateşi yiyip maiyyetindeki asker bozulmağla o dahi babasının yanına firar eylemiştir, Yusuf Ağa ise Göksü köprüsü başına inip, Gürleşen köyü ahalisinden bazılarına haber göndererek kendi tarafına çekmek istemiş, fakat Gürleşen ahalisi Yusuf Ağa'dan usanmış ve muharebeden canları yanmış olduklarından Gürleşen Kethudalarından Misisli Hasan Kahya ahaliden bir takımı ile gûyâ Yusuf Ağa'nın cemiyetine katılmak için yanına vardıklarında derhal Yusuf Ağa'yı yakalayıp zabitana teslim eylemişler ve memleketi onun belasından kurtarmışlardır[664]. Derviş Paşa ile Ahmed Cevdet Efendi, Sis önünden hareket ile henüz dağa tırmanmaya çıkarlarken Yusuf Ağa'nın tutulduğu haberini almışlar ve geri dönerek tekrar Sis civarındaki çadırlarına gelmişler ve bu zorbanın bertaraf olunduğunu telgraf ile Bâbıâlî'ye bildirmişlerdir. Yusuf Ağa'nın doğruca İstanbul'a gönderilmesi düşünülürken geceleyin firar etmek isterken karakol tarafından kurşun ile vurulup idam edilmiş olduğu haberi İsmail Paşa yanından dönüp gelen Ahmed Muhtar Bey tarafından getirilmiş, Yusuf Ağa'nın kardeşi Mısdık Bey'in dahi ikamet yeri olan Kayseriyye'den firar ile Cebel-i Kozan'a gelirken Develi köyünde tutulup Kayseriyye'ye iade edilmiş olduğu haberi alınmıştır[665].

Kozan-oğlu hanedanından bulunan beyler ve ağalar ve haremleri ve dul kadınları ile çocukları Konya, Kayseriyye ve Sivas taraflarına gönderilerek

[663] *Tezâkir*, nr.28, s.185-186. *Ma'rûzât* (s.169), Fırka-i Islâhiye'nin dağa çıkmak üzere hareket tarihini zikretmiyor.

[664] *Tezâkir*, nr.28, s.186-187; *Ma'rûzât*, s.170.

[665] *Tezâkir*, nr.28, s.187-188; *Ma'rûzât*, göst.yer.

Kozan sancağı tamamen tahliye edilmiş, ancak Kozan-oğulları'nın bu havalide rahat durmayacakları Yusuf Ağa ile biraderi Mısdık Bey'in firarlarından anlaşıldığından, bunların Rumeli tarafına geçirilmeleri İsmail Paşa ile haberleşilip kararlaştırılmış, Samsun'a bir beylik vapuru getirilerek Konya, Kayseriyye ve Sivas taraflarında bulunanlar birbirlerinden habersiz olarak sahile indirilip, hepsi vapura bindirilip Dersaadet'e gönderilmişlerdir[666].

Kozan'ın nüfus tahriri henüz tamamlanmadığından bunun ikmali için kol kol memurlar tayin edilmiş ve Sis kasabasının askerî kur'ası çekilmiştir. Doğu Kozan'da dahi İsmail Paşa tarafından kur'a çekilmeğe başlanmış ve Haçin kasabasının dahi iâne-i askeriyyesi gerektiği gibi sağlanmıştır[667]. Hüseyin Hüsnü Bey dahi Tatarlı ve Sunbas nahiyesiyle diğer Kars-ı Zülkadriyye köylerinin nüfus tahririne başlamıştır. Bittiği zaman Kars-ı Zülkadriyye kazasında bulunan iki tabur nizamiyenin kışlamak üzere Miralay İbrahim Bey maiyyetiyle Maraş'a gönderilmesi Adana tarafı Kumandanı Yaver Paşa'ya tenbih edilmiştir[668].

Sis ve Adana'nın arası on sekiz saatlik mesafe olup burası Çukurova'nın en büyük aşiretlerinden olan Sırkıntı aşiretinin kışlası olup, bu aşiretten burada köyler teşkil olunarak iskânları kararlaştırıldığından, Kozan ve Adana sancaklarının hududu dahi tayin olunup Sırkıntı aşiretinin bir kısmı Adana tarafında kaldığından, burada müstakillen müdürlük kurularak Müdürlüğü'ne Sırkıntı hanedanından Yusuf Bey getirilmiş, Kozan tarafında kalan kısmı ise Sis kazasına bağlı olarak idare olunmak üzere Müdür Vekâleti'ne Yusuf Bey'in birader-zadesi Ahmed Bey tayin edilmiş, Yusuf Bey'e bin yedi yüz elli ve Ahmed Bey'e yedi yüz elli kuruş maaş tahsis edilmiştir[669].

Bundan sonra Derviş Paşa ile Ahmed Cevdet Efendi, Adana tarafına hareket ile Hey'et-i Islâhiye'yi fesh etmeksizin maiyyet memurlarından bazılarını bu tarafta bırakıp bazılarını yanlarına alarak Dersaadet'e götürmeyi ve bahar mevsiminde yine ıslâhat işine devam etmeyi aralarında karar-

[666] *Tezâkir*, nr.28, s.188; *Ma'rûzât*, s.171.

[667] *Tezâkir*, nr.28, s.188-189; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[668] *Tezâkir*, nr.28, s.189.

[669] *Tezâkir*, nr.28, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.171.

laştırmışlar, durumu 7 Cumadelahıre 1282'de (27 Ekim 1865) çıkan posta ile Bâbıâlî'ye bildirmişler, Sis civarından hareketle Adana'nın üst tarafında bulunan dağlara vasıl olup buradan da Mersin'den vapura binip Dersaadet'e dönmek niyetinde iken Fırka-i Islâhiyye'de kolera hastalığı tamamen bitmiş, buna mukabil Adana ve Tarsus taraftarında ise henüz başlamış olduğundan dolayı bundan vazgeçip Payas'tan vapura binmeye karar vermişler, Adana'da olan işler bitirildikten sonra Misis ve Kurtkulağı yoluyla Payas'a varılmış, Payas'tan vapura binerek evâhır-ı Cumadelahıre 1282'de (10-18 Kasım 1865) İstanbul'a varmışlardır[670].

Meclis-i Âlî-i Hazâ'in Üyeliği

Ahmed Cevdet Efendi, İstanbul'a döndüğünde Sultan Abdülaziz Derviş Paşa ile onu ağırlayarak her ikisine de çok iyi davranmış, kendilerine mücevherlerle süslenmiş enfiye kutusu hediye etmiştir[671]. Memuriyetinin 15 Cumadelahıre 1282'de (4 Kasım 1865) Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye âzalığı'ndan Meclis-i Âlî-i Hazâ'in üyeliği'ne aktarıldığını öğrenmiştir[672]. Rüşdü Paşa'nın idaresinde bulunan Meclis-i Âlî-i Hazâ'in Osmanlı maliyesinin ıslâhı için, ilga edilen Meclis-i Âlî-i Tanzîmât derecesinde ve Meclis-i Vâlâ'nın üstünde olarak yeniden teşkil olunmuş bir meclistir[673]. Ahmed Cevdet Efendi, Dersaadet'e geldiğinde bu mecliste *Varaka-i Sahîha Nizâmnâmesi* ele alınmış ve bu nizamname tamamlanıp neşr olunmuş, ancak bu meclisin bundan başka bir icraatı olmamıştır[674]. Fırka-i Islâhiye fesh olunmamış olduğundan, Ahmed Cevdet Efendi Meclis-i Hazâ'in'e devam etmekle beraber,

[670] *Tezâkir*, nr.28, s.189-190. *Ma'rûzât* (s.171-173), Derviş Paşa ile Cevdet Efendi'nin Dersaadet'e dönmek istediklerini Bâbıâlî'ye bildirdikleri tarihi vermiyor.

[671] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.30, s.197; *Ma'rûzât*, s.175; Mardin, *a.g.e.*, s.58; Ertan, *a.g.e.*, s.21; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.43; Chambers, *a.g.t.*, s.171. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.13), tarih zikretmiyor.

[672] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10. Mehmed Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "Cumadelahıre <12>82" tarihini kaydediyor. *Tezâkir* (nr.29, s.191); *Ma'rûzât* (s.173); Mardin (*a.g.e.*, göst.yer), "1282" senesini veriyorlar. Tanpınar (a.g.m., s.156), Meclis-i Hazâ'in âzalığı için "1865" tarihini bildiriyor. Chambers (*a.g.t.*, göst.yer), tarih belirtmiyor.

[673] *Tezâkir*, nr.29, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.171.

[674] *Tezâkir*, nr.29, s.191.

bir taraftan da arasıra Derviş Paşa ile buluşarak Fırka-ı Islâhiye'ye ait olan işlere bakıp bunları yerine getirmişlerdir[675]. Kozan'da bulunduğu sırada Cevdet Efendi'nin makām-ı Meşîhat'a getirilmekliği bahis konusu olmuşsa da memuriyetinin nezaket ve ehemmiyetinden bahisle vakitsiz İstanbul'a çağırılması münasip olamayacağından bundan vazgeçilmiştir[676].

Bütçe Tasarrufu Komisyonu'nda Çalışması

Cevdet Efendi 1282 (1865/1866) kış ayları süresince, Mısır valisinin o zaman ilk sıradaki varisi, sonraki genç Osmanlı Politikacısı Mustafa Fazıl Paşa başkanlığındaki bir komisyonda çalışmış, ancak bu komisyon devlet bütçesi için istenen etkili bir tasarruf programı hazırlama görevini yerine getirememiştir[677].

Halep Valiliği

Ahmed Cevdet Efendi, Derviş Paşa ile birlikte kışı geçirmek için Dersaadet'e geldiğinde, geri çağırılmadan İstanbul'a döndüğünden düşmanları harekete geçmişler[678], Sultan Abdülaziz, Cevdet'in bürokrasiye geçirilmesine ikna olmuş, 25 Şaban 1282'de (12 Ocak 1866) "kadıaskerlik" payesinden "vezir" rütbesine geçirilmesi için bir irade yayımlanmış ve Ahmed Cevdet Efendi böylece "paşa" olmuştur[679]. Vezaretin karşılığı olarak kendisine yüz elli bin

[675] *Tezâkir*, nr.29, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.173.

[676] *Tezâkir*, nr.30, s.197; *Ma'rûzât*, s.175; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.43; Halaçoğlu, "Cevdet Paşa" mad., *DİA*, VII, 444; Chambers, *a.g.t.*, s.171.

[677] Neumann, *a.g.e.*, s.34.

[678] *Tezâkir*, nr.30, s.198; *Ma'rûzât*, s.175; Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa" mad., *İA*, III, 116 a; Ertan, *a.g.e.*, s.22; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Kahraman, *a.g.e.*, s.11.

[679] *Tezâkir*, nr.30, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.176; Mardin, *a.g.e.*, s.58; Ölmezoğlu, a.g.mad, *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.44; Chambers, *a.g.t.*, s.172. DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de "20 Şaban 1282" tarihi veriliyor. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da: "Seksen ikide hâ'iz oldığı "kādî'askerlik" rütbesi "vezâret"e tahvîl" ifadesi bulunmaktadır. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.13); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA* VII, göst.yer); Sözen (*a.g.e.*, s.90), "13 Ocak 1866"; Yazan (*a.g.e.*, s.22); İzgöer (a.g.e., s.33), "1866"; H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Son Asırdaki Büyük Temsilcisi", s.120); Kahraman (*a.g.e.*, göst.yer), "13 Ocak 1864" tarihlerini veriyorlar. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 a), "Ocak 1866" tarihini zikrediyor. Neumann (*a.g.e.*, s.34-35), "1866 başlarında" vezirliğe getirildiğini söylüyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.118); Tanpınar (a.g.m., s.156); Ertan (*a.g.e.*, göst.yer), tarih belirtmiyorlar.

kuruş atıyye ihsan olunduğu gibi[680], Sultan Abdülaziz arpalık bedeli olarak hayat boyu aylık on bin kuruş kişisel maaş bağlanması için berat yayımlamıştır[681]. 1281 (1864) tarihli Yeni Vilâyetler Nizamnamesi'ne göre Halep ve Adana vilâyetleri ile Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancakları birleştirilerek Tuna, Bosna ve Suriye'de teşkil olunan vilâyetler gibi merkezi Halep olan büyük bir vilâyet teşkil olunarak[682] altmış bin kuruş maaşla Cevdet Paşa'ya verilmiştir[683]. Ahmed Cevdet Paşa, 25 Şaban 1282'de (12 Ocak 1866) vak'anüvislik görevini bırakmış[684], bu vazife 27 Şaban'da (14 Ocak), padişahın iradesiyle Meclis-i Ma'ârif Âzası'ndan Lütfi Efendi'ye verilmiştir[685]. Cevdet Paşa'nın Halep vilâyeti valiliğine dair yazılmış olan menşûr-ı âlînin kendisine verilmesi için 28 Şaban 1282'de (15 Ocak 1866) padişahın iradesi çıkmıştır[686]. Yine Halep valiliğinin kendisine tevcih olunduğuna dair ferman sureti evâhır-ı Şabân 1282 (8-17 Ocak 1866) tarihlidir[687]. Cevdet Paşa, yol hazırlığını tamamlayarak 16 Şevval 1282'de (4 Mart 1866) maiyyet memurlarıyla bera-

[680] DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.30, s.199; *Ma'rûzât*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.22; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, s.173.

[681] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.30, s. 198; *Ma'rûzât*, s.176; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.44; Chambers, *a.g.t.*, s.172.

[682] İ.DH, 545/37906; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.30, s.199; *Ma'rûzât*, s.177; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.118-119; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.13; Mardin, *a.g.e.*, s.58-60; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, VII, 116 a; —, *a.g.e.*, s.44-45; Ertan, *a.g.e.*, s.22; Chambers, *a.g.t.*, s.173; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; İzgöer, *a.g.e.*, s.33. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "21 Şaban <12>82"de Halep valisi tayin olunduğunu söylüyor. Tanpınar (*a.g.m.*, s.156), Halep valiliğine tayin için "1866" tarihini; Sözen (*a.g.e.*, s.90), "19 Ocak 1866"yı veriyorlar.

[683] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer.

[684] Bekir Kütükoğlu, "Vekāyinüvis mad.", *İA, XIII* 284 b; Neumann (*a.g.e.*, s.36). Chambers (*a.g.t.*, s.173), "1282 yılının sonuna doğru (Mart 1866)", Cevdet Paşa'nın vak'anüvislik görevini bıraktığını bildiriyor. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 a), "Ocak 1866" tarihini veriyor. *Tezâkir* (nr.30, s.199); Mardin (*a.g.e.*, s.58); Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.44); H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.120); Yazan (*a.g.e.*, s.22); Kahraman (*a.g.e.*, s.11) tarih bildirmiyorlar.

[685] İ.DH, 545/37910-2. A.MKT.MHM, 349/10-2'de tarih belirtilmiyor.

[686] İ.DH, 545/37914.

[687] C.DH, 79/3907.

ber bir beylik fırkateyn vapuruna binerek İstanbul'dan ayrılmıştır[688]. İskenderun'a vardığında burada Halep fırka-i askeriyyesi kumandanlığından bir bölük süvari nizamiye kendisini karşılayıp Haleb'e götürmüşlerdir[689]. 1282 senesi evahırında (Mayıs 1866) Haleb'e varan Ahmed Cevdet Paşa[690] vilâyet teşkilâtına başlamıştır. Halep vilâyeti, Halep, Payas, Adana, Kozan, Maraş, Urfa ve Zor sancakları olmak üzere yedi sancağa taksim olunmuş, yalnız Zor sancağı teşkilâttan hariç tutulmuş, diğer altı sancakta teşkilât kurulmaya başlanmıştır[691]. Fakat teşkilâtın tamamlanmasına kadar vilâyetin işlerini görmek üzere bir geçici büyük meclis teşkil olunmuş, Adana, Kozan, Maraş, Urfa sancakları eşrafından birer kişi getirtilip kendilerine Halep'te bulundukları müddetçe almaları için biner kuruş maaş tahsis ile bu büyük meclise memur edilmişlerdir[692].

Ahmed Cevdet Paşa, vilâyeti dolaşmak üzere Halep'ten çıkıp Maraş'a gelip Maraş sancağının eski hesaplarını gözden geçirerek yeni teşkilâtın yapılmasına gayret ettiği sırada[693], Gavurdağı taraflarında idarenin inzibatına halel gelmeğe başladığını görüp derhal Islâhiye kazasına ve Ulaşlı dağlarına kadar memurlar göndermiş ve asayişin sağlanmasına süratle çalışılmıştır[694]. Bu fenalıkların Maraş Mutasarrıfı Tevfik Paşa'nın kötü idaresinden dolayı meydana geldiği Bâbıâlî'ye arz olunarak azliyle, Hersek Mutasarrıflığı'ndan munfasıl Naşid Paşa Maraş mutasarrıflığına tayin ettirilmiştir[695]. Maraş sancağının yeni teşkilâtı yoluna konulup Andırın kazası yoluyla Kars-ı Zülkadriyye dağları aşılarak yeniden inşa ve ihya olunan Kars-ı Zülkadriyye kasabasına gelirken Erkân-ı Harp Binbaşılarından olup Kars-ı Zülkadriyye'nin imarı için bu tarafta bırakılan Hüseyin Hüsnü Bey, Ahmed Cevdet Paşa'yı

[688] *Tezâkir*, nr.31, s.202; *Ma'rûzât*, s.179. Neumann (*a.g.e.*, s.36), Halep valiliği'nin başladığı tarihi "Şevval 1282 (17 Şubat-17 Mart 1866)" olarak gösteriyor. Chambers (*a.g.t.*, s.173), vak'anüvislik görevinden ayrıldıktan sonra Haleb'e doğru yola çıktığını kaydediyor.

[689] *Tezâkir*, nr.31, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[690] *Tezâkir*, nr.32, s.202; *Ma'rûzât*, s.179.

[691] *Tezâkir*, nr.32, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[692] *Tezâkir*, nr.32, s.202.

[693] *Tezâkir*, nr.32, s.204.

[694] *Tezâkir*, nr.32, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.180.

[695] *Tezâkir*, nr.32, s.204; *Ma'rûzât*, göst.yer.

karşılamış ve kasabaya getirmiştir[696]. Geçen sene burası "Pazaryeri" denilen boş bir sahradan ibaret iken yeniden altı yüz bu kadar hane ve dükkânlar yapılarak güzel ve yeni bir kasaba meydana getirildiği, ayrıca Çukurova'nın her tarafında yeni köyler kurulduğu görülmüştür[697]. Ahmed Cevdet Paşa, Kars-ı Zülkadriyye'den kalkıp Kozan mutasarrıflığının merkezi Sis'e gelmiş, 1283 senesi içinde Batı Kozan'da çıkan ihtilâli bastırmış olan Kurt İsmail Paşa ile görüşmüştür[698]. Kozan Mutasarrıfı Salim Paşa, Kozan sancağında yeni teşkilâtı yerine getirmiş olduğundan, Kozan'da teşkilât ile uğraşmağa mecbur kalınmayıp hemen Adana'ya gelinmiş[699], Adana sancağında da yeni teşkilâtı yerine getiren Cevdet Paşa, Payas'a varıp, orada da teşkilât işlerini yoluna koyduktan sonra Osmaniye, Islâhiye ve İzziyye yolu ile Haleb'e dönmüştür[700].

Haleb'e gelince: Merkez sancağının teşkilâtı yapılmış, Urfa sancağına gitmeye vakit olmayıp talimat ile oranın teşkilâtı dahi icra edilmiş, vilâyet idare meclisi ve dîvân-ı temyîz dahi teşkil olunup vilâyetin teşkilâtı tamamlanmıştır[701]. Ahmed Cevdet Paşa, Zeytun nahiyesinin ıslâhı için de Erkân-ı Harp Binbaşısı Hüseyin Hüsnü Bey'e talimat vermiş ve onu 1283 senesi içinde bir bölük piyade nizamiye ile Zeytun'a göndermiş[702], Maraş'ta birkaç tabur nizamiye bulunmakta olup Kozan'dan Göksun'a dahi bir tabur piyade, Elbistan'a ise üç bölük süvari nizamiye celp ettirmiştir[703]. Neticede Zeytun nahiyesi her taraftan abluka altına alınmış, Hüseyin Hüsnü Bey bir bölük süvari, bir bölük piyade asâkir-i zaptiye teşkil eylemiş, Zeytun'un ıslâhına başlayıp, önce İslâm ahalinin askerî kur'alarını çekmiş, sonra Ermeniler'in askerî ianeleri hususunu yoluna koymuş, Zeytun kasabası merkez olmak üzere, yeniden bir kaza teşkil kılınmış, âzasının yarısı Müslim, diğer yarısı Ermeni olmak üzere

[696] *Tezâkir*, nr.32, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.180.

[697] *Tezâkir*, nr.32, s.204; *Ma'rûzât*, s.180-181.

[698] *Tezâkir*, nr.32, s.205-206; *Ma'rûzât*, s.182-183.

[699] *Tezâkir*, nr.32, s.206; *Ma'rûzât*, s.184.

[700] *Tezâkir*, nr.32, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[701] *Tezâkir*, nr.32, s.206-207.

[702] *Tezâkir*, nr.33, s.212; *Ma'rûzât*, s.184.

[703] *Tezâkir*, nr.33, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.185.

meclisler kurulup kaymakam ve naip naspolunmuştur[704]. Arası çok geçmeyip Zeytun kasabasında bir ihtilâl ortaya çıkmışsa da zaptiye askerleri vasıtasıyla Hüseyin Bey ihtilâle önayak olanları tutup cezalandırmış, Zeytun'un dört kocabaşısını Haleb'e gönderip, bunlar buradan da Dersaadet'e irsal olunmuşlar, Zeytun ıslâhatı tamamlanmıştır[705].

Zeytun meselesi hallolundukdan sonra Haleb'in çöl tarafının durumu ile Gavurdağı'nda Deli Fakı gailesi kalmıştır. Deli Fakı yanındaki eşkıya ile Payas'a inerek yoldan gelip geçenlere taarruz ettiğinden, Fırka-i Islâhiye Kumandanı Kurt İsmail Paşa'nın dağa çıkıp bu eşkıyayı yola getirmesi için kendisine katî emir verilmiş, kendisi Payas ve Islâhiye tarafından asker sevk ile dağların zirvesine çıkıp eşkıyayı şiddetle darp ve tazyik etmiş, Deli Fakı teslime mecbur olmuş ve İsmail Paşa kendisini Haleb'e göndermiştir[706]. İsmail Paşa, Küllü köyleri ile civarlarında bulunan köylerin ahalisini iki takıma ayırıp bir takımını Payas tarafına, diğer takımını Hassa tarafına indirmiş, bu köyler halkının eski yerlerinde ve Ali Bekir-oğlu yurdunda iskânlarını katıyyen yasaklamış, bunu sağlamak için de Hassa ve Payas taraflarında karakollar tertip ettirmiş, Yarpuz'da daha önce yarım tabur nizamiye alır bir kışla yaptırdığından, Islâhiye kışlasından yarım tabur asâkir-i şâhâne getirttirmiş, bundan sonra burada yarım tabur barındırılması âdet olmuş, kendisi Kozan dağlarının kilidi olan Feke'de de tam bir tabur talia alacak bir kışla yaptırarak burada da bir tabur talia askeri bıraktırmıştır[707].

Halep vilâyetinin altı livası yeni usülde tanzim olunmuş, Zor sancağı eski usul üzere kalmıştır[708]. Cebbul tuzlasından İdlib kazasının çöl kenarında bulunan köyleri içerde kalacak şekilde Ma'aratü'n-Nu'mân kazası hududuna kadar eğri bir hatt teşkil edilerek Halep mamurelerinin hududu tayin olunup, onun dışındaki yerler çöl olarak kabul edilmiştir[709]. Halep zaptiyesi önceden jandarma usulü üzere tanzim ile üç tabura taksim olunmuş, bu taburların

[704] *Tezâkir*, nr.33, 212-213; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[705] *Tezâkir*, nr.33, s. 213; *Ma'rûzât*, s.185.

[706] *Tezâkir*, nr.34, s.213-214; *Ma'rûzât*, s.186-187.

[707] *Tezâkir*, nr.34, s.214; *Ma'rûzât*, s.187.

[708] *Tezâkir*, nr.35, s.215.

[709] *Tezâkir*, nr.35, göst.yer.

biri piyade, diğeri süvari jandarma, üçüncüsü ise çöl urbanına karşı hareket eylemek üzere seyyare süvari taburu olup[710], Ahmed Cevdet Paşa, Halep mamurelerinin urbanın şerrinden korunmaları için teşkil olunmuş olan beş yüz neferden mürekkep ve beş bölüğe ayrılmış olan süvari seyyare taburu için Avrupa'dan beş yüz şeşhaneli filinta getirtmiştir[711]. Beş bölüğün her birine süvari nizamiye alayından birer talimli çavuşbaşı tayin olunmuş, her bölüğe boru verilip, borazanlar tertip olunmuş, süvari nizamiye alayı gibi düzenlenmiştir[712]. Haleb'in beledî süvarisi ve piyade zaptiyesi de pek güzel şekilde tanzim olunmuş, böylece urbanın tasallutu kalmamış, her tarafta Halep zaptiyesi şöhret bulmuştur[713]. Beşinci Ordu-yı hümâyûn müşîri ve Suriye ve Halep valilerinin bir münasip mevkide birleşerek çöller hakkında belli başlı bir tedbir düşünmeleri Bâbıâlî'den emrolunmuş idiğinden[714], Beşinci Ordu Müşiri Derviş Paşa ve Suriye Valisi Raşid Paşa ile haberleşen Ahmed Cevdet Paşa bir bölük seyyare ve süvari beledî taburundan bir miktar zaptiye ile Hama'ya gitmiş, evâil-i Muharrem 1284'de (5-14 Mayıs 1867) Hama'da bu paşalarla müzakereye başlamış, neticede urbanın atlıları mamurelere gelerek köylerin hayvanlarını sürüp götürdükleri, bunların arkalarından yetişmenin mümkün olamadığı, halbuki civar yerlerde çadırları bulunup üzerlerine hücum olunursa bunların yakalanacakları ve bunların zorbalıktan vaz geçecekleri ve hükumete boyun eğecekleri konuşularak Suriye ve Halep vilâyetleri arasında müşterek olan çölün muhafazası için her iki tarafta da seyyar bir müfreze kuvvetinin tertip olunması ve bu müfrezelerin ikişer tabur piyade ve birer alay süvari nizamiye askerleri ile birer tabur seyyare zaptiye askerlerinden ibaret olmaları ve iki adet şeşhaneli dağ topu taşımaları kararlaştırılmıştır[715]. Ahmed Cevdet Paşa, Hama'dan Haleb'e dönüşte hemen kendi müfrezesinin tertibine girişmiş, üç yüz deve ile üç yüz katır sağlanıp bir katırlı tabur, bir de

[710] *Ma'rûzât*, s.189.

[711] *Tezâkir*, nr.35, s.215; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[712] *Tezâkir*, nr.35, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.189.

[713] *Tezâkir*, nr.35, s.215.

[714] *Tezâkir*, nr.35, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.189.

[715] *Tezâkir*, nr.35, s.215-216; *Ma'rûzât*, s.189-190.

develi tabur tertip olunmuştur[716]. Şeşhaneli toplar için kuvvetli develer sağlanmış, çölde gezdirilecek bir tabur nizamiye ile bir kıta şeşhaneli top takımı hazırlanmıştır[717]. Beş yüz şeşhaneli ve talimli süvari neferlerinden mürekkep olan seyyare jandarma taburu, bir alay hafif süvari tarzında düzenlenmiştir[718]. Fırat nehri ile Sahnı ve Tedmür ve Humus ve Hama arasındaki çöllerin neresinde su var ise tetkik olunarak haritası yapılıp müfreze kumandanlarına verilmiştir[719]. Urban bu seyyar kuvvetleri gördüklerinde hükumetten korkup, mamurelere taarruzu düşünemeyecek duruma gelmişlerdir[720]. Kiepert'in haritası tashih olunup, Hüseyin Bey marifetiyle bir aded Halep vilâyet haritası yaptırılmış, bu haritada vilâyetin şekil ve büyüklüğü görüldüğü gibi Halep çöllerinde su bulunan yerler de burada işaretlenmiş, bu haritanın bir nüshası Bâbıâlî'ye takdim olunmuştur[721].

Ayrıca Bâbıâlî'ye vilâyetin ne kadar haneyi havi olduğu da bildirilmiştir ki buna göre: Halep vilâyetinde Zor sancağı haric tutulmuş; Halep sancağının yekûn-ı livâ hanesi 53.479; yekûn-ı kazâ hanesi 53.479; Müslim hanesi 47.873; gayr-i Müslim hanesi 5.606; Üzeyr yani Payas sancağının yekûn-ı livâ hanesi 5.089; yekûn-ı kazâ hanesi 5.089; Müslim hanesi 4.330; gayr-i Müslim hanesi 759; Adana sancağının yekûn-ı livâ hanesi 14.264; yekûn-ı kazâ hanesi 14.264; Müslim hanesi 13.131; gayr-i Müslim hanesi 1.133; Kozan sancağının yekûn-ı livâ hanesi 12.381; yekûn-ı kazâ hanesi 12.381; Müslim hanesi 9.935; gayr-i Müslim hanesi 2.446; livâ-yı Maraş'ın yekûn-ı livâ hanesi 24.993; yekûn-ı kazâ hanesi 24.993; Müslim hanesi 19.726; gayr-i Müslim hanesi 5.267; Urfa sancağının yekûn-ı livâ hanesi 9.545; yekûn-ı kazâ hanesi 9.545; Müslim hanesi 8.312; gayr-i Müslim hanesi 1.233 olarak tesbit olunmuştur[722]. Sonuç olarak Halep vilâyetinin icmal cetvelinde Zor sancağına ait takriben 14.000 Müslim hanesi de ilave olunduğunda 785 hanenin Yahudi,

716 *Tezâkir*, nr.35, s.218; *Ma'rûzât*, s.190.

717 *Tezâkir*, nr.35, s.218-219; *Ma'rûzât*, s.190-191.

718 *Tezâkir*, nr.35, s.219; *Ma'rûzât*, s.191.

719 *Tezâkir*, nr.35, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

720 *Tezâkir*, nr.35, s.219; *Ma'rûzât*, s.191.

721 *Tezâkir*, nr.35, göst.yer; nr.36, s.219.

722 *Tezâkir*, nr.36, s.219-224.

15.659 hanenin Hıristiyan, 117.307 hanenin Müslüman olmak üzere yekûn olarak 133.751 hanenin bulunduğu anlaşılmıştır[723].

Ahmed Cevdet Paşa bir sene kadar Halep vilâyetinin teşkilâtıyla uğraşıp teşkilâtı çok iyi bir şekilde teşkil etmiş, emniyet ve asayişi sağlamış, vilâyet mamur olduğu gibi devletin gelirleri de artmıştır[724]. Halep'ten Birecik'e kadar olan cadde araba geçilebilecek şekilde düzeltilmiş, Halep'ten İskenderun'a dahi bir şose yol inşasına başlanıp tamamlanması için gayretle çalışılmıştır[725].

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Reisliği

Evâsıt-ı Zilkade 1284'de (6-15 Mart 1868) Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye kaldırılıp yeniden Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Meclisleri teşkil olunmuş[726], Şûrâ-yı Devlet Reisliği Midhat Paşa'ya verildiği gibi, 12 Zilkade 1284'de (7 Mart 1868) Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Riyaseti birinci rütbe-i Mecîdî ve ikinci rütbe-i Osmânî Nişanlarını haiz olan Cevdet Paşa'ya tevcih olunmuştur[727]. Cevdet Paşa, Dersaadet'e geldiğinde kendisine önce pa-

[723] *Tezâkir*, nr.36, s.225.

[724] *Tezâkir*, nr.37, s.226.

[725] *Tezâkir*, nr.37, göst.yer.

[726] *Tezâkir*, nr.37, s.226; *Ma'rûzât*, s.198; Mardin, *a.g.e.*, 59. *Tezâkir* (nr.40, s.84), "evâhır-ı 1284" tarihini veriyor. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.13); Ertan (*a.g.e.*, s.22); Berkes (*a.g.e.*, s.214); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); Sözen (*a.g.e.*, s.185), "1868" tarihini kaydediyorlar. H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.120), "5 Mart 1868" tarihini bildiriyor. Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 116 a), "1284 (1868)" tarihini belirtiyor. Neumann (*a.g.e.*, s.37), "1868 ilkbaharını" zikrediyor. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.46); Yazan (*a.g.e.*, s.22); İzgöer (*a.g.e.*, s.33), tarih vermiyorlar.

[727] A.DVNS.NŞT.d, 65/266. DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de 14 Zilka'de 1284 (9 Mart 1868) tarihi vardır. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da "seksen dört" tarihi bildiriliyor. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "21 Zilkade <12>84" tarihini gösteriyor. Mardin (*a.g.e.*, s.58), "11 Zilkade 1284" tarihini veriyor. Tanpınar (*a.g.m.*, s.156); Berkes (*a.g.e.*, s.214-215); Ertan (*a.g.e.*, göst.yer); Bernard Lewis (*The Emergence of Modern Turkey*, London-Newyork-Toronto 1961, çev. Metin Kıratlı, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1970, s.122); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer), "1868" tarihini belirtiyorlar. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.13); H. Bowen (a.g.mad., *EF*, I, 285 a); Kahraman (*a.g.e.*, s.11), "Şubat 1868" tarihini kaydediyorlar. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.119), "<12>84" tarihini zikrediyor. Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 116 a), "Zilkade 1284/Şubat 1868" tarihini aktarıyor. *Tezâkir* (nr.39, s.239; nr.40, göst.yer); *Ma'rûzât* (s.199) ve yine Ölmezoğlu (*a.g.e.*, göst.yer); H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.120); İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer); Sözen (*a.g.e.*, göst.yer); Neumann (*a.g.e.*, s.37), tarih bildirmiyorlar.

dişahın iradesiyle 22 Rebiulevvel 1285'de (13 Temmuz 1868) otuz beş bin kuruş maaş tahsis olunmuş[728], sonra maaşı elli bin kuruşa çıkarılmıştır[729]. Adliye teşkilâtı ile meşgul olan Cevdet Paşa, 13 Zilkade 1286'da (14 Şubat 1870) Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin dahilî nizamnamesini yapmış, Ahkâm-ı Adliyye dairelerini teşkil ve kalemlerini tanzim etmiş, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye biri "Mahkeme-i Temyîz", diğeri sonradan İstinaf Mahkemesi haline getirilen geniş yetkili "Mahkeme-i Nizâmiye" adlı bir yüksek mahkeme olmak üzere iki kısma, yani hukuk ve ceza kısımlarına ayrılmıştır[730]. Yeni kurulan Nizamiye mahkemelerinin ilâmlarını kaleme almada kolaylık olmak üzere "*Cerîde-i Mehâkim*" adıyla bir mecmua çıkararak, her derecedeki mahkeme ilâmları için örnekler yayımlamış, böylece mahkeme ilamlarının usulüne göre düzenlenmesini sağlamıştır[731]. Cevdet Paşa, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye reisi iken 22 Rebiulevvel 1285'de (13 Temmuz 1868) kendisine birinci rütbeden Nişân-ı Osmânî ihsan olunduğu gibi[732], Valide Sultan tarafından da teveccüh eseri olarak önce bir yüzük, sonra bir murassa' mahfaza hediye edilmiştir[733]. Muharrem 1285'de (24 Nisan-23 Mayıs 1868) Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye riyaseti nezarete çevrilerek divan nezarete döndürüldüğünden, Cevdet Paşa Adliye nazırı olmuştur[734]. Adliye teşkilâtını tamamlayan birçok nizamname-

[728] İ.DH, 578/40242-2.

[729] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10.

[730] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.47-48. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.39, s.239); *Ma'rûzât* (s.199); Mardin (*a.g.e.*, s.60); C. Eren (a.g.mad., *İA*, XI, 758 a); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 116 a); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 a); Kahraman (*a.g.e.*, s.11); Sözen (*a.g.e.*, s.185), dahilî nizamnamenin yapıldığı tarihi vermiyorlar.

[731] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.84; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.119; Mardin, *a.g.e.*, s.61; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.47-48; Sözen, *a.g.e.*, s.186.

[732] DH.SAİD.d, 1-2. A.MKT.MHM, 413/99-1'de kendisine ihsan buyurulan birinci rütbeden Nişân-ı Osmânî'nin gereken ilm ü haberinin "24 Rebiulevvel 1285'de (15 Temmuz 1868)" kaleminden verildiğine dair kayıt vardır. *Tezâkir* (nr.40, s.84-85); *Ma'rûzât* (s.199); Mardin (*a.g.e.*, s.68), tarih belirtmiyorlar.

[733] *Tezâkir*, nr.40, s.91.

[734] M. Süreyyâ, *a.g.e.*, II, 90; Mardin, *a.g.e.*, s.68. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD,d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; *Tezâkir* (nr.39, s.239; nr.40, s.85); *Ma'rûzât* (s.199); Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.119); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.13); Tanpınar (a.g.m., s.156); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 116 a); — (*a.g.e.*, s.49); Lewis (*a.g.e.*, Metin Kıratlı çev., *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.122); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 a); Kahraman (*a.g.e.*, s.11), tarih belirtmiyorlar.

ler onun nazırlığı zamanında yapılmış[735], Cevdet Paşa ayrıca yine nazır iken hakimlerin hukuk bilgilerini arttırmalarını sağlamak ve muhakeme usullerini tanzim etmek için onlara Adliye dairesinde hukuk dersleri koymuştur[736].

Fransız elçisi Bourée, Cevdet Paşa'nın aleyhinde olarak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye dairesinde Fransız Kanunnamesi'nin tedris olunması için bir Fransız mualliminin tayin olunması ve Nizamiye mahkemelerinde Fransız kanunlarının icra olunması arzusunda olduğu gibi, Sadrıazam Âlî Paşa da 1804 tarihli Fransız Medenî Kanunu'nun (Code Civil) tercümesi fikrinde bulunmasına karşın, Cevdet Paşa, Hanefî fıkhına göre bir mecelle tanzimi fikrini müdafaa ederek bunu kabul ettirmiş[737], 8 Zilhicce 1285'de (22 Mart 1869) Bâbıâlî'de "*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*" adıyla Fıkıh muamelatıyla ilgili bir kitap telif etmek üzere Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye dairesinde devrin ileri gelen fakihlerinden mürekkep bir ilmî cemiyet teşkil olunmuş, bunun başkanlığına da Ahmed Cevdet Paşa getirilmiştir[738]. Bu cemiyet *Mecelle*'nin ilk dört kitabını hazırlayıp neşretmiş, beşincisi dahi tamamlanıp temize çekiliyor iken Fransız elçisinin aleyhindeki hareketi, vükelâ ve devlet ricalinin düşmanlıkları ve Meşihat makamındaki Kezubî Hasan Efendi'nin böyle bir Fıkıh kitabının ilmî bir dairede değil, Adliye dairesinde yapılmasından dolayı Cevdet Paşa'yı Sultan Abdülaziz'e kötülemesi üzerine, 24 Muharrem 1287'de (25 Nisan 1870) görevinden azledilmiştir[739].

[735] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 116 b; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.11-12.

[736] Lewis, *a.g.e.*, Kıratlı çev., s.122; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.49; Ertan, *a.g.e.*, s.23; Kahraman, *a.g.e.*, s.12; Neumann, *a.g.e.*, s.37.

[737] *Tezâkir*, nr.40, s.95; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.13; Mardin, *a.g.e.*, s.63-64, 91; Tanpınar, a.g.m., s.156; Lewis, *a.g.e.*, Kıratlı çev., s.122-123; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 116 b; —, *a.g.e.*, s.50-51; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 a; H. Yavuz, "İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.121-122; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.33; Sözen, *a.g.e.*, s.186-187; Neumann, *a.g.e.*, göst.yer.

[738] Neumann, *a.g.e.*, s.37. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (n.40, göst.yer); *Ma'rûzât* (s.200); Mardin (*a.g.e.*, s.64); Tanpınar (a.g.m., göst.yer); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, göst. yer); — (*a.g.e.*, göst.yerler); Ertan (*a.g.e.*, s.23); Berkes (*a.g.e.*, s.220-221); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer); H. Yavuz ("İslâm Tarihçiliğinin Büyük Temsilcisi", s.122); Yazan (*a.g.e.*, s.22); Kahraman (*a.g.e.*, s.12); İzgöer (*a.g.e.*, s.34); Sözen (*a.g.e.*, göst.yerler), tarih vermiyorlar.

[739] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.95-96; *Ma'rûzât*, s.201-204; Mardin, *a.g.e.*, s.64-82, 91; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 116 b; —, *a.g.e.*, s.51; Neumann, *a.g.e.*, s.40. Kahraman (*a.g.e.*, göst.yer), "26 Nisan 1876"yı kaydediyor. Tanpınar (a.g.m., s.156); H. Bowen (a.g.mad., *EI²* I, 285 a), "Nisan 1870"i bildiriyorlar. Ertan (*a.g.e.*, göst.yer); İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer), azil için "1870" tarihini veriyorlar. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444), tarih belirtmiyor.

Aynı gün uhdesine Hudâvendigâr (Bursa) valiliği tevcih olunmuşsa da birkaç gün sonra buradan da mazul olmuş[740], hayatta bulunduğu müddetçe kendisine bağlanan on bin kuruş maaş ile hanesinde ikamete mecbur edilmiş[741], bunun üzerine Cevdet Paşa telif ile meşgul olmuştur. Nitekim *Cevdet Târîhi*'nin yedinci ve sekizinci ciltleri ve *Takvîmü'l-Edvâr*'ın yazılması bu sıralardadır[742].

Tanzimat Dairesi Reisliği ve Yeniden Mecelle Cemiyyeti Başkanlığı

Sadrıazam Âlî Paşa, Cevdet Paşa'yı 8 Cumadelahıre 1288'de (24 Ağustos 1871) Şûrâ-yı Devlet âzalığı tevcihiyle Tanzimat Dairesi riyaseti'ne tayin ettirmiştir[743]. Onun Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti'nden ayrılmasından sonra Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti Bâb-ı Meşîhat'a naklolunmuş, bu cemiyet zaten temize çekilmiş olan *Mecelle*'nin beşinci kitabını neşrettirmiş, altıncı kitap olarak *Kitâbü'l-Vedî'a*'yı kaleme alıp bastırmışlar, ancak bu kitap büyük tenkidlere uğradığından Cevdet Paşa, Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dâiresi reîsliği ile beraber yeniden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti ri-

[740] İ.DH, 610/42527; *Tezâkir*, nr.40, s.96; *Ma'rûzât*, s.204; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.119; Mardin, *a.g.e.*, s.88-91; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.23; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.12; İzgöer, *a.g.e.*, s.34; Neumann, *a.g.e.*, göst. yer. DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de "24 Muharrem 1287"de Cevdet Paşa'nın Hudâvendigâr vilâyeti valisi olup, birkaç gün sonra azlolunduğu kaydedildiği gibi; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD. MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da: "Seksen yedi Muharreminde Hudâvendigâr vilâyetine vâlî ve çend rûz sonra ma'zûl olmuş" ifadesi yer almaktadır. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), : "<12>87 Muharremi'nde Bursa vâlîsi oldıysa da haftasına infisâl itdi" denilmektedir. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.13); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer); bu tayin için "1870" tarihini veriyorlar.

[741] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.89-91. *Ma'rûzât* (göst.yer); Tanpınar (a.g.m., s.156), kendisine bağlanan mazuliyet maaşından bahsetmiyorlar.

[742] *Tezâkir*, nr.40, s.96; *Ma'rûzât*, s.204; Mardin, *a.g.e.*, s.91; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 116 b; —, *a.g.e.*, s.51; Ertan, *a.g.e.*, s.23; Kahraman, *a.g.e.*, s.12; İzgöer, *a.g.e.*, s.34; Neumann, *a.g.e.*, s.41.

[743] A.DVNS.NŞT.d, 70/232; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.58; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.53; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; Neumann, *a.g.e.*, s.38. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da "seksen sekiz" tarihi bulunuyor. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>88 Cumadelahırı"nı bildiriyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.119), "<12>88" tarihini; Tanpınar (a.g.m., s.156), "1871" tarihini kaydediyorlar. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 a), "Ağustos 1871" tarihini zikrediyor. *Ma'rûzât* (s.206), tayin tarihini vermiyor.

yaseti'ne getirilmiştir[744]. Cevdet Paşa, görevine başlayınca ilk işi altıncı kitabı toplatıp ortadan kaldırarak, *Mecelle*'nin altıncı kitabı olmak üzere *Kitâbü'l-Emânât*'ı yazdırmak olmuştur[745].

Islâhat Komisyonu Üyeliği

Âlî Paşa vefat ettiğinde, 22 Cumadelahıre 1288'de (7 Eylül 1871) Mahmud Nedim Paşa sadrıazam olmuş[746], maaşların indirilmesine başlayıp kendi riyaseti altında bir Tenkihat Komisyonu kurmuş ve bunu "Islâhat Komisyonu" olarak adlandırarak 5 Zilhicce 1288'de (14 Şubat 1872) Cevdet Paşa'yı da bu komisyona âza tayin ettirmiştir[747].

Mecelle'nin altıncı kitabı bastırıldığı gibi, yedinci kitabı da tamamlanıp 26 Muharrem 1289 (5 Nisan 1872) tarihli irade ile bastırılmıştır[748].

Gemilerin Taşıma Kapasitelerini Tayin İçin Teşkil Olunan Komisyon'da Görev Alması

Süveyş Kanalı'ndan geçen gemilerden alınan resimler hakkında kanal kumpanyası ile gemi sahipleri arasında ihtilâf çıkması üzerine, daha önce kanal hakkında verilmiş olan fermân-ı âlîde yazılmış olan "tonne de capa-

[744] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.96-97; *Ma'rûzât*, göst.yer; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.92; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 116 b; —, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.23-24; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.34; Neumann, *a.g.e.*, göst.yer.

[745] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.97; *Ma'rûzât*, s.206; Mardin, *a.g.e.*, s.98; Tanpınar, a.g.m., s.156; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.52; Ertan, *a.g.e.*, s.24; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 a; Kahraman, *a.g.e.*, s.12; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[746] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[747] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.97. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da "1288"de Islâhat Komisyonu'na tayin olunduğunu belirtiyorlar. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>88 Zilkadesi"ni veriyor. Tanpınar (a.g.m., s.156); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 116 b); — (*a.g.e.*, s.53); İzgöer (*a.g.e.*, s.34), Islâhat Komisyonu'na âza olduğu tarihi vermiyorlar.

[748] Mardin, *a.g.e.*, s.98-100. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.40, göst.yer); Ölmezoğlu (*a.g.e.*, göst.yer), iki kitabın bastınlması için "1289 senesi evaili"ni belirtiyorlar. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.14), *Mecelle*'nin yedinci kitabının bastınlması için "1872" senesini veriyor. Yine Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, göst.yer); Kahraman (*a.g.e.*, s.12), her iki kitabın bastınlması için tarih belirtmiyorlar.

cité", yani gemilerin taşıma kapasiteleri tabiri için Bâbıâlî'den açıklama talep olunmuş, Süveyş Kanalı Kumpanyası, Fransa Devleti; gemi sahipleri de İngiltere Devleti tarafından desteklendiklerinden iş nezaket arzetmiş, Sadaret dairesinde teşkil olunan komisyona Cevdet Paşa da memur edilmiş, "tonne de capacité" ile ilgili olarak kaleme aldığı layiha komisyonda ve Meclis-i Vükelâ'da kabul ve tasdik olunarak her devletten murahhaslar getirtilmiş, Dersaadet'te Tersâne-i âmire'de akd olunan kongrede, müzakereler neticesinde verilen karar üzerine dünyanın her tarafında geçerli olacak şekilde gemilerin taşıma kapasiteleri tayin edilmiştir[749].

Osmanlı Maliyesi'nin İyileştirilmesi İçin Teşkil Olunan Komisyon'un Başkanlığına Getirilmesi

Osmanlı maliyesinde günlük gelir ve giderlerin denkliği amaçlanmış olmakla birlikte, tahsil ve ödemelerde güneş ve ay yıllarına dayanan ayrı takvimler kullanılması ödemelerin gecikmesi zaruretini doğurduğundan, gecikme ise aslında geçici bir açık olduğundan ve takvim hesaplarından kaynaklanan bu yanlışlıkların süregelmesi devlet hazinesini olumsuz yönde etkilendiğinden, Cevdet Paşa, takvim esasları ile ilgili olarak hazırladığı ve 1287 senesinde neşredilen *Takvîmü'l-Edvâr* adlı eserinde bu hususlardan bahsetmiş, günümüz astronomik rakamlarına oldukça yakın olan matematiksel hesaplamalar ve bilimsel açıklamalar getirmiş, esas olarak iktisadî buhranlar ile takvim arasında önem taşıyan bir ilişki kurmuştur. 365 günlük Şemsî yıl ile 354 günlük Kamerî yıl arasındaki 11 günlük fark sebebiyle iki takvim arasında otuz üç yılda bir, bir yıllık fark meydana gelmekte ve Maliye Hazinesi literatüründe bu farkın atlanarak düzeltilmesine "Sıvış Yılı (Tedâhül Senesi)" denmektedir. Osmanlılar'da esas olarak Kamerî-Hicrî tarih geçerli olup, ancak devlet gelir ve giderlerinden bazılarının ay, bazılarının güneş takvimine göre hesaplanması dolayısiyle malî düzenlemeye ihtiyaç duyulmuş, takvim hesapları yüzünden hazine önemli kayıplara uğradığı gibi, ticaret hayatı, görevli maaşları ve en önemlisi para değeri üzerinde yıkıcı tesirler bu düzenlemeyi gerekli hale getirmiştir. 1288 (1871) yılının tedâhülü evvelce *Takvîmü'l-Edvâr*'ın tab' u neşri ile ihtar olunmuş iken düzeltilmemiş, ancak

[749] *Tezâkir*, nr.40, s.103-109; *Ma'rûzât*, s.207.

bazı valiler Bâbıâlî'ye durumu ihtar ettikleri gibi, ne yolda defter tutulacağına dair bilgi istemeleri üzerine, Cevdet Paşa'nın reisliğinde bir komisyon teşkil olunmuş (1870), bu komisyon Hicretten 1319 senesine kadar her bir Şemsî sene Martının, Kamerî senenin hangi ay ve gününü karşıladığını belirten bir cetvel hazırlamış, bir mazbata ile Sadaret makamına takdim edilmiş, ancak bu mazbata yürürlüğe konmadığından Osmanlı maliyesi yanlış olarak yürümüş ve bu yanlışlık seneden seneye artmıştır[750].

Maraş Valiliği, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Âzalığı, Mecelle Cemiyeti Reisliği

Mecelle'nin sekizinci kitabı da tamamlanıp bastırılmak üzere iken Muharrem 1289'da (11 Mart-8 Nisan 1872) Cebel-i Bereket ve Cebel-i Kozan dahil olmak üzere Maraş valiliği Ahmed Cevdet Paşa'ya tevcih olunmuş, Sadrıazam Mahmud Nedim Paşa'nın fikirlerine muhalefet ettiğinden acele olarak İstanbul'dan çıkarılmıştır[751]. Cevdet Paşa'nın Maraş'a hareketi esnasında Bağdad Valisi Midhat Paşa istifa ederek Dersaadet'e gelip, önce Edirne valisi[752] sonra 25 Cumadelula 1289'da (31 Temmuz 1872) sadrıazam olduğunda[753], şekil ve hududu belli olmayan Maraş valiliği ilga olunmuş[754], Cevdet Paşa Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye âzalığı ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti riyaseti ile İstanbul'a davet olunmuş[755] ve on sekiz gün Maraş

[750] *Tezâkir*, nr.40, s.109-117; *Ma'rûzât*, s.206-208; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.51-52; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*, s.100-102.

[751] *Tezâkir*, nr.40, s.120; *Ma'rûzât*, s.211; Mardin, *a.g.e.*, s.101-102; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.53. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10'da "1289" tarihi veriliyor. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), Maraş valiliği için "<12>89 Rebiulâhırı"nı belirtiyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.119), "<12>89" tarihini zikrediyor. *Tezâkir*, (nr.39, s.240); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.14); Ertan (*a.g.e.*, s.24); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); Kahraman (*a.g.e.*, s.12); İzgöer (*a.g.e.*, s.34), Maraş valiliğine tayin tarihini vermiyorlar.

[752] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.213; Mardin, *a.g.e.*, s.101-103.

[753] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1961, IV, 507. *Tezâkir* (nr.40, s.120); *Ma'rûzât* (göst.yer); Mardin (*a.g.e.*, s.102), Midhat Paşa'nın sadrıazam olduğu tarihi vermiyorlar. Neumann (*a.g.e.*, s.46), sadrazam olduğu tarihi "1289 (1872)" olarak kaydediyor.

[754] *Tezâkir*, nr.39, s.240; nr.40, s.120; *Ma'rûzât*, s.213; Mardin, *a.g.e.*, s.101; Tanpınar, a.g.m., s.156.

[755] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.119; Mardin, *a.g.e.*, s.103; Ertan, *a.g.e.*, s.24. Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 116 b), tayin için "1 Cumadelahıre 1289/6 Ağustos 1872" tarihini

valiliği'nde bulunduktan[756] sonra 2 Cumadelahire 1289'da (6 Ağustos 1872) Dersaadet'e gelmiş[757], kendisine 3 Cumadelahıre 1289 (7 Ağustos 1872) tarihli irade ile Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye âzalığı tevcih olunmuş[758], Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurucusu olduğundan âzalıkla dairelerden birine devamı uygun görülmeyip kendisine Bâbıâlî'de Mecelle Cemiyeti için bir oda tahsis olunmuş ve *Mecelle*'nin tamamlanması emrolunmuştur[759].

Dârülmuallimîn Sıbyan Müdürlüğü Muallimliğine Tayini ve Şûrâ-yı Devlet Üyesi Olması

Daha önce lağvedilmiş olan Dârülmuallimîn Sıbyan Müdürlüğü'nün tekrar faaliyete geçmesi ile sabık Müdürü Cevdet Efendi'nin iki bin kuruş maaşla muallimliğe tayini 19 Receb 1289'da (22 Eylül 1872) padişahın iradesi ile emrolunmuş[760], *Mecelle*'nin sekizinci kitabını neşreden Ahmed Cevdet Paşa, dokuzuncusunu hazırlarken kendisine 28 Zilkade 1289'da (28 Ocak 1873) Şûrâ-yı Devlet üyeliği da tevcih buyurulmuştur[761].

---

veriyor. Kahraman (*a.g.e.*, s.12), "6 Ağustos 1872"de Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye âzası olduğunu bildiriyor. Neumann (*a.g.e.*, s.46), "1289 (1872)" tarihini kaydediyor.

[756] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.120; *Ma'rûzât*, s.213; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.14; Mardin, *a.g.e.*, s.101-103; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.53; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444. Tanpınar (a.g.m., s.156), Maraş valiliği'ne tayin edildiğini, ancak gitmediğini söylüyor.

[757] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.39, s.240; nr.40, göst.yer. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.14), Dersaadet'e gelme tarihini belirtmiyor. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>89 Cumadelahırı"nda Maraş valiliği'den azlolunduğunu zikrediyor.

[758] A.DVNS.NŞT.d, 70/240.

[759] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD. MEM, 8/12-10; *Tezâkir*, nr.40, s.120; *Ma'rûzât*, s.213; Mardin, *a.g.e.*, s.101-103; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.53; Ertan, *a.g.e.*, s.24.

[760] İ.DH, 657/45710-5.

[761] A.DVNS.NŞT.d, 70/242; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.120-122; Mardin, *a.g.e.*, s.124; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.53-54. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da "seksen dokuz senesi evahırı" veriliyor M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>89 Zilkadesi"ni belirtiyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s. 119), "<12>89" tarihini bildiriyor. Kahraman (*a.g.e.*, s.12), "27 Ocak 1873" tarihini zikrediyor. Ertan (*a.g.e.*, s.24), "1873" tarihini verdiği gibi; yine Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 117 a), "8 Zilkade 1289/27 Kânûn II. 1873" tarihini kaydediyor. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.14); Tanpınar (a.g.m., s.156); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA* VII, 444); İzgöer (*a.g.e.*, s.34), Şûrâ-yı Devlet âzalığına tayin tarihini vermiyorlar.

Evkāf-ı Hümâyûn ve Ma'ârif-i Umûmiyye Nâzırlıkları

18 Zilhicce 1289'da (16 Şubat 1873) Cevdet Paşa'ya Evkāf-ı hümâyûn Nezâreti tevcih kılınmış[762], teşekkür için Mabeyn-i hümâyûn'a gidip Abdülaziz'in huzuruna çıktığında padişah kendisine iltifat etmiş, tahsis edilmiş olan aylık otuz bin kuruşluk maaşına on bin kuruş zamm yapmıştır[763]. 25 Safer 1290'da (23 Nisan 1873) kendisine Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti tevcih olunmuş[764], 26 Safer'de (24 Nisan) padişahın iradesi ile maaşının kırk bin kuruş olması Sadaret makamından Maliye Nezareti'ne yazılan yazı ile emrolunmuştur[765]. Ancak Sadrıazam Şirvanî-zade Rüşdü Paşa, padişah tarafından maaşına ilave edilen on bin kuruşluk maaşını kesmiştir[766]. Cevdet Paşa'nın Maarif Nezareti'ndeki icraatına gelince: 1290 senesi evailinde (28 Şubat-9 Mart 1873) *Mecelle*'nin dokuzuncu kitabı tamamlanmağla[767], 16 Rebiulahır 1290 (12 Haziran 1873) tarihli irade ile neşrolunmuştur[768]. Ma'ârif-i

[762] İ.DH, 663/46159; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.122; *Ma'rûzât*, s.214; Mardin, *a.g.e.*, s.123-124; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.54. Tanpınar (a.g.m., s.156); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer); İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer), tayin için "1873" tarihini veriyorlar. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.14); Kahraman (*a.g.e.*, s.12-13), yanlış olarak "26 Şubat 1878" tarihini bildiriyorlar. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90) da yine yanlış olarak "18 Zilhicce <12>88" tarihini aktarıyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, göst.yer), "<12>89" tarihini gösteriyor. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; Ertan (*a.g.e.*, göst.yer), tarih zikretmiyorlar.

[763] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.124.

[764] A.DVNS.NŞT.d, 70/347; *Tezâkir*, nr.40, s.123; *Ma'rûzât*, s.214-215; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 a; —, *a.g.e.*, s.54. DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de "17 Safer 1290" tarihi vardır. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90); Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.119), "<12>90" tarihini bildiriyorlar. İ.DH, 665/46334-2'de sadrıazamın tezkiresinin 24 Safer 1290'da padişaha arzolunduğu, aynı gün iradesinin alındığı belirtiliyor. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10'da "doksan" tarihi bulunuyor. Tanpınar (a.g.m., s.156); Ertan (*a.g.e.*, s.28), "1873" senesini veriyorlar. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.14), "1878 senesinin ortalarına doğru" Maarif nazırı olduğundan bahsediyor. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 a), "Nisan 1873"ü kaydediyor. Kahraman (*a.g.e.*, s.13), "15 Nisan 1879"u zikrediyor. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); İzgöer (*a.g.e.*, s.34), tarih kaydetmiyorlar.

[765] A.MKT.MHM, 453/7-1.

[766] *Tezâkir*, nr.40, s.123; *Ma'rûzât*, s.215; Mardin, *a.g.e.*, s.124.

[767] *Tezâkir*, nr.40, s.126; *Ma'rûzât*, göst.yer. Ertan (*a.g.e.*, s.24), tarih bildirmiyor.

[768] Mardin, *a.g.e.*, s.113. *Tezâkir* (nr.40, göst.yer); *Ma'rûzât*, s.215); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 117 a); —, (*a.g.e.*, s.54), neşir tarihini vermiyorlar.

Umûmiyye Nizâmnamesi daha önce 24 Cumadelula 1286'da (1 Eylül 1869) mufassal yazılmış olduğundan[769], Cevdet Paşa Maarif Nezareti Müsteşarı Sadullah Beyefendi'nin riyaseti altında Maarif Nezareti dairesinde bir komisyon teşkil etmiş, burada Sıbyan Mektepleri'nden başlayarak Rüşdiyeler'de, yeni kurulacak İdadîler'de ve Mekâtib-i Âliyeler'de okunacak derslerin programları yapılmış ve önce bir elifbâ cüzü telif olunup neşredilmiş[770], Nûr-ı Osmâniye Camii avlusunda sıbyan mektebine örnek olmak üzere "İbtidaiye" namiyle bir sıbyan mektebi açıldığı gibi müteakiben birkaç sıbyan mektebi daha açılmıştır[771]. Cevdet Paşa, dersler için okutulacak kitaplar ve risalelerin telifini âzalara taksim etmiş, komisyonca kendisine havale olunan *Kavâ'id-i Türkiyye* adlı risaleyi sıbyana öğretmek üzere yazmış, sonra Mantık ilminden *Mi'yâr-ı Sedâd* ve Fenn-i âdâbdan *Âdâb-ı Sedâd* adlı risaleleri telif etmiştir[772]. Dârülmuallimîn teşkilâtı genişletilerek yeni kurulacak idadîlere muallim yetiştirmek için bir idadî şubesi açılmış, tedrisat Sıbyan, Rüşdiye ve İdadiye olmak üzere üç dereceye ayrılarak yeniden düzenlenmiş, resmî bir ilânla idadî şubelerine girebilmek için yapılacak imtihanın şartları tesbit edilerek, okutulacak dersler, tahsil müddeti, talebenin gerek mektepte iken gerekse mezuniyetten sonra alacakları maaş ve mecburî hizmetleri tayin edilmiştir[773]. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye nazırı iken, Adliye dairesinde açtırdığı hukuk dersleri

[769] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer. Yine Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 117 a), bu nizamname için "1286" tarihini bildiriyor.

[770] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.126; *Ma'rûzât*, s.215; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.119; Ülkütaşır, *a.g.e.*, 14; Mardin, *a.g.e.*, s.125; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.55; Ertan, *a.g.e.*, s.28; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 b; Kahraman, *a.g.e.*, s.13; İzgöer, *a.g.e.*, s.34-35.

[771] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.119-120; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 a; —, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.28-29; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.35.

[772] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.126; *Ma'rûzât*, s.215; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, s.125; Tanpınar, a.g.m., s.156; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.55; Ertan, *a.g.e.*, s.29; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; Kahraman, *a.g.e.*, s.13; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[773] Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 a; —, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.24; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer.

yalnız memurlara mahsus iken bunu serbest hale getirmiş[774], Galatasaray Sultanîsi Gülhane Kışlası'na nakledildiği zaman mektebin son sınıflarında *Mecelle* okutulması da Cevdet Paşa'nın isteğiyle gerçekleşmiştir[775]. Cevdet Paşa, bu arada yazmış olduğu *Kısas-ı Enbiyâ* adlı kitabının üç cildini tamamlayıp bastırmış[776], *Kısas-ı Enbiyâ*'nın her cildi basıldıkça birer nüshası Pertevniyal Valide Sultan'a takdim olunduğundan ikinci cilt sunulduğunda, Valide Sultan tarafından kendisine bir murassa' mahfaza ihsan olunmuştur[777]. Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da müzâkere olunduktan sonra Matbaa-i âmire'de *Mushaf-ı şerîf* tab'ı da Ahmed Cevdet Paşa'ya havale olunduğundan, derhal Tabhane'de yeniden tezgahlar kurularak, bu sanatta mahir Ali Efendi marifetiyle Şekerzade'nin meşhur *Mushaf-ı şerîf*'i bastırılmıştır[778].

Şûrâ-yı Devlet Reîs Muâvinliği ve Yanya Valiliği

Şûrâ-yı Devlet Reisi Kâmil Paşa hastalanıp hava değişikliği için Mısır'a gidince yerine Safvet Paşa vekil naspolunmuş, 17 Safer 1291'de (4 Nisan 1874) Şûrâ-yı Devlet Riyâseti vekâleti muavinliğe çevrilip, yeniden yapılandırılan Şûrâ-yı Devlet Reîs Muâvinliği Cevdet Paşa'ya tevcih edilmiş[779], kendisine 45.000 kuruş maaş tahsis olunmuştur[780]. Kâmil Paşa Dersaadet'e döndüğünde de riyasetin yalnız unvanı onun üzerinde olup, riyasetin görevi

[774] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer.

[775] Tanpınar, a.g.m., s.156; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 a; —, *a.g.e.*, s.49, 56; Ertan, *a.g.e.*, s.24; Yazan, *a.g.e.*, s.23; Sözen, *a.g.e.*, s.186.

[776] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.126; *Ma'rûzât*, s.215; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444.

[777] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.215-216; Mardin, *a.g.e.*, s.125-126; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.55.

[778] *Tezâkir*, nr.40, s.128.

[779] İ.DH, 682/47555; İ.DH, 682/47561; A.DVNS.NŞT.d., 70/358; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.130; *Ma'rûzât*, s.219; Mardin, *a.g.e.*, s.114-117, 127; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 a; —, *a.g.e.*, s.56-57; Kahraman, *a.g.e.*, s.13. DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD.MEM, 8/12-9'da "doksan bir" tarihi kaydediliyor. M. Süreyya (*a.g.e.*, II, 90), "<12>91 Saferi"ni zikrediyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120), "<12>91" tarihini bildiriyor. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.35); Tanpınar (a.g.m., s.156-157); Ertan (*a.g.e.*, s.25); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); İzgöer (*a.g.e.*, s.35), "1874" tarihini naklediyorlar.

[780] Rumî 8 Mayıs 1290 (20 Temmuz 1874) tarihli arşiv belgesinde Cevdet Paşa'ya 1290 senesi Nisan maaşı olarak 45.000 kuruş verildiği kayıtlıdır (MAD.d, 10765).

tamamen Ahmed Cevdet Paşa üzerinde bulunmuştur[781]. Bu sırada *Mecelle*'nin onuncu kitabı tamamlanıp[782], 16 Cumadelahıre 1291 (30 Temmuz 1874) tarihli irade ile bastırılmış[783], on birinci ve on ikinci kitapları dahi tamamlanıp tab'ettirilmek üzere iken 22 Ramazan 1291'de (2 Kasım 1874) Şûrâ-yı Devlet reîs muâvinliği ilga olunarak Cevdet Paşa Yanya valiliği'ne tayin olunmuş, böylece *Mecelle*'nin basım işi geri kalmıştır[784]. Valilikteki maaşı otuz bin kuruş olup, ayrıca hayatta bulundukça berat ile mutasarrıf bulunduğu on bin kuruşu da ilave olarak almaya devam etmiştir[785]. Yanya'da iken Cevdet Paşa, gerek Mecelle Cemiyeti, gerekse Defter-i Hâkānî Nezâreti ile haberleşmede bulunmuş, *Risaletü'l-Vefâ* adlı Arapça bir risale kaleme alarak Mecelle Cemiyeti'ne verilmek üzere Defter-i Hâkānî Nâzırı Sadullah Bey'e göndermiştir[786].

Yeniden Ma'ârif-i Umûmiyye ve İkinci Defa Adliye Nazırlıkları

Cevdet Paşa'ya 8 Cumadelula 1292'de (12 Haziran 1875) yeniden Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti tevcih buyurulduğundan[787] İstanbul'a dönmüş,

[781] *Tezâkir*, nr.40, s.130-131; *Ma'rûzât*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.117.

[782] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.131; *Ma'rûzât*, s.220; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, s.113-117; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 a; —, *a.g.e.*, s.57; Kahraman, *a.g.e.*, s.13.

[783] Mardin, *a.g.e.*, s.113. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.40, göst.yer); *Ma'rûzât* (göst.yer); Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, göst.yer); — (*a.g.e.*, göst. yer); Kahraman (*a.g.e.*, göst.yer); İzgöer (*a.g.e.*, s.35), neşir tarihini bildirmiyorlar.

[784] İ.DH, 691/48294. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.40, s.131); *Ma'rûzât* (s.220); Mardin (*a.g.e.*, s.116-117); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 117 a); — (*a.g.e.*, s.57), "23 Ramazan 1291" tarihini gösteriyorlar. Kahraman (*a.g.e.*, s.13), "4 Kasım 1874"; Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.15); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b), "2 Kasım 1874"; Ertan (*a.g.e.*, s.25); Tanpınar (a.g.m., s.157), "1874" tarihini veriyorlar. DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD. MEM, 8/12-9'da Şûrâ-yı Devlet reîs muâvinliği'nden yedi ay sonra Yanya valiliğine tayin olunduğunu bildiriyorlar. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), valiliğe tayin için "<12>90 Ramazanı"nı zikrediyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, göst.yer), "<12>91" senesini veriyor. İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer), tayin tarihini kaydetmiyor.

[785] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; *Ma'rûzât*, göst.yer.

[786] *Tezâkir*, nr.40, s.135; Mardin, *a.g.e.*, s.119-120. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.58), yazdığı risalenin adını "Büyû'-ı Vefâ" olarak bildiriyor.

[787] İ.DH, 702/49170; A.DVNS.NŞT.d, 70/365; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.139; *Ma'rûzât*, s.221; Mardin, *a.g.e.*, s.131; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 a; —, *a.g.e.*, göst. yer. DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD.MEM, 8/12-9'da: "Doksan ikide mükerreren Ma'ârif Nezâreti me'mûriyyetiyle avdet idüp" ifadesine rastlanmaktadır. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>92

bu ikinci Maarif nazırlığında, evvelki Maarif nazırının zamanında tertip ve neşredilen bir talimatnameye uyarak Yeniköy, İstinye ve Tarabya Sıbyan Mektepleri'nin tedrisat meclisleri ile şubelerini teşkil etmiştir[788]. Cevdet Paşa, 3 Zilkade 1292'de (2 Aralık 1875) ise ikinci defa Adliye Nazırlığı'na getirilmiş[789], kendisine zatî maaşından başka yirmi beş bin kuruş tahsis buyurulmuştur[790]. Bu görevi sırasında Ticaret Nezareti'ne bağlı olan Ticaret mahkemelerini Adliye Nezareti'ne bağlayarak Adliye teşkilâtını modernleştirmeye doğru kuvvetli bir adım daha atmıştır[791].

Rumeli Teftişi'ne Memur Olması ve Üçüncü Defa Ma'ârif-i Umûmiyye Nâzırlığı

24 Receb 1292'de (25 Ağustos 1875) ikinci defa Sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa[792], Bulgaristan'da ihtilâl emarelerinin ortaya çıkması üzerine Bulgaristan'daki durumun hakikatini anlamak üzere Cevdet Paşa'yı 8 Safer 1293'de (4 Mart 1876) Rumeli teftişine memur etmiş[793], Edirne ve Filibe

---

Cumadelula" tarihini zikrediyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120), "<12>92" tarihini veriyor. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.15); Tanpınar (a.g.m., s.157); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); İzgöer (*a.g.e.*, s.35), tayin tarihini "1875" olarak bildiriyorlar. Kahraman (*a.g.e.*, s.13), "11 Haziran 1875"i nakliyor.

[788] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.58.

[789] İ.DH, 712/49783; M. Süreyyâ, *a.g.e.*, II, 90. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.40, s.146); *Ma'rûzât* (s.222); Mardin (*a.g.e.*, s.131); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 117 a); — (*a.g.e.*, göst. yer), "2 Zilkade 1292 (1 Aralık 1875)" tarihini gösteriyorlar. DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD.MEM, 8/12-9'da Maarif Nezareti'nden beş ay sonra yine Adliye Nezareti'ne tayin olunduğu kaydediliyor. Kahraman (*a.g.e.*, s.13) "29 Kasım 1875"; H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b), "Kasım 1875" tarihlerini kaydediyorlar. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.15); Tanpınar (a.g.m., s.157); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444); İzgöer (*a.g.e.*, s.35), tarih belirtmiyorlar.

[790] İ.DH, 712/49783.

[791] *Tezâkir*, nr.40, s.146; Mardin, *a.g.e.*, s.131; Tanpınar, a.g.m., s.157; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 a; —, *a.g.e.*, s.58; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 444; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 b.

[792] *Tezâkir*, nr.40, s.145.

[793] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.148; *Ma'rûzât*, s.225; Mardin, *a.g.e.*, s.132; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 b; —, *a.g.e.*, s.59. DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD. MEM, 8/12-9'da: "Doksan üçde Rumili teftîşi me'mûriyetiyle Edirne'ye gidip" ifadesi vardır. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120), "<12>93" tarihini zikrediyor. Tanpınar (a.g.m. s.157); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b); "Mart 1876" tarihini bildiriyorlar. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.15), "1874" tarihini kaydediyor. Kahraman (*a.g.e.*, s.13), "5 Mart 1876"yı; Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 444-445); İzgöer (*a.g.e.*, s.35), Rumeli teftişi için "1876" tarihini veriyorlar.

üzerinden Sofya'ya giden Cevdet Paşa, önce Edirne'ye oradan da şömendöfere binerek Dersaadet'e dönmüştür[794]. Rumeli'nin şu andaki durumuna göre Bulgaristan'da bir büyük ihtilâlin geliştiği, Ruslar'ın bunu körüklediği, ancak akılâne hareket olunur ise bunun önünün alınabileceğini İstanbul'a dönüşünde şifahen bildirmiştir[795]. Ancak döndüğünde Mahmud Nedim Paşa'nın Avrupa'da Osmanlı Devleti'ne borç verenlere emniyet vermek ve külliyetli bir istikraz yapabilmek için bütün gümrük gelirlerinin ecnebî sermayedarlara iltizamına müsaade etmesine şiddetle karşı çıkmış[796], Meclis-i Vükelâ'dan ihrac ve 12 Rebiulahır 1293'de (6 Mayıs 1876) Adliye Nezareti'nden azledilmiş[797], 13 Rebiulahır'da (7 Mayıs) uhdesine Suriye vilâyeti valiliği tevcih edilmiştir[798]. Nazırlıktan azlinden evvel *Mecelle*'nin on üçüncü ve on dördüncü kitaplarında Adliye Nazırı olarak Cevdet Paşa'nın imzası bulunmaktadır[799]. Cevdet Paşa Suriye'ye gitmek üzere yol hazırlığını yaptığı sırada Sadrıazam Mütercim Rüşdü Paşa'ya harcırah için müracaat ettiğinde, onun kendisini İstanbul'dan göndermek istememesi üzerine 23 Rebiulahır 1293'de (17 Mayıs 1876) üçüncü defa Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti'ne getirilmiştir[800]. Nazırlığı

[794] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.148-151; *Ma'rûzât*, göst.yer; Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 445.

[795] *Tezâkir*, nr.40, s.151; *Ma'rûzât*, s.225; Mardin, *a.g.e.*, s.132; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.59.

[796] *Tezâkir*, nr.40, s.148-151; *Ma'rûzât*, göst.yer; Tanpınar, a.g.m., s.157; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 b; —, *a.g.e.*, göst.yer.

[797] DH.SAİD.MEM, 8/12-1. *Tezâkir* (nr.40, s.151); *Ma'rûzât* (s.226); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.15); Mardin (*a.g.e.*, s.133); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, göst.yer); — (*a.g.e.*, s.59); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 445); Kahraman (*a.g.e.*, s.13); İzgöer (*a.g.e.*, s.35), azil tarihini bildirmiyorlar.

[798] DH.SAİD.MEM, 8/12-1. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>93 Rebiulahırı"nı bildiriyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120), "<12>93" tarihini veriyor. *Tezâkir* (nr.40, göst.yer); *Ma'rûzât* (göst. yer); Ülkütaşır (*a.g.e.*, göst.yer); Mardin (*a.g.e.*, göst.yer); Tanpınar (a.g.m., s.157); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 117 b), — (*a.g.e.*, göst.yer); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b); Kahraman (*a.g.e.*, göst.yer); İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer), tayin tarihini vermiyorlar.

[799] Mardin, *a.g.e.*, s.134-135. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.40, s.161); *Ma'rûzât* (s.238), her iki kitabın da tamamlanıp neşrolunduğunu belirtiyorlar.

[800] A.DVNS.NŞT.d, 73/3. DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de "13 Rebiulahır 1293"de Suriye Valisi olan Cevdet Paşa'nın gitmeye hazırlanırken Ma'ârif-i Umûmiyye Nâzırı olarak Dersaadet'te kaldığı belirtiliyor. Aynı şekilde *Tezâkir* (nr.40, s.153); Mardin (*a.g.e.*, 133); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 117 b); — (*a.g.e.*, s.60), Maarif nezaretine tayin tarihini yine

sırasında *Mecelle*'nin on beş ve on altıncı kitapları Cevdet Paşa tarafından imzalanarak ilk Türk Medenî Kanunu olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* tamamlanmıştır[801].

Üçüncü Defa Adliye Nazırlığı ve Şûrâ-yı Devlet Riyâseti Vekâleti

11 Şaban 1293'de (31 Ağustos 1876) II. Abdülhamid tahta geçtikten[802] sonra, Cevdet Paşa 28 Ramazan 1293'de (17 Ekim 1876) üçüncü defa Adliye nazırlığı'na tayin olunmuş[803], kendisine ilâveten 1293 Zilhiccesinde (18 Aralık 1876-15 Ocak 1877) Şûrâ-yı Devlet riyâset vekâleti de verilmiştir[804].

Dahiliye Nazırlığı

21 Muharrem 1294'de (5 Şubat 1877) Midhat Paşa azl olunup İbrahim Edhem Paşa sadrazam olduğunda[805], yeniden teşkil olunan Dahiliye Neza-

---

yanlış olarak "13 Rebiulahır 1293" olarak veriyorlar. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120), "<12>93" tarihini kaydediyor. Halbuki Mütercim Rüşdü Paşa "17 Rebiulahır 1293'de (11 Mayıs 1876)" sadrıazam olduğundan (bkz. İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 509), tarihin zaten "23 Rebiulahır" olması gerektiği anlaşılıyor. Nitekim M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90),: "<12>93 Rebiulahırında Suriye Vâlîsi, haftasında sâlisen Ma'ârif Nâzırı" ifadesine yer veriyor. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.15), "8 Mayıs 1876" tarihini bildiriyor. DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD.MEM, 8/12-9'da 1293 senesinde Suriye valisi olup, harekete hazırlanırken yine Maarif Nazırı olduğu nakledildiyor. *Ma'rûzât* (s.229); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 445); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b); İzgöer (*a.g.e.*, s.35), tayin tarihinden bahsetmiyorlar.

[801] Mardin, *a.g.e.*, s.136-138. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.40, s.161); *Ma'rûzât* (s.238), her iki kitabın da ikmal ile tab'olunduğunu bildiriyorlar.

[802] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; *Ma'rûzât*, s.237; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.60. Yine Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 117 b.); İzgöer (*a.g.e.*, s.35), cülus tarihini vermiyorlar.

[803] A.DVNS.NŞT.d, 73/8; DH.SAİD.MEM, 8/12/1. *Tezâkir* (nr.40, s.161); Mardin (*a.g.e.*, s.138); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.61)'de "27 Ramazan 1293" tarihi vardır. DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD.MEM, 8/12-9'da "1293"de Adliye nazırı olduğu belirtiliyor. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>93 Ramazânı"nda sâlisen Adliye nazırı" olduğunu kaydediyor. Ertan (*a.g.e.*, s.29), tayin için "1876" tarihini veriyor. Kahraman (*a.g.e.*, s.13), bu tayini "16 Kasım 1876" olarak gösteriyor. *Ma'rûzât* (s.238), II. Abdülhamid'in cülusundan bir buçuk ay sonra Cevdet Paşa'ya Adliye Nezareti'nin verildiğini bildiriyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.15); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 445); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b); İzgöer (*a.g.e.*, s.35), tevcih tarihini belirtmiyorlar.

[804] M. Süreyyâ, *a.g.e.*, II, 90.

[805] Mardin, *a.g.e.*, s.138. *Tezâkir* (nr.40, s.168); Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.62), "11 Muharrem 1294" tarihini veriyorlar. İzgöer (*a.g.e.*, s.36), Edhem Paşa'nın sadrıazam olduğu tarihi vermiyor.

reti aynı gün Cevdet Paşa'ya tevcih olunmuştur[806]. Nazırlığı sırasında Ruslar Turla nehrini geçtiklerinden ve nizamiye askerlerinin harp için yeterli olmadığı anlaşıldığından, vilâyetlerde bulunan süvari zaptiye askerlerinin dahi harp sahasına sevk olunması emrolunmuş, bunun yerine getirilmesi Dahiliye Nezareti'ne havale kılınmış[807], Cevdet Paşa bir taraftan bunları harp sahasına sevketmekle beraber, bir taraftan da bunların yerine yer yer geçici süvari askerleri ve yardımcı askerler tertibi ile meşgul olmuş, bu yolla hududa gerek zaptiye, gerekse yardımcı askerler ve aşiret atlıları olarak gönderdiği askerlerin mevcudu yüz bini geçmiştir[808]. Dersaadet'te toplanan taburlar takım takım harp sahasına sevkolunmakta iken payitahtın muhafazası için Dersaadet'in İslâm ahalisinden "Mevkib-i hümâyûn Askeri" namiyle talimli asker tertib olunması dahi Cevdet Paşa'ya ihale buyurulmuş[809], onun başkanlığında askerî ümera ve bazı ileri gelenlerden mürekkep bir komisyon teşkil edilerek Bâb-ı Seraskerî kapusu yanındaki odalar komisyona tahsis edilmiştir[810]. On sekiz dairede yirmi dört tabur piyade ile bazı asilzadegandan ve bazı servet sahiplerinin evladlarından bir bölük süvari teşkil olunup, bunlara muallimler tayin olunmuş ve gece gündüz talimlerine itina gösterilmiştir[811]. Bir-iki ay zarfında talimleri yapılmış, süvari ve piyadelerine başka başka elbiseler yaptırılıp yedi-sekiz taburun elbiseleri tamamlandıktan sonra, bu taburlar Topkapı Sarayı'nda Bâb-ı hümâyûn dahilindeki Darphane Meydanı'nda dizilerek, süvari bölüğü dahi bir tarafa yerleştirilmiş, padişah Ortakapı'dan çıkıp askerleri

[806] A.DVNS.NŞT.d, 73/14; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.120; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, s.138-139; Tanpınar, a.g.m., s.157; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 b; —, *a.g.e.*, s.61; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 b; Kahraman, *a.g.e.*, s.14; İzgöer, *a.g.e.*, göst. yer. DH.SAİD.MEM, 8/12-1'de "11 Muharrem 1294"de Dahiliye nazırı olduğu kaydediliyor. DH.SAİD.d, 1-2 ve DH.SAİD.MEM, 8/12-9'da "doksan dört" tarihi vardır. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>94 Muharremi"ni zikrediyor. Ertan (*a.g.e.*, s.29); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 445), tevcih için "1877" yılını gösteriyorlar.

[807] *Tezâkir*, nr.40, s.171; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.63.

[808] *Tezâkir*, nr.40, s.171-172.

[809] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; *Tezâkir*, nr.40, s.172; Mardin, *a.g.e.*, s.144; Tanpınar, a.g.m., s.157; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.63.

[810] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.145.

[811] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.172; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.63.

görüp memnun olmuştur[812]. Cevdet Paşa böylece 1877-1878 Osmanlı Rus harbinde memleketi idare eden kabinede yer almış, ancak bu harbin aleyhine görüşler ileri sürmekten de geri kalmamıştır[813]. Dahiliye nazırlığı esnasında yaptığı önemli işlerden biri Bâbıâlî'de mülkiye memurlarının hal tercümelerini kaydetmek üzere *Sicill-i Ahvâl Defterleri*'ni tanzim ettirmesi olmuştur[814].

İkinci Defa Evkāf-ı Hümâyûn Nâzırlığı ve Suriye Valiliği

Cevdet Paşa'nın Dahiliye Nezareti'ne ait olan işleri yürütmesinin yanısıra askerî işlerdeki fevkalade gayretleri düşmanlarının harekete geçmelerine sebep olmuş, onun valilikle bir tarafa gönderilmesine çalışmışlar, ancak bu düşmanlıkları hemen yürürlüğe girmeyip önce memuriyeti 3 Zilkade 1294'de (9 Kasım 1877) Evkāf-ı hümâyûn Nezâreti'ne çevrilmiş[815], kısa müddet sonra da uhdesine 1 Safer 1295'de (4 Şubat 1878) Suriye valiliği tevcih buyurulmuştur[816]. Suriye'ye varıp vilâyetin işleri ile uğraşmaya başladığında Kozan'da meydana gelen ısyanı bastırmak üzere özel görevle Kozan'a gelmesi için kendisine Ramazan 1295'de (30 Ağustos-28 Eylül 1878) telgrafnâme-i sâmî gelmiş[817], Beyrut, Mersin ve Adana yoluyla Kozan'a varmış, orada sabık

[812] *Tezâkir*, nr.40, s.172-173; Mardin, *a.g.e.*, s.145.

[813] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 b.; —, *a.g.e.*, s.62; Ertan, *a.g.e.*, s.29; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 b; Kahraman, *a.g.e.*, s.14; İzgöer, *a.g.e.*, s.36.

[814] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.169; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.120; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, s.139; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 445.

[815] A.DVNS.NŞT.d, 73/22; Aynı şekilde MAD.d., 9279/206'da da Evkaf Nezareti'ne tayin için 28 Teşrîn-i evvel 1293 (3 Zilkade 1294/9 Kasım 1877) tarihi mevcuttur. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir* (nr.40, s.173); Ülkütaşır (*a.g.e.*, göst.yer); Mardin (*a.g.e.*, s.144-146); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 117 b; —, *a.g.e.*, s.63-64); Kahraman (*a.g.e.*, s.14)'de 3 Zilhicce 1294 tarihi verilmiştir. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9'da: "Sene-i merkūme (1294) evâhırı" verilmektedir. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120), "Zilhicce <12>94" tarihini zikrediyor. Ertan (*a.g.e.*, s.29), tayin için "1877 yılı sonlarını" veriyor. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 445), "1877" yılını; İzgöer (*a.g.e.*, s.36), "1878" tarihini belirtiyorlar. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b), tarih zikretmiyor.

[816] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst. yer; —, *a.g.e.*, s.64; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer. DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9'da: "Doksan beş evâ'ili" ifadesi vardır. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>95 Saferi"nde Suriye valisi olduğu kaydediliyor. Cemâleddîn (*a.g.e.*, göst.yer), "<12>95" tarihini naklediyor. Ülkütaşır (*a.g.e.*,, s.15); Ertan (*a.g.e.*, göst.yer); Tanpınar (a.g.m., s.157); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer); "1878" tarihini veriyorlar. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, göst.yer), tarih kaydetmiyor.

[817] *Tezâkir*, nr.40, s.174; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer. DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9'da Kozan'a memur olduğu tarih belirtilmiyor.

Serasker İzzet Paşa'yı bulmuş, asâkir-i şâhâne, Kozan-oğlu Ahmed Paşa'nın cemiyetini dağıtmış ise de dağınık fırkalar ile sarp dağlarda nahiye nahiye gezmekte olduğu için ele geçmesi zor olduğu gibi kışın gelmesiyle işin uzayacağı da anlaşıldığından, alınan tedbirler ve kendisi ile yapılan halisane haberleşme neticesi Ahmed Paşa gelip teslim olduğundan iş bitmiştir[818]. İzzet Paşa ile birlikte Adana'ya giden Cevdet Paşa, Kozan'da ısyan çıktığı esnada Gavurdağı'nda dahi bu emarelerin görülmesiyle Gavurdağı'nda asayişi sağlamak üzere İzzet Paşa'yı Adana'da bırakıp Payas'a gitmiş ve Gavurdağlılar'dan lazım gelenleri getirtip onlara gereken nasihat ve yerel memurlara tenbihatta bulunduktan sonra kara yoluyla Belen, Antakya ve Cisr-i Şugūr, Hama, Humus yoluyla Şam'a varmıştır[819].

Ticaret Nazırlığı

Cevdet Paşa, Şam'a döndükten sonra Suriye Valiliği'nin Midhat Paşa'ya tevcih buyurulup valilikten infisal olunduğuna dair telgrafnâme-i sâmîyi bulmuş[820], Midhat Paşa daha Şam'a varmadan kendisi Beyrut'a gelip posta vapurunu beklerken, 9 Zilhicce 1295'de (4 Aralık 1878) uhdesine Ticaret Nezareti'nin tevcih olunduğunu ve Dersaadet'e dönmesini bildiren telgrafnâme-i sâmîyi almış, birkaç gün sonra vapurla İstanbul'a gelmiştir[821]. Ticaret Nezareti dairesini yeniden şubelere taksim ederek düzenlenmesiyle meşgul olan Cevdet Paşa, bu nezarette bulunduğu müddetçe haftada bir gün de Mecelle Cemiyeti'ne devam ederek buraya havale olunan işlerle meşgul olmuştur[822].

[818] *Tezâkir*, nr.40, s.174-175; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.64.

[819] *Tezâkir*, nr.40, s.175; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[820] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.15; Mardin, *a.g.e.*, s.146; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 b; —, *a.g.e.*, s.64; Ertan, *a.g.e.*, s.29; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 445; Kahraman, *a.g.e.*, s.14; İzgöer, *a.g.e.*, s.36.

[821] Y.EE, 75/24; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; *Tezâkir*, nr.40, s.175; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90), "<12>95 Zilhiccesi" tarihini kaydediyor. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.15-16), "Aralık 1878"; Tanpınar (a.g.m., s.157), "1878" tarihlerini veriyorlar. DH.SAİD.d, 1-2'de: "Sene-i merkūme (1295) evâhırı" ifadesi vardır. DH.SAİD.MEM, 8/12-9; Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.120); Ertan (*a.g.e.*, göst.yer); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b); İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer), Ticaret nazırlığı'na tayin tarihini aktarmıyorlar.

[822] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.146; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 117 b; —, *a.g.e.*, s.64; Kahraman, *a.g.e.*, s.14; İzgöer, *a.g.e.*, s.36.

Sadâret-i Uzmâ Makāmı'na Vekâleti ve Dördüncü Defa Adliye Nazırlığı

Tunuslu Hayreddin Paşa sadrazam olduğunda Sadaret makamında istiklâl isteyip II. Abdülhamid buna müsaade etmediğinden istifa etmiş[823], 30 Receb 1296'da (20 Temmuz 1879) sadır olan irâde-i seniyye mucibince[824] Sadaret-i uzmâ Vekâleti Cevdet Paşa'ya ihale buyurulmuş, dokuz-on gün kadar Sadaret makamına ait işleri vekâlet sureti ile idare ettikten[825] sonra 9 Şaban 1296'da (29 Temmuz 1879) Sadaretin ilgasıyla Ahmed Arifî Paşa başvekil olmuş[826], lakin çok durmayıp azl olunarak Başvekâlet mansıbı 2 Zilkade 1296'da (18 Ekim 1879) Adliye Nazırı Mehmed Said Paşa'ya ve Adliye Nezareti 3 Zilkade'de (19 Ekim) dördüncü defa Cevdet Paşa'ya tevcih buyurulmuş[827], kendisine yirmi yedi bin kuruş maaş tahsis olunmuştur[828]. Ancak 2 Rebiulahır 1297'de (13 Mart 1880) maaşı yirmi bin kuruşa indirilmiştir[829]. Cevdet Paşa'nın bu seferki nazırlığı üç sene kadar sürmüştür. Nazırlığı sırasında iki önemli hadise meydana gelmiş olup, ilki Mekteb-i Hukūk'un açılmasıdır. Adliye Nezareti içinde inşa edilen Hukuk Mektebi binası tamamlanınca 18 Receb 1297'de (26 Haziran 1880) Cevdet Paşa'nın nutku ile açılmış, paşa açı-

[823] *Tezâkir*, nr.40, s.194; Mardin, *a.g.e.*, s.147; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 445), Tunuslu Hayreddin Paşa'nın istifası için "1879" senesini veriyor.

[824] Mardin, *a.g.e.*, s.146.

[825] *Tezâkir*, nr.40, s.194. Tanpınar (a.g.m., s.157), vekâleti 15 gün olarak veriyor. Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 118 a); — (*a.g.e.*, s.64); Ertan (*a.g.e.*, s.29); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 445); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b); Kahraman (*a.g.e.*, s.14); İzgöer (*a.g.e.*, s.36), Sadarete vekâletini 10 gün olarak veriyorlar. Mardin (*a.g.e.*, s.146-147), bu vekâleti bir hafta olarak bildiriyor. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 90-91), Sadaret makamına vekâletini yanlış olarak "<12>96 Zilhiccesi" olarak veriyor.

[826] Danişmend, *Kronoloji*, IV, 513.

[827] A.DVNS.NŞT.d, 73/50; Y.EE, 75/26; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.147; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.64-65. DH.SAİD.d, 1-2'de "2 Zilkade" tarihi kaydediliyor. Tanpınar (a.g.m., s.159); Ertan (*a.g.e.*, s.29-30); İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer), "1879" tarihini veriyorlar. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, göst.yer), "Ekim 1879" tarihini; Kahraman (*a.g.e.*, s.14), "19 Ekim 1879" tarihini kaydediyorlar. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 91); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.16); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 445), tarih vermiyorlar.

[828] DH.SAİD.d, 1-2.

[829] DH.SAİD.d, 1-2.

lış gününde *Mecelle*'den ilk dersi verdiği gibi[830], Usûl-i Muhâkeme-i Hukūk hocalığı yapmış, ertesi sene ikinci sınıf açıldığında birinci sınıf talebesine haftada bir defa Belâgat-ı Osmâniye ile ayrıca Ta'lîm-i Hıtâbet okutmuş, verdiği derslerin hulasasından *"Belâgat-ı Osmâniye"* adıyla bir risale telifine başlamış, evâil-i Şabân 1299'da (17-26 Haziran 1882) Mekteb-i Hukūk dersleri tatil edilmeden daha önce *Belâgat-ı Osmâniye* dahi tamamlanıp bastırılmıştır[831]. İkinci mühim hadise ise 1881'de Midhat Paşa'nın Yıldız Mahkemesi'dir. Bu mahkemenin yapılmasında Midhat Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesindeki rolü ile II. Meşrutiyet taraftarı olması ve yabancılarla sık sık görüşmesi önemli rol oynamıştır[832]. 19 Muharrem 1300'de (30 Kasım 1882) Said Paşa azl olunup yerine Ahmed Vefik Paşa başvekil olduğunda[833], Vefik Paşa ile arası iyi olmadığından o gün Cevdet Paşa'nın Adliye nezareti'nden infisali vuku bulmuştur[834]. Üç buçuk yıl resmî görevlerden ayrı kaldığı bu mazuliyet devrinde *Târîh-i Cevdet*'in onuncu ve onbirinci ciltlerini bastırmış, evâil-i 1301'de (1-30 Kasım 1883) on ikinci cilt dahi tamamlanmış, *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin dahi noksanları ikmal olunup yeniden tertip olunmuş ve *Cevdet Târîhi*'nin 1301'de on ikinci cildi de neşredilmiştir[835]. Cevdet Paşa'ya 4

[830] *Tezâkir*, nr.40, s.196-198; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.16; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 118 a; —, *a.g.e.*, s.66; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 445; Kahraman, *a.g.e.*, s.14. Sözen (*a.g.e.*,), Mekteb-i Hukūk'un açılması için "14 Haziran 1880" tarihini; Tanpınar (a.g.m., s.157); Ertan (*a.g.e.*, s.30); İzgöer (*a.g.e.*, s.36), "1880" tarihini bildiriyorlar.

[831] *Tezâkir*, nr.40, s.214-215. Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.16); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, göst.yer); —, (*a.g.e*, göst.yer); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer); Kahraman (*a.g.e.*, göst.yer), aynı bilgileri vermekle beraber Hukuk Mektebi'nin tatil edildiği tarihi vermiyorlar.

[832] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s. 67-68; Tanpınar, a.g.m., s.157; İzgöer, *a.g.e.*, s.36. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b), Cevdet Paşa'nın, Midhat Paşa'yı İzmir'e gidip tevkif ederek yargılamak üzere İstanbul'a getirdiğini naklediyor.

[833] *Tezâkir*, nr.40, s.216; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.16; Kahraman, *a.g.e.*, s.15. Ölmezoğlu (a.g.mad., III, 118 b); — (*a.g.e.*, s.68); İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer), Ahmed Vefik Paşa'nın sadrazam olduğu tarihi vermiyorlar.

[834] DH.SAİD.d, 1-2; *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.149; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 445; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 285 b; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer. Tanpınar (a.g.m., s.157); Ertan (*a.g.e.*, s.30); İzgöer (*a.g.e.*, s.36), "1882" tarihini veriyorlar. Neumann (*a.g.e.*, s.50), "19 Muharrem 1300 (30 Şubat 1882)" tarihini bildiriyor. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 91), yanlış olarak "<12>99 Receb"ini zikrediyor.

[835] Bekir Kütükoğlu, "Vekāyinüvis veya Vak'a-nüvis", *İA*, XIII, 284 b; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.82. *Tezâkir* (nr.40, s.216), on ikinci cildin 1301 senesi başında tamamlanıp 1302 geldiğinde bu cildin de tab'ının bittiğini belirtiyor.

Rebiulevvel 1300'de (14 Ocak 1883) hayatda bulundukça tahsis olunan on bin kuruş mazuliyet maaşı 1302'de yapılan Maaşat Nizamnamesi iktizasınca kesilmiş ise de[836], 6 Safer 1302'de (25 Kasım 1884) bu zatî maaşın yeniden verilmesine dair irâde-i seniyye çıkmış ve maaşı yirmi bin kuruşa çıkarılarak geçimi rahatlatılmıştır[837]. Ayrıca *Kısas-ı Enbiya Ve Tevârîh-i Hulefa*'nın dördüncü cüzü 1302 senesinde tamamlandığı gibi, beşinci cüzü de Muharrem 1303'de (10 Ekim-7 Kasım 1885) ikmal edilmiştir[838].

Şarkī Rumeli Komiserliği'ne Memur Buyurulması

Cevdet Paşa, 16 Safer 1303'de (23 Kasım 1885) Rumeli-i Şarkī komiserliği'ne memur buyurulmuş[839], kendisine bin lira yol masrafı tahsis olunmuştur[840]. Kendisinin asâkir-i şâhâne ile Rumeli-i Şarkī'ye gidip ve Filibe'ye varıp memleketi inzibat altına alması gerekli görülürken gitmesi tehir olunmuş, Aralık ayı gelip havalar soğuyup askerî harekât güçleştiğinden gitmesinden vazgeçilmiştir[841].

1303 senesinde *Kısas-ı Enbiya*'nın dördüncü cüzü neşredilmiş, beşinci cüzü dahi tamamlanmış, altıncı cüzü kaleme alınırken[842] Mahkeme-i Tem-

[836] DH.SAİD.d, 1-2. Mardin (*a.g.e.*, s.150); Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.69), Maaşat Nizamnamesi'nin tarihini bildirmiyorlar. Neumann (*a.g.e.*, s.50), Cevdet Paşa'nın maaşının tasarruf önlemine kurban gittiğini belirtiyor.

[837] *Tezâkir*, nr.40, s.224; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.69. Neumann (*a.g.e.*, göst.yer), "1302 (1884)" yılını kaydediyor. DH.SAİD.d, 1-2'de: "Müşârün-ileyh hazretleri<ne> bin üç yüz iki senesi Saferinin yigirmi altısında ..... kayd-ı hayât ile başkaca on bin guruş ma'âş tahsîs" ifadesi vardır.

[838] *Tezâkir*, nr.40, s.226. Ölmezoğlu, (a.g.mad., *İA*, III, 118 b); — (*a.g.e.*, göst.yer); Ertan (*a.g.e.*, s.30); Kahraman (*a.g.e.*, s.15), dördüncü ve beşinci cüzlerin ikmal edildiği tarihleri vermiyorlar.

[839] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.69. DH.SAİD.d, 1-2'de "25 Muharrem 1303" tarihi mevcuttur. Aynı şekilde Mardin (*a.g.e.*, s.150), Şarkī Rumeli komiserliği'ne tayin için "25 Muharrem 1303" tarihini veriyor. Tanpınar (a.g.m., s.158); Ertan (*a.g.e.*, göst.yer), tayin için "1885" senesini bildiriyorlar.

[840] DH.SAİD.MEM, 8/12-1. DH.SAİD.d, 1-2'de: "Bin aded yüzlük Osmanlı altını harcırah verilerek Rumeli-i Şarkī komiserliği'ne tayin kılındığı" kaydediliyor. Aynı şekilde Ertan (*a.g.e.*, s.30), yol harçlığının "bin lira" olduğunu belirtiyor.

[841] *Tezâkir*, nr.40, s.227-228; Mardin, *a.g.e.*, s.150-151; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.69. DH.SAİD.d, 1-2'de: "Azîmeti te'hîr" ifadesi mevcuttur.

[842] *Tezâkir*, nr.40, s.228.

yîz Reîsi Rıza Beyefendi'nin iltiması ile Cevdet Paşa Kur'ân telifi hakkında Arapça bir risale yazmış ve buna *Hulâsatü'l-Beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân* adını vermiştir[843]. *Târîh-i Cevdet* de yeniden tertip olunarak dört cildinin basılması bu esnada tamamlanmıştır[844].

Beşinci Defa Adliye Nazırlığı

Server Paşa'nın vefatıyla boşalan Adliye Nezareti 9 Ramazan 1303'de (11 Haziran 1886) beşinci defa olarak Cevdet Paşa'ya tevcih olunmuş[845], kendisine otuz bin kuruş maaş tahsis edilmiştir[846]. Cevdet Paşa, bu son Adliye nazırlığı esnasında özellikle taşra teşkilâtında düzenlemelerde bulunmuş, mahkemelerdeki noksanların tamamlanması ve yeni görevlilerin tayini hususlarında gayret göstermiştir[847].

Ayrıca Bâb-ı Fetvâ'da toplanan Mecelle Cemiyeti işleriyle de yeniden uğraşma imkânını bulan Cevdet Paşa'nın bu sene, telif ettiği *Hulâsatü'l-Beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân* adlı Arapça risalesi neşr olunduğu gibi[848], Osmanlı Türkçesi ile yazdığı *Hilye-i Sa'âdet* adlı eseri dahi Ramazan 1304'de (24 Mayıs-22 Haziran 1887) basılmıştır[849].

[843] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer.

[844] *Tezâkir*, nr.40, s.228.

[845] A.DVNS.NŞT.d, 73/82; DH.SAİD.d, 1-2; *Tezâkir*, nr.40, s.244; Mardin, *a.g.e.*, s.150-151; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 445. M. Süreyyâ (*a.g.e*, II, 91): "<1>303 Ramazânı'nda râbi'an Adliye nâzırı olup" ifadesini kullanıyor. Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 118 b); — (*a.g.e.*, s.69-70), Adliye nazırlığı için "6 Ramazan 1303" tarihini gösteriyor. Tanpınar (a.g.m., s.158); Ülkütaşır (*a.g.e.*, s.16); H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b), "Haziran 1886"yı veriyorlar. Kahraman (*a.g.e.*, s.15), "8 Haziran 1886"yı kaydediyor. İzgöer (*a.g.e.*, s.37), tayin için "1886" senesini zikrediyor.

[846] DH.SAİD.d, 1-2; Ertan, *a.g.e.*, s.30.

[847] Cevdet Paşa'nın Adliye nazırı olarak taşra teşkilâtındaki Bitlis Merkez Bidayet Mahkemesi'nin noksanlarının giderilmesi ve Necd, Ammâre ve Müntefik Bidayet Mahkemeleri'ndeki bazı kadroların ilgasıyla sağlanacak tasarrufla Havrân Bidayet Mahkemesi'ne görevlilerin tayini hususunda 4 Rebiulahır 1307 (27 Kasım 1889) tarihiyle Sadaret makamına tahriratı (İ.DH, 1164/90969-1), Sadaret tarafından padişaha arzolunmuş ve iradesi 15 Rebiulahır'da (8 Aralık) sadır olmuştur (İ.DH, 1164/90969).

[848] *Tezâkir*, nr.40, s.244; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.16; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.71.

[849] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer. Ülkütaşır (*a.g.e.*, göst.yer); Ölmezoğlu (*a.g.e.*, göst.yer); Kahraman (*a.g.e.*, s.15), *Hilye-i Sa'âdet*'in basıldığı tarihi bildirmiyorlar.

Maliye Komisyonu'nda ve Özel Encümen'de Üyelikleri

1304 senesi içinde Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa'nın riyasetinde maliye işlerinin müzakeresi için bir komisyon teşkil olunup Cevdet Paşa da bu komisyonun üyeliğine memur olduğu gibi[850], Mısır ve Bulgaristan meseleleri ile sair politik meseleler için sadrıazamın başkanlığında vükelâdan mürekkep özel encümende de üye olarak bulunmuş, daha sonra nafıa işlerinin icrası için bazı maddelerin müzakeresi de bu özel encümene havale olunmuştur[851].

Cevdet Paşa, 4 Safer 1305 (21 Ekim 1887) Cuma günü Yıldız Sarayı'na çağrılıp, Cuma namazından sonra Mabeyn-i hümâyûn dairesinde tertip olunan Dîvân-ı âlî'de huzur-ı hümâyûna kabul olunmuş ve padişah tarafından kendisine Nişân-ı İmtiyâz ihsan buyurulmuştur[852].

İşkodra'nın Durumu İçin Layiha Kaleme Alması

1306 senesinde İşkodra'nın durumuna ve Arnavudluk'ta bir çeşit yerli asker tanzimine dair bir layiha tanzimi padişah tarafından Cevdet Paşa'ya şifahen ferman buyurulmuş, bir risale olan bu layihayı kaleme almış ve huzûr-ı hümâyûna takdim etmiştir[853].

Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'ya Memur Olması

1307 senesinde *Kısas-ı Enbiyâ*'nın altıncı cildi tamamlanıp neşredilmiş, yedinci cildi dahi tamamlanıp tab'ına da Ramazan 1307'de (20 Nisan-19 Mayıs 1890) başlanmıştır[854]. Cevdet Paşa, 20 Ramazan 1307'de (9 Mayıs 1890) otuz bin kuruş maaşla Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'ya memur kılındığı gibi[855], yine

[850] *Tezâkir*, nr.40, s.244; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.16; Tanpınar, a.g.m., s.158; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 118 b; —, *a.g.e.*, s.70; Ertan, *a.g.e.*, s.30; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.37.

[851] *Tezâkir*, nr.40, s.244-245; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst. yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[852] *Tezâkir*, nr.40, s.245; Mardin, *a.g.e.*, s.152. DH.SAİD.d, 1-2'de "5 Safer 1305" tarihi kaydediliyor.

[853] *Tezâkir*, nr.40, s.273; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.71.

[854] *Tezâkir*, nr.40, s.273-274. Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 118 b; — (*a.g.e.*, göst.yer), 7. cüzün tab'ına dair tarihi bildirmiyor.

[855] DH.SAİD.d, 1-2.

bu sene içinde Romanya Devleti tarafından kendisine nişan verilmiş, buna müsâade-i seniyye buyurulmuştur[856].

Meclis-i Âlî'ye Tayin Olunması

21 Ramazan 1307'de (10 Mayıs 1890) Cevdet Paşa, Sadrıazam Mehmed Kâmil Paşa ile aralarında çıkan anlaşmazlık sonucu Adliye nazırlığı'ndan ayrılmış[857], ancak II. Abdülhamid onu aynı gün Meclis-i Âlî'ye tayin etmiştir[858]. Cevdet Paşa ertesi gün akşamı Yıldız Sarayı'nda Teravih Namazı'ndan sonra Mabeyn-i hümâyûn'da huzûr-ı hümâyûn'a kabul olunmuş, padişah ona iltifat ederek vükelâlığa mahsus olan otuz bin kuruş maaştan ayrı olarak kendisine ceyb-i hümâyûndan aylık iki yüz altın tahsis buyurmuştur[859].

Rumeli Şömendöferi Komisyonu'na Riyaseti

Cevdet Paşa'nın 8 Şevval 1307'de (27 Mayıs 1890) Sadarete arz eylediği arizasından, haftada iki gün Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya devam etmekle beraber bu komisyona da riyaset ettiğini, komisyona azimet olunacağı zaman keyfiyyeti evvelce südde-i seniyyeye arz eyleyeceğini ifade ettiğini anlıyoruz[860].

Girit Komisyonu'na Riyaseti

Geçen sene (1307/1889) Girit'te meydana gelen ihtilâl asker sevkedilerek bastırılmış, geçici idaresi için bazı değişiklikler içeren bir fermân-ı âlî kaleme

[856] *Tezâkir*, nr.40, s.274.

[857] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.16; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 118 b; —, *a.g.e.*, s.71-72; Kahraman, *a.g.e.*, s.15. Mardin (*a.g.e.*, s.159), Adliye nazırlığı'ndan ayrıldığı tarihi "20 Ramazan 1307" olarak veriyor. Tanpınar (a.g.m., s.158), "1890" senesi olarak kaydediyor. H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 285 b), "Mayıs 1890" tarihini aktarıyor. Ertan (*a.g.e.*, s.30); Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 445); İzgöer (*a.g.e.*, s.37), nezaretten ayrıldığı tarihi bildirmiyorlar.

[858] *Tezâkir*, nr.40, s.274; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.72; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 445; Kahraman, *a.g.e.*, s.15. Ertan (*a.g.e.*, s.31); İzgöer (*a.g.e.*, göst.yer), Meclis-i Âlî'ye tayinini "1890" olarak gösteriyorlar. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 91): "<1>307 Ramazânı'nda Meclis-i Hâss'a me'mûr olmuştur" şeklinde bir ifade kullanıyor.

[859] *Tezâkir*, nr.40, s.274-275; Mardin, *a.g.e.*, s.159-160; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer. DH.SAİD.d, 1-2'de "22 Safer 1310" tarihi vardır.

[860] Y.EE, 36/34.

alınması için Cevdet Paşa'nın başkanlığında komisyon teşkil olunarak kaleme alınan fermân-ı âlî mucibince hareket olunarak Girit'te sükunet sağlanmış[861] ve 14 Receb 1308'de (23 Şubat 1891) kendisine Girit altın Madalyası ihsan olunmuştur[862].

Nüfus Tahriri Hakkında Muhtıra Kaleme Alması

Cevdet Paşa'ya nüfus tahriri hakkında bir muhtıra kaleme alması padişah tarafından emrolunduğunda kendisinin, Dersaadet'in nüfusu tahrir olunmuş ise de bunun sıhhatli olmadığını, Devlet-i Aliyye'nin bazı sancaklarında henüz nüfus tahriri yapılmayıp, yapılanlarda ise nüfus defterlerinin itimada şayan olmadığını beyan etmesi; bu durumda yeniden nüfus tahririnin yapılmasının gerektiğini, nüfus tahrir memurlarının ancak büyük nüfus defterlerinin muamelatını yürütebileceklerini, ancak yeniden tahrir için taşralarda mahallî komisyonlar teşkil olunarak birçok memurların istihdamının lazım geleceğini, buna Hazine'nin müsaid olmadığını, bunun için masrafsızca bir çare bulunarak taşralardaki Redif zabitleri ve asker bulunan yerlerde alay ve tabur kâtipleri ve bölük eminleri, nüfus tahriri memurlarıyla birleşerek ve muhasebe ve tahrirat kalemlerinin memurlarının bazıları da onlara katılarak önceden yazılmış olan nüfus defterleri tashih olunup, bir umumî tahrir yapılmasının mümkün olduğunu, ancak şimdilik kadın nüfusun sayılmasından vazgeçilip sadece erkek nüfusun sayılmasını, daha sonra nüfus memurlarının kadınları da deftere kaydederek bütün nüfusun meydana çıkabileceğini ifade etmesi, fakat işi takip etmek için Dahiliye Nezareti dairesinde bir komisyon teşkil olunması lazım geleceğini, taşralardaki göçebe aşiretlerin tahriri için de gönderilecek zabit ve muallimler vasıtasıyla nüfus tahririnin tamamlanabileceğini 24 Şaban 1309'da (23 Mart 1892) arzetmiştir[863].

Hamidiye Mektebi Müdürlüğü, İbtidaiye mekteplerinde okutulmak üzere Cevdet Paşa'dan bir ilm-i hâl kitabı kaleme almasını talep etmişler, o

[861] *Tezâkir*, nr.40, s.275; Tanpınar, a.g.m., s.158; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 118 b; —, *a.g.e.*, s.70; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a; Kahraman, *a.g.e.*, s.15.

[862] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer. DH:SAİD.d, 1-2'de madalyanın ihsanı için 1 Cumadelula 1308 (13 Aralık 1890) tarihi vardır.

[863] Y.EE, 39/19002.

da *Eser-i Ahd-i Hamîdî* adıyla yazdığı bu eserini Ramazan 1309'da (30 Mart-27 Nisan 1892) tamamlamıştır[864]. 9 Zilhicce 1309'da (4 Temmuz 1892) vükelâya altın Liyakat Madalyası ihsan olunmuş, bu madalyadan Cevdet Paşa'ya da verilmiştir[865].

Muharrem 1310'da (25 Temmuz-23 Ağustos 1892) padişah tarafından şiirlerinden bir divançe tertib etmesi ve bir nüshasını kendisine vermesi ferman olunmuş, Cevdet Paşa da bu divançeyi hazırlayıp bir nüshasını huzûr-ı hümâyûna arzetmiş[866], müteakıben kendisine 17 Safer 1310'da (9 Eylül 1892) İftihâr, yani Sanâyi'-i Nefîse Madalyası ihsan buyurulmuştur[867]. Vükelânın almakta olduğu otuzar bin kuruş maaşlarına onar bin kuruş zamm olunduğunda Cevdet Paşa'nın maaşına da on bin kuruş zamm yapıldığına dair Sadaret makamından 25 Safer 1310 (17 Eylül 1892) tarihli bir tezkire çıkmış[868], ayrıca ceyb-i hümâyûndan kendisine tahsis olunan iki yüz altını da almakta bulunmuştur[869].

İran Şahı Kaçar Hanedanı'ndan Muzafferüddin Şah Dersaadet'e geldiğinde Cevdet Paşa'ya birinci rütbeden Şîr ü Hûrşîd Nişanı vermiştir[870].

Vefatı

Meclis-i Âlî'ye tayin edilmesinden itibaren bundan sonraki ömrünü tamamen ilmî çalışmalarına ve çocuklarının eğitim ve öğretimine ayıran Cev-

[864] *Tezâkir*, nr.40, s.280-283. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.72), Cevdet Paşa'nın *Eser-i Ahd-i Hamîdî*'yi yazdığı tarihten bahsetmiyor.

[865] DH.SAİD.d, 1-2. *Tezâkir* (nr.40, s.283),: "1309 senesi evâhırına doğru" ifadesini kullanıyor.

[866] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.72), divançesini tertip ettiği tarihi "1310" olarak veriyor.

[867] İ.TAL, 4/79; DH.SAİD.d, 1-2. *Tezâkir* (nr.40, s.283), tarih bildirmiyor.

[868] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.72. BEO, 72/5355-1'de Cevdet Paşa'nın maaşına irade-i seniyye ile on bin kuruş zamm olunduğuna dair Sadaret makamından Maliye Nezareti'ne hıtaben 24 Safer 1310 (16 Eylül 1892) tarihiyle tezkire gönderildiği kayıtlıdır.

[869] *Tezâkir*, nr.40, s.283; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[870] DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; Cemâleddîn, *a.g.e.*, s.120.

det Paşa[871], kısa bir hastalığı müteakip 2 Zilhicce 1312'de (27 Mayıs 1895) Küçük Bebek'teki yalısında vefat etmiş[872], Fatih Sultan Mehmed Türbesi Haziresi'nde defnedilmiştir[873].

Âilesi, Çocukları ve Torunları

Cevdet Paşa, ismi Adviye Rabia olan eşi ile 1272'de (1855-56) evlenmiştir[874]. Adviye Hanım'ın hayatı hakkında kısa bir bilgiye sahibiz. Bunu da ancak Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu'nun Ahmed Paşa Semineri'nde (27-28 Mayıs 1985) arşiv belgelerinden istifade ederek sunduğu "Cevdet Paşa ve Âile İçi Münâsebetleri" adlı paşanın âile hayatını aydınlatan tebliğinden elde etmek imkânını bulabilmekteyiz. Bu tebliğin ifadesinden Ahmed Cevdet Paşa'nın eşine çok düşkün olduğunu, ancak bu düşkünlüğünün onun resmî görevlerini aksatmadığını öğreniyoruz[875]. Nitekim kendisi İstanbul dışında Bosna-Hersek'te teftiş görevinde bulunduğu zaman, âilesinin bütün ısrarlarına rağmen, onun görevini tam manasıyla bitirmeden, affını istemeyi düşünmemesini buna bir örnek olarak göstermek mümkündür[876]. Cevdet Paşa'nın eşine düş-

[871] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.16; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, 118 b; —, *a.g.e.*, s.72; Ertan, *a.g.e.*, s.30; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, III, 445; Yazan, *a.g.e.*, s.23; Kahraman, *a.g.e.*, s.15; İzgöer, *a.g.e.*, s.36-37.

[872] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Neumann, *a.g.e.*, s.55. Cemâleddîn (*a.g.e.*, s.112); Ülkütaşır (*a.g.e.*, göst.yer), ölümü için "2 Zilhicce 1312/26-27 Mayıs 1895 gecesi"ni kaydediyorlar. F. Babinger (*a.g.e.*, Coşkun Üçok ter., s.409), "3 Zilhicce 1312/24-25 Mayıs 1895 gecesi"ni zikrediyor. Cevdet Paşa'nın vefatı için yine Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 118 b-119 a); Kahraman (*a.g.e.*, göst.yer), "2 Zilhicce 1312/25 Mayıs 1895"i verdikleri gibi; H. Bowen (a.g.mad., *EI²*, I, 286 a); İzgöer (*a.g.e.*, s.37), ölüm tarihini "25 Mayıs 1895" olarak bildiriyorlar. Tanpınar (a.g.m., s.158); Yazan (*a.g.e.*, s.23), "1895"de öldüğünü söylüyorlar. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, göst. yer), "26 Mayıs 1895"i aktarıyor. Ertan (*a.g.e.*, s.31), "24/25 Mayıs gecesi 1895" tarihini naklediyor. M. Süreyyâ (*a.g.e.*, II, 91), "5 Zilhicce 1312" tarihini belirtiyor. Bursalı Mehmed Tahir (*a.g.e.*, II, 129), yanlış olarak "1311" senesinde irtihal ettiğinden bahsediyor.

[873] Cemâleddîn, *a.g.e.*, göst.yer; Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.16; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 119 a; —, *a.g.e.*, s.72; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 445; Kahraman, *a.g.e.*, s.15; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[874] Mardin, *a.g.e.*, s.254; Chambers, *a.g.t.*, s.157.

[875] Mübahat S. Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Âile İçi Münâsebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.199.

[876] Mübahat Kütükoğlu, a.g.bil., göst.yer.

kün olduğu, kesif idarî işleri arasında ailesini hiçbir zaman ihmal etmediği, bunun da en büyük delilinin Adviye Hanım'a aksatmadan yazdığı mektuplar olduğu görülmektedir[877]. Onun sıhhati ile yakından ilgilendiği, mektup almadığı zamanlarda endişelendiği, rahatsızlığını öğrendiğinde büyük bir şefkat ve muhabbetle kaleme sarıldığı, ona hediyeler gönderdiği, bu mektuplardan anlaşılmaktadır[878]. Adviye Hanım'ın Cevdet Efendi'ye yazdığı bir mektuptan anladığımıza göre onun yazı öğrenmesi hayli geç olmuş, Cevdet Efendi resmî görevle Fırka-i Islâhiye ile Çukurova'da bulunduğu sırada eşinin kendi el yazısıyla yazdığı bir mektup, Cevdet Efendi'yi çok hislendirmiştir[879]. Yine bu mektuplar Adviye Hanım'ın eli açık, tasarrufa pek riayet etmeyen, ancak kocasına çok düşkün, eşini çok seven, ondan ayrı kalmaya tahammül edemeyen ve onu kıskanan bir hanım olduğunu, zaman zaman kıskançlık ve sitemlerinin dayanılmaz boyutlara vardığını, ancak buna rağmen çok sabırlı bir insan olan paşanın âile ve evle ilgili meselelerde son kararı ekseriya eşine bıraktığını bize göstermektedir[880]. Adviye Hanım, Cevdet Paşa'nın ölümünden iki sene sonra 1897'de vefat etmiştir[881].

Ahmed Cevdet Paşa'nın Adviye Rabia Hanım ile evliliğinden 25 Şaban 1274'de (10 Nisan 1858) İstanbul'da bir erkek çocukları olmuştur[882]. Cevdet Efendi ona büyükbabasının ismi olan "Ali" adını vermiş, Keçeci-zade Fuad Paşa da bu adın yanına "Sedat" mahlasını eklemiştir[883]. Sıbyan Mektebi'ni bitirip orta tahsil seviyesindeki Halep Rüşdiye ve İstanbul Valide Sultan Rüşdiye Mektebleri'nde, yüksek okullara hazırlayıcı mahiyetteki Çiçekpazarı ve Süleymaniye İdadî Mektepleri'nde, lise seviyesindeki Mekteb-i Sultânî'de tahsil gördükten sonra, üç sene Mahrec-i Aklâm'a devam edip, buradan 15

[877] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.200.

[878] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.200-206.

[879] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.200.

[880] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.208-215.

[881] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.220.

[882] *Tezâkir*, nr.14, s.48; Chambers, *a.g.t.*, s.157. Ali Sedad Bey, hal tercümesi varakasında (bkz. ŞD.SAİD, 26/5-29), kendisinin 1274 senesi Şabanı'nda pederinin Rumelihasır'ındaki sahilhanesinde doğduğunu bildiriyor.

[883] *Tezâkir*, nr.14, göst.yer; Chambers, *a.g.t.*, göst.yer.

Temmuz 1291'de a'lâ derece ile şehadetname almıştır[884]. Ayrıca hususî muallimlerden Ulûm-ı Riyâziye-i Âliye ve Tatbîkıyye ve Ulûm-ı Hikmet-i Tabî'iyye öğrendiği gibi, Arapça ve Fransızcayı tercüme edecek kadar ilerletmiş ve İngilizceyi okuyacak kadar öğrenmiştir[885]. Ayrıca Felsefiyyat, Kelâm ve Hukuk ilimlerinde dahi malumatı olduğunu hal tercümesi varakasında ifade etmektedir[886]. Mekteb-i Hukūk-ı şâhâne'ye son sınıfa kadar devam etmiş, ancak nedense imtihanlara girmeyip okulu terk eylediği mektep müdiriyetinin 8 Receb 1311 (15 Ocak 1894) tarihli tasdiknamesinde belirtilmiştir[887]. 11 Safer 1294'de (25 Şubat 1877) seksen kuruş maaşla Adliye Nezareti'nin önce Mektubî Kalemi'ne girmiş[888], daha sonra maaşı yüz yirmi kuruşa yükseltilmiştir[889]. Sonra Mazbata Kalemi'ne devam etmiştir[890]. 7 Rebiulevvel 1294'de (22 Mart 1877) yedi yüz elli kuruş maaşla Hey'et-i A'yân Zabıt kitâbeti'ne memur olmuş[891], 1 Cumadelahıre 1294'de (12 Haziran 1877) Mektubî Kalemi'ndeki maaşı iki yüz kuruşa çıkarılmış[892], ancak 17 Cumadelahıre 1294'de (28 Haziran 1877) Zabıt kitâbeti'nden ayrılmıştır[893]. 22 Cumadelahıre 1296'da (12 Haziran 1879) iki yüz kuruş maaşla Mahkeme-i Temyîz Hukūk Dâiresi Zabıt kitâbeti muavinliği'ne geçmiş[894], 27 Ramazan 1296'da (14 Eylül 1879) maaşı yüz seksen kuruşa indirilmişse de[895] 29 Zilhicce 1296'da (13 Aralık 1879) yine iki yüz kuruşa çıkarılmıştır[896]. 9 Muharrem 1297'de (23 Aralık 1879)

[884] ŞD.SAİD, 26/5-3; ŞD.SAİD, 26/5-23; ŞD.SAİD, nr.26/5-29.

[885] ŞD.SAİD, 26/5-29.

[886] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer.

[887] ŞD.SAİD, 26/5-3; ŞD.SAİD, 26/5-24.

[888] ŞD.SAİD, 26/5-3. ŞD.SAİD, 26/5-29'da Ali Sedad Bey'in 17 yaşında iken 1901'de Adliye Mektubî Kalemi'ne girdiğini belirtiyor.

[889] ŞD.SAİD, 26/5-8.

[890] ŞD.SAİD, 26/5-29.

[891] ŞD.SAİD, 26/5-3; ŞD.SAİD, 26/5-28. ŞD.SAİD, 26/5-29'da Meclis-i Umûmî'nin dışında bu göreve tayin olunduğunu belirtiyor, ancak tarih vermiyor.

[892] ŞD.SAİD, 26/5-3.

[893] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer.

[894] ŞD.SAİD, 26/5-3-4; ŞD.SAİD, 26/5-8; ŞD.SAİD, 26/5-28. ŞD.SAİD, 26/5-29'da tarih kaydedilmiyor.

[895] ŞD.SAİD, 26/5-4; ŞD.SAİD, 26/5-8.

[896] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer; ŞD.SAİD, 26/5-8.

dokuz yüz elli kuruş maaşla Mahkeme-i İstînâf-ı Cinâyet Zabıt kitâbeti'ne memur olmuş[897], 26 Rebiulevvel 1297'de (8 Mart 1880) maaşı bin yüz kuruşa çıkmış ise de[898], 1 Rebiulahır'daki (12 Mart) tenkihat (memur maaşlarındaki indirmeler) sırasında maaşı dokuz yüz kuruşa indirilmiştir[899]. 27 Cumadelula 1301'de (24 Mart 1884) ilaveten Dersaadet Ziraat Odası fahrî âzalığı ile görevlendirilmiş[900], 6 Receb 1303'de (11 Nisan 1886) beş bin kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet âzalığı'na[901]; 1304'de Tanzimat Dairesi âzalığı'na tayin olunmuş[902], 6 Muharrem 1304'de (4 Ekim 1886) fahrî olarak Şûrâ-yı Devlet İstînâf ve Temyîz Mahkemesi âzalığı memuriyetine ilave edilmekle beraber[903], 26 Muharrem'de (24 Ekim) Ziraat Odası âzalığı'ndan ayrılmıştır[904]. Selh-i Muharrem 1304'de (27 Ekim 1886) yine memuriyetine ilave olarak dokuz yüz elli kuruş maaşla Mekteb-i Hukūk-ı Şâhâne Mikyâsât-ı Cedîde ve İlm-i Mantık muallimliği'ne tayini yapılmış[905], 16 Zilhicce 1306'da (13 Ağustos 1889) Mikyasat dersi kaldırıldığından maaşı dört yüz kuruşa[906], 17 Muharrem 1307'de (13 Eylül 1889) üç yüz kuruşa indirilmiş[907], 18 Safer 1307'de (13 Ekim 1889) ise Mantık dersi de kaldırıldığından bu görevden ayrılmak mecburiyetinde kalmıştır[908].

[897] ŞD.SAİD, 26/5-4; ŞD.SAİD, 26/5-8; ŞD.SAİD, 26/5-28. ŞD.SAİD, 26/5-29'da tercüme-i hâl varakasında kendisinin dokuz yüz elli kuruş maaşla ikinci sınıf zabıt kâtibi tayin olunduğunu söylüyor, ancak tarih bildirmiyor.

[898] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer; ŞD.SAİD, 26/5-8; ŞD.SAİD, 26/5-28. ŞD.SAİD, 26/5-29'da bu mahkemede boşalan yerlerden dolayı terakkī ederek birinci sınıf zabıt kâtibi olduğunu belirtiyor.

[899] ŞD.SAİD, 26/5-4; ŞD.SAİD, 26/5-8; ŞD.SAİD, 26/5-28.

[900] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer; ŞD.SAİD, 26/5-14; ŞD.SAİD, 26/5-25.

[901] İ.DH, 985/77790. ŞD.SAİD, 26/5-4; ŞD.SAİD, 26/5-26'da "10 Receb 1303" tarihi veriliyor. ŞD.SAİD, 26/5-29'da "7 Receb 1303" tarihi bildiriliyor.

[902] ŞD.SAİD, 26/5-29.

[903] ŞD.SAİD, 26/5-4; ŞD.SAİD, 26/5-9. ŞD.SAİD, 26/5-29'da "7 Receb 1303" tarihi bildiriliyor.

[904] ŞD.SAİD, 26/5-4.

[905] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer. ŞD.SAİD, 26/5-10'da maaşının dokuz yüz kuruş olduğunu belirtiliyor. ŞD.SAİD, 26/5-29'da "1305" senesi veriliyor.

[906] ŞD.SAİD, 26/5-4; ŞD.SAİD, 26/5-10.

[907] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer.

[908] ŞD.SAİD, 26/5-4; ŞD.SAİD, 26/5-10. ŞD.SAİD, 26/5-29'da her iki dersin ilga olunması ile vazifesinden ayrıldığı kaydedilmektedir.

11 Şaban 1314'de (15 Ocak 1897) beş bin kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâiresi âzalığı'na tayin buyurulan Ali Sedat Bey'in[909] maaşı 9 Şevval 1314'de (13 Mart 1897) dört bin beşyüz kuruşa indirilmiştir[910]. Kendisine devlete hizmet ve gösterdiği ihtimamdan dolayı 26 Ramazan 1316'da (7 Şubat 1899) terfian "Rütbe-i Bâlâ" tevcih olunduğu gibi[911], maaşı da 25 Zilkade 1317'de (26 Mart 1900) yedi bin beş yüz kuruşa çıkarılmıştır[912].

Ali Sedad Bey'e 11 Cumadelahıre 1293'de (3 Temmuz 1876) "Rütbe-i Sâlise"[913]; 22 Receb 1297'de (30 Haziran 1880) "Sâniye Sınıf-ı Mütemâyizi"[914]; 7 Şevval 1298'de (1 Eylül 1881) "Rütbe-i Ûlâ Sınıf-ı Sânîsi"[915]; 7 Receb 1300'de (14 Mayıs 1883) Rütbe-i Ûlâ Sınıf-ı Evveli" tevcih edilmiş[916]; 19 Zilhicce 1298'de (11 Kasım 1881) dördüncü rütbeden Mecidî Nişanı[917]; 7 Cumadelahıre 1299'da (25 Nisan 1882) üçüncü rütbeden Osmanî Nişanı[918]; selh-i Ramazan 1307'de (19 Mayıs 1890) değiştirilmek suretiyle ikinci rütbeden Mecidî Nişanı[919]; 18 Cumadelula 1309'da (20 Aralık 1891) gümüş Girit Madalyası ihsan buyurulmuştur[920].

Ali Sedad Bey'in hal tercümesi varakasında Dersaadet'te "Mevkib-i hümâyûn" teşkil olunduğunda, henüz mecburî hizmeti gelmemesine rağmen

[909] ŞD.SAİD, 26/5-2.

[910] DH.SAİD, 92-76; ŞD.SAİD, 26/5-5.

[911] DH.SAİD, 92, göst.yer; ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer.

[912] DH.SAİD, 92-76; ŞD.SAİD, 26/5-5.

[913] ŞD.SAİD, 26/5-4; ŞD.SAİD, 26/5-17.

[914] ŞD.SAİD, 26/5-1; ŞD.SAİD, 26/5-17. ŞD.SAİD, 26/5-29'da tarih belirtilmiyor.

[915] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer. ŞD.SAİD, 26/5-29'da tarih verilmiyor.

[916] ŞD.SAİD, 26/5-1; ŞD.SAİD, 26/5-19; ŞD.SAİD, 26/5-29.

[917] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer. ŞD.SAİD, 26/5-29'da "1298" senesi veriliyor.

[918] ŞD.SAİD, 26/5-1; ŞD.SAİD, 26/5-22. ŞD.SAİD, 26/5-29'da bu nişanın 1299 senesinde inayet buyurulduğu belirtiliyor.

[919] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer; ŞD.SAİD, 26/5-21. ŞD.SAİD, 26/5-29'da sadece "1307" senesi kaydediliyor.

[920] ŞD.SAİD, 26/5-1. ŞD.SAİD, 26/5-20'de gümüş Nişân-ı İftihâr'ın verilmesi için "28 Cumadelula 1309" tarihi kayıtlıdır. ŞD.SAİD, 26/5-29'da 1309'da Girit İftihâr Nişân-ı hümâyûnu verildiği nakledilmiyor.

gönüllü olarak askerliğe dahil olup, süvari bölüğünde önce mülazim-i sânî sonra mülâzim-i evvel vekîli olduğu yazıldığı gibi[921], Meclis-i Umûmî'nin ikinci defa açılışında yedi yüz elli kuruş maaş ile üç ay kadar bu meclise devam ettiği belirtilmektedir[922]. Ailesi ile beraber Şâm-ı şerîfe geldiğinde, burada Vilayet Tercüme Odası'na devam etmekte iken[923] Malî 1294 senesinde Kozan-oğlu ısyanı ile fevkalade memuriyet ile Kozan'a giden babası Ahmed Cevdet Paşa'nın maiyyesinde olarak aylık üç bin kuruş maaşla Kozan'a gittiği ve onun kitâbeti hizmetinde bulunduğu[924], bir aralık Dersaadet Mahkeme-i Temyîz Hukūk Dâiresi ile Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Müdiriyeti'ne bir ay kadar devam ettiği[925], Malî 1303 senesinde yine üç bin kuruş maaş ve aynı miktar harcırah ile Filibe'de Şarkī Rumeli Vilayeti Fevkalade Komiserliği başkitâbeti'ne tayin kılındığı yazılıdır[926]. Ancak görev yaptığını bildirdiği yerlerden bilgi istenildiğinde Mevkib-i hümâyûn alay ve taburlarına kaydolunup alınmış olanların dâire-i askeriyyece kayıtları olmadığı piyade dairesinden ifade kılındığı Makām-ı Seraskerî Sicill-i Ahvâl Şubesi'nin 6 Şaban 1311 (12 Şubat 1894) tarihiyle Sicill-i Ahvâl Dâire-i Umûmiyye Riyâseti'ne yazdığı cevabî yazıdan anlaşıldığı gibi[927]; Kozan'a gittiğinde ne kadar kaldığının bilinmediği Maliye Nezareti'nin 29 Zilhicce 1311 (3 Temmuz 1894) tarihli cevabî tezkiresinde belirtilmiş[928]; Şarkī Rumeli Komiserliği başkitâbeti'nde bulunduğu ve kendisine harcırah dahi verildiği kayıtlı ise de maaş ve harcırahının ne kadar olduğunun yazılı bulunmadığı Dahiliye Nezareti'nin 9 Cumadelahıre 1314 (15 Kasım 1896) tarihli cevabî tezkiresinde bildirilmiş[929]; Mahkeme-i Temyîz Hukūk Dâiresi ile Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Müdiriyeti'nde bulunduğuna dair evraklar ise bulunamamıştır[930].

[921] ŞD.SAİD, 26/5-29.
[922] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer.
[923] ŞD.SAİD, 26/5-29.
[924] ŞD.SAİD, 26/5-2; ŞD.SAİD, 26/5-11; ŞD.SAİD, 26/5-29.
[925] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer; ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer.
[926] ŞD.SAİD, 26/5-2; ŞD.SAİD, 26/5-11; ŞD.SAİD, 26/5-16; ŞD.SAİD, 26/5-29.
[927] ŞD.SAİD, 26/5-13.
[928] ŞD.SAİD, 26/5-2; ŞD.SAİD, 26/5-28.
[929] ŞD.SAİD, 26/5, göst.yer; ŞD.SAİD, 26/5-12.
[930] ŞD.SAİD, 26/5-2.

Ali Sedat Bey'in, telif eserleri ve bir tercümesi bulunmaktadır. Bunlar: *"Kavâ'idü'l-Tahavvülât fî Harekâti'z-Zerrât"; Mîzânü'l-Ukūl fi'l-Mantık ve'l-Usûl"; "Lisânü'l-Mîzân"; "İkmâl-i Temyîz"* ve *"Öteberi"* adlarıyle telif; *"Hendese-i Resmiyye"* namıyla Fransızcadan tercüme olup, resmî ruhsatları ile hepsini neşrettirmiştir[931].

Ali Sedad Bey, oldukça genç bir yaşta 1900'da vefat etmiştir[932].

Edebiyatımızda roman yazan ilk kadın yazar olma özelliğine sahip olan Fatma Aliyye Hanım[933], Ahmed Cevdet Paşa ile Adviye Rabia Hanım'ın büyük kızları olup, 27 Rebiulahır 1279'da (21 Ekim 1862) İstanbul'da dünyaya gelmiştir[934]. Devlet adamı, hukukçu ve büyük tarihçi bir babanın kızı olması dolayısıyle eğitimine özen gösterilmiş, Cevdet Paşa'nın Halep valiliğine atanmasıyla (1282/1866) Haleb'e giden Fatma Aliyye Hanım, onlarla birlikte buraya gelmiş olan ailenin öğretmeni Lofçalı İbrahim Şevki Efendi'den küçük yaşta okuma yazma öğrenmiştir[935]. Süratli öğrenme yeteneği ailesinin dikkatini çekmiş, ağabeyi Ali Sedat Bey'e Dilbilgisi, Kozmağrafya, Astronomi öğretmesi için tutulan Mustafa Efendi'nin derslerini o da izlemiş[936], on yaşında Fransızca öğrenmek için aşırı istek duyması dolayısıyle İlyas Matar Efendi'den dersler almıştır[937]. On bir yaşında iken tutulan bir hanım öğretmenin arzusuyla *Tuhfe-i Vehbî* ve *Emsile*'yi ezberlemiştir[938].

Yetişmesinde emeği geçen bir yazar olarak etkisinde kaldığı Ahmed Midhat Efendi'nin eserleriyle tanışması *Letâif-i Rivâyât* ile başlamış[939], bunu

[931] ŞD.SAİD, 26/5-3; ŞD.SAİD, 26/5-29.

[932] Mübahat Kütükoğlu, a.g.bil., s.220.

[933] Mübeccel Kızıltan, "Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliyye Hanım", *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 14 (1990). Yayınlayanlar: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Fahir İz Festschrift I. (Fahir İz Armağanı I.), s.283; Mübeccel Kızıltan-Tülay Gençtürk, *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I*, İstanbul 1993, s.1.

[934] Mübeccel Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Mübeccel Kızıltan-Tülay Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[935] Kızıltan, a.g.m., s.283-284; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.1.

[936] Kızıltan, a.g.m., s.284; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[937] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.1.

[938] Kızıltan, a.g.m., s.284.

[939] Kızıltan, a.g.m., göst.yer.

Hâce-i Evvel, Hasan Mellâh, Dünyaya İkinci Geliş, Felâtun Bey'le Râkım Efendi ve *Kâinât* adlı yapıtlar izlemiştir[940].

Ahmed Cevdet Paşa, 23 Ramazan 1291'de (3 Kasım 1874) Yanya'ya vali atanıp bir süre sonra ailesini de yanına aldırdığında Fransızca derslerine ara vermek mecburiyetinde kalmasına rağmen, Yanya'da kendi kendisine Fransızcasını ilerletmiş ve Fransızca tarihî bir tiyatro eserinin yarısını Türkçeye çevirmiştir[941].

Fatma Aliyye Hanım, İstanbul'a dönünce Alexandre Dumas, Eugène Sue vb. yazarların yapıtlarını okumuş[942], sonradan yakın dostu olan Matmazel Alpha ile Fransızca, Matematik, Tarih, Felsefe ve Edebiyat çalışmıştır[943]. Ağabeyi Ali Sedad Bey için konaklarında hazırlanan labaratuvarda Kimya deneyleri yapmaktan zevk almış[944], bu arada Ahmed Midhat Efendi'nin öğretici konular içeren *Kırk Anbar Mecmuası*'nı izlemeye başlamıştır[945].

Ahmed Cevdet Paşa 1 Safer 1295'de (4 Şubat 1878) Suriye valiliğine atanınca ailesini de Şam'a götürmüş, ailesi ile birlikte çocukların öğretmeni İlyas Matar Efendi de Şam'a gitmiş, Fatma Aliyye Hanım, orada Osmanlı haremini görmek isteyen ve bunun için evlerini ziyaret eden yabancı Amerikalı ve İngiliz seyyahların eşlerine refakat ederek çevirmenliklerini yapmıştır[946].

Şam'daki görevi sona eren babası İstanbul'a döndüğünde artık bir genç kız olan Fatma Aliyye Hanım, 1296'da (1879) II. Abdülhamid'in yaverlerinden Yüzbaşı Mehmed Faik Bey -sonradan Beyoğlu Kumandanı olan Orgeneral Mehmed Faik Topuz- ile evlenmiş[947] ve 1880 yılında Hatice ve 1884 yılında Ayşe adlı kızları doğmuştur[948].

[940] Kızıltan, a.g.m., s.284; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.1.

[941] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[942] Kızıltan, a.g.m., s.284; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.1.

[943] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[944] Kızıltan, a.g.m., s.284; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.1.

[945] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[946] Kızıltan, a.g.m., s.284; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.1.

[947] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.219; Kızıltan, a.g.m., s.284; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.2.

[948] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

Fatma Aliyye Hanım, Eugène Sue'nin *Les Sept Pechés Capitaux* adlı eserinin "Gurur" bölümünü yayımlamak amacıyla çevirmişse de, başka bir yazarın bu eserden "Şikenperlik" bölümünü çevirip yayımlamasıyla, bu çeviriden vazgeçmiştir[949]. Beğenerek okuduğu George Ohnet'in *Volanté* adlı romanını Fransızca'dan *"Merâm"* adıyla çevirip *"Bir Kadın"* imzasıyla yayımlamış (1307/1889-1890), o devirde bir Türk kadınının yabancı dilde yazılmış bir yapıtı Türkçeye çevirmesi kuşkuyla karşılanmış ve olay yazın çevrelerinde tartışma konusu olmuş, Fatma Aliyye Hanım bir süre kimliğini gizlemek zorunda kalmıştır[950]. Buna karşılık Ahmed Midhat Efendi, bu kitap hakkında 25 Şubat 1890 tarihli Tercümân-ı Hakîkat'te çıkan "Bir Edîbe" başlıklı yazısında çevirinin başarısı üzerinde özellikle durmuştur[951]. Sonra Tercümân-ı Hakîkat Gazetesi'nde Mevâdd-ı Fenniyye sütununda "Bir Prensese Tedrîs-i Ulûm" başlığıyle Alman Filozof Ayler'in öğrencisi ve Prusya kralının yeğeni olan Prenses d'Anhalet Dessau'ya yazdığı bir mektubunun çevirisini yayımlamış, burada adını "Mütercime-i Merâm Aliyye" diye açıklamıştır[952].

Babası Ahmed Cevdet Paşa ile birlikte *Mesnevî-i Şerîf, Kasîde-i Bür'e, İbn Haldûn Mukaddimesi*'nin tercümesini okuyup açıkladığı gibi[953]; Aristo ve Eflatun ile İbn Rüşd ve İmam Gazzalî'nin Felsefeleri arasında karşılaştırmalar yapmışlar[954], daha sonra bu karşılaştırmaları Fatma Aliyye Hanım, Descartes, Spinoza ve Auguste Comte'a kadar genişletmiştir[955]. Baba kız yine birlikte *Fıkıh-ı Şerîf*'in Felsefesini de araştırmışlardır[956].

Fatma Aliyye Hanım'ın çalışmaları çevirilerle sınırlı kalmamış, bu çabalar üstadı Ahmed Midhat Efendi ile birlikte *Hayâl ve Hakikat* (1309/1891-1892) adlı ortak yazılan romanda ürün vermiştir. *"Bir Kadın ve Ahmed Midhat"* imzalarıyla yayımlanan bu romanın "Vedâd" adlı ilk bölümü Fatma

[949] Kızıltan, a.g.m., s.284-285; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.2.

[950] Kızıltan, a.g.m., s.285; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[951] Kızıltan, a.g.m., göst.yer.

[952] Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.2.

[953] Kızıltan, a.g.m., s.285.

[954] Kızıltan, a.g.m., göst.yer.

[955] Kızıltan, a.g.m., s.285.

[956] Kızıltan, a.g.m., göst.yer.

Aliyye Hanım tarafından; "Vefâ" adlı ikinci bölüm Ahmed Midhat Efendi tarafından yazılmış, bu yapıt önce Tercümân-ı Hakîkat Gazetesi'nde 13-24 Cumadelula 1309/15-26 Aralık 1891 tarihleri arasında tefrika edilip aynı yıl kitap olarak basılmıştır[957].

Fatma Aliyye Hanım, XIX. yüzyıl sonunda üst düzey ailelerin yaşamını anlattığı *Muhazarât* (1308/1890-1891) adlı romanını kaleme almış ve Fatma Aliyye imzasıyla birincisi 1309/1891-1892'de, ikincisi 1326/1908'de olmak üzere iki defa yayımlamıştır[958].

Bu yapıtını, kahramanları kadın olan dört roman izlemiştir. Bunlardan ilki haksızlığa uğrayan yetim bir kızın öğretmen olup onurlu bir biçimde yaşamak için verdiği mücadeleyi anlatan *Re'fet* (1314/1896-1897)dir[959]. Bu roman 22 Şaban-3 Şevval 1314'de (26 Ocak-7 Mart 1897) Tercümân-ı Hakîkat'te tefrika edilmiştir[960]. İkincisi mutsuz bir evlilikten sonra yaşamını sürdürmek için ud çalarak para kazanan *Udî* (1315/1897-1898)dir[961]. Bu romanı da İkdam Gazetesi'nde 10 Zilkade-16 Zilhicce 1316'da (22 Mart-26 Nisan 1899) tefrika edilmiştir[962]. Üçüncüsü kadınların evlilik hakkındaki sorunlarını mektuplarla tartıştıkları bir roman olan *Levâyih-i Hayât* (1315/1897-1898)dır[963]. Bu romanı ise Hanımlara Mahsus Gazete'de 21 Muharrem 1316-8 Şevval 1317'de (10 Haziran 1898-8 Şubat 1900) tefrika edilmiştir[964]. Dördüncüsü sevdiği erkeğin ihanetine uğrayan, onunla evlenmekten vazgeçen ama yıkılmayan bir kadının öyküsünü anlatan *Enîn* (1328/1910) adlı romandır[965].

Fatma Aliyye Hanım, çeviri yapma ve roman yazma uğraşının yanı sıra anı türünde İslâmiyet'te çok kadınla evlilik, kadının örtünmesi ve cariyelik

[957] Kızıltan, a.g.m., s.285; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.2.

[958] Kızıltan, a.g.m., s.287; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[959] Kızıltan, a.g.m., s.295; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.3.

[960] Kızıltan, a.g.m., göst.yer.

[961] Kızıltan, a.g.m., s.298; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.3.

[962] Kızıltan, a.g.m., göst.yer.

[963] Kızıltan, a.g.m., s.298.

[964] Kızıltan, a.g.m., s.301; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.3.

[965] Kızıltan, a.g.m., göst.yer.

kavramlarının tartışılmasını anlatan *Nisvân-ı İslâm*'ı yazmış[966], bu eser önce Tercümân-ı Hakîkat Gazetesi'nde 2 Rebiulevvel-15 Rebiulâhır 1309/6 Ekim-17 Kasım 1891 tarihlerinde tefrika edilmiş[967] sonra 1309'da (1891-1892) yayımlanmıştır[968]. Ayrıca Felsefeye duyduğu ilgi nedeniyle filozofların yaşamını anlatan *Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife*'yi (1316/1898-1899) yazmış[969], bu eseri Hanımlara Mahsus Gazete'de 11 Zilkade 1316-4 Şaban 1317'de (23 Mart-7 Aralık 1899) tefrika edilmiştir[970]. Onun Felsefe ile ilgili diğer bir eseri de değişik Felsefe akımlarına göre cisim kavramının anlamını açıklayan 1317'de (1899-1900) yazdığı *Tedkîk-i Ecsâm*'dır[971].

Fatma Aliyye Hanım'ın Malumat Gazetesi'nde tefrika edilen eseri *Namdârân-ı Zenân-ı İslâmiyân* adını taşır. Yayımına 5 Safer 1317'de (13 Haziran 1899) başlanan bu eserde ünlü İslâm kadınlarının öyküleri anlatılmaktadır. Eser düzensiz aralarla 10 Şevval 1318'e (31 Ocak 1901) kadar Malumat Gazetesi'nde yayımlanmıştır[972]. Yine kendisi bir başka eseri olan üç bölümlük *İstîlâ-i İslâm*'da 1318 (1900-1901) İslâmiyetin dünyada hızla yayılma nedenlerini anlatmıştır. Bu eser de *Musavver Fen ve Edebiyat Mecmuası*'nda 29 Şevval 1317-17 Muharrem 1318/1 Mart-16 Mayıs 1900'da tefrika edilmiştir[973].

Fatma Aliyye Hanım, Mahmud Esad Efendi'nin Malumat Gazetesi'nde çıkan "Ta'addüd-i Zevcât" adlı yazısında savunduğu, kadın ile erkeğin eşit olmadığı, kadının görevinin çocuk doğurmak olduğu, çok kadınla evliliğin fuhuşu önlediği görüşüne karşı çıkmış ve Ta'addüd-i Zevcât'a Zeyl (1316/1898-1899) adlı yazıyı yazmış ve birden fazla evliliğin İslâmiyet'te buyruk olmadığını, bazı koşullarda buna izin verildiğini, çok kadınla evlilikle fuhuşun önlenemeyeceğini, fuhuşun insanın karakteriyle ilgili olduğunu savunmuştur[974].

[966] Kızıltan, a.g.m., s.305; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.3.

[967] Kızıltan, a.g.m., s.291; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[968] Kızıltan, a.g.m., göst.yer.

[969] Kazıltan, a.g.m., s.291.

[970] Kızıltan, a.g.m., s.302; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.3.

[971] Kızıltan, a.g.m., s.303; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[972] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.3.

[973] Kızıltan, a.g.m., 303; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[974] Kızıltan, a.g.m., s.304; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.3.

Yaşadığı dönemde çok iyi öğrenim görme şansına sahip olan ender kadınlardan biri olan Fatma Aliyye Hanım, babasının ölümüne kadar ondan ders almayı, özellikle Tarih dersi almayı sürdürmüş[975] ve Tarih türünde *Târîh-i Osmânî'nin Bir Devre-i Mühimmesi-Kosova Zaferi, Ankara Hezîmeti* (1331/1912-1913) ve *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı* (1331/1912/1913) adlı iki yapıt yazmıştır[976]. Kendisi ilk Tarih eserinde bir Tarih yazarının tarafsız bir bakış atışıyla olayları değerlendirmesini savunduğu gibi; ikincisinde babasının doğumundan başlayarak 1272 (1855-1856) yılına değin geçen politik olayları anlatmıştır[977].

Fatma Aliyye Hanım, ayrıca Tercümân-ı Hakîkat, Hanımlara Mahsus Gazete, Mehâsin, Ümmet ve İnkılâp adlı gazeteler ve mecmualarda kadınların hak ettiği konuma gelmesini, kadın erkek ayırımı yapılmadan bilimden herkesin yararlanmasını, İslamiyet'te kadının eğitimini engelleyici bir buyruk bulunmadığını savunan yazılar yazmıştır[978].

Fatma Aliyye Hanım, yoğun çalışmaları içinde 1900 yılında Nimet ve 1901 yılında da Zübeyde İsmet isimlerinde iki kız çocuğu daha dünyaya getirmiştir[979].

Kadınların yüksek eğitim kurumlarına girme hakkını elde edemedikleri ve bu açığın konferanslarla kapatılmağa çalışıldığı yıllarda, büyük bir olasılıkla 1912 yılında, Fatma Aliyye Hanım da konferanslar vermiştir[980].

Fatma Aliyye Hanım düz yazının yanı sıra şiirler de yazmış, gazete ve mecmualarda yayımladığı şiirlerinde toplumsal sorunların yanı sıra, sevgi, vatan uğruna fedakârlık, vatan sevgisi vb. konuları işlemiş, şiirlerini aruz ve hece ölçüsüyle yazmıştır[981].

[975] Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[976] Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.3.

[977] Kızıltan, a.g.m., s.307; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[978] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.3-4.

[979] Kızıltan, a.g.m., s.294; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.4.

[980] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[981] Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.4.

Fatma Aliyye Hanım'ın yapıtları ve yazıları yurt içinde olduğu kadar, yurt dışında da ilgi uyandırmıştır. Yapıtlarından ikisi yabancı dillere çevrilmiştir. *Nisvân-ı İslâm*'ı takma adlar kullanan Rum hanımlar, tarihsiz olarak ve 1864 yılında iki defa çevirdikleri gibi[982], 1309'da (1891-1892) Arapça'ya çevrilerek Beyrut'ta yayımlanan Semeretü'l-Fünûn gazetesinde tefrika edilmiş[983], ayrıca İngilizce ve Fransızca'ya da çevirileri yapılmıştır[984]. *Udî*'yi Gustave Séon 1900 yılında Fransızcaya çevirmiştir[985].

Eserleri yurt dışında da ilgi çeken Fatma Aliyye Hanım'a Chicago'daki World's Colombian Exposition Woman's Library, 10 Ağustos 1893 tarihinde bir mektup göndererek kadın yazarların yapıtlarıyla biyografilerinin yer aldığı *The Woman's Library of the World's Fair Kataloğu*'nda kendisine de yer verileceğini bildirmiş, biyografisini ve kitaplarını göndermesini reca etmişler, aynı kuruluş, Fatma Aliyye Hanım'a 28 Ağustos 1893 tarihinde yolladığı bir başka mektupta, gönderdiği kitap ve makalelerin ellerine ulaştığını, kitaplarının büyük ilgi gördüğünü bildirmişlerdir[986]. Hanımlara Mahsus Gazete, Fatma Aliyye Hanım'ın kitaplarıyla 1900 yılındaki Paris Sergisi'ne çağırıldığını yazmıştır[987].

Annelik ve yazarlık uğraşının yanı sıra Fatma Aliyye Hanım sosyal hizmetlerde de etkinlik göstermiştir. 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda şehid olanların ailelerine ve savaş malülleriyle onların ailelerine yardım amacıyla kurulan Cemiyet-i İmdâdiye'de bağış toplama çalışmalarına katılmış[988], bu çalışmaları II. Abdülhamid tarafından bir beratla 18 Muharrem 1317'de (28 Mayıs 1899) ödüllendirilmiştir[989]. Ayrıca Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin de ilk kadın üyesi olan Fatma Aliyye Hanım, Trablusgarp ve Balkan Savaşı şehidlerinin aileleri ve savaş malüllerine yardım toplanması çalışmalarına da katılmış,

[982] Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[983] Kızıltan, a.g.m., s.293; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.4.

[984] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[985] Kızıltan, a.g.m., s.301; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.4.

[986] Kızıltan, a.g.m., s.293-294; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer

[987] Kızıltan, a.g.m., s.304; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.5.

[988] Kızıltan-Gençtürk, a.g.m., s.301; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[989] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.5.

gösterdiği başarı nedeniyle Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından 19 Zilhicce 1333'de (29 Ekim 1915) kendisine bir gümüş madalya verilmiştir[990].

Sağlığı bozulan Fatma Aliyye Hanım, buna rağmen bir süre daha yazı yazmayı ve yardım derneklerinde çalışmalarını sürdürmüş[991], hastalığının tedavisi için 1924 yılından itibaren Fransa'ya gidip gelmeye başlamıştır[992]. Fatma Aliyye Hanım bundan sonra yavaş yavaş yazın dünyasından çekilmiştir. Bunun da sebebi kızı Zübeyde İsmet'in 1927 yılında ortadan kaybolması, sonra da tanassur ettiğinin anlaşılmasının yarattığı üzüntü ve düş kırıklığı olmalıdır[993].

Roman, anı, Tarih ve Felsefe türlerinde yapıtları olan, gazete ve dergilerde yazılar yazan Fatma Aliyye Hanım'ın sanat anlayışı Tanzimat Edebiyatı'nın genel özelliklerinden ayrılmamıştır. Kullandığı dil genellikle sadedir, ancak Tarih ve Felsefe türündeki yapıtlarında, bazı gazete ve dergilerde çıkan yazılarında dili sadelikten uzaklaşmıştır[994].

Romanlarında olaylar karşısında gözlemci olarak kalmamış, zaman zaman kahramanların arasına karışarak sorunlara çözüm bulmaya çalışmış, olayların akışı sırasında inanılmaz rastlantılara yer vermiş, bir olayı durdurarak açıklama yapıp bilgi vermesi ile üstadı Ahmed Midhat Efendi'nin etkisinde kalmıştır[995].

Fatma Aliyye Hanım, yapıtlarıyla, yazılarıyla, konferanslarıyla ve yaşam biçimiyle, kadın haklarının kazanılması yolundaki çabalara katkıda bulunmuştur. Bunu savunurken o yıllarda yaygın olan görüşlerden birinin savunusunu yapmamış, ne yalnız Batı kültüründen, ne de Doğu kültüründen yana olmuştur. İslâmiyetin bilimsel ilerlemeye engel olmadığı görüşündedir. Fatma Aliyye Hanım'a göre, uygar bir düzeye ulaşmak için hem Doğu kültüründen, hem de Batı kültüründen yararlanmak gerekmektedir[996].

[990] Kızıltan, a.g.m., 301; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[991] Kızıltan, a.g.m., s.308; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.5.

[992] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[993] Kızıltan, a.g.m., s.308; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.5.

[994] Kızıltan, a.g.m., s.309; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.6.

[995] Kızıltan, a.g.m., göst.yer; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, göst.yer.

[996] Kızıltan, a.g.m., s.309; Kızıltan-Gençtürk, *a.g.k.*, s.6.

Devri için olağanüstü bir kadın olan Fatma Aliyye Hanım, İspanya kraliçesi tarafından Chicago sergisine memur bir matmazel kendisiyle mülakat yapmak istediğinde sarayın rızası olmadan böyle bir konuşmayı kabul etmemiş, içine siyasetin girebileceği bir konuşmada izin alınmadan bir yabancı ile sohbeti düşünmemiştir[997].

Babası Cevdet Paşa'nın görevi nedeniyle sarayla yakın ilişkide bulunması Fatma Aliyye Hanım'ın da saraya kabulüne vesile olmuş, annesi Adviye Rabia Hanım ile gittikleri bir bayram tebrikinde II. Abdülhamid tarafından kabul edilmiş, iltifat görmüştür[998]. II. Abdülhamid, kendisine lutufta bulunarak, yabancılar geldiği zaman saraya giderek hizmet etmesi şerefini bahşetmiştir[999].

Bu öncü kadın yazarımız, geride pek çok yapıt bırakarak İstanbul'da 13 Temmuz 1936'da yaşama veda etmiştir[1000].

Cevdet Paşa'nın üçüncü çocuğu kız olmuş, 1 Ramazan 1280'de (9 Şubat 1864) doğduğunda paşa Bosna-Hersek teftişinde bulunduğundan doğumda bulunamamış, ona Emine Semiye adı verilmiş, Emine babaannesinin adı olduğundan bebeğe bu adın verilmesinden Cevdet Paşa çok memnun olmuştur[1001]. Emine Semiye Hanım, ablası kadar meşhur olmamakla beraber, onun yolunda gitmiş, eserler kaleme aldığı gibi, memleketin çeşitli yerlerinde öğretmenlik yapmıştır[1002].

Semiye Hanım, siyasî hayatta da faal rol oynamış, 1908'de İttihad Terakkī ajanı olarak İstanbul-Selanik arasında vazife görmüştür[1003]. 1918'de

[997] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.219; Kızıltan, a.g.m., s.294.

[998] M. Kütükoğlu, a.g.bil., göst.yer; Kızıltan, a.g.m., s.293.

[999] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.219; Kızıltan, a.g.m., göst.yer.

[1000] Kızıltan, a.g.m, s.308. Kızıltan-Gençtürk (*a.g.k.*, s.6), "1936" yılında yaşama veda ettiğini bildiriyor.

[1001] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.202.

[1002] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.220.

[1003] M. Kütükoğlu, a.g.bil., göst.yer.

İstanbul Askerî Hastanesi'nde hemşire olarak çalışmıştır[1004]. Türk kadının hakları ve yükselmesi uğrunda mücadele vermiştir[1005].

İki evlilik yapan Semiye Hanım'ın biri kız, ikisi erkek olmak üzere üç çocuğu olmuştur[1006].

Cevdet Paşa'nın torunlarına gelince: Oğlu Ali Sedad Bey'in Pervin Hanım'la olan evliliğinden doğan oğlu Mehmed Muhyiddin Bey, 1296'da (1879) Şam'da doğmuştur[1007]. Beşiktaş Hamidî Mektebi İbtidaiye ve Rüşdiye kısımlarındaki dersleri tahsil ederek 30 Ocak 1310'da (11 Nisan 1894) aliyyü'l-a'lâ derece ile şehadetname almıştır[1008]. İki sene kadar Mekteb-i İ'dâdî-i Mülkiye'de tahsil ettikten[1009] sonra Mekteb-i Harbiyye-i şâhâne zadegân sınıfına geçmiş[1010], irâde-i seniyye ile Ceyb-i hümâyûn kitâbeti'ne alınmıştır[1011]. Türkçe ve Fransızca okuyup yazdığı ve İngilizce bildiği hal tercümesi varakasında belirtilmiştir[1012].

4 Rebiulevvel 1318'de (1 Temmuz 1900) bin kuruş maaşla Ceyb-i hümâyûn kitâbeti'ne tayin olunup[1013], 21 Şaban 1318'de (14 Aralık 1900) memuriyeti aynı maaşla Mâbeyn-i hümâyûn Şifre kitâbeti'ne nakl olunmuş[1014] ve 27 Şaban'da (20 Aralık) "Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Sânîsi" tevcih buyurulmuş[1015], 24 Şevval 1318'de (14 Şubat 1901) önce iki bin kuruş maaşla Hazîne-i Hâssa Sicill Kalemi'ne[1016]; sonra 15 Zilhicce 1320'de (14 Mart 1903)

1004 M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.220.
1005 M. Kütükoğlu, a.g.bil., göst.yer.
1006 M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.220.
1007 DH.SAİD, 165-235.
1008 DH.SAİD, 165, göst.yer.
1009 DH.SAİD, 165-235.
1010 DH.SAİD, 165, göst.yer.
1011 DH.SAİD, 165-235.
1012 DH.SAİD, 165, göst.yer.
1013 DH.SAİD, 165-235.
1014 DH.SAİD, 165, göst.yer.
1015 DH.SAİD, 165-235.
1016 DH.SAİD, 165, göst.yer.

aynı maaşla Emlâk-i hümâyûn Senedât Kalemi'ne geçmiştir[1017]. 16 Zilkade 1324'de (1 Ocak 1907) görevi aynı miktar maaşla Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâiresi muâvinliği'ne nakl olunmuş[1018], 25 Şaban 1326'da (21 Eylül 1908) yapılan düzenleme ile bin beş yüz kuruş maaşla kadro harici bırakılmıştır[1019].

Mehmed Muhyiddin Bey'in, Şûrâ-yı Devlet'ce yapılan düzenlemede Tensik Kanunu'nun dokuzuncu maddesi mucibince otuz dört bin beş yüz dört kuruş tazminat alarak hükumetle alakasını kestiği Dahiliye Nezareti Muhasebe Müdürlüğü'nün 11 Ocak 1327 (24 Mart 1911) tarihli müzekkeresine eklenmiş tensik cetvelinden anlaşılmaktadır[1020].

Ali Sedat Bey'in ayrıca Pervin Hanım'dan doğan Azime ve Zeynep Sünbül adlarında iki kızı olup, Azime Hanım'ın Recep Bey ile evliliğinden Ayşe adlı kızı ile General Ekrem Sedat Kirtetepe adlı oğlu bulunmakta olup, Sedat Kirtetepe'nın Gülay ve Güler adlı kızları yanında oğlu Cevdet ile Cevdet Paşa'nın ismi devam ettirilmiştir[1021]. Diğer kızı Zeynep Sünbül Hanım'ın da Fazilet adlı kızı ile Fazıl Sarper adlı oğlu vardır[1022].

Cevdet Paşa'nın ilk kızı olan Fatma Aliyye Hanım'ın Mehmed Faik Paşa ile evliliğinden dört kızı olmuştur. Âilenin ilk kızları Hatice'nin Dr. Celal Muhtar ile evliliğinden, büyükannesinin adını taşıyan Adviye Rabia Bulder adlı bir kızı olmuştur[1023]. İkinci kızı olan Ayşe Hanım'ın Ömer Hikmet Bey ile evliliğinden Emine Hümeyra adlı bir kızı vardır[1024]. Üçüncü kızı Nimet Hanım'ın Hüsamettin Selen ile evliliğinden Suna ve Oya adlı kızları bulunmaktadır[1025]. En küçük kızı olan Zübeyde İsmet Hanım'ın evlendiğine ait bir kayda rastlanmamaktadır[1026].

[1017] DH.SAİD, 165-235.
[1018] DH.SAİD, 165, göst.yer.
[1019] DH.SAİD, 165-235.
[1020] DH.SAİD, 165, göst.yer.
[1021] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.220; Kızıltan, a.g.m., şecere cetveli.
[1022] Kızıltan, a.g.m., şecere cetveli.
[1023] Kızıltan, a.g.m., şecere cetveli.
[1024] Kızıltan, a.g.m., şecere cetveli.
[1025] Kızıltan, a.g.m., şecere cetveli.
[1026] Kızıltan, a.g.m., şecere cetveli.

Cevdet Paşa'nın ikinci kızı olan Emine Semiye Hanım iki evlilik yapmıştır. Mustafa Paşa ile olan ilk evliliğinden Fatma Zahire adlı kızı ile Rıza adlı bir oğlu olmuştur. Rıza Bey'in de bir kızı olduğu bilinmektedir[1027]. İkinci eşi Reşid Paşa'dan olan oğlu Cevdet Bagaş'ın ise çocuğu bulunmadığından ailenin bu kolu onun ölümüyle son bulmuştur[1028].

[1027] M. Kütükoğlu, a.g.bil., s.220; Kızıltan, a.g.m., şecere cetveli.

[1028] M. Kütükoğlu, a.g.bil., göst.yer; Kızıltan, a.g.m., şecere cetveli.

II. BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA'NIN ESERLERİ

A- TARİHÎ ESERLERİ

1. Târîh-i Cevdet

"Târîh-i Vekāyi'-i Devlet-i Aliyye" adıyla da anılmakta olup, Osmanlı tarihinin 1188 (1774) Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1241'de (1826) Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar olan dönemini ihtiva eden çok önemli bir tarihtir[1029]. Cevdet Paşa, Osmanlı tarihini kuruluştan Kaynarca Muahedesi'ne kadar getiren meşhur Avusturyalı Tarihçi Joseph von Hammer-Purgstall'ın Almanca olarak kaleme aldığı *Geschichte des Osmanischen Reiches* ismini taşıyan ve Türkçesi *Osmanlı İmparatorluğu Târîhi* olarak adlandırılan tarihini ta-

[1029] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1986, Tezkire nr.6, s.5; nr.40, s.58; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmânlı Mü'ellifleri*, İstanbul 1333, II, 129; Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, çev. Coşkun Üçok, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1982, s.409; Mükrimin Halil Yinanç, "Tanzimatan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s.576; M. Şakir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri (1822-1895)*, Ankara 1945, s.31; Ahmet Hamdi Tanpınar, "Yeniliğin Üç Büyük Muharriri, I- Ahmed Cevdet Paşa", *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yay.Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2006, s.162; Veli Ertan, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri ve İlim Değeri (1822-1895)*, Ankara 1964, s.33; Bekir Kütükoğlu, "Vekāyinüvis veya Vak'a-nüvis", *İA*, XIII, 283 b-284 a-b; Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 119 a; Zeki Arıkan, "Tarih, Osmanlı", *DİA*, XXXX, 70; —, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 75; Yusuf Halaçoğlu, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, 448; H. Bowen, "AÎmad Djewdet Pasha", The Encyclopaedia of İslam, New Edition (*EI²*), I, 286 a; Hulûsi Yavuz, "Ahmed Cevdet Paşa, (1822-1895) İslâm Tarihçiliğinin Son Asırdaki Büyük Temsilcisi", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul 1991, s.130; Seyit Ali Kahraman, *Ahmet Cevdet Paşa Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul 1992, s.17; Ahmet Zeki İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1999, s.37; Christoph K. Neumann, *Das Indirekte Argument Ein Pladoyer für die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Tarih*, doktora tezi, München 1992, çev. Meltem Arun, *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul 2000, s.18.

mamlayan bir eser meydana getirmiştir[1030]. Encümen-i Dâniş'in 1267 (1851) tarihli kararı ve kendisine siparişi üzerine meydana gelen bu büyük eser otuz senelik devamlı bir çalışmanın mahsulüdür[1031].

Cevdet Paşa, eserini sağlam ve tutarlı bir tarih görüşünün ışığında meydana getirmiş ve iyi bir terkip yapmayı başarmıştır[1032]. Yalnız hadiselerin cereyan şeklini tasvirle yetinmeyip vakalar arasındaki sebep ve sonuç bağlarını kurmaya çalışmış, kendisinden önceki vak'anüvislerin teliflerinin pek kıymetli bir tahlil ve tenkidini ortaya koymuştur. Bundan dolayı araştırmacılar, onun tarihî kaynaklarına değil, doğrudan eserine müracaat etmeyi tercih etmektedirler[1033]. *Târîh*'inde olaylar sebep ve etkileriyle açıklanmaya çalışılmış ve hadiselerin oluşumu gerçeğe uygun biçimde ele alınmışlardır. Anlatımda pragmatik bir tarih yazımı görüşünün benimsendiğini söylemek mümkündür. Bununla beraber olayların kesintisiz anlatımı yazım tekniği açısından bir takım sıkıntılara yol açmıştır. Zira daha sonraları vak'anüvislerin kronolojik tasnif tarzı benimsendiğinden, Hicri senelere bölünmüş bir anlatım şekline geçilmiştir. Bu özelliği dolayısıyla eseri önceki vak'anüvis tarihlerinden pek ayrılmaz. Ancak eleştirel bakış açısı ve olayların ele alınan zaman dilimleri içinde bir bütün halinde işlenmesiyle onlardan ayrılmaktadır[1034]. Ele aldığı dönem imparatorluğun bunalımlı, kurumların çözülmeye yüz tuttuğu bir süreçtir. *Târîh*'inde kurumların çöküş sebepleri derinlemesine incelenmiştir. Bundan ötürü imparatorluğun tarihi neredeyse müesseseler tarihi olarak ele alınmış ve toplumu Batılılaşmaya götüren gelişmeler üzerinde durulmuştur. Olayların yanında pek çok kavram, deyim ve konu bağımsız olarak işlenmiştir. Bunlar birer çerçeve yazı niteliğini ve monografi özelliğini taşırlar. "İs-

[1030] M. Şakir Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; İlber Ortaylı, "Hammer-Purgstall", *DİA*, XV, 491.

[1031] *Tezâkir*, nr.6, s.13; M. Şakir Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.31-32; Ahmet Hamdi Tanpınar, a.g.m., s.162; Âli Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 119 a; —, *Ahmed Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, Manisa 2002, s.74,79; Zeki Arıkan, "Tarih, Osmanlı", *DİA*, XXXX, 70; —, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 75; Yusuf Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a; Seyit Ali Kahraman, *a.g.e.*, s.17; Ahmet Zeki İzgöer, *a.g.e.*, s.37; Christoph K. Neumann, *a.g.e.*, s.16-17.

[1032] Arıkan, "Tarih, Osmanlı", *DİA*, XXXX, göst.yer.

[1033] Bekir Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 b.

[1034] Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 76.

titrad" şeklinde bütün ciltlere serpiştirilen bu ayrıntılar gerçek bir araştırma ürünüdürler[1035].

On iki cilt olan eser çok geniş bir kaynak taramasına dayanmaktadır. Cevdet Paşa'nın kuvvetli bir mantık ve muhakeme süzgecinden geçirdiği kaynakları arasında vak'anüvis tarihleri, özel tarihler, tercüme-i hâl kitapları, arşiv kayıtları, sefaretnameler, seyahatnameler, layihalar, mecmualar, hatıralar bulunmaktadır[1036]. Ayrıca muhtelif ve meşhur Arap tarihçilerinin eserleri ve Farsça yazılmış tarihler de mehazları içinde yer almaktadır. Ancak Cevdet Paşa kaynaklarını sayarken Farsça tarihlerin ve müelliflerin isimlerini zikretmemektedir. Bunların yanında Kırım, Kafkas, Sudan, Arabistan gibi imparatorluğa tabi, fakat merkezden uzak yerler hakkında yazılmış tarihleri de kaynakları içinde belirtmemiz icap etmektedir[1037]. Cevdet Paşa, sözlü kaynakları da ihmal etmemiş, zamanında yaşayan ve olayların akışında etkili olanların da tanıklığına başvurmuştur[1038]. Diğer taraftan paşanın, mezar taşları, vakfiyeler ve sikkeler gibi malzemelerin tarihin açıklanmasında ne kadar önemli olduğunu kavrayan Osmanlı tarihçilerinin başında geldiğini bilhassa söylemiz gerekmektedir. Arkeolojik kazılardan bahsetmesi özellikle dikkati çekmektedir[1039]. *Târîh*'inde, kendinden önceki vak'anüvislerden farklı olarak, Avrupa tarihine de önemli bir yer ayırmıştır. Avrupa tarihini yazarken Batı kaynaklarına başvurarak sık sık bunlara atıfta bulunmuştur. Terekesinde Avrupa tarihiyle ilgili çeviri eserlerin bulunduğu da görülmektedir. Kendisine bu konuda düzenli notlar hazırlayanlar arasında devletlerarası hukuk uzmanlarından Ali Şehbaz Efendi'yi ve özellikle bir dünya tarihi çevirisi hazırlayıp Encümen-i Dâniş'e sunan Sehak Abru'yu anmak gerekmektedir[1040]. Cevdet

[1035] Arıkan, "Tarih, Osmanlı", *DİA*, XXXX, 70; —, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, göst.yer.

[1036] F. Babinger, *a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s.410; Yinanç, a.g.m., s.576; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.31-32; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 119 b; —, *a.g.e.*, s.76; Arıkan, "Tarih, Osmanlı", *DİA*, XXXX, göst.yer; —, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 76; Halaçoğlu, a.g.mad, *DİA*, VII, 448; H. Yavuz, a.g.m., s.131-133; Kahraman, *a.g.e.*, s.17.

[1037] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer.

[1038] Yinanç, a.g.m., s.576; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 b; Ankan, "Tarih, Osmanlı", *DİA*, XXXX, 70; —, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 76; H. Yavuz, a.g.m., s.132.

[1039] Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, göst.yer.

[1040] Yinanç, a.g.m., s.576; Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 76; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H. Yavuz, a.g.m., s.133-135.

Paşa, Avrupa tarihinde özellikle Fransız İhtilâli üzerinde durmuş, büyük bir değişim içine giren Avrupa'nın aldığı yeni durumun Osmanlı Devleti'ne ne kadar büyük bir etkisi olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır[1041]. Dünya tarihine de yer vererek, VI. ciltle birlikte Osmanlı tarihini dünya tarihinin bir parçası olarak ele almaya başlamıştır[1042]. Ahmed Cevdet Paşa'nın tarihçiliğe en büyük katkılarından biri de çağdaş kavramlara geniş şekilde yer vermesidir. Bunların başında efkâr-ı umûmiyye gelmektedir. Öncelikle Fransız İhtilâli'nde efkâr-ı umûmiyyenin belirleyici etkisi üzerinde durmuştur. Yeniçeriliğin kolaylıkla kaldırılmasını efkâr-ı umûmiyyenin bir zaferi olarak göstermiştir. Yine hükumetlerin düşürülmesinde efkâr-ı umumiyenin ağır bastığına dikkat çekmiş, artık zamanın değiştiğine ve halkın gözünün açıldığına işaret etmiştir[1043]. Diplomasi ve politika kelimeleri daha önce Türkçeye girmiş olmakla beraber, bunları biçimlendiren ve yerli yerine oturtan yine Cevdet Paşa olmuştur[1044]. *Târîh*'inde XVI. yüzyılda Avrupa'da kurulan ve halen de geçerli olan "muvâzene-i politika"dan söz etmiş, Osmanlı Devleti'nin coğrafî, stratejik ve ekonomik konumunu göz önünde bulundurarak, yabancı devletlerin çıkarlarının yanında politikalarının da gereği gibi bilinmesini savunmuştur. Devletlerarası ittifakların her zaman ortak çıkarlar üzerine kurulduğunu, bunun da kendine özgü bir dili olan diplomasiye dayandığını belirtmiştir[1045]. Cevdet Paşa, ayrıca Namık Kemâl'in Türk Edebiyatı'na soktuğu "vatan" kavramına da modern anlamda geniş bir içerik kazandırmıştır[1046]. Günümüzde kendi kaynaklarını gölgede bırakacak derecede önemli bir başvuru eseri olan *Târîh-i Cevdet*, yazıldığı dönemde de aydınlar arasında geniş ilgi uyandırmıştır. Bu konuda Viyana Sefiri Sadullah Paşa ile Namık Kemâl'in eleştirileri ve Cevdet Paşa'nın bunlara verdiği cevaplar, yaptığı açıklamalar büyük bir değer taşımaktadır[1047].

[1041] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.78; Arıkan, "Tarih, Osmanlı", *DİA*, XXXX, 70; —, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 77.

[1042] Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, göst.yer.

[1043] Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 77.

[1044] Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, göst.yer.

[1045] Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 77.

[1046] Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, göst.yer.

[1047] Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 77.

Cevdet Paşa'nın eserinde kullandığı kaynakların ne kadar sıhhatli olduğu dikkatle incelendiğinde bazı ilginç sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Nitekim *Târîh*'inde ele aldığı son döneme ait bir olay olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına dair anlatımın başlıca kaynakları arasında yer alan Esad Efendi'nin *Üss-i Zafer*'inden faydalanma biçimi bu eseri bütünüyle ve ciddî şekilde incelemediğini bize göstermektedir. Kendisi "*Hulâsatü'l-kelâm fî reddi'l-avâm*" adını taşıyan eserden -kendi yakıştırdığı isme göre *Koca Sekbanbaşı Risalesi*- uzun alıntılar yapmakta ve bu eserin meçhul müellifini dönemin yeniçeri ileri gelenlerinden "Koca Sekbanbaşı" olarak takdim etmektedir. Fakat kaynağını dikkatle incelemediğinden dolayı günümüze kadar gelen bir yanlışlığın yerleşmesine yol açmıştır. Çünki *Üss-i Zafer*'i hiç olmazsa ortalarına kadar okumuş olsaydı burada risalenin müellifinin dört defa vak'anüvis görevinde bulunmuş olan Ahmed Vasıf Efendi olduğunun açıkça belirtildiğini görecek ve bu hatanın meydana gelmesine meydan vermemiş olacaktı[1048].

Târîh-i Cevdet'in esas olarak üç baskısı yapılmıştır. Bunlardan birincisi, ilk üç cildi 1271-1273'de (1854-1857) basılmış ve 1301'de (1884) on iki cilt olarak tamamlanmış olanıdır[1049]. *Târîh*'inin yazılması, Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye'nin 9 Muharrem 1270 (12 Ekim 1853) tarihli mazbatası ile talep olunmuş[1050], sadaret tezkiresi 14 Muharrem'de (17 Ekim) padişaha arzedilerek 16 Muharrem 1270'de (19 Ekim 1853) Sultan Abdülmecid'in resmî iradesi alınmıştır[1051]. Bu sipariş üzerine birinci cildin hatimesindeki açıklamaya göre *Târîh*'ini hemen bu tarihten başlayarak kaleme almaya başlayan Cevdet Paşa, hummalı bir çalışmaya girişmiş ve ilk üç cildinin müsveddelerini aynı anda 1270 sonuna doğru, yani 1854 yazı bittiğinde takdim etmiştir[1052]. Birin-

[1048] Kemâl Beydilli, "Evraka, Evraka veya Errare Humanum Est", *İlmî Araştırmalar*, 9 (2000), s.60-65; —, "Sekbanbaşı Risalesi'nin Müellifi Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 12 (2005), s.221-224; Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 76-77.

[1049] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H. Yavuz, a.g.m., s.130; Neumann, *a.g.e.*, s.56. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.82), birinci ve ikinci ciltlerin 1271'de üçüncü cildin 1273'de tab'edildiklerini belirtiyor.

[1050] İ.DH, 282/17685-1; Neumann, *a.g.e.*, s.21.

[1051] İ.DH, 282/17685-2; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 a.

[1052] *Tezâkir*, nr.40, s.72; Neumann, *a.g.e.*, s.22.

ci cilt, 2 Rebiulevvel 1271'den (23 Kasım 1854) sonra basılmıştır[1053]. Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye mazbatasında eserin yazılış gerekçesi de açıklanmış, 1187 (1773) senesine kadar matbu tarihler ve 1241 (1826) yılında *Üss-i Zafer* mevcut olmakla beraber, bu seneler arasında yazılmış muhtelif tarihler basılmamış olup, kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya bulunduklarından, bu durumda müelliften dönemine ait bütün tarihleri derleyip toparlayarak değerlendirmesinin ve eserini özellikle herkesin rahatça anlayabileceği sade bir dille kaleme almasının beklendiği belirtilmiştir[1054]. Birinci cildin bir nüshası 3 Receb 1271 (22 Mart 1855) tarihli sadaret tezkiresi ile padişaha sunulmuş ve 4 Receb (23 Mart) tarihli irade ile takdire mazhar olmuştur[1055]. *Târîh-i Cevdet*'in birinci cildi, Beyrut Ticaret Mahkemesi Başkanlarından Abdülkadir Efendi tarafından Arapçaya çevrilerek 1890 yılında bastırılmıştır[1056]. İkinci cildin basılması 25 Cumadelahıre 1271'de (15 Mart 1855) Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye tarafından talep edilmiş[1057], neşri için izin talebi 29 Cumadelahıre (19 Mart) tarihli sadaret tezkiresi ile arz olunup, 2 Receb 1271'de (21 Mart 1855) padişahın iradesi ile basılması için emir verilmiştir[1058]. Tab'ı tamamlanan ikinci cildin müzehhep bir nüshası ve hediyelikleri Takvîmhâne-i Âmire Nâzırı Recaî Efendi'nin 19 Zilhicce 1271 (1 Eylül 1855) tarihli takriri[1059] ve aynı tarihli sadaret tezkiresi ile padişaha takdim olunduğunda, 20 Zilhicce'de (2 Eylül) padişahın iradesiyle kabule mazhar olmuştur[1060].

[1053] Neumann, *a.g.e.*, göst.yer. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.82), birinci cildin Dârü't-Tıbâ'ati'l-Âmire'de 1271'de basıldığını kaydediyor.

[1054] İ.DH, 282/17685-1; *Tezâkir*, nr.40, s.58; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 a; Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 75; Neumann, *a.g.e.*, s.21-22.

[1055] İ.DH, 317/20476-5; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer; Neumann, *a.g.e.*, s.22.

[1056] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.33. Y.EE, 37/014002'de Beyrut Ticaret Mahkemesi Reisi Abdülkadir Efendi tarafından tab'ı tamamlandığını bildiren 2 Şaban 1309 (1 Mart 1892) tarihi mevcuttur. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.80), Corci Zeydan'ın birinci cildin Beyrut Ticaret Mahkemesi Reisi Abdülkadir tarafından 1307'de (1889) Arapça'ya tercüme edilerek, Cevdet Paşa'nın Arapça risalelerinden bazıları ile birlikte Beyrut'ta tab'edildiğini bildirdiğini nakletmektedir.

[1057] Neumann, *a.g.e.*, s.22-23.

[1058] İ.DH, 316/20391-2; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 a.

[1059] İ.DH, 327/21277-1.

[1060] İ.DH, 327/21277-2; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 a. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.82), ikinci cildin de Dârü't-Tıbâ'ati'l-Âmire'de 1271'de tab'edildiğini kaydediyor.

Üçüncü cildin neşri için sadaretin telhisi 21 Rebiulahır 1272'de (31 Aralık 1855) arzolunmuş, iradesi 22 Rebiulahır'da (1 Ocak 1856) sadır olmuş[1061], ancak basılması 1273'de (1857) tamamlanabilmiştir[1062]. *Târîh-i Cevdet*'in üç cildi Encümen-i Dâniş'in Haricî Âzaları'ndan Avusturyalı Tarihçi J. von Hammer-Purgstall'a gönderildiğinde takdirlerini belirten ve tanıtıcı iki yazı kaleme almıştır[1063]. Dördüncü cilt için 12 Rebiulahır 1274'de (30 Kasım 1857) Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti tarafından izin talebinde bulunulmuş[1064], basılması hakkında 2 Cumadelahıre 1274'de (18 Ocak 1858) sadaret tezkiresi arzolunduğunda, 3 Cumadelahıre'de (19 Ocak) iradesi alınmıştır[1065]. Dördüncü cildin neşri tamamlandığında müzehhep nüshaları 2 Rebiulevvel 1275'de (10 Ekim 1858) Takvîmhâne-i Âmire Nâzırı Mehmed Lebib tarafından sadarete takdim olunmuş[1066], bir nüshası 10 Rebiulevvel 1275 (18 Ekim 1858) tarihli sadaret tezkiresi ile huzura arzolunduğunda, 11 Rebiulevvel'de (19 Ekim) iradesi sadır olup padişahın memnuniyetini mucip olmuştur[1067]. Beşinci cildin basılması hakkında sadaretin istizanı 28 Cumadelahıre 1277'de (11 Ocak 1861) olup, iradenin suduru ise 29 Cumadelahırededir (12 Ocak)[1068]. Bu cildin baskısı tamamlandığında müzehhep bir nüshası ve hediyelikleri Takvîmhâne Nâzırı Mehmed Lebib'in 21 Rebulahır 1278 (26 Ekim 1861) tarihli takriri[1069] ve 22 Rebiulahır (27 Ekim) tarihli sadaret tezkiresi ile padişaha sunulmuş ve 23 Rebiulahır'da (28 Ekim) iradesi sadır olmuştur[1070]. Altın-

[1061] İ.DH, 335/21953; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer. Neumann (*a.g.e.*, s.23), sadaretin telhisi için yanlış olarak "21 Rebiulahır 1273 (20 Aralık 1856)" tarihini veriyor.

[1062] Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.82), üçüncü cildin Takvîmhâne-i Âmire'de 1273'de tab'edildiğini kaydediyor.

[1063] *Tezâkir*, nr.40, s.74; Arıkan, "Târîh-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 75; H. Yavuz, a.g.m., s.135.

[1064] İ.DH, 394/26109-1; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 a; Neumann, *a.g.e.*, s.27.

[1065] İ.DH, 394/26109-2; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer.

[1066] İ.DH, 415/27484-1.

[1067] İ.DH, 415/27484-2; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 a. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.82), dördüncü cildin de Takvîmhâne-i Âmire'de 1275'de tab'edildiğini aktarıyor.

[1068] İ.DH, 466/31170; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer; Neumann, *a.g.e.*, s.30.

[1069] İ.DH, 480/32267-1; Neumann, *a.g.e.*, göst.yer.

[1070] İ.DH, 480/32267-2; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 a. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.82), beşinci cildin de Takvîmhâne-i Âmire'de 1278'de tab'edildiğini bildiriyor.

cı cilt, sekiz yıllık bir aradan sonra 1286'da (1869-1870) yayımlanmıştır[1071]. Cevdet Paşa, yedinci cildin çalışmalarını evâil-i Zilhicce 1287'de (21 Şubat-2 Mart 1871), sekizinci cildin çalışmalarını da evâhır-ı Rebiulevvel 1288'de (9-18 Haziran 1871) bitirmiş, her iki cilt de aynı zamanda 1288'de (1871-1872) Matbaa-i Âmire'de basılmışlardır[1072]. Cevdet Paşa, dokuzuncu cildin çalışmalarına sekizinci cildin tamamlanmasından hemen sonra başlamış, bu cilt 1292 (1875-1876) yılında yayımlanmıştır[1073]. Onuncu ciltte bitirme tarihi olarak 29 Zilhicce 1299-3 Safer 1300'e (11 Kasım-14 Aralık 1882); on birinci cildin bitirme tarihi olarak 16-21 Cumadelula 1300'e (25-30 Mart 1883) rastlanmaktadır[1074]. Onuncu cilt 1300'de (1882-1883) basılmış, on birinci cilt ile on ikinci cildin her ikisi de 1301'de (1883-84) neşrolunarak on iki cilt tamamlanmıştır[1075].

Cevdet Târîhi'nin ikinci baskısı Cevdet Paşa'nın bazı ekler ve düzeltmeler ile değişiklikler yaptığı yeni düzenlemenin (Tertîb-i Cedîd) ilk tab'ıdır ve 1302-1303 yıllarında (1884-1885/1885-1886) Matbaa-i Osmâniye'de yayımlanmış olup, sadece sekiz cilttir[1076].

Son baskısı ise yine Matbaa-i Osmâniye'de 1309'da (1891-1892) Tertîb-i Cedîd'in ikinci tab'ı olarak yapılmıştır ki bu, on iki ciltlik komple bir basımdır. Üçüncü baskıda Tertîb-i Cedîd'in ilk tab'ına göre ilk sekiz ciltte bir değişiklik yoktur. Son dört ciltte ise önemsiz farklar bulunmaktadır[1077].

[1071] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer; Neumann, *a.g.e.*, s.32. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, göst.yer), altıncı cildin 1286'da Tasvîr-i Efkâr Matbaası'nda tab'edildiğini naklediyor.

[1072] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 a; Neumann, *a.g.e.*, s.40-41. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.82), yedinci ve sekizinci ciltlerin Matba'a-i Âmire'de tab'edildiklerini söylüyor.

[1073] Neumann, *a.g.e.*, s.47. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, göst.yer), dokuzuncu cildin 1292'de yine Matbaa-i Âmire'de tab'edildiğini zikrediyor.

[1074] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 a-b.

[1075] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 b. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.82), onuncu cildin 1300'de; on birinci ve on ikinci ciltlerin 1301'de Matbaa-i Osmâniye'de tab'edildiklerini teyiden bildiriyor.

[1076] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 119 a; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a; H. Yavuz, a.g.m., s.130; Neumann, *a.g.e.*, s.53. Yine Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.84), birinci cildin 1302'de, diğer yedisinin 1303'de basıldıklarını aktarıyor.

[1077] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 b; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.85; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.130-131; Kahraman, *a.g.e.*, s.17; İzgöer, *a.g.e.*, s.37; Neumann, *a.g.e.*, göst.yer.

Târîh'inin 1309'daki üçüncü ve son baskısının ilk cildinde: Besmele, hamdele ve salveleden sonra, *Târîh-i Cevdet*'in mehazları; Muhtıra (İlm-i târîhin amacı); Mukaddime (Eski devletlerin ve Devlet-i Aliyye'nin ahvâl-i mâziyesi hakkında); Fasl-ı evvel (İlm-i târîhin lüzûm ve fâidesi); Fasl-ı sânî (Hükumetlerin etvar ve aksamı); Fasl-ı sâlis (Düvel-i İslâmiye'nin ahvâl-i sâbıkası ve Devlet-i Aliyye'nin mebde-i zuhûru); İstitrad (Tuğ ve sancaklara dair); Fasl-ı râbi' (Devlet-i Aliyye'nin etvâr-ı muhtelifesi); İstitrad (Divanların vaz' u tertibine dair); İstitrad (Şürb-i duhân hakkında); İstitrad (San'at-ı tıbâ'at hakkında); Fasl-ı hâmis (Kavânîn-i Devlet-i Aliyye'nin keyfiyyet-i inhilâli hakkında); Fasl-ı sâdis (Fenn-i harbe dair); Fasl-ı sâbi' (Ahvâl-i bahriyye hakkında); Fasl-ı sâmin (Avrupa'nın ahvâl-i sâbıka vü lâhikası hakkında); İstitrad (Çiçek aşısı hakkında); İstitrad (Meskukat hakkında); Fasl-ı tâsi' (Kırım ve Kafkas cihetlerine dair); İstitrad (Karâbet-i redâ'iyye hakkında); İstitrad (Benî Âdem'in tasnifi hakkında); Lahika (Eflak ve Boğdan hakkında); Fasl-ı âşir (Arabistan ve havalisi hakkında); Hatime (1188 senesinde Devlet-i Aliyye'nin ahvâli ve düvel-i sâire ile olan münasebâtı hakkında) yer almaktadır.

Târîh'inin 1309'daki son baskısının ikinci cildi, 1188 senesinin geri kalan vekayii ile başlamakta olup, ilk olarak 12 Cumadelula 1188'de (21 Temmuz 1774) Rusya ile imzalanan Küçük Kaynarca Muahadesi'nin Devlet-i Aliyye'ye ağır bir yük getirdiği ifade edilmekte; daha sonra da Osmanlı-Rus Muharebeleri esnasında ortaya çıkan asilerin ve eşkıyanın ortadan kaldırılması ile meşgul olunduğundan bahsedilmektedir. Bu cilt, 6 Zilhicce 1197'de (2 Kasım 1783) Sadullah Enverî'nin vekayinüvislikten azledilerek yerine Ahmed Vasıf Efendi'nin tayini ile nihayete ermektedir.

Üçüncü cilt, 1198 senesi vakaları ile başlayarak 8 Şaban 1197'de (9 Temmuz 1783) Rusya'nın Kırım hanlığını ilhak etmesinden dolayı Devlet-i Aliyye'nin girişteği sefer hazırlıkları ve devletin durumunu manevî bakımdan kuvvetlendirmek gayesiyle *Buhârî-i şerîf* ve *Şifâ-yı şerîf*'in Haremeyn-i şerîfeyn, Şam, Mısır, Bağdad'da okutturulması; daha sonra "Kalyoncu Kışlasının Binası" bahsi ile başlamakta, cildin sonu 1201 senesi olaylarından olan Adana Mütesellimi Abdullah Paşa'nın ahaliye yaptığı zulümlerden dolayı azledilerek Adana Valisi Yusuf Paşa tarafından katledilmesi, Rusya seferi dolayısıyle

Adana havalisindeki askerlerin Rumeli'ye geçirilmesiyle Adana bölgesinde eşkıyanın ortaya çıkması ve reaya ve berayaya zulmetmeleri, Küçük Ali oğlu Halil Bey'in hacıları yerlerine ulaştırmadaki kusurundan dolayı cezalandırılması gerekirken, kendisine mirimiranlık verilerek istimalet yoluna gidilmesi ile nihayete ermektedir.

Dördüncü cilt, 2 Muharrem 1201'de (25 Ekim 1786) I. Abdülhamid'in Boğaziçi'nden Topkapı Sarayı'na dönmesi; İstanbul'da ortaya çıkan taun (veba)'dan dolayı birçok kimselerin ölmesi; III. Mustafa'nın kızı Hadice Sultan'ın 10 Muharrem 1201'de (2 Kasım 1786) Anadolu Valisi Seyyid Ahmed Paşa ile nikâh akdi ve 16 Muharrem'de (8 Kasım) Topkapı Sarayı'ndan alınarak alay ile kendi sarayına götürülmesi ile başlamakta, Abdi Paşa'nın tercüme-i hâli verildikten sonra 18 Muharrem 1204'de (8 Ekim 1789) Belgrad'ın Avusturyalılar tarafından istilâsı, Semendire kalesi ve Fethülislâm palankasının Nemçe tarafından ele geçirildiği Vidin Seraskeri Koca Yusuf Paşa tarafından bildirildiğinde, Şumnu'da evâil-i Rebiulevvel 1204'de (19-28 Kasım 1789) yapılan meşveret meclisinde durumun görüşülmesi, Vidin'in muhafazası için asker toplanması, Dersaadet'te Reisülküttab Vekili Raşid Efendi Prusya elçisi ile görüştüğünde Devlet-i Aliyye, düşmanlarıyla sulh akd edeceği zaman Prusya'nın tavassutunu istemesine ve Prusya gemilerinin Karadeniz'de serbestçe gezmesine karar verilmesi ile bitmektedir.

Beşinci cilt, 8 Muharrem 1204'de (28 Eylül 1789) Rikâbdâr-ı şehriyârî Rodoslu Ahmed Ağa'nın mütekaiden Sarây-ı hümâyûn'dan çıkarılıp yerine Başçukadar Abdullah Ağa'nın rikâbdar, Mabeynci Hüseyin Ağa'nın çukadar tayinleri, bir gün sonra da Silahdar Yahya Ağa mütekaiden mazul buyurulup Abdullah Ağa'nın silahdar ve Behzad-zade Mustafa Ağa'nın rikâbdar olmaları, Bostancıbaşı Ferhad Ağa'nın azledilip kendisine vezaretle Rumeli Sürücülüğü verilerek Dersaadet'ten çıkarılması; daha sonra "Hamidî-zade'nin Meşihatı Ve Selefinin Vefatı" bahsi ile başlamakta, bu cilt, 1206 senesinde Şeyhülislâm Dürrî-zade Arif Efendi'nin, devletin nizamına dair layiha kaleme alan Abdullah Efendi'nin ilmiye tarıkında arzu eylediği ıslâhatın yapılmasını tasdik etmemesi; sabık Mekke-i mükerreme Kādîsı İshak Efendi-zade Ahmed Muhtar Efendi'nin İstanbul kadısı olmak istemesi, kadılığın başkasına verilmesi, kendisine de İstanbul payesinin verilmemesiyle doğrudan doğ-

ruya rikâb-ı hümâyûna arzıhal sunması, ancak bu hareketi resmî adaba aykırı olduğundan Bursa'ya sürülmesi ile son bulmaktadır.

"Nizâm-ı Devlet'e Dâir Lâyihalar Yapıldığı" bahsi ile başlayan altıncı cilt, III. Selim devrinde 1207 senesinde devletin nizamına dair asrın meşhur adamları tarafından düzenlenen layihaların kimler tarafından takdim olundukları belirtilerek başlamakta ve General Napoléon Bonaparte'nin Mısır'ı istilâ eylemesi üzerine 21 Rebiulevvel 1213'de (2 Eylül 1798) Fransa Cumhuriyeti'ne harp ilân olunması, Fransız masalahatgüzarının Yedikule'de hapsolunması, harbin ilânına dair kaleme alınan beyannamenin suretlerinin Avrupa devletleri sefirlerine verilmesi, Napoléon'un Berrüşşam tarafına hareketi duyulduğunda Nizâm-ı Cedîd askerinden yedi yüz kadarının Sayda Valisi ve ilaveten Mısır Seraskerliği uhdesine verilen Cezzar Ahmed Paşa maiyyetine gönderilmesi ile bitmektedir.

Yedinci cilt, 1213 senesinde General Bonaparte'nin Mısır'ı istilası üzerine Avrupa devletlerinden İngiltere ve Rusya ile Fransa aleyhine ittifak muahedeleri akdine karar verilmesi; bu ittifakların yapılması için Sudûr-ı izâmdan İsmet Beyefendi ile Reisülküttap Atıf Efendi'nin görüşmelere memur buyurulmaları ile başlamakta, 1219 senesinde Ahmed Vasıf Efendi tarafından Nizâm-ı Cedîd'i savunma amacıyla yazılan ve Cevdet Paşa'nın "*Koca Sekbanbaşı Risalesi*" ismini verdiği ve asıl adı "*Hulâsatü'l-kelâm fî reddi'l-avâm*" olan eserin verdiği malumatın nihayete ermesiyle sona ermektedir.

Sekizinci cilt, 1219 senesi vakalarının bakıyyesi olarak "Hulâsa-i Ahvâl-i Düveliyye" başlığı ile başlayarak Avrupa devletlerinin (Fransa, İngiltere, Prusya, Rusya, Almanya) siyasî durumlarının özeti verilmekte, II. Mahmud'un 4 Cumadelahıre 1223'de (28 Temmuz 1808) cülusu ve onu tahta çıkaran Alemdar Mustafa Paşa'nın sadaretinden bahsederek bitmektedir.

Dokuzuncu cilt, 1223 senesinde Alemdar Mustafa Paşa'nın Rumeli ve Anadolu ayanlarını itaat altına almağa karar verip onları Dersaadet'e davet etmesi, şahsî nüfuzundan ve kendisine beslenen emniyet ve itimaddan dolayı ayanların İstanbul'a gelmeleri ile başlamakta, Rusların 18 Cumadelahıre 1226 (10 Temmuz 1811) gecesi Ruscuğu tahliye edip çekilmeleriyle Osmanlı ordusunun ertesi gün Ruscuğa girmesi, bu haberin İstanbul'a erişmesiyle şen-

likler yapılması, bu müjdeyi getirenlere ve Rusya muharebesinde hizmette bulunanlara Padişah II. Mahmud tarafından hediyeler ihsanı ile son bulmaktadır.

Onuncu cilt, 1226 senesinin geri kalan olaylarından bahseden Rusya'nın Anadolu tarafında Faş nehri'nin hudud tayin olunup, Anapa'dan Kemhal'e kadar bütün Çerkes, Abaza ve Gürcü memleketlerinin ve Rumeli tarafında Bucak denilen Besarabya ile beraber Eflak ve Boğdan memleketlerinin kendisine terkini ve Sırpların istiklâlini talep etmeleri, tekliflerinin Devlet-i Aliyye tarafından kabul olunmaması ile başlamakta, 29 Şaban 1233'de (4 Temmuz 1818) II. Mahmud'un bir kızının doğup kendisine "Hamide Sultan" adının verilmesi ve iki gün top şenliği yapılması; Medîne-i münevvere'den Dersaadet'e tamir olunmak için gelmiş olan zümrüd ve mücevher iki avize ile İstanbul'da yapılan murassâ' ve mücevher üç avizenin Ravza-i Mutahhara'ya asılması için 5 Ramazan 1233'de (9 Temmuz 1818) gönderilmesi ile nihayete ermektedir.

On birinci cilt, 1233 senesinde İstanbul'da Rebiulevvel'den (9 Ocak 1818) Şevval'e (3 Ağustos 1818) kadar meydana gelen ve yekunu yetmiş üçe varan yangınlardan bahsederek başlamakta, 1236 senesinde Rus elçisinin memleketine dönmesi, Rusların Prut nehri boyunda hayli asker bulundurmaları kötü niyetlerine delil olarak addolunduğundan, 21 Zilkade 1236'da (20 Ağustos 1821) meşveret meclisi toplanması ve sonrasında bir beyanname neşrolunması; Avusturya askerlerinin İtalya'ya girip 1821'de İtalya'nın asayişini sağlamaları, 1822'de İspanya ile ilgili olarak Verona Şehri'nde bir kongre tertip olunup İspanya'nın ıslâhının Fransa Devleti'ne havale olunması, Fransızlar'ın İspanya'ya girip meydana gelen ihtilâli bastırmaları ile bitmektedir.

On ikinci cilt, 1236 senesinde İranlıların, Devlet-i Aliyye'nin Yunan asileri ile uğraşmalarını fursat bilip İran hududunda sefer hazırlıkları ile meşgul olmalarından bahsetmekle başlayıp, 9 Zilkade 1241'de (15 Haziran 1826) Osmanlı tarihlerinde "Vak'a Hayriyye" olarak adlandırılan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması; 27 Zilhicce 1241'de (2 Ağustos 1826) Dersaadet'te Hocapaşa'da yangın başlayıp birçok yerler yandıktan sonra söndürülmesi; Osmanlı murahhaslarının Akkirman'da Rus murahhasları ile görüşmelere başlamaları; Akkirman'daki görüşmelere Tercümân-ı sânî olarak katılan Namık Efendi'nin (sonra Paşa) tercüme-i hâli verildikten sonra nihayete ermektedir.

On iki ciltlik 1309'daki son baskının her cildinin sonlarında zeyl (ek) olarak arşiv vesikaları yer almakta olup bu belge çeşitleri şunlardır: Hatt-ı hümâyûnlar, fermân-ı âlîler, nâme-i hümâyûnlar ve tercümeleri, emr-i şerîfler, buyuruldular, tezkireler, takrirler ve tercümeleri, tahriratlar ve tercümeleri, arzıhaller, mektuplar ve tercümeleri, cevapnameler, evrâk-ı resmiyye tercümeleri, kaimeler, hüccetler, fetvâ-yı şerîfeler. Bunların yanında ahidnamelere; musalahanamelere; ittifaknamelere; mukavelenamelere; nutuklara; beyannamelere; talimatlar ve tercümelerine; senedler ve tercümelerine; sefaretnamelere; layihalar ve tercümelerine; kanunnamelere; nizamnamelere; ilânnameler ve tercümelerine; emannameler ve tercümelerine de rastlanmaktadır. Ayrıca yine arşiv vesikalarından olmak üzere sadrıazamın I. Abdülhamid'e yazdığı telhîs-i sâmî ile Cezzâr Ahmed Paşa'nın Darüssaade ağasıyla Silahdar ağaya göndermiş olduğu şukkayı da zikretmek icap etmektedir. Bunlara ilaveten Rusya Çarı Petro'nun vasiyyetnamesinin; Sicilyateyn Devleti'yle akd olunan mu'âhede-i ittifâkın; Aynalıkavak Tenkihnamesi'nin; Hindistan'ı İngilizlerin ellerinden istihlâs içün berren asker irsali zımnında bin sekiz yüz tarihinde Rusya İmparatoru Birinci Pavlo ile Başkonsolos Bonaparte beyninde verildiği rivayet olunan kararnamenin; Boğdan voyvodası tarafından neşrolunan nasihatnamenin; İşkodra Mutasarrıfı Kara Mahmud Paşa'nın istirhamnamesinin; Rum patrikinin aforoznamesinin; Rum patriki tarafından İnebahtı civarı reayasına yazılan afvnamenin tercümesinin; Rum patrikinin yaftasının; Ziştovi'de Devlet-i Aliyye murahhasının kıraat eylediği mukaddimenin; Yine Ziştovi'de İngiltere ve Nemçe murahhaslarının kıraat eyledikleri mukaddime tercümelerinin; *Şanî-zade Târîhi* Mukaddimesi'nin; Frédéric de Pradt nam müellifin Viyana Kongresi'ne dair olan risalesinin tercümesinin; Iaannis Kapodistrias'ın (Ö. 8.X.1831) risalesinin; Haremeyn Hazinesi'nin muvazene defterinin; Fenerli beyler zamanında Eyâlet-i Boğdan'ın defter masarifatının; <Bin iki yüz> yirmi üç senesi Şevvalinin defter tevcihatının; Eterya rüesası beyninde müstamel olan lugat-ı masnû'anın; 1235 ve 1236 seneleri zâ'içe-i küsûfunun; Bin iki yüz on altı senesinde Devlet-i Aliyye Tersanesi'nde mevcud olan harp gemilerinin nev', adet ve esamisinin de zeyllerde yer aldığından bahsetmek gerekmektedir.

2. Tezâkir-i Cevdet

Ahmed Cevdet Paşa'nın vak'anüvisliği zamanında (1 Cumadelahıre 1271-25 Şaban 1282 / 19 Şubat 1855-12 Ocak 1866), bizzat kendisinin de içinde bulunduğu olaylara dair tuttuğu notlardan meydana gelen bir hatırat niteliğinde olup, onun ikinci büyük tarihî eseridir[1078]. Cevdet Paşa, bu notları gözden geçirip bir tertibe sokarak Receb 1288-Zilkade 1299 (15 Eylül-14 Ekim 1871 / 14 Eylül-13 Ekim 1882) arasında tezkireler halinde kendisinden sonra vak'anüvis olan Ahmed Lütfi Efendi'ye göndermiştir[1079]. Kaleme aldığı cüzleri "hatıra" manasına "tezkire" olarak adlandırıp, bundan dolayı da eserinin bütününe tezkirenin çoğulu olan "*Tezâkir*" adını vermiştir[1080]. Abdülmecid'in cülusundan (18 Rebiulahır 1255 / 1 Temmuz 1839) başlayıp 5 Şaban 1312'de (31 Ocak 1895) sona eren ve kırk tezkireden meydana gelen eserin ilk tezkiresi daha önceki vak'anüvislerin durumları hakkındadır[1081]. Ardından gelen dört tezkire, toplayıp muhafaza ederek Ahmed Lütfi Efendi'ye gönderdiği vesika ve evraktır[1082]. Altıncı ve otuz dokuzuncu tezkirelerde ise -ki on bir defter tutmaktadır- Cevdet Paşa'nın bizzat yaşadığı Tanzimat Devri'nin bir kısım olayları ile bu dönemin hemen hiçbir eserde bulunmayan siyasî, sosyal ve ahlakî durumu yer almaktadır. Eserde devlet ve saray adamlarının hususiyetleri, birbirleriyle olan çekişmeleri, saray ile olan münasebetleri, çeşitli menfaat ve post kavgaları, maarif hayatı, Kırım Harbi, *Metn-i Metin* Komisyonu, Islâhat Fermanı, Paris Konferansı, Kırım ve Kafkasya'nın tarihî ve coğrafî durumu, Mekke hadisesi, Abdülmecid ve Abdülaziz devrinin

[1078] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.34; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 b; —, "Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1981-1982), s.249; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 120 a; —, *a.g.e.*, s.85; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a; H. Yavuz, a.g.m., s.136; Kahraman, *a.g.e.*, s.18; İzgöer, *a.g.e.*, s.37.

[1079] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.34-35; Tanpınar, a.g.m., s.165; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer; —, a.g.m., göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.89; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1080] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.34; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 b; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 120 a; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; Kahraman, *a.g.e.*, s.18; İzgöer, *a.g.e.*, s.37.

[1081] Tanpınar, a.g.m., s.165; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer.

[1082] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.34; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 120 a; —, *a.g.e.*, s.88; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H.Yavuz, a.g.m., s.136.

olayları ve saltanatlarında büyük iktisadî buhranları doğuran sosyal sebepler, ahlakî çöküş ve karakteristik tasvirler, maiyyetinde bulunduğu Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Rumeli teftişi, Karadağ meselesi, İşkodra fevkalade komiserliği ve Bosna-Hersek teftişi ile Kozan ıslâhatı gibi kendisinin bizzat katıldığı ve esaslı rol oynadığı olaylar, Halep valiliği, Ermenilerin mezhepleri ve ruhanî idareleri, İstanbul'a döndükten sonra Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye teşkilâtını tamamlaması, Mecelle Cemiyeti'nin teşekkülü ve *Mecelle*'nin yazılması, İstanbul'un o zamanki içyüzü samimî ve sade bir dille anlatılmıştır[1083]. Otuzuncu tezkirede vak'anüvislik devresi sona ermiş olduğu halde, vazifesini tamamlamak düşüncesiyle, otuz birinci-otuz dokuzuncu tezkirelerde, 1289'a (1872) kadarki vekayii de tasvir etmiştir[1084]. Son tezkire olan kırkıncı tezkirede ise kendi biyografisine yer vermiştir[1085]. Ancak biyografisinin 1298-1312 devresini ve özellikle muhtelif kitaplar hakkında düşünce ve münakaşalarını tesbit eden kırkıncı tezkire tetimmesini, belki lüzumu kalmadığı kanaatiyle, halefi Lütfi Efendi'ye göndermemiş olmalıdır[1086]. Eserin birinci ve sekizinci tezkireleri ile kırkıncı tezkirenin on dokuzuncu cüzü *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmû'ası*'nın 44 (1 Haziran 1333) ve 47. (1 Ekim 1333) sayılarında "Vak'anüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı" adıyla yayımlanmıştır[1087]. Eserin mahiyeti ve kıymeti hakkında bir tedkikle birlikte yeni harflerle tam bir neşri ise Ord. Prof. Mehmed Cavid Baysun tarafından dört cilt halinde yapılmış olup, 1-12. tezkireler 1. kitap (Ankara 1953); 13-20. tezkireler 2. kitap (Ankara 1960); 21-39. tezkireler 3. kitap (Ankara 1963) ve 40. tezkire 4. kitap (Ankara 1967) olarak Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır[1088]. Eserin 1986'da

[1083] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.35; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 120 b; —, *a.g.e.*, s.90-94; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.136-138; Kahraman, *a.g.e.*, s.18.

[1084] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 b; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 120 a; —, *a.g.e.*, s.88-89.

[1085] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.89, 94-95; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H. Yavuz, a.g.m., s.137; Kahraman, *a.g.e.*, s.18; İzgöer, *a.g.e.*, s.37.

[1086] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 b; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 120 b; —, *a.g.e.*, s.89.

[1087] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.35; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 120 a; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a; H. Yavuz, a.g.m., s.136.

[1088] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 284 b; —, a.g.m., s.249; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.18; İzgöer, *a.g.e.*, s.37.

yine Türk Tarih Kurumu tarafından aynı tertip üzere ikinci baskısı da yapılmıştır[1089]. *Tezâkir-i Cevdet*'in Cevdet Paşa'nın el yazısıyla olan müsveddeleri yirmi bir defter halinde ve 1171 sahife olarak İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" arasında bulunmaktadır[1090].

3. Ma'rûzât

Cevdet Paşa'nın 1255-1293 (1839-1876) yılları arasındaki tarihî ve siyasî olayların özet halinde yazılmasını şifahî olarak isteyen Sultan II. Abdülhamid'in emriyle 1309'da (1892) bu padişahın tahta geçmesine yol açan hadiseleri izah için kaleme aldığı tarihî ve uzun arizasının ismidir[1091]. Tanzimat Devri vekayiini *Tezâkir*'den hulasaten nakl eden ve onu yer yer tamamlayan bir eserdir[1092]. *Tezâkir*'in bir vesika mecmuası olması vasfına karşılık *Ma'rûzât* bir hatıra kitabı mahiyetindedir[1093]. Padişaha sunulması dolayısıyle müellifin *"Ma'rûzât"* adını verdiği bu eser "cüzdan" denilen beş kısımdan ibarettir[1094]. *Ma'rûzât*'ın halen mevcut olmayan birinci cüzdanı Tanzimat'tan Abdülmecid'in saltanatının sonlarına (1273/1856); ikinci cüzdanı Sultan Abdülaziz'in ilk devirlerine (1279/1863); üçüncü cüzdanı Sultan Abdülaziz'in aynı yılda Mısır seyahatinden 1281 (1864) yılında Fırka-i Islâhiye'nin İskenderun'a çıkışına; dördüncü cüzdanı 1283 (1866) yılına; beşinci cüzdanı ise aynı tarihte Halep zaptiyesinin tanziminden II. Abdülhamid'in saltanatının ilk devirlerine (1293/1876) kadar gelmektedir[1095]. Eser *Tezâkir* ile aynı zamanlara ait

[1089] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448.

[1090] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a; H. Yavuz, a.g.m., s.136.

[1091] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.37; Tanpınar, a.g.m., s.165; Ertan, *a.g.e.*, s.34; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 285 a; —, a.g.m., s.249; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 120 b-121 a; —, *a.g.e.*, s.96; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a-b; H. Yavuz, a.g.m., s.138; Kahraman, *a.g.e.*, s.19; İzgöer, *a.g.e.*, s.37.

[1092] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 a; —, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.37-38.

[1093] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 285 a.

[1094] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.37; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer; —, a.g.m., s.249; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 120 b; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; H. Yavuz, a.g.m., s.138; Kahraman, *a.g.e.*, s.19; İzgöer, *a.g.e.*, s.37.

[1095] B. Kütükoğlu, a.g.m., s.249-250; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer.

olup, aynı kalemden çıkmış olmasına rağmen takdim şekli, gayesi ve muhtevası bakımından önemli farklılıklar taşır[1096]. Cevdet Paşa *Ma'rûzât*'ını, II. Abdülhamid'in isteği doğrultusunda ve onun mizacına uygun bir dille yazmıştır[1097]. Devrinin ricalini gayet ağır bir dille tenkid etmiştir[1098]. Ancak gördüklerini kaydettikten başka, eserinin tarihî değerini düşürecek şekilde, en ehemmiyetsiz rivayetlere, dedikodulara, şahsî kanaat ve hatıralara dahi arizasında yer vermiş olması, bu eserin *Tezakir*'den ayrı bir mahiyet arzettiğini göstermektedir[1099]. Dili *Tezâkir*'e göre daha açık ve sadedir[1100]. *Ma'rûzât*'ın cüzdanları II. Abdülhamid'in tahttan indirilişine kadar onun yanında kalmış, daha sonra Yıldız evrakı arasında ele geçmiştir. Bu arada birinci cüzdan kaybolmuştur[1101]. Eserin Cevdet Paşa'nın el yazısı ile olan dört defter tutarındaki müsveddeleri İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr. 22-25'de bulunmakta olup, dördüncü ve beşinci cüzdanları ihtiva etmektedir[1102]. Sultan II. Abdülhamid'e takdim edilen üçüncü ve dördüncü cüzdanlar ise Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde 23 ve 24. numaralardadır[1103]. İkinci, üçüncü ve dördüncü cüzdanlar bazı atlamalarla Ahmed Refik Altınay tarafından *Türk Tarih Encümeni Mecmû'ası*'nın XIV-XVI. (1924-1925) ciltlerinde neşredilmiş olup[1104], ayrıca eserin tamamı Yusuf Halaçoğlu tarafından İstanbul 1980'de yeni harflerle yayımlanmıştır[1105].

[1096] B. Kütükoğlu, a.g.m., s.250-251; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 448-449.

[1097] B. Kütükoğlu, a.g.m., s.251; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449.

[1098] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 285 a.

[1099] B. Kütükoğlu, a.g.mad., İA, XIII, göst.yer; —, a.g.m., s.251; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 a; —, *a.g.e.*, s.96; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449.

[1100] H. Yavuz, a.g.m., s.139.

[1101] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449.

[1102] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 a; —, *a.g.e.*, s.98; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst. yer; H. Yavuz, a.g.m., s.138; Kahraman, *a.g.e.*, s.19.

[1103] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1104] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.37-38; Tanpınar, a.g.m., s.165; B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, 285 a; —, a.g.m., s.249; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 a; —, *a.g.e.*, s.97; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; H. Yavuz, a.g.m., s.138; Kahraman, *a.g.e.*, s.19.

[1105] B. Kütükoğlu, a.g.mad., *İA*, XIII, göst.yer; —, a.g.m., göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., s.138-139; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.38.

4. Kısas-ı Enbiyâ Ve Tevârîh-i Hulefâ

Hayatının son yıllarına doğru yazdığı terbiyevî mahiyette bir eserdir[1106]. Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e kadar gelip geçen belli başlı peygamberlerin kıssalarından, İslâm dininin ortaya çıkışı, Hz. Peygamber'in hayatı, Hulefâ-yı Râşidîn denilen dört halife devri ile onları takib eden Emevî ve Abbasî halifelerinden, diğer Türk-İslâm devletlerinden ve Osmanlılar'ın ortaya çıkışından başlayarak Osmanlı tarihinde II. Murad'ın 1439 yılına kadar olan devresinden bahseder[1107]. Cevdet Paşa, bu eserini İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Fidâ, İbnü'l-Verdî ve Süyûtî'den istifade ederek yazmıştır[1108]. Daha çok eğitim ve öğretim gayesiyle kaleme alınan bir eser olup, tamamı on iki cüzdür[1109]. İlk altı cüzü Cevdet Paşa tarafından 1874-1889 yıllarında bastırılmıştır[1110]. Tam ve yanlışsız şekli, kızı Fatma Aliyye Hanım tarafından 1331'de (1913) on iki cüz halinde neşredilmişdir[1111]. Bu baskı, bazı kelimelerin karşılıkları paran-

[1106] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.33; Ertan, *a.g.e.*, s.33; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 a; —, *a.g.e.*, s.103; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.19. H. Yavuz (a.g.m., s.140), Cevdet Paşa'nın bu eserini ilk Maarif Nazırlığı sırasında hazırladığını naklediyor. Yine Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.102), Ahmed Cevdet Paşa'nın bu eserini ilk Maarif Nazırlığı'nda yazmaya başladığını, ancak hayatının son senelerinde bitirdiğini söylüyor.

[1107] Bursalı Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.38.

[1108] Mükrimin Halil Yinanç, a.g.m., s.583; H. Yavuz, a.g.m., s.141. Ahmet Ağırakça ("Ahmed Cevdet Paşa'nın "Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefa"sının İslâm Tarihi Kaynakları", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.128-144) ise kaynakları arasında Ebu'l-Fidâ, İbnü'l-Esîr, İbn Hişâm, Muhyiddîn el-Arabî, Hâmid-i İmâdî'nin eserlerini zikretmektedir.

[1109] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.33; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 a; —, *a.g.e.*, s.104; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a; H. Yavuz, a.g.m., s.140; Kahraman, *a.g.e.*, s.19; İzgöer, *a.g.e.*, s.38.

[1110] Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.33; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer. Mehmed Tahir (*a.g.e.*, II, göst.yer), evvelce beş cildinin neşr olunduğunu zikrediyor.

[1111] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.33; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; İzgöer, *a.g.e.*, s.38. Mehmed Tâhir (*a.g.e.*, II, 130), geriye kalan yedi cildinin daha sonra intişar ettiğini aktarıyor. Ertan (*a.g.e.*, göst.yer); Ölmezoğlu (a.g.mad., *İA*, III, 121 a); Kahraman (*a.g.e.*, s.19), son altı cüzünün 1908'den sonra, kızı Fatma Aliyye Hanım tarafından neşredildiğini bildiriyorlar. Aynı şekilde

tez içinde verilerek aynen Latin harflerine aktarıldığı gibi (I, İstanbul 1976; II, İstanbul 1977), Mahir İz tarafından sadeleştirilmek suretiyle de yayımlanmıştır (İstanbul 1972)[1112]. Eser ayrıca Kazan Türkçesi'ne de çevrilerek iki defa basılmıştır (Kazan 1900, 1911)[1113]. Eserin asıl nüshası İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" arasında nr.53/1-53/28'dedir[1114]. Cevdet Paşa bu eserini herkesin, bilhassa yeni nesillerin zevkle okuyup kolaylıkla anlayabileceği derecede sade ve güzel bir dille yazmıştır. Bunda o kadar muvaffak olmuştur ki onun dili ve üslubu daha sonraki pekçok yazar tarafından takdirle karşılanmıştır[1115].

5. Kırım ve Kafkas Tarihçesi

Kırım hanedanından ve müelliflerinden Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân* (İstanbul 1287) adlı eserinden istifade ederek kaleme aldığı küçük bir eser olup, İstanbul'da 1307'de (1889) Matbaa-i Ebüzziyâ'da basılmıştır[1116]. Tarihçe iki kısımdır. Birinci kısmı Kırım tarihine aittir ve burada Kırım meşahirinin hal tercümeleri verilmiştir. İkinci kısımda Kafkasya'nın tarihî coğrafyası ile buralarda yaşayan toplulukların etnoğrafyası yer almaktadır[1117]. Bu kitap, İngiliz elçisi Lord Stratford Canning'in isteği üzerine Paris Sulh Kongresi'nin toplanmasından (25 Şubat 1856) önce yazılıp Mustafa Reşid Paşa'ya sunulmuş, o da bunu Fransızca'ya çevirterek Canning'e vermiştir[1118]. Bu eser

---

H. Yavuz (a.g.m., s.140), son altı cüzünün kızı Fatma Aliyye Hanım tarafından 1915'te bastırıldığını kaydediyor.

[1112] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.38.

[1113] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 b; —, *a.g.e.*, s.106; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; Kahraman, *a.g.e.*, s.19-20; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1114] H. Yavuz, a.g.m., s.140.

[1115] Mehmed Tahir, *a.g.e*, II, 130; Franz Babinger, *a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s.410-411; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.33-34; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 b; —, *a.g.e.*, s.103; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., s.140-141; Kahraman, *a.g.e.*, s.20.

[1116] Franz Babinger, *a.g.e.*, Coşkun Üçok çev., s.411: Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.37; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.106; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 a; H. Yavuz, a.g.m., s.141; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.38.

[1117] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.36-37; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1118] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.37; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer.

ayrıca *Yeni Mecmû'a*'nın 49. sayısında (20 Haziran 1918) makale halinde neşredilmiştir[1119].

6. Anapa Kal'ası'na Dair Fıkarât-ı Târihiye

Cevdet Paşa'nın el yazısıyladır. Cevdet Paşa'nın bu konu ile ilgili IV. cildine ilave edilecek malumatın ayrıca bir araya toplanmış müsveddesidir[1120]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.65'dedir[1121] 10 varaktır[1122].

7. İşkodra'ya Dair Mütalaanameler

Cevdet Paşa bir defter içinde İşkodra fevkalade komiserliğini müteakip bu memuriyetinde muhtelif makamlara yazdığı arizalarla birlikte o mıntıkalar hakkındaki düşüncelerini ihtiva eden mütalaalarını bir araya toplamıştır. İşkodra'dan yazdığı arizaların onu sadrıazamlığa, ikisi kapudan-ı deryâlığa, üçü kumandanlığa, birer tanesi serdâr-ı ekrem ile yeni İşkodra mutasarrıflığına gönderilmiştir. İstanbul'da makām-ı Sadârete takdim ettiği mütalanameler ise beş tanedir. Ayrıca İşkodra sancağına dair bir takım coğrafî malumat ve istatistikler vermektedir[1123]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.26'dadır[1124]. 46 varaktır[1125].

8. Kozan ve Gavurdağı Ahvaline Dair Bir Makale

Cevdet Paşa, Defter-i Hâkānî Nezâreti'ne hıtaben yazdığı bu uzun makalesinde Kozan ıslâhatını ve Halep valiliğini anlatmaktadır. Bu ıslâhat neticesinde hükumet emrine giren asi mıntıkalar hakkında, vergi ve sair devlete

[1119] Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; İzgöer, *a.g.e.*, s.38.

[1120] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.107.

[1121] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 b; —, *a.g.e.*, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.20.

[1122] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.107.

[1123] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.100.

[1124] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.20.

[1125] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.100.

ait işler hakkında izahat vermektedir[1126]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.59'dadır[1127]. 12 varaktır[1128].

9. Halep Vilâyeti'ne Ait Evrak

Bir defter içindedir. Cevdet Paşa vali iken, mıntıkası dahiline giren köy, kasaba ve sancakların vergi bakayasına ait müsveddeleri ve diğer birçok hesapları bu deftere kaydetmiştir. Ayrıca köyler halkı hakkında mühim etnografik malumat da vermektedir[1129]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.67'dedir[1130]. 91 varaktır[1131].

10. Rumeli Teftişi'ne Ait Evrak

Altı büyük defter içindedir. Birinci ve ikinci defterler, bu teftişte görülen "Umûr-ı dâhiliyyenin mühim müsveddâtı defterleri"dir Birinci defter 44; ikinci defter 71 varaktır. Üçüncü ve dördüncü defterler, "Evâmirnâme-i sâmiyeden umûr-ı dâhiliyenin mevâdd-ı mühimmesi defterleri"dir. Üçüncü defter 71; dördüncü defter 80 varaktır. Beşinci defter, "Evâmirnâme-i sâmiyeden umûr-ı dâhiliye ve hâriciyenin mevâdd-ı mühimmesi defteri"dir. 80 varaktır. Altıncı defter, "Evâmirnâme-i samiyeden mevâdd-ı hâriciyenin umûr-ı mühimmesi defteri"dir. 58 varaktır[1132]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.58/1-6'dadır[1133].

11. Bosna-Hersek Teftişi'ne Ait Evrak

a. Cevdet Paşa'nın makām-ı Sadârete takdim ettiği maruzatın kayıd defterleri olup üç defterdir. Birinci defter Hersek'ten gönderdiği maruzatın kayıd defteridir. 1-114. arizaları muhtevidir. 43 varaktır. İkinci defter birinci defterin devamıdır. 115-150. arizalardır. 18 varaktır. Üçüncü defter Bosna'dan

[1126] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1127] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*,III, 121 b; —, *a.g.e.*, s.100; Kahraman, *a.g.e.*, s.20.

[1128] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1129] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.102.

[1130] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 121 b; —, *a.g.e.*, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.20.

[1131] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.102.

[1132] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.100-101.

[1133] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yerler.

gönderdiği arizalardır. 151-472. arizalardır[1134]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.60/1-3'dedir[1135].

b. Cevdet Paşa'nın teftiş sırasında muhtelif makamlara gönderdiği şifre ve telgrafnamelerin bulunduğu defterdir. Cevdet Paşa, gönderdiği şifre ve telgrafların suretlerini buraya sıra numarasıyla kaydetmiştir. Adedi yüz yirmi tanedir. 17 varaktır[1136]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.57'dedir[1137].

c. Teftişte Cevdet Paşa'ya gönderilen şifre ve telgraflardır. Bu deftere Cevdet Paşa kendisine gelen şifre ve telgrafların asıllarını tarih sırasıyla yapıştırmıştır. Altmış üç şifre ve telgraftır. 65 varaktır[1138]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.27'dedir[1139].

d. Teftişte bazı ecnebî memurlarıyla yabancı dilde yapılan muhaberelerdir. İçinde yetmiş sekiz mektup sureti vardır. Çoğu Boşnak'ça, bir kısmı Fransızca'dır. 55 varaktır[1140]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.28'dedir[1141].

e. Müfettişliğe arzedilen arzıhallerin hulasa defteridir. Cevdet Paşa bu defterde sancakları dolaştıkça kendisine takdim edilen arzıhalleri her sancak için ayrı sahifelere ve başka sıra numarasıyla hulasaten kaydetmiştir. Saraybosna'da takdim edilen 457-574. arzıhallerdir. Bundan evvelki arzıhallerin bir başka defter veya defterlerde olması gerekir. 48 varaktır[1142]. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.30'dadır[1143].

[1134] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.101.
[1135] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.
[1136] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.101-102.
[1137] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.101.
[1138] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.102.
[1139] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.
[1140] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.102.
[1141] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.
[1142] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.102.
[1143] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

B- EDEBÎ VE FİLOLOJİK ESERLERİ

1. Dîvânçe-i Cevdet

Cevdet Paşa şiirlerini, 1310'da (1893) II. Abdülhamid'in isteği ile ve hayatının sonlarına doğru ona takdim için tertip ederek bir divançe halinde toplamıştır[1144]. Paşanın el yazısıyla yazılmış, muhteviyat bakımından birbirinden farksız iki nüshası İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr. 37'de yer almaktadır[1145]. Divançe'deki şiirlerin çoğu kaside ve gazel tarzında olup, az miktarda şarkı, rubaî, tarih, kıt'a ve müfredler de vardır[1146]. Cevdet Paşa'nın şiirleri, kuvvetli bir dil ve teknik bilgi ile geniş bir kültürün beslediği parlak bir zekânın ürünüdürler[1147]. Genellikle sade ve temiz bir Türkçe ile yazılmış olmalarına karşılık hayal bakımından yüzeysel ve lirizmden mahrum olan bu manzumeler, gençlik heyecanı ve muhitinin teşvikleriyle kaleme alınmış samimî parçalar vasfını taşımaktan öteye geçememektedir[1148].

2. Dîvân-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi

İranlı şair Sâib-i Tebrîzî'nin Farsça *Dîvân*'ı, Süleyman Fehim Efendi tarafından şerhedilmekte iken onun 1262'de (1846) ölümü üzerine eksik kalan kısım Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır[1149]. Bu Farsça tercüme gayr-i matbudur. Bayezid Umumî Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi kısmında

[1144] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.43; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.111; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; Kahraman, *a.g.e.*, s.21.

[1145] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.112; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.145; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer.

[1146] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.43; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; Kahraman, *a.g.e.*, s.21.

[1147] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, s.111; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer.

[1148] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449.

[1149] *Tezâkir*, nr.40, s.24; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.113; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

"Cevdet Paşa Kitapları" arasında nr.5'de bulunmaktadır[1150]. Cevdet Paşa'nın Farsça bilgisini ve Fars Edebiyatı'na nüfuz derecesini gösteren bir eserdir[1151].

3. Belâgat-ı Osmâniye

Cevdet Paşa'nın, Sa'deddin Teftezanî'nin *Me'ânî-i Muhtasara Şerhi* adlı eserini ve bilhassa *Mutavvel*'i mehaz alarak meydana getirdiği ve Mekteb-i Hukuk'ta Belâgat hocalığı yaparken okuttuğu Edebiyat dersi notlarından müteşekkil eseridir[1152]. Bu risalesini evâil-i Şabân 1299'da (17-26 Haziran 1882) Mekteb-i Hukūk dersleri tatil edilmeden daha önce tamamlayarak bastırmıştır[1153]. Bir mukaddime ile, me'anî, beyân ve bedî'e ait genel bilgileri öğreten üç ayrı babdan ibarettir[1154]. Klâsik İslâm Belâgat anlayışına göre Arap sisteminde düzenlenmiş Edebiyat kurallarını ve bunlara uygulanan Türkçe örnekleri ihtiva etmektedir[1155]. Bu alanda yazılmış ilk Türkçe eserdir[1156]. Bu eser, Muallim Hacı İbrahim Efendi tarafından şerhedilmiştir[1157]. *Belâgat-ı Osmaniye* ilk defa İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası'nda 1298'de (1881) tab'edilmiş olup[1158], 204 sahifedir[1159]. İkinci tab'ı İstanbul'da Matbaa-i Osmâniye'de 1299'dadır ve 205 sahifedir[1160]. Üçüncü neşri de 1307'de İstanbul'da

[1150] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.145.

[1151] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.113; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1152] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.39; Ebul'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara 1996, s.15; Ertan, *a.g.e.*, s.36; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 b; —, *a.g.e.*, s.117; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; Kahraman, *a.g.e.*, s.21; İzgöer, *a.g.e.*, s.38.

[1153] *Tezâkir*, nr.40, s.215.

[1154] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.39; Mardin, *a.g.e.*, s.15; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.117.

[1155] Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; İzgöer, *a.g.e.*, s.38.

[1156] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer.

[1157] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.39; Mardin, *a.g.e.*, s.15.

[1158] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 b; —, *a.g.e.*, s.117; H. Yavuz, a.g.m., s.146; Kahraman, *a.g.e.*, s.21; İzgöer, *a.g.e.*, s.38.

[1159] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1160] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.117.

Şirket-i Mürettibiye Matbaası'nda olup, yine 205 sahifedir[1161]. Dördüncü defa İstanbul'da N. Berberyan Matbaası'nda 1310'da tab'edilen eser, 187 sahifedir[1162]. Beşinci tab'ı İstanbul'da Şirket-i Mürettibiye Matbaası'nda 1323'de gerçekleşmiştir ve 187 sahifedir[1163]. Sonuncu neşri ise İstanbul'da Araks Matbaası'nda 1326'da olup, 184 sahifedir[1164]. Ancak bu eserin altı baskısının değil, 1298'deki ilk tab'ından sonra 1910 yılına kadar dokuz defa daha bastırıldığına dair kayıt vardır[1165].

4. Kavâ'id-i Osmâniye

Osmanlıca'nın üç dilden (Arapça, Farsça, Türkçe) meydana geldiği fikrini ortaya atan, bu fikre uyularak yazılmış ilk Türkçe gramer kitabıdır[1166]. Kitabın ilk tertibini Cevdet Paşa, Keçeci-zade Fuad Paşa ile birlikte Bursa'da bulundukları sırada yazmışlardır[1167]. Bu ilk tertip bir mukaddime ve beş babdır. Birinci bab isim; ikinci bab sıfat; üçüncü bab kinayat (zamir, ism-i işâret, mübhemat); dördüncü bab fiil; beşinci bab edatlar olup, her bab üç fasla ayrılmıştır. Bu fasıllarda basitten mürekkebe doğru olmak üzere,birincide Türkçe, ikincide Farsça, üçüncüde Arapça kaideler gösterilmiştir[1168]. Fuad Paşa'nın da ismini taşıyan bu birinci tertip, İstanbul'da önce 1281'de[1169], sonra 1307'de neşredilmiştir[1170]. Eserin 1281'deki ilk baskısı H. Kellgran tarafından Alman-

[1161] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1162] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.118.

[1163] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1164] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.118.

[1165] Nevzat Özkan, Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri, *Erciyas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 20, Yıl: 2006/1, s.227.

[1166] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.113; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., s.145; Kahraman, *a.g.e.*, s.21; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1167] *Tezâkir*, nr.40, s.45; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.39-40; Ertan, *a.g.e.*, s.36; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1168] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.114.

[1169] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.115; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., s.145; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1170] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

ca'ya çevrilmiştir. (*Grammatik der Osmanischen Sprache*, Helsingfors 1855)[1171]. Ancak daha sonra Cevdet Paşa 1267'deki (1851) açılışı esnasında Encümen-i Dâniş'in ilk eseri olarak Padişah Abdülmecid'e sunulan bu kitabı, "*Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniye*" adıyla gerekli değişiklikleri yaparak yenilemiş ve kendi ismiyle bastırmıştır (İstanbul 1303)[1172]. Kitabın Cevdet Paşa tarafından muhtasar olarak tertip edilmiş değişik adlarla otuzdan fazla baskısının yapıldığı ifade olunuyorsa[1173] da bu sayının Ahmed Cevdet Paşa'nın bütün dil bilgisi kitapları için söz konusu olabileceği, sonuncusu 1906'da olmak üzere sadece yedi baskısının tesbit edilebildiği belirtilmiştir[1174].

5. Medhal-i Kavâ'id

Rüşdiye talebelerini kavâid-i Osmâniye'ye hazırlamak üzere yazılmış olup, *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin kısaltılmış şeklidir[1175]. Tertibi, *Kavâ'id-i Osmâniye*'den farklıdır. Mukaddimeyi dokuz bab takip etmektedir. Tertibi: 1. İsim, 2. Sıfat, 3. Zamir, 4. İsm-i işâret, 5. Mübhemat, 6. Masdar, 7. Fiil, 8. Fer'-i fiil (Ortaç), 9. Edatlar şeklinde olup, sonra Hatime ve Zeyl-i risâle gelmektedir. Bu eserin asıl özelliği yalnız Türkçe kaidelerden bahsetmesindedir. Burada Arapça, Farsça kelimeler ve kaideler çıkarılmıştır[1176]. İstanbul'da Dârü't-Tıbâ'ati'l-Âmire'de taşbasması olarak 1268'de (1852) basılmıştır[1177]. 65 sahifedir[1178]. 1283'de (1866) bu tab'ın aynı matbaada basımı aynen tekrarlan-

[1171] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.115; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; Kahraman, *a.g.e.*, s.21; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1172] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40; Ertan, *a.g.e.*, s.36-37; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1173] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449.

[1174] Nevzat Özkan, a.g.m., s.228.

[1175] *Tezâkir*, nr.40, s.45; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.116; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; Kahraman, *a.g.e.*, s.21; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1176] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1177] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s. 116; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., s.145; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1178] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

mıştır[1179]. Bundan sonra 1891 yılına kadar dokuz ayrı baskısı daha yapılmıştır[1180].

6. Kavâ'id-i Türkiyye

Sıbyan mektebleri için kaleme alınmıştır[1181]. Tamamen *Medhal-i Kavâ'id* tarzındadır. Yalnız onun imlâ kaideleri burada mukaddimeye konmuş ve kısaltılmıştır. Hatime ve Zeyl-i risâle büsbütün kaldırılmıştır[1182]. *Medhal-i Kavâ'id*'in daha da basitleştirilmiş şeklidir[1183]. İlk baskısı 1288'de (1871) yapılmış[1184], sonra İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de 1292'de (1875) basılmıştır[1185]. 45 sahifedir[1186]. Bundan sonra 1906 yılına kadar yapılan beş tab'ı daha bulunmaktadır[1187].

C- HUKUKÎ ESERLERİ

1. Risâletü'l-Vefâ

Bu risale, Cevdet Paşa'nın Yanya'da vali iken kaleme alıp Mecelle Cemiyeti'ne katkıda bulunmak için bu cemiyete verilmek üzere Defter-i Hâkānî Nâzırı Sadullah Beyefendi'ye gönderdiği kendi el yazısıyla yazmış olduğu bey' bil-vefâ (satıcı bedelini geri verdiğinde müşterinin de satılan malı geri verme-

1179 Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.116.

1180 Özkan, a.g.m., s.226.

1181 *Tezâkir*, nr.40; s.126; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a-b; —, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449.

1182 Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.116.

1183 Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.117; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; Kahraman, *a.g.e.*, s.21; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

1184 Özkan, a.g.m., s.227.

1185 Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a-b; —, *a.g.e.*, s.116; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.146; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

1186 Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

1187 Özkan, a.g.m., göst.yer.

si) ve bey' bi'l-istiglâl (satanın malı kiralamak üzere rehine koyması) hakkındaki eseridir[1188]. Arapçadır[1189]. Gayr-i matbudur. Bir nüshası Bayezid Umumî Kütüphanesi'nin Veliyyüddin Efendi kısmında "Cevdet Paşa Kitapları" arasında nr. 40'da olup[1190], diğer bir nüshası da İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" arasında 35 numaradadır[1191]. Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'ndeki nüsha 88 sahifedir[1192]. Bu risale, paşanın Fıkıhla ilgili yegâne eseridir[1193].

2. Mecmû'a-i Ahmed Cevdet

Yazma halinde olup, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" arasında nr. 32'de bulunmaktadır[1194]. 88 sahifedir[1195]. İslâm dinini kabul eden iki kişinin sorularının karşılığı olarak Bâb-ı Meşîhat'ca gönderilen cevapları ve eski Şam Müftüsü Mahmud Hamzavî'nin Mecelle Cemiyeti azası Abdüssettar Efendi ve Cevdet Paşa ile Fıkhî mevzulara dair aralarında geçen yazışmaları içermektedir[1196].

[1188] *Tezâkir*, nr.40, s.135; Ertan, *a.g.e.*, s.37; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.110; H. Yavuz, a.g.m., s.143; Kahraman, *a.g.e.*, s.20.

[1189] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Mardin, *a.g.e.*, s.15; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1190] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.110; H. Yavuz, a.g.m., s.143.

[1191] H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1192] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.110.

[1193] Mardin, *a.g.e.*, s.11; H. Yavuz, a.g.m., s.143.

[1194] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.110; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.21. Halaçoğlu (a.g.mad., *DİA*, VII, 449); İzgöer (*a.g.e.*, s.40), Cevdet Paşa'nın bu elyazısı eserinin İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda Muallim Cevdet Yazmaları nr.98'de bulunduğunu belirtiyorlar.

[1195] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.143.

[1196] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 132; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.42; Ertan, *a.g.e.*, s.38; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.110; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.39-40.

3. Mahkeme-i Temyîz'in Vezâifine Dâir

İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" arasında nr. 63'dedir[1197]. 7 varaktır[1198]. Mahkeme-i Temyîz'in teşekkülü sıralarında Cevdet Paşa tarafından yazılmış bir nizamname müsveddesidir[1199].

4. İcâr-ı Akār Nizâmnâmesi

Bu da yine İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı", arasında nr.62'dedir[1200]. Cevdet Paşa'nın el yazısıyladır[1201]. Başında Keçeci-zade Fuad Paşa'nın sefaretlere vermek için Fransızca yazdığı bir nizamname yer almaktadır[1202]. 27 maddelik ve 10 varaklık bir kanun müsveddesidir[1203].

D- MÜTEFERRİK ESERLERİ

1. Mi'yâr-ı Sedâd

Cevdet Paşa'nın, Maarif Nezareti'nin arzusu üzerine oğlu Ali Sedad için İdadîler'de okutulmak üzere yazdığı Mantığa dair bir eserdir[1204]. Zamanına göre sade bir dille ve didaktik tarzda yazılmış ilk Türkçe Mantık kita-

[1197] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.21. H. Yavuz (a.g.m., s.143), Cevdet Paşa'nın bu elyazısını İstanbul Belediye Kütüphanesi "Cevdet Paşa Evrakı" Muallim Cevdet Yazmaları arasında nr.0.6'da göstermektedir.

[1198] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.110; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1199] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.143.

[1200] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 a; —, *a.g.e.*, s.110; Kahraman, *a.g.e.*, s.21. H. Yavuz (a.g.m., s.143-144), bu nizamnamenin "Cevdet Paşa Evrakı" Muallim Cevdet Yazmaları arasında 0.7 numarada yer aldığını söylüyor.

[1201] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.111; H. Yavuz, a.g.m., s.144.

[1202] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1203] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.110-111; H. Yavuz, a.g.m., s.144.

[1204] MF.MKT, 39/70-1; *Tezâkir*, nr.40, s.126; Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40; Ertan, *a.g.e.*, s.37; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 b; —, *a.g.e.*, s.120-121; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; Kahraman, *a.g.e.*, s.22; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

bıdır[1205]. İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de 1293'de (1876) basılmıştır[1206]. 116 sahifedir[1207].

2. Âdâb-ı Sedâd Fî İlmi'l-Âdâb

İstanbul'da 1294'de (1877) neşredilen bu eser[1208], âdâb-ı münâzara denilen tartışma usul ve kurallarını ihtiva eder[1209]. *Mi'yâr-ı Sedâd*'ın bir eki mahiyetindedir[1210].

3. Beyânü'l-Unvân

Cevdet Paşa'nın henüz Papasoğlu Medresesi'nde öğrenci iken usule, yani İslâm ilimleri metodolojisine dair Türkçe olarak yazdığı bir eserdir[1211]. Bu risale Cuma hutbesi ve İslâmın diğer bazı dinî uygulamalarına dair talebe arasındaki tartışmaları ihtiva etmektedir[1212]. Birinci kısımda Hutbe-i Kitâbet (Nutuk); ikinci kısımda Besmele; üçüncü kısımda Hamdele; dördüncü kısımda Salvele; beşinci kısımda Dîbâce-i Kitâb, Hatimesinde Taksîmât-ı Ulûm vardır[1213]. İstanbul'da 1273, 1289, 1299 senelerinde üç defa basılmıştır[1214]. 36 sahifedir[1215].

[1205] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40-41; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1206] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.40; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 b; —, *a.g.e.*, s.120; H. Yavuz, a.g.m., s.146; Kahraman, *a.g.e.*, s.22; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1207] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1208] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.41; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 b; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; Kahraman, *a.g.e.*, s.22; İzgöer, *a.g.e.*, s.39. MF.MKT, 49/152-2'de Maarif Meclisi kararıyla kitabın tab'ı hakkında 1 Cumadelula 1294'de (14 Mayıs 1877) muvakkat ruhsatname verildiği kayıtlıdır.

[1209] *Tezâkir*, nr.40, s.126; Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.37; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1210] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1211] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.41; Ertan, *a.g.e.*, s.37; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.22; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1212] *Tezâkir*, nr.40, s.7; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.119; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer.

[1213] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130-131; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.41; Ertan, *a.g.e.*, s.37.

[1214] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, s.119); H. Yavuz (a.g.m., s.146); İzgöer (*a.g.e.*, s.39), İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de 1273'de (1857) ilk basımından bahsediyorlar. Kahraman (*a.g.e.*, s.22), 1299'daki son baskısını zikrediyor.

[1215] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

4. Takvîmü'l-Edvâr

İki baskısı vardır. İlk defa İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de 1287'de (1870)[1216]; ikinci defa Matbaa-i Ebuzziyâ'da 1300'de (1883) basılmıştır[1217]. Takvimin ıslahı ile ilgili Şemsî-Hicrî tarih esaslarını anlatan Türkçe bir eserdir[1218]. Takvim işinin düzenlenmesinde ilk tartışma konusu olan kitap olması bakımından önem arzetmektedir[1219]. İlk tab'ı 53 sahife olup[1220], ikinci tab'ı 80 sahifedir[1221]. *Takvîmü'l-Edvâr* Arapça'ya da tercüme edilmiştir. Mütercimi İlyas Matar'dır. İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası'nda 1298'de (1881) basılmıştır. 52 sahifedir[1222].

5. Hulâsatü'l-Beyân Fî Te'lîfi'l-Kur'ân

Mahkeme-i Temyîz Birinci Reisi Rıza Beyefendi'nin iltiması ile kaleme alınmış olup[1223], İstanbul'da Karabet ve Kasbar Matbaası'nda 1303'de (1886) bastırılmıştır[1224]. Kur'ân'ın ne suretle toplanıp sıraya konulduğunu bildiren Arapça bir eserdir[1225]. 26 sahifedir[1226]. Ali Osman Yüksel tarafından *Muhta-*

[1216] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.41; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 b; —, *a.g.e.*, s.120; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I 286 b; H. Yavuz, a.g.m., s.146; Kahraman, *a.g.e.*, s.22; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1217] Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Ertan, *a.g.e.*, s.37; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer. Mehmed Tahir (*a.g.e.*, II, 130), Cevdet Paşa'nın bu eserinin 1287,1288 ve 1300'de olmak üzere üç defa basıldığını bildiriyor.

[1218] *Tezâkir*, nr.40, s.110; Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.41; Mardin, *a.g.e.*, s.15; Ertan, *a.g.e.*, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.119; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; Kahraman, *a.g.e.*, s.22; İzgöer, *a.g.e.*, s.39.

[1219] Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.41-42; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 b; —, *a.g.e.*, göst.yer.

[1220] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.120; H. Yavuz, a.g.m., s.146.

[1221] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1222] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.120.

[1223] *Tezâkir*, nr.40, s.228; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.121.

[1224] *Tezâkir*, nr.40, s.244; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.146; İzgöer, *a.g.e.*, s.40.

[1225] *Tezâkir*, nr.40, s.228, 244; Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.42; Mardin, *a.g.e.*, s.15; Ertan, *a.g.e.*, s.36; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.121; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1226] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.146.

sar Kur'ân Tarihi adıyla tercüme edilerek Cevdet Paşa'nın hayatı ve eserlerine dair bir girişle birlikte yayımlanmıştır (İstanbul 1985)[1227].

6. Mecmû'a-i Aliyye

Ahmed Cevdet Paşa, kızı Fatma Aliyye Hanım'a Okuttuğu Hikmet, Felsefe, İlm-i rûh, Matematik, Geometri, Astronomi ve çeşitli İslâmî ilimlere dair dersleri bu eserinde toplamıştır[1228]. Tek nüshası İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndadır[1229].

7. Ma'lûmât-ı Nâfi'a

Cevdet Paşa'nın, o zaman Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Kemal Paşa'nın emriyle Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere açık, sade bir Türkçe ile yazdığı bir eserdir[1230]. İstanbul'da 1279'da yayımlanmıştır[1231]. 18 sahifedir[1232]. Yeni neşri Hüsnü Kılıç'ın takdim yazısı ile Necip Fazıl Kısakürek tarafından İstanbul'da 1980'de yapılmıştır[1233].

8. Hilye-i Sa'âdet

İstanbul'da önce Ramazan 1304'de (24 Mayıs-22 Haziran 1887)[1234], sonra 1305'de (1888) daha küçük ebadda olmak üzere iki defa basılmıştır[1235].

[1227] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1228] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 131; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.42; Ertan, *a.g.e.*, s.37; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; İzgöer, *a.g.e.*, s.40.

[1229] Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1230] *Tezâkir*, nr.40, s.39; Mardin, *a.g.e.*, s.35; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.42; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.119; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, s.22; İzgöer, *a.g.e.*, s.40.

[1231] Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer. Ölmezoğlu (*a.g.e.*, göst. yer); H. Yavuz (a.g.m., s.146), İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basıldığını ancak basıldığı tarihin bulunmadığını belirtiyorlar.

[1232] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.119; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1233] H. Yavuz, a.g.m., s.146.

[1234] *Tezâkir*, nr.40, s.244; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.121; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449. H. Yavuz (a.g.m., göst.yer); İzgöer (*a.g.e.*, s.40), 1304'de (1887) İstanbul'daki ilk baskısından bahsediyorlar.

[1235] *Tezâkir*, nr.40, s.245; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst. yer.

9. Eser-i Ahd-i Hamîdî

Cevdet Paşa'nın Hamidiye Mektebi idaresinin talebi üzerine İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de Ramazan 1309'da (30 Mart-27 Nisan 1892) basılan[1236] İbtidaiye mektepleri için kaleme aldığı bir ilmihal kitabıdır[1237]. 32 sahifedir[1238].

10. Ta'lîkāt-ı Ahmed Cevdet 'Ale'l-Mutavvel

Cevdet Paşa bunu *Mutavvel*'in evailine yazmıştır[1239]. Arapça'dır[1240]. İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de basılmıştır[1241]. Tarihi yoktur[1242]. 32 sahifedir[1243].

11. Ta'lîkât-ı Cevdet 'Ale'ş-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib: Gāyetü'l-Beyân

Cevdet Paşa'nın İstanbul'da ilk yerleştiği Papasoğlu Medresesi'nde İbn Hâcib'in *Şâfiye*'sini okuturken yazdığı bu talikatı Arapça ve Türkçedir[1244]. İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de 1294'de (1877) basılmıştır[1245]. 55 sahifedir[1246].

12. Ta'rîfü'l-İrtifâ'

Cevdet Paşa, bu risaleyi Ramazan ayında iftar saatlerini düzenlemek maksadıyle yazmıştır[1247]. Yazma halinde Bayezid Umumî Kütüphanesi Ve-

[1236] *Tezâkir*, nr. 40, s.283; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.121; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., s.146; İzgöer, *a.g.e.*, s.40.

[1237] *Tezâkir*, nr.40, göst.yer; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst. yer; İzgöer, *a.g.e.*, göst.yer.

[1238] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.121; H. Yavuz, a.g.m., s.146.

[1239] *Tezâkir*, nr.40, s.8; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.118; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1240] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.146.

[1241] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.118; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1242] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.146.

[1243] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.118; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1244] *Tezâkir*, nr.40, s.7; H. Yavuz, a.g.m., s.146.

[1245] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.118; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1246] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.146.

[1247] *Tezâkir*, nr.40, s.7; Mardin, *a.g.e.*, s.15; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.119. Kahraman (*a.g.e.*, s.22), bu eserin Cevdet Paşa'nın talebelik zamanında yazdığı irtifa risalesi olduğunu söylüyor.

liyyüddin Efendi kısmında "Cevdet Paşa Kitapları" arasında nr. 11'dedir[1248]. 28 sahifedir[1249].

13. Ta'dîl-i Mebâni'l-İnşâ

Mekteb-i Harbiye Münşeat hocası Miralay Süleyman Bey'in (daha sonra Paşa olmuştur) *Mebâni'l-İnşâ* adlı eserini tenkid eden Cevdet Paşa'nın bu küçük eseri neşrolunmamıştır[1250]. Yazma halinde Bayezid Umumî Kütüphanesi Veliyyüddin Efendi kısmı "Cevdet Paşa Kitapları" arasında nr. 41'de yer almakta olup[1251], 39 sahifedir[1252].

14. Kıyafetname

Cevdet Paşa'nın elyazısıyladır[1253]. Vücudun yapılışından insanın kabiliyyet ve meziyyetlerine ait deliller çıkaran eski Şark usulü eserlerdendir[1254]. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı "Cevdet Paşa Evrakı" nr. 41'dedir[1255]. 8 sahifedir[1256].

15. Esmâ'-i Şerîfe Şerhi

Üç defter halindedir. Birinci defter 13, ikinci defter 17, üçüncüsü 3 sahifedir. İlk ikisi Arapça, üçüncüsü Türkçedir. Cevdet Paşa, Sühreverdî'nin *Esmâü'l-Hüsnâ*'sından faydalanarak bu eserini yazmıştır. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.38-40'dadır[1257].

[1248] Ertan, *a.g.e.*, s.37; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.146.

[1249] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.119; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1250] *Tezâkir*, nr.40, s.117-118; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.117; Kahraman, *a.g.e.*, s.21.

[1251] H. Yavuz, a.g.m., s.147.

[1252] H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1253] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.122.

[1254] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1255] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.122; H. Yavuz, a.g.m., s.147.

[1256] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer.

[1257] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.121-122.

16. Sosyalistlere Dair Bir Makale

Cevdet Paşa'nın elyazısıyladır[1258]. İran'da Sasaniye Devleti'nin on beşinci hükümdarı Kubaz zamanında Hicret'ten 422 sene evvel ortaya çıkan Merdek (Mazdek)'in sapık itikadından başlayarak Kızılbaşlardan, Batınîlerden, Haşhaşînlerden, Alevîlerden, Nusayrîlerden, Farmasonlardan, Komünistlerden, Sosyalistlerden ve Nihilistlerden bahsetmektedir[1259]. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda Muallim Cevdet Yazmaları arasında nr. 0.8'de bulunmaktadır[1260]. 8 sahifedir[1261].

Ahmed Cevdet Paşa'nın ayrıca *Netâyicü'l-Efkâr*'a; *Binâ*'ya; *Emsile*'ye talikatları da vardır[1262].

E- LAYİHA, ARİZA, TAKRİZ, MAZBATA, MEKTUP GİBİ KÜÇÜK YAZILARI

1. Islâhat Layihası

Cevdet Paşa, Sadaret makamından gelen bir emir üzerine yazdığı bu layihada devletin muhtelif müesseseleri üzerinde ne gibi ıslâhat yapılması gerektiğini tetkik etmektedir. Burada ordu, adliye, idare ve siyaset sahaları arasındaki sıkı bağları, bunların birbirleri ile olan derin münasebetlerini tesbitten sonra bu üç şube üzerinde ayrı ayrı durmaktadır. Adlî, askerî, mülkî memurların vazifelerini ve nasıl yetişmeleri icap ettiğini anlatmaktadır. Askeriyyeyi bir kenara bırakarak adliye ve mülkiye sahalarında eleman yetiştirmek için çareler göstermektedir. Bilhassa adliyede tam bir istiklâl olması, mülkiyede daimî iş değil adama iş aramak meseleleri üzerinde ısrarla durmaktadır. İdarî hayatta mutlak bir istikrarın ve ilerlemenin temini için evvela teşkilâtın ıslâhatının yapılmasını müdafaa etmektedir[1263]. İstanbul Belediye

[1258] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.121.

[1259] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri*, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1997, s.183-186.

[1260] H. Yavuz, a.g.m., s.146-147; Kahraman, *a.g.e.*, s.22.

[1261] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.121.

[1262] *Tezâkir*, nr.40, s.8; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.43; Ertan, *a.g.e.*, s.38; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.118.

[1263] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.123.

Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.34'dedir[1264]. Bu layiha *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmusı* nr.44'de yayımlanmıştır[1265].

2. Mesnevî-i Şerîf Hakkında Mektup

Sivas Valisi Âbidîn Paşa'nın neşrettiği *Mesnevî Şerhi* üzerine yazdığı uzun mektupta Cevdet Paşa, *Mesnevî* hakkındaki bilgisinin ne kadar geniş olduğunu göstermektedir. Burada *Mesnevî* hakkında tarihî malumatı sıraladıktan sonra, onu yedi cilt olarak gösterenlerin iddialarını tarihî delillerle ve uzun mukayese ve tetkiklerle çürütmektedir[1266].

3. Mufassal Târîh Münasebetiyle Yazdığı Mektuplar

Cevdet Paşa, Ahmed Midhat Efendi'nin bu umumî tarihi üzerine onun ısrarıyla yazdığı üç mektupta tarih ve İslâmiyet hakkındaki bazı fikirlerini ortaya koymaktadır. İlk mektupta Şarkla Garbı, Hıristiyanlıkla İslâmiyeti mukayese ederek, eskiden Türkçe yerine Arapça kullanılmaya başlanarak Türkçe'nin ihmal edilmesine kızdığını ifade etmektedir. İkinci mektupta Miladî, Hicrî seneleri üzerinde durduktan sonra, tarihin birçok devirlere ayrılması hakkında düşündüklerini söylemektedir. Bunu pek itibarî bulmaktadır. Son mektubunda ise Adem'in ortaya çıkması tarihi üzerinde ilmî ve dinî nazariye ve rivayetleri mukayese ederek mukaddes kitaplardaki malumatın birbirlerine aykırı olduklarını, bundan dolayı ilmin haklı ve doğru olan delillerine uymanın çok daha doğru olduğunu kaydetmektedir[1267].

4. Mecmû'a-i Fakîr Ahmed Cevdet

Cevdet Paşa'nın elyazısıyladır. Muhtelif memuriyetlerde yazdığı otuz dokuz parça mazbata, layiha, mektup ve saire suretlerini ihtiva etmektedir. Hemen her memuriyetindeki idarî işlerine aittir. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.35'dedir. 93 sahifedir[1268].

[1264] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1265] bkz. *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmû'ası*, sekizinci sene, nr.44 (1 Haziran 1333), s.97-105.

[1266] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.123.

[1267] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.123-124.

[1268] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.124.

5. Mecmua

Cevdet Paşa'nın elyazısıyladır. Bu defter daha ziyade paşanın o zamanki devlet ricaliyle ve sarayla olan resmî ve hususî münasebetlerini göstermektedir. Dârülmuallimîn ve Encümen-i Dâniş'e ait mühim bir takrir ve mazbata müstesna, hemen hepsi mektup, takriz ve arizadan ibarettir. 130 sahifedir[1269].

6. Mecmû'a-i Ahmed Cevdet

Cevdet Paşa'nın elyazısıyladır. Paşa bu defterde Yanya valiliğinde ve daha sonra yazdığı muhtelif yazılarını toplamıştır. On sekiz müstakil yazıdır. Bu yazılar arasında Süleyman Paşa'nın *Târîh-i Âlem* adlı eserini tenkid maksadıyla yazdığı iki mektup mühimdir. İlk mektubunda Süleyman Paşa'nın insanın ortaya çıkması hakkında dinî rivayetlere uymayan ilmî nazariyelere farklı manalar vermeye çalışmasını tenkid etmektedir. İkinci mektubunda daha ziyade gramer ve ifade hataları üzerinde durmaktadır. Defterde ayrıca Şam Müftüsü Mahmud ile Mecelle Cemiyeti arasındaki münakaşalar da vardır. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.33'dedir. 82 sahifedir[1270].

7. Mecmû'a-i Ahmed Cevdet

Cevdet Paşa'nın elyazısıyladır. Defterin başında Arapça bazı şerhler, kitaplar hakkında bazı notlar ve saire vardır. Takvim ve sene meselesine ait kayıtlardan sonra on sekiz adet mazbata, layiha, mektuplar vardır. Bunlar arasında bilhassa altının Osmanlılar'daki kıymeti hakkında ve istatistikî mahiyette tarihî notlar yer almaktadır. Birkaç yerde Bizans ve Venedik tarihlerini kaynak göstermesi ve çok muntazam bir sıra takip etmesi, bunları malzeme olarak hazırladığını göstermektedir. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.64'de bulunmaktadır[1271].

8. Cevâpnâme-i Fetvâpenâhî

Bu yazı Cevdet Paşa'nın Müslüman olan bir Hıristiyan gazeteciye Meşihat namına yazdığı mektuptur. Burada paşanın din hakkındaki fikirleri gö-

[1269] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1270] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.124.

[1271] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.125.

rülmektedir. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.31'dedir[1272].

9. Cevdet Paşa'nın Bazı Müteferrik Asarı

Burada Cevdet Paşa'nın üç yazısı vardır. 1. Fransız Sefiri Sebastien'in Napoléon Bonapart'a takdim ettiği Şarka ait düşüncelerini bildiren layihadan, Osmanlı Devleti'ni alakadar eden kısımların tercümesi; 2. Cevdet Paşa'nın bir kitap üzerine yazdığı takriz sureti; 3. Cevdet Paşa'nın o zaman Viyana Sefiri bulunan Sadullah Paşa'ya yazdığı bir mektup suretidir. Paşa bu mektupta Viyana sefirinin *Târîh-i Cevdet*'in son cildi münasebetiyle gönderdiği mektubuna ve bazı suallerine cevap vermektedir. Cevdet Paşa bu mektubunda *Târîh-i Cevdet*'i niçin Vak'a-i Hayriyye'de bıraktığını anlatmaktadır. Bunu müteakip sefirin İsterliç <Sterlitz> askeriyle yeniçerilerin ilgası hakkındaki mukayese temennisini ele alarak, önce yeniçerilerle Büyük Petro'nun kaldırdığı İsterliç <Sterlitz> askerlerinin cemiyet içindeki vaziyetlerini, Petro ile II. Mahmud'u, Osmanlı ve Rus cemiyetlerinin bu hadiseler ve ıslâhat zamanındaki durumlarını mukayese etmektedir. Petro muvaffak olduğu halde, bizde Vak'a-i Hayriyye'yi müteakip meydana gelen felaketlerin sebeplerini izah ettikten sonra Gülhâne Hatt-ı Hümâyûn'unu takip eden devrede Tanzimat ricalinin niçin ve nasıl büyük hatalara düştüklerini anlatmaktadır. İçinde yaşadığı ve yetiştiği devri tenkid etmekte olup, tenkidleri acı ve keskindir. 16 sahifedir[1273].

10. Ez-Münşeât-ı Ahmed Cevdet

Başında Cevdet Paşa'nın elyazısıyla birkaç mazbata ve layiha sureti varsa da sonradan yazı ve ifade değişmekte ve Cevdet Paşa'dan üçüncü şahıs olarak bahsedilmektedir. Bu kısım her halde kızı Fatma Aliyye Hanım'ın *Cevdet Paşa ve Zamânı* müsveddeleri olmalıdır. Sonunda yine Fatma Aliye'nin yazısı ile evvelki mecmualarda geçen mazbata ve layiha suretleri vardır. İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" nr.45'dedir. 106 sahifedir[1274].

[1272] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1273] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.125-126.

[1274] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.126.

11. Ez-Münşeât-ı Ahmed Cevdet

Kâğıtları muhtelif renkte olup sahife numarası yoktur. Başında Cevdet Paşa'nın birkaç mazbata ve layiha sureti vardır. Bundan sonra Fatma Aliyye Hanım'ın bazı yazılarıyla, Fatma Aliyye'nin eşi Faik Paşa'nın tercüme-i hâli gelmektedir[1275].

Cevdet Paşa'nın, ayrıca dağınık evrakı da mevcuttur. Bunlar arasında İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" arasında bir zarf içinde nr.55'de bulunan ve memuriyetlerine ait *Tezâkir-i Cevdet*'te zikredilmeyen dört vesika suretini ve kızına okuttuğu derslerden parçaları da saymak gerekmektedir[1276].

F- TERCÜMELERİ

1. Mukaddime-i İbn Haldûn Tercümesi

İbn Haldun'un *el-'İber* adlı Arapça genel tarihinin girişi olan birinci cildin altıncı faslının tercümesidir[1277]. Tarih felsefesinden, tarihin faydalarından ve tarihçilik mesleğinden bahseden *Mukaddime*'nin tercümesine ilk olarak I. Mahmud devri Şeyhülislâmlarından Piri-zade Mehmed Sahib Efendi başlamış ve beş faslını tercüme etmiş, onun eksik bıraktığı son bölüm olan altıncı fasıl Cevdet Paşa tarafından 1275 (1859) senesi içinde tamamlanmıştır[1278]. Eser iki cildi Piri-zade'ye (Bulak 1274; İstanbul Âmire 1275), son cildi Cevdet Paşa'ya (İstanbul Âmire 1277 (1860) ait olmak üzere üç cilt halinde basılmıştır[1279].

[1275] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1276] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.126.

[1277] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 130; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.36; Ertan, *a.g.e.*, s.37; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 122 b-123 a; —, *a.g.e.*, s.127; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449.

[1278] *Tezâkir*, nr.16, s.127; nr.40, s.79; Ülkütaşır, *a.g.e.*, göst.yer; Bekir Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa" *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.111; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst. yer; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer; H. Bowen, a.g.mad., *EI²*, I, 286 b; H. Yavuz, a.g.m., s.147; Kahraman, *a.g.e.*, s.23. Mehmed Tahir (*a.g.e.*, II, 130), İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin bir kısmının Piri-zade Sahib Efendi, diğer kısmının Suphi Paşa tarafından tercüme edildiğini beyan ediyor.

[1279] *Tezâkir*, nr.16, göst.yer; nr.40, göst.yer; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.36; Bekir Kütükoğlu, "a.g.bil.,", göst.yer; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 123 a; —, *a.g.e.*, s.127; Halaçoğlu, a.g.mad., *DİA*, VII, 449; H. Yavuz, a.g.m., göst.yer; Kahraman, *a.g.e.*, göst.yer.

2. Et-Terhîb Ve't-Tergîb Tercümesi

İmam Münzirî'nin bu isimdeki eserinin Türkçeye ehliyetle yapılmış tercümesidir[1280].

3. Dîvân-ı Def'-i Mezâlim Tercümesi

Cevdet Paşa, Celâleddîn Devvânî'nin bu ismi taşıyan risalesini tercüme ederek Nizamiye Mahkemeleri'ni müdafaa etmiştir[1281].

4. İpekböceği Risalesi Tercümesi: Ta'lîmnâme-i Harîr

Eserin aslı Ermenicedir. Müellifi Mustafa Reşid Paşa'nın tercümanlarından Hoca Agop'tur[1282]. Türkçesi *İpekböceği Risalesi* olup, ipek ve ipekçilik hakkında oldukça teferruatlı malumat veren ve Bursa'da ipekçiliğin inkişafı için çareler ve usuller teklif eden bu Ermenice eserin[1283], Büyük Reşid Paşa'nın emri ile Cevdet Paşa tarafından "*Ta'lîmnâme-i Harîr*" adıyla ve onun imzası ile Şevval 1265'de (21 Ağustos-18 Eylül 1849) Türkçe'ye tercümesinin tamamlandığı bildiriliyorsa[1284] da paşa Ermenice bilmediği için bu tercümeyi herhalde Hoca Agop yapmış, paşa ise tercümenin Türkçe ifadelerini tashih etmiş olmalıdır[1285]. Bu tercüme İstanbul'da Tab'hâne-i Âmire'de taş basması olarak 1269'da (1853) basılmıştır[1286]. 133 sahifedir[1287].

Bunların haricinde Cevdet Paşa'nın dağınık ve çok karışık bazı küçük tercümeleri de vardır. Ekserisi Arapça'dan yapılmış olan bu tercümeler İstanbul Belediye Kütüphanesi Atatürk Kitaplığı'nda "Cevdet Paşa Evrakı" arasında bir zarf içinde nr.55'de toplanmıştır[1288].

[1280] Mehmed Tahir, *a.g.e.*, II, 132; Ülkütaşır, *a.g.e.*, s.42; Ertan, *a.g.e.*, s.38; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.128.

[1281] *Tezâkir*, nr.40, s.85.

[1282] Mardin, *a.g.e.*, s.34; Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.127.

[1283] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1284] Mardin, *a.g.e.*, s.34; Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, 123 a; —, *a.g.e.*, s.127. *Tezâkir* (nr.40, s.25-26), : "*Hoca Agob ..... <ile> birlikte tercümesine ikdâm olunarak işbu bin iki yüz altmış beş senesi Şevvâlinde resîde-i hadd-i hitâm olmuş*" ifadesi yer almaktadır.

[1285] Ölmezoğlu, a.g.mad., *İA*, III, göst.yer; —, *a.g.e.*, göst.yer; H. Yavuz, a.g.m., s.147.

[1286] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.127.

[1287] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, göst.yer.

[1288] Ölmezoğlu, *a.g.e.*, s.128.

III. BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA'NIN TARİHÇİLİĞİ

Cevdet Paşa, devlet adamlığı ve hukukçuluk ve büyük ilim adamı vasıflarının yanında özellikle tarihe dair eserleriyle klâsik Osmanlı tarihçiliğine yeni bir bakış açısı getirmiş; tarihçilik, tarih felsefesi ve metodolojisi bakımından eski vak'anüvis tarihlerinden farklı yeni bir anlayışın yolunu açmıştır[1289]. Osmanlı tarih yazıcılığı, İslâm dünyasında daha önce teşekkül edip standard numunelerini veren iki tarz tahririn kuvvetli tesirinde kalmıştır. Bunlardan ilki, "İlmî tarihçilik" diyebileceğimiz klâsik İslâm tarihçiliği olup, inanılır kaynağı tesbitte, rivayetin sıhhatini tayinde sağlam metodlara dayanan, tasvirde sade ve külfetsiz dil kullanmayı tercih eden, daha ziyade ulemanın tekelinde olan tarzdır. "Edebî tarihçilik" denilen ikinci tarz, Farsçanın ve eski İran efsanelerinin yeniden ortaya çıkışı devresinde doğan, kaynağının itimada şayan olup olmadığını ehemmiyetli görmeyen, hakikati arama yerine ahlâkī telkinleri gaye edinen, klâsik ananenin sade dil ve üslubu yerine, tumturaklı, külfetli ve belâgatli dili tercih eden, bağlı bulunduğu muhitin görüşünü aksettirdiği için de tarafgir olan tarz olup, Türk ve Moğol devletlerinde büyük alâka görmüş, hükümdarlar tarafından himaye ve teşvik olunmuştur. Osmanlı tarih yazıcılığı özellikle İdris-i Bitlisî'den sonra bu ikinci tarz tarihçilik ekolünün tesirinde kalmışsa da, klâsik ananeye bağlı olan Kâtip Çelebi ve Müneccimbaşı gibi bazı büyük tarihçiler, ilmî tarihçilik tarzını tercih ve takip etmişler veya her iki tarzın ahenkli bir terkibini vücuda getirmişlerdir. Cevdet Paşa, bu nadir tarihçi neslin son büyük temsilcisi olmuş, eski ile yeni tarihçilik anlayışı arasında bir köprü vazifesi görmüştür[1290]. Cevdet Paşa, ta-

[1289] Yusuf Halaçoğlu, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, 446.

[1290] Bekir Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul

rih felsefesi ve metodolojisinde geniş ölçüde, son kısmının yani III. cildinin tercümesini yaptığı Magripli mütefekkir İbn Haldun'un (1332-1406) *Mukaddimesi*'nin tesirinde kalmıştır[1291]. Bundan dolayı Ahmet Hamdi Tanpınar onu "İbn Haldun'un son şagirdi" sayar[1292]. Cevdet Paşa, kendisi de talebesi Selim Sabit'e, fikrî dünyasının gelişmesinde Michelet, Taine, İbn Haldun, İbn Teymiyye, Zehebî, Avusturya tarihçisi Hammer, İngiliz tarihçisi Buckle ve Macaulay ve Fransız âlimi Montesqieu'nun etkisi olduğunu belirtmiştir[1293]. Cevdet Paşa'nın batılı müelliflerden ne ölçüde istifade ettiği tartışmalı olmakla beraber İbn Haldun'un görüşlerinin onun tarihçilik anlayışında çok önemli rolü olduğu açıkça bellidir[1294]. Nitekim İbn Haldun'un "asabiyyet" prensibini Osmanlı devletine uygulayarak bu devleti: "*Türklüğe mahsûs olan sıfât-ı sâbite-i memdûha ile şecâ'at ve diyânet-i Arabiyyeyi cem' itmiş bir cem'iyyet-i cemîle*" şeklinde tanımlamaktadır[1295]. Ahmed Cevdet Paşa, İbn Haldun'un "beş tavır" nazariyesini Kâtip Çelebi, Naima, Müneccimbaşı gibi Osmanlı tarihçilerine benzer bir anlayışla nakletmiş ve her devlet gibi Osmanlı devletinin de kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş safhalarından geçeceğini, ancak beşinci tavrın, tıpkı diğer Osmanlı tarihçilerinin kaydettikleri gibi, değiştirilebileceğini belirtmiştir. Böylece tarihte mutlak bir determinizme inanmamakla İbn Haldun'dan ayrılmıştır[1296]. Osmanlı Devleti'nin gerilemesini yükseliş döneminde sınırların fazla genişlemiş olmasına bağlamış, tıpkı Naima gibi, uzağı gören devlet adamları sayesinde devletin ömrünün uzatılabileceği, hatta yeniden canlandırılabileceği fikrini benimsemiş, "değişmez muayyeniyyet" yerine "iradeci görüş"e taraftar olmuştur. Bir bakıma *Mukaddime*'den düşünme mantığı alan Cevdet Paşa'nın telif modeli olarak da İbn Haldun'un

---

1986, s.110; Halaçoğlu, "a.g.mad.," *DİA*, VII, göst.yer; Kemal Sözen, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi*, İstanbul 1998, s.44.

[1291] B. Kütükoğlu, "a.g.bil.," göst.yer; Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446.

[1292] Halaçoğlu, "a.g.mad., *DİA*, VII, göst.yer.

[1293] B. Kütükoğlu, "a.g.bil.", s.111; Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446; Sözen, *a.g.e.*, s.50-51.

[1294] B. Kütükoğlu, "a.g.bil.," göst.yer; Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, göst.yer.

[1295] Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, Dersa'âdet 1309, I, 29; Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446.

[1296] B. Kütükoğlu, "a.g.bil.", s.111; Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, göst.yer.

eserlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Haldun'un *et-Ta'rîf*'i ile Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'i arasındaki muhteva benzerliği bunun en büyük delili mahiyetindedir[1297].

Ahmed Cevdet Paşa'nın tarih ilmi hakkındaki düşünceleri şunlardır:

A. ***Tarihin amacı:*** Cevdet Paşa'nın tarih görüşünün temelini "ibret" meydana getirmektedir. Paşaya göre tarihte geçen olaylar ve yaşanan hadiseler ibret alınması gereken konulardır. Tarihten amaç, olayların doğruluk ve yanlışlığını bilmek, gerçek sebeplerini öğrenmek ve bunlardan dersler çıkarmaktır. Yine tarih okumaktan maksat, sadece bir meselenin hangi tarihte meydana geldiğini bilmek değildir. Tarihin amacı olayları rastgele sıralamak olmayıp, geçmişte meydana gelen olayların iyisini ve kötüsünü, haklı ve haksızı gelecek kuşaklara anlatıp ibret almalarını sağlamaktır[1298].

Paşa, tarihi bir eğlence, bir güzel söz söyleme sanatı olarak görmemektedir. Ona göre münşiyane bir üslubla yazmaktan külfetli bir dil kullanmaktan kaçınmak gerekir. Tarihin pratik bir gayesi vardır. Bütün olaylar tarihin konusu olamazlar. Tarih, "vukū'ât-ı külliyye ve mühimme"nin olduğu gibi ifade ve muhakemesinden ibarettir[1299].

Cevdet Paşa, ortaya çıkan bütün olayları, çok eskilerden beri ardı ardına ve birbirlerine bağlı olarak gelişen bir takım başlangıç ve adımların doğal sonucuna bağlamaktadır. Ona göre gerçek sebepler gösterilmeden sadece olayların hikâyesi ile hakikat anlaşılamaz. Olaylar bir günde ortaya çıkmaz. Onları geçen asırlardan hazırlayan sebepleri bulup, aydınlatmak gerekir. Bu bakımdan olayların temeline inilmeli, esas sebepler aranılıp bulunmalıdır. Bunun yanında rivayetlerin doğruluğu araştırılmalı, meydana gelen değişik-

[1297] B. Kütükoğlu, "a.g.bil.", göst.yer; Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446; Sözen, *a.g.e.*, s.48.

[1298] *Târîh-i Cevdet*, I, 14; II, 16; VIII, 195; Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, göst.yer; Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1992, s.31-32; Ahmet Zeki İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri*, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1997, s.33; —, *Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1999, s.51; Sözen, *a.g.e.*, s.66.

[1299] *Târîh-i Cevdet*, I, göst.yer; III, 115; Yazan, *a.g.e.*, s.32.

lik ve gelişmelerin hangi sebeplerden dolayı olduğu ve başlangıçlarının nasıl ortaya çıktığı bilinmelidir. Tarih ilminin görevi budur[1300].

B. *Tarihin faydası:* Cevdet Paşa, tarih bilgisinin pek çok faydası olduğu kanaatini taşımaktadır. Ona göre tarih, halka geçmiş olayları ve bunların sonuçlarını öğretirken, devlet adamlarına da bilinmesi gerekli sırları öğretir. Bu bakımdan herkes için faydalı bir ilimdir. Vatanını ve ülkesini seven, devlet ve milletlerinin yaşamasını isteyenlerin, kendi asırlarının olaylarını ve haberlerini zaptederek onları gelecek nesillere ilettiklerini, insanda geçmiş ve geleceğe ait sırları öğrenmek hususunda doğal bir eğilimin olduğunu, böylece genel olarak insanın bu ilme manevî açıdan ihtiyacı bulunduğunu ifade etmektedir[1301].

Cevdet Paşa'ya göre devletlerin nizamlarını korumaları, tarih ilmi ile mümkündür. Geçmişte olan usullerin, yaşanılan çağa uygulanmasında büyük faydalar vardır. Paşa bir devletin yaşayabilmesi için bu ilmin ne kadar vazgeçilmez olduğunu özellikle belirtmektedir. Devlet adamları, ortaya çıkan değişiklikleri görmek, devletin mevcut ihtiyaçlarını ve zamanın şartlarını inceleyip muhakeme ederek idareyi ona uydurmak zorundadırlar. Bu gayeye ulaşmanın yollarından biri, belki en kestirmesi, mensubu oldukları devletin hem eski kanunlarını ve geçmişteki durumlarını, hem de meydana gelen değişiklikleri bilmekten geçer[1302].

Devlet adamları tarih bilmek zorundadırlar. Çünkü siyasî başarılar tecrübeye bağlıdır. Fakat herşeyi tecrübeye bir insanın ömrü ve asrın tecrübesi yetmez. Bu nedenle bilinçli devlet adamları, herşeyi kendileri tecrübeye kalkışmayıp başkalarından ibret ve öğüt alırlar. Devlet adamları ve toplumun seçkinleri, tarih ilminden sadece kişisel gelecekleri için değil, aynı zamanda devlet işlerinde faydalanacakları çok şeyler öğrenirler[1303].

[1300] *Târîh-i Cevdet*, I, 163; III, 48-49; X, 33; Yazan, *a.g.e.*, s.33; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*, s.34; —, *Ahmet Cevdet Paşa*, s.51-52; Sözen, *a.g.e.*, s.67, 69-70.

[1301] *Târîh-i Cevdet*, I, 15-17; Yazan, *a.g.e.*, s.33-34; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*, s.36; —, *Ahmet Cevdet Paşa*, s.53; Sözen, *a.g.e.*, s.65-66.

[1302] *Târîh-i Cevdet*, I, 17-18; Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446; Yazan, *a.g.e.*, s.34; Sözen, *a.g.e.*, s.66.

[1303] *Târîh-i Cevdet*, I, 16; Yazan, *a.g.e.*, s. 163-164; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*, s.37; —, *Ahmet Cevdet Paşa*, s.53.

Gerçekten de tarih ilminin önem ve mahiyetini anlayan, onu rasyonel ve metodik bir surette vesikalar üzerinde işleyip, bu yolda kendi çalışmalarını diğer uluslara da tanıtabilen milletler reşid ve olgun milletlerdir. Tarih tetkikinde kemale ermek, milletlerin ve cemiyetlerin kemalini ölçmekte miyar olmuştur. Paşaya göre de milletlerin birbirine nisbetle üstünlük ve ileri değerde olmasının ölçü ve miyarı tarihtir[1304].

Özellikle insanlığa kendisinin geçmişini öğreten bir ilim olması itibariyle tarihin faydasına inanan paşaya göre, her milletin olayları kendi tarihi üzere tertip edip, diğer tarihleri ona kıyas ile değerlendirmesi gerekir. Bundan dolayı milletler kendi tarihini muhafazaya mecburdurlar[1305].

Paşaya göre tarih ilmi, geçmişteki olayları sadece nakletmek değil, aynı zamanda, milletlerin geçmişini bilip, geleceklerini planlamalarının aracıdır[1306].

C. ***Tarihçinin görevi:*** Cevdet Paşa, tarihçinin görevini, "önemli birçok olayı olduğu gibi, herkesin anlayabileceği şekilde, açık ve akıcı olarak yazıp anlatmak" şeklinde tanımlamaktadır. Onun anlayışına göre tarihçi, olayları derinlemesine incelemeli, objektif bir zihniyetle değerlendirmeli ve doğruları yazmalıdır. Bu temel bir kuraldır. Tarihî olayların yazımında mutlaka tarafsızlığa dikkat edilmesi gerektiğini, ancak bunun bazen çeşitli şartlar sebebiyle mümkün olmadığını ileri süren paşa, tarihçilerin devlet yönetiminde bulunanları çoğu zaman bazı nedenlerden ötürü ya çok sevdiklerini, ya da nefret ettiklerini, bu bakımdan doğal olarak düşünce ve fikirlerinin bu yönde eğilim gösterdiğini ve buna göre üslup kullandıklarını belirtmekte, böylece çağdaşlarının biyografilerini yazma sırasında ifrat ve tefritten kurtulamadıklarını kaydetmekte, gerçeklerin ancak olayların araştırılması ile ortaya çıkacağını söylemektedir[1307].

[1304] *Târîh-i Cevdet,* I, 3; Sözen, *a.g.e.,* s.66.

[1305] Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, Ankara 1986, nr.40, s.241; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri*, s.35; —, *Ahmet Cevdet Paşa*, s.52; Sözen, *a.g.e.,* göst.yer.

[1306] Sözen, *a.g.e.,* s.67.

[1307] *Târîh-i Cevdet*, I, 14-15; III, 118; XII, 110; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri,* s. 35; —, *Ahmet Cevdet Paşa*, s.51; Sözen, *a.g.e.,* s.57, 63, 67-68.

Yine bir tarihçi, eserini yazarken vesikalara dayanmak zorundadır. Paşaya göre bir olayın gerçekliği onun vesikaya dayanmasına bağlıdır. Sened sayılabilecek bir kayda ulaşılamadığında, bu olay sadece ağızdan ağıza nakil ve hikâye olunur. Bu durumda hakikat meçhul kalır. Tarihçilerin vesikaya dayanmayan sözlerine güvenmek yanlıştır, çünkü olayları değerlendirmede subjektif olabilirler[1308].

D. ***Tarihî olaylarda sebep-sonuç ilişkisi:*** Cevdet Paşa, olayların sadece cereyan şekillerini aktarmakla yetinmeyip, aralarındaki sebep-sonuç bağlarını ortaya koyarak anlatmak gerektiğini söylemektedir. Kendisi her tarihî olayı, birçok sebep ve âmilin birlikte oluşturduğu bir olgu olarak tanımlayarak, olayları bir sebep-sonuç zincirinin halkaları olarak nitelemekte, geçmişteki tarihî olayların geleceğe ait birçok olayın sebebini teşkil ettiğini ifade etmektedir[1309].

Tarihteki diğer bir önemli husus olarak paşa, olayları değerlendirirken kendi zamanı içinde ele almak gerektiğini belirtmektedir. Geçmişteki bir olayı bugünkü ölçülerle değerlendirmek imkânsızdır. Hatta bu değerlendirmede lafız ve ıstılahlar bile dikkate alınmalıdır. Çünkü zaman geçtikçe tıpkı insanlar gibi lafız ve ıstılahlarda da değişiklik ve yenileşme olur. Kavramların asılları değişir ve başka manalara dönüşür. Bu kavramların asıl manası ve kullanılış şekli bilinmedikçe, o asrın tarihî olaylarının pek çoğu gerçek manasıyla anlaşılamaz. Bu da bize bir dönemin tarihini incelerken o dönemin dili bilinmedikçe gerçek bir değerlendirmede bulunmanın mümkün olmadığını göstermektedir[1310].

E. ***Tarihî olayların menşei:*** Ahmed Cevdet Paşa, tarihin akışını Allâh'ın iradesine bağlamaktadır. Ona göre, basiret gözü ile bakıldığında, tarihî olayların arka planında ilahî bir adalet ölçüsü olduğu kesindir. Paşa her işin sonuca ulaşabilmesinin Allâh'ın takdirine bağlı olduğunu, onun izni olmadıkça hiç bir işin neticeye varamayacağını, ilahî iradenin esrarına nüfuz edilmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Paşa, tarihsel olayların belli bir düzen

[1308] *Târîh-i Cevdet*, IV, 271; Sözen, *a.g.e.*, s.67.

[1309] Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446; Sözen, *a.g.e.*, s.69.

[1310] Sözen, *a.g.e.*, s.71.

ve sıralanış, yani determinizm içerisinde geliştiğine işaret etmektedir. Sünnetullâh, bütün olayları doğal sebeplere bağlamak ve dayandırmak üzere geçerlidir. Bu sebepleri ortaya çıkarmak ise tarih ilminin görevidir[1311]. İslâm'ın klâsik tarih görüşüne bağlı kalarak tarihi ilahî iradenin yönettiği bir hadiseler zinciri olarak açıklayan bu yeni tarih anlayışı, Cevdet Paşa'nın çağdaşları olan Şinasî ve Ahmed Vefik Paşa tarafından da benimsenmiştir[1312].

F. ***Tarihî devirler teorisi:*** Tarihin çağlara taksimi meselesi, asırlardır devam eden ve henüz çözüm noktasına ulaşamamış en güç bir tarih problemi olarak karşımızda durmaktadır. Avrupa tarih yazarları tarihin çağlara taksimini: 1. Eskiçağ: Hz. Adem'den Roma Devleti'nin çöküşüne kadar geçen asırların tarihine, yani İstanbul'un fethine (1453) kadar geçen zaman; 2. Ortaçağ: İstanbul'un fethinden Amerika'nın keşfine (1492) kadar geçen süre; 3. Yeniçağ: Amerika'nın keşfinden şimdiye kadar geçen zamanın tarihi olarak değerlendirmekle beraber, Cevdet Paşa, Avrupa'nın zamanlama ölçülerinin İslâm tarihine uymayacağını, tarihin İslâm öncesi ve sonrası olmak üzere iki devreye ayrılmasının gerektiğini ve bu taksimin daha uygun olacağını belirtmektedir. Ona göre Doğu için tarihî çağlar:

1. Eskiçağ: Hz. Adem'den İslâmın ortaya çıkmasına kadar olan devir; 2. Yeniçağ: Hz. Muhammed'den sonraki devir olmalıdır. Cevdet Paşa'ya göre Yeniçağı da: a) Matbaanın icadından önceki dönem; b) Bundan sonraki dönem olmak üzere ikiye ayıran bir taksim yapmak mümkün ise de, bu tür taksimlerin itibarî olacağını aktarmaktadır[1313].

Cevdet Paşa'nın tarihçiliğimize katkılarına, ilmî tenkidçiliğine, özellikle değerlendirmelerine de işaret etmemiz gerekmektedir:

a. *Cevdet Paşa'nın tarihçiliğimiz açısından önemi:* Ahmed Cevdet Paşa, sonraki nesillere yol gösteren en büyük tarihçi sıfatına layık bir müverrih

[1311] *Târih-i Cevdet*, IV, 88; VIII, 318; *Tezâkir*, nr.16, s.112; Yazan, *a.g.e.*, s.32-33; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri*, s. 34; —, *Ahmet Cevdet Paşa*, s.52; Sözen, *a.g.e.*, s.72-73.

[1312] İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*, göst.yer.

[1313] *Târih-i* Cevdet, I, 213; Tezâkir, nr.40, s.242; İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*, s.36 ; —, *Ahmet Cevdet Paşa*, s.52; Sözen, *a.g.e.*, s.73-74.

olarak, *Tarih*'inde olayları büyük bir titizlikle inceleyip, düzenledikten ve tenkid süzgecinden geçirdikten sonra kaleme almış, Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselme, olgunlaşma ve çöküşünün sebeplerini araştırmış, devletin dayandığı sınıfları birer birer gözden geçirerek bir nevî terkibî tarih meydana getirmiştir. Tarih yazıcılığı konusunda kullandığı sağlam senkronizasyonu dolayısıyle tarihçiliğimizde metodun modernleşmesini sağlamıştır[1314].

b. *Cevdet Paşa'nın ilmî tenkidçiliği:* Cevdet Paşa'nın modern tarih anlayışına uygun tenkidçiliği ile olayları en doğru şekliyle *Tarih*'ine aksettirdiği gözlemlenmektedir. Nitekim tarihini yazarken kaynak eserleri ve diğer tarih malzemelerini topladıktan sonra bunları titizlikle değerlendirdiği, yeri geldiğinde eski tarihleri ve tarihçileri ciddî şekilde tenkid ettiği görülmektedir. Mesela tarihçi Edib'i hükümlerinde subjektif davranmak ve ölçüsüz tahminlerde bulunmakla; Enverî ve Asım Efendi'yi yeteri kadar ilmî titizlik göstermemek ve çelişkili bilgiler vermekle suçlamış; Şanî-zade'nin taraflı davrandığına ve doğru olmayan nakiller yaptığına işaret etmiş; Vak'anüvis Vasıf Efendi'yi ise fikirlerinden, yersiz ithamlarından ve hatalarından dolayı açıkça tenkid etmekten çekinmemiştir[1315].

c. *Değerlendirmeleri:* Cevdet Paşa'nın öncü rollerinden bir diğerini de Avrupa tarihine ait değerlendirmeler teşkil eder. Osmanlı tarihi çerçevesinde Avrupa'nın iyi tanınması ve olaylar üzerinde Batıdaki gelişmelerin etkileri onun için önem arzettiğinden, bunlara tarihinde özellikle yer vermiştir. Avrupa'da meydana gelen hadiseleri ve kurumları sağlam bir şekilde kavradığı, bunları berrak bir ifade ile nakletmesinden de anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin çözülüşünü XVII. asırdan başlatan Cevdet Paşa, Tanzimat Devri ideolojisi ile uyum içinde olup, devletin restorasyona değil reforma ihtiyaç duyduğu fikrinde olan kesimin görüşlerini benimsemiştir[1316]. Paşa, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılını bilhassa siyasî, ekonomik ve kültürel bakımlardan etkilediğini bildiğimiz Fransız İhtilâli'nin Avrupa ve diğer devletler

[1314] Mükrimin Halil Yinanç "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s.576; Sözen, *a.g.e.*, s.74-75.

[1315] Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446; Sözen, *a.g.e.*, s.60-62.

[1316] Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, göst.yer.

açısından önemini kavrayarak, bu ihtilâlin Osmanlı İmparatorluğu'na yansımalarının boyutlarını tespit için sadece ihtilâl dönemi üzerinde durmayıp, Avrupa'nın siyasî gelişmesini ve müesseselerini de ele almıştır. Fransız İhtilâli'nin tahlilini yapan ve sonuçları üzerinde duran Cevdet Paşa, ihtilâlsiz ve anayasasız gelişen İngiltere parlamentosu ve rejimi taraftarıdır[1317]. Osmanlı Devleti'nin başlıca hasmı durumundaki Rusya'yı çok iyi tanıdığı ve bu konuya özel bir ilgi duyduğu, Viyana Sefiri Sadullah Paşa'ya yazdığı mektubundan anlaşılmaktadır. Burada I. Petro ile II. Mahmud'un reformları arasında yaptığı mukayese, onun tahlil gücü hakkında bize tam bir fikir vermektedir[1318]. İngiltere'de inkılâbın asil sınıfın zorlaması ve halkı yanına alması ile, Fransa'da halkın ayaklanmasıyla gerçekleştiğini, Rusya ve Osmanlılar'da tepeden geldiğini belirtmektedir. Bütün bunlar onun tarihi bir bütünlük içerisinde ele aldığını göstermektedir[1319].

Cevdet Paşa'nın öncü rolü oynadığı diğer özelliklerini de şöyle ifade etmek mümkün görülmektedir:

1. *Medeniyet tarihçiliği:* Cevdet Paşa, *Tarih*'inde yeri geldiktçe Avrupa devletlerinin durumundan, onların kendi aralarındaki münasebetlerinden ve Osmanlıya karşı uyguladıkları politikalarından bahsederek olayların içyüzünü göstermeye çalışmıştır. Doğu-Batı dünyasındaki gelişmeleri ve kültürel ilişkileri karşılaştırmalı şekilde ele alarak, medeniyet tarihçiliği yapmıştır[1320].

Paşa, büyük kültürler ve milletler arasında bir takım mukayeseler yaparak, İslâm dünyasının daha önce bilim ve fende Avrupa'dan üstün iken, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren gerileme dönemine girdiği şeklinde bir değerlendirme ve yorum yapmıştır. Kendisi, Osmanlıların aleyhine gelişen bu süreçte Batının ilerleme vasıtalarından faydalanmak gerektiğine inanmakla beraber, taklitçiliğe, yani kurumların olduğu gibi alınmasına karşı çıkarak İslâm geleneklerinin muhafazasından yana bir tavır sergilemiştir. Paşa, medeniyetler mukayesesinde tabiî olarak İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasındaki karşı-

[1317] Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446.

[1318] Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, göst.yer.

[1319] Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446.

[1320] Sözen, *a.g.e.*, s.76.

laştırmayı ön planda tutmuştur. Medeniyetlerin kendilerinden önceki eski medeniyetlerin mirasına konduklarını, fakat sonra kendi şartlarını belirleyerek yeni bir özellik kazandıklarını ve geliştiklerini, aslında medeniyetin hiç bir milletin imtiyazında olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre medeniyetin beşiği Orta Asya olup, önce burada gelişip, sonra dünyanın diğer taraflarına yayılmıştır[1321].

2. *Kurumlar tarihçiliği:* Cevdet Paşa, *Tarih*'inde Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılın sonlarındaki sosyal ve iktisadî durumunu, İstanbul ve taşradaki bozuklukları, bunların sebeplerini, devlet kurumlarının işleyişini anlatmıştır. Yozlaşmanın ve çöküşün sebeplerini gerçekçi bir şekilde ortaya koymuş, sentez ve yorum yaparak açıklamaya çalışmıştır. Kurumların bozuluş sebeplerinin analizini yapmış, bu bakımdan müesseseler tarihine dair ilk denemeyi gerçekleştirmiştir. Kurumları bir saatin çarklarına benzeten paşa, devlet işlerinin sağlıklı yürüyebilmesi için bu çarkların iyi işlemesi gerektiğini, bir çarktaki aksaklığın diğerlerini de bozacağını belirtmiştir. Paşa, *Tarih*'inde müesseseleri gelişme, olgunlaşma ve çöküşleri ile ele alarak, müesseselerin aslî durumu, bozuluş sebepleri ve aslî konumuna gelmesi için gerekli tedbirler üzerinde durmuştur. Bu bakımdan *Tarih-i Cevdet*, siyasî bir tarih olduğu kadar sosyal bir tarihtir[1322].

3. *Monografiler usulü:* Cevdet Paşa, tarihine konu edindiği dönemleri bütün ayrıntılarıyle anlatırken, bir taraftan da tarihçiliğimiz için çok önemli, tamamıyle yeni olan monografiler usulünü açmıştır. Özel birçok konu paşa tarafından ayrı ayrı bölümler halinde ele alınıp işlenmiştir. Mühim mevzular başlı başına tetkik konusu yapılmış, bununla da devlete ve hükumete önemli fikirler vermek amacı güdülmüştür[1323].

4. *Biyografiler usulü:* Açıklama usulüne dayalı olan biyografi bir tarih türüdür. İlk anda biyografi insanın tarihi olarak tanımlanmaktadır. Fiilen ise,

[1321] Sözen, *a.g.e.*, s.77-78.

[1322] Halaçoğlu, "a.g.mad.", *DİA*, VII, 446; Sözen, *a.g.e.*, s.78-79.

[1323] Sözen, *a.g.e.*, s.79-80.

büyük şahsiyetlerin tarihi söz konusudur. Paşa, olayları kronolojik sıra ile anlattıktan sonra o dönem içinde gerek devlet, gerekse ilim adamlarından vefat eden önemli şahsiyetlerin hayatlarına da yer vermiştir. Bu bakımdan devrin siyasal ve sosyal yapısında rol oynayan şahsiyetlerin hayatlarını aksettiren *Tarih*'i, bu yönüyle de kendi devrine ışık tutmaktadır[1324].

[1324] Sözen, *a.g.e.*, s.80.

IV. BÖLÜM

AHMED CEVDET PAŞA HAKKINDA YAPILAN İNCELEME VE ARAŞTIRMALAR

A- DOKTORA TEZLERİ

I

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili en eski akademik ilmî araştırma Richard Leon Chambers'in, *Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years of an Ottoman Transitional* adıyla İngilizce yazdığı ve Princeton Üniversitesi'nde 1968'de tamamladığı doktora tezidir[1325]. Prof. Dr. Richard L. Chambers, bugüne kadar yayımlanmamış doktora tezini özet, giriş ve dört bölüm halinde düzenlemiştir. Özette Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme sürecinin genellikle ıslâhat fermanları, kanunları ve kurumlarına odaklanarak incelendiğini, ancak Osmanlı siyasetinin ve toplumunun çoğunlukla şahıslara dayanan yapısının bu incelemelerde neredeyse hiç dikkate alınmadığını, Batılı bilim adamlarının da XIX. yüzyıl Osmanlı liderlerine ilişkin biyografik çalışmaları göz ardı ettiklerini, ayrıca bu liderleri "muhafazakârlar" ya da "liberaller" veya "tutucular" ya da "reformcular" olarak sınıflandırma eğiliminde olduklarını bildiren Prof. Dr. Chambers, Tanzimat Dönemi'nin çok kuvvetli bazı şahsiyetlerinin, bu zıt kutupların arasında bir yerde durduklarını, dolayısiyle bu sınıflandırmaların dışında kaldıklarını, Daniel Lerner'in kullandığı terminolojiye göre onların bu akımların arasında "geçiş aşamasındakiler" olarak yer alıp, Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) bunların en önemlilerinden biri olduğunu belirtmektedir.

[1325] Richard Leon Chambers, *Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years of an Ottoman Transitional*, basılmamış doktora tezi, Princeton University 1968.

Birleşik Amerikalı tarihçi, bu çalışmasında Cevdet Paşa'nın kendi yazılarını, özellikle de İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde bulunan "40 Tezkire"sini esas olarak aldığını ve paşanın hayatının 44 yılını incelediğini, bu sürenin Cevdet Paşa'nın iki farklı akımın etkisi altında kaldığı gelişim yılları olduğunu, medrese eğitimini tamamladıktan ve ulema sınıfına girdikten kısa bir süre sonra Mustafa Reşid Paşa ve arkadaşlarıyla ve onlar vasıtasıyla da Tanzimat'ın modern fikirleriyle tanıştığını, eskiden vazgeçmeksizin yeniliklerin yolunu açarak Osmanlı reform hareketinde "geçiş aşamasındakiler"den biri olarak ortaya çıktığını aktarmaktadır.

Çalışmasının I. ve II. bölümlerinde, Cevdet'in hayatının ilk senelerine ve geleneksel etkilerin baskın olduğu medrese eğitimi yıllarına yer verdiğini; III. ve IV. bölümlerde ise, modern etkilerin geleneksel anlayışı etki altına aldığını belirten Prof. Dr. Chambers, paşanın tanrı vergisi yeteneği, çalışkanlığı ve bazı önemli kişilerin himayesinden yararlanması sayesinde din görevlileri hiyerarşisinde "kadıasker" rütbesine kadar yükseldiğini, onun önce bir bilim adamı ve tarihçi olarak, ardından da bir hukukçu ve yönetici olarak dil ve eğitim reformları yaparak tanındığını, elde ettiği başarılar ve şeyhülislâm olma isteğinin kendisine muhalefet edilmesine ve kıskanılmasına yol açtığını, bütün bunların 1866'da "vezir" rütbesiyle resmen sivil bürokrasiye alınmasına neden olduğunu, bu değişiklik yapıldığında Cevdet Paşa'nın artık kişiliği oturmuş, etkinlik alanlarını belirlemiş ve keşfetmiş bir lider bulunduğunu beyan etmektedir.

Bu çalışmasında Cevdet Paşa'nın hayatını anlatırken, arka planda, paşanın içinde yaşamış olduğu dönem ve topluma yer verdiğini, XIX. yüzyılın başlarındaki işleyişiyle Osmanlı eğitim sistemi ve Tanzimat Dönemi'nde yapılan eğitim reformlarını da incelediğini kaydeden tarihçi Profesör, özellikle Cevdet Paşa'nın görev yaptığı Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye, Dârülmuallimîn ve Encümen-i Dâniş üzerinde durduğunu, üyesi olduğu ulema sınıfıyla ilgili bilgiler verdiğini ve onun zamanındaki bu kurumdaki bozulmadan bahsettiğini, onun dil reformuna, yasa düzenlemesine, vilayet müfettişliklerine, ayrıca reformlara yer ayırdığını nakletmektedir.

Birleşik Amerikalı tarihçi, geçiş aşamasındakilerden biri olan Cevdet Paşa'nın gelenekseller ve reformcular ile irtibat halinde olduğunu, her iki grupla

da ortak yönleri bulunduğunu, ancak son analizde ikisine de ait olmadığını, bu faktörün belki de dinî ve sivil bürokraside en üst mevkilere gelememesinin nedeni olabileceğini, ancak bu konumunun kendisine kurumlar arasında bir uzlaşma sağlama fırsatı verdiğini ve böylece Osmanlı'nın modernleşme süreci üzerinde çok önemli bir etki yapabildiğini ifade etmektedir.

Giriş'te Prof. Dr. Chambers, XVII. yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun kendini askerî alanda Avrupalı rakiplerinden geride bulduğunu, fakat XIX. yüzyılın başlarına kadar bu gerçeğin tam olarak farkına varamadığını, ancak 1800 yılından kısa bir süre sonra imparatorluğun tepesinden başlayarak değişikliklerin hayata geçirilerek modernleşme sürecinin tabana doğru yaklaştığını, hızının ve yoğunluğunun artıp kapsamının genişlediğini, düzensiz, değişken bir oranda da olsa, değişimin hızının sürekli arttığını, bu süreç içerisinde modernleşmenin çoğunlukla düşünüldüğünden daha kontrolsüz, kendiliğinden devam eden bir hal aldığını belirtmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleriyle ilgilenen bilim adamlarının modernliğe geçiş aşamasındakileri göz ardı ettiklerini, Daniel Lerner'in bunları: "*Eskiye olan sarsılmaz bağlılık, yeniye olan giderek artan istek*" olarak tanımladığını söyleyen tarihçi Profesör, bu özelliklerinin modernliğe geçiş aşamasındakilerin, tarihin akışı içerisinde gelenekseller ve modernler arasında sürekli savrulmalarına yol açtığını nakletmektedir.

Müellif, Ahmed Cevdet Paşa'nın XIX. yüzyıl Osmanlısı'nda modernliğe geçiş aşamasının figürlerinden biri olup, hatta belki de bu gruptaki gelmiş geçmiş en önemli kişi olduğunun söylenebileceğini, kendisinin bir âlim, hukukçu, tarihçi, şair, çevirmen, bilim adamı, dilbilgisi uzmanı, eğitimci, yönetici ve devlet adamı olarak, günümüzde eğitimli bir Türk'ün onun bu rollerinden en az birini tanımıyor olmasının istisnaî bir durum olacağını aktarmaktadır.

Cevdet'in 1822 yılında "büyük reformcu" Sultan II. Mahmud'un hükümdarlığı döneminde doğduğunu ve "tutucu" bir Padişah olan Sultan II. Abdülhamid'in tahtta olduğu dönemde 1895 yılında öldüğünü belirten Birleşik Amerikalı tarihçi, yaşamının Tanzimat Dönemi'nin tamamı da içinde olmak üzere asrın üç çeyreğini kapsadığını, Cevdet'in, Tanzimat'ın başlangıcı

olan 1839 yılının neredeyse başlangıcından itibaren imparatorluğun önde gelen şahsiyetleriyle yakın bir iletişim içinde olduğunu ve sonuç olarak belki de zamanının diğer tüm Osmanlıları'ndan daha fazla alanda etkisini hissettirdiğini, Batılı bilim adamlarının yakın zamana kadar bu gerçeği fark edememiş, ya da en azından kaydedememiş olmalarının, Türk meslektaşları tarafından belli bir yere kadar telafi edilmiş olan bir eksiklik olduğunu nakletmektedir.

Bu önemli şahsiyet hakkında her türlü çalışmanın yapılması için yeterli malzemenin bulunduğunu, paşanın sadece Osmanlı tarih yazımındaki yerinin başlı başına bir kitabın konusu olabileceğini, Arnavutluk'taki ve Bosna-Hersek'teki teftişleri ve reformlarının, XIX. yüzyılın ortalarındaki Balkan sorununa ilişkin bilgilere yapılabilecek değerli bir katkının temelini oluşturabileceğini, onun Maarif nazırlığı ve Dârülmuallimîn müdürlüğü zamanında yaptıkları bütünüyle araştırılmadıkça Tanzimat zamanındaki Osmanlı eğitim reformu tarihinin eksik kalacağını, dil reformu alanında da önemli bir yeri bulunduğunu bildiren Prof. Dr. Chambers, ayrıca yargının yeniden düzenlenmesinin ve yasa düzenleme alanındaki faaliyetlerinin de yol gösterici başka bir çalışmanın konusu olabileceğini, kendisinin şahsında birkaç farklı kişiliğin özelliklerinin toplandığını, Cevdet Paşa yeteneğini birçok alanda kazandığı üstün başarılarla kanıtlamış bir usta olduğundan, dolayısıyla onun İlim, Edebiyat ve Tarih alanındaki eserlerine bakarak kimliğini ortaya koymağa çalışmanın, tek bir araştırmacı için imkânsız olmasa da çok zor bir girişim olacağını söylemektedir.

Bu çalışmasının ne Ahmed Cevdet Paşa'nın kariyerinin belli bir yanını eksiksiz olarak içerme iddiasında olduğunu, ne de hayatının tamamını ele aldığını belirten tarihçi Profesör, ölümünden yaklaşık yetmiş beş yıl sonra bile kendi ülkesi dışında hala nisbeten az tanınan çok önemli bir şahsiyetin biyografik bir tanıtımı olarak tasarlandığını, Ahmed Cevdet'in doğumundan başlayarak paşa ve vezir olduğu 44. yaşına kadar olan gelişiminin izlerini sürmek, o yıllardaki düşüncelerini ve eylemlerini şekillendiren geleneksel ve modern etkileri tanımlamak ve kendisini sonradan muazzam katkılar yaptığı farklı faaliyet alanlarına yönlendiren müteakip aşamaları göstermek amacıyla hazırlandığını kaydetmektedir.

1822-1839 yılları arasındaki dönemi kapsayan ilk kısmın, Cevdet'in doğum yeri olan Bulgaristan'ın Lofça kentindeki ilk yıllarını ele aldığını, bu kentin ve Cevdet'in aile geçmişinin anlatıldığını, onun Lofça'daki ilk eğitimini mektepten ve yerli ulemanın özel derslerinden aldığını ve bu eğitimin tarz bakımından son derece geleneksel olduğunu aktaran Birleşik Amerikalı tarihçi, ayrıca o yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen Mustafa Reşid Paşa'nın iktidara yükselmesinden ve 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesiyle sonuçlanan önemli tarihî gelişmelerden de kısaca bahsedildiğine değinmektedir.

Cevdet'in eğitimine başkent medreselerinde devam etmesi için 1839'da İstanbul'a gönderildiğini bildiren Prof. Dr. Chambers, bu çalışmasında paşanın kendi eğitim tecrübelerinden, medrese sistemine ilişkin bilgilerden ve Osmanlı'da eğitimin Tanzimat'tan önceki durumundan bahsedildiğini, Cevdet'in geleneksel sistemin eksiklikleriyle de olsa en iyi eğitimi almak için gösterdiği olağanüstü çabaların vurgulandığını ve onun 1844 yılında medresedeki resmî eğitimini tamamladığında yirmi iki yaşında bulunduğunu söylemektedir.

Yaşamının üçüncü kısmını oluşturan 1844-1850 yılları arasındaki zaman diliminin son derece önemli olduğunu, bu dönemin paşanın muhafazakâr gelenekçiliğinin belirtildiği ortamda geçirdiği yılların sonu olup, resmî olarak ulema sınıfına girmesine rağmen kısa bir süre sonra Reşid Paşa'nın maiyyetine alınıp onun himayesine girdiğini bildiren tarihçi Profesör, onun dil reformu çalışmalarında yer aldığını, Fransızca öğrenmeye başladığını, siyasî bir görevle Reşid Paşa tarafından Budapeşte'ye gönderildiğini, ardından Maarif Meclisi üyeliği için ikna edildiğini, öğretmenlerin yeni devlet okulu sisteminde çalışmak üzere eğitildiği okulun müdürlüğü görevine getirildiğini beyan ettikten sonra, ayrıca paşanın üyesi olduğu ilmiye tarikının organizasyonu ve müteakiben sivrilerek ün kazanmış olduğu eğitim reformlarıyla ilgili bilgilerin bu bölümde yer aldığını anlatmaktadır.

Cevdet'in 1850'den 1866'ya kadar ilmiye hiyerarşisinde kaldığını ve periyodik olarak terfi ettirilerek "kadıasker" rütbesine kadar yükseldiğini, Osmanlı dilbilgisi ve Osmanlı tarihi alanlarındaki yayımladığı eserlerle bir bilim adamı olarak ününü arttırdığını, Encümen-i Dâniş üyesi ve vak'anüvis

olarak görev yaptığını, dil ve eğitim reformunda, daha sonra da hukuk ve vilâyet yönetimi reformunda onun yeteneklerinden yararlanıldığını bildiren Birleşik Amerikalı tarihçi, ancak onun başarısı ve şeyhülislâm olma isteğinin rakipler ve düşmanlar edinmesine yol açtığını, bu durum arkadaşı ve himayecisi Sadrazam Fuad Paşa'yı rahatsız ettiğinden 1866 yılında "kadıasker" rütbesini bırakmaya ve "vezir" rütbesini kabule mecbur kaldığını, böylece şeyhülislâm olma hayalinin de sona erdiğini, başkentten uzaklaştırılmak için Halep valisi olarak atandığını, 44 yaşına geldiğinde Cevdet Paşa'nın bilfiil sivil memur olarak gelecekteki kariyerinin seyrinin çizildiğini kaydetmektedir.

Prof. Dr. Chambers, Cevdet Paşa'nın hayatının son otuz yılının bu çalışmanın kapsamında olmadığını, bu kısmî biyografinin devamı için gereken kaynakların mevcut olduğunu, bunların çoğunlukla paşanın yayımlanmış ya da taslak halindeki kendi yazılarından oluştuklarını, biyografik bilgiler açısından en önemli olanının *Tezâkir-i Cevdet* ve özellikle de paşanın otobiyografisini veren 40. tezkirenin olup, bu eserlerin bizzat tanıklık ettiği, görgü tanıklarından duyduğu, ya da şahsen içinde yer aldığı olayları, tanıdığı şahsiyetleri ve yakından alakadar olduğu sorunları ele aldığını zikretmektedir.

Vak'anüvis olarak görev yaparken Cevdet'in görevinin olayları kaydetmek olup, aldığı notların daha sonra *Tezâkir*'i oluşturacak şekilde düzenlendiğini, bu layihaların düzgün bir kopyası hazırlanıp Cevdet'den sonraki Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi'ye yollandığını, *Takvîm-i Vekâyi'* ile birlikte bunların Lütfi Efendi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun 1826-1868 arası tarihini yazarken kullandığı başlıca kaynakları teşkil ettiğini söyleyen tarihçi Profesör, ne yazık ki Lütfi Efendi *Tezâkir*'i dağıtıp kimi kısımlarını başkalarına verdiğinden, günümüze ulaşabilen tam set halindeki tek kopyanın İstanbul Belediye Kütüphanesi'nde Cevdet Paşa Evrakı'nda bulunan kendi el yazısıyle kaleme almış olduğu müsveddeler olup, yirmi bir defterden oluşan toplam 1171 sayfa olduklarını, Ord. Prof. Cavid Baysun'un 1'den 39'a kadar olan tezkireleri oluşturan ilk on iki defteri günümüz Türkçesinde düzenleyerek yayımladığını, toplam 474 sahife olan diğer dokuz defterin yayımlanmasıyle paşanın otobiyografisi bulunan 40. tezkirenin de içinde olduğu tezkirelerin tamamlanıp dördüncü cilt olarak basılacağını bildirmektedir.

Birleşik Amerikalı tarihçi, Cevdet Paşa'nın notlarının bir koleksiyon olarak İstanbul'da Bayezid Camii'nin yanındaki Sahaflar Çarşısı'nda dükkanı bulunan Sahaf Nizamettin Aktuç tarafından satın alınıp, bu belgelerin İstanbul Belediye Kütüphanesi'ne verildiklerini, bu koleksiyonun *Tezâkir*'in yanısıra Cevdet Paşa'nın el yazısıyla kaleme aldığı otuz yedi başka belge ve ayrıca aynı kütüphanede Muallim Cevdet Kolleksiyonu'nda muhafaza edilen kendisinin bizzat yazmış olduğu on başka belgeden oluştuğunu, bu belgelerin şiirden felsefeye, vilâyet reformundan Osmanlı deniz kuvvetlerine kadar çok farklı alanları kapsadığını, çoğunluğunun Türkçe olup, ancak birkaç tanesinin Arapça ve Farsça olduğunu aktarmaktadır.

Batılı bilim adamlarının XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından baha biçilmez değerde olan bu kaynağı incelemeleri ancak Baysun'un *Tezâkir*'i yayımlaması ile başladığını söyleyen Prof. Dr. Chambers, bu araştırmacıların daha sık atıfta bulundukları kaynağın Cevdet Paşa'nın *Ma'rûzât* adlı eseri olduğunu, Sultan II. Abdülhamid'in talimatıyla yazılıp kendisine sunulduğunu, genelde aynı konulardan bahsetse de, *Ma'rûzât*'ın içerdiği ayrıntılar ve kullandığı üslup bakımından *Tezâkir*'den oldukça farklı olduğunu, *Ma'rûzât*'tan *Tezâkir*'e kıyasla daha fazla alıntı ya da atıf yapılmasının nedenini daha önce yayımlanmış bulunması ile izah etmek gerektiğini bildirmektedir.

Tarihçi Profesör, Cevdet Paşa'nın daha iyi bilinen yayımlanmış eserlerine sadece biyografik açıdan bakıldığında daha önemsiz olduğunu, bir tarihçi olarak sahip olduğu ünün, öncelikle *Vekāyi'-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*'ye, yani *Târîh-i Cevdet*'e dayandığını bu on iki ciltlik eserin Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına (1826) kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen olayları ele aldığını, Von Hammer'in 1774 yılında sona eren ünlü *Gecshichte des Osmanischen Reiches (Osmanlı İmparatorluğu'nun Târîhi)* adlı eserinin bir devamı olarak nitelendirildiğini belirtmektedir.

Tarih yazımı dışında, Cevdet Paşa'nın en bilinen eserinin *Kısas-ı Enbiyâ Ve Tevârîh-i Hulefâ* olup Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e peygamberler, İslâmın yükselişi, halifelerin tarihi ve 1439 yılına kadar Osmanlı da dahil olmak üzere ilk Müslüman devletlerin anlatıldığını nakleden Birleşik Amerikalı tarihçi, onun yazdığı diğer eserler arasında *Kavâ'id-i Osmâniye, Medhal-i*

Kavâ'id, Kavâ'id-i Türkiyye ve *Belâgat-ı Osmâniye*'nin bulunduğunu ve bunların hepsinin de dilbilgisi ve anlatım gücüyle ilgili ders kitapları olduklarını, paşanın hukuk alanında en çok *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin hazırlanmasındaki baş karakter olarak tanındığını, Cevdet Paşa'nın aynı zamanda Mantık bilimleri, İslâmî bilimler ve takvim reformuyla ilgili kısa eserlerinin, bir şiir divanının, *Kafkaslar ve Kırım'ın Kısa Târîhi*'nin ve *İbn Haldun'un Mukaddimesi'nin Türkçe Çevirisi* gibi çalışmalarının da bulunduğunu zikretmektedir.

Cevdet Paşa hakkında yazılmış kitap ve makalelerden de bahseden Prof. Dr. Chambers, paşanın biyografisiyle ilgili en önemli eserin kızı Fatma Aliye tarafından yazılan *Cevdet Paşa ve Zamânı* (İstanbul 1914) olduğunu, onun çağdaş bir biyografisinin İsmail Hakkı'nın *On Dördüncü Asrın Türk Muharrirleri* adlı eserinin "Cevdet Paşa" adlı üçüncü cildi olup 1308'de (1890) basıldığını, biyografiler arasında 1945 yılında yayımlanan ve paşanın ölümünün ellinci yıldönümü anısına M. Şakir Ülkütaşır'ın yazmış olduğu *Cevdet Paşa: Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri* adlı eseri de saymak gerekeceğini, yine paşanın anısına yayımlanan ve çok daha değerli olan bir diğer çalışmanın ise Ebul'ulâ Mardin'in *Medenî Hukuk Cephesi'nden Ahmet Cevdet Paşa* adlı eseri olup 1946'da İstanbul'da yayımlandığını kaydetmektedir.

Tarihçi Profesör, ansiklopedilerde, biyografik sözlüklerde, edebiyat ve hukuk gibi çeşitli alanlardaki kitaplarda Cevdet Paşa'nın yaşamının ve çalışmalarının kısaca anlatıldığı yazıların bulunduğunu, ancak bunların daha önce bahsedilen daha kapsamlı biyografik kaynaklara herhangi bir fiili katkı yapmadıklarını, fakat Cevdet Paşa'ya, verdiği edebî eserlere, ya da kimi zaman yer verildiği kadarıyle paşanın eylemlerinin bazı yönlerine ilişkin kişisel yargılar ve yorumlar içermeleri bakımından dikkat çekici olduklarını, ayrıca XIX. yüzyıla ilişkin Türkçe tarih eserlerinde, Cevdet Paşa'nın aktif olduğu çalışma alanlarıyla ilgili kitaplarda ve çağdaşlarının biyografilerinde ondan sıkça bahsedildiğini, bunların paşanın etkinlik gösterdiği tarihî ve kültürel bağlamı anlamak için faydalı olduklarını, benzer türdeki Batılı kaynaklarda Cevdet Paşa'ya daha az değinilmiş olsa da, aynı amaç için bu kaynaklardan da yararlanılabileceğini ifade etmektedir.

I. Bölüm'e "Lofça Yılları (1822-1839)" adını veren Birleşik Amerikalı tarihçi, Ahmed'in Kuzey Bulgaristan'da Osme nehrinin kenarında, Sofya

ile Tuna nehri arasında bulunan Lofça'da doğduğunu, bu kentin önde gelen ailelerinden Yularkıran-oğlu ailesinden geldiğini, bu ailenin Lofça'da yaşayan kısmının kurucusu ve Ahmed Cevdet'in atası olan Yularkıran Ahmed Ağa'nın aslında Kırkkilise zadeganından olup düzensiz orduda yer aldığı dönemde Sadrıazam Baltacı Mehmed Paşa komutasında 1711 Prut Savaşı'na katıldığını ve devlete büyük hizmetlerde bulunduğunu söyledikten, ilaveten Lofça'nın tarihi hakkında bilgiler verdikten sonra, Ahmed Cevdet'in babası olan Hacı İsmail Ağa'nın Lofça yönetim kurulu üyesi ve Istabl-i âmire pâyelisi olduğunu, onun Lofca'nın yine tanınmış Topuz-oğlu ailesinden Ayşe Sünbül Hanım ile yaptığı evlilikten Ahmed'in 26-27 Mart 1822 gecesi dünyaya geldiğini belirtmektedir.

Hacı İsmail Ağa'nın babası olan Hacı Ali Efendi'nin Lofça ileri gelenlerinin yanında muhasebe kâtibi ve kahya olarak çalıştığını, torunu Ahmed'in yetiştirilmesiyle ve eğitimiyle yakından ilgilendiğini, onu ilmiye sınıfında çalışacağı bir kariyere teşvik ettiğini bildiren Prof. Dr. Chambers, Ahmed'in zamanın Lofça Müftüsü Hafız Ömer Efendi'den küçük yaştan itibaren Arapça Dilbilgisi dersi almağa başladığını, çok hızlı ilerlediğini ve kısa sürede İslâmî bilimlerle tanıştığını, 1836'da Lofça'nın Hakim Naibi Hacı Eşref Efendi ile de çalıştığını, 1837'de Hacı Eşref Efendi İstanbul'a döndüğünde yeni Lofça Müftüsü Hafız Mehmed Efendi ile çalışmalarını sürdürdüğünü, onunla izledikleri müfredatta Mantık ve Retoriğin çok önemli bir rolü olduğunu, o zamana kadar Ahmed'in eğitiminin geleneksel Müslüman-Osmanlı usulünü izlediğini, ilköğrenimini hem yerel ulemadan aldığı gayr-i resmî derslerle, hem de memleketindeki mektepte tamamladığını, bu ilkokullarda verilen eğitimin ahlâkī ve dinî prensiplerin öğretilmesi, Kur'ân okuma ve ezberleme ile sınırlı olduğunu, öğrencilerin temel düzeyde okuma-yazma, kısmen de basit düzeyde Aritmetik eğitimi aldıklarını, ortaokul ve lise olmadığından mektepteki yetersiz programı yerli ulemadan alınan derslerle desteklemenin mümkün olduğunu kaydetmektedir.

Dedesi Hacı Ali Efendi'nin Ahmed için uygun bir hoca bulmak için çalıştığını, Lofça'nın eski Müftülerinden Deli Müftü'ye torununa dinî hükümleri öğretmesi karşılığında aylık teklif ettiğini, ancak bilimin tüm alanlarıyla ilgilendiğinden kendini tek bir konu ile sınırlayamayacağı gerekçesiyle onun

bu teklifi reddettiğini nakleden tarihçi Profesör, buna rağmen Ahmed'in Lofça'da derslerini yararlı bulduğu tek kişi olan Deli Müftü'nün peşine düştüğünü, bir grup öğrenci ve ulema ile birlikte onu *Tefsîr-i Kādî Beyzâvî* okutmak için ikna ettiklerini, toplanmaya müsait bir yer bularak, bir camide, kahvede hatta bazen sokakta her gün toplandıklarını, bir gün sokakta otururlarken Ahmed'in bu karışık gruba bakarak kendi arzuladığı gerçek eğitimi bu tatmin edici olmayan ortamda kazanamayacağını farkettiğini, o zaman on altı yaşında olan Ahmed'in İstanbul'a giderek eğitimine daha sistematik bir şekilde devam etmeye karar verdiğini, eğer başkente giderse ya Mekteb-i Harbiye'ye kayıt yaptırmak, ya da din eğitimi veren medreselerde geleneksel İslâmî yükseköğretim görmek gibi iki şıktan birini tercih etmek durumunda olduğunu, Hacı Ali Efendi torununun medresede eğitim görmesine taraftar bulunduğundan, diğer büyükleri geleceği böylesine parlak bir gencin 1834'de açılmış olan Harbiye Mektebi'nin çok faydasını görebileceği fikrini dile getirmelerine rağmen, dedesinin isteğinin ağır bastığını ve Ahmed'in anne babasının iznini alarak 1255'de (1839) İstanbul'a gitmek için evden ayrıldığını aktarmaktadır.

Birleşik Amerikalı tarihçi, I. Bölüm'ün son kısmında da Osmanlı İmparatorluğu'nun içte ve dışta maruz kaldığı tehlikelere temas ederek 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından, 26 Nisan 1828'de başlayan Osmanlı-Rus savaşından, 1829'da Edirne Antlaşması'nın imzalanmasından, 1830'da Fransızların Cezayir'i işgal etmesinden, 1831'de ısyan eden Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın kazandığı bir dizi zaferle ordusu İstanbul'a tehlike yaratacak şekilde yaklaşmasıyla 1833'de büyük güçlerin baskısıyla II. Mahmud tahtta kalmakla beraber ısyancı valiye büyük imtiyazlar tanınmasından, Ruslarla imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması'ndan, 1 Temmuz 1839'da II. Mahmud'un vefat edip yerine oğlu Abdülmecid geçtiğinde Mehmed Ali Paşa kuvvetlerini karşılamak üzere Suriye'ye gitmiş olan Osmanlı ordusunun mağlubiyetinden, Kapudan-ı Deryâ Ahmed Paşa'nın Osmanlı donanmasını İskenderiye'ye götürüp Mısır valisinin eline teslim etmesinden, Abdülmecid zamanında 3 Kasım 1839'da Gülhâne Hatt-ı Şerîfi olarak bilinen Tanzimat Fermanı'nın imparatorluk sarayında Mustafa Reşid Paşa tarafından okunmasından, 15 Temmuz 1840'da İngiltere, Rusya, Prusya, Avusturya'nın Londra'da Bâbıâlî'yle Mehmed Ali Paşa'nın kabul etmeye mecbur kaldığı

bir antlaşma imzalamalarından, 1841'de Doğu Sorunu'na son verilmesinden, Mısır Valiliğinin Mısır Valisi Mehmed Ali'ye, çocuk ve torunlarına bırakılıp, imparatorluğa yıllık bir vergi ödemesi ve imparatorluğun bir defterdarının Mısır'daki hesapları incelemek üzere atanması şartıyla Osmanlı sultanının hükümdarlığını tanımasından, ancak Reşid Paşa görevinden ayrıldığında verginin miktarını azaltan Mehmed Ali Paşa'nın defterdarla ilgili maddeyi tamamen kaldırmasından, elçi olarak Paris'e gönderilen Reşid Paşa'nın ve reform yanlılarının etkilerini tekrar kazanmalarının ancak 1845 yılında olduğundan bahsederek bu bölüme son vermektedir.

II. Bölüm'e "Medrese Yılları (1839-1844)" başlığı ile başlayan ve Mustafa Reşid Paşa'nın 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nı ilân ettiğinde Lofçalı Ahmed'in on yedi yaşında eğitimini sürdürmek üzere Osmanlı başkentine geldiğini söyleyen Prof. Dr. Chambers, İstanbul'un 1453'de Fatih Sultan Mehmed tarafından fethedilmesinden kısa bir süre sonra İslâmî yükseköğretimin önemli bir merkezi haline geldiğini, kendi adını taşıyan caminin etrafında sekiz bölümlü ve "Sahn-ı Semân" olarak bilinen yükseköğrenim kurumunu yaptırdığını, bunun dört bölümünün kuzeydeki bahçede, dördünün de caminin güneyinde yer aldığını, yaklaşık yüz yıl sonra Kanunî Sultan Süleyman, Süleymaniye Medreseleri'ni kurana kadar, Sahn-ı Semân'ın Osmanlı eğitim sisteminin zirvesini oluşturduğunu belirtmektedir.

Tarihçi Profesör, zamanın yükseköğretim kurumlarını İstanbul'da bulunanlar, Edirne ve Bursa'da (imparatorluğun önceki başkentleri) yer alanlar ve diğerleri olmak üzere üç kategoride incelemenin mümkün olduğunu, bu üç sınıflı gruplandırmanın, bu kurumlarda çalışan müderrislerin statülerine dayandığını, benzer şekilde, İstanbul'daki medreselerde verilen eğitimin de müderris hiyerarşisindeki mevkilere göre on iki dereceye ayrıldığını, bu unvanların: 1. İbtidâ'-i Hâric, 2. Hareket-i Hâric, 3. İbtidâ'-i Dâhil, 4. Hareket-i Dâhil, 5. Mûsile-i Sahn, 6. Sahn-ı Semân, 7. İbtidâ'-i Altmışlı, 8. Hareket-i Altmışlı, 9. Mûsile-i Süleymâniye, 10. Havâmis-i Süleymâniye, 11. Süleymâniye, 12. Dârü'l-Hadîs olduklarını söyledikten sonra, ilk altı dereceden birinde öğrenim gören medrese öğrencilerine "Softa", diğer altı derecedekilere "Danişmend" denildiğini, danişmendlerin softalara özel ders veren ve müderrislerden öğrendiklerini tekrar etmelerine yardımcı olan kimseler olup,

öğrencinin bir üst sınıfa geçmesinin, aldığı çeşitli derslerde okuduğu kitapları çok iyi öğrenmesine bağlı olduğunu, bu derslerin bazıları için öğrencinin hocası tarafından hazırlanan ve aldığı dersleri öğretecek seviyede olduğunu belgeleyen "İcazet" veya "İcazetname" adı verilen bir diploma verildiğini, ancak öğrenci icazet verilmeyen bazı dersleri de almak zorunda olduğu için, programında bulunan tüm bilim dallarında başarılı olduğunun bir tescili olarak medresedeki öğreniminin sonunda bir "Genel Diploma" verildiğini ve bunun adına da "İcazet" veya "İcazetname" denildiğini, bu belgeyi alan mezunların "Danışman Hoca" unvanına sahip olduklarını kaydetmektedir.

Danişmendlerin gereken eğitim süresini tamamladıktan sonra, en düşük unvanlı müderris (İbtidâ'-i Hâric) olarak tarîk-ı tedrise girebildiklerini, altıncı seviyedeki unvana (Sahn-ı Semân) sahip oluncaya kadar üçüncü sınıf müderris olarak görüldüklerini; altı, yedi, sekizinci seviyedeki müderrislerin ikinci sınıfı; dokuzuncu ve daha üst seviyedekilerin ise birinci sınıfı oluşturduklarını, sadece birinci sınıfa mensup olan bir müderrisin, ulema hiyerarşisindeki en yüksek görevlere (mevleviyetlere) atanma hakkına sahip olduklarını zikreden Birleşik Amerikalı tarihçi, softa olarak işe başlayanların sadece küçük bir kısmının önemli konumlara yükselebildiklerini, birçoğunun ara basamaklarda medreseyi bıraktığını, normal düzeyde bir hakim (kadı) olarak din bürokrasinin alt kademelerine girdiklerini, ya da resmî rütbelere sahip kişiler adına vekil (naip) olarak görev yaparak bürokrasinin dışında çalışmayı seçtiklerini söylemektedir.

Kanunî Sultan Süleyman döneminde İstanbul'daki en büyük medreselerden bazılarının müfredatının Mantık ve Din bilimleri ile ilgili dersleri içerdiklerini, bu dönemin ardından Mantık, Etik, Retorik ve Arapça Dilbilgisinin medreselerde öğretilmesine devam edildiğini, ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren medreselerin din dışındaki bilim alanlarından kopup neredeyse tamamen İslâmî okullar haline geldiklerini, giderek yükselen muhafazakârlığın ve taassubun medreseleri yeni gerçeklere, keşiflere ve fikirlere kapattığını aktaran Prof. Dr. Chambers, Osmanlı kurumlarında XVI. yüzyılın sonlarından itibaren belirgin şekilde bir genel bozulmanın görüldüğünü, bunun medreseye de yansıdığını, kuralların gevşetildiğini, standartların düştüğünü, aynı zamanda adam kayırma ve suistimallerin sistemin içine

işlediğini, diğer yandan her zaman kurallara uygun şekilde yükselmiş, hocalık görevlerini hak etmiş kişilerin de bulunduğunu; bu kişilerin, unvanlarını hakkıyla değil, farklı yollarla elde etmiş "Resmî Ulema"dan (Ulemâ'-i Resmiyye) ayırt edilmeleri için "Kariyer Uleması (Ulemâ'-i Tarîk)" olarak anıldıklarını, aslında medrese sistemini çökmekten kurtaranın da kariyer uleması olduklarını, ancak gösterdikleri çabaların, medreselerin eğitimindeki genel kalite düşüşünü engelleyemediğini nakletmektedir.

Tanzimat'ın (1839) başlangıcından önce, eğitim reformu olarak neredeyse hiçbir şeyin düşünülmediğini, temelde dinî eğitim veren mekteplerin ve medreselerin yanı sıra askerî ve idarî personel yetiştirmek üzere kurulmuş bazı okulların bulunduğunu, Eski Saray Okulu (Enderun Mektebi) neredeyse işlevsiz hale geldiğini, III. Selim ve II. Mahmud'un yeni Askerî Mühendislik ve Deniz Mühendisliği Okulları'nı, Askerî Müzik Okulu'nu, Tıp Okulu'nu ve Mekteb-i Harbiye'yi açtıklarını söyleyen tarihçi Profesör, 1838 yılında ilköğretimi sistematik olarak düzenlemek, ilköğretim düzeyindeki olan mekteplerden daha üst düzeyde eğitim veren "Rüşdiye" adlı yeni bir okul türü oluşturmak için çalışmalara başlandığını, 1838'de İstanbul'da çoğunlukla sivil bürokraside görev alacak genç öğrencilerin eğitimi için "Mekteb-i Ma'ârif-i Adliyye" adlı bir kurumun açıldığını, bir sonraki yıl okulun iki bölüme ayrılarak, yeni bölümlerden birinin okulun aynı adıyla eğitim vermeye devam ettiğini, diğerinin de "Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye" adıyla yeni bir okul olduğunu, her ikisinin de Rüşdiye düzeyinde okullar olup, programlarında Arapça ve Farsça Dilbilgisi, Fransızca, Coğrafya, Tarih ve Kaligrafi'nin bulunduklarını anlatmaktadır.

1839'da Gülhâne Hatt-ı Şerîfi'nin ilânından birkaç ay önce Ahmed İstanbul'da medrese eğitimine başladığında Osmanlı Türkiyesi'nde eğitimin bu durumda olduğunu bildiren Birleşik Amerikalı tarihçi, Ahmed Efendi'nin İstanbul'un Çarşambapazarı bölgesindeki Papasoğlu Medresesi'nde bir oda bulduğunu, âilesinden aldığı yüklü harçlık sayesinde rahat bir hayat sürdüğünü, yoksul bir öğrenciye (çömez) para ödeyerek odasını temizlettirip yemeğini yaptırdığını, Fatih Camii'ndeki derslere devam ettiğini, I. Abdülhamid'in türbesi ve yaptırdığı çeşmeyle birlikte İstanbul'un Sirkeci semtinde, Yenicami ile Topkapısarayı arasındaki bölgede yeralan Hamidiye Medresesi'nin imti-

hanına girerek sınavı kazandığını, buradaki uygulamada medresedeki iki oda için sınavla iki öğrenci seçildiğini, birine "içerdeki (dahil)" denmekte olup bu öğrenciye medrese içinde bir oda verildiğini, diğerine "dışardaki (haric)" denilip bu öğrencinin başka yerde kaldığını, Ahmed Efendi'nin Papasoğlu Medresesi'nde kalmayı tercih edip "haric" olarak Hamidiye Medresesi'ne kabul edildiğini, ancak onun her sabah Kur'ân okumak için I. Abdülhamid'in türbesine giderek Fatih'teki derslere girmek için tekrar geri dönmenin zorluğunu fark ederek Kur'ân okuması için yerine bir vekil bulduğunu ve Hamidiye Medresesi'nden aldığı bursu ona vererek bu okulda okumakla nail olduğu şerefle yetindiğini anlatmaktadır.

Ahmed Efendi'nin zamanındaki İstanbul'daki âlimleri dört sınıfa ayırdığını, ulema hiyerarşisinde böyle dört sınıflı bir gruplandırma olmadığından bu özel derecelendirmenin onun şahsî fikri olduğunu söyleyen Prof. Dr. Chambers, birinci sınıftakilerle ilgili olarak Ahmed Efendi'nin dört âlimden bahsettiğini bunların başında Akşehirli Ömer Efendi'nin geldiğini, listesindeki ikinci sırada İmam-zade Esad Efendi'nin, üçüncü sırada Antakyalı Said Efendi'nin yer alıp, dördüncü sıradaki son âlimin Denizlili Yahya Efendi olduğunu; âlimler arasında yaptığı sınıflandırmada ikinci grupta Cevdet Efendi'nin dikkat çektiği hocalar arasında Vidinli Mustafa Hoca, Giritli Hoca, Şehrî Hafız Efendi ve Hekim Hamid Efendi'nin bulunduğunu; üçüncü sınıfta ise Hafız Seyyid Efendi ve Birgivî Şakir Efendi'nin adlarını verdiğini; dördüncü sınıfta ise Toyranlı Mehmed Efendi'yi zikrettiğini bildirdikten sonra, Ahmed Efendi'nin İmam-zade Esad Efendi'den Şerh-i Akā'id (İslâm doktrinlerini yorumlama) dersi, Antakyalı Said Efendi'den Retorik dersi aldığını; Giritli Hoca'nın *Mutavvel* derslerine devam ettiğini; bir Şaban ve Ramazan aylarında Hafız Seyyid Efendi'nin derslerini dinlediğini; Birgivî Şakir Efendi'nin de Ahmed Efendi'ye 1260 (1844) yılında icazet veren hoca olduğunu, ancak onun ilk medrese derslerini Toyranlı Mehmed Efendi'den aldığını, Şakir Efendi'nin sabah verdiği Felsefe derslerine katılıp Vidinli Hoca'nın öğleden sonraki derslerine de düzenli olarak girdiğini ve onunla yaptığı bir tartışmada haklı olduğu Vidinli Hoca tarafından: "*Lofcalı haklı*" denilerek itiraf edildiğinden, Ahmed Efendi'nin moral kazanıp, ona olan saygısı ve beğenisinin daha da arttığını beyan etmektedir.

Vidinli Hoca'nın öğrencisi olan Müderris Kara Halil Efendi'nin Fatih'te verdiği derslere Ahmed Efendi'nin de katılıp, hararetli tartışmalar ve münazaralarda belirgin bir rol oynadığını söyleyen tarihçi Profesör, Vidinli Hoca'nın, talebesi Ahmed Efendi'ye *Bürhân-ı Gelenbevî*'yi okutma görevini vermek istediğinde, yaşının küçüklüğü dolayısıyle önce kabul etmek istemediğini, hocasının ve başka hocaların ısrarıyle razı olup, Mantık alanındaki ünlü eserlere çalıştıktan sonra Fatih Camii'nde vereceği ilk derse dikkatle hazırlandığını, ders başladığında tartışma yaptırdığını ve ortamı ustalıkla idare ederek onu yıldırmak isteyenlerin bile bu genç hocanın bu konudaki bilgi dağarcığının ne kadar geniş olduğunu kabul etmek zorunda kaldıklarını, Ahmed Efendi'nin öğrencilik yıllarında, öğrencilik ile öğretmenliği aynı anda yürüttüğü son tecrübesinin bu olmayıp Papasoğlu Medresesi'nde kalırken orada *Şâfiye-i İbn-i Hâcib* dersleri verdiğini ve bunlarla ilgili olarak *Gâyetü'l-Beyân* adını verdiği notlar tuttuğunu, ayrıca *Beyânü'l-Unvân* isimli kısa bir Türkçe eser yazdığını, bunun Cuma hutbesi ve müslümanlığın dinî uygulamalarının diğer yönleriyle ilgili bulunduğunu ifade etmektedir.

Birleşik Amerikalı tarihçi, Ahmed Efendi'nin daha sonra Sahn-ı Semân Medreseleri'nden biri olan ve Fatih Camii'nin güneyinde bulunan Başkurşunlu Medresesi'ne taşındığını, burada tek kişilik bir odada kaldığını, kısa bir süre sonra Şakir Efendi'den Mantık dersleri aldığını, Dülgeroğlu Camii'nde bir Felsefe kitabı olan *Kadı Mîr* hakkında dersler verdiğini, gece gündüz çalıştığını, genelde uyumadığını, fiziksel olarak çökmenin eşiğine geldiğini duyan hocası Hekim Hamid Efendi'nin onu temposunu düşürmeğe ikna ettiğini, hocasının tavsiyelerine uyup akşamları uyuyup belirli bir saatte kalkıp eksersiz yaptığını, biraz da rahatlamak istediğinden Farsça ve Mesnevî Edebiyatı öğrenmek maksadıyla Murad Molla Tekkesi'ne gidip gelmeğe başladığını, ünlü Mantık ustası Şakir Efendi'den icazetini almak için bu alana da yöneldiğini, Matematik ve Astronominin onun ilgisini çektiğini, ancak bu alanlar medreselerde bir köşeye atılmış ve ihmal edilen alanlar olduklarından tatillerde medreselerden kaldırılmış olan Aritmetik, Cebir, Geometri ve Astronomi alanlarında birçok eski eser okuduğunu, Mühendishâne-i Berr-i Hümâyûn hocası Nuri Bey'den Matematik dersleri alıp, onunla Mühendislik ve Oktant hakkında bilimsel çalışmalar yaptığını, İshak Efendi'nin Matematik hakkındaki eserini okuduğunu, Aritmetik, Cebir, Logaritma ve Ge-

ometri alanındaki bu derslere karşılık onun da Miralay Nuri Bey'e *Kadı Mîr* okuttuğunu ve ona etkili konuşma dersleri verdiğini söylemektedir.

Prof. Dr. Chambers, Ahmed Efendi'nin Murad Molla Tekkesi'nde Farsça ve Mesnevî Edebiyatı öğrenmeye başladığında yirmi yaşında olduğunu, Farsça derslerinin şeyhin eski bir öğrencisi ve o sırada başyardımcısı Hafız Tevfik Efendi; *Mesnevî* derslerinin ise bizzat Mehmed Murad Molla tarafından verildiğini, *Mesnevî* öğretimi için tekkeyle bağlantılı olarak Dârü'l-Mesnevî'nin inşa edilip, 9 Muharrem 1260'da (30 Ocak 1844) yapılan açılış töreni kutlamalarına Sultan Abdülmecid'in de katıldığını, Şeyh Murad Efendi'nin, Ahmed Efendi'ye *Mesnevî* icazeti verdiğini, böylece onun bu alandaki eserleri öğretme hakkına sahip olduğunu nakletmektedir.

Tarihçi Profesör, Süleyman Fehim Efendi'nin Karagümrük'teki konağının Ahmed Efendi'nin gittiği ve en sevdiği Edebiyat mekânlarından biri olduğunu, Fehim Efendi'nin Farsçaya mükemmel düzeyde hakim olan ve konağında Farsça dersleri veren ünlü bir şair olup, Ahmed Efendi'nin de bundan yararlandığını ve Fehim Efendi'nin en sevdiği öğrencisi olarak tanındığını ve onun hayatının devamında kullandığı "Cevdet" mahlasının Fehim Efendi tarafından kendisine verildiğini aktarmaktadır.

Cevdet Efendi'nin İstanbul'da okuduğu dönemde şehirde iki büyük *Mesnevî* bilgini bulunduğunu, bunlardan birinin Mehmed Murad Molla, diğerinin Hoca Hüsameddin Efendi olduğunu; Cevdet Efendi'nin, Murad Molla'nın derslerinden başka Hüsameddin Efendi'nin Küçükmustafapaşa'da verdiği derslere de katıldığını söyleyen Birleşik Amerikalı tarihçi, onun İslâmî Mistisizme, yani Sufizme olan ilgisi dolayısıyle Kuşadalı İbrahim Efendi'yi, Papasoğlu Medresesi'nin karşısında yer alan konağında Mistik Edebiyat çalışmalarında karşılaştığı sorunlar için ziyaret ettiğini, Kuşadalı'nın da bu genç adamın zekâsından ve bilgisinden etkilenerek ona zamanını ayırıp onunla bilgilerini paylaştığını anlatmaktadır.

Cevdet Efendi'nin eğitiminin benzersiz bir yönü olduğunu, başka öğrencilerin on senede yapabileceğini onun beş yıllık kısa bir dönemde başardığını, yaptığı çalışmaların kalitesi, müthiş zekâsı, öğrenme aşkı, aşırı hırsı ile başarılarının dikkat çekip, Cevdet Efendi'nin Mehmed Murad Molla Tek-

kesi'nde, Fehim Efendi, Kuşadalı İbrahim Efendi, Hafız Seyyid Efendi'nin konakları gibi İstanbul'un en seçkin entellektüel çevrelerinde saygıdeğer kişi olarak kabul gördüğünü belirten Prof. Dr. Chambers, okulunu bitirip diplomasını aldıktan sonra Cevdet Efendi'nin kendi geliri olmamasından ve maddî olarak babasına bağlı olmasından utanmaya başladığını, anılarında tam bir tarih belirtmemekle beraber muhtemelen Şakir Efendi'den icazetini aldıktan kısa bir süre sonra tarîk-ı kazâya giriş sınavını kazandığını, 1260 (1844) yılında ulema sınıfındaki ilk görevine atandığını kaydetmektedir.

"İlmiyedeki İlk Yıllar: Tarik ve Intisab (1844-1850)" adını verdiği III. Bölüm'de tarihçi Profesör, Cevdet'in eseri *Tezâkir*'in 40. tezkiresinde, 1260 (1844) yılında tarîk-ı kazâya girdiğini ve Çanat rütbesiyle Premedi kadılığı yaptığını yazdığını, görevi geçici olduğu için 23 Cumadelahıre 1261'de (29 Haziran 1845) Premedi kadılığı'nın süresi dolmadan İstanbul medrese sisteminde en düşük rütbede müderris (İbtidâ'-i Hâric) olarak atanmak için vazifesinden ayrıldığını bildirmektedir.

Birleşik Amerikalı tarihçi, Cevdet'in hocalık kariyerinin 1846 yılında şeyhülislâmın kendisine verdiği özel ve sıradışı bir görev nedeniyle kısa bir sürede bittiğini, 7 Şevval 1262'de (28 Eylül 1846) Büyük Reşid Paşa sadrazam olduğunda Bâb-ı Meşîhat'ten (Şeyhülislâmlık makamı) kendisine tam anlamıyla hukukī danışman ve yol gösterici olarak hizmet verecek zekî, bilgili ve açık fikirli bir âlim bulmasını istemesi üzerine, 2 Zilhicce 1262'de (21 Kasım 1846) Şeyhülislâmlık görevine getirilen Arif Hikmet Beyefendi'nin, Cevdet Efendi'yi gönderdiğini, Reşid Paşa'nın Cevdet'in sıradışı yeteneklerini hemen farkettiğini, işine ek olarak oğullarına ders verme teklif ettiğini ve onun da bunu kabul edip sadrıazamın evinde daha çok vakit geçirmeye başladığını, sadrıazamın himayesindeki kişiler Âlî ve Fuad Efendiler ile tanışıp, bu tanışıklığın zamanla arkadaşlığa dönüştüğünü, Reşid Paşa, Âlî ve Fuad Efendiler'in Cevdet'in farkında olmadan girdiği yeni siyaset pratiği okulunda onun hocaları olduklarını ve onun gelenekten kopuşunun radikal bir örneği olarak Fransızca öğrenmeye başladığını, Reşid Paşa kısa bir süre sadaretten ayrılıp 12 Ramazan 1264'de (12 Ağustos 1848) yeniden sadrıazam olduğunda yenilenmiş enerjisiyle kendi eğitim reformunu kabul ettirmek için çalışmaya koyulduğunu, Cevdet Efendi'nin ise ilmiye rütbesinin "İbtidâ'-i

Hâric"ten "Hareket-i Hâric"e yükseltildiğini ve bu olayın 1265 yılının Cumadelula ayında (Mart 1849) gerçekleştiğini nakletmektedir.

1848'de Bükreş'te bulunan Mustafa Reşid Paşa'nın özel temsilcisi Fuad Efendi'ye bir mesaj iletmek üzere bu şehre gönderilen Cevdet Efendi'nin, bir ay boyunca arkadaşı Fuad Efendi'nin yanında kaldıktan sonra İstanbul'a döndüğünü ve Fuad'ın cevabını sadrıazama ulaştırdığını söyleyen Prof. Dr. Chambers, 1845'de Abdülmecid tarafından geçici bir komisyon kurulduğunu, bu komisyon üyelerinin eğitimin durumunu araştırmakla ve devletin bu konudaki ihtiyaclarını karşılamak için plânlar hazırlamakla görevlendirildiklerini, yaptıkları tartışmalar sonunda üç eğitim projesine ilişkin öneriler ortaya çıktığını, bunların öncelikle mevcut okulların (mahalle mektepleri ya da sıbyan mektebleri) müfredat ve eğitim metodlarını geliştirmek; ikincisi yeni bir seviyede ortaokullar (Rüşdiye mektebleri) kurmak, üçüncüsü yeni bir üniversite (Dârülfünûn) kurularak devlet okulu sistemini taçlandırmak olduğunu, Reşid Paşa'nın komisyonun önerilerini inceleme görevini Cevdet Efendi'ye verdiğini, onun da eğitimin üç seviyesine de tüm ayrıntılarıyla değinerek bunları iyi ve yararlı bulduğunu bildirdiğini aktarmaktadır.

Tarihçi Profesör, Cevdet Efendi'nin Şevval 1266'da (Ağustos 1850) Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi'nin önerisi üzerine Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye üyesi ve Dârülmuallimîn müdürü yapıldığını ve o zaman yirmi sekiz yaşında bulunduğunu zikretmektedir.

IV. Bölüm'e "İlmiyedeki Son Yıllar: Müderrislikten Vezirliğe (1850-1866)" başlığı ile başlayan Birleşik Amerikalı tarihçi, yeni işindeki görevlerini üstlenmeden önce Fuad Efendi ile yaklaşık bir ay Bursa'da kaldıklarını, her ikisinin İstanbul ile Boğaz'ın her iki kıyısı arasında vapur seferleri düzenlemek üzere bir vapurculuk şirketi oluşturmak için plânlar yaptıklarını, "Şirket-i Hayriyye" adlı bu şirketin, 1850 sonlarında kurulduğunu; Bursa'da geçirdikleri zamanın ikinci kalıcı getirisi olarak beraberce Osmanlıca dilbilgisi kitabı yazdıklarını, bu konuya ilişkin kapsamlı bir eser bulunmadığından *Kavâ'id-i Osmâniye* adlı kitabın bu boşluğu doldurduğunu, Bursa'da kitabın yalnızca bir taslağını hazırladıklarını, Cevdet'in İstanbul'a döndükten sonra eseri tamamladığını kaydetmektedir.

Cevdet, 30 Zilkade 1266'da (7 Ekim 1850) İstanbul'a döndüğünde Meclis-i Umûmî'de eğitimle ilgili kararlar verildiğinden, kendisinin bu meclisin muharriri olarak geride bırakılan ayın etkinliklerine ve bir sonraki ay neler yapılacağına dair tartışmaların özetini yazarak toplantıda okuduğunu aktaran Prof. Dr. Chambers, onun aynı zamanda Dârülfünûn için de yönetmelikler tasarladığını, oluşturduğu yazılı yönetmeliğin (nizamname) Dârülmuallimîn'de yürürlüğe sokulduğunu, Cevdet Efendi'nin öğrencilerin sınavla alınması kuralını başlatarak, burslarını üç aylık tatil boyunca para kazanmak için okuldan ayrılmalarına gerek kalmayacak miktarlara yükselttiğini, bazı Rüşdiye öğretmenlerinin bu okulda eğitim gördüklerini beyan etmektedir.

Maarif Meclisi'nin gerçekleştirdiği en önemli projelerden birinin Encümen-i Dâniş (Bilim Akademisi) kurulması olduğunu, bu kurumun Académie Française modeline göre oluşturulmuş bir bilginler topluluğu olup, Cevdet Efendi'nin başlangıcından itibaren Encümen-i Dâniş'te belirgin bir rol oynadığını, Meclis-i Umûmî adına sultana sunulan proje ile ilgili protokolü (mazbata) yazdığını, 25 Receb 1267'de (26 Mayıs 1851) akademinin resmî olarak kurulmasını emreden iradenin yayımlandığını, ardından Cevdet'e protokolün içeriğini *Takvîm-i Vekāyi*'de (resmî gazete) yayımlanmak üzere açık biçimde anlatan bir rapor (beyanname) yazma emrinin verildiğini bildiren tarihçi Profesör, 19 Ramazan 1267'de (18 Temmuz 1851) Dârülmaârif'te Sultan Abdülmecid'in teşrifiyle Encümen-i Dâniş açıldığında Sadrıazam Reşid Paşa'nın etkili bir hıtabede bulunduğunu, Cevdet Efendi'nin yazdığı konuşmanın da akademinin ikinci başkanı Hayrullah Efendi tarafından okunduğunu, bunu Cevdet'in Bursa'dan döndükten sonra bitirdiği *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin sultana resmî olarak takdiminin izlediğini, Encümen-i Dâniş'in ilk eseri olarak sunulan bu eserin yayımlanması için Abdülmecid'in bir ferman çıkarılmasını emrettiğini ifade etmektedir.

Encümen-i Dâniş'in her ayın ilk Cumartesi günü Dârülmaârif'te toplanmaya başladığını, dil sorunu üzerine çalışmalar yaptığını, dilbilgisinin çok iyi öğrenilebilmesi için *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin dışında dille ilgili başka eserlere de ihtiyaç duyurulduğunun belirtildiğini; akademinin önemli projelerden biri olarak tarih alanında bazı eserlerin yazılmasının kararlaştırıldığını, akademinin çeşitli üyelerine, tarihin belli kronolojik dönemlerini yazma görevinin

verildiğini, Cevdet Efendi'nin de 1188-1241 (1774-1826) arasındaki dönemin yazılmasından sorumlu bulunduğunu söyleyen Birleşik Amerikalı tarihçi, Cevdet'in ortaya koyduğu eserin bu tarih projesinin tamamlanan ve yayımlanan tek bölümü olduğunu, Encümen-i Dâniş'in kaderinin Reşid Paşa'nın başlattığı diğer reform projelerinden farklı olmayıp, açılışındaki büyük gösterişin ardından, akademinin zamanın politik karışıklıklarının gölgesinde kaldığını, sonunda kurucularının büyük beklentilerini karşılayamadan tarihe karıştığını kaydetmektedir.

Fuad Efendi ile birlikte yazdıkları ve akademinin ilk ürünü olarak kabul edilen dilbilgisi kitabının, Cevdet'in Rüşdiye okullarında okutulmak üzere kaleme aldığı daha basit Osmanlıca Dilbilgisi kılavuzu için temel oluşturduğunu, bu kılavuzun *Medhal-i Kavâ'id* (Dilbilgisine Giriş) adıyla yayımlandığını, yıllar sonra 1875'de daha da basitleştirilmiş şekliyle *Kavâ'id-i Türkiyye* (Türkçe Dilbilgisi) adıyla basıldığını ve ilkokul ders kitabı olarak kullanıldığını söyleyen Prof. Dr. Chambers, daha *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin basımı onaylandığında sultanın şeyhülislâma Cevdet'in terfi ettirilmesini emretmesi üzerine Arif Hikmet Beyefendi'nin onu "Hareket-i Altmışlı" rütbesine yükselttiğini bildirmektedir.

Cevdet Efendi'nin 1270 sonunda (Eylül 1854 civarı) *Târîh-i Cevdet*'in ilk üç cildini sultana takdim ettikten sonra "Süleymaniye" unvanıyla ödüllendirildiğini ve böylece üst düzey hoca (kibâr-ı müderrisîn) konumuna eriştiğini nakleden tarihçi Profesör, iki yıl önce verilen başka bir özel görevin Cevdet Efendi'yi İstanbul'daki çeşitli işlerinden alıkoyduğunu, 1268'de (1852) Mısırlı devlet adamlarından oluşan bazı grupların Bâbıâlî'ye gelerek Vali Abbas Paşa'dan haksızlıklar konusunda şikâyette bulunmaları üzerine, Fuad Efendi'nin meseleyi çözmekle görevlendirildiğini, bu durumun Sadrıazam Reşid Paşa ile Mısır valisinin arasını açtığını, Mehmed Ali'nin varisleri, Abbas Paşa'nın kendilerini hakları olan mirastan mahrum bırakmaya çalıştığını düşündüklerinden bu hukukī meseleyi araştırmak için Cevdet'in de Fuad Efendi'ye eşlik etmek üzere Mısır'a gönderildiğini, miras sorununun dostça çözüldüğünü, Fuad Efendi'nin görevinde başarılı olduğunu ve Mısır'ın yıllık vergisini 6000 keseden 8000 keseye çıkardığını kaydetmektedir.

Cevdet Efendi'nin Cumadelahıre 1271'de (Şubat-Mart 1855) vaka'anüvis olarak atandığını, atandığı yeni görevin gerektirdiği şekilde günlük olayları not etmeye başladığını ve devlet sırlarına erişebildiğini, onun 1855 sonlarından 1865'in sonlarına kadar olan on yıllık sürede tarih yazımı, eğitim ve dil reformunun yanısıra hukuk reformu, vilayetlerin denetimi, asayişin sağlanması ve yeniden düzenlenmesi alanlarında isim yaptığını söyleyen Birleşik Amerikalı tarihçi, hukuk biliminin muameleler kısmına dair bir kitap yazmak üzere hukukçulardan oluşan bir komisyon teşkil edilip, kitabın adının *Metn-i Metin* olmasının kararlaştırıldığını, Cevdet Efendi'nin de komisyonda editör (muharrir) olarak görevlendirildiğini, onun hukuk bilimi alanında kitaplar okuyarak bilgisini arttırdığını, komisyonun *Kitâbü'l-Büyû'* adlı bir kitap yazdığını, ancak *Metn-i Metin* tamamlanmadan komisyonun dağıldığını anlatmaktadır.

Prof Dr. Chambers, Cevdet'in Metn-i Metin Komisyonu'nda görev yaparken 1 Cumadelahıre 1272'de (8 Şubat 1856) Galata mollası olarak atandığını, kural ve geleneklere göre aynı gün mahkemede kısa bir süre kalıp ertesi gün makamının işlerini devraldığını ve Yargıtay (Huzur Murafaası) olarak görev yapan divana ilk kez katıldığını, Cevdet'in böylece büyük mollaların prestijli sınıfına girerek yargıç olduğunu, ancak bunu yaparken İstanbul medrese sisteminde müderris olarak sahip olduğu ruusunu bırakmak zorunda kaldığını, artık kendisine mevleviyyet derecelerinde yükselerek kadıaskerlik, hatta şeyhülislâmlık yolunun açıldığını, on ay sonra da "Mekke-i mükerreme" rütbesine yükseltilmesiyle bu yönde bir adım daha attığını, böylelikle mevleviyyetin altıncı kademesinden dördüncü kademesine geçtiğini beyan etmektedir.

Daha sonra Cevdet'in Meclis-i Âlî-i Tanzîmât (Reform Yüksek Meclisi) üyesi yapıldığını, bu meclis Batılı örneklere dayanan yeni bir ceza kanunu ilan etmeyi düşürdüğünden onun kanun hazırlama komisyonunda görevlendirildiğini, çalışmalar ilerledikçe Cevdet'in hazırlanan taslakları bölüm bölüm düzelttiğini, ardından bu taslakları nazırlara okuduğunu, sonra da Cevdet'in bunların düzgün bir kopyasını hazırladığını, bu şekilde Cezâ Kānûnnâme-i Hümâyûnu (İmparatorluk Ceza Kanunu) tamamlanıp sultana takdim edildiğini ve 1858'de ilân edildiğini belirten tarihçi Profesör, Osmanlı toprak

kanununu düzenlemek amacıyla başka bir komisyon oluşturulduğunu, Cevdet'in bu komisyona başkan seçildiğini, sonuç olarak ortaya 1858 tarihli Arâzî Kānûnnâme-i Hümâyûnu (İmparatorluk Arazi Kanunu)'nun çıktığını, aynı komisyonun tapulara ilişkin ayrı bir dizi yönetmelik (Tapu Nizamnamesi) ve bunlarla ilgili geçici talimatları (Muvakkat Talimname) hazırladığını, Cevdet'in daha sonra bu kanunları ve Tanzimat Meclisi'nin hazırladığı diğer kanun ve yönetmelikleri bir araya getirerek onları "*Düstûr*" adıyla bir cilt halinde yayımladığını kaydetmektedir.

Cevdet'in 1272 yılında (1855-56) evlendiğini, 25 Şaban 1274 (10 Nisan 1858) tarihinde bir erkek çocuğu olup, ona dedesinin adı olan Ali ismini verdiğini, Fuad Paşa'nın buna "Sedat" takma adını eklediğini; onun birçok resmi işi yanısıra İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinin Sahib Efendi tarafından yapılmaya başlanan çevirisini tamamlamaya çalıştığını, projenin 1275 (1858-59) yılında bittiğini belirten Birleşik Amerikalı tarihçi, Bosna ve Bulgaristan'da meydana gelen kargaşaların Avrupalı güçlerin her zamanki suçlamalarını ve taleplerini beraberinde getirdiğinden, Rusya ve Fransa'nın Balkanlardaki durumun araştırılması için uluslararası bir komisyon oluşturulması için ısrarcı olduklarını, dış müdahalenin önüne geçmek için, Mayıs 1860'da Sadrıazam olan Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın Avrupa'daki vilâyetlerin teftişi için çıkacağı turda kendisine eşlik etmesi için bir komisyon görevlendirildiğini, komisyonda iki Rum, bir Ermeni, bir Bulgar ve içlerinde Ahmed Cevdet Efendi'nin de bulunduğu üç Müslümanın yer aldığını, teftiş turunda eşkıyalığın, memurlar arasındaki rüşvetçilik ve yolsuzluğun, iltizam sistemindeki bozuklukların önlenmesinin ve yerel meclislerle il meclislerinin yeniden oluşturulmasının sağlandığını, Bulgar kilisesindeki Yunan hakimiyetinin üzerinde düşünülmesinin kararlaştırıldığını, komisyonun görevinin yaklaşık dört ay sürdüğünü, Cevdet İstanbul'a döndüğünde 5 Receb 1277'de (17 Ocak 1861) Abdülmecid'in fermanı ile "İstanbul payesi"ne yükseltilmesinin onaylandığını ve kendisine ikinci dereceden Mecidiye Nişanı'nın verildiğini anlatmaktadır.

Âlî Paşa Sadrıazam olduğunda, Tanzimat Meclisi'nin kaldırılarak onun işlevlerinin yasama, yürütme ve yargı olarak üç farklı bölümde yeniden düzenlenen Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliyye'ye aktarıldığını, Tanzimat Mecli-

si'nde üye olan Cevdet'e Meclis-i Vâlâ'da da yer verildiğini aktaran Prof. Dr. Chambers, İşkodra'da ısyan çıktığında bölgede düzeni sağlamak, hem sivil hem askerî işleri denetlemek ve yeni görevliler İşkodra'ya ulaşıncaya kadar görev yapabilecek uygun kişileri seçmek için olağanüstü yetkilere sahip bir temsilci gönderilmesi kararlaştırıldığında, 21 Rebiulevvel 1278'de (26 Eylül 1861) bu görevin Ahmed Cevdet'e verildiğini, onun kısa zamanda görevini başarıyla tamamlayarak Kasım ayında İstanbul'a döndüğünü, bir sonraki yıl içinde Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen denetçilerin gönderdiği raporların elden geçirilmesi işini koordine etmek ve hızlandırmak üzere Bâbıâlî'de özel bir makam kurulduğunu ve Cevdet'in bu makamın başına getirilip, ona yardımcı olması için bir askeriye ve bir de maliye memuru görevlendirildiğini söylemektedir.

Fuad Paşa tekrar sadrıazamlığa getirildiğinde Cevdet Efendi'nin "Anadolu kadıaskeri" rütbesiyle ödüllendirildiğini ve kendisine birinci sınıf Mecidiye Nişanı verildiğini, ertesi gün 21 Haziran 1863'de müfettiş olarak Bosna'ya yollandığını bildiren tarihçi Profesör, Bosna-Hersek'te, ayrıca Arnavutluk'ta Müslüman nüfusa askerlik hizmetini mecburî hale getirme girişiminin silahlı ayaklanmalara sebep olduğunu, ısyanın bastırıldığını ancak Bâbıâlî'nin zorunlu askerliği bu bölgelere yayma plânlarından vazgeçmek zorunda kaldığını, Cevdet'in 1863 yazının büyük bir bölümünü Hersek Mostar'da, kışı ise Saraybosna'da geçirdiğini, her iki yerde de uzlaşmacı yollar izleyerek ayaklanmanın liderlerinin dostluğunu kazanmayı başardığını, Bosnalılar'ın askerlik hizmetine temel itirazlarından birinin ülkelerini terk etmek zorunda kalmaları olduğunu, eğer bu hizmeti Bosna sınırları içinde yapabilirlerse bunu kabul edeceklerini bildirmeleri üzerine, Cevdet'in 29 Şevval 1280'de (7 Nisan 1864) Boşnak liderleri hükumet konağına davet ederek onlara Müslümanların askerlik yapmakla yükümlü olduklarını hatırlattığını, ancak düzenli askere alma uygulamasının hemen yürürlüğe giremeyeceğini açıklayıp askere çağırma işinin yerel ve bölgesel meclislere ve bölgenin ileri gelenlerine bırakılacağını söylediğini, sonuçta Boşnaklar'ın zorunlu askerlik yapmayı kabul ettiklerini ve Boşnak ordularının üniformalarına yeşil bir şerit takmalarının karar verildiğini, Cevdet'in 1281 (1864) yılında Bosna'daki görevini tamamlayarak Cumadelahıre (Aralık) ayının başlarında İstanbul'a döndüğünü, kendisine ikinci derece Osmanî Nişanı'nın verildiğini kaydetmektedir.

Kozan vilayetinde bozulan huzuru sağlamak ve reformları uygulamak amacıyla Dördüncü Ordu Komutanı Derviş Paşa'nın komutasında "Fırka-i Islâhiye" denilen bir askerî birim oluşturulduğunu, Cevdet Efendi'nin de Derviş Paşa'ya eşlik etmesinin kararlaştırıldığını, Derviş Paşa'ya askeri alanda, Cevdet'e sivil yönetimle ilgili meselelerde olağanüstü yetkiler verildiğini ve birlikte 1282 başlarında (Mayıs 1865) İskenderun'a vardıklarını anlatan Birleşik Amerikalı tarihçi, her ikisinin birlikte etkili bir ekip kurduklarını, altı ay kaldıktan sonra hala yapılacak çok iş olmasına rağmen ailelerini görmek için Ekim ayında görevlerini astlarına bırakarak kışı geçirmek için İstanbul'a döndüklerini, Padişah Abdülaziz'in onlara çok iyi davrandığını, Cevdet'in Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyeliği'nin Meclis-i Âlî-i Hazâin'e (Hazine Yüksek Meclisi) aktarıldığını, ancak nazırların Cevdet'in Kozan'daki görevinin tamamlanmadan dönülemeyecek kadar önemli bir görev olduğuna karar verdiklerini ve kendisine düşman çevrelerin de onun görevini bitirmeden İstanbul'a dönmesini istismar ettiklerini, Sultan Abdülaziz'in Cevdet'in bürokrasiye geçirilmesi gerektiğine ikna olduğunu ve 25 Şaban 1282'de (13 Ocak 1866) Cevdet'in "kadıasker" rütbesinden "vezir" rütbesine geçirilmesi için irade yayımlandığını ve onun "paşa" olduğunu nakletmektedir.

Prof. Dr. Chambers, Halep ve Adana vilayetleri ile Kozan ve Maraş sancaklarının, başkenti Halep olan büyük bir vilâyet oluşturacak şekilde birleştirilip Ahmed Cevdet Paşa'nın buraya vali olarak atandığını, 1282 yılının sonuna doğru (Mart 1866) vak'anüvislik görevini bırakarak Haleb'e doğru yola çıktığını bildirmektedir.

Cevdet Paşa'nın bir bilim adamı olarak kendi çabasıyla İstanbul'un geleneksel eğitim olanaklarından azamî ölçüde yararlandığını, Tanzimat Devri akımlarına verdiği tepki ile medreselerin ve tekkelerin sınırlı görüşlerinin ötesine geçerek Batıdan gelen yeni entellektüel akımların bir öğrencisi olup, kendisinin öğretmenlerinin Reşid Paşa ve onunla bağı olan kişiler olduğunu, ancak bu yeni eğitim tecrübesinin onun geleneksel, İslâmî yetişme tarzını ve eğitimini asla silemediğini ve onun yerini alamadığını söyleyen tarihçi Profesör, onun muhafazakârlığının gerçeğe gözlerini kapatmasına neden olmadığını, kendi zamanındaki geleneksel eğitimin düştüğü kötü durumu en çok eleştirenlerden biri ve eğitim reformlarının en aktif ve etkili mimarla-

rından biri olduğunu, Osmanlı hukuk ve yargı sistemini zamana uydurmak gerektiğini kabul etmekle beraber, yabancı bir yasanın aynen alınması yerine, mümkün olan her noktada yerli İslâmî bir yasanın adapte edilmesini savunduğunu, askerî ve idarî reformların zorunlu olduğuna inandığını, hayatının son otuz yılında, unvanı ve rütbesi ne olursa olsun, iki okulda (medrese ve Reşid Paşa'nın çevresi) eğitim görerek buralardan aldığı dersleri asla unutmadığını, 1866 itibariyle paşanın karakterinin şekillendiğini, etkinlik alanlarını keşfederek, kariyerinin yönünün belirlendiğini, sonraki yıllarının kesintisiz çalışmayla ve yaratıcılığa dayanan faaliyetlerle geçerek kendisinin XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli kişileri arasında yer aldığını ifade etmektedir.

II

Ahmed Cevdet Paşa hakkında yapılan araştırmalarından ikincisi Prof. Dr. Ümit Meriç Yazan'ın, *Cevdet Paşa'nın Toplum Ve Devlet Görüşü* adlı doktora tezidir[1326]. Sosyolog Profesör, eserinin girişine "İslamda Tarih" başlığı ile başlamakta ve ortaçağ İslâm ülkelerinde tarihin sadece eğitimde değil, siyasî hayatta ve dinî düşüncede de önemli bir yer tuttuğunu belirterek, tarihi biyografi ile yakın münasebeti bakımından kendini somut olarak ifade eden, gündelik hayatın bütün sahalarına eğilen, insanı ve onun eğilimlerini incelemek imkânını veren biricik alan olarak tanımlamaktadır. İslâm tarihçilerinin eserlerinde topladıkları bilgilerin çok zengin olduklarını, bıraktıkları eserlerin bugünkü ilmî anlayışa göre metodik bir tarih kitabı sayılamayacaklarını, çünki eserlerini hazırlarken eleştiriye yer vermemiş bulunduklarını, bulduklarını ve işittiklerini toplayarak hiç bir surette değiştirmeden olduğu gibi eserlerine aktardıklarını, bu bakımdan İslâm müverrihlerine münekkid değil, rivayetlerin, vakıaların sadık nâkilleri olarak bakmak gerektiğini ifade etmektedir. Prof. Dr. Yazan, girişte ikinci olarak "Avrupa'da Tarih"e yer vermiştir. Burada tarihin XVIII. asra kadar bir olaylar cetveli ve güzel söz söyleme sanatı olduğunu, XVII. asırda tek tutarlı sentezin Bossuet imzasını taşıdığını, *Dünya Tarihi Üzerinde Deneme*'nin amacının tarihin Tanrı tarafından yönetildiğinin ispatı olduğunu; tarihin bir ilim olabileceğinin ilk

[1326] Ümit Meriç Yazan, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1992.

defa XVIII. asırda düşünüldüğünü, *Kanunların Ruhu* yazarı olan Montesquieu'nun kitabını yazarken ilmî bir eser yaratmak arzusunda olup, Bossuet gibi son sebepleri araştırmadığını, tarihin görevinin olayları bir araya getirip sınıflamak, aralarındaki münasebeti ve zinciri ortaya çıkarmak gayesiyle hareket ettiğini söylemektedir. Voltaire'de aynı mükemmeliyete rastlanmadığını, ancak tenkid zekâsının daha güçlü olup, tarihe bir filozof olarak eğildiğini, *Töreler Üzerine Deneme*'de bilhassa kurumları, âdetleri, medeniyetleri incelediğini ve tarihteki evrimi sezdiğini belirtmektedir. XVIII. asır filozoflarının ortak yönlerinin metafiziğe düşman olmaları olup, hepsinin de vardıkları genel sonuçları olaylardan çıkardıklarını sandıklarını, çağlar üzerinde etkili olabileceklerine inandıklarını; Alman tarihçilerinin 1815'e kadar siyasî bir amaçları olmadığını, çünkü Almanlar henüz bir millet olmadıklarından, tarih felsefelerinin Herder hariç, metafizik mahiyet taşıdığını bildirmektedir. Kant'ın *Bir Dünya Tarihi Fikri*'nde tarihi bir öncelik olarak belirlemek iddiasında olup, Fichte ve Hegel'in de onunla aynı düşünceyi paylaştıklarını beyan etmektedir. XIX. asrın ikinci yarısında bir bilgi zenginleşmesi ile karşı karşıya kalındığını, bu furya sayesinde tarih hakkındaki bilgilerin genişlediğini ve tarihin ilmîleştiğini; Augustin Thierry'nin XVIII. asrı "Felsefe asrı" olarak görüp, XIX. asrın "Tarih asrı" olduğu fikrini taşıdığını aktarmaktadır. Sosyolog öğretim üyesi, girişinin üçüncü ünitesine "İbn Haldun ve Cevdet Paşa" başlığını verip, İslâm düşünce tarihinde yaptıkları ve düşündükleri ile birbirine çok benzeyen iki insanın Tunuslu İbn Haldun (1332-1406) ile XIX. asırda yaşayan Cevdet Paşa (1822-1895) olup, her ikisinin de devlet adamı ve tarihçi olduğunu belirtmektedir. İbn Haldun'un bir buhran çağında yaşayıp pek çok devletin kurulup yıkılmasına tanık olduğunu, bir devlet adamı olarak huzursuzluğun sebeplerini arayarak onu sona erdirmek istediğini, yani çağını anlamak için tarihe eğildiğini, ona göre tarihin görevinin geçmişi aydınlatmak ve incelemek olduğunu anlatmaktadır. Tarihin sınırlarını daraltan hurafeleri ve efsaneleri atarak ona gerçek bir ilim hüviyeti kazandıran bu büyük tarihçinin temel fikirleri Osmanlı yazarları tarafından da bilinmekte olup, onun *Mukaddime*'si Osmanlı ırfanı için yol gösterici olmuş, Osmanlı tarihçileri içinde İbn Haldun'u en iyi anlayan ve ona en yakın olanı Cevdet Paşa olmuştur. Kendisi de Osmanlı Devleti'nin buhranlı bir döneminde yaşamış bir devlet adamı olup, o da çağını anlamak için ve Devlet-i Aliyye'yi

çöküşten kurtarmak için kafa yormuş, devletin hastalığının teşhisini koyup tedavisi için çalışmıştır. Dr. Yazan, Cevdet Paşa'nın, İbn Haldun hakkındaki hükmünü, *"Mukaddime Tercümesi*'nin[1327] başlarında: "*İbn Haldun her işittiğini kağıda döken ve tarih kitaplarını bir takım hurafelerle dolduran tarihçileri eleştirir ve rivayetlerin doğrusunu yanlışından ayırmakta tek ölçü tanır: Naklolunan bir maddenin niçin ve nasıl ortaya çıktığını araştırıp sonuca varır*" şeklinde ifade ettiğini; anlatılan herhangi bir olay veya tasvir edilen kurumun soyut olarak değil, belli bir devir içinde ele alınması gerektiğini belirttiğini nakletmektedir. Müellif, yine Cevdet Paşa'nın insanların bir araya gelmesi dolayısıyla ortaya çıkan durum anlaşılmadan aydınlığa varmanın imkânsız olduğunu, İbn Haldun'un bu inceliği anlayarak medeniyete arız olan ahvali altı bölüme indirerek bağımsız bir ilim kurduğunu, kendi icadı olan bu müstakil fennin, tarih için bir ölçü olduğunu kaydettiğini söylemektedir.

Sosyolog Profesör, Cevdet Paşa'nın da tarihi şimdiki durumu aydınlatan geçmiş olarak gördüğünü, onun sadece tarihi olaylarla ilgilenmeyip sosyal hayatın sebeplerini de araştırdığını, zikrettiği vakaların sebeplerini daha önceki vakalara bağladığını ve bir neticeye vardığını; o devirdeki sosyal hayatı canlandırmak hususunda paşanın çağdaş Garp tarihçileri ile aynı seviyede olduğunu, buna karşılık onun eski tarihçilere ve çağdaşlarına üstünlüğünün kesin olup, bunu tarih sahasında devrine kadar rastlanmayan bir tarih anlayışına sahip olması ile izah etmenin doğru olacağını belirtmektedir. Girişin dördüncü pasajına "Cevdet Paşa'nın Kaynakları" adını veren Prof. Dr. Yazan, bunları mahiyetleri itibariyle: 1. Hazîne-i Evrâk kayıtları: Çeşitli resmî vesikalar, siyasî müzakere ve toplantıların zabıtları; 2. Osmanlı vak'anüvis ve tarihçilerinin eserleri ve notları, sefaretnameler, layihalar, hatıralar, mecmualar; 3. Çeşitli Arap tarihçilerinin eserleri ve özellikle Farsça yazılmış tarihler; 4. Kırım, Kafkasya, Arabistan gibi Devlet-i Aliyye'ye tabi, fakat merkezden uzaktaki yerler hakkında yazılmış tarihler; 5. Avrupa tarihleri -ki bunlar da tarih, inceleme, layiha, hatıra, muhabere, journal tercümeleridir- olmak üzere beş kısma ayrılabileceğini kaydetmektedir. Sosyolog öğretim üyesi, girişte

[1327] Cevdet Paşa, Piri-zade Mehmed Sahib'in bitiremediği *Mukaddime-i İbn Haldûn*'un 6. faslını tercüme ederek bunu Piri-zade'ninkiyle beraber ve üçüncü cilt olarak yayımlamıştır (İstanbul 1277).

beşinci olarak "Cevdet Paşa'nın Tarih Anlayışı"ndan bahsetmektedir. Paşanın bin tarihine kadar "şehnameci", daha sonra "vak'anüvis" adı verilen bilgi sahibi kişilerin olayları kaydetmekle görevlendirildiklerini, bu sayede bu asra kadar Devlet-i Aliyye'de meydana gelen gündelik olayları kaydettiklerini, vak'anüvislik memuriyetinin tecrübeli ve sır saklamasını bilen kişilere verildiğini, bunun için devlet adamlarının vak'anüvislerden hiçbir şey saklamadıklarını, onların da olayları olduğu gibi yazageldiklerini, ne var ki sonraları bu noktaya eskisi gibi önem verilmediğinden, vak'anüvislerin ne bulurlar ve ne işitirlerse toplayıp yazmaya başladıklarını ifade ettiğini; kendisinden önceki vak'anüvislerin yazdıkları asrın olaylarını muhakeme ederken o asra göre kullanılan lisan her ne ise görüşlerini ona uydurarak kaleme aldıklarını, bu yüzden çok defa bir yerde beyan ettikleri görüşün, diğer bir yerde yazdıklarına ters düştüğünü, olayların aslını anlamak şöyle dursun, vak'anüvislerin gerçekte kişisel kanaatlerinin ne olduğunun dahi bilenemediğini, dolayısıyla olayların muhakemesinde onların hükmüne itimad etmeyip, olayların akışını dikkate almanın gerekeceğini belirttiğini nakletmektedir. Yine Cevdet Paşa'nın sözlerin ötesindeki hakikate ulaşmak için olaylar zincirine dikkat etmenin, objektif olmanın, her tanıklığı tartıp, her hükmü değerlendirmenin, sonunda olayların kendisine başvurup, söylenilenden çok, olana bakmanın gerekeceğini ifade ettiğini bildiren Dr. Yazan, Cevdet Paşa'nın kendinden öncekilere yönelttiği tenkidin yalnız muhteva bakımından değil şekil bakımından da olduğunu, vak'anüvislerin kaleme aldıkları tarihi gerçek bir tarih şekline koymanın hayli değişikliği gerektirdiğini, kendisi kaynakların sıkı bir tetkikine dayanan bir eser yazmak istediğinden onun tarihten beklediğinin önceki vak'anüvislerin tarihlerinden çok farklı olduğunu, tarihçinin görüşünün ibret alınacak olayların gerçek sebeplerini incelemek ve onları herkesin anlayabileceği bir dille ifade etmesi gerektiği fikrinde olduğunu kaydetmektedir. Cevdet Paşa'nın gayesinin gündelik olayları rastgele sıralamak değil, tarihin faydasını ortaya çıkarmak, tarihten muradın olayların doğruluk ve yanlışlığını ve gerçek sebepleri öğrenmek ve bunlardan ders almak olduğunu anlatan müellif, Cevdet Paşa'nın tarihin pratik bir gayesinin bulunduğuna, vakaların olduğu gibi muhakeme ve ifade edilmesi icap ettiğine, tarihin akışının tanrının iradesine bağlı olduğuna, tarihî olayların belli bir düzen ve sıralanış, yani determinizm içerisinde geliştiğine, bütün olayları

doğal sebeplere dayandırmak gerektiğine, bu sebepleri ortaya çıkarmanın da tarih fenninin vazifesi olduğuna, gerekli sebepler gösterilmeden sadece olayların hikâyesinden hakikatin anlaşılamayacağına inandığını bildirmektedir. Sosyolog Profesör, Cevdet Paşa'da somut tarih ile tarih felsefesinin içiçe geçmiş bulunduğunu, paşanın tarihçinin görevinin olayları sebep ve sonuçlarına bağlayarak, belli bir tarih çerçevesi içine yerleştirerek açıklamak olduğunu söylediğini aktarmaktadır.

Prof. Dr. Yazan, Cevdet Paşa'nın tarihin halka, geçmiş olayları ve eserleri; devlet adamlarına da, bilinmesi lazım gelen sırları öğrettiğini, bundan dolayı herkes için faydalı bir ilim dalı olduğunu bildirdiğini, devletlerin nizamlarını korumalarının tarih ilmi sayesinde mümkün olduğunu zikrettiğini, devletin yaşayabilmesi için bu ilmin ne kadar vazgeçilmez olduğunu gösterdiğini, devlet adamlarının ortaya çıkan değişiklikleri görmek ve devletin ihtiyaçlarını gözetmek ve zamanın şartlarını inceleyerek ve düşünerek idareyi ona uydurmak zorunda olduklarını, bu amaca erişmek için devletin eski kanunlarını, geçmişteki davranışlarını, bir yandan da meydana gelen değişiklikleri bilmeleri gerektiğini belirttiğini nakletmektedir. Sosyolog öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın da eserinde bu esaslara riayet ettiğini, sosyal olayların sebeplerini ortaya çıkararak, bu günü geçmiş ile aydınlatmaya çalıştığını beyan etmektedir.

Dr. Yazan, birinci bölümün ilk kısmına "Bir Toplum Sınıflaması Denemesi" ile başlayarak Ahmed Cevdet Paşa'nın insanların bir arada yaşamak için yaratıldıklarını, birbirlerine yardım etmeye muhtac olduklarını, bir cemiyet teşkil etmek zorunda olduklarını, toplumların oldukları gibi kalmayıp ilerleyip yükseldiklerini ifade ettiğini; bir sosyal kanun olan evrim kanunu hakkında da insan toplumunun birinci mertebesinin çadırda oturan kabileler; ikinci mertebesinin köylerde oturanlar ve şehir ahalisi; üçüncüsünün medeniyet, yani devlet ve saltanat mertebesi olmak üzere üç farklı mertebeye ayrıldıklarını kaydettiğini belirtmektedir. Birinci bölümün ikinci kısmında müellif, "Toplum Sözleşmesi" başlığı altında Cevdet Paşa'nın toplum hayatının ulaştığı en yüksek mertebenin devlet olduğunu, insan toplumlarının devlet sayesinde birbirlerinin gadrine uğramaktan, düşman ve yabancı endişesinden kurtulduklarını, beşerî ihtiyaçlarını giderdiklerini, gelişmelerini tamamladıklarını aktararak; onun devletin kaynağını bir tür toplum sözleş-

mesi ile açıkladığını, böyle bir sözleşmenin başlıca gerekçesinin iç güdülerimiz olduğunu, içgüdülerimizin hem koruyucu, hem de düşman olduklarını, koruyucu olduklarını çünkü hayata onun sayesinde uyum sağladığımızı, düşman olduklarını, zira çıkarlarımız çatışınca herkesin herkesle mücadelesinin başladığını, bu bakımdan içgüdüleri düzene sokacak ve insanları hakkına razı edecek üstün bir güce ihtiyaç olduğunu, yani fertlerin kendi kişisel ve genel haklarını bir devlete devretmek zorunda olduklarını ifade ettiğini; paşanın bu fikirlerinin sosyolojik bir varsayım olup, herhangibir siyasî rejimin müdafaası olmadığını aktarmaktadır. Üçüncü kısımda Sosyolog Profesör, "İş Bölümü" başlığı altında devlet kuran her toplumun medenîleştiğini, iş bölümü yaparak sanatları, zenaatleri, ilimleri meydana getirdiklerini, Cevdet Paşa'nın medeniyet ile iş bölümü arasında çok yakın bir ilişki kurup, devlet mertebesindeki toplumlarda insanların iş bölümü ile asayiş, refah ve servete ulaştıkları fikrini taşıdığını söylemektedir. Dördüncü kısımda "Medeniyetin İki Manası" başlığı altında Prof. Dr. Yazan, toplumların çadır hayatından medeniyetin zirvesine yükseldiklerini, Cevdet Paşa'nın medeniyeti ulaşılması gereken bir ideal değil, bir toplumsal olgu olarak algıladığını, onu toplumların zaman içindeki gelişmelerinde ulaştıkları sosyal bir merhale ve belli iklimlerde ortaya çıkan ve tarihe damgasını vuran bir fenomen olarak gördüğünü bildirmektedir. Beşinci kısım, "Kaypak Bir Kavram: Asabiyet" başlığını taşımaktadır. Sosyolog öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın İbn Haldun'un asabiyet teorisini Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükselişine uyguladığını, asabiyetin kabilelerin bireylerini birbirlerine perçinleyen biyolojik bir bağ olup, zamanla manevîleşip vicdanları kaynaştıran bir kuvvet -yani iman- olduğunu, imanla ırkî mirasın birleşmesinden milliyet hissinin doğduğunu söylediğini; paşanın devletin kuruluşunda da başlıca etkenin asabiyet olduğuna, ancak devlet kurulduktan bir müddet sonra kan bağının gücünü kaybettiğine, iktidarı kökleştirmek ve genişletmek için aynı asabiyeti paylaşanlar arasında çatışmanın başladığına, yerini sağlamlaştıran bir hanedanın kendini iktidara yükseltenlere artık dayanmadığına, ayrıcalıklarını korumak için yabancı güçlere başvurduğuna ve İslâmî bir devlet olan Osmanlılar'da iki asabiyetin, yani kavmî asabiyet ile dinî asabiyetin kaynaşması ile sosyal ve ruhî birlikteliğin sağlanmış olduğuna işaret ettiğini kaydetmektedir. Dr. Yazan, Cevdet Paşa'nın Osmanlıların millî ruh ile yükseldikleri, fakat hiçbir yükselişinin ebedî olmadığı, zamanla

yorgunluğun gelmesinin doğal olduğu, Devlet-i Aliyye'nin az vakit zarfında pek çok fetihler yaparak kuvvetlendikleri, hılafet ve saltanatın bir araya geldiği, bütün İslâm dünyasını tek merkezde toplayan bir dinî birliği kurma gayesinin devletin ana politikası olduğu, ancak İslâm kavimlerini bir araya toplayarak İslâmın güç ve kuvvetini arttırmak, sonra batıya ve kuzeye yönelmek gerekirken bu inceliğe dikkat edilmeyip devletin lüzumundan fazla genişlediği, başlangıçta kavmî, sonradan dinî asabiyete sahip aslî unsurların bu yeni toprakları muhafazaya tahammülü olmadığından alınan toprakların hepsinin elden gittiği fikrini taşıdığını nakletmektedir. Ayrıca paşanın kanın değil, inanç birliğinin bir toplumu tek vücud haline getiren kuvvet olduğu düşüncesinde olduğunu da aktarmaktadır. Birinci bölümün altıncı kısmı "Tavırlar Teorisi" ne ayrılmıştır. Müellif, Cevdet Paşa'nın tarihin ezelî bir akış olduğu, toplumların doğup, büyüyüp, geliştikleri, sonra da duraklayıp, öldükleri, devletlerin bir devirden diğer devre geçtikleri, her devrin kendine göre kanunları, kendine göre gerçekleri oldukları, her devrin mizacına göre çare aramak lazım geldiği, devletlerde ortaya çıkan değişikliklere kurumların da kendilerini uydurması gerektiği, ancak böyle yapılırsa devletlerin tarihinin değişebileceği ve korkulu sonucun gecikebileceği inancında olduğunu ifade etmektedir. Birinci bölümün son kısmı "Tarihde Devlet Adamının Rolü" başlığını taşımakta olup, Sosyolog Profesör, Cevdet Paşa'nın devletin iyi idare edilmesi, ilerlemesi, milletin saadet içinde yaşaması için maharet ve vukuf sahibi devlet adamlarına ihtiyacı olduğuna inandığını, bu bakımdan tarihin akışında ferdî liyakate büyük değer verdiğini, çünki devletlerin tarihini olgun ve tecrübeli devlet adamlarının değiştirilebileceğini, bir devlette gerileme ve hastalık emareleri ortaya çıkmışsa, devlet adamlarının değişiklikleri görüp anlamak ve devletin o anki ihtiyaçlarını düşünerek idareyi ona uydurmak zorunda oldukları fikrinde olduğunu belirtmektedir. Yeni şartlar karşısında eskiyi büsbütün inkâr yoluna sapmak ne kadar yanlışsa, değişmemeye çalışmanın o derece zararlı ve tehlikeli olduğunu, geçmişi yıkmadan geleceği hazırlamak gerektiğini kaydeden Prof. Dr. Yazan, Cevdet Paşa'nın bir devlet adamının hastalığı teşhis edip, tedaviye başlamasının esas görevi olduğu düşüncesine sahip olduğunu da nakletmektedir.

Sosyolog öğretim üyesi, ikinci bölümü "İki Medeniyetin Karşılaştırılması"na tahsis etmiştir. XIX. asrın Osmanlı Devleti için buhran-

lı bir çağ olduğunu, devletin temellerini yapan ana kurumların yozlaşıp değiştiğini, aynı çağın Avrupa medeniyetinin zirveye eriştiği çağ olup, emperyalizmin maddî çıkarlarının olduğu her yere gittiğini, Cevdet Paşa'nın devlet adamı şuuru sayesinde Batı medeniyetine karşı aşırı bir hayranlık duymayıp, ona göre bu medeniyetin tarih boyunca ortaya çıkan medeniyetlerden birisi olduğu, Avrupa'nın eski medeniyetlerin mirasına konduğu için bugünkü seviyesine ulaştığı fikrinde olduğunu bildirmektedir. Dr. Yazan, paşanın objektif bir bilim adamı olarak medeniyetler tarihine yer verirken medeniyetin hiçbir ülkenin tekelinde olmadığını belirttiğini, ona göre medeniyetin tarih sahnesine çıktığı yer Asya olup, önce burada gelişip sonra dünyanın öbür taraflarına yayıldığını, Avrupalılar'ın Asya'yı tanımasında İslâmın rolünün büyük olduğunu, onun Avrupa'nın Devlet-i Aliyye'den daha ileride olduğunu kabul etmekle beraber, onların bu üstünlüğünün ne kadar devam edeceğinin belli olmadığı düşüncesine sahip olduğunu aktarmaktadır. Her medeniyetin belli bir iklimde doğup, kendisini diğer medeniyetlerden ayıran özelliklere sahip bulunduğunu, bir medeniyetin sosyal, siyasî, iktisadî yapısı ile başka bir medeniyetininki arasında fark olup, bir medeniyetin başka medeniyete dönüşmesine imkân olmadığını belirten müellif, paşaya göre Doğunun -İslâmiyet daha doğrusu Devlet-i Aliyye- ayırıcı vasfının vahdet (birlik) olup hılafet ile saltanatın tek şahısta toplandığını, İslâmda milletlerin bir iman birliği etrafında birleştiklerini, kavmiyyet değil ümmetin olduğunu, Avrupa'nın menfaat ve mezhep çatışmaları dolayısıyle bu İslam birliğinin karşısına bir bütün olarak çıkamadıkları fikrinde olduğunu kaydetmektedir. İslâmda sosyal sınıfların olmamasına rağmen, Hıristiyan Avrupa'nın kaderini sosyal sınıfların belirlediğini, İslâmın insan haysiyetine hürmetkâr olup, insanı alınıp satılan bir köle menzilesine indirmediğini, yani İslâmda feodalitenin olmadığını söyleyen Sosyolog Profesör, Batı için vatanın maddî bir realite olup, İslâmın bu realiteyi manevîleştirdiğini, sonuç olarak bir İslâm devleti olan Osmanlı Devleti'nin Avrupa medeniyetinden çok büyük farklarla ayrıldığını bildirmektedir. Prof. Dr. Yazan, İkinci bölümün ilk kısmına "Asya'dan Avrupa'ya" başlığı ile başlayarak önce medeniyetin şartlarını izah etmektedir. Paşanın Asya'nın insanlığın menşeyi olduğu gibi, medeniyetin de başlangıcı olduğu fikrini taşıdığını, İsa'dan asırlarca önce Asya'nın her yerinde ve Mısır'da nice büyük devlet ve medenî ümmet mevcut iken Avrupa'nın her türlü

medeniyyetten mahrum olduklarını, zamanla Asya'dan Avrupa'ya kavimler göçünün olduğunu ve Avrupa'da da medeniyetin geliştiğini belirttiğini söylemektedir. Sosyolog öğretim üyesi, ikinci unsur olarak da "Kıtalar Arasında Devredilen Bilgi Mirası"ndan bahsetmektedir. Cevdet Paşa'nın medeniyet tarihini anlatırken sadece medeniyetin değil, Hikmet ilminin, fennin ve maarifin de tarihini aktardığını; Hikmet ilmine rağbet edenlerin en eskilerinin Babil ve Mısır olduğunu, Yunanistan'a bu ilmin Mısır'dan geçtiğini, ancak Yunanlılar'ın Ulûm-i hikemiyyeyi yaygın hale getirdiklerini, devletleri çöktüğü halde ilimlerinin son bulmayıp bugüne kadar geldiğini, Yunanistan çeşitli sebeplerle viran olduğundan Hikmet ilminin İskenderiye'ye taşındığını, sonra yine Babil'e döndüğünü, Babil'in yerinde Bağdad'ı bulup sonra İslâm elbisesi giydiğini ifade ettiğini aktarmaktadır. Paşanın İslâmın Fars ve Hind medeniyetlerinin mirasına konduğu görüşünde olduğunu, Bağdad ve havalisinin M. IX.-X. asırlarda Hikmet ilmi ile dolu olup pek çok hakîmin bulunduğunu, ancak ilim ve maarifin uzun asırlar Irak, Acem ve Maveraünnehir'de yaşadıktan sonra, buralarda da söndüğünü kaydetmiş olduğunu bildirmektedir. İslâm dünyasında ilim ve maarifi Osmanlıların temsil ettiklerini, İstanbul'un Şark ve Garptan gelen ilim ve marifet sahibi insanlarla dolduğunu anlatan Dr. Yazan, Cevdet Paşa'nın Avrupa'yı medenîleştirenin Asya olduğunu, Avrupalıların önce Arap ve Rum'un medeniyetini görerek taklid edip sonra mükemmelleştiklerine işaret ettiğini, ancak Avrupalıların sadece Hikmet ilmi ile meşgul olmayıp, Matematik ve Tabiî ilimlerde de yüksek derecelere ulaştıklarını, Tıp, Kimya, Botanik, Hesap, Geometri, Mantık, Astronomi gibi ilimlerin Avrupa'nın her tarafında yayıldığını, her yerde okullar açılarak ilim ve sanayiin geliştiğini ve ilimler arasında uzmanlaşmaya gidildiğini nakletmektedir. İkinci bölümün ikinci başlığı "Avrupa Devletleriyle Osmanlı Devletinin Karşılaştırılması"dır. Müellif, Cevdet Paşa'nın Devlet-i Aliyye ile Avrupa devletlerini devamlı olarak mukayese ettiğini, İslâm dünyası ile Hıristiyan aleminin kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığı, Doğu ile Batı medeniyetlerinin birbirinin zıddı olduğu fikrinde olup, bu iki ayrı medeniyeti meydana getiren sebepleri büyük bir dikkatle tesbite çalıştığını ve bunları: a. Ruhanî ile Cismanî; b. Toplumdaki Sınıflar; c. Gayret-i Diniye mi, Gayret-i Vataniyye mi? d. Komünizm, Sosyalizm ve Nihilizm Mezhebleri; e. Devrimlerin Vatanı: Avrupa; f. Kavmiyet Maddesi; g. Anayasa Mese-

lesi olarak yedi madde halinde incelediğini ifade etmektedir. Sosyolog Profesör, a. "Ruhanî ile Cismanî" başlığı ile Cevdet Paşa'nın hükûmet-i İslâmiye'nin üstünlüğünü doğuran etkenlerden birincisinin hılafet ile saltanatın birleştirilmesi olduğunu, İslâm tarihinin bütün devrelerinde böyle bir birlik görülmemekle beraber şer'-i şerîfe bağlı olan Devlet-i Aliyye'de cismanî ve ruhanî kuvvetin bir olduğunu, bu kuvveti halîfe-sultanın temsil ettiğini, Avrupa'ya gelince Hıristiyan devletlerinde hükumetin ikiye ayrıldığını, bunların: 1. Hükûmet-i ruhaniye, yani diniye; 2. Hükûmet-i cismaniye, yani maddiye olduğunu, Hükûmet-i maddiye de üç kısım olup, bunların: a. Hükûmet-i mutlaka; b. Hükûmet-i meşrute; c. Hükûmet-i cumhuriye olduklarını zikrettiğini aktarmaktadır. Prof. Dr. Yazan, b. "Toplumdaki Sınıflar" başlığı ile Cevdet Paşa'nın iki medeniyet dünyası arasında gördüğü en mühim farklardan birinin sınıflar meselesi olduğunu, İslâmiyette sınıfların olmadığını, halbuki Avrupa toplumlarında sınıfların bulunduğunu, eski Roma'da insanın eşya gibi alınıp satıldığını, Franklar devrinde ise toprakla beraber satıldığını, feodalite asrında Avrupa ahalisinin: Asilzâdegan, Papaz takımı, Köleler olmak üzere üç sınıfa ayrıldığını, Haçlı seferleri sonunda feodalitenin yıkılmasında İslâmın büyük rolü olduğunu, feodaliteden sonra da devletin: a. Saray; b. İleri gelenler; c. Halk olarak üç sınıfa ayrılıp, sınıflar arasındaki ilişkinin Avrupa'nın sosyal gelişmesini tayin ettiğini kaydettiğini ifade etmektedir. Sosyolog öğretim üyesi, c. "Gayret-i Diniyye mi, Gayret-i Vataniyye mi?" başlığı altında Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki bir büyük farktan bahsederek Avrupa'nın dinin yerine vatanı geçirerek inanç birliğini maddîleştirdiğini, Avrupa'da gayret-i diniyyenin yerine gayret-i vataniyyenin geçtiğini naklet-mektedir. Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin dünyada İslâm dininin hamisi olan tek devlet olduğunu, bütün Müslümanların bir millet sayılması gerektiğini, İslâm birliğinin Osmanlı Devleti için çok önceden gerçekleştirilmesi gerektiğini, bu birliğin İslâm dünyasını aynı merkezde toplayan ve parçalanmasını önleyen bir birlik olup, Devlet-i Aliyye'nin kurtuluşunun ancak bu yolla olabileceği fikrinde olduğunu aktarmaktadır. Prof. Dr. Yazan, d. "Komünizm, Sosyalizm ve Nihilizm Mezhebleri" başlıklı kısımda Cevdet Paşa'nın bu mezheplerin menşeinin Asya olduğunu, her üç mezhebin de mallarda tasarruf hakkını ve kadınlarda izdivaç usulünü ortadan kaldırdığını, bu sapık mezheplerin Devlet-i Aliyye'de dinî inançlar sağlam ve mütedeyyin

kimseler çok olduğundan gelişme imkânını bulamadığını, Avrupa'da yerleşme ve gelişmesini ise Avrupa toplumlarının sınıfsal yapısıyla açıkladığını nakletmektedir. Müellif, e. "Devrimlerin Vatanı: Avrupa" başlığıyla da paşanın Devlet-i Aliyye'nin tam tersine Avrupa'da haram şeyleri mübah sayan bir zümrenin çok yaygın olduğunu, zenginlerin büyük servet içinde yüzerlerken yoksulların sefalet içinde olduklarını, yani iki tabaka arasında derin bir uçurum bulunduğundan Avrupa'yı büyük bir umumî ihtilâlin beklediğini, fakat Devlet-i Aliyye'nin bunun dışında olup, namuslu insanların sığınacağı tek yer olduğu fikrini taşıdığını kaydetmektedir. Sosyolog Profesör, f. "Kavmiyet Maddesi" başlığı ile Cevdet Paşa'nın milliyet karşılığı olarak "kavmiyet" kelimesini kullandığını ve bunun Fransız İhtilâli'nden sonra bulaşıcı bir hastalık gibi Avrupa'nın birçok kavimlerine yayıldığını, milliyet düşüncesinin Avrupa kıtasını her birinin farklı çıkarları olan çeşitli devletlere böleceğini, Avrupa devletlerinin siyasî dengenin değişmemesi için şimdilik diplomasi ile bunu önlemeye gayret ettiklerini, Viyana Kongresi ile muvazene usulünün kurulmasına, hakimiyet ve mülkiyet haklarına riayeti sağlamaya çalıştıklarını, paşanın Avrupa'daki hükumet tarzlarından hiç birini beğenmeyip, İslâm ülkelerinin bu gibi parçalanış ve bölünüşlerden uzak oldukları kanaatinde bulunduğunu ifade etmektedir. Prof. Dr. Yazan, g. "Anayasa Meselesi" başlığı ile de Cevdet Paşa'nın Anayasa fikrine karşı olduğunu, İslâmın anayasasının şeriat olup, ilahî bir temele dayanan mutlak ve ebedî bir yasa olduğunu, Avrupa'nın böyle bir düzenlemeden mahrum oldukları için anayasa kurumuna başvurduklarını, Osmanlı Devleti'nde şeriatın ezelî olup, ne zamanla ne mekânla değişmeyeceğini, anayasaların insan eseri olup devamlı değişmeye mahkum oldukları düşüncesinde bulunduğunu belirtmektedir.

Sosyolog öğretim üyesi, üçüncü bölümü "Osmanlı Devletinde Kurumlar"a ayırmış olup, *Tarih-i Cevdet*'in siyasî bir tarih olduğu kadar sosyal bir tarih de olduğunu, Cevdet Paşa'nın kurumları gelişmeleri ve bozulmaları ile ele aldığını, kurumların geçmişleri ve gelecekleri ile ilgili tesbitlerde bulunarak teşhis ve tedavilerini de gösterdiğini anlatmaktadır. Prof. Dr. Yazan, bu son bölüme "Bir Saatin Çarkları" başlığıyla başlayarak paşanın hakim vasfının bütüncülük olduğunu, bu anlayışın onun sosyal kurumlarla ilgili görüşlerinde yer aldığını, ona göre devletin bir bütün olup, onu meydana getiren sosyal kurumların bir saatin çarklarına benzediğini, devlet işlerinin iyi yürümesi

için bu çarkların iyi işlemesi gerektiğini, bir çarktaki aksaklığın diğerlerini de bozacağını söylediğini, paşanın bu tespitinin bütün teşhislerinin temelinde yer alıp, tavsiye ettiği reform tedbirlerinin bütünlüğünü de açıkladığını ifade etmektedir. Paşanın devletin gerilemesi ve çöküşündeki gerçek sebebin kurumlardaki çözülme olduğunu gördüğünü, kurumlardan birinin değil hepsinin bozulduğunu, bu itibarla sadece birinde reform yapmanın fayda sağlamayacağı fikrinde olduğunu belirtmektedir. Sosyolog öğretim üyesi, bu bölümde ilk olarak "Mülki Teşkilat"ı inceleyip, bunu da: a. Merkez Teşkilatı, b. Taşra Teşkilatı olmak üzere iki kısma ayırdığını; Devlet-i Aliyye'de Merkez Teşkilatı'nda sosyal piramidin zirvesinde padişahların bulunduğunu, adalet ile hükmetmeğe pek ziyade özen gösteren Osmanlı sultanlarının divan yerinde bizzat bulunup, memleket meselelerinin, din ve devlet işlerinin bu mecliste görüşüldüğünü, padişahların savaş zamanı ordunun başında olup, barış zamanında devletin dirliğini sağlamak için çalıştıklarını, hükümdarların her türlü itirazdan uzak ve dokunulmaz olduklarını, paşanın saltanat makamının bu kudsiyetinin büyük bir titizlikle korunması gerektiği düşüncesine sahip olduğunu belirtmekte ve padişahın cismanî kuvvet ve salahiyetlerini sadrıazamın, ruhanî ve dinî sıfat ve yetkilerini de şeyhülislâmın temsil ettiğini, Devlet-i Aliyye'nin de şer'-i şerîfe bağlı bulunduğunu bildirmektedir. Taşra Teşkilatı'na gelince: Osmanlı Devleti'nin askerî bir heyet olarak kurulduğunu, milletin bütünüyle asker olduklarını, yeni fethedilen toprakların üçe bölünerek tımarların gazilere; zeametlerin ümeraya; hâss-ı hümâyûnun devlet hazinesine verildiğini; ülke genişledikçe tımarlı süvari sayısının arttığını, eyaletlerin beylerbeyiler, sancakların sancakbeyleri tarafından yönetildiğini, ümeranın iki görevinden birincisinin barış zamanları ülkeyi imar etmek ve halkın refahını sağlamak, ikincisinin savaş olunca mükemmel askerler ve cebelüler ile savaşa gitmek olduğunu, tımarların haysiyet ve namus sahibi kimselere verildiğini kaydetmektedir. İkinci olarak "Adli (İlmî) Teşkilat"ı değerlendiren Prof. Dr. Yazan, paşaya göre Devlet-i Aliyye'nin ana görevinin halkın haklarını korumak olduğunu, sosyal piramidin unsurlarından biri olan ulemanın yükseliş devirlerinde her türlü ikram ve ihtirama mazhar olduklarını, kadılığın devletin en yüksek makamlarından biri olup, mevleviyyet ve kazaskerliğin faziletli kimselere tevcih olunarak bunların din ve devlete faydalı işlerde bulunduklarını kaydettiğini aktarmaktadır. Üçüncü olarak

"Askerî Teşkilat"tan bahsetmekte olan Sosyolog öğretim üyesi, ordunun taşra teşkilâtından başka bir de merkezî teşkilâtının bulunduğunu, kapıkulları yani yeniçeri ve sipahi bölüklerinin bu teşkilâtın içinde yer aldıklarını söylemektedir. Cevdet Paşa'nın dünyada ilk defa "Kapıkulu" namıyla ulufe alan ve daima hazır ve düzenli ordular kuran devletin Devlet-i Aliyye olduğunu, Hıristiyan çocuklarından toplanılan neferlerin acemî kışlalarında terbiye olunup talimden sonra yeniçeri ortalarına alındıklarını, yeniçerilere bunun için "Kul taifesi" denildiğini, kışlalarında oturan yeniçerilerin talim ve harp fenni ile uğraştıklarını, savaş olduğunda gazaya gittiklerini, vaktiyle az sayıda olan kapıkulu denilen düzenli askerin piyadesi olan yeniçerilere topçu, humbaracı, arabacı, lağımcı ve cebecilerin eklendiğini, kapukulunun süvarisinin de tımarlarının bulunduğu sancakta oturan muvazzaf tımarlı süvari askeri olduklarını; deniz askerinin de iki sınıf olup, birincisinin azep taifesinin meydana getirdiği tersane halkı ve ikincisinin kaptan paşa eyaleti (Gelibolu ve Akdeniz adaları) içinde bulunan sancakların ümera, zeamet ve timar erbabı olduklarını ifade ettiğini nakletmektedir. Dr. Yazan, dördüncü unsur olarak "Tebayı Şahane"yi ele alıp, Osmanlı Devleti'nin bir Türk devleti olup, zamanla çeşitli kavimlerden ve sınıflardan kurulu bir devlet haline geldiğini, bunların ortak adının "Teba-yı şahane" olduğunu, bunların da Müslüman ve Müslüman olmayanlar (zimmîler) olmak üzere iki zümrede incelenebileceğini, Müslümanların ümmeti teşkil ettiklerini ve onları kaynaştıran kuvvetin hılafet olup hepsinin tek vücud ve İslâm olduklarını; zimmîlere gelince: Devletin bunlara karşı davranışının da şer'-i şerîfe, yani adalet, hakkaniyet ve insaniyete uygun bulunduğunu söyleyerek her biri bir mezhebe mensup olan Hıristiyanların asırlar boyu Osmanlı Devleti'nin himayesinde yaşayıp, inançlarında ve ibadetlerinde tamamiyle hür bırakıldıklarını kaydetmektedir. Cevdet Paşa'nın devletin bütün tebaaya hükumet lisanını öğretmek, Edebiyata ve İslâmî âdetlere alıştırmak ve hakim millet olan Türklere ısındırmak ve bu suretle tebaiyyet ve metbuiyyet rabıtasına kuvvet vermek gibi görevleri bulunduğu fikrinde olduğunu, ancak bunlar ihmal edildiğinden sonunda da devletin parçalandığını belirtmektedir. İkinci büyük başlık altında "Düzenin Bozulması"ndan bahseden müellif, her toplumun belli bir gelişme sınırı olup, genişlemenin zirvesine varınca çöküntünün başlamasının doğal olduğunu, Osmanlı Devleti'nin de bu ezelî kanuna boyun eğdiğini, Cevdet Paşa'nın

Devlet-i Aliyye'nin çöküşünü iki sebebe: 1. Eski kanunlara uymamaya 2. Çağın gereklerini dikkate almamaya bağladığını ve bunları da kendi içinde: a. İdari Teşkilatın; b. İlmi Teşkilatın; c. Askeri Teşkilatın bozulması; d. Tebaa'daki Çözülüş ile izah ettiğini belirtmektedir. Sosyolog Profesör, idarî teşkilatın bozulmasının sebebini Kānûn-ı kadîme muhalefet olarak gören Cevdet Paşa'nın, vezirlerin sayısının artması ve eyaletlerin mevcut vezirlerin dörtte birine bile yetmemesi dolayısıyla sancak mansıplarının da vezirlere verilmeye başlandığını, vezirlerin gelirleri kendilerine yetmediğinden valilerin durumlarını düzeltmek için halka zulmetmeye başladıklarını ifade ettiğini; ayanlık müessesesinin de bozulduğunu, eskiden ayanlığın valinin emriyle değil ahalinin kabulü ile olurken, valilerin birtakım zalimlerden para alarak ayanlık buyuruldusu verdiklerini ve bunların da halkı haraca kestiklerini, mütegallibelerin (zorbaların) ortaya çıkışının da devletin çöküşüne sebep olduğunu, eyalet ve livaların saltanat merkezine olan bağlılıklarının zayıflaması ile yer yer ayan ve hanedanların türediğini, bunların büyük eyaletleri ele geçirerek adeta bağımsız olarak hükumet etmeye başladıklarını, mütegallibe güruhunun yok edilmesinin uzun yıllar Devlet-i Aliyye'nin iç ıslâhat gayretlerinin başında geldiğini naklettiğini belirtmektedir. Prof. Dr. Yazan, halkın kendilerini korumak için mübaşirlere sığındığını, ancak mübaşirliğin de adam kayırmak için bir zulüm yolu olduğunu; bu fesadın gittikçe yaygınlaşarak tımar ve sipahilik müessesesine de sıçradığını, tımar ve zeamet düzeninin bozulmasının sebebinin: a. Cihad ve gaza hakkı olan miri arazinin nedimler, padişahın yakınları tarafından vakıf haline getirilmesi; b. Vüzera emekdarlarına tımarların tevcih edilmesi; c. Rüşvet hastalığı olup; tımar ve zeamet erbabı eskiden sancaklarında otururlarken ve zeamet ile tımarların tevcihi alay beylerine, alay beyleri de sancak erbabına bağlı iken zamanla kanun olan bu üç maddeye dikkat edilmediğini; süvari askerinin yerine miri atlı askeri alınmak için çok hazineler sarfedilmesine rağmen sonuç alınmadığını; devletin gerçek hazinesi olan reayanın sefalet ve ıztırap içinde kalıp, taşra halkının memleketlerini terkedip başkente sığınmaya başladıklarını, ihtikârın sosyal bir felâket haline gelmesinin de idarî teşkilatın bozulmasını hızlandırdığını ifade etmektedir. Sosyolog öğretim üyesi, "İlmi Teşkilatın Bozulması" başlığıyla ilmiye teşkilatının da yozlaştığını söyleyerek, Cevdet Paşa'nın bu taife-

nin bozulmasının mülkî ve askerî düzenin bozulmasından daha hızlı olduğunu belirttiğini, paşanın İstanbul'daki ilmiye tarikına mensup olanların: a. Merâtib-i ilmiye ashabı olan resmî ulemâ; b. Faal şer'î hizmetlerde bulunan hakimler ve kâtipler; c. Medrese hocaları ve talebeler olmak üzere üç sınıf olup, birinci sınıf içinde ilim sahiblerinin pek nadir olduğunu; ikinci sınıftakilerin de bilgisinin açılan davaları fetva kitaplarındaki meselelere uydurmak ve ilâmları alışılmış usullere göre hazırlamaktan ibaret bulunduğunu; üçüncü sınıftakilerin ise şer'î ilimlerin nazariyat ve ameliyatından habersiz olduklarını kaydettiğini aktarmaktadır. Dr. Yazan, Cevdet Paşa'nın medreselerin mülâzimliğin para ile satılması yüzünden bozulduğuna, müderrisliğin itibarî bir payeden ve bir medreseden diğerine nakil ile payenin yükseltilmesinden ibaret olduğuna, ehliyet ve kabiliyetleri olmadığı halde yolunu bulup müderrisliğe alınanların giderek mevleviyyete erişip, sonra da en yüksek rütbe olan kazaskerliğe geldiklerinde Devlet-i Aliyye'nin hiçbir işine yaramadıklarına işaret ettiğini; ilmiye tarıkının bozulmasında naiplik (vekillik) usulünün de payı olduğunu ifade eden paşanın müderrislere maişet, mollalara arpalık adıyla birer kaza tevcih olunduğunu, her iki zümrenin de İstanbul'dan uzaklaşmak istemediğinden yerlerine naip yolladıklarını, bunların da cahil bulunduklarını, sonuç olarak hem tarîk-ı tedrîsin, hem de tarîk-ı kazânın düzeninin bozulduğunu anlattığını nakletmektedir. Müellif, üçüncü olarak "Askeri Teşkilatın Bozulması" başlığı altında bu konudan bahsederek Cevdet Paşa'nın ilk zamanlarda Osmanlı Devletinin muntazam ve daimî askerleri varken Avrupa'nın sadece toplama askerlerin olduğunu, daha sonra onların da talimli ve muntazam asker tertibine giriştiklerini, Avrupa'nın harp fenninde ileri gittikçe Osmanlı askerlerini yeni usullere göre tertip ve talim ve harp alet ve edevatını da ona göre tanzim etmek gerekirken, eski düzeni de kaybedip harplerde mağlup olmaya başladıklarını, vaktiyle az sayıda oldukları halde düzenli ve kurallı olduklarından işe yarayan ulufeli askerlerin çoğaldıkça hazinenin sıkıntıya düştüğünü, karşılık bulmak için vergilerin arttırıldığını, bu haksız vergilerin de zulmü doğurduğunu bildirdiğini, devletin duyarlı ve kurallı ordusu olan yeniçerilerin bozulmasını: 1. Hıristiyan çocuklardan devşirme usulünün terkedilmesi ve ehl-i İslâmdan yeniçeri yazımına izin verilmesi ile acemi kışlalarına ne olduğu bilinmeyen kimselerin girmeleri; 2. Yeniçeri-

lerin evlenme yasağının kaldırılması, evlenenlerin kışlalardan dışarıda kalmaya başlamaları; 3. Yeniçerilerin sayısının çok artması, ulufelerine hazinelerin yetmemesi; 4. Yeniçeri taslaklarının yeniçeri unvanı ile kazancı ve ticareti ellerine geçirerek esnaf kesesinden servet sahibi olmaları; 5. Bilfiil askerî hizmette bulunmayanlara maaş yerine asker ulufesi verilmesi gibi sebeplere bağladığını zikretmektedir. Süvari, yani sipahi, silahdar ve bölükât-ı erbaa ocakları da Devlet-i Aliyye'nin ulufeli askerlerinden iken bunların da nizamlarının bozulduğununa değinen Sosyolog Profesör, Cevdet Paşa'nın sadece kara kuvvetinin değil, deniz gücünün de bozulduğunu bildirerek Osmanlı donanmasında bulunan reislerin gafil olup askerin çoğunun sağdan soldan zorla toplanmış ırgat ve çiftçi makulesi devşirme kimseler olduklarını, gemi kullanmasını bilmediklerini; kaptanlıkların rüşvet ile ehil olmayanlara verildiğini, bunların kaptanlık satın alarak kalyoncu ulufesi adıyla miriden aldıkları parayı aralarında paylaştıklarını kaydettiğini bildirmektedir. Paşanın karada ve denizdeki mağlubiyetleri nizamsızlığa bağladığını, mülkî durumun iyileştirilmesi gerektiğini, askerî ıslâhın mülkî ıslâha başlangıç olabileceği fikrinde olduğunu nakletmektedir. Prof. Dr. Yazan, son olarak "Tebaa'daki Çözülüş"e yer vererek icra heyetindeki bozukluğun kendini tebaa üzerinde de hissettirdiğini, cahil ve gafil memurların Arap tebaaya eşit ve iyi muamele etmediklerini, asker ve memurların gayr-i Müslim tebaaya da cevr ü eza ettiklerini, bu yüzden Hıristiyanların zihninde Osmanlı Devleti'nden ayrılma fikrinin güçlendiğini, Devlet-i Aliyye'nin mezhep değiştiren Katolik Ermeniler'e karşı sert davrandığından onların da tavırlarının değişip hürriyet ve serbestiyetten yana davrandıklarını, Avrupa devletlerinin Hıristiyan tebaa konusunda Osmanlı Devleti'ne karşı birleşik bir cephe kurduklarını, neticede dış devletlerin müdahaleleriyle, mezhep işlerine karışılmamış ise de, alınan tedbirlerin Hıristiyan tebaanın Devlet-i Aliyye'den kopmasını önleyemediğini bildirmektedir.

Sosyolog öğretim üyesi, "Çağın Gerekleri" başlığı altında Cevdet Paşa'nın ıslâhat tedbirlerinden bahsederek onun bunları: 1. Ülkenin İmarı; 2. Yeni Dünyada Yeni Bir Dış Politika; 3. Tecdid-i Usul Bir Zorunluluktur; 4. Emanetleri Ehline Tevdi Etmek Gerekir şeklinde dört grupta topladığını

kaydetmektedir. Dr. Yazan, "Ülkenin İmarı" hususunda paşanın evvela mülkiyenin ıslahatından başlanarak serveti ve hazinenin varidatını arttırdıktan sonra harp levazımının tamamlanmasına gayret edilmesi fikrinde olduğunu, vergilerin artırılması ve musadere usullerinin fayda sağlayamayacağı görüşünü taşıdığını, memleketin serveti ve mamuriyetinin ziraat, sınaat ve ticaret ile olacağına, devletin gelirlerini arttırmanın reayanın servetini çoğaltmak ile hasıl olacağına, malî işlerin ıslahı için evvela tasarrufa dikkat edilmesi gerektiğine ve servetin gerçek kaynağının insan emeği olduğuna inandığını ifade etmektedir. Müellif, "Yeni Bir Dünyada Yeni Bir Dış Politika" başlığı altında paşanın en çok düşünülmesi gereken konunun yabancılar ile girişilecek ilişkiler olduğuna, asrın ittifaklar asrı olup Avrupa devletleri ile ittifaktan çekinilmemesine ve devletin menfaati hangi devletin menfaatine uygunsa onunla ittifak edilmesi icap ettiğine, her devrin mizacına göre davranılıp her vakanın durumuna göre vaktiyle çare aranılması lüzumuna, dış münasebetlerde söz sahibi olacak kişilerin dirayetli ve malumatlı olmaları gerektiğine işaret ettiğini ifade etmektedir. Üçüncü tedbir olarak "Tecdid-i Usul Bir Zorunluluktur" başlığı ile Sosyolog Profesör, paşanın Avrupa'nın ilim, fen ve sanayiinin; mülkiye, maliye ve askeriyede de Devlet-i Aliyye'ye uygun olanların alınmasının gereğine inandığını, ancak taklitçiliğin şiddetle aleyhinde bulunduğunu söylediğini beyan etmektedir. Dördüncü ıslâhat tedbiri olarak "Emanetleri Ehline Tevdi Ediniz" başlığı ile Prof Dr. Yazan, devletin durumunun bozulduğunu, her bakımdan ıslâhat yapılması gerektiğini, bir devletin ilerlemesinin ve milletin mutlu olmasının maharet ve vukuf sahibi kimselerin iş başında olmasına bağlı olduğunu zikrederek, Cevdet Paşa'nın devlet adamlarının barış zamanında devletin devamına ve kuvvet ve servetinin artmasına; ilimlerin ve sanayiin ilerlemesine; ticaret ve sanayiin genişlemesine; askerlerin talim ve terbiyesine dikkat etmek gibi görevleri olduğunu belirterek; işi layık olana vermenin icap ettiğine, herkesin yetenekli olduğu ve hakettiği işte kullanılmasının şart olduğuna, devlet adamlarının mutlaka tarih bilmesi gerektiğine, yöneticilerin devlete gelebilecek hastalıkların çaresini düşünmek ve bulmak zorunda olduklarına, devletin sır saklayan ve halkın fikirlerini gözeten devlet adamlarına ihtiyacı bulunduğuna işaret ettiğini kaydetmektedir.

III

Cevdet Paşa hakkında yapılan ilmî araştırmalardan üçüncüsü Ahmet Zeki İzgöer'in *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri* adlı doktora tezidir[1328]. Dr. İzgöer, tezini giriş ve üç bölüm halinde düzenlemiştir. Müellif, girişte XIX. asırda Osmanlı ekonomisinin genel bir analizini yapmıştır. Dr. tarihçi, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisinin dalgalanmalarına ve ülkenin kendi öz şartlarına bağlı olarak farklı aşamalar gösterdiğini belirterek, XIX. yüzyılın başlarından 1870'lerin ortasına kadarki devrede Devlet-i Aliyye ekonomisinin dünya kapitalizmine açılış yolunda hızlı bir seyir takip ettiğini, Tanzimat reformları ile ekonominin dış ticaret ve yabancı sermayeye açılışının birlikte yürüdüğünü, Osmanlı maliyesinin Batılı devletlerin denetimine girmesinin temellerinin bu dönemde atıldığını, nihayet Batı etkisinin Osmanlı maliyesini millî niteliğinden gittikçe uzaklaştırıp, Düyûn-ı Umûmiyye İdâresi'nin ortaya çıkmasıyla da ekonominin Avrupa'nın malî denetimi altına girmesinin şartlarının hazırlandığını ifade etmektedir.

Dr. İzgöer, birinci bölümü "Cevdet Paşa'da İktisat, Tarih ve Medeniyet" başlığı altında üç kısma ayırmış ve ilk kısımda "İktisat"ı ele alarak önce "Cevdet Paşa'nın İktisat İlmine Bakışı"na yer vermiştir. Osmanlı Devleti'nde iktisadî sahada kitap ve dergilerin yayımlanmasının 1830'lu yılların ortalarından itibaren başladığını, 1838'de İngiltere ile imzalanan Ticaret Antlaşması'nın Batı iktisadî düşüncesinin Osmanlı Devleti'ne girişini hızlandırdığını, Adam Smith, Ricardo, Palmerston gibi Batılılar'ın görüşlerinin Osmanlı devlet adamlarına ve aydınlarına tesir ettiğini, "Alman Merkantilizmi" adı verilen iktisadî sistemin Avusturya'dan Sadık Rifat Paşa tarafından getirildiğini, Cevdet Paşa'nın iktisat ilmine dair ileri sürdüğü fikir ve görüşlerinin Osmanlı İktisat düşüncesine yeni boyutlar ekleyecek nitelikte olduğunu söyleyerek, paşanın iktisat ve maliye ilmine *Târîh*'inde yer verdiğini, ona göre iktisat ilminin devlet idaresine gelir kaynaklarını gösteren ve o kaynakları iyi bir şekilde kullanmanın yollarını öğreten amprik bir bilgi olduğu fikrinde olduğunu kaydetmektedir. İkinci olarak "Cevdet Paşa'nın İktisat Tarihine Bakışı"nı

[1328] Ahmet Zeki İzgöer, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadî Görüşleri*, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1997.

inceleyen müellif, Cevdet Paşa'nın geçmiş yüzyıllarda Doğu ve Batıda ortaya çıkan ticaret ve iktisadî olaylarla ilgili önemli gözlemlerinin olup, onun Avrupa toplumunun temel ayırdedici özelliğinin sınıflararası fark ve mücadeleden kaynaklandığını ve bu yapılanmanın Romalılar'a kadar uzandığını beyan ettiğini, Romalılar zamanında insanın eşya gibi alınıp satıldığını, Franklar ile beraber bu uygulamanın yasaklanıp alım-satımın toprağa bağlanarak insanın toprakla beraber alınır satılır olduğunu aktardığını belirtmektedir. Cevdet Paşa'nın feodalite çağında Avrupa toplumunun "Asilzadeler", "Din adamları" ve "Halk" olmak üzere üç sınıftan meydana gelip, asilzade ve din adamlarının her türlü imtiyaz ve müsaadeye sahip olduklarını, oysa halkın bir kısmının esir olup bir kısmının da hor görülüp aşağılandıklarını, feodalitenin Avrupa'nın her yerinde hüküm sürdüğünü, Fransa'da feodalite kaldırıldığında halkın ancak hürriyetine kavuştuğunu naklettiğini belirtmektedir. Cevdet Paşa'nın hürriyet ve serbestliğin kaynağının İslâm dünyası olduğunu ve Avrupalılar'ın bu nitelikleri Doğudan devşirdiklerini, insan onuruna saygıyı da yine İslâm toplumlarından öğrendiklerini ileri sürdüğünü bildirmektedir. Haçlı Seferleri'nin sonucunda feodalite yıkılmaya yüz tutup, insanlık onur ve değeri asilzadelere ait bir hak olmaktan çıkarak yararlık, yiğitlik ve fedakârlık gösteren halktan kimselerin de bundan yararlandıklarını, feodalitenin yıkılmasının Avrupa'da ticaret ve sanayideki gelişmeleri ortaya çıkardığı gibi, meydana gelen yeniliklerin XV. yüzyılda ortaya çıkıp, İstanbul'un 1453'de II. Mehmed tarafından fethinden sonra şehirdeki bazı bilim adamlarının Avrupa'ya giderek ilim ve kültürün yayılmasına çalıştıklarını, böylece Avrupa'nın birçok buluşlara sahne olduğunu, Avrupa için bu yüzyılın en önemli olaylarından birinin Amerika'nın keşfi, bir başka yeniliğin de Ümit-burnu'nun keşfedilip Hind yolunun bulunması olduğunu ifade eden Dr. tarihçi, bu keşiflerin Avrupa ticaretine önemli katkılarına işaret ederek Amerika'daki büyük madenlerden elde edilen altın ve gümüşün Avrupa'ya aktığını, İspanyollar, İtalyanlar, İngilizler ve Hollandalılar'ın büyük servetler kazandıklarını ve sanayiin ilerlediğini, aynı yüzyılda matbaanın icadıyla ilim ve kültürün kolaylıkla yayıldığını, medeniyette ilerleme çağına adım atıldığını kaydetmektedir. XVI. yüzyılın Avrupa medeniyeti için yeni bir çağın başlangıcı olduğunu, ilim, kültür ve medeniyette ilerlemenin başladığını söyleyen Dr. İzgöer, XVIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Avrupa'da benzeri görülmemiş bir

iktisadî buhranın yaşandığını, bu kıtadaki iktisadî meselelerin Cevdet Paşa tarafından yakından izlendiğini, onun sadece kendi ülkesinin meselelerini değil, dünya iktisadî olaylarını da takip ettiğini bildirmektedir. Üçüncü başlıkta "İktisat, Din-Ahlak İlişkileri"ni inceleyen müellif, Cevdet Paşa'nın din deyince ilahî kaynaklı ve vahye dayanan bir sistemi anladığını, en mükemmel bir din olması dolayısıyla da İslâma bağlandığını, İslâmı sadece bir iman ve ibadetler bütünü olarak görüp bununla yetinmediğini, onun İslâmı aynı zamanda bir dünya görüşü, bir yaşam tarzı olarak algıladığını beyan etmektedir. Bu nedenle paşanın yaşadığı devir itibariyle Kānûn-ı Esâsî fikrine muhalif olduğunu, çünkü şeriatin ilahî bir temele dayanan mutlak ve ebedî bir yasa olup vahye dayandığını, zaman ve mekâna göre değişmediğini, Kānûn-ı Esâsîler'in ise insan kaynaklı olduğundan daima değişebileceklerini söylediğini belirtmektedir. Cevdet Paşa'da din ve ahlâkın birbirini tamamlayan bir bütünlük arzettiğini, dinî-ahlâkī hayatla iktisadî hayatın karşılıklı ilişkilerin ele alınışında anahtar rolünü insanın oynadığını, onun temel hedefinin insanların iyi bir dinî-ahlâkla iktisadî hayata nasıl ulaşabileceklerinin araştırılıp bulunması olduğunu, paşanın dinî hayatı iktisadî hayat açısından değil, iktisadî hayatı dinî hayat açısından ele aldığını, Batı düşünce sisteminin temelinde din ve ahlâktan bağımsız şekilde ele alınan iktisadın, Cevdet Paşa'nın düşünce dünyasında bir bütünün parçaları olarak görüldüğünü beyan etmektedir. Birinci bölümün ikinci kısmında "Tarih"e yer veren Dr. tarihçi, ilk olarak "İbn Haldun ve Cevdet Paşa" adlı alt başlığında XIV. yüzyılda İbn Haldun'un belirli bir iktisadî görüş ve tarih anlayışına sahip olmakla dikkat çektiğini, onun ele aldığı konular arasında en başta değer, iş bölümü, fiyat sistemi, arz ve talep yasası, üretim ve tüketim, para, sermaye oluşumu, nüfus artışı, kamu finansmanı, ticaret dönenceleri gibi temel iktisadî bakış açılarının bulunduğunu, kendisinin iktisadî konulara yaklaşımı, yaptığı analizler ve isabetli tesbitlerinin çağına göre ileri görüşlülüğünün birer delili olduğunu, bu yüzden onun birçok düşünür tarafından tarih felsefesi ve sosyolojinin olduğu gibi, İktisat biliminin de gerçek kurucusu olarak kabul edildiğini aktarmaktadır. Dr. İzgöer, Osmanlı tarihçileri arasında İbn Haldun'u fikren ve fiilen en iyi anlayan kimsenin Cevdet Paşa olup, onun düşünce yapısının oluşumunda İbn Haldun'un etkisinin önemli bir yer tuttuğunu, özellikle tarihin tanımı, asabiyet ve tavırlar nazariyesi noktalarında görülen bu etkinin tarihî

olayların izahında da açıkça ortaya çıktığını kaydetmektedir. İkinci alt başlığında "Tarih Felsefesi"ne yer veren müellif, tarih felsefelerinin karışık ve çok sayıda tarihî olaylar arasında bir düzen kurma, kanun arama fikir ve gayretinden doğduğunu, İslâm düşünce tarihinde ilk tarih felsefecisinin İbn Haldun olduğunda bilim adamlarının aynı görüşü paylaştıklarını belirtmektedir. Cevdet Paşa'nın göze çarpan temel özelliğinin en başta tarihçiliği olup, klâsik İslâm tarihçiliğinin "ilmî tarihçilik" ekolünü izleyen paşanın Osmanlı tarihçiliğinin Kâtip Çelebi, Naima ve Müneccimbaşı'da görülen klâsik geleneğin son temsilcisi olduğunu, bu geleneği 1774-1826 devresi içine alan *Târîh-i Cevdet*'inde görmenin mümkün bulunduğunu söylemektedir. Paşaya göre tarihte geçen olaylar ve yaşanan hadiseler ibret alınması gereken konulardır. Tarihten amaç, olayların doğruluk ve yanlışlığını bilmek, gerçek sebeplerini öğrenmek ve bunlardan dersler çıkarmaktır. Yine tarih okumaktan maksat ve fayda, sadece bir meselenin hangi tarihte meydana geldiğini bilmek değildir. Tarih kitapları geçmiş olayların iyi ve kötüsünü, haklı ve haksızı gelecek kuşaklara anlatıp ibret almaları için yazılmalıdır. Bu bakımdan tarihçinin temel görevi, doğruyu söylemektir. Bu, genel kuraldır. Cevdet Paşa'nın bu ifadeleri, İbn Haldun'un tarih usulünde doğru ve yanlışı ayırdetmekte kullandığı kuralla tam bir bütünlük arzetmektedir. Bu kural, bizzat olayların tahlilinden çıkmaktadır. İbn Haldun'un bu amprist yaklaşımı Cevdet Paşa'nın tarih anlayışı üzerine tesir etmiştir. Paşaya göre gerçek sebepler gösterilmeden sadece olayların hikâyesi ile hakikat anlaşılamaz, olayların temeline inilip esas sebepler aranılıp bulunmalıdır. Bunun yanında rivayetlerin doğruluğu araştırılmalı ve gelişmelerin hangi sebeplerden meydana geldiği, başlangıçlarının nasıl ortaya çıktığı bilinmelidir. Tarih ilminin görevi budur. Evrendeki olayların ortaya çıkış nedenlerini arayıp bulan tarih ilminin bu yönüyle felsefenin de temelini oluşturduğunu, Cevdet Paşa'nın tarih felsefesinin temelini anlatan bu cümlelerin İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde bahsettiği felsefî ve sosyal içerikli fikirlerle tamamen örtüştüğünü bildiren Dr. tarihçi, Cevdet Paşa'nın tarihin akışını Allâh'ın iradesine bağladığını, ilahî iradenin esrarına nüfuz edilmesinin mümkün olmadığı fikrinde olduğunu, onun İslâmın klâsik tarih görüşüne bağlı kalarak tarihi, ilahî iradenin yönettiği bir hadiseler zinciri olarak açıklayan bir yeni tarih anlayışının baş temsilcisi olduğunu bildirmektedir. Cevdet Paşa'nın tarihi önemli birçok olayı olduğu gibi yazıp anlatmak

şeklinde tanımladığını, tarihî olayların yazımında tarafsızlığa dikkat edilmesi gerektiği fikrini taşıdığını kaydeden Dr. İzgöer, paşanın tarihin faydasına da temas ederek tarih ilminin, halka geçmiş olayları ve bunların sonuçlarını öğretirken devlet adamlarına da bilinmesi gereken sırları öğrettiğini, devletlerin düzenlerini korumaları tarih ilmi ile mümkün olduğundan devlet adamlarının ortaya çıkan değişiklikleri görmek, devletin mevcut ihtiyaçlarını ve zamanın şartlarını inceleyip muhakeme ederek idareyi ona uydurmak zorunda olduklarını, bu amaca ulaşmanın en kısa yolunun, devletlerin hem eski kanunlarını ve geçmişteki durumlarını, hem de meydana gelen değişiklikleri bilmekten geçtiğini aktardığını kaydetmektedir. Birinci bölümde üçüncü olarak "Asabiyet" alt başlığı ile müellif, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinde bunun "dayanışma ruhu", "cemaat ruhu", "grup duygusu", "kabilecilik", "kan bağı", "sosyal dayanışma" gibi manalarda kullanıldığını, Cevdet Paşa'nın asabiyeti "kavim ve kabilece büyüklük" şeklinde tanımladığını belirterek devletin kuruluşunda başlıca etkenin asabiyet olduğunu ileri sürdüğünü bildirmektedir. Toplumlar geliştikçe kabile asabiyetinin eski gücünü kaybedip dinî asabiyetin ağır bastığını, yeni bir dinin ancak kuvvetli bir sosyal dayanışma ile başarıya ulaşabileceğini, toprağa yerleşik toplumlarda en kuvvetli bağın din olduğunu, Cevdet Paşa'nın bununla ilgili olarak Türkleri örnek gösterdiğini, Osmanlıları büyük bir güç haline getiren kuvvetin hılafet ve saltanatın bir arada bulunması olduğunu, paşanın Osmanlıları büyük bir devlet haline getiren etkenin İslâmiyet olduğu fikrinde olduğunu, onun düşünce dünyasında kan bağından kaynaklanan bir birlik anlayışının değil, aynı inançtan beslenen bir birlikteliğin söz konusu olduğunu anlatmaktadır. Birinci bölümün dördüncü ünitesi "Tavırlar Nazariyesi"dir. Tavırlar nazariyesi ile siyasî ve iktisadî kurumları izah etmeye çalışan İbn Haldun'un "beş tavır"a dayanan kuruluş, yükselme, duraklama, gerileme, çöküş nazariyesini Cevdet Paşa'nın da benimsediğini söyleyen Dr. tarihçi, paşanın her devletin gelişme, duraklama ve çöküş olmak üzere üç aşamadan geçtiği, devletlerin de eski tavırdan yeni tavra geçişinin akıllıca ve dikkatlice olması gerektiği, çöküş tavrının bazen hissedilmeyecek kadar gizli olurken bazen de açıkça görüldüğü, uzağı gören tedbirlerle bu çöküşün geçiştirilebilir olup, sistemin yenilenebileceği fikrini taşıdığını belirtmektedir. Cevdet Paşa ileriye yönelik olarak alınacak tedbirlerle çöküşün önünün alınabileceğine inandığından bu konuda İbn Hal-

dun'dan ayrılmaktadır. Dr. İzgöer, birinci bölümün üçüncü kısmında "Medeniyet"i incelemiştir. İbn Haldun gibi Cevdet Paşa'nın da bedevîlik (göçebelik) ve hazarîlik (yerleşiklik) olmak üzere iki değişik üretim ve hayat tarzı gözlemlediğini, İbn Haldun'a göre bedevîlikte basit ve sade bir hayatın; hazarîlikte gelişkin üretim, tüketime ve giderek israfa yönelik bir hayat tarzının söz konusu olduğunu belirten müellif, Cevdet Paşa'nın göçebe kavimlerden başlayıp, köy hayatı, büyük şehirler halkı ve devlete kadar uzanan bir olgunlaşma çizgisinden bahsettiğini ve paşanın insan toplumlarını kabile toplumu, köylü ve şehirliler, medeniyet/devlet-saltanat düzeyi olmak üzere üçlü bir sınıflandırmaya tabi tuttuğunu bildirmektedir. Sosyal düzenin en alt seviyesini çadır hayatı yaşayan kabilelerin meydana getirdiğini, bunların günlük yiyecek, içecek, yakacak gibi temel ihtiyaçlarını karşılayıp soylarını devam ettirmek için ürediklerini, ancak medeniyet gereği olan eğitim, öğretim, sanat ve sanayideki insanlığın yüksek meziyetlerinden mahrum kaldıklarını; köylüler ve şehirlilerin maarif, ilim ve sanat gibi medeniyet nimetlerinden faydalanıp, ancak köyde oturanların şehirdekilere oranla daha az yararlandıklarını; medeniyeti ise devlet ve saltanat ikilisiyle yorumlayan paşanın devlet-saltanat seviyesine gelen örgütlenmiş ve kurumlaşmış toplumların medeniyet düzeyine ulaştıklarını, bu aşamadaki toplumların devletin koruması ve güvencesi altında kötülük ve düşmanlık korkusundan uzaklaşıp, bir yandan insanca isteklerini elde edip, diğer yandan da insanî üstünlüklerini olgunlaştırdıklarını kaydetmektedir.

Dr. tarihçi, "İktisadî Gelişmenin Şartları ve XIX. Yüzyıl İktisadî Meseleleri" başlığı altında ikinci bölüme başlayarak ilk kısımda "Mamuriyet"e yer vermiş bulunmaktadır. Cevdet Paşa'nın mamuriyeti "halkın boş durmayıp sürekli çalışmasıyla meydana gelen emeğinin semeresi" olarak nitelendirdiğini ve üretim alanlarının açılması, üretken yatırımlarda bulunulması ve topyekun bir iktisadî gelişme olarak özetlediğini bildiren müellif, paşanın bayındırlık işlerinin ilerlemesini ilim, teknik ve maarifin ilerlemesine bağladığını, özellikle maarife önem verilmezse bir ekonominin gelişemeyeceği düşüncesinde olduğunu, ekonomik kalkınma ve gelişmede devlet adamlarının büyük sorumluluklar yüklenmeleri gerektiğini, onun devlet gelirlerinin artmasını halkın gelirlerinin artmasına bağladığını, özellikle devlet hazinesinin refahı ve devlet gelirlerinin çoğalmasının halkın servetiyle, halkın servetinin ortaya

çıkmasının ise mamuriyet ve medeniyetle ilgili olduğunu düşündüğünü belirtmektedir. Mamuriyet için önce "Ulaşım"ı inceleyen Dr. İzgöer, bu konunun Cevdet Paşa'da "mülkî umran"ın, yani savaş dışı kesimlerde olan bir ekonomik gelişmenin ilk maddesini oluşturduğunu, ulaşım imkânlarının geliştirilip ülke genelinde yaygınlaştırılmasının ekonomide ciddî yapı değişikliklerine ortam hazırladığını, hizmetlerin yaygınlaştırılmasının pazar amaçlı ticarî üretime geçişi hızlandırdığını, ziraatin gelişmesi ile karayolu ulaşımının birbirleriyle çok ilgili olup bunun da iktisadî refahı getirdiği fikrini taşıdığını ifade etmektedir. Müellif, Cevdet Paşa'nın Devlet-i Aliyye'de denizyolu, karayolu ve demiryolu ile ulaşımının her üçüne de ehemmiyet verilmesi gerektiğini ve bunun malî faydasına işaret ettiğini bildirmektedir. Mamuriyette ikinci olarak "Madenciliğe" yer veren Dr. tarihçi, Osmanlı madenciliğinin tarım aletleri, ev gereçleri ve savaş malzemeleri alanlarında yoğunlaştığını, Cevdet Paşa'nın madencilik ve maden sanayiini bayındırlık hizmetlerinin gereklerinden biri olarak gördüğünü, halkın maden işletimine katılmasıyla ülke mamuriyetinin gelişeceği, böylece halkın servet ve kuvvetinin artacağı, böyle bir mamuriyetten devlet hazinesinin büyük gelirler sağlayacağı düşüncesinde olduğunu nakletmektedir. Dr. İzgöer, Cevdet Paşa'nın Osmanlı ülkesindeki madenlerin yabancılara satımına karşı olduğunu ve bunu gayr-i meşru bir hareket olarak tanımladığını söylemektedir. Mamuriyetin üçüncü unsuru olarak "Şirketleşme ve Şirket-i Hayriye"ye yer veren müellif, şirketleşmenin ülke ekonomisi bakımından önemi dolayısıyla 1851'de "Şirket-i Hayriye" adıyla bir vapur kumpanyası kurulduğunu, bunun Osmanlı Devleti'nde ilk anonim şirket ve kent içi toplu taşıma işletmesi olduğunu belirterek, bu şirketin kısa vadede hedefine ulaştığını, süreklilik göstererek modern dünyanın çalışma düzeni hakkında Osmanlı yönetici kadrolarını eğittiğini ve somut hedefler gerçekleştirdiğini, Şirket-i Hayriye'nin ülkede yatırımlarda bulunmak fikrini yaygınlaştırdığını, iyi bir işletme olarak gemiciliğe ve deniz ticaretine güç verdiğini, tamamen yerli imkânlarla kurulan bu şirketin gerçek anlamda millî bir teşebbüs olduğunu aktarmaktadır. Mamuriyetin dördüncü unsuru olarak "Nüfus"tan bahseden Dr. tarihçi, sosyal yapının en önemli unsurunun nüfus olduğunu, nüfusun önemli bir askerî kuvvet kabul edildiğini, ancak Osmanlı topraklarının nüfus yoğunluğu bakımından yoksul bir ülke bulunduğunu bildirmekte ve Cevdet Paşa'nın nüfus artışını

devlet ve ülkenin menfaatine gördüğünü, Osmanlı ekonomisinin gelişmesi için ulaşım, ticaret, sanayi, tarım alanlarında kurumsal düzenlemelerin birlikteliğini arayan paşanın bu kategoriye nüfusu da dahil ettiğini ifade etmektedir. İkinci bölümün ikinci kısmı "Ticaret"e ayrılmıştır. Dr. İzgöer, Cevdet Paşa'nın iç ve dış ticaret faaliyetlerinin düzenlenmesinde "serbestî usul"e taraftar olduğunu, özellikle deniz ticareti ve ulaşıma büyük önem verdiğini, ona göre ticaret yollarının genişlemesi ve ticaret filosunun çoğalması için en güvenilir ve akla en uygun yolun ticaret serbestliği olduğu fikrini taşıdığını belirtmektedir. Paşanın gerçek çıkarlarını gözeten devletlerin ülkede servet sahibi kimseleri çoğaltıp korumaları gerektiğini, bu kimselerin varlığının ülkede servetin ortaya çıkmasına ve devlet hazinesinin zenginliğine yol açtığını, çünkü hazinenin zenginliğinin tebaanın servetiyle orantılı olduğunu beyan ettiğini nakletmektedir. Cevdet Paşa'nın ticaretle ilgili olarak üzerinde durduğu bir başka hususun devletin ekonomik menfaatleri gereği çevresinde olup bitenlerden haberi olması gerçeği olduğunu, yabancı devletlerin gücünü bilmek, politikalarını izlemek, dengeleri korumak, özetle dünyayı tanımanın büyük ekonomik çıkarlar sağlayacağı fikrine sahip olduğunu bildiren müellif, paşanın insanlarla yapılan her türlü ticarî muamelelerde ticaret ahlâkına göre hareket edilmesine inandığını da ilave etmektedir. İkinci bölümün üçüncü kısmında "İthalat-Ticaret ve Döviz" yer almakta olup Dr. tarihçi, Cevdet Paşa'nın yabancı devletlerden ülkeye döviz girişi için yapılacak çalışmaları ticaret dengesi için kaçınılmaz bir faaliyet olarak gördüğünü ve bunu ülke zenginliğine yol açan önemli bir faktör olarak değerlendirdiğini, bir ülkenin zenginliğinin ürünlerinin dış pazarlara çıkması ve karşılığında içeriye para girmesine bağlı olduğunu, çünkü bu ülkeden dışarıya ne kadar fazla ürün çıkarılır, buna karşılık para girişi ne kadar çok olursa halkın zenginlik ve servetinin o oranda artacağını, buna bağlı olarak devletin güç ve zenginliğinin de ona göre fazlalaşacağını, yabancı mallara olan rağbeti kesip, ülke dışına transfer olan paraya engel olmak gerektiğini söylediğini ve onun idhalâtın sınırlarını belirleyen ve ülke parasının korunmasına yönelik fikirler taşıdığını kaydetmektedir. İkinci bölümün dördüncü kısmında "Bankacılık ve Sigorta"yı inceleyen Dr. İzgöer, ilk ünitede "Bankacılık"a yer vermiş olup, Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda banka olmadığını, bu ihtiyacın banka işlevi gören sarraf ve poliçeciler ile karşılandığını, alacak-verecek işle-

riyle gayr-i Müslim bankerlerin ilgilendiklerini, giderek devletin malî işlerini yürütmeye başlayan bankerlerin devlet bankası görevini üstlendiklerini, zamanla ülkede azınlıklardan oluşan bir ticaret ve finans burjuvazisinin meydana geldiğini, bu burjuvazinin en etkin olanının Galata Bankerleri olduğunu ifade etmektedir. 1845'de ülkede "İstanbul Bankası" adıyla ilk bankanın iki gayr-i Müslim banker tarafından kurulduğunu, Kırım Savaşı sonrası ilân edilen 1856 Islâhat Fermanı'nın bankalar açılmasını önermesi üzerine İngiliz-Fransız sermaye ortaklığı ile 1863'de Osmanlı Bankası'nın kurulduğunu kaydeden müellif, paşanın Osmanlı ülkesinde iktisadî gelişmenin şartlarından biri olarak bankalar kurulmasını gerekli gördüğünü, gerek halkın, gerek ticaret erbabının işlerini kolaylıkla yapabilmelerinin faizle borç para veren malî kurumların varlığına bağlı olduğunu, ülke ve halkın zenginliğinin artmasının banka gibi para ve kredi kurumlarının tesisiyle gerçekleştiğini düşündüğünü bildirmektedir. İkinci ünitede "Sigorta"dan bahseden Dr. tarihçi, Cevdet Paşa'nın sigortanın dinen caiz olduğuna inandığını, ancak Avrupa'da geçerli olan sigortacılığın Osmanlı ülkesinde düşünülüp uygulanmamasını hayretle karşıladığını belirtmektedir. İkinci bölümün beşinci kısmını "Himaye ve Kapitülasyonlar"a ayıran Dr. İzgöer, ilk olarak "Himaye"ye yer vererek, Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de kazandığı zaferler üzerine ilk himaye fermanını Dubrovnik Cumhuriyeti'ne verdiğini, Dubrovnik gemilerinin Osmanlı himayesinde oldukları için Septe Boğazı'na kadar Akdeniz'de serbestçe dolaşıp ticaret yaptıklarını, buna karşılık Dubrovnikliler'in üç yılda bir Osmanlı Devleti'ne vergi ödediklerini, ancak bu küçük cumhuriyet bağımsızlığını kaybedip Avusturya egemenliğine girdiğinde Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan bir Avrupa devletine tanıdığı siyasî ve ekonomik özgürlüğü Avusturya'nın Hıristiyan bir devlet olmasına rağmen kendi dindaşı Dubrovnikliler'e tanımadığını, paşanın bu konuda Osmanlı'nın üstünlüğünü özellikle vurguladığını zikretmektedir. İkinci olarak "Kapitülasyonlar"dan bahseden müellif, Osmanlılar'ın ilk ticarî imtiyaz hakkını 1352'de Cenevizliler'e bahşettiklerini, bundan sonra bu tür imtiyazların diğer Avrupa krallıklarına ve devletlerine de verildiğini, Osmanlı Devleti'nin vaktiyle yardım amacıyla Fransa ve Macaristan gibi bazı Avrupa devletleriyle ticaret ve adliye meselelerine ilişkin anlaşmalar imzaladıklarını, I. Süleyman'ın Fransa kralı Fransuva'yı Alman İmparatoru Şarlken'in baskısından kurtardığında Sadrıa-

zam Pargalı İbrahim Paşa'nın Fransızlar'a bazı müsaade ve imtiyazlar içeren bir ahidname verdiğini, bunun Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasında yapılan ahidnamelere model olduğunu ve bunlara "Kapitülasyon" dendiğini nakletmektedir. Dr. tarihçi, kapitülasyonların içeriği önceleri sınırlı iken sonraları Avrupa devletlerinin onları kazanılmış hak olarak gördüklerini ve imtiyazlarının alanını genişlettiklerini, paşanın Avrupalı devletlere verilen kapitülasyonlarla Osmanlı Devleti'nin çıkmaz bir yola girdiğini söylediğini, devletlerarası antlaşmalar ve sözleşmeler karşılıklı çıkarlar temeli üzerine olması gerekirken, tek taraflı olarak Osmanlı Devleti'nden özel izinler alınması biçiminde yapıldığını, Cevdet Paşa'nın bu müsaadelerin Avrupalılarca genişletilmesini yerel yöneticilerin iyi bilmemesiyle ve yabancı memurlara karşı nasıl hareket edeceklerine dair ellerinde yeterli bilgi bulunmaması ile izah ettiğini belirtmektedir. Dr. İzgöer, ticarî münasebetlerin artması sonucu meydana gelen davaların nizamî ve şer'î mahkemelerde görülmesine ve Cevdet Paşa'nın büyük emekleriyle gerçekleşen *Mecelle*'nin bu mahkemelerde geçerli olmasına karar verildiğini de bildirmekte ve ecnebîlere tanınan diğer imtiyazların emlâk tasarrufu; yabancı sermaye; gayr-i Müslim memur istihdamı olduğunu ilave olarak kaydetmektedir. İkinci bölümün altıncı kısmı "Narh" ile ilgilidir. Müellif, narhı kıtlık veya arzın yetersiz olduğu dönemlerde vurgunculuğu önleyip tüketiciyi korumak amacı ile devletin piyasayı denetimi ve piyasada tüketim maddeleri, mal ve hizmetlerin tespit edilen fiyatlar üzerinden işlem görmesi, daha öz ifadesiyle fiyatların piyasada başıboş halde seyrini önlemek amacıyla devletçe konan iktisadî bir sınırlama olarak izah ettikten sonra, Osmanlı Devleti'nde narh uygulamasında temel ölçünün arz ve talep şartları olup, tekelci eğilimlerin tesirlerinin giderilmek istendiğini, şartlar değiştikçe tespit edilen fiyatların da değiştiğini, özellikle ziraî ürünlerde arz şartlarının çok değişken olmasının bu uygulamayı zorunlu hale getirdiğini, kuraklık, ulaşım zorlukları, üretimin harp vb. sebeplerden dolayı azalması sonucunda arzda bir daralma olduğunda narh fiyatlarının yükseltildiğini, arzın genişlemesi halinde düşürüldüğünü kaydetmektedir. Dr. tarihçi, narh sisteminin klâsik dönem Osmanlı tarihinde fiyat politikasının esasını meydana getirdiğini, ancak Osmanlı ekonomisini iktisadî liberalizme yaklaştıran Tanzimat sonrası gelişmelerin devlet adamı ve aydınlarda fiyat serbestliği ve narh aleyhtarlığı düşüncesini getirdiğini, Cevdet Paşa'nın da narhın

Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilediği fikrinde olduğunu naklet-mektedir. İkinci bölümde yedinci kısım "Yed-i Vahid (Tekel)"e ayrılmıştır. Cevdet Paşa'nın Tanzimat öncesi Osmanlı iktisadî yapısının her alanında yed-i vahid, yani ürünün alım-satımında devlet tekelinin konması usulünün geçerli olduğunu söylediğini belirten Dr. İzgöer, paşanın yed-i vahidi "zararlı bir usul", "pek yolsuz bir şey" olarak nitelendirdiğini, Osmanlı ülkesinin her yerinde kaldırılması gerekip, buna karşılık servet ve mamuriyete yol açan alışveriş serbestliğinin geçerli olması üzerinde durduğunu aktarmaktadır. İkinci bölümün sekizinci kısmı "Mübayaa"dır. Müellif, Cevdet Paşa'nın İstanbul için gerekli zahire, eşya vb. ihtiyaçların temini hususunda mübayaa usulünün yol açtığı olumsuz gelişmelere karşı en güvenli yolun serbest ticaret olduğunu ileri sürdüğünü, ona göre bu usulün üreticiyi, elindeki tahılı az bir fiyatla mübayaacıya satmak zorunda bıraktığını, hem istenilen miktarda tahıl üretimini engellediğinden, hem de taşra halkının fakirleşmesini hızlandırdığından bu usulün kaldırılması fikrinde olduğunu, yine paşanın İstanbul halkının ihtiyaçlarını düşünüp de bu şehri besleyen taşralardaki ticaret ve ziraat erbabını dikkate almamanın büyük bir eksiklik olduğunu söyleyip bunlara daha çok önem verilmesi gerektiğini vurgulayarak devlet idarecilerini tenkid ettiğini kaydetmektedir. İkinci bölümün dokuzuncu kısmı "Musadere"dir. Dr. tarihçi, Tanzimat öncesi Osmanlı toplumunda yönetici zümrenin sosyal bir sınıf meydana getirmesini önlemek amacıyla uygulanan musadere sisteminin devlet hizmetinde bulunanlardan ölenlerin kanunlar gereği mallarına hazine tarafından el konulması geleneği olduğunu ifade ederek, sadece devlet görevlilerinin değil, zaman zaman tüccar ve diğer iş sahiplerinin de musadereye tabi tutulduğunu bildirmektedir. Uygulamadan sadece ilmiye sınıfı mensupları ile namuslu ve doğrulukla tanınan memurların müstesna olduğunu, devletin musadereyi uygulamasının sebebinin bürokratik çevrelerin sahip oldukları servet ve malları devletten çalarak zimmetlerine geçirdikleri düşüncesi olduğunu, Cevdet Paşa'nın bu usulle devletin birçok insanı sefalete mahkum ettiğini, devlet görevlilerinin servet ve mallarından varislerinin mahrum edilmesinin İslâmiyete, insaf ve insanlığa aykırı olduğunu, aslında devletin bürokratların mallarını zaptetmek değil, onlara bu fırsatı vermemesi gerektiğini, paşanın musadere usulüne bütünüyle karşı olduğu düşüncesini taşıdığını bildirmektedir. Dr. İzgöer, gerçi Cevdet Paşa'nın yaşadığı dönemde musadere

sistemi uygulamasının kaldırıldığını, onun bu görüşlerinin Tanzimat devrinin genel iktisat politikası olduğunu zikretmektedir. İkinci bölümün onuncu kısmı "Para"ya ayrılmıştır. Müellif, paşanın bir milletin askerî, siyasî ve idarî bakımdan güçlü bir devlet kurabilmesinin paraya dayandığını ifade ettiğini, paranın içeriği, değeri, miktarı ve alım gücü hakkında isabetli teşhislerde bulunduğunu, Cevdet Paşa'nın paranın ortaya çıkışı, değişik millet ve devletlerde darp teknik ve yöntemleriyle ilgili tarihsel bilgi birikimine sahip olup değerli bilgiler verdiğini aktarmaktadır. İkinci bölümün on birinci kısmında "Borçlar (İstikrazlar)"dan bahsedilmiştir. Tanzimat ve onu izleyen yılların malî darlık ve sıkıntılar içinde geçtiğinden dolayı son çare olarak borçlanmaya gidildiğini nakleden Dr. tarihçi, Cevdet Paşa'nın istikrazı en son yol olarak gördüğünü, bir ülke için en önemli meselenin paranın çokluğundan ziyade onun devri ve tedavül hızı olduğunu, bunun gerçekleşmesinin halkın çok çalışması ve alış-verişlerin artmasıyla mümkün olabileceğini, saklanan paraların çıkarılıp tedavülünün kolaylaştırılması gerektiğini, bunun da zorlama ile değil, serbest piyasa hayatının gerekleri ne ise onların yerine getirilmesiyle gerçekleşebileceğini beyan ettiğini, paşanın borç alındığında paranın kullanılma şekline önemle işaret ettiğini, ödünç para verimli sahalara yatırılırsa faydaları görülebileceğine, eğer böyle yapılmaz ve tüketim amacıyla harcanırsa, hiç faizsiz borçlanılsa bile, devlet için büyük zararlara yol açacağına inandığını, onun dış borçlanma konusunda tutarlı bir yaklaşımı olup, kendisinde himayeci eğiliminin ağır bastığını ve bu konuda öncü olduğunu bildirmektedir. İkinci bölümün on ikinci kısmını "Hazine" teşkil etmektedir. Klâsik Osmanlı maliyesinde tek merkezî hazine ve tek başdefterdar düzeninin olduğunu, Nizâm-ı Cedîd döneminde (1790-1839), çoklu hazine sistemine geçildiğini, Tanzimat'la birlikte yine tek hazine sistemine dönüldüğünü belirten Dr. İzgöer, Cevdet Paşa'nın hazinenin neden zarara uğradığı ve hazine açıklarının kapatılması için ne gibi tedbirler alınabileceği yönünde düşünceleri olup, onun hazine müzayakası için iki temel sebep ileri sürdüğünü belirtmektedir. Bunlardan birincisinin "Takvim ve Sıvış Yılı Buhranları" olup, Osmanlı maliyesinde günlük gelir ve giderlerin denkliği amaçlanmış olmakla beraber tahsil ve ödemelerde güneş ve ay yıllarına dayanan ayrı takvimler kullanılması ödemelerin gecikmesi zaruretini doğurduğunu, gecikmenin ise aslında bir geçici açık olduğunu, takvim hesaplarından kaynaklanan yanlış-

lıkların devlet hazinesini olumsuz yönde etkilediği fikrinde olduğunu naklet-mektedir. 365 günlük Şemsî yıl ile 354 günlük Kamerî yıl arasındaki 11 gün-lük farkın otuz üç senede bir yıllık bir fark meydana getirdiğini, maliye hazinesi literatüründe bu farkın atlanarak düzeltilmesine "Sıvış yılı (Tedahül senesi)" denildiğini belirten müellif, Osmanlılar'da Kamerî-Hicrî tarih ge-çerli olduğunu, ancak devlet gelir ve giderlerinden bazılarının ay, bazılarının güneş takvimine göre hesaplandığından malî düzenlemeye ihtiyaç duyulduğunu, 1870'de Cevdet Paşa başkanlığında toplanan komisyonun Hicret'ten 1310 (1829) yılına kadar her bir Şemsî sene Martının, Kamerî senenin hangi ay ve gününü karşıladığını belirten bir cetvel hazırladığını ve süregelmekte olan karışıklıkların bir ölçüde önüne geçildiğini kaydetmektedir. Hazine müzayakasında ikinci sebep olarak "Rüşvet"i gösteren Dr. tarihçi, Cevdet Pa-şa'nın ülke kanun ve düzenini bozan iki temel maddeden birinin "rüşvet" diğerinin ise manevî rüşvet anlamına gelen "hatıra saygı" olduğunu bildirdi-ğini, onun "emanetleri ehline veriniz" kuralı gereği rütbe ve makamların eh-line verilmesinden yana olduğunu, rüşvet alınmamakla hazineye hizmet edi-leceğini, hatır sebebiyle ehil olmayanlara rütbe ve memurluk verilmesinin hazineyi zarara uğrattığını beyan ettiğini aktarmaktadır. Dr. İzgöer, "Hazine Açığını Kapatma Tedbirleri" alt başlığıyla tasarruf ve idareden bahsederek hazine açıklarının kapatılmasında ilk şartın tasarruf ilkesine uymak olup, ikincisinin de vergi adaleti olduğunu, paşanın verginin toplanması ve dağıtı-mının halkın servet ve iktidarına göre yapılması fikrinde olduğunu, izlenme-si gereken yolun adlî usullerle yapılacak tasarruflara ağırlık verilmesi olup, böyle bir uygulama ile çok daha fazla gelir elde edilebileceğine işaret ettiğini kaydetmektedir. İkinci bölümün on üçüncü kısmı "Islahatlar" ile ilgilidir. XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet adamlarının yeni bir dünya ve yeni bir teknolojinin doğduğu bilincinde olduklarını, gün geç-tikçe ekonomik dengenin Osmanlı Devleti aleyhine bozulduğunu, problem-lerden kurtulmak için tek çarenin batıda gelişen ve ticaret burjuvazisinin elinde bulunan altyapı kurumlarının ülkede gerçekleştirilmesi olduğunun düşünüldüğünü, bilim ve teknikte ve orduda bunların yerine getirilmesi için önemli çabalar harcandığını söyleyen müellif, Cevdet Paşa'nın Osmanlı ıslâ-hatının temelinde bir ölçüde Batılı devletlerin zorlamalarının olduğunu ifade ettiğini, Avrupa'nın Devlet-i Aliyye'deki ısyanların sebebini ve maliyenin

gittikçe kötülemesini ıslâhat ve kanunlaştırma çalışmalarına teşebbüs olunmamasına bağladıklarını, paşanın da bu tesbite katıldığını söylemektedir. Tanzimat'tan sonra Osmanlı idarecilerinin yeni düzenleme ve reformları uygulamak üzere ülkenin birçok yerinde iktisadî, sosyal ve mülkî düzenlemelerde bulunduklarını, Cevdet Paşa'nın da bu çalışmalara katıldığını, bunların Osmanlı devlet ve ekonomisinin yeniden şekillenmesi konusunda hissedilir sonuçlara yol açtığını bildiren Dr. tarihçi, paşanın ıslâhatla ilgili çalışmaları hakkında şunları söylemektedir: Bunlardan birincisinin Balkan Islâhatı ve Teftişi olup, Cevdet Paşa'nın önce Sadrıazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile birlikte Rumeli teftişinde görevlendirildiklerini (1861), teftiş sırasında Osmanlı müfettişlerince idarî, askerî, malî vb. kontrollerin gerçekleştirildiğini, zaptiyelerin Hıristiyan köylülere yaptıkları haksız muamelenin önüne geçilmesi için zaptiye maaşlarının yeterli miktara çıkarıldığını; Rumeli Islâhatı'ndan kısa bir süre sonra paşanın Arnavutluk'ta İşkodra'da meydana gelen ısyanı bastırmak için olağanüstü yetkilerle bu bölgeye gönderildiğini (1861), ısyanı bastırdıktan sonra yapılan ıslâhatta mülkî, askerî ve idarî düzenlemelerin yanı sıra bölgenin imarı ve ekonomik kalkınması yolunda da çalışmalarda bulunan paşanın iki ay içinde ıslâhatı başarı ile tamamladığını; nihayet Bosna'da Müslüman ve gayr-i Müslim tebaa arasında ortaya çıkan karışıklıkları gidermek ve eyalete yeni bir düzen vermek için paşanın Bosna'ya gönderildiğini (1863), önce Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki arazi anlaşmazlıklarını ortadan kaldırmaya çalışıp, yabancı müdahalesini önleyici tedbirler aldığını, imar faaliyetlerine giriştiğini, ormanlardan ve madenlerden faydalanmayı düşünerek mühendislerin getirilmesi için teşebbüslerde bulunduğunu, problemlerin çözümü için bölgenin ileri gelenlerinden meydana gelen komisyonlar kurdurduğunu, tenkihata başvurup fazla maaş alan görevlilerin birer maaşlarını keserek elde edilen meblağı müdür maaşlarının yükseltilmesine ve askerlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında kullandığını, masrafları kısarak harcamaları aşağıya çektiğini, ticaret ve sanatın gelişip ilerlemesi yolunda kayda değer çalışmalar yaptığını bildirmektedir. Cevdet Paşa'nın Anadolu'da da ıslâhat yapılmasında önemli rol oynadığını ve Çukurova Islâhatı'nı Derviş Paşa ile birlikte gerçekleştirdiğini söyleyen Dr. İzgöer, kargaşa ve anarşinin hüküm sürdüğü bu eyalete Osmanlı hükumetinin "Fırka-i Islâhiye" adlı askerî ve milis gücünü gönderdiğini (1865), öncelikle iskân meselesinin ele alı-

nıp yeni kasaba ve köylerin kurularak bunların ev, okul, kışla ve belediye meclislerine sahip olduklarını, asker yazma ve malî sayım işlemlerine başladığını, aşiretlerin hükumete bağlılıklarını bildirdiklerini, derebeylerin bir bölümünün başka yerlere nakledilip, bir bölümünün de rütbe ve memurlukla devlet hizmetinde istihdam edildiklerini, bölge ekonomisinin canlandırılması yolunda çalışmaların yapıldığını nakletmektedir. Cevdet Paşa ve ekibinin Çukurova Islâhatı'nda son derece sistemli, organize ve akılcı bir politika izlediklerini belirten müellif, adalet ve hukuka saygılı davranarak halka değer verdiklerini, halkın devletle barışmasını sağlayıp onların devlete güvenini tazelediklerini, ilk uygulamalarının malî genel af olduğunu, yeni yerleşim yerlerinin kurulmasının bölgesel olarak alış-veriş hacminin genişlemesine yol açtığını, paşa ve ekibinin ulaşım meselesi üzerinde de önemle durup, bu ıslahâtın Osmanlı ülkesinde tarım kapitalizminin tırmanışını kolaylaştıran bir süreci başlattığını kaydetmektedir

Üçüncü bölümde "Osmanlı Kurumları ve Çözülmesinin İktisadî Boyutları"ndan bahseden Dr. tarihçi, Cevdet Paşa'nın devletin siyasî birlik ve düzenini bozan her karışıklığın gelir ve istihsal kaynakları üzerinde tahribat meydana getirerek iktisadî ve siyasî bir çöküşe yol açtığı fikrinde olduğunu; istismarcı sınıfların üretim kaynaklarını tüketme ve sömürmelerini, ağır vergileri, geniş ölçüde sermaye ve servet tahribatını, adalet ve hakka riayetsizliği ve sonuçta üretici sınıflarda görülen ısyankârlık belirtilerini paşanın hep iktisadî ve siyasî çözülmeyle meydana gelen olumsuzluklar olarak gördüğünü ifade etmektedir. Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin tarihini bir bakıma "Kurumların Tarihi" olarak değerlendirdiğini belirten Dr. İzgöer, kurumların nasıl ortaya çıkıp ne şekilde kökleştiğinin, zamanla niçin yozlaşıp bozulduğunun, buna kimlerin sebep olduğunun, düzeltilip varlıklarını sağlıklı bir biçimde sürdürmeleri için ne gibi önlemler alınması gerektiğinin paşanın önemli hedefleri arasında olduğunu kaydetmektedir. Osmanlı kurumlarından Mülkiye, Askerî Teşkilât ve Dışişleri Teşkilât'ını ayrı ayrı inceleyen müellif, üçüncü bölümün ilk kısmı olarak "Mülkiye Teşkilatı"ndan "Merkez Teşkilatı"nı ele alarak hiyerarşinin en üst noktasında padişahın olduğunu, ülke meseleleri ile din ve devlet işlerinin görüşüldüğü divanda hazır bulunduklarını, savaş sırasında ordunun başında bulunup, barış zamanlarında İstanbul'da bulunduklarında devlet işlerini takip edip, payitahtta bulunmadık-

larında bir veziri İstanbul'da bırakıp ulema ve devlet ileri gelenleriyle gezi, av ve harp oyunları ile vakit geçirdiklerini, harp ve sulh için karar verme yetkisine sahip olduklarını, sadrıazamın ise devlet gemisini idare eden şahıs olduğunu nakletmekte ve Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin şer'-i şerife bağlı bir düzenle idare edildiğini, bütün devlet ileri gelenleri ve memurlarının İslâmiyet'in hükümlerini dikkate almalarının şart olduğu düşüncesinde bulunduğunu ifade etmektedir. İkinci olarak "Taşra Teşkilatı"na temas eden Dr. tarihçi, Osmanlı Devleti'nin aslında bir askerî topluluk olup, halkın çoğunluğu asker olduğundan mutlaka savaş alanlarında bulunmalarının gerektiğini, devletçe yeni fethedilen toprakların timar, zeamet ve has olmak üzere üçe ayrıldığını, savaşta yararlığı görülen gazilere timar, ümeraya ise zeamet tevcih edildiğini, eyaletlerin beylerbeyiler, sancakların sancakbeyleri tarafından yönetildiğini, ümeranın iki görevinden ilkinin barışta ülkeyi imar ederek halkın refahını sağlamak, ikincisinin savaş olduğunu, askerler ve cebelüler ile savaşa katıldıklarını bildirmektedir. "Mülkî Düzenin Bozulması" hakkında Dr. İzgöer, Cevdet Paşa'nın düzenin bozulmasını saltanat makamına karşı güvensizlik ortamının doğması, kanun ve kurallara uyulmaması, bidatler -ki bunların başında serdarların seçimindeki ilgisizlik ve özensizlik gelmektedir-, rüşvet, ehliyetsiz kimselerin mansıplara getirilmesi, sultanların ordu ile sefere katılmamaları, devlet ileri gelenlerinin İstanbul'da kalıp istirahati sefer zorluklarına tercih eder olmaları, padişah yakınlarının devlet işlerine müdahaleleri gibi sebeplere bağladığını belirtmekte ve mülkî düzenin bozulmasında vezirlerin, ayanların, kadıların, naiplerin ve diğer memurların da rollerinin olduğuna işaret etmektedir. Daha sonra "İdarecilerin Görev ve Sorumlulukları"ndan bahseden müellif, Cevdet Paşa'nın gerekli ıslahatı gerçekleştirecek işbilir devlet adamlarına ihtiyaç bulunduğu, hükumetlerin de iki ana esası gerçekleştirmek için var olup, bunlardan ilkinin halkın hukukunu korumak, ikincisinin içte ve dışta huzur ve güvenliği sağlayarak ülkeyi korumak olduğu kanaatini taşıdığını beyan etmektedir. Dr. tarihçi, Cevdet Paşa'nın hükumetlerin bu eylemleri gerçekleştirmeleri için ilimlerin ve sanayiin artması, ticaret ve sanayiin genişlemesi, askerlerin eğitim ve disiplini, kasaba ve köylerin imarı gibi çalışmalar yapmaları gerektiğini ifade ettiğini; devlet işlerini organize etmenin hükumetin görevi olup, devlet idarecilerinin siyaset işlerinin inceliklerini bilip, akıllı insaflı, ılımlı, tedbirli, gelişen olay-

lardan haberdar bulunan kimselerden seçilmiş bulunmaları düşüncesini taşıdığını da zikretmektedir. Müellif, Cevdet Paşa'nın iltimas ve adam kayırmaya karşı çıktığını, devlet makamlarının kutsal olup işlerin ehil olanlara verilmesine taraftar bulunduğunu, mülkî idarede sarsılmaz kanunlara ve büyük bilgi birikimine ihtiyaç olduğu fikrinde olduğunu, idarecilerin halka güven vermeleri gerektiğine, hükumetlerin işlerinde tutarlı olmasının şart olduğuna, yöneticilerin her türlü sıkıntının çaresini bulmak zorunda olduklarına inandığını belirtmektedir. Üçüncü bölümün ikinci kısmında "Askerî Teşkilat"a yer verilmiştir. Dr. İzgöer, Osmanlılarda devletin ana payandalarından birinin ordu olup, devletin kurulmasında büyük rol oynadığı gibi, çökmesinde de etkili olduğunu, ordunun bozulmasının bir anlamda devletin çökmesi manasına geldiğini, Osmanlı ekonomisi savaş ve savunma ekonomisi olup, savaş da para demek olduğundan paranın savaşın ayrılmaz parçası olduğunu görmek gerektiğini ifade ederek, Cevdet Paşa'nın harbe dayanan bir iktisat anlayışından verimliliğe dayanan bir iktisat görüşüne geçişte önemli rol oynadığını kaydetmektedir. Müellif, Osmanlı ordusunda önce "Kapıkulları"ndan bahsederek bunların ulufeli ocak birlikleri olup, piyadelerine yeniçeri; süvarilerine ise sipahi, silahdar, gurebâ-yı yemîn, gurebâ-yı yesâr, ulufeciyân-ı yemîn, ulufeciyân-ı yesâr askerleri denilip, altı bölük olarak teşkil edildiklerini belirttikten sonra yeniçerilerin Arnavut, Boşnak, Bulgar ve Ermeni köylerinden toplanan devşirme çocuklarından meydana gelip, küçük yaşta ocağa alınarak Türkçe öğretilip İslâm terbiyesi ile yetiştirildiklerini , seçkin ve disiplinli askerler olduklarını, yeniçeri ocağına zaman içinde topçu, humbaracı, arabacı, lağımcı ve cebecilerin de katıldıklarını; süvarilerden sipahilerin ordu önünde giderek meteris kazdırdıklarını, padişah alayının gidecekleri yolu belirlediklerini; silahdarların yolların temizlenip, köprülerin onarımı için reaya topladıklarını; ulufeciyân-ı yemîn ve yesârın padişah alayının sağ ve solunda yürüyüp; gurebâ-yı yemîn ve yesârın orduya odun naklettiklerini söyleyerek Osmanlı Devleti'nin karada kapıkulu adıyla mevacip alan ve kışlalarında kalan kırk-elli bin kadar askere sahip olup, ordunun potansiyel gücünü meydana getiren asıl kuvvetler olan timarlı sipahiler ile birlikte ordunun üç yüz bin askere sahip olduğunu bildirmektedir. Sonra "Orduda Bozulma"dan bahseden Dr. tarihçi, Cevdet Paşa'nın devlet yapısının en önemli dayanak noktalarından birini meydana getiren askeriyenin kanun ve

nizamlarının bozulduğuna iki ana gerekçe göstererek dikkat çektiğini, bunların kānûn-ı kadîmin terkedilmesi ve devlet ileri gelenlerinin bu konudaki ihmalleri olduğunu kaydetmektedir. Daha sonra "Tedbîrler"e yer veren Dr. İzgöer, Cevdet Paşa'nın Osmanlı askerî teşkilâtında III. Selim dönemine gelinceye kadar uygulama alanına konulan birçok düzenleme ve tedbirlerin kalıcı olmayıp geçici nitelikte olduklarını, devletin özellikle yeniçerilerin ıslâhı konusunda birçok girişimlerde bulunduğunu, fakat bunlardan istenilen sonucu alamadığını, paşanın askerî ıslâhatların yapılabilmesi için zaman ve paraya ihtiyaç olduğu fikrini taşıdığını belirtmektedir. Askerî reformlara önce yeniçerilerden başlandığını söyleyen müellif, yeniçeri teşkilâtının II. Mahmud tarafından kaldırıldığını, yeniçerilerin kaldırılmasını, yani Vak'a-i Hayriyye'yi Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti için yeni bir asrın başlangıcı olarak nitelemekle beraber, Bâbıâlî Vak'a-i Hayriyye'den sonra aşırı derecede taassup yolunu tuttuğundan ve dinî inanışlarda sağlamlık yerine gösterişte aşırılık geçerli olduğundan, paşanın bu durumu tenkid ettiğini bildirmektedir. Osmanlı ordusundaki ikinci unsurun "Timarlı Sipahiler" olduğunu kaydeden müellif, ordunun en büyük asker gücünün timar ve zeamet sahipleri tarafından meydana getirildiğini, devletin bir çeşit süvari sınıfı olan timar ve zeamet erbabının iki yüz bine yakın asker çıkardıklarını, eyaletlerdeki bu askerlerin sayısı ülke sınırları genişledikçe arttığını, kuruluşlarının başlangıcında alaybeyleri, sancakbeylerine tabi oldukları için timar ve zeamet erbabına ait tevcihlerin alaybeylerinin izniyle gerçekleştiğini, timar ve zeamet sahiplerinin bulundukları sancaklarda oturmakla mükellef olduklarını, sefer için çağırıldıklarında hemen koşup gelerek alaybeyi bayrağı altında toplanmak zorunda olduklarını bildirmektedir. Cevdet Paşa'nın timar ve zeamet sisteminin bozulması konusunu üç sebebe dayandırdığını ifade eden Dr. tarihçi, paşanın bunları: a. Timar ve zeamet sahiplerinin sefere gitmemeleri; b. Alaybeylerinin dürüst, namuslu, ağırbaşlı kimseler yerine himaye, şefkat ve rüşvetle ehil olmayan ve düşük ahlâklı kimselere verilmesi; c. Timar ve zeametlerin hakları olmadığı halde bazı vezir ve devlet ileri gelenlerine tevcih edilmesiyle izah ettiğini kaydetmektedir. Üçüncü bölümün üçüncü ünitesinde "Bahriye"yi inceleyen Dr. İzgöer, Cevdet Paşa'nın Osmanlı deniz kuvvetlerini, devletin kuvvet ve kudretinin devamı için muhtaç olduğu iki kanattan biri olarak değerlendirdiğini, devletin diğer kurumlarına verilen önemin deniz kuvvetleri-

nin geliştirilip güçlendirilmesi yönünde de yoğunlaştırılması gerektiğini ifade ettiğini, paşanın bahriyenin bozulması üzerinde de durarak bozukluktaki temel faktörlerin iktisadî ve sosyal ağırlıklı olduğunu, rüşvet, yolsuzluk, adam kayırma ve ehliyetsizliğin bunda rol oynadığı inancında olduğunu zikretmektedir. Müellif, yine Cevdet Paşa'nın deniz kuvvetlerinin yenilenip güçlendirilmesi için büyük paralara ihtiyaç duyulduğunu belirtip Osmanlı Devleti'nin geleceği için bahriyeyi de yeni usullerle düzenlemekten başka çare olmadığı fikrini taşıdığını söylemektedir. Daha sonra Askeriye içinde mütalaa edilen "Adliye/İlmiye Teşkilatı" üzerinde duran Dr. tarihçi, Cevdet Paşa'nın medreseden yetişmiş ve Adliye teşkilâtında yıllarca nazır olarak görev yapmış biri olarak, ulemanın toplum içindeki gerçek görevinin ne olduğunu ve adaleti tesisin ne derecede önemli bulunduğunu yakından bildiğini, ona göre ilmiye sınıfının ehliyetli kimselerden meydana gelmesi devletçe, mülkçe ve milletçe huzur ve güven demek olup, ulemanın görevinin halka nasihat etmek, bilmediklerini onlara öğretmek ve insanlar arasında adalet üzerine hükmetmek olduğunu, yani hem insanları aydınlatan bir öğretmen, hem insanlar arasında adaletle hükmeden bir hakim, hem de onlara yol gösteren bir önder olan ulemanın hiyerarşinin en tepe noktasında bulunduğuna inandığını nakletmektedir. Paşanın Osmanlılarda devlet işlerinin ulemanın görüş ve kararlarıyla yerine getirildiğini, onların devlet düzeninde siyasetten tekniğe kadar her sahada söz sahibi olduklarını söylediğini beyan eden Dr. İzgöer, Cevdet Paşa'nın kurumların çöküşünde sadece mülkî ve askerî düzende bozulmayı değil, ilmiyenin de bozulmasını ele aldığını, paşanın ilmiye sınıfının bozulmasının temel sebebini adalet ve hakkaniyete uyulmayıp, kanunların uygulanmamasına bağladığını, başta adliye (tarîk-ı kazâ) ve eğitim-öğretime (tarîk-ı tedrîs) giriş kapısı olan mülazemet sisteminin bozulduğunu, bozulmada ikinci olarak kazaların naiplik (vekillik) ile idare edilmelerinin payı olduğuna işaret ettiğini, ilmiye sınıfında kıdeme (eskiliğe) riayet edilmeyip mansıpların ehil olmayan kimselere verilmesinin ve kanun ve nizamlara uyulmamasının bunda rolü olduğu fikrinde olduğunu zikretmektedir. Üçüncü bölümün son ünitesinde "Dışişleri ve Çevresel Gelişmeler"e yer veren müellif, devletin ekonomik menfaatleri gereği çevresinde olup bitenlerden haberi olmasının Cevdet Paşa'nın iktisadî görüşlerinde ayrı bir yer tuttuğunu, paşanın yabancı devletlerin gücünü bilmenin, politikalarını izlemenin, den-

geleri korumanın, özetle dünyayı tanımanın büyük ekonomik çıkarlar sağladığı, dış ilişkilere gerekli önemin verilmesinin kaçınılmaz olduğu düşüncesinde olduğunu kaydetmektedir. Dr. tarihçi, Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin coğrafî konumunun farkında olduğunu, ülkesini dünyanın merkezi durumunda gördüğünü, Devlet-i Aliyye'nin ekonomik çıkarları sebebiyle sadece komşularıyla değil, aynı zamanda bütün Avrupa devletleriyle görüşmek ve konumu gereği bu devletlerin politik çıkarlarını bilmek zorunda olduğunu, bunun da yolunun diplomasiye egemen olmak, yani dünya politikasını anlamaktan geçtiğini ifade ettiğini belirtmektedir. Dr. İzgöer, Cevdet Paşa'nın devletler düzeyinde daimî elçi bulundurulmasının yararlarına inandığını, ancak devletlerin egemenlik ve mülkiyet hukukunu korumak gibi önemli amaçlar taşıyan Viyana Kongresi'ne katılınılmamasını, politik dengelere dikkat edilmeyip devletlerarası ittifaklara girilmemesini acı acı tenkid ettiğini de ilave etmektedir.

IV

Doktora tezlerinden dördüncüsü "*Ahmed Cevdet Paşa'nın Felsefî Düşüncesi*" adını taşıyan ve Prof. Dr. Kemal Sözen tarafından hazırlanıp yayımlanan eserdir[1329]. Müellif, eserine "Ahmed Cevdet Paşa'nın Yaşadığı Dönemde Osmanlı Devleti'nin Genel Durumu" adlı bir girişle başlamakta ve bunu da Siyasal, Sosyal, Ekonomik olmak üzere üç kısımda incelemektedir. İlk olarak "Siyasal Durum"da Prof. Dr. Sözen, XIX. yüzyılın Osmanlı'nın başta devlet yönetimi ve kültürel alanlarda olmak üzere Batılılaşmasının giderek hızlandığı, reform niteliğinde pek çok düzenlemeler yapıldığı bir dönem olduğunu belirterek bunları: 1. 1826'da II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nın yerine "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" adında yeni bir ordu kurması ; 2. Sadrıazam Mustafa Reşid Paşa'nın teşvikiyle Abdülmecid'in 3 Kasım 1839'da Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnu'nu ilan etmesi; 3. Yine Abdülmecid döneminde 18 Şubat 1856'da bütün yurttaşlara din ve ırk ayırımı gözetmeksizin yasa önünde özgürlük ve eşitlik ilkesini içeren Islâhat Fermanı'nın ilan edilmesi; 4. II. Abdülhamid'in 23 Aralık 1876'da ilân ettiği I. Meşrutiyet olmak üzere açıklamakta, ayrıca önemli bir dönüm noktası olarak 1853-1856 Kırım Sa-

[1329] Kemal Sözen, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Felsefî Düşüncesi*, İstanbul 1998.

vaşı'ndan ve mağlup Rusya'nın geçici olarak da olsa Akdeniz'e inme plânını askıya almasından; II. Abdülhamid'in 13 Şubat 1878'de olağanüstü durumlar gerekçesiyle I. Meşrutiyet'i kaldırmasından; 1878 Ayastefanos Antlaşması ile son bulan ve tarihimizde "93 Harbi" olarak anılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan; Sultan Abdülaziz'in 30 Mayıs 1876'da tahttan indirilip ve karanlık bir tarzda ölümünden; yerine geçen V. Murad'ın üç ay içinde tahttan indirilmesinden; 31 Ağustos 1876'da tahta çıkan II. Abdülhamid'in zamanında Rusya ve Avusturya'nın gizli açık kışkırtmalarıyla Hıristiyan halkın Bosna, Hersek ve Bulgaristan'da meydana gelen ayaklanmalardan, Sırbistan ile Karadağ'ın Osmanlı Devleti ile savaşa girişmelerinden, parçalanması muhakkak olan bu imparatorluğun hayatını II. Abdülhamid'in şahsî idaresi sonucu bir müddet daha uzattığından, ancak tarihin son Türk imparatorluğunun dağılmaya mahkum olduğundan bahsederek, Cevdet Paşa'yı siyasî bütünlüğü saran tehlikeleri önlemek isteyen devlet adamlarından biri olarak nitelemektedir. İkinci olarak "Sosyal Durum"da müellif, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu sosyal yönden incelendiğinde halktaki Müslüman-Hıristiyan ayrılığının devletin bütünlüğü açısından tehlikeli boyutlara ulaştığını, özellikle 1839 Tanzimat ve 1856 Islâhat Fermanları ile gayr-i Müslimlere sağlanan fiilî uygulama Müslümanlar aleyhine Hıristiyan üstünlüğü şeklinde ortaya çıkınca devletin Müslüman ve Hıristiyan tebaası arasındaki sosyal farklılaşmanın gittikçe büyüdüğünü, Osmanlı ticaret ve sanayiini ellerinde tutan gayr-i Müslim unsurların, özellikle 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'ndan sonra Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ndeki ticarî temsilcileri gibi faaliyette bulunduklarını, Batılı devletlerden her birinin kendi mezheplerindeki Hıristiyanların haklarını korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karıştıklarını, Devlet-i Aliyye'nin malî durumunu iyileştirmek için Avrupa devletlerinin maddî desteğine muhtac bulunmasından dolayı Müslüman tebaasını ikinci plana atması ile Müslüman kanadında olumsuz gelişmelerin meydana geldiğini, ictimaî moral bozukluğu ve eziklik psikolojisi sonucunda başıbozukluk, suistimal, rüşvet ve sahtekârlığın yayıldığını kaydetmektedir. Dr. Sözen, Tanzimat sonrası Abdülmecid Devri'nde (1839-1861) olduğu gibi Abdülaziz zamanı'nda (1861-1876) da Osmanlı toplumunun ırk, dil, din ve mezhep yönlerinden tam bir birlik göstermekten uzak bulunduğunu, Türk, Arap, Rum, Ermeni, Yahudi, Arnavut, Bulgar,

Sırp ilh... bütün ırklar topluluğu Osmanlı kabul edilmekle beraber, yaşayış şekilleri, gelenekleri, dünya görüşleri, kültür seviyeleri, devlet bünyesindeki hukukī durumları bakımından birbirlerinden olabildiğince farklı olduklarını; II. Abdülhamid devri'nde (1876-1909) ve daha sonraki yıllarda yöneticilerin siyasetlerine İslâmcı bir şekil verdiklerini, "Yeni Osmanlılar"ın etkisinin bilhassa dikkat çekip, bu zümrenin Osmanlı sosyal hayatında İslâm birliği fikrinin doğup yaygınlaşmasında başlıca etken olduklarını belirtmektedir. Üçüncü olarak "Ekonomik Durum"dan bahseden ilahiyatçı öğretim üyesi, Osmanlı Devleti'nin XIX. asrın son çeyreğinde az gelişmiş ülkeler arasında yer aldığını, bunun başlıca sebebinin gelirleriyle giderleri arasındaki dengenin ekonomik yönden bozulması olduğunu, Avrupa'nın sanayi inkılabı ile daha XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne üstünlük sağladığını, hala toprak gelirleriyle yetinen bir ülke olan Devlet-i Aliyye'nin fakirliğe mahkum olup kendi çöküşünü hazırladığını aktarmaktadır. Prof. Dr. Sözen, Osmanlı Devleti ile İngilizler arasındaki Baltalimanı Antlaşması (1838) ile Osmanlı pazarının adeta İngiltere'ye teslim edildiğini, Tanzimat'tan sonra Osmanlı maliyesinde dış istikrazlar (borçlar) döneminin başladığını, bu tarihten itibaren sık sık dış borçlanmaya gidilip, buna paralel olarak iç borçlanmaların da gittikçe arttığını, Abdülmecid zamanında dört istikraz yapılıp, ayrıca çeşitli isimler altında tahvilat ve karşılığı bulunmayan kağıt para çıkarılmak suretiyle devlet borçlarının çok artarak onun saltanatı sonunda dış borçlanmanın 16.540.720 Osmanlı altınına ulaştığını; Abdülaziz tahta çıktığında (1861), malî buhranın başladığını, 1863 yılında kurulan Osmanlı Bankası vasıtasıyla yapılan dış borçlanmaların 1866'ya kadar Osmanlı hazinesini tamamen boşalttığını, bu padişahın döneminde yedi istikraz yapılıp pek ağır borçlanmaya gidildiğini, 1873 sonu itibariyle borçlanmanın 97.708.820 Osmanlı lirasına ulaştığını; II. Abdülhamid'in dış borçların bir kısmını ödediğini, 1881 yılı itibariyle devlet borçlarının 190.753.650 Osmanlı lirası olup, bu borcun birikmiş faizlerle 252.801.895 Osmanlı lirasına ulaştığını, ancak bu borçtan 146.364.651 lirası tenzil edildiğinden devletin toplam borcunun 106.437.234 Osmanlı lirası olduğunu zikretmekte ve 1885'den itibaren çeşitli tarihlerde yine dış borçlanmaya gidildiğini de ilave etmektedir.

Müellif, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarih Görüşü" adlı birinci bölümün "Tarih Felsefesi" adlı ilk kısmında bu terimden, 1. Yaşanmış geçmişin felse-

fesi olarak tarih felsefesi: Geçmişte kalan olayların ne anlam ifade ettiğini sorgulamaktan başlayıp, insanlığın tüm yaşanmış geçmişine, yani dünya tarihine yönelen bir felsefe uğraşı; 2. Tarih biliminin felsefesi: Tarih biliminin ve tarihçinin bilgi elde etme etkinliğini sorgulayan, bu bilimin dayandığı ilke ve yöntemleri eleştiren ve giderek tarih bilgisinin nitelik, hatta olabilirliğini çözümleyen bir tarihî bilgi eleştirisi anlamlarının anlaşılması gerektiğini; tarih felsefesinin tarihin felsefe ile münasebetinden doğduğunu, esas olarak tarihin anlamını ve yasalarını araştıran bir disiplin olduğunu belirtmektedir. Dr. Sözen, "Cevdet Paşa'nın Tarih İlmindeki Yeri ve Önemi" başlıklı ikinci kısmını da ikiye ayırıp birinci olarak, "Cevdet Paşa Öncesi Tarih İlmi"ni ve burada ilk önce "İslam Dünyasında Tarih İlmi"ni incelemekte ve tarihi yazış tarzlarına göre başlıca dört kısma ayırarak bunları: 1. Rivayetçi veya naklî tarih: Olayları felsefî açıdan tetkik etmeyen, doğrudan doğruya rivayet ya da hikâye eden eserler; 2. Öğretici veya şe'nî tarih: Maslahatçı, diğer bir ifadeyle felsefî esasta yazılan tarihi eserlerden faydalı bir sonuç gayesini takip eden eserler; 3. Neden-nasılcı veya tekevvünî tarih: Olayları "Neden?" ve "Nasıl böyle oldu?" sorularıyla araştıran, genetik (tekevvünî) usule göre yazılan tarih olup, tarihî olayları insan hayatındaki gelişme safhalarını ve özellikle onları doğuran sebepleri araştırarak tavsif etmeyi gaye edinen eserler; 4. İctimaî tarih: Tarihî olayların arkasındaki gizlenmiş tarihî kanunları ortaya çıkarmak cihetine önem veren eserler olmak üzere tasnif etmekte, İslâm tarihçilerini bu gruplardan birincisi içinde değerlendirmek gerektiğini, onların olayları bir eleştiriye tabi tutmaksızın, tarihî rivayetler kendilerine ne şekilde ulaşmışsa öylece kayıt ve zaptetmeyi görev bildiklerini aktarmaktadır. İkinci olarak, "Osmanlı Tarihciliği"ni ele alıp, Osmanlı tarih yazıcılığının özellikle iki tarzın etkisinde kaldığını, bunların: a. İlmî tarihçilik: Klâsik İslâm tarihçiliği olup, mevsûk kaynağı tesbit etmede, rivayetin doğruluğunu tayinde sağlam metodlara dayanan, tasvirde sade ve külfetsiz bir dil kullanmayı tercih eden ulemanın inhisarındaki tarz; b. Edebî tarihçilik: Farsçanın ve eski İran efsanelerinin yeniden ortaya çıkışı devresinde doğan, kaynağının itimada şayan olup olmadığını ehemmiyetli görmeyen, hakikat yerine ahlâkī telkinleri gaye edinen, külfetli ve belâgatlı dili tercih eden, bağlı bulunduğu muhitin görüşünü aksettiren tarz olduğunu kaydeden ilahiyatçı öğretim üyesi, Osmanlı tarih yazıcılığının özellikle İdris-i Bitlisî'den sonra bu ikinci tarz tarihçilik

ekolünün tesirinde kaldıysa da Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı gibi bazı büyük tarihçilerin ilmî tarihçilik tarzını benimsediklerini; XIX. asra, yani Cevdet Paşa'ya gelinceye kadar Osmanlı Tarihçilerinin iki gruba ayrıldığını, bunların: 1. Nakilci, hikâyeci ve tasvirci tarihçiler; Tarihteki olayların sebep ve sonuçlarını esas alarak mukadderât-ı ilahiyye ile tefsir eden İbn Kemal, Celal-zade, Hoca Sadüddin gibi müverrihler; 2. Gerçeği inceleyenler (şe'nî tarihçiler): Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı ve Naima gibi müverrihler olup, Cevdet Paşa'nın bu ikinci grup müverrihlerin en büyüğü olduğunu belirtmektedir. Prof. Dr. Sözen, üçüncü olarak, "İbn Haldun'un Tarih Görüşü ve Cevdet Paşa'ya Tesiri" üzerinde durup, İbn Haldun'un (1332-1406) tarih felsefesi ve usulünü müstakıl bir konu olarak ele alıp inceleyen yegâne İslâm âlimi olduğunu, onun düşünce yapısının temelinde tarih telakkīsi bulunduğunu, ona göre tarihin insanların ve kavimlerin hal ve durumlarının nasıl değişmiş olduğunu, devlet sınırlarının nasıl genişleyip kuvvet ve kudretlerinin nasıl artmış bulunduğunu, yıkılma ve ölüm çağı gelinceye kadar yeryüzünü nasıl imar ettiklerini bize bildiren bir ilim olup, bunun tarihin anlaşılan açık manası bulunduğunu, tarihin içinde saklanan manasının ise incelemek, düşünmek, araştırmaktan ve varlığın (kâinatın) sebep ve illetlerini dikkatle anlamak ve olayların vuku ve cereyanının sebep ve tertibini incelemekten ibaret olup, bu bakımdan tarihin şerefli bir ilim olarak Hikmet'in (Felsefe) içine daldığını, Hikmet ilimlerinden sayılmaya layık bulunduğunu söylemektedir. Müellif, İbn Haldun'a göre tarihçinin sosyal kaide ve kanunları, olayların sebep ve hastalıklarını bilmek zorunda olduğunu, meydana gelen bir hadisenin sebeplerini, her haberin asıl ve mahiyetlerini bu ölçüler içinde değerlendirmek durumunda bulunduğunu yazdığını, onun tarihçilerin naklettikleri haber ve rivayetlerin doğruluk derecesini incelemedikleri, felsefî açıdan değerlendirmedikleri ve kâinatın tabiat ve kanunlarına göre ölçmedikleri için yanılıp doğru yoldan saptıklarını belirttiğini söylemektedir. İslâm aleminde tarihin tenkid esasında öğrenilmesi gerektiği fikrini savunan İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eseriyle meşhur olduğunu bildiren Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın, Pirizade Mehmed Sahib'in eksik bıraktığı *İbn Haldun Mukaddimesi Tercümesi*'ni 1275'de (1859) tamamladığını (eserin iki cildi Sahib Molla'ya (Bulak 1274; Âmire 1275), III. cildi de Cevdet Paşa'ya (Âmire 1277) ait olmak üzere basılmıştır), paşanın ve diğer Osmanlı tarihçilerinin İbn Haldun'dan büyük

ölçüde etkilendiğinin açık olduğunu, ancak paşa dışında hiçbir tarihçinin, bu büyük mütefekkiri hakikī surette anlamak kabiliyetini gösteremediklerini kaydetmektedir. Cevdet Paşa'nın Tarih İlmindeki Yeri ve Önemi'nde ikinci olarak "Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği"ni inceleyen ilahiyatçı öğretim üyesi, önce "Kaynakları"ndan bahsedip, bunları mahiyeti itibariyle: 1. Hazîne-i Evrâk kayıtları: Çeşitli resmî vesikalar, siyasî müzakere ve toplantıların kararnameleri; 2. Osmanlı vak'anüvis ve tarihçilerinin eserleri, notları: Sefaretnameler, layihalar, hatıralar, mecmualar; 3. Muhtelif Arap tarihçilerinin eserleri ve özellikle Farsça yazılmış tarihler; 4. Kırım, Kafkas, Sudan, Arabistan gibi imparatorluğa bağlı, merkezden uzak bölgeler hakkında yazılmış tarihler; 5. Avrupa tarihleri: Tarih, tetkik, layiha, hatıra, muhabere, jurnal tercümeleri olmak üzere beş grupta değerlendirilebileceğini, paşanın Batı kaynaklarından istifadesinin dolaylı bir şekilde olduğu kanaatinde olduğunu, onun Hammer (1774-1856) ile irtibat halinde olduğu tesbit edildiği gibi, devletler hukukcusu Muallim Ali Şehbaz Efendi vasıtası ile Batı tarih ve hukukundan istifade ettiğinin muhakkak olup, Şehbaz Efendi'nin Batı kaynaklarını tarayarak Cevdet Paşa'ya sürekli notlar hazırladığını, Hoca Sahak'ın da kendisine yabancı kaynaklar konusunda yardımcı olduğunu, Encümen-i Dâniş'in de Batı kaynaklarından yaptığı çevirileri göz önünde bulundurmak gerektiğini, ancak onun Batı tarihçiliği sistemi ile bir münasebeti olduğunun düşünülemeyeceğini ifade etmekte ve sonuç olarak Cevdet Paşa'nın belge değerlendirmede, belgeyi kavrayış, düzenleyiş, yorumlayış ve sentez yönlerinden kendinden önceki ve sonraki vak'anüvislerden çok üstün vasıflara sahip bir tarihçi olarak karşımıza çıktığını söylemektedir. İkinci sırada "Üslûbu"na yer veren Prof. Dr. Sözen, paşanın üzerinde otuz yılı aşkın bir süre (1854-1885) çalışarak hazırladığı "*Târîh-i Cevdet*" veya "*Vekāyi'-i Devlet-i Aliyye*" adlı eserinde sade, açık ve herkesin anlayabileceği bir üslup kullandığını belirtmektedir. Üçüncü sırada "İlmî Tenkidçiliği"ne yer veren müellif, paşanın tarihini yazarken diğer tarih yazarlarının görüşlerine yer verdiğini, kimi zaman onları tenkid ettiğini, kimi zaman da onların eksik bıraktığı noktaları tamamlayıp ilmî manada tenkid yoluyla olayların sebeplerini tahlil ettiğini zikretmektedir. Dr. Sözen, tarih yazarlarının olayları aktarırken işin rengini değiştirmelerinin hiçbir şekilde uygun olamayacağını vurgulayan paşanın vak'anüvislerin çoğunun tarih sahifelerini şiir mecmuası ve hayallere çevirmiş

olduklarından doğru bilgi edinmekte güçlük çekildiğini belirttiğini, zorunluluk sebebi bazı olayları gizli tutup saklamalarının bir ölçüde hoş karşılanabileceğini, ancak garaz için olmadık şeyleri uydurmaları ve asılsız sözleri açıkça yazmalarının asla mazur görülemeyeceğini ifade ettiğini nakletmektedir. Cevdet Paşa'nın yeri geldikçe eski tarihler ve tarihçileri ciddî bir şekilde tenkid ettiğini, bu durumun onun modern tarih anlayışına adım atışının en açık belirtisi olduğunu, çünkü tenkidin bu anlayışta tarihin özü olarak kabul edildiğini bildiren ilahiyatçı öğretim üyesi, paşanın tarihin jurnal yollu günlük politikaya uygun olarak yazılmaması fikrini taşıdığını, tarihçinin gerçek ne ise onu teslim ederek olayları objektif bir zihniyetle değerlendirmesi gerektiğini yazdığını aktarmakta, sonuç olarak Cevdet Paşa'nın tenkidci bir yaklaşımla kaleme aldığı eserinden bahseden müelliflerin, içlerinde meşhur tarihçi Hammer de dahil olmak üzere, onun eski tarihlerimizle mukayase edilmeyecek bir ehemmiyet ve mükemmeliyette olduğunu tesbit ve teslim noktasına ulaştıklarını açıklamaktadır. Prof. Dr. Sözen, birinci bölümün "Tarih Görüşünün Felsefî Temelleri" adlı üçüncü kısmına "Tarih İlmi" alt başlığı ile başlayıp, Cevdet Paşa'nın tarihin halka geçmiş olayları ve eserleri, devlet adamlarına da bilinmesi gereken sırları öğreten herkes için faydalı bir ilim olduğunu; kendi yüzyılının olay ve haberlerini zapt ile sonra gelenlere armağan etmek, vatan ve millet sevgisinden, devlet ve milletin ayakta durmasını isteme duygusundan kaynaklandığını; geçmiş ile geleceğin durumunu kavrama, çok eski geçmiş ve çok ileri geleceği bilme isteğinin insanın yaradılışı gereği olup, böylece bu ilme manevî açıdan ihtiyacı olduğunu yazdığını bildirmektedir. Müellif, ikinci olarak "Tarihin Faydası" alt başlığı ile paşanın tarih bilgisinin pek çok faydasından bahsettiğini, tarih okumaktan maksat ve fayda yalnız bir olayın filan tarihte olduğunu bilmek değil, tarihin amacının gerçekte geçmişte meydana gelen olayların iyisini ve kötüsünü, haklıyı ve haksızı gelecek nesillere anlatıp bu olaylardan ibret almalarını sağlamak olduğunu, devlet nizamının korunmasının tarih ilmi ile mümkün olacağını belirtip; ayrıca yine onun her milletin tarihi olayları kendi tarihi üzerine tertib edip, diğer tarihleri ona kıyas ile değerlendirmesi gerektiğini, bundan dolayı milletlerin kendi tarihini muhafazaya mecbur olduklarını söylediğini; paşanın bu ilmi geçmişteki olayları sadece nakletmek değil, aynı zamanda devlet nizamının korunmasının, milletlerin geçmişini bilip, geleceğini plânlamala-

rının aracı olarak gördüğünü de nakletmektedir. Üçüncü unsur olarak "Tarihçinin Görevi" başlığı ile Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın tarihçinin olayları olduğu gibi alıp doğruları yazması icap ettiğini, olayları derinlemesine inceleyip olayların anlaşılmasını ve onlardan ibret alınmasını sağlaması gerektiğini savunduğunu; tarihçinin olayların sebep ve sonuçlarını bilmek zorunda olduğunu, çünkü bir asrın olayları geçen asırların hazırladığı sebepler zincirinin eseri ve neticesi olduğundan yazılacak tarihî olayların ne gibi sebeplerin eseri olduğunun bilinmesi lazım geleceğini; gerekli sebepler anlatılmadan sadece olayların hikâyesinden hakikatin anlaşılmayacağını; yine bir tarihçinin eserini yazarken vesikalara dayanmak zorunda olup, aksi halde bir kayda ulaşılamadığında, bir olayın ağızdan ağıza nakil ve hikâye olup hakikatin mechul kalacağını ve vesikaya dayanmayan tarihçilerin subjektif olabileceklerini aktarmaktadır. İlahiyatçı öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın tarihin terbiye ve telkin bakımından da önem taşıdığını, bu gayeye hizmet edebilmek için tarihçinin son derece tarafsız olması gerektiğini, olayların doğrularını yanlışlarından, lüzumlularını gereksizlerinden ayırarak gerçek sebepleri bulup birbiriyle mukayese etmesi lazım geldiğini söylediğini nakleden Prof. Dr. Sözen, tarih şahitliklere dayalı olarak yazıldığından, doğruyu yanlıştan ayırmakta üç temel işlemin gerekeceğini, bu üç işlemin de belgelerin araştırılması, tenkid ve metinlerin yorumlanması şeklinde formüle edilebileceğini açıklamaktadır. Müellif, "Tarihî Olaylarda Sebep-Sonuç İlişkisi" adlı dördüncü ünitede tarihî olayların yavaş yavaş meydana geldiklerini, her olayın birçok sebep ve âmilin birlikte oluşturduğu bir olgu olduğunu, bu bakımdan olayların sebep-sonuç yönünden birbirleriyle bağlantılı olduklarını, yani geçmişteki tarihî olayların geleceğe ait birçok olayın sebebini teşkil ettiklerini söyledikten sonra, Cevdet Paşa'nın olayların sadece cereyan şekillerini aktarmakla yetinmeyip, aralarındaki sebep-sonuç bağlarını ortaya koyarak anlattığını, gerekli sebepleri zikrederek sonuca ulaşan, hükmünü veren paşanın olayların felsefî boyutunu da ele aldığını belirtmektedir. Beşinci olarak "Tarihî Olayların Menşei"nden bahseden Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın tarihin akışının Tanrının iradesine bağlı olduğunu ifade ettiğini, basiret gözü ile bakıldığında tarihî olayların arka planında ilahî bir adalet ölçüsünün olduğunun kesin bulunduğunu, ona göre Allâh'ın takdiri ve izni olmadıkça hiç bir işin, proje ve programın sonuç vermesinin mümkün olmadığını, yine paşaya göre

olayların sebeplerini Allâh'ın âdetine bağlamak üzere bir tarih akışının söz konusu olup, bu sebepleri ortaya çıkarmanın tarih ilminin görevi olduğunu, olayların sebep-sonuç ilişkisi içinde belli bir tarih çerçevesi içine yerleştirilerek açıklanmasının gerektiğini beyan ettiğini nakletmektedir. Altıncı ünite olarak "Tarihî Devirler Teorisi"nden bahseden ilahiyatçı öğretim üyesi, XV. Asır Avrupa için bir yenilik asrı olduğundan Avrupa tarih yazarlarının tarihin çağlara taksimini üçe ayırarak, bunları: 1. Eskiçağ: Hz. Adem'den Roma Devleti'nin çöküşüne kadar geçen asırların tarihine, yani İstanbul'un fethine (1453) kadar olan zaman; 2. Ortaçağ: İstanbul'un fethinden Amerika'nın keşfine (1492) kadar geçen süre; 3. Yeniçağ: Amerika'nın keşfinden şimdiye kadar geçen zamanın tarihi olmak üzere değerlendirdiklerini; Cevdet Paşa'nın ise tarihin iki devre ayrılmasının uygun olacağını belirtip: 1. Eskiçağ: Hz. Adem'den İslâm'ın zuhuruna kadar olan devir; 2. Yeniçağ: Hz. Muhammed'den sonraki devir olmak üzere bir tasnife gittiğini, yeniçağı da: a. Matbaanın icadından önceki dönem; b. Bundan sonraki dönem olmak üzere ikiye ayırdığını, ancak gerçekte bu tür taksimlerin itibarî olduğu düşüncesini taşıdığını ifade etmektedir. "Tarihçiliğimiz Açısından Önemi" adlı başlıkla başlayan birinci bölümün dördüncü kısmında Prof. Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın tarih yazıcılığı hususunda kullandığı metod bakımından Osmanlı tarihçiliğine dikkate değer yenilikler getirdiğini söyleyip, 1. Olayların zamanlamasını ve birbirleriyle olan ilgisini iyi kuran Cevdet Paşa'nın sağlam senkronizasyonu dolayısıyla tarihçiliğimizde metodun modernleştiğine, bu anlamda Avrupa tarihinin meselelerini ciddi manada ilk defa ele alanın Cevdet Paşa olduğuna; 2. Paşanın, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılını bilhassa siyasî, ekonomik ve kültürel bakımlardan etkilediğini bildiğimiz Fransız İhtilâli'nin Avrupa ve diğer devletler açısından önemini kavrayarak, bu ihtilâlin Osmanlı İmparatorluğu'na yansımalarının boyutlarını tahlil için sadece ihtilâl dönemi üzerinde durmayıp, Avrupa'nın siyasî tekâmülünü ve müesseselerini de ele aldığına; 3. Osmanlı-Rus münasebetlerini değerlendirerek, medeniyet tarihçiliği yaptığına işaret edip, bunları yukarıda belirtildiği gibi üç madde halinde sıralamakta ve onun tarihçiliğimizde öncü rolü oynadığı bazı özellikler üzerinde durarak, bunları da dört ünite halinde değerlendirmektedir. Müellif, birinci olarak "Medeniyet Tarihçiliği"ne yer vererek, Cevdet Paşa'nın *Târîh*'ini yazarken yeri geldikçe Avrupa devletlerinin durumundan, onların

kendi aralarındaki münasebetlerinden ve Osmanlıya karşı uyguladıkları politikalardan açık bir şekilde bahsederek olayların iç yüzünü göstermeye çalıştığını, Doğu-Batı dünyasındaki gelişmeleri ve kültürel ilişkileri karşılaştırmalı bir biçimde ele alarak medeniyet tarihçiliği yaptığını belirtmektedir. Dr. Sözen, paşanın İslâm dünyası daha önce bilim ve fende Avrupa'dan üstün iken XVI. yüzyıl sonlarından itibaren gerileme dönemine girdiği şeklinde bir yorum yaptığını, onun Batının ilerleme vasıtalarından faydalanmak gerektiğine inanmakla beraber, taklitçiliğe, yani kurumların olduğu gibi alınmasına karşı bir tavır sergileyerek, İslâmın geleneklerinin muhafazasından yana olduğunu söylediğini, Cevdet Paşa'nın medeniyetin hiçbir ülkenin imtiyazında olmadığını, medeniyetin beşiğinin Orta Asya olup, orada geliştiğini, sonra dünyanın diğer taraflarına yayıldığını yazdığını nakletmektedir. İkinci ünite olarak "Kurumlar Tarihçiliği"ni ele alan ilahiyatçı öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyılın sonlarındaki sosyal ve iktisadî durumunu, İstanbul ve taşradaki bozuklukları, bunların sebeplerini, devlet kurumlarının işleyişini en iyi anlatan tarihçimiz olduğunu, yozlaşma ve çöküşün sebeplerini gerçekçi olarak ortaya koyabilmesini onun arşiv belgelerini çok iyi kullanması, onları iyi bir şekilde değerlendirmesi, sentez ve yorum yapabilmesi ile açıklamakta ve *Târîh-i Cevdet*'in siyasî bir tarih olduğu kadar, ictimaî bir tarih de olup, paşanın müesseseleri yükseliş ve çöküşlerini ile ele alıp, müesseselerin aslî durumları, bozuluş sebepleri ve aslî durumlarına gelmeleri için gerekli tedbirler üzerinde durduğunu ifade etmektedir. Üçüncü ünitede "Monografiler Usûlü"nü iceleyen Prof. Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın monografiler usulünü açtığını ve *Târîh-i Cevdet*'te tuğ, sancak, livanın şeref ve itibarı, divanların kuruluş ve tertibinin tarihçesi ve usulü, dinî açıdan sigara içmenin keyfiyyeti, matbaacılık sanatı, dinî açıdan çiçek aşısı, para basmanın tarihçesi, Kırım ve Kafkas sultanlarının çocuklarının yetiştirilmesi ve insanların menşei gibi konuların paşa tarafından ayrı bölümler halinde ele alınıp işlendiğini bildirmektedir. Dördüncü ünitede "Biyografi Usûlü"ne yer veren müellif, paşanın olayları kronolojik olarak anlatırken o dönem içinde gerek ilim, gerekse devlet adamlarından vefat eden önemli şahsiyetlerin hayatlarını tetkik ettiğini, onların biyografilerinin kendi devirlerine ışık tuttuğunu belirttiğini aktarmaktadır. Birinci bölümün "Değerlendirme" adlı son kısmında Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın klâsik Osmanlı

tarihçiliğine yeni bir bakış açısı getirdiğini, tarih yazarlığı, tarih felsefesi, medeniyet tarihçiliği, kurumlar tarihçiliği, monografiler usulü ve biyografi usulü gibi hususlarda selefi olan tarihçilerden farklı yeni bir anlayışın yolunu açtığını ifade etmektedir.

İkinci bölümde ilahiyatçı öğretim üyesi, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Devlet Görüşü"nü ele alarak bunu üç kısım halinde incelemektedir. İlk kısım "Devlet Felsefesi" olup devlet felsefesinin iktidarın menşe'ini, devletin doğuşunu, anlam ve amacını, ona hakim olan ilkeleri, millet-devlet ilişkisini, devletin yapısını değerlendirdiğini belirterek, felsefenin bu ilgi alanının anayasa, idare ve kamu hukukunun diğer dallarıyla, ayrıca sosyoloji ve millî ekonomi ile çok yakın ilişkisi olduğuna işaret etmektedir. İkinci kısımda "Cevdet Paşa'nın Siyasî Tarihimizdeki Yeri"ne yer veren Prof. Dr. Sözen, ilk önce "Dönemin Siyasî Durumu ve Cevdet Paşa"ya yer verip Tanzimat'tan sonra gelişen düşünce hayatı içinde iki çeşit felsefe hareketinin belirdiğini, bu iki eğilimden ilkinin Tanzimat'ın umulan sonucu vermemesi, yani devlet hayatındaki çöküşün önüne geçilememesi üzerine eski düzenin üstünlüğüne inananlar tarafından temsil edildiğini ve bu eğilimin başında Cevdet Paşa'nın geldiğini; ikinci eğilimin aydınlanmacılar tarafından desteklenen Tanzimatçı devlet anlayışının devamı olduğunu zikretmektedir. Müellif, ikinci üniteyi "Memûriyetleri" başlığı ile paşanın biyografisine ayırdığı gibi; üçüncü ünitede "Devlet Yönetimindeki Mümtaz Vasıfları"ndan bahsederek Cevdet Paşa'yı iltimasa kulak vermeyen, rüşvete şiddetle karşı çıkan, devletinin ve milletinin menfaatlerini daima ön planda tutan değerli bir siyaset ve devlet adamı olarak nitelemektedir. Dr. Sözen, ikinci bölümün üçüncü kısmında "Cevdet Paşa'nın Devlet Görüşünün Felsefî Boyutları"nı incelemekte ve "Devlet Görüşünün Temelleri" üzerinde durmaktadır. İlk ünitede, "Devletin Menşei"ni ele alıp paşanın göçebe kavimlerden başlayıp köy hayatına ve oradan da şehir halkına kadar uzanan bir gelişmeden bahsettiğini ve bu tekâmülün zirvesini devletin teşkil ettiğini söylediğini bildirmektedir. İlahiyatçı öğretim üyesi, ikinci ünitede "Devletin Kuruluşunda Etken Unsurlar"ı zikrederek devletin kuruluşunda en önemli birinci unsur olarak "Medeniyet"i incelemekte ve paşanın medeniyet kavramını: 1. Toplumların zaman içindeki gelişmelerinde ulaştıkları toplumsal bir merhale; 2. Belirli bölgelerde ortaya çıkan ve tarihe damgasını vuran büyük medeniyetler olarak iki farklı anlamda kullandığını söylemekte-

dir. Daha sonra "Asabiyet" konusunu ele alan Prof. Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın devletin kuruluşunda başlıca unsurlardan ikincisinin asabiyet olduğunu yazdığını, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu kavmî asabiyet ile dinî asabiyetin kaynaşması ile açıkladığını söylemektedir. Üçüncü ünitede "Organizm Nazariyesi"nde müellif, Cevdet Paşa'nın devleti biyolojik bir varlık olarak telakk-ı ettiğini, onu bir kimsenin ömrüne benzetip devletin kuruluştan sonra kuvvetlendiğini, kudret ve şevket duraklama çağına kadar arttıktan sonra, bunu gerileme veyahut alçalma çağının takip ettiğini naklettiğini belirtmektedir. Dördüncü ünitede "Tavırlar Nazariyesi"ne yer veren Dr. Sözen, devleti bir insan hayatına benzeten paşanın, onun serpilme, duraklama ve çökme diye üç çağ geçirdiğini bildirdiğini, ancak onun devletin çöküşten kurtarılabileceği ümidini taşıdığını da aktarmaktadır. İlahiyatçı öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın Devlet Görüşünün Felsefî Boyutları'nın ikinci kısmında "Cevdet Paşa'nın Siyaset Felsefesi"ni araştırarak buna da "Hükûmet ve Hükûmet Sınıflaması" alt başlığı ile başlayıp Cevdet Paşa'nın siyaset felsefesinde hükûmetleri: 1. İslâmî hükûmet; 2. Hıristiyan devletlerinde hükûmet olmak üzere iki kısma ayırdığını, Hıristiyan hükûmetlerini: a. Hükûmet-i rûhaniye (hükûmet-i dîniyye); b. Hükûmet-i cismâniye (hükûmet-i maddiye) olarak tanımlayıp, yine paşanın hükûmet-i cismâniye'yi: 1. Hükûmet-i mutlaka (mutlakiyet); 2. Hükûmet-i meşruta (meşrutiyet); 3. Hükûmet-i cumhûriye (cumhuriyet) olmak üzere üç kısma ayırarak bir düzenlemeye gittiğini; İslâmî hükûmeti saltanat ve hılafeti bünyesinde toplayan en ideal hükûmet olarak gördüğünü bildirmektedir. Prof. Dr. Sözen Cevdet Paşa'nın Siyaset Felsefesi'nde ikinci alt başlığa "Yönetim İlkeleri" adını vermekte ve paşanın devleti bir bütün olarak gördüğünü, bir devletin iyi işleyebilmesinin bütün birimlerinin intizamına bağlı olduğu fikrinde olup, bir birimin düzensizliğinin diğer birimlerin de intizamını bozacağına inandığını beyan etmektedir. Üçüncü alt başlıkta ise "Bir Yöneticinin Vasıfları"nı inceleyen müellif, Cevdet Paşa'nın yöneticide olması gereken vasıfları: 1. Liyakat ve Ehliyet; 2. Devlet ve Milletin Menfaatini Ön Plânda Tutmak; 3. Dürüst Olmak; 4. Hırs ve Tamahtan Uzak Kalmak; 5. Sır Saklamak; 6. Güvenilir Olmak şeklinde ifade ettiğini anlatmaktadır. "İç siyasette Temel Problemler ve Çözüm Yolları" adlı dördüncü alt başlıkta Dr. Sözen, paşanın devleti: 1. Daire-i saltanat (Saray); 2. Vücûh-ı eşrâf-ı millet (İleri Gelenler); 3. Efrâd-ı ahâlî (Halk) olmak üzere üç

tabakaya ayırdığını; iç siyasetin bir bütünlük arzetmesi için sınıflar arasındaki denge unsuruna dikkat edilmesi lazım geldiğine, bunun sağlanabilmesi için çareler aranması ve uygulanması gerektiğine ve idarî, adlî ve askerî sahalarda ıslâhatlar yapılması fikrine sahip olduğunu belirtmektedir. Son alt başlıkta "Dış Siyaset İlkeleri" üzerinde duran ilahiyatçı öğretim üyesi, önce "Dış Siyasette Usûl"e yer vererek Cevdet Paşa'nın dış siyasette devletlerarası ilişkilerde olması gereken ilkeleri belirlediğini, bunları: a. Boş bir büyüklük gösterilmemek; b. Devletin bağımsızlığına halel getirecek durumdan kaçınılmak; c. Devletlerarası muamelelerde eşitlik ilkesini gözden uzak bulundurmamak şeklinde özetlediğini aktarmaktadır. İkinci olarak "İttifakın Önemi"ne değinen Prof. Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın yaşadığı asrın ittifaklar dönemi olduğunu, onun bir devlet ne kadar güçlü olursa olsun, tek başına bir iş göremeyeceğinden müttefike muhtac bulunduğunu beyan ettiğini, paşanın bu ittifakları iktisadî, ticarî ve askerî münasebetlerin ortaya çıkardığı bir zorunluluk olarak görüp, Osmanlı vükelâsının dış politikada yetersiz olmalarından dolayı, diğer devletlerle ittifaka girmeyen Devlet-i Aliyye'nin yalnız kalıp büyük zararlara uğradığını örnekleriyle açıkladığını nakletmektedir. Üçüncü olarak "Diplomasi ve Dış Siyasetteki Yeri" başlığı altında müellif, Cevdet Paşa'nın bir devletin sınır güvenliğini ve toprak bütünlüğünü koruyabilmesi için diplomasi fennine ihtiyaç duyduğunu, bunun için diplomasi kurallarının bilinmesi gerektiğini, devletlerin ittifakları daima ortak menfaatler ve karşılıklı çıkarlar üzerine kurulageldiğinden bir devletin kendi menfaati için diğer devletleri idare etmeye çalışmasının doğal olduğunu, bu sebeple "diplomasi"nin ortaya çıkıp onun kendine özgü bir dilinin oluştuğunu söylediğini ve paşanın bir devletin dış siyasette daima kendi menfaatlerini ön planda tutarak hangi devletle ittifakı faydalı ise onunla ittifak anlaşması yapması lazım geldiğini, ancak ittifak yapılacak devletin asıl maksat ve politikasının bilinmesi gerektiğini ifade ettiğini anlatmaktadır. Cevdet Paşa'nın Devlet Görüşünün Felsefî Boyutları adlı ikinci bölümün üçüncü kısmında "Cevdet Paşa'nın Askerî Görüşleri" konusunu işleyen Dr. Sözen, birinci olarak "Askerin Tanımı ve Nitelikleri" adlı alt başlıkta Cevdet Paşa'nın askeri silah kullanmayı bilen, onu kullanmaya alışık tertipli ve düzenli bir topluluk olarak nitelediğini, bu muntazam topluluğun oluşabilmesi için zamanın gerekip, talim ve terbiye ile arzulanan sonucun elde edilebileceğini ve askerin disiplin altına alınmasının

gereğine işaret ettiğini bildirmektedir. İkinci alt başlıkta "Askerin Görevleri"nden bahseden ilahiyatçı öğretim üyesi, Cevdet Paşa'ya göre askerliğin emir vermek ve emri kabul etmek demek olup, askerin birinci görevinin âmirine itaat olduğunu, işte bu sebeple askerler eğitilirken, onlara subaylara itaat ve bağlılığın öğretilmesi gerektiğini, bu yapılmazsa nizamın gerçekleşmeyeceğini yazdığını kaydetmektedir. Üçüncü alt başlıkta "Komutanların Nitelikleri"ne yer veren Prof. Dr. Sözen, bir ordunun teşkilinde komuta kademesi olan subayların, onun ruhu sayıldıklarını, bu bakımdan onların belli niteliklere sahip olmaları gerektiğini, paşanın subayların iyi yetişebilmeleri için ciddî bir eğitim ve öğretimin icap ettiğine işaret ettiğini belirtmektedir. Dördüncü alt başlıkta "Savaş Tekniği" konusuna eğilen müellif, Cevdet Paşa'nın harp ilmini: 1. Sevkü'l-Ceyş (Strateji): Gerek taarruz, gerekse savunma için önemli yerlerin seçilmesi; 2. Ta'biye (Taktik): Savaşta zafere ulaştıracak hareket ve tedbirlerin uygulanması olarak ikiye ayırdığını ve harp fenninin öğrenilmesini, öncelikle birçok fennin bilinmesine bağladığını, her devletin kendi menfaatlerini ön plana alıp savaşa girmesi, yine her devletin antlaşma yaparken gelecekte elde edeceği faydaları ve devletin menfaatlerini gözetmesi gerektiğini, paşanın savaşı büyük bir teknik ve sanat olarak değerlendirdiğini nakletmektedir. Beşinci alt başlıkta "Zafere Ulaştıran Unsurları" değerlendiren Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın düşmanı hakir görmeyi büyük bir hata olarak görüp, bu nedenle bir ordunun zafere ulaşması için gerekli hazırlıkların tam ve mükemmel bir şekilde yapılması gerektiğini, zaferin sonucunun bu hazırlıklarla orantılı olduğunu söyleyerek bu hazırlıkları: 1. Maddî hazırlık, 2. Manevî hazırlık 3. İnâyet-i İlahiyye (Allâh'ın yardımı) olarak niteledîğini belirtmektedir. Cevdet Paşa'nın Devlet Görüşünün Felsefî Boyutları'nda dördüncü kısmında "Cevdet Paşa'nın İktisat Felsefesi" konusunu işleyen ilahiyatçı öğretim üyesi, ilk ünitede "İktisadın Önemi"ne yer vermekte ve Cevdet Paşa'nın bir devletin gerek iç, gerekse dış dünyada itibarını sağlamak için iktisadî düzenini kurmak zorunda olduğunu, ancak önce mülkî düzenini kurup, ekonomik yönden kalkınması ve güçlü olması gerektiğini, alınan vergiler gerekli yerlere harcanıp yatırıma dönüştürülürse sonuçta millî gelirin artacağını, muntazam yollar, kanun ve nizamlar yapılarak ticaret, sanayi ve ziraat geliştirilir ve teşvike önem verilirse tebaanın gelirinin, neticede millî gelirin artacağını söyleyerek, paşanın iktisadın önemine işaret ederek verimliliği esas

alan bir iktisat görüşünü benimsediğini kaydetmektedir. İkinci ünitede "Para Politikası"nı işleyen Prof. Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın paranın son derece önemli bir araç olduğunu ve onun etkisini açıklamaya gerek bulunmadığını izah ettiğini, paşanın XVIII. asırda Osmanlı Devleti'nin malî meselelerinin çözümü için alınan tedbirlerden birinin de sikkenin ayarını bozmak olduğunu belirttiğini, bunun son derece yanlış bir uygulama olup, bunun çok kötü sonuçlar doğurduğunu, devletin hazine açıklarını sikke ayarını bozmakla kapatamayacağını, böyle bir çözüm yolunun denenmesinin eşya fiyatlarının yükselmesine sebep olup, bu da enflasyonu doğurarak halkın alım gücünü olumsuz yönde etkilediğini, bu uygulamanın kağıt para basmakla aynı şey olup, her ikisinin de bir nevi zorunlu borçlanma manasını taşıdığını yazdığını ifade etmektedir. Üçüncü ünitede "İstikrâz (Borçlanma)'dan" bahseden müellif, Cevdet Paşa'nın XIX. asırda en önemli meselelerinden birisinin malî problemler olduğunu belirtirken bu meselenin çözümünde yanlış uygulamalar yapıldığını vurguladığını, tasarrufa riayet edilmesi lazım gelirken istikraz yoluna gidilip, bundan sonra borçlanmanın önü alınamadığını, devlet bünyesinde tedavisi mümkün olmayan yaraların açıldığını belirttiğini aktarmaktadır. Üçüncü ünite olarak "Ticaretin Önemi"nden bahseden Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın bir memleketin servet ve mamuriyetinin ziraat, sanayi ve ticaretle gerçekleşeceğini, ülkenin kalkınmasının bu üç temel unsura bağlı olduğunu söylediğini, bir ülke ne kadar ihracat yaparsa, o oranda ülkeye döviz gireceğine, halkın gelir ve servetinin bununla orantılı olduğuna, devletin zengin ve güçlü olmasının da bununla ilgili olduğuna inandığını kaydetmektedir. İlahiyatçı öğretim üyesi, idhalâtı yabancı ülkelere para akışı olarak gören paşanın devletler arası ticaret antlaşmalarının önemine değindiğini, onun iktisadî hayatta gerek iç, gerekse dış ticaret açısından liberalizmi benimsediğini beyan etmektedir. İkinci bölümün son kısmını "Değerlendirme"ye ayıran Prof. Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın imparatorluğun çöküşü problemlerini yaşamış bir fikir ve tatbikat adamı olarak devleti zevalden kurtarmak için gerekli çözüm önerileri getirdiğini, bu bakımdan onun bir siyaset teorisyeni olması yanında, problemlere çareler bulabilen bir siyasetçi vasfına da sahip olduğunu, paşanın XIX. asır Osmanlı Devleti'nin idarî ve siyasî hayatında çok önemli roller üstlendiğini, iltimasa kulak vermeyen, rüşvete şiddetle karşı çıkan, devletin ve milletinin menfaatlerini herşeyin üstünde tutan yönetim

anlayışıyla değerli bir devlet adamı vasfını kazandığını, Türk-İslâm Doğu kültürü ile yenilikçi Batı arasında bir senteze varmaya çalıştığını, siyasî görüşlerinde İslâmî esaslara uygun hükumetin diğer yönetimlerden üstün olduğunu savunduğunu, yönetim ilkeleri açısından yöneticilerinin rolü ve onların vazifeleri hakkında orijinal fikirler serdettiğini, dış siyasette takip edilmesi gereken politika esasları üzerinde durduğunu, askerî yapının önemine işaret ederek gerekli teklif ve tavsiyelerde bulunduğunu, iktisadî ve malî problemlerin teşhis ve tedavisi ile ilgilendiğini kaydetmektedir.

Müellif, üçüncü bölümü "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dinî Düşüncesi" olarak tesbit edip ilk kısmında "Cevdet Paşa'nın Dinî Düşüncesi" üzerinde durarak önce "İnanma Duygusu"na eğilmekte ve Cevdet Paşa'nın şüphesiz bir İslâm âlimi olarak, başta İslâm dini olmak üzere diğer dinler hakkında yeterli malumata sahip bulunduğunun açıkça belli olduğunu, paşanın İslâm dininin aslı ile uygulanması arasındaki farka dikkat çekerek, bir dinin hakikatlerinin anlaşılamamasının o dinin tam anlamıyla hayata tatbik edilmesini engelleyeceği kanaatini taşıdığını belirtmektedir. İkinci ünite olarak "Allah İnancı"na yer veren Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın yaratıcı, düzene koyucu, idare edici mutlak kudret sahibi Allâh'a inancının tam olduğunu, İslâma uygun olarak Tevhîd anlayışını merkeze aldığını, bir kimsenin mü'min olabilmesi için Allâh'ın birliğine inanması lazım geldiğini, insanların ihtiyacı anında sadece Allâh'tan yardım dilemelerinin gerektiğini belirttiğini anlatmaktadır. Üçüncü ünitede "Kader ve Kaza Problemi"nden bahseden ilahiyatçı öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın Ehl-i Sünnet inancındaki anlayışa temas ederek Cenâb-ı Hakk'ın bir şeyi yaratmasının kendi iradesine bağlı olup, iradesinin dışında hiçbir şeyin vukua gelemeyeceğini söylediğini bildirmektedir. Prof. Dr. Sözen, dördüncü ünitede "Ahiret İnancı" üzerinde durup, Cevdet Paşa'nın yegâne baki varlığın Allâh olduğunu ifade ile dünyayı geçici bir mekân olarak belirttiğini, kişilerin dünyada hayır ile anılmasına vesile olacak iyi ameller yapması gerektiğine işaret ettiğini açıklamaktadır. Müellif, "Mezhebler" adıyla beşinci ünitede Cevdet Paşa'nın mezhepleri: 1. İtikadî Mezhebler; 2. Amelî Mezhebler olmak üzere ikiye ayırdığını, İtikadî mezhepler hususunda ilk halifeler devri'nden (632-661) sonra müslümanlar arasında bid'atler ve çeşitli mezheplerin ortaya çıktığını aktardığını, Hz. Peygamber'in ve ashâb-ı kirâmın yolundan gidenlerin hidayete erdiklerini, bu

yoldan ayrılanların ise dalalete düştüklerini, Hz. Muhammed'in ve ashabın yolundan gidenlere "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at" denilip hak mezhebin bu olduğunu, Ehl-i Sünnet'in dışındaki mezheplerin İslâm dinine aykırı bulunduğunu bildirdiğini nakletmektedir. Dr. Sözen, amelî mezhepleri klâsik tasnif içinde Hanefî, Malikî, Şafiî ve Hanbelî olmak üzere dört kategoride ele alan paşanın bunların itikadî bakımdan birbirlerine muhalif yönlerinin bulunmadığına işaret ettiğini, onun Hanefî mezhebine mensup olmasına rağmen diğer mezhepleri de hakk olarak kabul ettiğini kaydetmektedir. Son ünite olarak ilahiyatçı öğretim üyesi, "İnancın Etkisi" konusunu ele alarak paşanın Batıcılık, Milliyetçilik, Osmanlıcılık gibi cereyanlar arasında İslâmcılık taraftarı bir tavır ortaya koyup, dinin Tevhîd inancının birleştiriciliğini esas alarak devletin birlik ve bütünlüğünün kurtarılabileceği düşüncesini taşıdığını belirtmektedir. Üçüncü bölümün "İslam Dini Hakkındaki Görüşleri" adlı ikinci kısmında ilk ünitede "Ruhban Sınıfı Meselesi"ne yer veren Prof. Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın Bâb-ı Meşîhat'a gönderilen mektuplara verdiği cevaplarda onun İslâm dininde kesinlikle bir dinî reise ihtiyaç olmadığını, dinin ancak Allâh ile kulları arasında bir keyfiyet bulunduğunu söylediğini aktarmaktadır. İkinci ünitede "İman Görüşü"nden bahseden müellif, Cevdet Paşa'nın kimseye zorla müslümanlığın kabul ettirilemeyeceğini, yani zorlama ile inancın olamayacağını, uygulanacak metodun nasihat ve dinî meseleleri telkin olup, hidayetin ancak Allâh'a ait olduğunu yazdığını bildirmektedir. Üçüncü ünitede Dr Sözen, "İbadet Görüşü" konusunu incelemekte ve Cevdet Paşa'nın bir müslümanın Allâh'ın emir ve yasaklarından sorumlu olduğunu, bu mükellefiyetin Allâh'ın emretmiş olduğu ibadetlerin yerine getirilmesini gerektirdiğini, yasakladığı şeylerden de kaçınılması lazım geldiğini ifade ettiğini bildirmektedir. İlahiyatçı öğretim üyesi, dördüncü ünitede "Ahlak Görüşü"nden bahsederek Cevdet Paşa'nın ahlâka çok önem verdiğini, güzel ahlâk sahibi olmayı İslâmın özellikle üzerinde durduğu meselelerden biri olarak kabul ettiğini, iyi ahlâkın insanı Allâh'a yaklaştırdığını, bu keyfiyetin insanı ebedî mutluluğa götüreceğini söylediğini kaydetmektedir. Beşinci ünitede "Kur'ân-ı Kerîm"i ele alan Prof. Dr. Sözen, Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in en büyük mucizelerinden biri olduğunu, hükümlerinin Kıyamet'e kadar baki kalacağını, Cevdet Paşa'nın *"Hulâsatü'l-Beyân fî Te'lîfi'l-Kur'ân"* adlı eserinde Kur'ân tarihi hakkında özlü bilgiler verdiğini beyan etmektedir.

Son kısımdaki "Değerlendirme"sinde müellif, Cevdet Paşa'nın dinî düşüncelerinden hareketle onun İslâm dinini bir dünya görüşü ve hayat tarzı olarak algıladığını müşahede ettiğini nakletmektedir.

Dördüncü bölüm "Ahmed Cevdet Paşa'nın Hukuk Görüşü"ne ayrılmış olup, Dr. Sözen, bu bölümü iki kısım halinde incelemiştir. İlk kısımda "Cevdet Paşa'nın Hukuk Eğitimi Ve Bu Sahadaki Hizmetleri"ni anlatan ilahiyatçı öğretim üyesi, ilk ünitede "Eğitim"den bahsederek klâsik ve köklü bir medrese tahsili geçiren paşanın Tanzimat Dönemi'nin hukukī düzenlemelerinde, diğer bir ifade ile kanun ve nizamnamelerin hazırlanmasında ve hukuk kurumlarının tesisinde görevler aldığını zikretmektedir. İkinci üniteye "Hizmetleri" ile başlayan Prof. Dr. Sözen, Tanzimat devrinde kanunlaştırma hareketlerinde mühim bir görev üstlenen Cevdet Paşa'nın devrinin en büyük hukukçularından birisi konumuna geldiğini, onun hukuk alanındaki hizmetlerine 1850'de Dârülmuallimîn müdürü ve Meclis-i Ma'ârif âzalığı ile başladığını, hem Dârülmuallimîn Nizamnamesi'ni, hem de Meclis-i Ma'ârif'in bütün nizamnamelerini bizzat kaleme aldığını belirttikten sonra, 1855'de kurulan Metn-i Metin Komisyonu'na seçilerek bu komisyonda *"Kitâbü'l-Büyû'"*'un kaleme alındığını; 1857'de Meclis-i Tanzimat üyeliği'ne seçilerek 1858'de Ceza Kanunnamesi'nin kaleme alınmasında, aynı tarihli Arazi Kanunnamesi'nin hazırlanıp bitirilmesinde üstün gayret ve çalışmalarının görüldüğünü, daha sonra yine onun "Tapu Nizamnamesi", "Tapu Senedatı Hakkında Talimat", "Tapu Senedatı Hakkında Tarifname"yi de kaleme aldığını, bundan sonra çok sayıda kanun ve nizamnamenin paşa tarafından yazılıp *"Düstûr"* adı altında bir kitapta toplandığını bildirmektedir. Müellif, Cevdet Paşa'nın hukuk alanındaki en önemli hizmetlerinden birisinin de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulmasındaki görevi olduğunu belirterek, 1868'e kadar Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye olarak faaliyet gösteren bu meclisin Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere ikiye ayrıldığını, bugünkü Danıştay'ın ilk şekli olan birincisinin başına Midhat Paşa; Yargıtay'ın ilk şekli olan ikincisinin başkanlığına da Cevdet Paşa'nın getirildiklerini, paşanın kendi kuruluşunun nizamnamesini bizzat kaleme aldığını, kurumun iç nizamnamesini de hazırlayarak biri Temyiz, diğeri de İstinaf olmak üzere iki mahkeme halinde teşkilatlandırdığını ve 15 Temmuz 1887 tarihli geçici bir kanunla Divan'a bir de İstida Dairesi ekleyerek Osmanlı

Yargıtayı'nın kuruluşunu tamamladığını zikretmektedir. Dr. Sözen, paşanın hukuk sahasındaki hizmetlerinden bir diğerinin onun bu alandaki eğitim kurumlarını tesis etmesi olduğunu, 14 Haziran 1880'de Hukuk Mektebi'nin açılışında Adliye nazırı ve hem de mektebin hocalarından birisi olması sebebiyle ilk hukuk dersini verdiğini, fakat İslâm ve Osmanlı hukukuna yaptığı en önemli hizmetin *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin hazırlanmasındaki değerli hizmetleri ile rolünün teşkil ettiğini, Cevdet Paşa'nın başkanlığında hazırlanan *Mecelle*'nin Osmanlı mahkemelerinde yarım asır tam bir kanun olarak hüküm sürdüğünü (1868-1926), Türk Medenî Kanunu'na kadar (17 Şubat 1926) yürürlükte kaldığını kaydetmektedir. İlahiyatçı öğretim üyesi, dördüncü bölümün ikinci kısmında "Hukukî Görüşleri"nden bahsederek, ilk ünitede "Hukukun Önemi"ne yer vermekte ve Cevdet Paşa'nın 14 Haziran 1880'de Hukuk Mektebi'nin açılış töreninde yaptığı konuşmasında hukukun önemine bilhassa işaret ettiğini ve hukuku: 1. Hukuk-ı tabî'iyye: Tabîat-ı âmmeye muvafık olan hukuk, 2. Hukuk-ı vaz'iyye: Örf ve âdete dayanan ve vakt ü hal iktizasınca konulmuş ve yürürlükte olan hukuk olmak üzre başlıca iki kısma ayırdığını beyan etmektedir. İkinci ünitede "Devlet-Hukuk İlişkisi" konusunu işleyen Prof. Dr. Sözen, Devlet-i Aliyye'nin çöküşünü kānûn-ı kadîme muhalefet ve asrın icaplarına uymamak gibi başlıca iki sebebe indirgeyen paşanın hukuk eğitimini devlet için vazgeçilmez bir husus olarak gördüğünü ve bir devletin esas vazifesini: 1. Ülkede sosyal adaleti sağlayarak halkın haklarını hukuk çerçevesinde korumak; 2. Ülkenin dış güvenliğini sağlamak gibi iki gerekçeye dayandırdığını, onun hukuk sisteminin bir devletin düzenini sağlayan, sosyal dengeleri ayakta tutan ve devletin ve milletin bekası için temel şart olan önemli bir keyfiyet olduğuna inandığını ve bu sistemin kurumlarda yürürlükte olmasını zarurî bulduğunu naklettiğini ifade etmektedir. Üçüncü ünitede "Hâkimlerin Vasıfları"ndan bahseden müellif, Cevdet Paşa'nın hakim olmanın birinci şartını fakih olmalarına ve devletin kanunlarını iyi bilmelerine dayandırdığını, onun hakimlerin fıkıh ilminde maharet sahibi olup, sorgulama ve muhakeme usullerini çok iyi bilmeleri gerektiğini söylediğini bildirmektedir. Son kısımda "Değerlendirme" yapan Dr. Sözen, paşanın bütün hukukī düzenlemelerde İslâmî görüşü benimsediğinden ve İslâmın esas kanunu şeriat olduğundan hayatının sonuna kadar "Kānûn-ı Esâsî" fikrine muhalif kaldığını, ancak onun devletin bekası için kanun ve nizamların ne

kadar önemli olduğunun bilinciyle, XIX. asırda yeniden yapılanan Osmanlı Devleti'nde, pek çok alanda olduğu gibi, hukuk alanında da teşkilâtlanma ve kanunlaştırma hareketlerinde aktif rol üstlendiğini, Tanzimat adliyesini kurmak, bu sahada gerekli temel eserleri hazırlamak bakımından hukuk alemine yaptığı hizmetlerin gerçekten büyük bir seviyeye ulaştığını nakletmektedir.

Beşinci bölümü "Ahmed Cevdet Paşa'nın Eğitim Görüşü"ne tahsis eden ilahiyatçı öğretim üyesi, ilk kısımda "İlim Anlayışı" konusunu işleyerek ilk önce "Tahsili"nden bahsetmekte ve paşanın kısaca biyografisini vermekte; ikinci ünitede "Eğitim-Öğretim Hizmetleri"nde Ahmed Cevdet Paşa'nın eğitim alanındaki hizmetlerinin: 1. Kurumlaştırma: Yeni eğitim ve kültür kurumlarının açılıp, işletilmesi; 2. Yayın faaliyetleri: Her tür ve derecedeki okullar için yeni müfredat programları çerçevesinde ders kitaplarının hazırlanması ve yayın faaliyetlerinin arttırılması; 3. Türkçenin bilim dili haline getirilmesi konusundaki gayretleri olmak üzere başlıca üç nokta üzerinde toplanabileceğini belirtmekte; üçüncü ünitede "Eğitim Sisteminin Çöküş Sebepleri ve Çözüm Yolları"na temas ederek, paşanın ilmiye sınıfını: 1. Ulemâ-yı resmiyye; 2. Hükkâm ve ketebe; 3. Üstad ve talebe olmak üzere üç sınıfa ayırdığını, ilk sınıfa dahil olanlar arasında bilgi sahibi olanların pek seyrek bulunduğunu; ikinci gruptakilerin şer'î hizmetlerde bulunup ortaya çıkan problemleri fetva kitaplarında yazılı hükümler çerçevesinde değerlendirdiklerini, ancak bunların ilmî konulardan uzak bir sınıf olduğunu; üçüncü grubun medreseye mensup olup esasında kendileri şer'î ilimlerden teorik ve pratik yönden mahrum oldukları halde felsefî fikirlerin ve özellikle Mu'tezilî inancın red ve iptali konusunda vakit harcadıklarını aktarmaktadır. Prof. Dr. Sözen, ilmiye sınıfının çöküşünü tahlil eden Cevdet Paşa'nın çöküşün ana kaynağını ilmî sahadaki kanunların ihlâline bağladığını, naiplik (vekil) usulünün bozulmada ikinci bir etken olduğunu yazdığını kaydetmekte ve Tanzimat Fermanı'ndan (1839) sonra geçici Maarif Meclisi'nde eğitimin genel olarak: 1. Mekâtib-i Sıbyân; 2. Mekâtib-i Rüşdiye; 3. Dârülfünûn olarak üç derece üzerinden tertip edildiğini anlatmaktadır. Üçüncü ünitede "İlim Anlayışı" ile paşanın ilim anlayışından bahseden müellif, onun köklü bir medrese eğitimine ilave olarak, bu eğitimi pozitif bilimlerle bütünleştirmeyi arzuladığını aktararak, kendisinin dünyada ilim ve marifet dışında bir şeref ve meziyet olamaz fikrini taşıdığını, eğitimi insanları etkileyen, insan haya-

tını düzenleyen, topluma yön veren önemli bir unsur olarak gördüğünü ifade etmektedir. Beşinci bölümün ikinci kısmı "İlimler Sınıflaması" konusuna ayrılmış bulunmaktadır. Dr. Sözen, ilk ünite olarak "Konuya Genel Bakış"ı ele alarak İslâm kültüründe ilimlerin kaynak, köken ve karakterleri açısından genelde iki sınıfa ayrıldığını, birincisine İslâmî ilimler, Arabî ilimler, Din ilimleri, Naklî ilimler veya Şer'î ilimler gibi çeşitli adlar verildiğini; ikincisinin Aklî ilimler, Yabancı ilimler, Yunanî ilimler veya Felsefî ilimler gibi isimlerle adlandırdıklarını belirttikten sonra ikinci ünitede "Cevdet Paşa'nın İlimler Sınıflaması"na yer vererek Cevdet Paşa'nın ilimleri başlıca: 1. Naklî ilimler: Şer'î ve Arabî ilimlerden ibaret olup söyleyene, şahsî görüş ve anlayışa bağlı olan ilimler; 2. Aklî İlimler: İnsan tarafından mücerred akıl ve konu ve problemlerini ortaya koymak, bab ve fasıllarını tanzim etmenin mümkün olduğu ilimler olmak üzere iki kısma ayırdığını bildirmektedir. İlahiyatçı öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın Naklî İlimleri de Şer'î ve Arabî olmak üzere iki kısma ayırarak, Şer'î ilimleri: Kur'ân ilmi, Hadîs ilmi, Fıkıh ilmi, Fıkıh usûlü ilmi; Arabî ilimleri: İlm-i Lügat, İlm-i Sarf, İlm-i İştikāk, İlm-i Nahiv, İlm-i Meânî, İlm-i Beyân, İlm-i Arûz, İlm-i Kafiye olmak üzere değerlendirdiğini, Arabî ilimlerin şubelerinin: Fenn-i hatt, Fenn-i karz-ı şi'r, Fenn-i inşâ, Fenn-i muhâzarat olduklarını kaydedip, Aklî ilimleri de: Hikmet-i ameliyye ve Hikmet-i nazariyye olmak üzere iki sınıfa ayırdığını belirtmektedir. Üçüncü kısımda "Değerlendirme" yapan, Prof. Dr. Sözen, Cevdet Paşa'nın çok yönlü kişiliğinin bir yönünü de edip ve eğitimciliğinin oluşturduğunu, aldığı eğitim ve öğretim sayesinde farklı bir ilim anlayışına sahip olduğunu, eğitim alanında dönemi için ciddî projelere imzasını attığını, yeni eğitim-öğretim kurumlarının açılması, plan ve program geliştirme ve Türkçenin bilim dalı haline getirilmesi hususundaki çalışmalarında üstün başarılar elde ettiğini ifade etmektedir.

V

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili son yayımlanan kitaplardan biri Christoph K. Neumann'ın *Das Indirekte Argument Ein Pladoyer für die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Tarih* adlı doktora tezinin Meltem Arun tarafından *Araç Tarih Amaç Tanzi-*

mat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı adlı çevirisidir[1330]. Prof. Dr. Neumann, eserini giriş ve dört bölüm halinde düzenlemiştir. Girişte "Bu Çalışmanın Hedefi" başlığıyla müellif, araştırmasının iki gayesi olup, bunlardan ilkinin Cevdet Paşa'nın eserinin içinde yazıldığı zamana getirdiği eleştirel yaklaşım göz önünde bulundurularak okunması icap ettiği; ikincisinin ise Osmanlı tarihçiliğinin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki konumuyla ilgili düşüncelerin neler olduğununun bilinmesi gerektiğidir. Girişte "Yöntem Hakkında" alt başlığıyla Dr. Neumann, bu çalışmada birinci aşamada *Tarih-i Cevdet*'in nasıl oluşturulduğu sorusunu yanıtlamaya çalıştığını; ikinci aşamada da metnin özelliğinin ne olduğunu tesbit edecek bir ölçüt aradığını kaydetmektedir. "Çalışmanın İzlediği Yol" adlı ikinci alt başlığında Alman tarihçi, ilk bölümün iki kısımdan ibaret olup *Tarih-i Cevdet*'in tarihî yapısını anlattığını, ilkinde metnin oluşum öyküsünün irdelenip; ikincisinde metnin iç tarihinden bahsedildiğini nakletmektedir. Birbirinden bağımsız üç kısımdan oluşan ikinci bölümde somut tarihî olayları Ahmed Cevdet'in nasıl tasvir ettiğini, yorumladığını, değerlendirdiğini göstermeye çalıştığını açıklayan Prof. Dr. Neumann, önce ilmiyeyi tasvir ettiğini, ikinci olarak Cevdet'in III. Selim'in tahttan indirilişinin sunuşunun analizini yaptığını, son kısımda da paşanın, Napoléon Bonaparte'yi değerlendirmesini ele aldığını bildirmektedir. Cevdet'in yöntemine ayrılmış üçüncü bölümde tarihçiliğine değinerek, önce Cevdet'in tarih anlayışı ve kaynaklarını nasıl kullandığını dile getirdiğini; ikinci aşamada da Cevdet'in yorumu üzerinde durduğunu ve onun İbn Haldun modelinden nasıl faydalandığı sorusuna cevap aradığını anlatan müellif; son bölümde de eserin siyasî boyutunu incelediğini, önce Cevdet'in tarihten çıkardığı derslerden; ikinci olarak onun bakış açısından, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinin oynadığı rol ile onun siyasî boyutla bağlantısından bahsettiğini belirtmektedir. "Bu Çalışmanın Şimdiye Kadar Yapılmış Araştırmalar Arasındaki Konumu" üçüncü alt başlığı ile Dr. Neumann, Ahmed Cevdet Paşa'nın ölümünden sonra pek bir şey yazılmadığını, bunun tek istisnasının kızı Fatma Aliyye'nin *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı*, Dersaâdet 1332 (1914) adlı kitabı olduğunu; ikinci olarak 1940 yılında yayımlanan *Tanzimat*

[1330] Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul 2000.

I adlı toplu eserde Mükrimin Halil Yinanç'ın "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik" adlı makalesinde paşayı: "*Cevdet Paşa hiç şüphe yok ki müverrihlerimizin en büyüğüdür*" diye tanımladığını bildiren Alman tarihçi, Cevdet Paşa'nın ölümünün ellinci yıldönümü dolayısıyla iki monografinin 1. M. Şakir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa. Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri* (1822[!]-1895), Ankara 1945; 2. Ebul'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden: Ahmet Cevdet Paşa (1822[!]-1895),* İstanbul 1946 yayımlanıp; Ahmed Hamdi Tanpınar'ın *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1982 adlı kitabı ile "Cevdet Paşa Üzerine Düşünceler" *İstanbul Dergisi*, 13 (1944) adlı makalesinde Cevdet'i, Türk Edebiyatının modernleşmesi sürecine dahil ettiğini söyleyerek bundan kısa bir süre sonra M. Cavid Baysun'un *Tezâkir*'i yayımlamaya başladığını ve 1. cildin Ankara'da 1953'de çıktığını zikretmektedir. Batı dillerindeki sözü edilmeye değer tek çalışmanın Richard L. Chambers'in *Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years of an Ottoman Transitional*, Princeton 1968 adlı doktora tezi olup; yine Chambers'in "The Education of a Ninteenth century Ottoman âlim, Ahmed Cevdet Paşa", *International Journal of Middle East Studies*, IV/4 (1973), s. 440-464 adlı makalesinden bahsedilebileceğini anlatan Prof. Dr. Neumann, paşa hakkında son yayımlanan monografinin Ümit Meriç'in *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü* adlı eseri olup üç baskısı yapıldığını aktararak yazarın bir sosyolog olarak kendi görmek istediğiyle ve kendi değerlendirmeleriyle Cevdet'in metinlerinin anlamı arasında bir ayırım yapmadığını, kendi yorumunu çelişkisiz kılmaya çalışacağı yerde Ahmed Cevdet'in düşüncesini tutarsızlıktan arındırmaya gayret ettiğini, paşaya mal edilen görüş açısının bugünün Türkiyesindeki modernist İslâmcıların kapalı dünya görüşüne uygun düştüğünü kaydetmektedir.

"Bir Tarihin Tarihi" adlı birinci bölümün "*Tarih-i Cevdet*'in Oluşumu" adlı ilk kısmında, "Görevlendirme" alt başlığında müellif, *Târîh-i Cevdet*'in yazılmasının Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk resmî bilim kurumu olan ve 19 Ramazan 1267'de (18 Temmuz 1851) faaliyete geçen Encümen-i Dâniş tarafından Ahmed Cevdet Efendi'ye sipariş edildiğini, kendisine bu kurum tarafından 1774-1826 arası Osmanlı tarihini yazma görevinin verildiğini bildirdikten sonra, "İlk Ciltler" ikinci alt başlığında Ahmed Cevdet'in birinci cildin hatimesinde de belirttiği gibi, *Târîh*'ini yazmaya 1270 başında (1853 sonbaharında), yani padişahın resmî iradesi 9 Muharrem 1270'de (12 Ekim

1853) çıktıktan sonra, başladığını; ilk üç cildi aynı anda ele alıp, yine paşanın kendi ifadesine göre, her üçünün de aynı anda sunulduğunu ve bu takdimin de herhalde müsvedde halinde olup 1270 sonu (1854 yazında) olduğunu anlatmaktadır. Dr. Neumann, birinci cildin baskısının, tarih bulunmamasına rağmen, 2 Rebiulevvel 1271'de (23 Kasım 1854) Mustafa Reşid Paşa'nın dördüncü defa sadrıazam olmasından sonraya tarihlendirilebileceğini, Receb 1271 (Mart 1855) başında padişaha bir nüsha sunulduğunu; ikinci cildin basılmasının 25 Cumadelahıre 1271'de (15 Şubat 1855) Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye tarafından talep edilip, 19 Zilhicce 1271'de (2 Eylül 1855) tamamlandığını, esasen bu cildin hatimesinde de 1271 tarihinin belirtildiğini; üçüncü cildin yayımlanmasının iki senelik bir zaman aldığını, 21 Rebiulahır 1273'de (19 Aralık 1856) üçüncü cildin taslağının padişaha sunularak 1273 (1856-7)'de yayımlandığını nakletmektedir. Alman tarihçi, birinci cildin 86 sayfalık bir girişle başladığını, tarih bilimine övgüden sonra İslâm, Osmanlı ve Kırım-Tatar tarihinin kısa birer özetini içerdiğini, en büyük ağırlığın 56 sayfa ile Osmanlı Devleti'ne verildiğini, ana metnin 1188 (1774) tarihli Küçük Kaynarca Barış Antlaşması'ndan başlayıp 1196 yılının sonuna kadarki (6 Aralık 1782) olaylar üzerinde durduğunu beyan ederek; ikinci cildin 1196 Osmanlı-Rus anlaşmazlığı olayları ile başlayıp 1200 yılının sonunda (23 Ekim 1786) bittiğini aktarmaktadır. Prof. Dr. Neumann, üçüncü ciltte düzenlemenin konu ağırlıklı bölümler (bab) şeklinde olup, Arabistan tarihi (138 sayfa); Kafkaslar'ın coğrafyası, Dağıstan ve Gürcistan tarihi (27 sayfa); Çerkesistan tarihi -ki Mehmed Haşim Efendi'nin eseridir- (96 sayfa); Rumeli üzerine 15 sayfalık kısa bir bölüm; Ruslar'ın İslâm ülkelerine yaptığı saldırılar; 1201 (1787/8) ve 1202 (1788/9) yıllarının olayları (41 sayfa) olmak üzere altı bölümden ibaret olduğunu ve Cevdet Efendi'nin hatimeden de sonra gelen ve belgelerden oluşan bir zeyl koyarak yenilik sunduğunu bildirmektedir. Müellif, dördüncü cildin, yeniden monografik bir tarih yazma denemesi olarak görülebileceğini ve bu cildin tamamiyle 1787 Osmanlı-Rus savaşına ayrıldığını, Cevdet Efendi'nin cildin düzeni ve bölümlenmesini tamamen Vak'anüvis Enverî'nin beşinci kroniğinden aldığını, bu cildin kaynaklar hakkında bilgi veren bir girişle başlayıp, bunu Muakaddime'nin izlediğini, asıl anlatımın ordu-yı hümâyûnun 1 Cumadelahıre 1202'de (9 Mart 1788) yola çıkışıyla başlayıp 1206 başındaki (1791 sonbaharı) Osmanlı-Rus mütarekesi

ve barışı ile bittiğini ve dördüncü cilt için 12 Rebiulahır 1274'de (30 Kasım 1857) basım izni talebinde bulunulup, basımın 1857 yılının son iki ayında tamamlandığını nakletmektedir. Dr. Neumann, Ahmed Cevdet'in beşinci ciltte Osmanlı vak'anüvis tarih yazıcılığının geleneğine uygun olarak siyasî olayları sıralayarak anlattığını, ayırımların yıllara göre yapıldığını ve kronolojik olduğunu söyleyerek, başında kullanılan kaynaklar ve Mukaddime bulunduğunu, metnin 1205'te (1790 sonu-1791 başı) Ziştova (Svistov)'da Avusturyalı ve Osmanlılar arasındaki barış görüşmeleriyle başlayıp, 357. sayfada 1208 (1793/4) yılının sonu ile bittiğini, bu ciltte yeniden karşılaşılan belge zeylinin birinci yarısını oluşturan 50 sayfalık belge metinleriyle bu anlatımın tamamlandığını aktarmaktadır. Alman tarihçi, "*Tarih*'in Tarihinde Bir Dönüm Noktası Olarak Altıncı Cilt" üçüncü alt başlığıyla Ahmed Cevdet'in bu ciltte önemli bir adım attığını, cildin ilk üçte birini tamamen antik çağdan Fransız İhtilâli'ne kadarki Avrupa tarihine ayırdığını, bunu yapmasına gerekçe olarak Fransız İhtilâli'nin Avrupa'da köklü değişikliklere neden olup Osmanlı İmparatorluğu'nun bunların sonuçlarından doğrudan etkilendiğini yazdığını, cildin ana kısmının yine alışılagelmiş şemayı izlediğini, 1209-1211 (1794/5-1796/7) arasını geleneksel biçimde işlediğini, vefat eden şahsiyetlere ayrılmış vefeyat kısmının cildin sonuna konulduğunu, bunu izleyen fezlekenin ise önemli olup, çünkü burada üç yılın özetinin verildiğini, bu cildin numaralandırılmamış bir ön sayfasında Sultan Abdülaziz'e ithaf yazısının bulunduğunu, altıncı cildin sekiz yıllık bir aradan sonra 1286 (1869/70)'da yayımlandığını kaydetmektedir. Prof. Dr. Neumann, "*Tarih*'in İkinci Yarısı" adlı dördüncü alt başlığında yedinci ve sekizinci ciltlerin aynı zamanda basıldıklarını, Ahmed Cevdet Paşa'nın -ki 1866 başlarında vezirliğe getirildiğinden artık paşa unvanı ile anılmaktadır- yedinci cildin çalışmalarını Zilhicce 1287 başında (22 Şubat-3 Mart 1871) bitirdiğini, yedinci ciltte padişah için bir ithafnamede bulunup, sonra cildin kaynaklarının sıralandığını, bunu tarihî anlatımının izlediğini ve son bölümü bir belge ekinin oluşturduğunu, yedinci cildin başındaki Napoléon'un sefer hazırlıklarının 1212 yılının sonlarına (1798 ilkbaharı) denk geldiğini, anlatımın 400'ü aşkın sayfadan sonra Osmanlı Devleti'nin 1219 yılı (1804/5) olaylarının işlenmesiyle sona erdiğini nakletmektedir. Müellif, sekizinci cildin bir ihtarla başlayıp, paşanın herkesi bu ciltte nakledilen olayları kendi çağlarının hadi-

seleriyle karşılaştırıp bunun değerini bilmeleri yolunda uyardığını, kaynakların sıralanmasından sonra, 1219 yılının (1804/5) geriye kalan olaylarıyla asıl tasvirin başladığını, Nizâm-ı Cedîd'in gerekliliği üzerine bir muhtırayı en önemli Avrupa ülkelerinden gelen haberlerin takip ettiğini, 1223'de (1808) II. Mahmud'un tahta çıkışından sonraki olaylarla cildin son bulduğunu, yıllara göre olan bölünmenin kendi içinde katı bir kronolojik sıra izlemeyip bölgesel ağırlıklı olduğunu, böylece Avrupa, Mısır, Rumeli, İstanbul'daki olayların yıl sınırı aşılarak anlatıldığını bildirmektedir. Sekizinci ciltte ayrıca Nepoléon'un Mısır seferi için Toulon'da yaptığı hazırlıkların cildin belirgin ağırlığını oluşturduğuna işaret edildiğini, paşanın ayrıntılı bir şekilde Vehhabîler'i işleyerek ikinci bir vurgulama yaptığını, Rumeli'deki havadisler ile en çok payitahttaki olaylara yer verildiğini, askerî reformun gerekliliği üzerinde durulup bunun etkisiyle III. Selim'in tahttan indirilişinin tahlil edildiğini, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'daki Memluklar katliamı ile Alemdar Mustafa Paşa'nın zaferinin bu düşüncenin ışığı altında değerlendirildiğini, sondaki fezlekede olayların bir muhakemesi yapıldığını anlatan Dr. Neumann, Cevdet Paşa'nın imparatorluğun en önemli politikacıları hakkında iyi sözler söylemediğini, onları bazan yargıladığını, Ruslar'ın her olaya müdahalelerine, özellikle padişahın Ortodoks tebaası arasındaki faaliyetlerine içerlediğini ve olumsuz bir tutum takındığını; sekizinci cildin çalışmalarının Rebiulevvel 1288 sonunda (10-19 Haziran 1871) tamamlandığını aktarmaktadır. Alman tarihçi, Cevdet Paşa'nın *Tarih*'inin dokuzuncu cildinin çalışmalarına 1289 başında (11 Mart 1872) başladığını ve bu cildin Sened-i İttifâk, yani II. Mahmud yönetimi ile ayanlar arasındaki anlaşma görüşmeleri ile başlayarak, cildin ana temasını Avrupa'daki çekişmeler ve süregelen Osmanlı-Rus savaşının oluşturduğunu, Sırp bağımsızlık hareketi ve Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yönetime el koymasının ayrıntılı bir şekilde işlendiğini, anlatımın 1226 ortasında (1811/2) aniden bittiğini, bu cildin Abdülaziz'in saltanatı esnasında 1292 (1875/6) yılında yayımlandığını zikretmektedir. Prof. Dr. Neumann, onuncu cildin tamamlanıp basıldığını, on birinci cildin de temize çekildiğini, bunu kısa bir süre sonra on ikinci cildin izlediğini ve *Târîh-i Cevdet*'in son üç cildinin sekiz yıllık bir aradan sonra iki yıl içerisinde yayımlandığını ve *Târîh*'in o zamana kadar bir devlet matbaasında basılmasına rağmen, son üç cildin II. Abdülhamid'in nedimlerinden birinin özel bası-

mevi olan Matbaa-i Osmâniye'de basıldığını zikrettikten sonra, onuncu cildin 1226 yılı (1811/2) Osmanlı-Rus savaşı çerçevesindeki olaylarıyla başlayıp 1231 yılına (1815/6) dek sürdüğünü, Avrupa tarihinin -ayrıntıda Napoléon savaşlarının- ana tema olarak işlendiği ilk cilt olduğunu, ancak Osmanlı-Rus savaşı ve Mısır'daki Mehmed Ali Paşa reformlarının da ayrıntılı olarak ele alındığını ve cildin Mısırlı reformcuya övgüyle sona erdiğini; on birinci cildin 1231 yılı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olaylarla başlayıp, Napoléon'un ölümü, Rus elçisinin İstanbul'u terk edişi ve bir Osmanlı bildirisinin yayımlanması ile 1236 yılında (1820/1) bittiğini, ayrıca Verona Antlaşması çerçevesinde İtalya ve İspanya için varılan karar hakkında bir paragrafın eklendiğini, fakat Yunan Bağımsızlık savaşı ile Tepedelenli Ali Paşa'nın ayaklanmasının cildin ağırlık merkezini teşkil ettiğini; on ikinci ciltte ise 1241 yılına kadar (1825/6) Mora yarımadasındaki olaylar işlenerek, Vak'a-i Hayriyye, yani yeniçerilerin yok edilmesi ve yeni birliklerin oluşturulmasıyla sonuncu ciltteki olayların nihayete erdiğini aktarmakta ve Tezyil'de ise paşanın Encümen-i Dâniş tarafından kendisine verilen görevi yerine getirdiğini yazdığını, buna Osmanlı İmparatorluğu'nun neden Viyana Kongresi'ne katılmamıştır? Yunan bağımsızlık savaşında Rusya'nın parmağı var mıdır? Yunan ayaklanması nasıl sonuçlanmıştır? şeklinde üç sorunun analizini içeren bir hatime ekleyen Cevdet Paşa'nın bununla da yetinmeyerek kısa muhtırada Rus Balkan politikasının esasları hakkında bilgi verdiğini, en sonunda da birkaç satırla tetimmenin yer aldığını belirtmektedir. Müellif, "Tertib-i Cedid" beşinci alt başlığında Cevdet Paşa'nın edebiyatçı genç Osmanlı Namık Kemâl ile arkadaşı Sadullah Paşa'ya son cildinin birer nüshasını gönderdiğinde her ikisinin de eseri övdüklerini, fakat anlatımın 1241 yılında son bulmasını eleştirdiklerini, paşanın bunu Encümen-i Dâniş'in siparişi ile açıkladığını; aslında daha önceden düzenlemeler yaptığı *Târîh*'ini yeni bir tertibe sokup, anlatımı ilk tertibin son ciltlerine benzeyecek şekilde değiştirdiğini, Tertib-i Cedid'in sekiz cildinin bu şekilde 1302-3 yıllarında (1884/5-1885/6) kısa bir süre içerisinde yayımlandığını, bundan altı yıl sonra yine Matbaa-i Osmâniye'de yeniden basımının yapıldığını, bu 1309 (1891/2) tertibinin ilk sekiz cildinde metin değişikliklerinin yapılmayıp, son dördünde ise önemsiz farklar bulunduğunu, böylece eserin ilk kez tam bir takımının baskısının piyasaya sürüldüğünü nakletmektedir. Dr. Neumann, "Tarihi Açıdan Metnin İç Yapısı" adıyla bi-

rinci bölümün ikinci kısmına "*Târîh-i Cevdet*"in Basımları" alt başlığıyla başlayarak esas olarak *Târîh*'in üç basımı olduğunu, ilk olarak 1270 (1854) ve 1301 (1884) yılları arasında birbirini izleyen on iki cilt halinde yayımlandığını; ikinci dizinin, yeni düzenlemenin (Tertib-i Cedid) ilk baskısı olup, 1302-1303 (1884/5-1885/6) yıllarında yayımlandığını ve bu basımın sadece ilk sekiz cildi içerdiğini; son olarak bu basımın ikinci baskısının (Tertib-i Cedid, ikinci tab') aynı yayınevinden çıkmış tek komple basım olduğunu ve özellikle birinci cilde yapılan önemli eklemelerin mevcudiyetinin ve yazar tarafından onaylanan son basım olmasının Tertib-i Cedid'in ilk basımına tercih edilmesine yeterli bir sebep olduğunu kaydetmektedir. Alman tarihçi, Tertib-i Cedid'in yeni basımının birinci cildinin kısmen *Târîh*'in ilk sekiz cildinden alınan bölümlerle ve kısmen baştan yazılarak oluşturulduğunu, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonraki olayların anlatımıyla ona bağlı belgelerin bu cilde alınmayıp, uzun arasözler ve ilavelerin kaldırılarak diğer ciltlere dağıtıldığını belirterek, genel olarak ciltlerde konu bütünlüğüne artık dikkat edilmediğini, ciltlerin başı veya sonunun ya bir fezleke aracılığı ile cildin bir bölümünün özetinin verilmesi, ya da ilginç bir olayın anlatılması için kullanıldığını, nitekim 1309 baskısının ikinci cildinin Vasıf Efendi'nin vak'anüvis yapılmasıyla sona erdiğini; üçüncü cildin Rusya'ya karşı savaş hazırlıkları çerçevesinde hadiselerin halka açık okunması üzerine bir yazı ile başlayıp; altıncı cildin çeşitli reformların gerekliliğini kanıtlamaya çalışarak Fransa'ya savaş ilânı ile son bulduğunu; sekizinci ciltte ilk basımda *Koca Sekbanbaşı Risalesi* yer alırken bu yazının Tertib-i Cedid'de yedinci cildin sonunda bulunduğunu söylemektedir. Prof. Dr. Neumann, ayrıca önemsiz konularla başlatılan veya bitirilen ciltlere de rastlandığını, mesela Tertib-i Cedid'deki dördüncü cildin padişahın yazlık sarayından tekrar Topkapı Sarayı'na taşınmasıyla başladığını; Tertib-i cedid'in 1309 baskısında on birinci cildin başının 1301 baskısı on birinci ciltte s.48'de yer aldığını; İstanbul'daki Ermeni-Katolik cemaatinin takibatı ile ilgili raporun 1301 baskısında onbirinci ciltte s.44-46'da iken, 1309 baskısında on birinci ciltte s.8-10'a alındığını; Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya övgünün de onuncu cildin sonundan kaldırıldığını nakletmektedir. Müellif, "Tertib-i Cedid'in Düzenleme İlkeleri" adlı alt başlığında Tertib-i Cedid'in tutarlı yapısının ilk bakışta anlaşıldığını, kullanılan kaynakların sıralandığı giriş bölümlerinin toparlanarak bi-

rinci cildin başına konulduğunu, diğer tüm girişlerin de ana metinle bütünleştirildiğini; iç düzen açısından bölüm başlıklarının mevcut olup, fakat bunların alt bölümler olduklarını, böylece Naima'nın ortaya attığı ve Osmanlı tarihyazıcılığı açısından önemli sonuçlar doğurmuş olan yöntemin, yani her olayın kronolijide yerinin ayrılıp başlık verilerek anlatılmasından sonra yorumunun yapıldığı tarih yazma ilkesinin terk edilerek, bu yeni bölümlemenin, anlatılan olayların analitik değerlendirilmesinde Cevdet Paşa'ya çok daha geniş bir alan bıraktığını, sonuç çıkararak yorumlamasını ve değerlendirmesini kolaylaştırdığını aktarmaktadır. Dr. Neumann, yeni düzenlemenin zahmete değdiğini, ilk basımda birkaç sahifeye serpiştirilmiş metinlerden yeni bir bütün oluşturulduğunu, bu tür bölümlerin onun yapısını zenginleştirdiğini; Cevdet'in birbirinden farklı konuları tutarlı bir perspektife yerleştirmeyi başardığını, bu başarının tarihçinin malzemesine hakimiyetini gösterdiğini anlatmaktadır. Alman tarihçi, "*Tarih*'in İki Basımı Arasındaki Metin Farklılıkları" adlı üçüncü alt başlığında yeniden yapılan düzenlemenin farklı boyutuna dikkat çekerek özellikle altıncı cildin uzun pasajları çok küçük metin parçalarının bir araya getirilmesinden oluştuğunu; bazen ciltlerde Cevdet'in metin aralarına sadece tek bir cümle soktuğunu, bazan da fazla önemli olmayan ufak tefek kısımların ciltlerde eksik bulunduğunu, bu eksik bölümler arasında ilk beş cildin sonunda padişaha, sadrıazama, şeyhülislâma teşekkür edilen ithaf ve tarihlendirme bölümlerinin bulunduğunu, Tertib-i Cedid'in ilk cildinin başında bir araya getirilen kaynak bilgilerinin tabiatiyle tek tek daha başka ciltlere alınmadığını kaydetmektedir. Prof. Dr. Neumann, Tertib-i Cedid'de dördüncü ciltten başlayarak, beşinci, altıncı yedinci ciltlerde kitaba alınmayan pasajları listeler halinde verdikten sonra, diğer ciltlerde hemen hemen tamamen oldukları gibi alındıklarından başka listelere gerek görülmediğini, sonuçta *Târîh*'in yeniden düzenlenişinde metnin önemli hiçbir bölümünün ortadan kaldırılmadığını söylemekte ve Ahmed Cevdet'in bazı yeni kaynaklardan faydalandığını, bunların Tertib-i Cedid'de ikinci ciltte iki önemli yerde Süleyman Faik Bey'in *Sefînetü'r-Rüesâ*'ya yazdığı zeylden alıntı yaptığını; üçüncü ciltte de birçok yerde *Dercü'l-Vekâyi'* adlı eserden zikrettiği yerler bulunduğunu, birtakım ciltlerin zeyllerinde de eklemeler yapıldığını tesbit ettiğini bildirmektedir. Müellif, "*Tarih-i Cevdet* Basımlarının Girişleri" isimli dördüncü alt başlığında Tertib-i Cedid'in yeni basımının en göze

batan değişikliğinin birinci ciltte yapıldığını, ilk basımdaki mukaddimeyi (girişi) Cevdet'in dört katı uzunluğuna çıkardığını, ilk sekiz cildin ilk basımında yer alan ek bölümlerin, istitradlar ve eklemelerin bir araya getirilip, eski girişle beraber on fasıl halinde düzenlendiğini, malzemenin çeşitliliğinin çok sayıda istitradın bu fasıllara eklenmesine neden olduğunu, ayrıca fasılların uzunluğunun birbirlerinden çok farklı olup, "Tarih Biliminin Yararı" üzerine olan birincisinin sadece iki sayfa, "Osmanlı Tarihi" üzerine olan dördüncüsünün elli sayfa olduğunu, "Avrupa Merkezli Dünya Tarihi"nin özetini veren sekizincisinin seksen sayfayı aştığını kaydetmektedir. Bundan sonra Dr. Neumann, 1309 baskısı ile ilk ve ikinci baskılardaki ciltlerin girişlerini tablolar halinde karşılaştırmalı olarak göstererek ve izahatta bulunarak bu alt bölümü bitirmektedir.

İkinci Bölüm, "Ahmed Cevdet'in Tarihi Tasvirleri" adını taşımakta olup üç kısım halinde incelenmiştir. Bunlardan birincisi "İlmiyenin Çöküşü"dür. Burada "Tutarlı ve Tam Bir Tasvir" alt başlığı ile Ahmed Cevdet'in Kavânîn-i Devlet-i Aliyye'nin nasıl çöktüğüne dair yazdığı ilk cildteki giriş bölümünü ulemaya dair birkaç sahife ile sona erdirdiğini, ancak ilmiye tarikına ve çöküşüne gösterdiği ilginin tüm *Târîh-i Cevdet* boyunca sürdüğünü belirten Alman tarihçi, Cevdet Paşa'nın ilmiyeye karşı tavrında zaman geçtikçe belirgin bir değişmenin gözlemlendiğini, birinci baskının ilk üç cildinde onun ulemayı nisbeten çekinerek eleştirirken eleştirilerinde durumlardan ziyade şahısları hedef aldığını, hatta üçüncü cildin bir bölümünde Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasını engelleyecek bir Osmanlı-Prusya ittifakını ulemanın baltaladığına dair Vasıf'ın ortaya attığı bir iddiaya karşı çıktığını ve böyle bir ithamı ilmiyeye mensup bir kimse olarak asla kabul edemeyeceğini yazdığını, olumsuz eleştirilerin dördüncü ciltle beraber miktar ve kapsam bakımından yavaş yavaş artmaya başladığını, beşinci cildin ilmiyeye karşı aşırı ağır eleştiriler içerdiğini, bu tutumun sonraki ciltlerde de devam ettiğini, son ciltlerde Cevdet'in bu konuya ilgisi azalmışsa da yaklaşımının yine de dostça olmayıp, sadece konuyu kısa tutup fazla genelleme yapmadığını kaydetmektedir. Müellif, Cevdet Paşa'nın vaktiyle ulemanın devletin verdiği hukukun icrası görevini yerine getirmekteki, halkı zulümden korumaktaki, bilimsel eserler vermekteki kabiliyet ve imkânlarını överken, artık ulema içinde hatır için atamaların ve sık sık görevden almaların yapıldığını, makamların liyakatsiz

kişilere teslim edildiğini, mülazemetlerin ve ruusların nüfuzlu kimselerin oğullarına verilip veya satıldığını, kariyer basamaklarında ilerlemek için artık önemli olanın yetenek değil geçerli olanın kıdem olup, bunun da nüfuzlu kişilerin himayesiyle elde edildiğini, ayrıcalıklı ailelerden gelen makam sahiplerinin görev yerlerine uğramayıp yerlerine naiplerin baktıklarını, yeteneksiz ulema için oluşturulmuş bir tür emeklilik maaşı olan arpalıkların, yeni makamlar ve payelerin devleti ve halkı ağır bir malî yük altına soktuğunu, kadılara gösterilen saygınlığın azaldığını, gerçek âlimlerin bu uygunsuzluklara karşı çıkma olanaklarının bulunmadığını, düzenli sınavlar belli bir düzeyi sağladığı halde eğitim sisteminin de bu kötü gidişten payını aldığını, yine de iyi eğitim almış gerçek ulemanın yükseliş şansının çok az olduğunu, bu nedenle yüksek makamlara gelmiş tecrübesiz ehliyetsizlerin politik konularda yetersiz kalırken gerçek ulemanın siyasî danışman olarak bile görev yapamadıklarını yazdığını nakletmekte ve bütün bunlara bir de kadı ve müderrislerin rüşvet almalarını da eklemenin gerektiğini ifade etmektedir. "*Tarih-i Cevdet*'te Ulema-yı Resmiye" ikinci alt başlığı ile Cevdet Paşa'nın ilmiyenin yüksek mevkilerindekiler ve özellikle başkentteki gelişmelerle ilgilendiğini, onun kaleme aldığı tercüme-i hallerde bazı pasajlarda belli belirsiz olumlu sözler söylendiği dikkati çekerse de onun gözünde her zaman bilgi ve ehliyetin ön planda olduğunu aktaran Prof. Dr. Neumann, paşanın ulemanın bilgili ve kültürlü olmalarından dolayı özellikle haksızlığa uğradıklarını yazdığını, ikinci olarak onun ulemanın geri kalanlarını cehaletle suçladığını ve onları saldırgan bir dille eleştirdiğini ifade etmektedir. Müellif, Cevdet Paşa'nın makamlarını kötüye kullanarak ilmiyenin zararına köşeyi dönenler için "ulemâ-yı resmiye" tabirini kullandığını, hiçbir tarih sözlüğünde bulunmayan bu terimin "göstermelik âlimler" olarak açıklanabileceğini, burada kastedilenin medresede yoğun bir eğitim almamış, sınavsız ya da yolsuz bir sınavdan sonra kısa zamanda ilmiyenin yüksek makamlarına gelmiş ulema olduğunu açıklamaktadır. Dr. Neumann, Cevdet Paşa'nın ilk sonuç olarak ulemanın kural olarak politik kararların alınmasında aktif rol oynamaya uygun olmadıkları fikrinde olduğunu, bunların umum toplantılara katılmakla beraber problemlerden haberdar olmadıklarını, konuyla ilgili konuşmalar yapmayıp sorunu anlamadıklarını, utandırıcı davranışlarda bulunup durumu hiç dikkate almadan ısrarla kendilerine hediye verenlerin saflarında yer aldıklarını, ya da şeri-

atın yasakladıklarını onayladıklarını ve ulemanın fikir yürütme yeteneklerini tamamen yitirdiklerini düşündüğünü aktarmaktadır. Alman tarihçi, ikinci bir sonuç olarak paşanın ulemanın merkezî iktidara karşı ayaklanmalara aktif olarak katılmalarını da asla tasvip etmediğini ilave olarak zikretmektedir. Prof. Dr. Neumann, "İlmiye Reformu mu?" adlı üçüncü alt başlığında Cevdet Paşa'nın ilmiyenin ivedilikle ıslâh edilmesi gerektiğini *Târîh*'inde sık sık vurguladığını, bu konuda iki noktaya işaret ettiğini, birincisinin ilmiye reformunun sadece o anki politik durum göz önünde bulundurularak ve küçük adımlarla gerçekleştirilebilecek bir sorun değil, zor bir mesele olduğu; ikincisinin ilmiyenin yine eski haline getirilmesi gerektiğidir. Müellif, kendisinin Cevdet'in ilke olarak ıslâh edilmeye yatkın olmayan ilmiyenin yetkilerini sınırlamak ve temel siyasi kararlardan ulemayı uzak tutmak gibi bir amaç taşıdığını düşündüğünü ve bunun şahsî fikri olduğunu da açıklamaktadır. İkinci bölümün ikinci kısmına "III. Selim'in Tahttan İndirilmesi" başlığıyla ve bunun alt başlığına "Felaket bir Örnek ve Travması" alt başlığı ile başlayan Dr. Neumann, Sultan Abdülaziz 1876'da tahttan indirildikten sonra derin bir bunalıma girerek intihar ettiğini, onun intiharının halefi V. Murad'da ağır bir psikoza sebeb olduğunu, yönetim görevini yerine getiremeyeceğinden tahttan indirilmek zorunda kalındığını, böylece II. Abdülhamid'in uzun hükümdarlık döneminin (1876-1909) başladığını belirttikten sonra, Cevdet Paşa'nın Osmanlı ordusunun büyük bir kısmını Batılı örneklere göre yeniden düzenlemeyi ilk deneyen III. Selim'in tahttan indirilişi üzerinde bilhassa durduğunu, bu padişahın 1807'de Boğaz yamaklarını Nizâm-ı Cedîd birliklerine katma teşebbüsü üzerine patlak veren ayaklanmada tahttan indirildiğini, bir yıl sonra Topkapı Sarayı'nda hapis tutulan III. Selim'i Ruscuk ayanından Alemdar Mustafa Paşa tekrar tahta oturtmaya kalkınca iktidarda kalmak isteyen halefi ve yeğeni IV. Mustafa tarafından öldürtüldüğünü, IV. Mustafa'nın küçük kardeşi Mahmud'u da öldürtmek istediğini, ancak onun bu ölüm emrinden kurtulduğunu, sonuçta II. Mahmud olarak tahtta oturduğunda askerî reformu tekrar ele almak istediğini, fakat yeniçeri ocağının şiddetli muhalefetiyle karşılaştığından reformlarını 1826'da "Vak'a-i Hayriyye" adı verilen yeniçeri ocağının kanlı bir şekilde ortadan kaldırılmasından sonraki zamana ertelemek zorunda kaldığını nakletmektedir. "Cevdet'in Yöntemi" ikinci alt başlığıyla Alman tarihçi, Cevdet'in III. Selim'in tahttan indirilmesi konusu-

nu değerlendirirken hiç arşiv malzemesi kullanmadığını, Ahmed Asım'ın *Târîh*'i, Kethuda Said Efendi'nin *Kroniği*, Tüfenkcibaşı Arif Efendi'nin *Kroniği*, Mustafa Necip Efendi'nin *Târîh*'i, Ubeydullah Kuşmanî'nin iki *Fezleke*'si, *Yayla İmamı Tarihçesi* ve *Târîh-i Ata*'yı kaynak olarak kullandığını bunlardan Asım, Mustafa Necip ve Tüfenkçibaşı'dan çokça faydalandığını aktarmaktadır. Prof. Dr. Neumann, "III. Selim'in Başarısızlığının Nedenleri" adlı üçüncü alt başlığında Sultan Selim'in hal'i ile neticelenen gelişmelere Cevdet Paşa'nın beş sebep gösterdiğini, bunlardan birincisinin III. Selim'in devletin ileri gelenlerine ne tür reformların gerektiği hususunda muhtıralar hazırlattığını, ancak gelen muhtıralar yetersiz olduğundan Selim'in nedimi ve mahrem-i esrârları tarafından bunların alaya alındığını, böylece küçük düşürülen nüfuzlu makam sahiplerinin yeniden askerî reformları desteklemelerinin bir daha mümkün olmadığını; ikincisinin kamuoyunun Selim'in musahiplerinin davranışlarına gittikçe artan bir öfke duyduklarını; üçüncüsünün, Boğaz'da geceleri fazla ihtişamlı gece sefalarına başlandığından israfın arttığını; dördüncüsünün payitahtın iaşesinde aksamalar olup, artan vergiler yüzünden taşradan şikâyetlerin yükseldiğini; beşincisinin Selim'in musahiplerinin annesinin de rızasıyla onu hem sarayda, hem de Bâbıâlî'de kötü haberlerden ve şikâyetlerden uzak tuttuklarını, paşanın bütün bunları etraflıca anlattığını söylemektedir. Müellif, Cevdet'in III. Selim'in reformlar hususunda fazla ileri gittiğini söyledikten sonra, onun kişiliğini etraflıca irdelediğini ve padişahın yumuşak başlılığının olumsuz sonuçlarını incelediğini, paşanın Nizâm-ı Cedîd karşıtlarının tasvirine, iç düşmanlara dikkat çektiğini, ayaklanmanın seyrinde asilerin talepleri karşısında sultanın alttan almasının tahttan indirilmesine sebep olduğunu anlatmaktadır. "Nizamsızlığın ve Ayaklanma Ateşinin Ocağı" dördüncü alt başlığında Dr. Neumann, Cevdet'in ocaklarda başlıca üç noktayı eleştirdiğini, bunlardan ilkinde onların Avrupalı birliklere karşı koyamayacak kadar disiplinden yoksun ve düzensiz olduklarına; ikinci noktada yeniçerilerin ve diğer kapıkulu ocaklarının tehdid, haydutluk, ırza geçme, fuhuş ve İstanbul halkını rahatsız etme gibi ahlâkī sorunları olduğuna; üçüncü noktada da ocakların III. Selim'in tahttan indirilmesinde, Sadrıazam Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı çıkarılan ayaklanmada ve Halet Efendi'yi desteklemede oynadıkları role işaret ettiğini söylemektedir. Alman tarihçi, Cevdet'in 1826 Vak'a-i Hayriyye ile yeniçeri ocağının

kanlı imhasını meşru kılma amacı taşıdığını, onun ocağın reformunun mümkün olmadığı fikrinde olduğunu, yeniçerilerle beraber tüm kapıkulu ocaklarını da ilke itibariyle her türlü reformun düşmanı olarak gösterdiğini ve yeniçerileri nizamın değil, karşı nizamın temsilcileri olarak tanımladığını aktarmaktadır. Prof. Dr. Neumann, "*Tarih-i Cevdet*'te Müslüman Hükümdarlar" beşinci alt başlığında Cevdet Paşa'nın III. Selim hakkında iki zıt fikrinin bulunduğunu, bir taraftan padişahın yumuşak huylu olmasını eleştirirken, diğer taraftan onu aktif bir reformcu olarak gösterip, III. Selim'in Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'daki güçlerle diplomatik açıdan eşit bir ortak yapmak amacıyla ikamet elçileri göndermesini takdir ettiğini bildirirken, öbür taraftan bir sikke tağşişini, ya da ilmiyenin reformu için etkisiz bir ferman çıkartmasını eleştirmekten geri kalmadığını da zikretmektedir. Müellif, *Tarih-i Cevdet*'te padişahın otoritesini sınırlayacak meşrutî bir düzenleme için en ufak bir destek izine rastlamadığını, aksine hükümdarın haklarından bahsederek ülkenin her köşesinde onun emirlerine uyulması lazım geldiğini, bütün medenî toplumlarda hükümdarın dokunulmazlığı olduğunu ve bunun hele hele bir padişah ve halife için tartışmasız geçerli olması gerektiğini yazdığını bildirmektedir. Dr. Neumann, "Nizam-ı Cedid, Ocak ve Saltanat" altıncı başlığında Cevdet Paşa'nın III. Selim, II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa tasvirleriyle ilgili gözlemlerinin: a. Siyasî başarıları; b. Saltanat anlayışları doğrultusundaki davranışları; c. Şahsî özellikleri olmak üzere üç öge halinde özetlenebileceğini belirtmektedir. Alman tarihçi, ikinci bölümün "Napoléon Ve Cevdet'in Avrupa İçin Ölçütü" adlı üçüncü kısmına "*Tarih-i Cevdet*'in En Önemli Adımı" alt başlığı ile başlamakta ve *Târîh*'te adı en çok geçen şahsın Napoléon Bonaparte olduğunu aktararak bu devlet adamına duyulan hayranlığın Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkilediğini belirtmektedir. Fransa İhtilâli anlatımının ardından Napoléon'un faaliyetlerinin Cevdet'in eserinde Avrupa'yla ilgili ikinci büyük konuyu oluşturduğunu, Osmanlılar'ın Fransız İhtilâli'ne göre Napoléon'un kendisi ile çok daha yakından ilgilendiklerini, çünkü Fransızlar'ın Mısır'ı istilasından itibaren onunla doğrudan temas içinde olduklarını, Campo Formio Barışı ile Yedi İyon adasının Fransa'ya verilmesiyle Napoléon zamanında Devlet-i Aliyye ile Fransa'nın kısa bir süre için komşu olduklarını zikreden müellif, 1807 Tilsit Barışı'na kadar Osmanlı hükumetinin Rusya'ya karşı Fransa'yla bir ittifak

kurma umudunda olup, Napoléon'un Osmanlı Devleti için politik öneminin açıkça belli olduğunu kaydetmektedir. Prof. Dr. Neumann, Cevdet Paşa'nın Napoléon'un tarihî rolünü kavramakta ve siyasî hedeflerini açıklamakta zorlandığını, onun hakkındaki genel yargısının olumsuz olduğunu, Napoléon'u Avrupa için ortadan kaldırılması gereken bir musibet olarak gördüğünü söylemektedir. Napoléon'un kariyerindeki kırılma noktasının Cevdet'e göre Rusya seferi olduğunu belirten müellif, böyle bir saldırıya onu iten nedenler için üç cevap verdiğini, Napoléon'un ya tesadüfen hata yapıp bu yüzden yenildiğini, ya kibir ve gurur ile hareket ettiğini, ya da bu saldırıya zorlandığını söyleyip, Napoléon'un başarısızlığını açıkça gurur ve kibir faktörüne bağladığını belirtmektedir. Dr. Neumann, ayrıca Cevdet'in özellikle Osmanlılar'a tabi olan Ragusa Cumhuriyeti'nin Napoléon tarafından ilhakını, Rumeli'yi paylaştırma planını, Bonaparte'nin papaya karşı davranışlarını ve kıta ablukasını onun karakter özelliklerinin bir sonucu olarak anlattığını, kibir ve gururun Napoléon'un basiretini bağlayacak kadar onun gözünü kör ettiğini söyleyip, ikinci bir faktör olarak paşanın Bonaparte'nin siyasî hayatı için şans, ya da şanssızlık kavramını kullandığını ve bunu yerine göre olayları açıklamak ya da renklendirmek için yaptığını, Napoléon'un şahsını, ondan da çok siyasetini yorumlarken ona olan güvensizliğini açıkça gösterdiğini nakletmektedir. Alman tarihçi, "İhtilalci Ahlaksızlık" ikinci alt başlığı ile Cevdet'in Fransız İhtilâli'ni düzene karşı yapılmış düzensizliğin haksız bir ayaklanması olarak algıladığını, ihtilâli Devlet-i Aliyye için tehlikeli görüp, devrimi ahlaksızca, hatta vahşiyane olarak değerlendirdiğini söylemektedir. Prof. Dr. Neumann, "Avrupa Dengesi ve Devletin Menfaati" üçüncü alt başlığında paşanın Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa dış dengesinin ele alınması gerektiğine inandığını ve Avrupa'daki siyasî denge öğretisini savunduğunu, Avrupa'yı oluşturan devletlerin mezhep ve siyasî çıkarları birbirinden çok farklı olduğundan aralarında bir bütünlük olmadığı fikrinde olduğunu söylediğini, Osmanlı-Rus anlaşmazlıklarını hep jeopolitik dengenin bir sonucu olarak ele aldığını, I. François dönemi Fransa'sı ile Şarlken (V. Karl) zamanı Habsburg İmparatorluğu arasındaki çekişmeler sonrasındaki Avrupa tarihini bir bütün olarak bu dengenin tarihi olarak tanımladığını söylemektedir. Müellif, Cevdet Paşa'nın diplomasiye olan ilgisinin doruk noktasını Viyana Kongresi anlatımının oluşturduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nda neden hiçbir temsilci-

nin Viyana Kongresi'ne katılmadığı sorusunun cevabını aradığını, çünkü onun müzakerelerinin neticesinin nice yıllar Avrupa devletlerinde uygulanması gereken kanun ve usul olduğunu, Avrupa devletlerinden birisi bundan kaçarsa diğer devletlerin ittifakla onu bu usule döndürdüklerini, paşa için bu ilkelerin son derece önemli olduğunu belirtmektedir. Dr. Neumann, 1880'lerden sonra Avrupa'daki denge sisteminin dağılmaya başladığını ilave olarak kaydetmektedir. "Avrupa ve İlerleme" dördüncü alt başlığında Alman tarihçi, Ahmed Cevdet'in Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa yasalarının alınmaması taraftarı olmasına rağmen onun Avrupa'nın bilim, teknik ve eğitimdeki başarılarını önemsediğini, onun olumlu özellikleri beraberinde getiren bir kavram olarak terakkīyi benimsediğini, paşanın bunu zenginlik, eğitim, güvenlik anlamında halkı ya da devleti refaha ulaştıracak bir reformun taşıyıcı özelliği olarak gördüğünü, Cevdet için ilerlemenin bir araç olup toplum yararına olan kurumların ve yapılanların pozitif bir özelliği olduğunu, ancak amaç olmadığını kaydetmektedir.

Prof. Dr. Neumann, üçüncü bölümde "*Tarih-i Cevdet*'in Yöntemi ve Uygulaması"ndan bahsederek bunu iki kısımda incelemektedir. İlk kısım "Cevdet'in Tarihyazıcılık Yöntemi" olup, buna da "Cevdet'in Kendi Tarihçilik İlkeleri Hakkında Giriş Yazıları" altbaşlığı ile başlamakta ve bilimsel Türk Tarihyazıcılığı'na giden yolda bu eser önemli bir adım teşkil ettiğinden Cevdet'in yönteminin neler olduğunu incelemeyi gerekli bulduğunu ifade etmektedir. Müellif, öncelikle birinci cildin başındaki üç kısa bölümün önemli olduğunu, kroniğe bir medhiye ile başladığını; daha sonra Muhtıra'nın tarih ilminin tanımlamasını içerdiğini, bunu Cevdet'in yerine getirmeyi üstlendiği üç yöntem koşulunun izlediğini, birincisinin tarihyazıcılığı ile fenn-i inşâ, arasındaki farka dikkat edilmesine dair olup, tarihçinin ifadesinin süsleme sanatını değil açık bir anlatımı gerektirdiği; ikincisinin günlük ya da yılda bir tekrarlanan olayların tarihte yer almaması lüzumu, çünkü bunların yararlı bilgiler içermeyip tarihî olayların nedenlerini kavramaya yardımcı olmadığı; üçüncüsünün tarihçinin tarihi yansız bir şekilde kaleme almaya gayret göstermesi icap ettiğini yazdığını; Muhtıra'yı izleyen Mukaddime'nin birinci cildi başlattığı; Mukaddime'den sonra birinci ciltte "İlm-i Tarihin Lüzum ve Faidesi Beyanındadır" adlı birinci fasla geçildiğini, burada Cevdet'in halk için geçmiş olayları aydınlattığı, devlet adamlarına da gerekli sırları öğrettiği

için tarihin herkese yararlı olduğunu söylediğini; tarihin bir insan hayatının yaşayarak öğrenmeye yetmeyeceği şeyleri öğrettiğini; insanların doğal bir merakı olan geçmiş ve geleceği bilme isteğini karşıladığını; bu nedenle tarih eserlerinin devletlerin devamını ve kendinden sonraki kuşakların refahını görmek isteyen kişiler tarafından yazıldığını; bazı ulemanın tarih eğitimini devlet nizamını korur nitelikte gördüklerinden zorunlu koştuklarını belirttiğini nakletmektedir. Cevdet'in daha sonra yine bu fasılda kısa fakat sıradışı bir toplum kuramı özeti verdiğini, ilk bakışta İbn Haldun kaynaklı olduğu intibaını bırakan bu özette, insanın farklı gelişme aşamalarındaki topluluklarda yaşayan politik bir mahluk olup, bunların göçebe topluluklar, köy ve şehir ahalisi, son olarak devlet olduklarını, devletin görevinin hem yurttaşları birbirine karşı korumak, hem de şahsî ve umumî hukuku gözetmek olduğunu söyledikten ve toplumda iş bölümü olması gerektiğinden bahsettikten sonra, tarihin devlet adamlarını iyi idarenin yolları hakkında aydınlatması lüzumuna işaret ederek paşanın İbn Haldun'un gelişmiş devlet için tesbit ettiği çöküşün kaçınılmazlığından kaçınarak, tarihin devletin devamlılığını sağlayacak bir araç olduğu fikrini taşıdığını bildirmektedir. Dr. Neumann, "Cevdet Yöntem İlkelerini Nasıl Uyguladı?" ikinci alt başlığında Cevdet'in anlaşılır bir dille yazdığını, ancak tamamını kelimesi kelimesine aktardığı bazı bölümlerin istisna oluşturduğunu, ancak kural olarak Cevdet'in tarih kaynaklarının metinlerini aşırı derecede sadeleştirdiğini, ona göre süslü uslup bir edebiyatçı için caiz olan, ama bir tarihçi için kabul edilemeyen karşıtlıklara yol açtığını, bunun gerçeğin çarpıtılmasına imkân sağladığını, vak'anüvislerin tarih fenninin mevzuunu değiştirip, tarih sayfalarını şiir mecmuaları ve hayalata döndürmüş olduklarından maddelerin düzeltilmesi için hayli zahmetler çekildiğini yazdığını bildirmektedir. Ancak Alman tarihçi, yine Cevdet'in günlük veya yıllık tekrarlanan olaylara tarih anlatımında yer vermek konusunda, üsluba gelindiğinde vermediği bazı tavizleri verdiğini, örneğin aslında bazı ögeleri almasının sebebi olarak kaynakların bunları içerdiğini ve ilkelerine katî surette bağlı kaldığı takdirde bazı anlayışsız okuyucuların eserini reddedeceğini iddia ettiğini zikretmektedir. Prof. Dr. Neumann, Cevdet'in tarafsızlık iddiasına da vurgu yaparak, anlattığı olayların vuku bulduğu zaman ile kendi yaşadığı zaman arasındaki mesafenin bunu mümkün kıldığını, ona açık ve kişisel olmayan yargılarda bulunmasına imkân verdiğini

nakletmektedir. Ancak paşanın tarafsızlık sınırını dar bir çerçeveye sığdırdığını söyleyen müellif, onun yeniçeriler, ordunun reformu, ulemâ-yı resmiye, Napoléon, Rusya, Fransa İhtilâli hakkında kesin ön yargılı olduğunu, Yunanistan'ın bağımsızlığına takındığı tavrında son derece katı olup, Halet Efendi hakkında sürdürdüğü polemiğin de bu bağlamda anılması gerektiğini, hatta Cevdet'in 1788 Avusturya-Osmanlı müzakereleri konusunda fazlasıyla taraf tuttuğunu, seçimini Avusturya savaş günlüklerinden yana değil, Osmanlı kaynaklarından yana yaptığını ifade etmektedir. Dr. Neumann, Cevdet'in vak'anüvislere önyargılı ve taraflı oldukları için saldırdığını ve fikirlerini savunmadıkları için onları yerdiğini aktarmaktadır. Alman tarihçi, sonuç olarak Cevdet'in malzemesini özerk bir şekilde kullandığını, metinlerini düzenlemedeki özgür tavrını yöntemiyle desteklediğini, geçmişi aydınlatmak ve bugün ile yarın için uyarılarda bulunmayı gerçekleştirdiğini, onun buradaki ölçüsünün akla yatkınlık olduğunu kaydetmektedir. Prof. Dr. Neumann, "Cevdet'in Kaynaklarını Kullanışı" adlı üçüncü alt başlığında Vasıf Efendi'den alıntılarından bahsederek, paşanın onu diğer kaynaklarından çok daha sık ve sert bir şekilde eleştirdiğini, mesela 1783'de Prusya'nın Osmanlılar'a ittifak teklifi konusunda, Cevdet'in yedi noktadan oluşan ayrıntılı bir eleştiriyle Vasıf'ın her iddiasını çürüttüğünü bildirmektedir. Cevdet'in genellikle kaynakların tutarsızlıklarıyla veya kaynaklar arası farklılıklarla, ayrıca kaynakların değerini sınırlayan kenar koşullarla ilgilenmediğini, onun olayları kendi varsayımları çerçevesinde yorumladığını belirten müellif, sonuç olarak paşanın anlattığı olaylarla alıntıladığı yazarların bakış açısını aynı muameleye tabi tuttuğunu, malzemesini kullanırken serbestiyetinin sınırsız olduğunu söylemektedir. Üçüncü bölümün son kısmı "İbn Haldunizm: Ahmed Cevdet'in Tarih Modeli mi?" başlığı ile başlamakta ve "İbn Haldunizm nedir?" alt başlığında Dr. Neumann, Ahmed Cevdet'in ellili yıllardan beri "İbn Halduncu" yani Magripli tarihçi İbn Haldun'un (1332-1406) tarih teorisini benimseyen biri olarak bilindiğini, yapılmış araştırmaların genel olarak Cevdet'in tamamen İbn Haldun'un etkisi altında olduğu ve onun görüşlerini benimsediği izlenimini verdiğini, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin bir kısmını çevirdiği için onun eserine değer verdiğinin belli olduğunu, güncel olayları da sık sık ona atıfta bulunarak yorumladığını kaydetmektedir. Alman tarihçi, "*Tarih-i Cevdet*'te Medeniyet" ikinci alt başlığı ile Cevdet'teki

medeniyet kavramının Avrupaî başka bir kavramla kesiştiğini, Avrupa medeniyetinin *Târîh*'te bir taraftan İslâm ya da Osmanlı medeniyetine karşıt gibi görünürken, diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa'nın medeniyet adı altında aynı şeyi anladıkları düşüncesinin daha sık dile getirildiğini, medeniyetten anlaşılanın bilim, keşifler, refah ve modern yönetim olduğunu, burada medeniyetin Avrupaî anlamının alınıp kullanıldığını nakletmektedir. Prof. Dr. Neumann, Cevdet'in III. Selim'in Osmanlı İmparatorluğu'nun bu medeniyeti örnek alması için uğraştığını yazdığını, özellikle ihtilâlci Fransa ya da Napoléon ile yaptığı karşılaştırmalarda da paşanın yine bu medeniyeti temel almaya kendini mezun hissettiğini belirtmektedir. Müellif, "Ahmed Cevdet'te Devletin Yaş Dönemleri" adıyla başlayan üçüncü alt başlıkta, Kâtip Çelebi'nin (1609-1658) insanların ve devletlerin üç aşamadan, yani gelişme, refah ve çöküş dönemlerinden geçtiğini anlattığını, buna karşılık Naima'nın (1655-1716) hiçbir aşamada geri döndürülemez sürecin yolunu kesmek için bazı fikirler ürettiğini, Cevdet'te ise toplumsal gelişmenin bir aşamadan bir diğerine geçiş süreci, temel olarak tek tek her aşamadan geçmesi gereken bir devletle ilgili olmayıp, onun bir aşamadan diğerine yükseliş üzerine fikir beyan etmediğini, devletin katettiği aşamaları toplumsal gelişim öğretisinden ayırdığını, oysa bunların İbn Haldun'da birbirine ayrılmaz şekilde bağlı olduğunu, paşanın ise aynen Kâtip Çelebi gibi, süreci üç dönem halinde anlatmakla beraber onun zor ve tehlikeli olsa da gelişmenin geriye dönüşünün devletler için mümkün olduğunu savunduğunu aktarmaktadır.

Dördüncü bölüme "Ahmed Cevdet'in Siyasi Görüşleri" adını verip bunu da iki kısma ayıran Dr. Neumann, ilk kısma "Tarihten Çıkarılan Dersler" başlığı ile başlayıp alt başlıkta "Tarih Söylemi ve Siyasi İçeriği"nden bahsetmekte ve Cevdet'in metinlere hakimiyeti olduğundan tarihî olayları tasvir ederken bunun ona yorumlama olanağı sağladığını, yorumuyla da tarihi anlamlandırdığını; *Târîh*'inde tarih dışı kaygılardan uzak, kendi içinde tutarlı bir tarih görüşü oluşturduğunu, paşanın tarih dışı açıklamaları en aza indirgemiş ya da tamamen reddetmiş olduğunun vurgulanması gerektiğini söylemektedir. "Nizam ve Nizamın Sağlanması" ikinci alt başlığında Alman tarihçi, "Nizam"ın hiç kuşkusuz XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nu anlamak için bir anahtar kavram olduğunu, bunun aynı zamanda "yasal düzenleme"; "hükûmet sistemi"; "metod" ve "düzenli askerî birlik" anlamlarını

da taşıdığını ve böylelikle Osmanlı reform hareketini tanımlayan kavramların hepsini içerdiğini, *Tarih-i Cevdet*'te bu kelimenin bazen "politik bir hedef" bazen "siyasî bir araç", bazen de "devlet" anlamlarını üstlendiğini aktarmaktadır. Prof. Dr. Neumann, devletin her şeyin üzerinde olan bir bütünlük olma iddiasının kelimenin içeriğinde her zaman beyan edildiğini, bu nedenle nizamın elde edilip korunmasının siyasî etkinlik boyutunda gerçekleştiğini, nizama aykırı olarak şahsî çıkarlar peşinde koşmanın meşru olmayıp, devlet düzeninin, ötekinin haklarını ve çıkarlarını hiçe sayan insana özgü egoizme karşı da bir güç oluşturduğunu, bu yüzden devletin güçlü ve saygın olmasının önemli olduğunu ifade etmektedir. Cevdet'in devlete sınırlı işlevler yüklediğini, temelde devlete iki görev verdiğini, bunların: 1. Ülkenin korunması (hıfz-ı bilâd); 2. Halkın haklarının temini (ihkāk-ı hukūk-ı ibâd) olup her iki görevin de savunmacı tarzda ifade edildiğini bildiren müellif, Cevdet'in 1289 (1872/3) tarihini taşıyan bir muhtırasına bakıldığında, paşanın oluşumu ve uygulanışı itibariyle tebaanın veya idarî mercilerin çıkarlarını dikkate almadan devletin tek taraflı olarak kabul ettirdiği bir hukuk tasarladığının anlaşıldığını, bu muhtıra metninin ihkāk-ı hukūkun bir tanımını içerdiğini, bu muhtırada Cevdet Paşa'nın ön muhakeme işlevine sahip bir hakem ile bir temyiz mahkemesini de kapsayan iki aşamalı bir mahkeme sistemi yaratılmasını, ayrıca "düvel-i muazzama"da da öyle olduğu için hakimlerin ömür boyu atanmalarını önerdiğini belirtmektedir. Dr. Neumann, paşanın hakimlerin yasaları yorumlamaları ya da geliştirmeleri gerektiği teklifinde bulunmayıp, tersine hakimlerin uygulamalı eğitimden geçmelerinin gerekli olmadığını iddia ettiğini, ona göre görevleri tek düze olduğu için kuramın öğrenilmesinin yeterli bulunduğunu, onun amacının herkesin düzenli yollardan hakkını arayabilmesi değil, şeriatın ve örfî kanunların sistematik bir şekilde ve tümüyle hüküm sürmesi olduğunu ifade etmektedir. Alman tarihçi, Cevdet Paşa'nın *Tarih*'inde yer verdiği ekonomiden amacının bireylerin zenginliği değil, devletin malî durumunun düzeltilmesi olduğu, ona göre her ikisinin de doğrudan bağlantılı olup, devletin malî durumunun tebaanın malî durumuna koşut olduğu, Cevdet'in ticaretin ve üretimin devlet için öneminden bahsettiğinde değindiği konuların vergi ve gümrük gelirleri, savunma sanayii ve giderleri, dengeli bir devlet bütçesi ve kamu binaları olup, böylece devletin çıkarlarını piyasa hareketlerinden daha önemli saydığını, paşanın piyasanın devlet eliyle

yönlendirmesini akla yakın bulduğunu ve devlet hazinesine ait düşüncelerin ön planda yer aldığını zikretmektedir. Prof. Dr. Neumann, Cevdet'in ekonomiyi, devletin ektiği ve ürünün de öncelikle devlete geri döndüğü bir tarla olarak algıladığını, bunun onun *Târîh*'indeki iktisadî bakış açısı olduğunu da ilave etmektedir. Müellif, "Memurlar ve İktidarın Kullanılması" adlı üçüncü alt başlıkta devlet memurlarının görevleri ve bu görevlerin yerine getirilme ya da getirilmeme tarzı hakkında *Tarih-i Cevdet*'te ayrıntılı açıklamalar ve yorumların bulunduğunu, özellikle yerine getirilmeyen görevler konusunda, devlet hizmetindekilere getirdiği eleştirilerin oldukça aydınlatıcı olduğunu söylemektedir. Dr. Neumann, açgözlülüğün yanında, yükselmek ve nüfuz sahibi olmak hırsıyla süregelen yarışın ve memurların devletin zararına sürdürdükleri rekabetin, tembellik, cahillik, özellikle Avrupa devletleri hakkındaki bilgisizliğin paşanın sürekli tekrarladığı sözler olup, onun hedefinin memurlar için ahlâk kuralları koymak değil, memurların nasıl şahsî menfaatler gütmeden ya da kendilerini zenginleştirmeden hükumet politikasını uygular hale getirileceği olduğunu belirtmektedir. Cevdet'in iki ilkesinden ilkinin ödül ve cezada denge kurulması; ikincisinin makamların idareyi üstlenebilecek ehil ve erbab kişilere verilmesi olduğunu söyleyen Alman tarihçi, paşanın ilmiye ve ocaklarda meydana gelen çöküşü büyük ölçüde bu ikinci ilkeye bağladığını nakletmektedir. Prof. Dr. Neumann, "Pragmatik Siyaset ve Kamuoyu" adlı dördüncü alt başlığında Cevdet'in önemli bir kararda tüm ilgili makam sahiplerinin rızasının belirtilmesi ilkesi olan "ittifâk-ı ârâ" yani oybirliği üzerinde de durduğunu, bunun önemli siyasî kararların tartışıldığı her Osmanlı meşveret meclisinin hedefi olup, bu uygulamanın XVIII. yüzyıldan beri süregeldiğini; "birlik" konusunun paşanın toplum üzerine düşüncelerini aydınlattığını, özellikle askerî başarı için birliği önkoşul olarak gördüğünü, Cevdet'in birliği (ittifak, ittihad), itaatin bir sonucu olarak anlayıp, bunun her müslümanın görevi olduğunu yazdığını, böylelikle ittifak kavramına tarihe ve dine dayanarak ideolojik bir işlev verildiğini aktarmaktadır. Müellif, Cevdet'in kamuoyundan çekindiğini, Osmanlı İmparatorluğu'nda kamuoyunu, Avrupa ülkelerindeki gibi siyasetin bir parçası değil, onun karşısında bir tehlike gördüğünü, kamuoyundan gelen eleştiriler sonucu birçok makam sahiplerinin yerlerinden olduklarına Cevdet'in sayısız örnek gösterdiğini kaydetmektedir. Dr. Neumann, Cevdet'in hükumetlerin kamuoyunu denetleme

çabalarının büyük ölçüde başarısızlığa mahkum olacağı fikrinde olduğunu, çünkü kamuoyunun örf ve âdetlere ayrıca dinî tasavvurlara dayandığını, çıkarları muhalif çevrelerle çakıştığı zaman da tehlike yaratabileceğini, sadece makam sahiplerinin azledilmeleriyle sınırlı kalmayıp neredeyse tarihin muharriki (tahrik edici unsuru) haline geleceğini yazdığını söylemektedir. Alman tarihçi, dördüncü bölümün ikinci kısmında "Bitirirken: Tanzimatın Bir Savunusu Olarak *Tarih-i Cevdet*"den bahsedip, bunun alt başlığında "İslamcılığa Karşı Pragmatizm mi?" savını inceleyerek Cevdet'in positivist bir düşünür, ya da "seküler" bir insan olmadığını söyleyip, ondan bulunduğu nüfuzlu makamda Osmanlı İmparatorluğu'nun zorluklarla nasıl başa çıkacağı üzerine düşünceler üreten bir Müslüman olarak bahsetmektedir. Prof. Dr. Neumann, Cevdet'in Müslümanları Devlet-i Aliyye'nin gerçek halkı olarak gördüğünü, ne Osmanlıcılığı, ne de erken bir Türk Milliyetçiliğini yaymağa çalıştığını, buna karşın halifeliği ele alışına bakıldığında belirli bir panislâmcı eğilimin göze çarptığını bildirmektedir. Müellif, Cevdet'in medenî kanun ve anayasa konularında şeriatın geçerliliğini savunmasının onun İslâmcı olarak yorumlanmasında başlıca delil olarak ileri sürüldüğünü, ancak tarihle ilgili sorunlarda sergilediği pragmatik tavır dikkate alındığında Cevdet için başka bir unsurun ağır bastığı düşüncesinin akla daha yakın göründüğünü, hakimlerin ve tebaanın İslâm hukukuna belirli bir düzeye kadar vakıf olduklarını düşünmenin yanlış olmayacağını, buna karşılık Fransız medenî hukukunu uygulamaya koymanın, geniş çaplı bir eğitim gerektireceğini ve ondan da önemlisi Müslümanların öz kimlik anlayışı zedeleneceğinden bu kimliğin korunması gerektiği fikrini taşıdığını ifade etmektedir. Dr. Neumann, Cevdet'in şeriatı gerekli gördüğü hallerde gerekli gördüğü gibi kullandığını, böylece bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün işlerinde şeriata dayandığını yazarken, diğer taraftan başkente gereken tahılın sağlanmasının şer'î bir mesele değil, mülkiyenin sorunu olduğunu açıkça ifade ettiğini, sonuçta Cevdet'in şeriata karşı tutumunda genel bir kararsızlık hakim bulunduğunu söylemektedir. Son bölümün "*Tarih-i Cevdet*'te Zımni Ölçüt Olarak Tanzimat" adlı ikinci alt başlığında Alman tarihçi, *Tarih-i Cevdet*'te Tanzimat'ın savunulduğu, ayrıca âlim olmak üzere eğitim almış olan Cevdet'in reformları hiç küçümsemediğini, üstelik onun reform isteğinin Avrupalılar'ın müdahalelerinden kaynaklanmadığını belirtmektedir. Prof. Dr. Neumann, Cevdet'in 1289

(1872/3) tarihli muhtırasında Tanzimat'ı üç döneme ayırdığını, bunların: a. Taşrada vahim sonuçlar doğuran birinci merkeziyetçi evre; b. İç düzen ve idarenin iyileştirilmeye çalışıldığı adem-i merkeziyetçi ikinci evre; c. Bir değişimden sonra başlayan belirsizlikler ve kargaşa evresi olduklarını naklettiğini de ifade etmektedir.

B- KİTAPLAR

I

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili kitapların en eskisi, İsmâ'îl Hakkı'nın müellifi olduğu *Ondördünci Asrın Türk Muharrirleri*'dir[1331]. Mekteb-i Mülkiyye-i şâhâne mezunlarından olan İsmâ'îl Hakkı Bey, kitabının üçüncü defterinde, Cevdet Paşa'ya yer vererek bir eseri hakkıyla tenkid edebilmek için o eserin bütünüyle ele alınması gerektiğini, bu suretle tedkik edilen eserde evvela gözetilmesi lazım gelen tarafın "nokta-i nazar" olup, bu noktada ihtilâf olduğunda en güzel bir eserin dahi en fena olmak üzere hükm olunmasının vaki olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla eski tarzda kaleme alınmış bir eserin şimdiki Edebiyat'a uygun olmamasının da beklenebileceğini söyleyen müellif, Cevdet Paşa'nın şairliği ve şiirlerindeki beyitleri üzerinde durarak, onun yetiştiği asrda Edebiyat'ın durumundan ve kendilerinin görmüş oldukları hususî talim ve terbiyeden bahsederek, paşanın yaradılıştan gelen tabiî zekâsına da değinerek, onun zamanının gereği olarak eski tarzda şiirler yazdığını, paşanın şiirlerinden bir gazelini örnek alarak bu şiirin, güzel bir tezad sanatını içeren nadir Edebiyat ürünü olarak, beytleri ve hikmetiyle adeta yeni denilebilecek şekilde tanzim edildiğini belirtmektedir. İsmâ'îl Hakkı Bey, Cevdet Paşa'nın ekserî manzumelerinin ya kaside ya da gazel tarzında olduklarını, yazdıklarının muhteviyatı arasında Yeni Edebiyat'la ilgili bir şiire tesadüf olunmamasının veyahud pek nadir olarak rast gelinmesinin tabiî bulunduğunu, manzumelerinin yine de kendisine mahsus bir letafeti olmasından paşanın şiire olan kabiliyetleri vaktiyle güzel bir suretle terbiye edilmiş olsa nazm cihetinde de nesren haiz oldukları iktidara sahib olabileceğinin anlaşıldığını beyan etmektedir. Bunun için Cevdet Paşa'nın Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey

[1331] İsmâ'îl Hakkı, *Ondördünci Asrın Türk Muharrirleri*, Üçüncü defter, İstanbul 1308.

merhum hakkında yazmış oldukları kasideyi misal olarak gösteren müellif, bu şiirin kendi fikrini doğruladığını, şiirlerin en güzellerinden biri olduğunu, ancak paşanın Osmanlı kalem erbabı arasında dolaşan fevkalade edebî şöhretine şiirlerinden ziyade nesirlerinde haiz oldukları kudretin sebep olduğunu zikretmektedir. Aslında Cevdet Paşa'nın umumî halkın nazarında şair olmaktan ziyade münşî sıfatıyla tanındığını belirten İsmâ'îl Hakkı Bey, onun şiirlerinde sade bir üslubu tercih ettiğini, nesirde nadiren de olsa kullandığı secîlere (nesirde kelime sonlarında kafiyeler) manzumelerinde asla tesadüf olunamayacağını kaydetmektedir.

Yazar, *Belâgat-ı Osmâniye* müellifi olan Cevdet Paşa'nın şiirlerinin bazı beyitlerinde hatalarına tesadüf olunsa bile, bunların olmamasına dikkat etmesi lazım gelmekle beraber, iradesi dışında meydana geldiklerine hükmolunabileceğini, bu hataların yine de şiirindeki letafeti gizleyemediklerini ifade etmektedir.

İsmâ'îl Hakkı Bey, paşanın *Belâgat-ı Osmâniye*'nin "Aheng ve Selaset (sözün akıcılığı)" bahsinde evvela münasib kelimenin bulunması ile uğraşıp, uygunsuz kelimelerinin atılması için her kelimeyi şekil ve münasibi olan kelime ile birleştirme fikrinin pek de hakikate uygun olmadığını aktarmaktadır. Çünki kalbe ilham olunan bir hissi bildirmek için münasip kelime bulacağım diye zihni yormanın o hissiyatın tamamen ortadan kalkmasına sebep olacağını söyleyen müellif, kalbe doğan nazik hissiyatın hemen ortaya çıktığı esnada bakir letafetlerin muhafaza olunarak ifade olunması gerektiğini, aksi halde gerekli manevî letafetin feda edilmesi mecburiyetinin yüz göstereceğini nakletmektedir.

Cevdet Paşa'nın selâset için misal olarak ortaya koyduğu bir beytini ele alan İsmâ'îl Hakkı Bey, selâseti tam olduğu halde lüzumu kadar letafeti haiz olmamasının kendi fikrini doğruladığını, onun eserlerinde görülen sade ifadenin kasidelerinde bile açıkça görüldüğüne işaret etmektedir.

Müellif, Cevdet Paşa'nın merhum Mustafa Reşid Paşa hakkında yazdığı Bahâriyeleri'ndeki beyitlerinin nazik hayalin sade bir ifadesi ile aheng hissettiren latif bir tabloyu tasvir ettiğini, kendi fikrine göre paşanın şiirleri arasında en güzellerinden biri olarak gösterilmeye şayan olduğunu bildirmektedir.

Cevdet Paşa'nın gençlik zamanlarından beri yaradılışından gelen edebî kudretini umumun istifade edeceği eserler vücuda getirmeye sarfeylediğini aktaran İsmâ'îl Hakkı Bey, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Kavâ'id-i Osmâniye, Belâgat-i Osmâniye, Mi'yâr-ı Sedâd*'ın bunlara delil olup, *Kısas-ı Enbiyâ Ve Târîh-i Cevdet*'in Osmanlıları ona teşekkür etmekten hakikaten aciz bırakan iki büyük hizmet ve iki büyük semere olduklarını ifade etmektedir.

Müellif, bunlardan *Târîh*'in bütün bütün mükemmeliyeti iddia olunamamakla beraber, şimdiye kadar Türkçe olarak neşr olunan tarihlerin hepsinden üstün olduğunun kimse tarafından inkâr olunamayacağını söyleyerek, ancak ne yazık ki cemiyetimizin millî bir tarihe olan şiddetli ihtiyacını bu büyük eserin dahi layıkıyle yerine getiremediğini nakletmektedir.

Lisân-ı Osmânî'ye mahsus olarak ilk defa tertib olunan lugat kitabının bir İngilizin himmetiyle meydana geldiğini kaydeden İsmâ'îl Hakkı Bey, bütün Osmanlı tarihlerine yegane kaynak olan ve mevcud olanlara nisbetle hepsinden mükemmel olduğuna inandığı *Târîh-i Osmânî*'nin Hammer isminde bir Alman'ın gayretiyle meydana çıktığını, her ne kadar Lamartin'in de Hammer'e ve diğer kaynaklara müracaatla daha sonra büyük bir Osmanlı tarihi yazdıysa da düşüncesinde bî-taraflığı lüzumlu görüp hakikati doğrudan doğruya beyan etmediğinden tarihinin hiç bir yerde rağbet görmediğini, Türkçe yazılmış tarihlerimizin ise hemen hepsinin birbirlerinden eksik bulunduklarını, cümlesinde de bir aslî maksadın takip edilmeyip vekayiin yalnız hikâye suretinde nakledildiklerinin görüldüğünü anlatmaktadır.

Tarihlerimizin fasıl taksimatında en ziyade dikkate çarpan tarafın "vak'a-i garîbe"; "vefât-ı ricâl"; "hikâye-i acîbe" gibi tarihle münasebeti dördüncü, beşinci derecede bir takım fazlalıklardan ibaret olduğunu, garabetin en büyüğünün de en önemli vekayiin bile muhtelif şekillerde aksettirilmesine tesadüf olunduğunu aktaran müellif, buna misal olarak Baltacı Mehmed Paşa'nın Prut nehrinde Deli Petro'yu muhasara etmesini ve Rus hükümdarının kurtuluş imkânı olmadığı halde, Katerina'nın güzelliğine kapılarak koca bir orduyu koyuvermesini lanetlemelerine karşılık, bazılarının da onu müdafaaya çalışarak guya Rusya'nın İbrail tarafından gelen diğer bir ordusu nasıl olsa bu muhasarayı kaldıracağı için bir an evvel Devlet-i Aliyye'nin uygun şartlarda mütareke yapmak için Rus ordusunu salıverdiğini iddia ettiklerini;

yine bazı tarihçilerin I. Viyana kuşatmasında Viyana burçları altında Osmanlı bayraklarının dalgalanmasını iftihar ile yazdıklarını, sonra da sadrıazamın İstanbul'daki zevk u safadan mahrum kalmamak için Viyana Seferi'ne top götürmemesini yolların o vakit nakliyat hususunda müsaid olmadığına isnad ettiklerini; Yavuz Selim zamanında Devlet-i Aliyye'nin siyasî durumu ile İspanya'nın dahilî ahvalini dikkate almaksızın Endülüs'te katlolunan Araplara yardım edilmediğinden bahsettiklerini; gerçi I. Selim, Kafkasya'yı ve Tebriz'i zaptedip Çaldıran'da Safevî hükümdarı Şah İsmail'i haremini ve tahtını bırakarak firara mecbur etmiş, Mısır ile Irak-ı Arab'ı idaresi altına alarak "Hâdimü'l-Haremeyni'ş-şerîfeyn" ünvanını almış ise de ve bunu müteakip Osmanlı orduları Eflak, Macar ve Hırvatistan'ı zabt edip Osmanlı bayrağını Viyana duvarları altında gezdirmeye muvaffak olmuşlarsa da bütün bunların hayret uyandırmakla beraber, içerden ve dışardan göründükleri gibi hakikaten o kadar şaşaalı olmadıklarını; gerek Yavuz Selim, gerekse Kanunî Süleyman'ın saltanatları zamanında bütün müverrihlerimizin gösterdiği gibi Devlet-i Aliyye zahiren ikbalin son derecesini bulmuş ise de bu ikbalin aslında arzu edilecek bir derecede olmadığını; tarih fenninin ispat etmiş olduğu mühim kaidelerden biri olan cihangirlik haris fikri ile işin sonunu düşünmemenin asla bir yerde birlikte olamayacağını ifade etmektedir.

Ve yine tarihin vazifesinin muhtelif vakaları hükumete doğru olarak aksettirmek olduğunu, ancak bu şekilde yazıldığı halde kendisinden beklenen istifadenin sağlanabileceğini söyleyen İsmâ'îl Hakkı Bey, Avrupalıların kadınlara varıncaya kadar mükemmel tarih kitapları neşrettiklerini, bizim hala bir millî tarihimizin olmayıp, gençlerimiz arasında da tarih araştırmalarına tesadüf edememizin vatanını seven herkese hüzün verecek elim bir durum olduğunu, vakıa Cevdet Paşa İslâm tarihinin bir kısmı demek olan *Kısas-ı Enbiyâ*'yı neşr ederek noksanların tamamlanması için bir derecede gayret etmişse de yine de o eksikliklerin giderilmesinin kabil olmadığını, bir de Osmanlı tarihine başlangıç olabilecek şekilde yazılmamış olduğundan, adı geçen eserden layıkıyla istifade edilemediğini nakletmektedir.

Kısas-ı Enbiyâ'ya gelince: Müellif, paşanın bu eserine baktığında gerek üslubunun, gerekse muhtevasının onun en fazla tebrike şayan kitaplarından biri olduğunda şüphe bırakmadığını, özellikle ifadesi itibariyle tedkik edil-

diğinde müellifinin fevkalade münşiyane kudretinin pek kolaylıkla ortaya çıktığını, çocukların bile kolaylıkla anlayabileceği surette yazılmış olan bu kitabın ibarelerinde ifade güzelliği ile ahengi muhafaza edebilmenin, cümleleri birbiri arkası sıra dizmenin aslında pek ziyade güç olduğunu, bir ibarenin okunmasında tesadüf olunan ufacık bir aksaklığın bütün cümlenin aheng ve letafetini ihlal edebileceği halde, uzun ve muhteşem ibarelerinde, bir iki hata olsa bile, herkes tarafından rahatlıkla anlaşılabildiğini, bundan başka bu sade söylemin şâyân-ı hayret tarafının bir başlandığında kolaylıkla baştan aşağıya okunabilmesi olduğunu kaydetmektedir.

İsmâ'îl Hakkı Bey, paşanın bu meziyetinin takdir olunması gerektiğini onun bir takrizinin (tenkid yazısı) mukaddimesinde, yine misal alınan bir nesir parçasında ve keza *Kısas-ı Enbiyâ*'da geçen ibareler arasında üslub bakımından çok büyük farklar bulunduğunu, aslında aynı muharririn maharetinden çıkmış olmalarına şüphe ile bakmak gerekeceğini, fakat bunun onun müzeyyen üslubu ile eser yazmaya muktedir olduğuna katî bir delil olduğunu gösterdiğini nakletmektedir.

Müellif, Cevdet Paşa'nın *Mukaddime-i İbn Haldun*'un üçüncü cildinin tercümesinden ve yazmış olduğu fetvâ mektubundan bahsederek bunlardan anlaşıldığına göre onun en önemli hükmî meseleleri kolaylıkla tamamıyle anlayıp, mümkün olabilecek en uygun şekilde izah ettiğini ve bunun onun haiz olduğu ifade kudretine güzel bir delil olduğunu beyan etmektedir.

İsmâ'îl Hakkı Bey, Cevdet Paşa hazretlerinin büyük eserlerinde ekseriyetle sade uslubu tercih buyurduklarının söylendiğini, bir muharririn bir fennin ayrıntılı kısımlarıyla ilgili olmayan umumî bir eser yazdığında okuyucularını fennî bir eser yazan müellif gibi ayrı ayrı seçemeyeceğini, umumiyetle bulunduğu duruma göre kabule mecbur olarak fikir ve dikkat cihetiyle ayrıca bir kudrete ve düşünce ve tedkik hususunda da ziyadesiyle bir nüfuza malik olamayacağını, hakikati cümlenin anlayabileceği bir şekilde arz ile yetinerek ondan bir netice çıkarıp, daha ilerisi için de bilgi vermeye cesaret edemeyeceğini belirtmektedir.

Müellif, bir ibarede kullanılacak şekiller için dikkat edilmesi lazım gelen hududun iyice tayin edilmesi gerekeceğini, mesela ilk mekteplere tahsis

olunmuş eserler olan *Kavâ'id-i Osmâniye* ve *Mi'yâr-ı Sedad* gibi eğer açık bir tarzda yazılıp, garip ifadeler ve acaip sözlerden arındırılmış bulunursa ancak kendisinden beklenen faydaların sağlanabileceğini, zaten muhtelif şekillerde ifade olunmuş aynı bir fikrin dinleyiciye güzel bir surette tesir edebilmesinin külfetlerden arındırılmış bulunmasına, ibarenin ahenginin muhafaza edilmiş bulunmasına bağlı olduğunu ifade etmektedir.

İsmâ'îl Hakkı Bey, Cevdet Paşa'nın beyan ettikleri iki vakıayı ele alarak, onun bunları kendine mahsus Türkçe bir üslubla ifade eylediğini, ancak bu iki ibarenin letafetçe birbirlerinden çok farklı bulunduklarını, bu iki konudan birincisinin üslubunun sade olup, diğerinin buna karşılık süslü bir yazı stili ile kaleme alınıp, secîler ve izafet terkipleri (isim tamlamaları) ve vasıflar (sıfatlar) ile dolu olduğunu, gerçi bir ifadede secîler ve vasıfların kabul olunabileceğini, lakin ifadenin tabiî ahenginin ihlâl edilmemesinin şart olduğunu, secîin sade ifadelerde kullanılması zor ise de muvaffakiyet hususunda bir ibarenin açıklığını iki kat arttırdığını belirtmektedir.

Cevdet Paşa tarafından Kuss b. Sâ'ide'nin Araplar arasında belâgatle meşhur olan hutbesinin aslına uygun açıklıkla mahirane bir şekilde tercüme buyurulduğunu, bunun şimdiye kadar verdiği örneklerin en güzellerinden biri bulunduğunu söyleyen müellif, sonuç olarak paşanın Osmanlıların yeni edebiyatını süsleyen nadir edebî ve hikmet içeren eserleriyle millî edebiyat tarihimizde pek büyük bir mevki kazandığını, bu maharetinden dolayı Osmanlı ümmetinin kendilerine sonsuz teşekkür etmeleri gerektiğini ifade etmektedir.

II

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili kitaplardan ikincisi, Ebul'ulâ Mardin'in *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* adlı eseridir[1332]. Ord. Prof. Ebul'ulâ Mardin (1881-1957), kitabının I-VI. bölümlerini Ahmed Cevdet Paşa'nın hal tercümesine ayırmış, VII. bölümden itibaren de onun hukuk ilmi sahasında H.1273 tarihinden itibaren başlayan faaliyetlerine değinerek bunu muhtelif yönleriyle ele almıştır. Yedinci bölümün ilk kısmı, "Hükümleri

[1332] Ebul'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara 1996.

kanunlaştırma. Bu cephede elde edilen semereler" olup, hukukçu Profesör, bunu da dört alt başlık halinde değerlendirmiştir. Bunlardan ilki, "Ceza kanunlarına yapılan kıymetli yardımlar" başlığı ile başlamakta ve Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'ın hazırlamakta olduğu Ceza Kanunnamesi'nin tamamlanmasında Cevdet Efendi'nin mühim hizmetleri görüldüğü gibi, Askerî Ceza Kanunnamesi'ne ait çalışmalarda da faaliyetlerine şahid olunduğunu belirtmektedir. Müellif, Ahmed Cevdet Efendi'nin bizzat kendisinin Ceza Kanunu layihasını hazırlama safhasındaki çalışmalarına H.1273 senesi Recebinin yirmi birinde (18 Mart 1857), kendisine Meclis-i Âlî-i Tanzîmât âzalığı tevcih olunduktan sonra başladığını, kavanin ve nizamat layihalarını kaleme almakla meşgul olduğunu, Ceza Kanunnamesi müsveddelerini tashih edip, fasıl fasıl havâss-ı vükelâ huzurunda okuyup kabul edildikçe temize çektiğini, bu suretle Cezâ Kānûnnâme-i Hümâyûnu bittiğinde padişaha arz olunup irâde-i seniyyesi çıktığında bastırıldığını anlattığını, Cezâ Kānûnnâme-i Hümâyûnu'nun 28 Zilhicce 1274 (8 Ağustos 1858) tarihini taşıdığını nakletmektedir.

İkinci alt başlıkta, "(*Metn-i Metin*) adıyla tedvin olunacak medenî kanunda ait çalışmalar"dan bahseden Ord. Prof. Mardin, H.1272 yılı başlangıcında İlm-i Fıkhın muamelat kısmına dair Türkçe (*Metn-i Metin*) adı ile bir kanun tedvin etmek üzere "Meclis-i Âlî-i Tanzîmât" dairesinde Sudûr-ı izâmdan Rüşdü Molla Efendi'nin başkanlığında bir komisyon kurulduğunu, Ahmed Cevdet Efendi'nin de bu komisyonda bulunduğunu ve yazı işlerini bizzat kendisinin gördüğünü, mesaisinde başarılı olabilmek için Fıkıh ilmini hakkı ile bilmek gerektiğinden Cevdet Efendi'nin yeniden Fıkha çalışmaya başladığını, hayli vakit uğraşıldıktan sonra *Kitâbü'l-Büyû*"nun yazıldığını, ancak *Metn-i Metin*'in tamamlanması müyesser olmadan cemiyetin dağıldığını aktarmaktadır.

Üçüncü alt başlığında, "Arazi kanuniyle teferruatını tedvine ait çalışmalar"a yer veren hukukçu Profesör, Cevdet Efendi'nin Tanzimat Meclisi âzalığı sırasında haftada iki gün devam ettiği Arazi Komisyonu reisliği'nde ilk iş olarak memlekette araziye ait yürürlükte bulunan hükümleri kanun haline getirerek meşhur 1274 tarihli Arazi Kanunu'nu; Tapu Nizamnamesi'ni; Muvakkat Talimatname'yi hazırladığını, bunların hukuk sahasında onun memlekete bıraktığı en kıymetli yadigarlar olduğunu kaydetmekte ve H.

1278'de (Temmuz 1861) Meclis-i Âlî-i Tanzîmât, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ile birleştirilip, bu suretle Meclis-i Vâlâ adıyle yeni bir meclis teşkil olunduğunda, Ahmed Cevdet Efendi'nin meclis âzalığına seçildiği gibi, meclis nizamnamesinin de onun tarafından kaleme alındığını bildirmektedir.

Ord. Prof. Mardin, Cevdet Paşa'nın Halep'te iki sene teşkilât ve ıslâhatla meşgul olduktan sonra, 11 Zilkade 1284'de (6 Mart 1868) Şûrâ-yı Devlet ile beraber teşkil olunan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye riyâseti'ne getirildiğini, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin hukuk ve ceza kısımlarına taksim olunarak iki dairenin riyasetinin de kendisine verildiğini ve paşanın Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya dahil olduğunu, "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye riyâseti" unvanının Muharrem 1285'de (Mayıs 1868) "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye nezâreti"ne tahvil olunduğunu, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye dairesinde İstinaf Mahkemesi açıldığını, daha sonra da nezarette Adliye dairelerinin tanzimine ve Bidâyet Mahkemeleri'nin teşkilatına başlanılıp Adliye teşkilâtının ikmal olunduğunu zikretmektedir.

Dördüncü alt başlıkta, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye çalışmaları"na temas eden hukukçu Profesör, bunu da ikiye ayırarak, birincisinde "Hanefî fıkhından müktebes bir Medeni Kanun vücuda getirmek için mücadeleleri"ni ele almaktadır. Celâleddin Devvanî'nin "*Dîvân-ı Def'-i Mezâlim*" adlı eserine dayanarak Şer'iye Mahkemeleri'nin yanıbaşında Nizamiye Mahkemeleri'nin bulunmasında Fıkıh bakımından bir mahzur görmeyen ve bu surette Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulmasına hizmet eden Cevdet Paşa'nın, bu teşekkül vücuda geldikten sonra mühim bir mesele ile karşı karşıya kaldığını nakleden Ord. Prof. Mardin, bunun divanda Fıkıh hükümlerinin mi tatbik olunacağı, yoksa Garp hukukundan alınmış kaidelere mi yer verileceği meselesi olduğunu, yan yana çalışacak iki mahkemeden her birinde ayrı ayrı kanun tatbik etmek imkânı olmadığından ve tek bir medenî kanun yapılması şart olduğundan, ya bir Garp medenî kanununun alınması, ya da kendi duygularımıza, örflerimize, telakkîlerimize, bünyemize uygun, öz, millî bir kanun yapılması gerekeceğini, paşanın ikincisine taraftar olduğunu, ancak Fransa elçisi Bourée'nin başını çekerek kabul ettirmeye çalıştığı muasır medenî kanunlarının anası olan 1804 tarihli Fransa Medenî Kanunu'nu (Code Civil) kabul etmek cereyanının da bulunduğunu belirtmekte ve çetin mücadeleler

sonunda Cevdet Paşa riyasetinde teşkil olunan Mecelle Cemiyeti'nde Hanefî Fıkhı esas alınarak bir medenî kanunun hazırlanması fikrinin kabul olunduğunu beyan etmektedir. Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye çalışmaları'nın ikinci ünitesinde, "*Mecelle*'yi tedvinin geçirdiği devreler"den bahseden hukukçu Profesör, Cevdet Paşa'nın hizmetlerini de dört devreye ayırarak incelemekte ve birinci devreyi "*Mecelle*'yi tedvine başlamasından Bursa valiliğine kadar" olmak üzere ele almakta ve Cevdet Paşa'nın kendi görüşlerini Meclis-i Vükelâ'da kabul ettirdikten sonra kendi başkanlığında İslâm ulemasından müteşekkil bir heyet teşkil ettiğini ve medenî kanunu hazırlamaya başladığını ve H.1286'da *Mecelle*'nin mukaddimesi ile birinci kitabını (*Kitâbü'l-Büyû'*) ve bu babda yazılan mazbatayı Meclis-i Vükelâ'ya takdim ettiğini ve arz tezkiresi padişaha sunulduğunda 8 Muharrem 1286'da (20 Nisan 1869) iradesinin çıktığını bildirmektedir. Cevdet Paşa'nın çalışmalarının takdire mazhar olarak kendisinin birinci rütbeden Osmanî Nişanı ile taltif kılındığını söyleyen Ord. Prof. Mardin, 1286'da *Mecelle*'nin ikinci kitabının (*Kitâbü'l-İcârât*) da hazırlandığını, 6 Zilkade 1286 (7 Şubat 1870) tarihinde iradesinin alındığını; H.1287'de *Mecelle*'nin üçüncü kitabı olan *Kitâbü'l-Kefâle*'nin hazırlanıp bunun da 18 Muharrem 1287 (19 Nisan 1870) tarihinde iradesinin çıkarak yürürlüğe konulduğunu; yine H.1287'de *Mecelle*'nin dördüncü kitabı olan *Kitâbü'l-Havâle*'nin de hazırlandığını ve Cevdet Paşa'nın Mecelle Cemiyeti'nin esbâb-ı mûcibe mazbatası ile beraber bu kitabı 16 Muharrem 1287'de (17 Nisan 1870) Sadaret makamına takdim ettiğini aktarmakta, ancak bundan sekiz gün sonra, yani 24 Muharrem 1287'de (25 Nisan 1870) Cevdet Paşa'nın Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye nâzırlığı'ndan ve Mecelle Cemiyeti reisliği'nden azledildiğini ve Bursa valiliği'ne tayin olunup, müteakıben bu vazifeden de alındığını nakletmektedir. Kendisi görevden ayrıldıktan sonra *Kitabü'l-Havâle*'nin Sadaret tezkiresi ile vaki arz üzerine 9 Zilkade 1287'de (30 Ocak 1871) iradesinin istihsal olunduğunu söyleyen hukukçu Profesör, Şevval 1287'de *Mecelle*'nin beşinci kitabı olan *Kitâbü'r-Rehin*'in cemiyetce hazırlanıp 27 Şevval 1287'de (18 Ocak 1871) mazbata ile Meşihat makamına takdim edildiğini, meşihatın da Sadaret makamına takdim ettiği tezkiresi üzerine, Sadaretin padişaha sunduğu arz tezkiresinde beşinci kitaptan başka altıncı kitap olan *Kitâbü'l-Vedî'a* için de irade talep olunduğundan, Cevdet Paşa'nın içinde olmadığı bu kitapların iradesinin de 8 Zilhicce 1287'de (28

Şubat 1871) çıktığını kaydederek, Cevdet Paşa'nın bir buçuk sene süren uzun bir mazuliyet devresinde çok sıkıntılı günler geçirdiğini ve Şûrâ-yı Devlet âzalığı'nı kabule mecbur kaldığını, ancak bu görevinin o sırada nazırlığın değil, valiliğin bile aşağısında bir mevki olduğunu da söylemektedir.

"Mecelle Cemiyeti'nin ikinci defa reisliğine gelişinden Maraş Valiliğine kadar" olan ikinci devreyi ele alan Ord. Prof. Mardin, Cevdet Paşa Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'den ayrıldıktan sonra rakiplerinin Mecelle Cemiyeti'ni şeyhülislâm kapısına naklettiklerini ve cemiyete gelişigüzel âzalar ilâve eylediklerini, cemiyetin altıncı kitap olarak tedvin ettiği *Kitabü'l-Vedî'a*'nın evvelki kitaplara uygun düşmediğinden her taraftan birçok itirazlar, tenkidler yükseldiğini, bunun üzerine Cevdet Paşa'nın tekrar hatıra geldiğini, kendisinin 8 Cumadelahıre 1288'de (24 Ağustos 1871) Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dâiresi âzalığı ile Mecelle Cemiyeti reisliği'ne ikinci defa getirildiğini, cemiyetin nakledildiği Bâb-ı Fetvâ'da onun yeniden işe koyulup, *Mecelle*'nin altıncı kitabı olan *Kitâbül-Emânât*'ı takiben yedinci kitap olan *Kitâbü'l-Hibe*'nin de Sadaret makamına sunularak 26 Muharrem 1289 (5 Nisan 1872)'de iradesinin alındığını söylemekte, ancak sekizinci kitabın tab'ı ile uğraşırken cemiyetin başından alındığını ve Maraş valiliği'ne tayin edildiğini ve bu yüzden medenî kanunun tedvin işinin yarım kaldığını bildirmektedir.

"Maraş dönüşünden Yanya valiliğine kadar" olan üçüncü devre hakkında hukukçu Profesör, Midhat Paşa sadrıazam olduğunda Maraş valiliğinin ilga olunarak Cevdet Paşa'nın Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye âzalığı ile Mecelle Cemiyeti riyâseti ile Dersaadet'e davet olunduğunu ve kendisine Bâbıâlî'de Mecelle Cemiyeti için bir oda tahsis olunduğunu, onun *Mecelle*'nin sekizinci kitabı olan *Kitabü'l-Gasb ve'l-İtlâf*'ı tab'ettirip dokuzuncu kitabı da heyetle hazırlamaya başladığını, dokuzuncu kitab olan *Kitâbü'l-Hacir ve'l-İkrâh*'ın 16 Rebiulahır 1290'da (12 Haziran 1873) iradesinin çıktığını, paşa 17 Safer 1291'de (4 Nisan 1874) yeni ihdas olunan Şûrâ-yı Devlet riyâseti muâvinliği'ne tayin olunduktan sonra, *Mecelle*'nin onuncu kitabı olan *Kitâbü'ş-Şirket*'in 16 Cumadelahıre 1291'de (30 Temmuz 1874) iradesinin alındığını, onun on bir ve on ikinci kitaplara ait çalışmaları da tamamladığını, on birinci kitap olan *Kitâbü'l-Vekâle*'nin iradesinin 20 Cumadelahıre 1291'de (3 Ağustos 1874) çıkıp, Cevdet Paşa'nın 1291 Ramazanı'nda on ikinci kitabı olan *Kitâbü's-Sulh*

ve'l-İbrâr'ı da şeyhülislâma takdime muvaffak olduğunu, ancak 23 Ramazan 1291'de (3 Kasım 1874) Şûrâ-yı Devlet riyâseti muâvinliği ilga olunarak Cevdet Paşa'nın Yanya valiliği'ne tayin olunup Mecelle Cemiyeti reisliği'nden de uzaklaştırıldığından, onikinci kitabın, paşa görevinden ayrıldıktan sonra, 6 Şevval 1291'de (16 Kasım 1874) iradesi alınarak tab'olunduğunu aktarmaktadır.

Dördüncü devre'nin "Yanya dönüşünden Mecelle Cemiyeti'nin ilgasına kadar" olduğunu belirten Ord. Prof. Mardin, Cevdet Paşa'nın 8 Cumadelula 1292'de (12 Haziran 1875) Ma'ârif-i Umûmiyye nâzırlığı'na tayin olunduğunda İstanbul'a döndüğünü, 2 Zilkade 1292'de (1 Aralık 1875) Adliye nazırlığı'na geçtiğini, bu sırada Adliye Nezaretine, evvelce Ticaret Nezareti'ne bağlı olan Ticaret Mahkemeleri'nin de bağlandığını, Cevdet Paşa'nın artık hukuk muhakeme usullerine ait hükümleri de ihtiva edecek olan *Mecelle*'yi tedvin çalışmalarına hız verdiğini, cemiyetin ikmaline muvaffak olduğu on üçüncü *Kitâbü'l-İkrâr* adlı kitabı Adliye nazırı ünvanıyla imzaladığını ve iradesinin 8 Cumadelula 1293'de (31 Mayıs 1876) çıktığını; *Mecelle*'nin on dördüncü kitabı olan *Kitâbü'd-Da'vâ*'ya ait mazbatayı 27 Rebiulevvel 1293 (22 Nisan 1876) tarihinde hazırlayan Mecelle Cemiyeti'nin iradeye arz teklifi Sadaret makamınca 15 Rebiulahır 1293 (9 Mayıs 1876) tarihli tezkire ile vukubulduğu halde iradesinin ancak 8 Cumadelahıre 1293'de (30 Haziran 1876) alındığını; cemiyetin 27 Cumadelahıre 1293'de (19 Temmuz 1876) on beşinci kitap olan *Kitâbü'l-Beyyinât*'ı da hazırladığını, fakat irade tarihinin 13 Şaban 1293 (2 Eylül 1876) olup II. Abdülhamid'in saltanatı devresine rastladığını; *Mecelle*'nin on altıncı ve son kitabı olan *Kitâbü'l-Kazâ*'ya dair cemiyet mazbatasının da 15 Receb 1293'de (5 Ağustos 1876) kaleme alınıp, 25 Şaban 1293 (14 Eylül 1876) tarihli arz tezkiresiyle 26 Şaban 1293'de iradesinin istihsal olunduğunu, Cevdet Paşa'nın on beşinci ve on altıncı kitapları Maarif nazırı olarak imzaladığını, böylece ilk Türk Medenî Kanûnu olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin ikmal edildiğini nakletmektedir.

Mecelle Cemiyeti'nin *Kitabü'l-Kazâ*'yı bitirdikten sonra Kasame meselesiyle uğraştığını belirten hukukçu Profesör, Kasame'nin lugatta kasem ve yemin manasında olup, Fıkıh ıstılâhında katilin velisi tarafından seçilen elli kimseden her birine maktulü kendi katletmediğine ve katilini dahi bilmedi-

ğine hakim tarafından yemin verdirmek demek olup, mahkemelerce tatbikatta pek çok güçlüklere sebebiyet veren bu zor işin iradeye iktiran ettirilen bir müzekkere ile sağlam bir esasa bağlandığını; Mecelle'nin ele aldığı ikinci konunun, Cevdet Paşa'nın Ticaret nazırlığı'nda bulunduğu bir tarihte 4 Cumadelula 1296 (26 Nisan 1879) tarihli esbâb-ı mûcibe mazbatası ile Şeyhülislâmlık makamına takdim ettiği "senedât-ı şer'iyyenin nasıl tanzim olunacağını gösteren, Mecelle'nin 1738 ve 1821. maddeleriyle ilgili talimat layihası" olduğunu kaydetmektedir.

Ord. Prof. Mardin, bu son mazbatadan sonra Mecelle Cemiyeti'nin Hukuk Usûl-i Muhâkemesi hakkında 301 maddelik bir layiha hazırlayarak Şûrâ-yı Devlet'e gönderdiğine, ancak orada Fransa kanunlarından hükümler alınarak ilaveler yapılmış olduğundan dolayı cemiyetin artık bu layihayı benimsemediğine işaret etmektedir.

Hukukçu Profesör, bundan sonra II. Abdülhamid'in günden güne artan vehmi ve hafiyelerin hatır ve hayale gelmez telkinlerine uyması dolayısiyle Mecelle Cemiyeti'nin artık çalışamaz bir hale geldiğini, cemiyetin yeni bir kitabın takdiminden vazgeçip, münasip bir zaman beklenilerek günlük işlerin yürütülmesi ile yetindiğini söylemekte ve Mecelle Cemiyeti'nin Cevdet Paşa'nın dördüncü Adliye nâzırlığı'ndan infisali olan 19 Muharrem 1300'e (30 Kasım 1882) kadar şeyhülislâm kapısında sessiz sedasız çalıştığını, paşanın üç sene devam eden menkubiyet devresinden sonra 9 Ramazan 1303'de (11 Haziran 1886) beşinci defa olarak Adliye nazırı olduğunda Bâb-ı Fetvâ'da toplanan Mecelle Cemiyeti işleriyle yeniden meşgul olmaya başladığını, ancak orada eski arkadaşları olmadığından başka, heyeti teşkil eden zevat arasında da bir birlik olmadığını, esasen ağır aksak devam eden çalışmaların haftada bir iki saate indiğini, böyle bir çalışmanın verimli olamayacağı belli olduğundan, cemiyetin son günlerini yaşadığını, nihayet II. Abdülhamid'e verilen bir jurnal ile memlekete çok değerli hizmetler veren bu güzide cemiyetin faaliyetlerine 26 Cumadelula 1306 (28 Ocak 1889) tarihli irade ile süresiz olarak son verildiğini kaydetmektedir.

Ord. Prof. Mardin, Cevdet Paşa'nın Mecelle Cemiyeti'nde on dört fakih arkadaşının isimlerine ve onların hal tercümelerine yer verdikten sonra, *Mecelle*'yi tedvinde mehazlarından bahsederek Mecelle Cemiyeti âzalarının müracaat ettikleri bu kitapların adlarını bir liste halinde bildirmektedir.

Mecelle'nin tahrir bakımından eşi yazılamayacak kuvvette bir şaheser olduğunu, fakat kanunlaştırma ve hükümler bakımından haklı olarak bir takım itirazlara maruz kaldığını, mesela *Mecelle*'de kanun olmasına rağmen Fıkıh kitaplarındaki usulün aynen muhafaza edildiğini, kitaplar, bablar, fasıllar bu kitaplardaki tasnife göre ayrıldığını ve her akidde ehliyet şartının tekrar olunduğunu, bu tekrarlar ve ilave olunan misallerin kanun usulüne uygun bulunmadığını aktaran hukukçu Profesör, halkın ihtiyaçlarına geniş şekilde cevap vermenin gerektiğini, ihtilâflı meselelerde açıktan açığa katî hükümler konularak her türlü şüphe ve tereddüdün önlenmesinin ve zamanın değiştiğinin nazara alınmasının icap ettiğini, halbuki hükümleri tedvinde dar bir çerçeve içinde Hanefî mezhebi hükümleriyle yetinildiğini, bunun iç siyaset endişesiyle yapıldığını, bu yüzden Malikî mezhebindeki "alacağın temliki" ve "borcun nakli" gibi hükümlerden faydalanma fırsatının kaçırıldığını zikretmektedir.

Ord. Prof. Mardin, icare (kira) akdinin mucir (kiraya veren) ile müste'cirin (kiracının) ölümünden ne yolla müteessir olacağı hakkında *Mecelle*'de bulunması icab eden ana hükmün Bâbıâlî'nin tereddüdü üzerine yazılmasından vazgeçildiğini, bunun kanun hazırlayanlara yakışmayacak bir zaaf olup, Borçlar Kanunu'muz yürürlüğe girene kadar bu mühim hadisenin devletçe Îcâr-ı Akār nizamname ve kararnameleriyle idaresine sebebiyet verildiğini, hele menkul malın kabzından evvel bey'ine cevaz göstermeyen Hanefî fıkhına uygun olarak yazılan madde ile *Mecelle*'ye en büyük fenalığın yapıldığını, halbuki böyle bir satışa cevaz gösteren mezheplerden pekala hükümler almanın mümkün olduğunu, cemiyet âzalarından bazıları dar görüşleri ve büyük alışverişlere ve dış ticarete ait işlere vukufsuzlukları sebebiyle bu lüzumu takdir etmeseler bile, Cevdet Paşa gibi memleketin siyasiyatına hakim, geniş görüşlü, dünyanın iktisadiyatını bilen, ticarî alım ve satımlara vakıf, nüfuzlu bir devlet adamının bunu şüphesiz takdir etmesi gerektiğini, onun bu siyasetinin hukuk zevkinden mahrum kimselere haksız yere *Mecelle*'ye dokunma ve taşlama fırsatını verdiğini anlatmaktadır.

Hukukçu Profesör, *Mecelle*'nin medenî kanuna girmesi gereken bütün hükümleri de kapsamadığını, zaten alınan karara göre evlenme, boşanma, nafaka, vesayet, vasiyyet, miras, vakıf, diyet için de ayrı ayrı kitapların ha-

zırlanmasının düşünüldüğünü, medenî kanunun ancak bu hükümleri ihtiva ettikten sonra tam şeklini alabileceğini, on altıncı kitabın neşrinden sonra Mecelle Cemiyeti'nin aslında bu eksiklikleri tamamlamak için çalışmalarına devam ettiğini, fakat II. Abdülhamid'in vehminin bu gayenin tahakkukuna mani olduğunu, bu seçme heyetin Meşihat Dairesi'nde muntazam toplanıp müşaverelerde bulunmasının padişahta huzur bırakmadığını, fakat dedikoduya sebep verir endişesiyle cemiyeti dağıtmak da istemediğinden hafiyeleri marifetiyle cemiyetin çalışmalarını takip ettirdiğini, gerek sadrıazamdan, gerekse Adliye nazırından sorarak cemiyetin mahiyet ve meşguliyetini öğrenmeye çalıştığını nakletmektedir.

Ord. Prof. Mardin, yalnız Hanefî mezhebine ait hükümlerle iktifa edilmeyip, asrın ihtiyaçlarına cevap verecek diğer mezheplerdeki hükümlerden faydalanılarak, yeni Garp hukukunun işlenmiş ve mütekâmil hükümlerinden de istifade edilerek, öz, millî bir medenî kanun meydana getirilmesinin, düşünülen ve tatbik edilen şekilden şüphesiz daha uygun olacağını, Cevdet Paşa gibi tanınmış ve kuvvetli bir şahsiyet için bunu yapmanın hiç de güç bir iş olmadığını, fakat ne yazık ki Ahmed Cevdet Paşa'nın şahsan bu lüzuma kani bulunmadığını, Hanefî fıkhının hükümlerinden bir medenî kanun vücuda getirmeyi dine hizmet bildiğini ve mensup bulunduğu Hanefî mezhebine tam sadakatı vicdanî bir vazife telakkî ettiğini aktarmaktadır.

Hukukçu Profesör, Mecelle Cemiyeti'ni teşkil eden zevatın çalışmaları mahsulü olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'yi Cevdet Paşa tarafından telif edilmiş bir eser olarak göstermenin doğru olmadığını, bazı eserlerinde bizzat merhumun ve bazı ansiklopedilerin de *Mecelle*'yi paşanın müellefatı arasında gösterdiklerini, ancak bunun isabetini teslime imkân bulunmadığını, meseleleri toplama ve düzenlemede, tercüme ve yazmada, hatta tab' ve neşirde merhumun büyük hizmetlerinin geçtiğinin muhakkak olduğunu, ancak İsviçre Medenî Kanûnu Layihası'nı hazırlayan Eugéne Hubert gibi tek başına bir kanun layihası meydana getirmediğini, bundan dolayı *Mecelle*'nin telifini sadece paşaya izafe etmenin hakikate uygun düşmeyeceğini belirtmektedir.

Ayrıca *Mecelle*'nin ilk yüz maddesini teşkil eden, kaideler ve vecizelerin kısmen paşanın kendi öz damgasını taşımakta bulunduğu yolunda yine bazı ansiklopedilerde ve hatta İsmail Habib'in eserinde ileri sürülen tezi de ka-

bul etmenin mümkün olmadığını söyleyen Ord. Prof. Mardin, bu vecizelerin kısmen ehâdîs-i şerîfeden ve kısmen de İbn Nüceym'in yazdığı *Eşbah* adlı eserdeki kaidelerden tercüme edilip alındığını ifade ederek, tereddüde mahal vermemek için *Mecelle*'nin bahsi geçen yüz maddesinin alındığı Arapça kaideleri ve bunların Türkçe karşılıklarını da vermektedir.

Bundan sonra *Mecelle*'nin iç ve dıştaki akislerine temas eden hukukçu Profesör, başta Şair Namık Kemâl olmak üzere Fransız diplomatı M. Engelhart'ın; Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu'nun; Prof. Dr. Ziyaeddin Fındıkoğlu'nun; Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan'ın; Muallim Cevdet'in; M. Şakir Ülkütaşır'ın mütalaaları ile İnönü Ansiklopedisi, İslâm Ansiklopedisi, Alman Ansiklopedisi, İtalyan Ansiklopedisi, Büyük Sovyet Ansiklopedisi, Yunan Ansiklopedisi'nin de *Mecelle* hakkındaki görüşlerine yer vermekte; sonra da *Mecelle*'nin leh ve aleyhinde birçok yazı yazıldığını, ancak lehte olanların tahlilinin malumu ilâm olduğunu, lâkin aleyhte olanları incelemenin tarafsız olanlara bir fikir verebileceğini, bu bakımdan *Mecelle*'ye en çok hücum eden İstanbul'daki Rus sefareti tercümanı Mr. André Mandelstam'ın eserini ele alarak itiraz ettiği maddeler üzerinde durmakta ve yaptığı tenkidleri isabetli bulmadığını söylemektedir.

Ord. Prof. Ebul'ulâ Mardin, Cevdet Paşa'nın hukuk sahasındaki diğer çalışmalarına da yer ayırarak ilk olarak "Usul-i Muhakeme Kanununa ait çalışmaları"na temas etmektedir. Cevdet Paşa'nın Halep'ten Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye reisi olarak İstanbul'a gelince bir taraftan adlî teşkilât ile uğraşırken, diğer taraftan da *Mecelle*'yi tedvine gayret ettiğini, teşkilâta çeki düzen verdikten sonra Bidayet Mahkemeleri'ni kurmadan evvel bu mahkemelerin muhakemeleri ne suretle yapacaklarını tesbit etmek için elde Usûl-i Muhâkeme Kānûnları'nın bulunması gerektiğinden Mecelle Cemiyeti'nin 301 maddelik bir kanun tasarısı hazırladığını, bu tasarı Devlet Şûrâsı'nda tetkik edilirken *Fransa Kavânîn Mecmûası*'na da müracaat olunduğundan, cemiyetin bu layihayı artık benimsemediğini, esbak Sadrazam Said Paşa Adliye nazırı olduğunda, Usûl-i Muhâkemât-ı Cezâiye, Usûl-i Muhâkemât-ı Hukūkiyye, Teşkîlât-ı Mehâkim adlarıyla Mebusan Meclisi'nin ilk toplantısında kanuniyeti teklif olunmak üzere 1293 Kānûn-ı Esâsîsi'nin bahşettiği salahiyete dayanarak muvakkat kanunları hazırladığını ve bu kanunların vakit vakit

yapılan bazı değişikliklerle Cumhuriyet devrine kadar yürürlükte kaldığını belirtmektedir.

İkinci olarak "Mahkemeleri teşkil"den bahseden hukukçu Profesör, Cevdet Paşa'nın Halep'ten İstanbul'a döndüğünde Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'yi hukuk ve ceza kısımlarına ayırarak bu teşekküle Temyiz Mahkemesi mahiyetini verdiğini, iki daire reisliğini de uhdesine aldığını, Şûrâ-yı Devlet Reisi gibi Meclis-i Vükelâ'ya dahil olduğunu, H.1305 tarihinde Temyîz-i İstid'â Dâiresi'ni teşkile muvaffak olduğundan Temyiz Mahkemesi'ne ait teşkilâtı bu suretle tamamladığını, bundan sonra "Mahkeme-i Nizâmiye" adıyla bir İstinaf Mahkemesi kurduğunu, paşanın ehliyetli, yani yeni kanunları hadiselere tatbik ve adaleti hakkıyla yerine getirecek hakimler bulunmadığından dolayı çok güçlüklere uğradığını, bu müşkülleri de yenerek son, yani beşinci Adliye nazırlığı'ndan ayrıldığı sırada Nizamiye Mahkemeleri'ne epeyce çekidüzen verilmiş bulunduğunu anlatmaktadır.

Üçüncü olarak "Nizamiye Mahkemeleri'nden verilecek ilâmlarla vesikaların saklerini tesbit"e temas eden Ord. Prof. Mardin, Cevdet Paşa'nın Nizamiye Mahkemeleri'nden verilen ilâm ve tanzim olunan vesikalar için, ilâmların sak ve sebkini tanzim ederek, bunları neşir ve tamim için "*Cerîde-i Mehâkim*"i tesis ettiğini, bu ceridenin ilk seneye ait olan nüshalarına müzekkerelerin numunelerinin konduğunu ve mahkemelerin her derecesinden misal teşkil edecek surette ilâmların neşredildiğini belirtmektedir.

Dördüncü olarak "Hukuk Mektebini tesis"e değinen hukukçu Profesör, İstanbul'da yanan Ayasofya'daki Adliye Nezareti binasının müştemilatından olan bahçede, şimdiki İstanbul Hukuk Fakültesi'nin nüvesini teşkil eden "Hukuk Mektebi"ni Cevdet Paşa'nın bir nutukla açtığını, kendi eliyle kurduğu Hukuk Mektebi'nde Hukuk Usulü Muhakemesi dersini üzerine aldığını, H.1298 senesinde ikinci sınıf açılırken birinci sınıf talebesine haftada bir saat Belâgat-i Osmâniye adlı dersi de verdiğini, bu derslerin hulâsasından "*Belâgat-ı Osmâniye*" isimli eserini yazdığını nakletmektedir.

Ord. Prof. Mardin, Cevdet Paşa'nın diğer faaliyetlerinden de bahsederek "Ecnebî İmtiyazları ile mücadelesi" ve "Vükelâ meclisinde çalışmaları"na da işaret etmekte; son olarak da "Cevdet Paşa'nın, Zamanına Ait Mühim Ha-

diseler Hakkındaki İntibaları"nı aktarmakta; ek kısımda da mazbata, beyanname hitabe, nutuk, mektup, layiha, tercüme, tezkire, mütalaaname, risale, tebrikname, ariza ve vesikalara yer vererek eserine nihayet vermektedir.

III

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili en son kitap, Seyit Ali Kahraman'ın *Ahmet Cevdet Paşa Eserlerinden Seçmeler* adlı eseridir[1333]. Seyit Ali Kahraman kitabının ilk bölümünü Cevdet Paşa'nın Hayatı'na (s. 7-17), ikincisini Eserleri'ne (s. 17-23) ayırdıktan sonra üçüncü bölümde onun *Ma'lûmât-ı Nâfi'a* adlı eserinin metnini vermiştir (s. 25-38). Metinde besmeleden sonra Allâh'a hamd, Resûlüne ve onun âilesine ve ashâbına salât ve selâmdan sonra Allâh'ın bu âlem yok iken onu yoktan var ettiği, ezelî iradesiyle Kıyamet'e kadar âlemin ademoğulları ile mamur olmasını istediğinden Hz. Adem'i topraktan yarattığı, ademoğulları'na hükümlerini bildirmek için içlerinden bazılarına peygamberlik rütbesini verip onları diğerlerinden ayırıp seçtiği, peygamberlere Cebrail (A.S) vasıtasıyla şer'i hükümlerini bildirip, onların da bu hükümleri ümmetlerine tebliğ ettikleri, peygamberlerin ilkinin Hz. Adem, sonuncusunun Hz. Muhammed Mustafa (A.S) olup bu ikisinin arasında çok peygamberlerin geçtiği, bunların hepsinin en üstününün Hz. Muhammed (A.S.V.) olduğu bildirilmektedir.

Allâh'ın yeryüzüne yüz Suhuf (Cebrail vasıtasıyla yolladığı emirler) ve dört kitap indirdiği, bu suhufun onunun Hz. Adem'e, ellisinin Hz. Şit'e, otuzunun Hz. İdris'e, onunun da Hz. İbrahim'e geldiği; dört kitabın adlarının Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'ân olup, Tevrat'ın Hz. Musa'ya, Zebur'un Hz. Davud'a, İncil'in Hz. İsa'ya, Kur'ân-ı Kerîm'in de Hz. Muhammed'e gönderildiği belirtilmektedir.

Hz. Nuh zamanında Tufan olup bütün insan ve hayvanların helak olduğu, yalnız yapmış olduğu gemide bulunan insanlar ve hayvanların kurtulduğu, dünyadaki insanların Hz. Nuh'un Sam, Yafes ve Ham adlı üç oğlundan türedikleri, bundan dolayı Hz. Nuh'un "Eb-i sânî" yani "İkinci baba" sayıldığı, Hz. Nuh gemisine her çeşit hayvandan birer çift almış olduğundan bütün hayvanların da bunlardan türedikleri nakledilmektedir.

[1333] Seyit Ali Kahraman, *Ahmet Cevdet Paşa Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul 1992.

Hz. İsmail ile Hz. İshak'ın Hz. İbrahim'in oğulları olup, Hz. İshak'ın oğlu Hz. Yakup, onun oğlunun da Hz. Yusuf oldukları; Hz. Yakup'un nesline "Benî İsrail" denildiği; bunların zamanla çoğalıp içlerinden çok peygamberler geldiği, Hz. Musa, Hz. Harun, Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. Zekeriyya, Hz. Yahya ve Hz. İsa'nın onlardan oldukları; Hz. Süleyman, Hz. Davud ve Hz. Yahya'nın da Hz. Zekeriyya'nın oğulları olup; Hz. İsmail'in zürriyetinden Araplar'ın meydana geldiği, Hz. Muhammed (A.S)'ın de Arap neslinden olduğu aktarılmaktadır.

Hz. Hud'un Ad kavmine, Hz. Salih'in Semud kavmine, Hz. Musa'nın İsrailoğulları'na gönderildikleri, Hz. Harun, Hz. Davud, Hz. Süleyman, Hz. Zekeriyya ve Hz. Yahya'nın da aynı şekilde İsrailoğulları'na gönderilmiş oldukları, fakat bunların ayrı şeriatleri olmayıp İsrailoğulları'nı Hz. Musa'nın şeriatına davet ettikleri, her ne kadar Hz. Davud'a Zebur indiyse de bu kitabın Tevrat'ın hükümlerini kaldırmayıp onu desteklediği, bu nedenle Hz. Musa'nın şeriatının Hz. İsa'nın ortaya çıkmasına kadar devam ettiği, Hz. İsa gelince Hz. Musa'nın şeriatının hükümsüz kaldığı, bundan sonra Hz. Muhammed gelinceye kadar Hz. İsa'nın şeriatıyla amel etmek lazım geldiği, ancak İsrailoğulları'nın çoğu Hz. İsa'ya iman etmeyip yine Tevrat ile amel etmeye devam ettiklerinden, Yahudilik ile Nasraniliğin o vakit birbirinden ayrılıp, Hz. İsa'ya iman edenler Nasara olup onlara "Hıristiyan" denildiği, Hz. İsa'ya iman etmeyip küfür ve sapıklıkta kalanlara "Yahudi" denilip bunların Hz. Musa'nın şeriatıyla amel ederek Tevrat ve Zebur okudukları, halbuki yaratılmışların efendisi olan Hz. Muhammed bütün âlemlere gönderildiğinden şeriatının -ki İslâm dinidir- bütün şeriatların hükmünü kaldırıp Kıyamet'e kadar baki kalacağından hiç bir yerde onun şeriatından başka bir şeyle amel olunmayacağı, ondan sonra peygamber gelmeyeceği, Müslümanların İslâm dinine mensup olup bu dine inanmakla beraber aynı zamanda Allâh tarafından gönderilen bütün peygamberlere de inandıkları, Kur'ân-ı kerîm inince bütün şeriatların hükmü kalktığından onun için onlarla amelin caiz olmadığı, Hıristiyanlar da gelmiş geçmiş peygamberlere inanmakla beraber peygamberimize inanmadıklarından küfür ve sapıklıkta kaldıkları, Yahudiler bizim peygamberimize inanmadıkları gibi Hz. İsa'ya da inanmadıklarından İslâm'dan iki mertebe uzak kaldıkları, Yahudi ve Hıristiyanlara "Ehl-i kitâp" denilip, nikâhla onların kadınlarını almanın ve kestiklerini yemenin

caiz olduğu, fakat müşrikler bütün bütün İslâmdan uzak düştüklerinden ehl-i İslâma göre şer'an nikâh ile onların kadınları alınmayıp, kestiklerinin yenmediği bildirilmektedir.

Hz. İsa'nın 12 ashabı bulunduğu, bunlara "Havariyyun" denildiği, Hz. İsa göğe çıktıktan sonra Hıristiyanlığı onların yaydığı, fakat sonraları Hıristiyanların fırkalara ayrılıp, içlerinden birbirine uymaz nice mezheplerin ortaya çıktığı, şimdi meşhur olarak dört mezhebin kalıp bunların Rum, Ermeni, Katolik ve Protestan mezhepleri oldukları, hepsinin İncil'i okuyup, Hz. İsa'ya mensubiyetlerini göstermek için ayinler yaptıkları, ancak birçok konularda itikadları ve amellerinin birbirine uymadıkları, bunların tümüne birden "Nasara" ve "Hıristiyan" denildiği gibi "İsevî" olarak da adlandırıldıkları, Yahudi milletine de "Musevî" denildiği belirtilmektedir.

Şimdi yeryüzünde (Cevdet Paşa'nın eserini yazdığı tarihte) aşağı yukarı 800 milyon insanın yaşadığı, bunların 148 milyonun Müslüman; 70 milyonun Rum ve Ermeni; 122 milyonunun Katolik; 75 milyonun Protestan; 5 milyonunun Yahudi, geri kalanının da ehl-i kitab olmayan ve hiçbir peygamber tanımayan müşrikler oldukları, bu 800 milyon halkın 250 milyonunun Avrupa'da, 420 milyonunun Asya'da, 70 milyonunun Afrika'da, 45 milyonunun Amerika'da ve 15 milyonunun da Avusturalya'da yaşadıkları bildirilmektedir.

Hz. Muhammed'in dâr-ı bekaya teşrifinden sonra Hz. Ebubekir'in halife olduğu, onun vefatından sonra sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali'nin halife oldukları, bu dördüne "Hulefâ-yı Râşidîn" denildiği, Hz. Peygamber zamanında nasıl şeriat hükümleri yürütülüp âlem adalet ve doğrulukla nurlanmış ise, halifelik zamanlarında da öyle olup şeriat hükümlerinin tatbikinde asla kusur olunmadığı, bu dört halifenin ashabın en faziletlilerinden bulundukları, birbirlerine nisbetle efdaliyetleri de hılafetleri sırasına göre oldukları, Hz. Ebubekir'in hılafetinde Müslümanların Arabistan'dan çıkmadıkları, Araplar arasında meydana gelen ihtilâllerin hepsinin defedilip yekdil ve yekcihet oldukları; Hz. Ömer'in hılafetinde cihad ve gazanın ön plana çıkarıldığı, her tarafa ordular sevkedilip az zamanda pek çok memleketler zaptolunduğu, o devirde iki büyük devletten birincisinin Rum (Bizans), değerinin Acem (İran) devleti olup Müslümanların her ikisine de galip

geldiği, özellikle Acem devletinin çöküp bütün topraklarının Müslümanlar tarafından alındığı; Hz. Osman ve Hz. Ali'nin halifelikleri zamanında da gaza ile uğraşıldığı, ancak Hz. Osman'ın asiler tarafından şehid edildiği; Hz. Ali zamanında da haricî kavgaları ortaya çıkıp, Müslümanlar arasında ayrılıklar olmaya başladığı, fetihlerin de hızının kesildiği, halifelik otuz sene kadar sürdükten sonra hılafetin devlet ve saltanata dönüşüp dikta rejimleri ortaya çıktığı, Müslümanlar içinde bidatlar ve sapık mezheplerin oluştuğu, fakat ashabın yolunda gidenlerin kurtuluşa erip bunlara "Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat" denildiği, zamanla İslâm ülkelerinin çoğunun ashab-ı kiramın gittiği tarik-ı müstakime (doğru yol) yöneldikleri, ehl-i sünnet ve cemaate muhalif olarak ortalıkta yalnız şi'a mezhebinin kalıp İran taraflarında ve bazı yerlerde yaşadıkları ve bunlara "Şi'î" denildiği, şimdi esas olarak iki mezhebin (Ehl-i Sünnet ve Şi'a) kaldığı aktarılmaktadır.

Ehl-i Sünnet'in ise amelde dört mezhebe ayrıldıkları, bunların birincisinin İmâm-ı A'zam Ebu Hanîfe'nin Hanefî mezhebi; ikincisinin İmam Malik'in Malikî mezhebi; üçüncüsünün İmam Şafi'î'nin Şafi'î mezhebi; dördüncüsünün İmam Ahmed b. Hanbel'in Hanbelî mezhebi olup, ancak bunların itikad yönünden birbirlerine muhalif olmayıp hepsinin ehl-i sünnet mezhebi üzere akideler ve dinî usullerde beraber bulundukları, bu dört imam Müslümanlar arasında büyük kimseler ve itimad edilir müctehidler olarak kabul edildikleri, fakat amele dair bazı ayrıntılarda ayrılığa düştükleri, her bir mezhebe ehl-i sünnetten bir topluluk tabi olup İslâm ülkelerinin çoğunluğunda Hanefî mezhebi yaygın olduğu, Türklerle meskun bulunan yerlerin ve Hindistan'ın çoğunun bu mezhebe mensup oldukları; Afrika'da yaygın olan Malikî mezhebinin bu kıtanın batısının tamamında ve Hindistan'ın bazı sahillerinde yer aldıkları; Şafi'îlerin çoğunluğunun Mısır taraflarında, Kürdistan'da, Cezire-i Arab'ın her yerinde ve Hindistan taraflarında bulunup, Dağıstan halkının tamamının Şafi'î mezhebine mensup oldukları; Hanbelîlerin diğer mezheplere nisbetle az olup vaktiyle Şam ve Bağdad taraflarında pek çoğalmışlarsa da bunların sonradan kayboldukları, şimdi ise Necd taraflarında çoğunluğa sahip oldukları nakledilmektedir.

Edille-i Şer'iyye'nin (Şer'î deliller) dörtten ibaret olup bunların Kur'ân-ı kerîm, Hadîs-i şerîfler, İcmâ'-ı Ümmet ve Kıyâs oldukları, bir konu Kur'an'da

bulunmazsa Hadîs-i şerîflere başvurulması gerektiği, eğer o konuya dair bir hadis de bulunmazsa icmâ' ile amel olunması lazım geldiği, eğer o konuda icmâ' ve ittifak da yoksa müctehidlerin ictihadlarına göre amel olunabileceği; ictihadın iki yolu olup birincisine "Re'y" yolu denildiğini, ictihadî meselelerde re'ye dayanarak kıyası diğer delillerin önüne geçirdikleri, bu yolda olan müctehidlerin reisinin İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe olduğu; ikincisine "Rivayet" yolu denilip nakil ve rivayet yolunu kıyasa tercih ettikleri, bu yolda olan müctehidlerin büyüğünün de İmam Malik olduğu, kendisinin Medine-i münevvere imamı olup burada oturduğu; İmam Şafi'î ile İmam Hanbel'in İmam Malik'in ashabından oldukları, ancak İmam Şafi'î Bağdad taraflarına gittiğinde İmam-ı A'zamın talebelerinden pek çok ders okuduğundan bu iki yolu birbiriyle karıştırıp müstakil bir mezhep ortaya çıkardığı, her delilden önce âyet ve hadislerin ifade suretine bakıp ne tarafta kuvvet bulursa onunla amel ettiği, eğer bir tarafta kuvvet bulunmazsa o vakit kıyas yoluna gittiği; İmam Hanbel de İmam Malik yolunu tahsil ettikten sonra Bağdad tarafına gidip İmam-ı A'zamın talebelerinden kıyas yolunu da aldığı ve müstakil bir mezhep ictihad ettiği kaydedilmektedir.

Cevdet Paşa, bu makalesinin Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Kemâl Efendi'nin emriyle yazılmış olduğunu zikrederek bu eserini bir beyitle bitirmektedir.

Dördüncü bölümde Seyit Ali Kahraman, Kısas-ı Enbiyâ'dan Seçmeler'e yer vermektedir (s.39-103). Cevdet Paşa'nın bu meşhur eserinin ilk kısmında "Hazret-i Peygamber'in Zamanı, Peygamberlerin Sonuncusu Muhammed Mustafa (S.A.V.) Hazretlerinin Doğuşundan Evvel Meydana Gelen Fevkalade Haller" yer almakta olup, âhır zamanda, Arap ülkesinde, Hz. İsmail evladından "Hâtemü'l-Enbiyâ"nın, yani son peygamberin geleceğinin daha evvel gelen peygamberlere gönderilen kitaplarda yazılı olduğu, geçmiş peygamberlerden bazılarının da onun vasıflarını sayarak tarif ettikleri, Hz. Muhammed'in Araplar arasından çıkmasının Allâh'ın bir hikmeti olduğu, Hz. İbrahim'in, oğlu Hz. İsmail'e dua edip Allâh da onun duasını kabul ederek İsmail oğullarından bir büyük milletin ortaya çıkacağının müjdelendiğinin Tevrat'ta yazılı olduğu, Hz. İbrahim'in öteki oğlu Hz. İshak evladından pek çok peygamberler gelip geçtiğinden artık nöbetin Hz. İsmail soyuna geldiği ve son peygamberin onun soyundan geleceğinin anlaşıldığı bildirilmektedir.

Hz. İsmail'in evladları ve torunlarının çoğalıp Arap yarımadasının her tarafına yayıldığı, içlerinde Adnanoğulları arasında, Mudaroğullarının ve onların içinde de Kureyş kabilesinin diğerlerinden üstün ve seçkin kabul edildikleri, Kureyşliler içinde de Haşim kolunun hepsinin üstünde şerefli ve itibarlı bir mevkide bulundukları, Hâtemü'l-enbiyâ'nın Kureyş boyunun ulusu olan Haşim'in temiz neslinden geldiği, Haşim'in oğlu Şeybe'nin amcası Muttalip tarafından büyütüldüğünden lakabının "Abdülmuttalip" olup Muttalib'in vefatında onun yerine geçip Kureyş kavminin efendisi ve başı olduğu, Abdülmuttalib'in Kureyş kadınlarından Fatma adlı bir kız alıp ondan Abdullah'ın doğduğu, Abdülmuttalib'in oğlu Abdullah'a Benî Zühre'nin ulusu Vehb'in kızı Âmine'yi aldığı, Âmine'nin Abdullah'tan son peygambere hamile kaldığı, hamileliği sırasında Abdullah'ın Şam kafilesiyle Medine'ye gittiği, orada hastalanıp yirmi beş yaşında iken dayılarının yanında vefat ettiği, bu suretle peygamberlerin sonuncusu olan Hz. Muhammed'in annesinin karnında yetim kaldığı nakledilmektedir.

İkinci kısımda Cevdet Paşa'nın Kısas-ı Enbiyâ'sından "Hz. Muhammed'in Doğuşu" bulunmaktadır. Fil yılında ve Nisan içinde, Arabî aylarından Rebiulevvelin on ikinci pazartesi gecesi sabaha doğru, tan yeri ağarırken Peygamberler'in sonuncusu Hz. Muhammed Mustafa'nın doğduğu, sünnetli ve göbeği kesilmiş halde dünyaya geldiği, arkasında iki küreği arasında, ta kalbinin hizasında bir nişan bulunup ona "Hâtem-i Nübüvvet" ve "Mühr-i Nübüvvet" yani "Peygamberlik yüzüğü veya mührü" denildiği, adının dedesi Abdülmuttalip tarafından "Muhammed" konulduğu, ancak onun pek çok isimleri bulunduğu, en meşhurlarının "Muhammed" ve "Ahmed" olup, Muhammed'in Arapça'da çok övülmüş zat demek olduğu, "Mahmûd", "Mustafa", "Sâhibü'l-beyân", "Sâhibü'l-hâtem", Sâhibü'l-makāmi'l-Mahmûd", "Sâhibü'l-kadîb" ve "Sâhibü'l-herâve"nin de yüksek lakabları arasında yer aldığı aktarılmaktadır.

Hz. Muhammed'in doğuşu sırasında İran hükümdarı Nuşirevan'ın sarayının sarsıldığı ve on dört şehnişîninin yıkıldığı, Fars vilayetinde "İstahrâbâd" adı verilen şehirde ateşe tapanların bin seneden beri yakmakta olduğu ateşgedelerinin söndüğü, Save gölünün yere batıp kaybolduğu, Samave vadisinde suların taştığı; Hz. Muhammed'in doğduğunun ertesi günü de bütün putların yüzüstü düşmüş olduklarının görüldüğü anlatılmaktadır.

Üçüncü kısımda "Hz. Muhammed (A.S.)'in Doğuşundan Peygamberliğine Kadar Meydana Gelen Fevkalâde Haller"e yer verilmiş bulunmaktadır. Hz. Muhammed'in süt annesi olan Saadoğulları kabilesinden Halime'nin onu alıp yurduna götürdüğünde, o sene Saadoğulları diyarında kıtlık olmasına rağmen hayvanlarının sütü çoğalıp bereket meydana geldiği, Halime'nin kızı Şeyma bir gün öğle üzeri Hz. Muhammed ile dışarı çıktığında, annesi ona: "*Niçin böyle güneşin şiddetli zamanında dışarı çıkıyorsunuz?*" dediğinde, Şeyma'nın güneşi görmediklerini, Hz. Muhammed'in başı ucunda bir bulutun dolaştığını, o nereye giderse bu bulutun da beraber geldiğini, durduklarında bulutun da durduğunu, buraya kadar gölgelikte geldiklerini söylemesi; o vakitler Medine'de bulunan Yahudi kahinlerinin onun şekil ve haline bakıp: "*Bu ümmetin peygamberi işte bu çoçuk olsa gerektir*" demeleri; Hz. Muhammed'in annesi Âmine vefat ettiğinde dedesi Abdülmuttalib'in onu yanına alması ve o vakit Mekke'de büyük bir kıtlık olduğundan, Kureyşliler'in ondan yağmur duasına çıkmaları için ricada bulunmaları, o da Hz. Muhammed'in elinden tutup Ebu-Kubeys dağına çıkıp Allâh'a yalvardığında yağmur yağıp, büyük feyz ve bereket olması; dedesi Abdülmuttalip öldüğünde Hz. Muhammed'in amcası Ebu Talib'in evinde kalması ve o senede Mekke'de kıtlık olduğundan amcası ile birlikte Harem-i şerîf'e gidip, amcası Kabe duvarına dayanıp dua ettiğinde yağmur yağmaya başlaması; Ebu Talip ticaret kafilesiyle Şam'a giderken Hz. Muhammed'i de beraber götürüp Busra şehrine vardıklarında orada "Bahira" diye tanınan Cercis adında bir rahibin Hz. Muhammed'de peygamberlik alametlerini ve iki küreği arasındaki peygamberlik mührünü görüp amcasına: "*Ey Ebu Talip, bu çocuk bütün peygamberlerin sonuncusudur*" demesi; Hz. Muhammed yirmi yaşına gelince gözüne bazı meleklerin görünmeye başlaması ve onların: "*İşte bütün âleme hidayet getirecek budur. Fakat daha davet zamanı gelmedi*" dediklerini; Hz. Muhammed'in bu durumu Ebu Talib'e bildirdiğinde amcasının onu bir kahine göstermesi, kahinin Hz. Muhammed'in gözüne görünen şeylerin melekler ile tanışmasına başlangıç olduğunu söyleyerek: "*Belki de âhır zaman peygamberi budur*" diye bildirmesi; Kureyş'in ileri gelenlerinden Hadice adlı dul bir kadının Hz. peygambere büyük bir sermaye verip onu kölesi Meysere ile birlikte Şam'a gönderdiğinde yolda "Nestura" adlı papazın Hz. Muhammed'in, Hz. İsa'nın haber verdiği peygamberlerin sonuncusu olduğunu bildirmesi, Mekke'ye dönüşlerinde

Meysere'nin Hadice'ye Hz. Muhammed'in başı üzerinde iki meleğin kanat gerip gölge yaptıklarını anlatması; Hâtemü'l-Enbiyâ'nın geleceğini İyad kabilesinden Kuss b. Sâ'ide'nin anlayıp Sûk-ı Ukāz'da (Ukaz panayırı) bir hutbeyle herkesin içinde bunu açıkça söylemesi; Hadice'nin Fahr-ı Âlem'le nikahının kıyılması; Fahr-i Âlem'in Hadice'den Kasım adlı bir oğlunun doğması, fakat Kasım'ın küçükken vefat etmesi, bundan sonra Zeynep, Rukayye, Ümmü Külsum ve Peygamberliğinden sonra Fatımetü'z-Zehra'nın doğmaları, yine peygamberliğinden sonra Abdullah adlı bir oğlunun da doğup, ancak onun da küçükken vefat ettiği nakledilmiş bulunmaktadır.

Dördüncü kısımda "Hz. Muhammed (A.S.)'in Peygamberliği"nden bahsedilmektedir. Hz. Muhammed'e kırk yaşında iken nübüvvet ve kırk üç yaşında iken risaletin gelmesi, yani önce peygamberliği bildirilip, sonra halkı İslâma davet etmesinin emrolunması; peygamberliğinin önce rüyalarla başlaması, rüyasında her ne görürse olduğu gibi çıkması, Hira dağına gidip orada ibadet etmesi, işte o sıralarda, Cibril (A.S.)'ın gelip kendisine görünmesi ve "İkrâ", yani "Oku" diye başlayan âyet-i kerimeleri getirmesi, Allâh'ın vahyinin heybetinin Hz. Muhammed'e korku ve dehşet vermesi, eşi Hadice'ye: "*Beni örtün, beni örtün*" diye seslenmesi ve durumu Hadice'ye anlattığında, Hadice'nin Fahr-i Âlem'i alıp amcazadesi meşhur Nevfel'in oğlu Varaka'nın yanına götürmesi ve Varaka'nın Hz. Muhammed'in âhır zaman peygamberi olduğunu müjdelemesi; üç sene kadar sonra Hz. Muhammed'e gökten bir ses gelip, yukarıya baktığında Cibril-i Emîn'i görmesi ve onun kendisine "Yâ eyyühe'l-müddessir" sûresini getirmesi ve peygamberliğinin başlaması, ondan sonra Cebrail'in yavaş yavaş Kur'ân âyetleri ile gelip bu halin yirmi sene devam etmesi; Hz. Muhammed'in davetine uyup İslâm dinine giren ilk müslümanın Hz. Hadice olup, sonra Hz. Ebubekir ve Hz. Ali'nin İslâm ile müşerref olmaları, sonra müslümanların sayılarının artması zikredilmektedir.

Beşinci kısımda "Bedir Muharebesi" aktarılmaktadır. Bedir Muharebesi'nin Hicret'in ikinci senesi Ramazan'ında vuku bulduğu, Mekke'den çıkıp Şam'a giden Kureyş kervanına yetişmek üzere Resûl-i Ekrem'in Medine'den çıkıp "Uşeyre" denilen yere kadar gitmesi, ancak kervana tesadüf edemeyip Medine'ye dönmesi, Kureyş kervanının reisi olan Ebu Süfyan'ın Şam'dan birçok mal alarak geri döndükleri haberinin alınması üzerine Resûl-i Ekrem'in

o malları ganimet olarak almaları için ashabını teşvik etmesi, Hz. Muhammed'in Ramazan başında Medine'den çıkıp önce Revha'ya sonra Safra'ya varması, İslam askerlerinin 64'ü Muhacirînden geri kalanı da Ensardan olmak üzere 305 kişi olması, Resûl-i Ekrem'in kervanın üzerine hareket ettiğini haber alan Ebu Süfyan'ın durumu Mekke'de Kureyş'e bildirmesi ve kendisinin de sahil yolundan İslâm ordusu Medine'den çıktığı esnada, kervanını kaçırıp Bedir civarından savuşup gitmesi, Kureyş ordusunun Mekke'den kalkıp Bedir köyüne varmaları, Safra konağında Mekke'den bir ordunun çıktığı haberini alan Hz. Muhammed'in de Bedir köyüne yürümesi, önce Kureyş ordusunun gelip Bedir'deki suyu zaptetmeleri ve İslâm ordusunun susuzluktan sıkıntı çekmeye başlamaları, ertesi gün Ramazan-ı şerifin 17. Cuma günü sabahleyin yağmur yağıp, İslâm ordusunun suya kavuşması, Kureyş ordusunun 1000 kadar olup, sayıları müslümanların üç misli, silah ve kuvvetleri de kat kat üstün olması, her iki ordunun saf tutmaları, muharebe başlamadan evvel karşılıklı birer veya ikişer kişinin meydana çıkıp döğüşmeleri ve müslümanlardan Hz. Hamza, Hz. Ali ve Hz. Ubeyde'nin "Mübareze" denilen döğüşü kazanmaları, harbin neticesinde Kureyş ordusunun bozulması ve ehli İslâmın muzaffer olması, Müslümanlardan şehid olanların sayısı 14 kişiden ibaret olup, müşriklerden 70 kişinin ölmesi ve 70 kişinin de esir olmaları, esirlerin bedel alınarak salıverilmeleri, Resûl-i Ekrem'in Medine'den çıkışı ile dönüşü arasında 19 gün geçtiği bildirilmektedir.

Altıncı kısımda "Veda Haccı" verilmiş bulunmaktadır. Hicret'in onuncu senesinde Resûl-i Ekrem'in Hac niyeti ile Mekke'ye gideceğini halka ilân etmesi ve herkesin Medine'de toplanmaları, Zilhicceye beş gün kala Resûl-i Ekrem'in âilesi ve ashabı ile Medine'den çıkıp Zulhuleyfe'ye vararak gece orada kalması ve ertesi gün ihrama girip kırk bin hacı ile Mekke'ye gitmesi, Zilhiccenin dördüncü pazar günü Mekke'ye girip Benî Şeybe kapısından Harem-i şerîf'e dahil olması, Beytullâh'ı tavaf ettikten sonra Safâ'ya çıkması ve Cenâb-ı Hakk'a hamd ü şükür ile dua ve niyazdan sonra Merve'ye inmesi ve sa'y etmesi, Hac mevsiminin o sene Âzâr ayı yani Mart içinde gece ile gündüzün yarı yarıya olduğu zamana tesadüf edip, Cuma günü de arefe olduğundan Hz. Peygamberin yüz bin kadar müslümanla "Hacc-ı Ekber" yapması, o gün Resûl-i Ekrem'in çok tesirli bir hutbe okuması, akşam üstü: "*Bugün sizin dininizi tamamladım ve size bu nimeti ihsan ettim, din olarak da İslâmı*

verdim" mealindeki âyet-i kerimenin nazil olması ve bundan son peygamberin artık bu dünyadan göçüp gideceğinin anlaşılması, güneş battıktan sonra Fahr-i Âlem'in Kusvâ adlı devesine binip Arafat'tan kalkarak Müzdelife'ye gelmesi, ertesi sabah yine devesine binip Minâ'ya gelmesi, Hacc'ın ibadet rükünleri tamam olunca kurban kesmesi, traş olması ve kesilen saçlarını ashabına dağıtması, sonra Mekke'ye gelip veda tavafı yapması ve zemzem içmesi, Hacc bitince Medine'ye dönmesi, o esnada Resûl-i Ekrem'in oğlu İbrahim'in dünyadan göçmesi ve Fatımetü'z-Zehra'dan başka evladı kalmaması aktarılmaktadır.

Seyit Ali Kahraman, "Ara Sözü" adlı son kısımda ashâb-ı kirâmın birinci tabakasının en evvel iman eden Hadîcetü'l-kübrâ, Ebûbekir b. Ebû Kuhâfe, Ali b. Ebû Tâlib, Zeyd b. Hârise, Osmân b. Affân, Abdurrahmân b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkās, Zübeyr b. Avvâm, Talha b. Ubeydullâh, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Sa'îd b. Zeyd, Osmân b. Maz'ûn, Erkām b. Yâsir, Bilâl-i Habeşî ile Ömer b. Hattâb olup, Hz. Muhammed'in onlardan 10 kişiye hayatlarında iken cenneti müjdelediği, bunlara "Aşere-i mübeşşere" denildiği ve bunların Ebûbekir, Ömer, Osmân, Ali, Talha b. Ubeydullâh, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkās, Sa'îd b. Zeyd, Abdurrahmân b. Avf, Ebû Ubeyde b. Cerrâh oldukları; Fahr-ı Âlem'in Ebubekir'in kızı Ayşe'yi ve Ömer'in kızı Hafsa'yı aldıktan sonra her ikisine de damad olduğu, Osman'a bir kızını ve onun vefatında öteki kızını verip, Hz. Ali'ye de Fatıma'yı vererek her ikisini de kendisine damad edindiği; Aşere-i mübeşşere'den ilk dördünün Hulefâ-yı Râşidin oldukları; ashabın ikinci tabakasının Hz. Ömer'den sonra müslüman olanlar, üçüncü tabakasının Akabe'de ilk bey'at eden Ensar, dördüncü tabakasının ikinci defa Akabe'de bey'at eden Ensar, beşinci tabakasının Resûl-i Ekrem'in Mekke'den Hicret'inde Kubâ'da iken gelip onunla buluşan Muhacirler, altıncı tabakasının Bedir Muharebesi'nde bulunan Muhacirîn ve Ensâr, yedinci tabakasının Bedir Muharebesi'yle Hudeybiye Seferi arasında muhacir olanlar, sekizinci tabakasının Hudeybiye'de bey'at eden ashab, dokuzuncu tabakasının Hudeybiye sulhundan sonra muhacir olanlar bulunduğu anlatılmaktadır.

Müellif, kitabının beşinci bölümünde *Tezâkir-i Cevdet*'den Seçmeler'e yer vermiş olup (s. 105-201), Tezkire No: 17'den; Tezkire No: 18'den; Tezkire No: 22'den; Tezkire No: 26'dan; Tezkire No: 27'den; Tezkire 28'den alıntılarda bulunmuştur.

Seyit Ali Kahraman, altıncı bölümde de yine Ahmed Cevdet Paşa'nın diğer bir telifi olan *Ma'rûzât*'dan bahsederek "*Ma'rûzât*'dan Seçmeler" adıyla kitabına almış (s. 203-262) ve "İkinci Cüzdan'dan"; "Üç Meslek, Yol"; "Politik Durumun Özeti"; "Maliye'nin Durumu"; "Vükelânın Durumu ve Mevkileri"; "Yabancıların Osmanlı Devleti Topraklarında Mülk Edinmeleri"; "İstanbul'daki Gelişmeler"; Bazı Siyasi Değişiklikler" başlıkları altında muhtelif alıntılar yapmıştır.

Yine müellif, yedinci bölümde Cevdet Paşa'nın kaleme aldığı "Sosyalistlere Dair Bir Makale"yi ele alarak (s. 265-270), İran hükümdarlarının 4. tabakası olan ve Hicret'ten 422 sene önce ortaya çıkan Sasanî kisrâlarının 15.si Kubat adlı kisrânın zamanında Merdek (Mazdek) adlı meşhur zındığın ortaya çıkarak insanların Adem ve Havva'nın çocukları olmaları dolayısıyla ana-baba bir kardeş olduklarından mallar ve kadınlarda eşit ve ortak olmaları gerektiği sapık inancını ileri sürdüğü, İslâm dini etrafa yayılınca Merdekîlerin müslümanlar içine karışarak çoğunlukla Alevîlik perdesi arkasına gizlenip batıl ayinlerini icradan geri kalmamaları, Anadolu'nun bazı yerlerinde mevcut olan Kızılbaşların hep onların kalıntıları bulundukları, Batıniye mezhebinin de onlardan alınmış batıl, sapık bir yol olup bunlara "İbahîler" denildiği, Suriye taraflarındaki Nusayrîlerin batıl mezheplerden biri ve Batıniyeden oldukları, bu gibi sapık inanç sahipleri fikirlerini yaymak ve cahilleri aldatmak ve sapıttırmak için Kur'ân ayetlerini akıl ve hayale gelmeyen yanlış manalar ile tefsir ettikleri, vaktiyle Batınîlerin İslâm devletlerine büyük belâ oldukları, içlerinde birçok fedaîler olup meşhur zatları öldürdüklerinden halka dehşet saçtıkları, bu fedaîler ekseriya esrar içtiklerinden "Haşhaşîn" olarak anıldıkları, Batıniyeden gördükleri usul üzere gizli toplantılar yapan "Farmasonluk"un bu şekilde ortaya çıktığını, daha sonra ortaya çıkan "Komünist", "Sosyalist" ve "Nihilist" mezheplerin hep Merdekî inancı yolu demek oldukları, Avrupa'nın İbahiyyûn mesleğine pek fazla istidadı bulunduğu, zira zenginleri ne kadar servet ve varlığa sahip, refah ve sefahate düşkünse fukarası o kadar mahrum ve ümitsiz halde oldukları, âdetleri ve genel teamülleri ibâhiye mezhebine pek fazla müsait olup dinî hislerinin günden güne mahvolup gittiği, bu yüzden Avrupa'nın başına büyük bir felaket geleceği, eğer Avrupa'da böyle bir ihtilâl meydana gelirse namuslu ve dürüst insanlar için Memâlik-i mahrûse'den (Osmanlı ülkesinden) başka kurtuluş yeri kal-

mayacağı, çünkü Memâlik-i mahrûse'nin âdet ve umumî teamülünün ibahî düşüncelere aykırı olup, sapık fikirlere Avrupa kadar istidadı bulunmadığı anlatılmaktadır.

Seyit Ali Kahraman, "*Mecelle*'nin Ana Kaideleri" adlı sekizinci kısımda (s. 271-278), *Mecelle*'nin "Kavâ'id-i Külliyye" denilen 100 maddesini sırasıyla açıklamaktadır.

Müellif, son bölümde "*Târih-i Cevdet*'den Seçmeler"e yer vererek (s. 279-328), *Cevdet Paşa Târihi*'nin muhtelif pasajlarını, "1223 (M.1807) Yılının Diğer Olayları", "Meşveret-i Âmme (Genel Toplantı)"; "Alemdar Paşa Olayının Öncesi ve Başlangıcı"; "Alemdar Paşa'nın Ölümü ve Saltanat-ı Seniyye Erkânının Müdafaaya Teşebbüsleri"; "Yeniçerilerin Sarây-ı Hümâyûn'a Hücumları ve Neticesinde Meydana Çıkan Muharebe ve Sair Vak'alar"; "Muhtelif Olaylar" adlarıyla nakletmiş bulunmaktadır.

C- MAKALELER

I

Ahmed Cevdet Paşa'nın ilk müdürü olduğu Türk Dârülmuallimîni'nin yüzüncü kuruluş yılı dolayısıyle kaleme alınan incelemelerden biri, Sabri F. Ülgener'in "Ahmet Cevdet Paşa'nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceler" adlı makalesidir[1334]. Prof. Dr. Sabri Ülgener, Tanzimat'tan beri fikir ve tatbikat dünyasının belli başlı meselelerini gözden geçirmek isteyen araştırıcıların üzerinde ehemmiyetle duracağı şahsiyetlerden birinin de Ahmet Cevdet Paşa olduğunu, paşanın vak'anüvis, kanun koyucu, dilci vasıfları yanında, devrinin iktisadî, malî problemlerine yabancı kalmayan diğer bir cephesi daha bulunduğunu, şahsiyetinin tam bir tablosunu çizebilmek için bu yönünün de ihmal edilmemesi gerektiğini beyan etmektedir. İktisatçı öğretim üyesi, zamanın malî, iktisadî meselelerine -özellikle para ve istikraz işlerine- bilfiil karışmış, o işlere istikamet vermiş olan devlet ricali arasında Cevdet Paşa'nın da yer aldığını, bu sebeplerle, XIX. asır Türkiyesinin iktisadî sosyal düşünce tarihini

[1334] Sabri F. Ülgener, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceler", *İş*, c. XIII, sayı: 76, No: 12 (1 Aralık 1947), s. 5-23.

araştırmak isteyenlerin büyük hukukçu ve tarihçiye diğerleri kadar ve belki de onlardan daha seçkin bir yer ayırmak zorunda olduklarını bildirmektedir.

Prof. Dr. Ülgener, ilk ünite olarak "Ahmet Cevdet Paşanın cemiyet ve devlet telakkîleri"ni ele alarak, Cevdet Paşa'nın bu konudaki düşüncelerini on iki ciltlik büyük tarihî eserinin mukaddimesinde oldukça sistemli bir şekilde izah ettiğini, aynı düşüncelere eserinin diğer ciltlerinde de fırsat düştükçe temas ettiğini nakletmektedir. Paşanın daha birinci cildin başında kavimlerin medeniyet seviyelerine göre tarihin az çok toplu bir izahını yaptığını, göçebe kavimlerden başlayıp köy hayatına ve oradan da büyük medineler halkına kadar uzanan bir tekâmül çizgisinden bahsettiğini, ona göre bu tekâmülün zirvesini devletin teşkil ettiğini söyleyen iktisatçı öğretim üyesi, onun medenî cemiyetlerde iş bölümünü ve bundan meydana gelen refahı siyasî gelişmenin neticesi olarak mütalaa ettiğini, büyük devletlerin kurulmasıyla iş bölümünün ileriye gittiğini, ihtiyaçların çeşitlendiğini, refah seviyesinin yükseldiğini, Cevdet Paşa'nın devlet ve siyaset adamlarının üzerinde dikkatle durmaları lazım gelen safhanın buradan başladığını kaydettiğini, mazinin tecrübelerinden ibret alınmayacak olursa, bütün bir medeniyet dünyasının mukadder akıbetine sürükleneceğine işaret ettiğini belirtmektedir. Bu sözlerin İbn Haldun'dan başlayarak yakın devirlere gelinceye kadar şarklı ve garplı tarih filozoflarının sık sık tekrarladıkları izah tarzından pek farklı olmadığını anlatan Prof. Dr. Ülgener, şu var ki Cevdet Paşa'nın bu fikirlerini kendinden evvelkilerin basit bir kopyasından ibaret bırakmadığını, devrinin ve muhitinin telakkīlerini şahsî görüşleriyle yoğurarak düşüncelerine az çok orijinal bir karakter verebildiğini zikretmektedir.

İktisatçı öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın *uzviyetçi-organisist* görüşe oldukça yaklaşan bir başlangıçtan hareket ettiğini, beşeriyet tarihinde insanın uzvî gelişme ve serpilmesiyle kıyas edilebilecek bir olgunlaşma ve ihtiyarlamadan bahsettiğini, tarihçimizin her devletin üç çağ geçirip, bunların: Serpilme, duraklama ve çökme olduğunu ifade ettiğini, ancak paşanın hiç bir zaman mutlak bir determinizme inanmadığını, onun bilakis uzağı gören tedbirlerle korkulu akıbetin geçiştirilebileceğine ve önü alınabileceğine kani bulunduğunu bildirmektedir.

Prof. Dr. Ülgener, Cevdet Paşa'nın iradeli ve enerjik devlet ve siyaset adamlarından beklentileri olduğunu ve tarihçimizin düşündüklerini: *"Siyaset adamlarının en fazla uyanık ve tetikte olmaları lazım gelen an, devletin bir tavırdan diğerine geçmek üzere olduğu intikal zamanlarıdır. Bu zamanlar, uzviyetin gelişme çağındaki kritik dönüm noktaları gibi, hususî bir dikkat ve ihtimama ihtiyaç gösterir. Şöyle ki: Devlet bir safhadan diğerine geçerken, tahaccür etmiş görünen hukuk çatısı, değişen muhit şartlarıyla tam vaktinde ayarlanmayacak olur, yahut bu ayarlamada fazla süratli, acele kararlar alınırsa, ictimaî hayatın bünyesi ciddî tehlikelere maruz kalabilir. Devleti tehdit eden en büyük tehlike de budur"* şeklinde özetlediğini ve paşanın bir tavırdan diğer tavra geçerken devletlerin adımlarını ihtiyatlı ve ölçülü atmaları gerektiğini söylediğini, yapılacak şeyin o esnada zayıf ve yorgun olan ictimaî bünyede her hangi bir sarsılma ve sürçmeye mahal vermeden, eski devrin müesseselerini yenilerine kavuşturabilmekten ibaret olduğuna işaret ettiğini, onun intikal anlarında süratli değişmelere taraftar olmadığını, fakat ictimaî realitenin temelinden değiştiği zamanlarda devlet teşkilâtını eskiden beri alışılmış kadrolar içinde sabitleştirmenin de zararlı neticeler doğuracağına kani bulunduğunu, yeni şartlar karşısında eskiyi büsbütün ve derhal inkâr yoluna sapmak ne kadar yanlışsa, zamanın değişmesine karşı durmanın da o derece zararlı ve tehlikeli olduğuna ve devlet vükelâsının meydana gelen değişiklikleri ve devletin ihtiyaçlarını tetkik ve muhakeme ile idareyi ona uydurmaları gerektiğine inandığını, bu düşüncelerin Cevdet Paşa'yı bir çeşit hukuk relativizmine ve onun neticesi olan bir devlet reformu fikrine götürdüğünü nakletmektedir. İktisatçı öğretim üyesi, paşanın önüne geçilmez görünen tarih mukadderatını yenmek ve yıpranmış devlet nizamına yeniden hayat vermek için düşündüklerini bu satırlarla hulasa ettiğini belirttikten sonra, onun bir başka sefer sosyolog ve tarihçi olarak yine devletin inhitatından bahsettiğini ve devlet yaşlanıp yıprandıkça kuvvetli sınıfların istismar gayreti ile ilk istilâ devirlerinde olduğu gibi harice taşamadığı için, ister istemez dahildeki aksamanın zayıf sınıflar üzerine yüklendiğini ve o suretle bünyesini kendi kendine kemirerek inhitat sebeplerini bizzat hazırladığını aktardığını ve paşanın bu görüşü basit, mahallî bir müşahede olmaktan çıkarıp umumî bir tarihî prensip olarak izaha çalıştığını kaydetmektedir.

İkinci olarak "Tanzimat devrinin iktisadî-meseleleri karşısında Ahmet Cevdet Paşa" başlığı ile Devlet-i Aliyye'nin iktisadî problemleri üzerinde duran Prof. Dr. Ülgener, enerji kaynaklarını bizzat sömürüp tüketen bir imparatorluğun müzmin hastalıklarının, muazzam idare cihazını işletmek için lüzumlu varidat kaynaklarının tedarükünde çekilen zorlukların, bu zorlukların yer yer açtıkları gedikleri kapatma gayretlerinin, kısaca önü olunmaz bir hızla şiddetini son haddine vardıran malî buhranların Cevdet Paşa gibi dev bir adamı düşündürmemesinin imkânsız olduğunu, onun devletin inhitatının iktisadî bünyede meydana gelen malî hastalıkların gittikçe müzminleşmesiyle yanyana yürüdüğü kanaatinde olduğunu beyan etmektedir. Cevdet Paşa'nın iktisat ilminin, devlet adamlarına varidat kaynaklarını gösteren ve o kaynakları iyi kullanmanın yollarını öğreten, basit emprik bir bilgi olduğu kanaatini taşıdığını söyleyen iktisatçı öğretim üyesi bu ilmin, içeride hükümdarın hazine menfaatlerini kollamak, tebaadan vergi alabilmeyi kolaylaştırmak, dışarıda ise siyasî ve ticarî münasebetlerin daima memleket lehine neticelenmesini imkân altına almak gibi pratik gayelerin hizmetinde bulunduğunu, paşanın da bu gayelerin ancak bilgili ve dirayetli devlet ricalinin iş başında bulunmalarıyle gerçekleştirilebileceğine inandığını belirtmektedir.

Cevdet Paşa'nın ilk merkantilist iktisatçılardan farklı olarak iç ve dış faaliyetlerin tanziminde serbestî usulüne taraftar olduğunu zikreden Prof. Dr. Ülgener, paşanın para daha doğrusu meskukat hakkında düşüncelerine de temas ederek, onun paranın mahiyetine, değerine, miktar ve alım kabiliyeti arasındaki münasebetlere dair oldukça basit, fakat isabetli teşhisler ortaya koyduğunu kaydetmektedir. Cevdet Paşa'nın sikke ayarını bozmanın, paranın miktarını alabildiğine çoğaltmak gibi sun'î bir tedbire -modern tabiriyle enflasyona- başvurmaktan farklı olmadığını anlattığını ve bunun devletin hazine açıklarını kapatmada katî bu çare olamayacağını, netice sadece eşya fiyatlarının yükselmesinden ibaret olduğu için hükumet erkânının kendi kendilerini aldattıklarını söylediğini aktaran iktisatçı öğretim üyesi, meskukat ayarını bozarak tedavül hacmini sun'î şekilde genişletmekten doğan neticelerin ve enflasyonun tezahürlerinden biri olan sabit gelirli şahısların geçim darlığına uğramalarının paşa tarafından açıklıkla kavrandığına ve ifade edildiğine değinerek, Cevdet Paşa'nın daha da ileri giderek sikke tağşişinin kağıt para basmakla aynı şey olduğuna, her ikisinin de bir çeşit cebrî istikraz yoluna

sapmaktan farksız olacağına işaret ettiğini beyan etmektedir. Cevdet Paşa'nın paranın, maddesi ve cinsi ne olursa olsun, tedavül miktarında yapılacak keyfî oynamaların daima aynı neticeler doğuracağını kestirebildiğini ifade eden Prof. Dr. Ülgener, paşanın meskukata bakır karıştırılarak mağşuş sikke darbedilmesini ve o suretle tedavül hacminin çoğalmasını sevinçle karşılayan seleflerini de ağır şekilde tenkid ettiğini belirtmekle, onun beynelmilel tediye meseleleri gibi oldukça güç ve karışık hususlarda dahi -zamanının ölçüsüne kıyasla- ileri ve açık görüşlü bir fikir adamı olduğunu nakletmektedir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın iktisadî-malî hususlarda alakasını çeken meselelerden birinin de istikrazlar olduğunu, Tanzimatı takip eden yılların memleketin malî darlıklar içinde kıvrandığı, nihayet son çare olarak istikrazların devlet kapısına gelip çattığı bir devir olduğunu söyleyen iktisatçı öğretim üyesi, Osmanlı Devleti'ne gelecek yıllar boyunca ecnebî borçların tazyiki altında gaileler açan bu meselelerin devrin tanınmış birçok simaları gibi Cevdet Paşa'yı da kaygulandırdığını, istikraz meseleleriyle kendi devrinin ve muhitinin davası olarak meşgul olduğunu, hatta yabancı dildeki "crise" kelimesinin tercümesi olarak "buhran" tabirinin bizzat kendisi tarafından bulunup iktisadî-malî edebiyatımıza maledildiğini bildirmektedir. Prof. Dr. Ülgener, Cevdet Paşa'nın malî müzayaka konusundaki fikirlerini: "*Devlet, her darda kaldığı zaman servet sahibi şahıslara gelişigüzel başvurmakla varidat temin edemez. Bu meselenin halli için en başta gelen şart, millî kredi müesseselerinin inkişâfıdır. Devleti darlıktan kurtaracak ve memlekette hususî servetin kuşkulanmadan birikmesine hizmet edecek olan sermaye ancak bu kabil müesseselerin yardımıyla üreyebilir. Yoksa muazzam miktarlara yükselen parayı sadece şu veya bu devlet adamının himmetinden beklemek, karşılaşılan zorluklara geçici bir çare bulmaktan ileri gidemez*" şeklinde özetlemekte ve paşanın varidat meselesini daha geniş bir zaviyeden ele almak ve halle çalışmak lazım geleceğine inandığını zikretmektedir.

İktisatçı öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın para ve servet hakkında da çok dikkate şayan fikirler ortaya koyduğunu, bir memleket için ehemmiyetli olan cihetin paranın çokluğundan ziyade onun devir ve tedavül sürati olduğunu, bunun ise pek tabiî olarak memleket halkının boş durmayıp çalışması ve alış verişlerin artmasıyla alakalı bulunduğunu, bu durumda toprağa gö-

mülen, yahut çıkınlara saklanan paranın seyyal hale getirilip tedavülünün kolaylaştırılması gerektiğini, bunun da cebir ve tazyik ile değil, ancak serbest piyasa hayatının icapları ne ise onları yerine getirmek suretiyle mümkün olabileceğini, devlet ve siyaset adamlarının böylece hakikī iktidarlarını ispat edebileceklerini ifade etmektedir. Buradan servet ve refahın menşeinin dahilde işletilecek ve nemalandırılacak millî istihsal kaynakları olup, istikrazın varidat temininde en son müracaat edilecek yol olduğunu, ancak bu yola bir kere girilirse ödünç alınan paranın nereye sarfedileceğini düşünmenin lazım geleceğini nakleden Prof. Dr. Ülgener, Cevdet Paşa'nın istikrazların tahsisine ve meşruiyeti meselesine de temas ettiğini, eğer ödünç alınan para verimli hususlara yatırılırsa istikrazın korkulan mahzurları bertaraf edildikten başka faydaları bile görülebileceğine, böyle yapılmaz da istihlâk için harcanırsa, faizsiz akçe tedarük edilmiş olsa bile, büyük zararlara sebep olacağına işaret ettiğini anlatmaktadır.

Cevdet Paşa'nın ticaret ve umumiyetle millî iktisat faaliyetlerinin kalkınma ve gelişmesi için de düşünceleri olduğunu belirten iktisatçı öğretim üyesi, paşanın para ve ticaret muvazenesinden bahsettiğinde, sözü deniz ticaretine ve nakliyatına getirerek Türkiye'nin denizci bir devlet olması hususunda ısrar ettiğini belirtmektedir. Prof. Ülgener, Cevdet Paşa'nın deniz ticareti ve nakliyatı hususunda da serbestî usulüne taraftar olduğunu, ancak realitenin böyle bir düşünceyi haklı çıkarmaktan çok uzak olup, serbestî kaidesinin tatbikatta muhtelif sebeplerle bocalayıp sonunda çıkmaza girdiğini bizzat tarihçinin de kalemiyle ifade ettiğini söylemekte ve son olarak da Cevdet Paşa'nın o tarihlerde henüz memlekete yabancı olan anonim şirketlerine gösterdiği yakın alakayı da kaydetmekle yetinip sözlerine son vermektedir.

II

Ahmed Cevdet Paşa hakkındaki en eski yazılardan biri, Reşat Kaynar'ın "Ahmet Cevdet Paşa Dini Nasıl Anlıyordu?" adlı kısa makalesidir[1335]. Prof. Kaynar, Cevdet Paşa'nın bütün ömrünün tarih, hukuk ve dine ait ilimlerin tetkiki ile geçtiğini, değerli eserleri bulunduğunu, devrinde en kudretli din

[1335] Reşat Kaynar, "Ahmet Cevdet Paşa Dini Nasıl Anlıyordu?", *Millî Tesanüt Birliği Yayınları:* 2 (1953), s. 1-4.

âlimlerinin dinî meselelerde kendisine danıştıklarını ve fikirlerinden faydalandıklarını, onun el yazısı ile yazdığı eserlerin bir kısmının "İstanbul İnkılâp Kütüphanesi"nde muhafaza olunduğunu bildirdikten sonra, paşanın Fransa'nın İstanbul'daki büyükelçisi ile aralarında geçen dinî mahiyetteki bir konuşmasından, ayrıca müslüman olmak isteyen bir Alman'a hıtaben yazmış olduğu bir mektuptan bahsetmektedir. İlk olarak Cevdet Paşa'nın Bosna'dan döndükten sonra Fransız büyükelçisi ile yaptıkları bir sohbette elçinin kendisine Napolyon Bonapart'ın: "*Eğer dindar olsaydım, Müslüman olurdum. Zira Müslümanlıkta kul ile Allâh arasına giren bir rahipler sınıfı yoktur*" demiş olduğunu, ancak Napolyon'un yanıldığını, bizdeki rahiplere karşılık sizde de ulema sınıfı var dediğini, elçiye cevaben: "*Napolyon bu meseleyi pek güzel söylemiş. Evet doğrudur, İslâmiyette rahiplik sınıfı yoktur*" diyerek ve Hıristiyanların dinsizlik yoluna sapmalarına papasların başlıca sebep olduğunu belirterek, İslâmda her kulun Allâh ile başbaşa olup, kendisi ile Allâh arasına girenin kâfir olacağını, buna cesaret ederek İslâmlığa ruhbaniyeti sokacakların bu hareketlerinin küfür addolunacaklarını söylediğini ifade etmektedir. Tarihçi, ikinci olarak paşanın Müslüman olmak isteyen bir Alman'a gönderdiği bir mektubun suretini vererek özetle: "*Avrupalıların çoğu, bizdeki sarıklıları papaslarla karıştırmaktadırlar. Bu fâhiş bir hatadır. İslâmiyette Rab ile kulun arasına kimse giremez. Bizim ilmine değer vererek mevki sahibi kıldığımız kimseler bilgin olan kimselerdir. İlmin şerefini isbata hacet yoktur. ....Bunların vazifesi ilmi öğretmektir. Yoksa İslâmlar, ibadetlerinde Allâh ile olan alâkalarında daima başbaşa kalırlar. Kimse Tanrısı ile kulun arasına giremez. Girmek isteyenler kâfir sayılırlar. İşte ulema sınıfının İslâmiyette muhterem ve mümtaz sayılmalarının sebebi budur. Yoksa onlarda, papaslara verilen ruhanî sıfat aslâ mevcut değildir. .... Biz dahi dünya ve ahrette senin İslâm olduğuna şehadet etmek üzere ismini iftihar ile İslâm uleması arasına kaydettik. Fakat aşağıdaki malûmatı vermeğe kendimizi borçlu sayarız. İslâm dininin temeli iki sözden ibarettir. biri Cenabı Hakkın birliğini tasdik etmektir ki, Arapça (Lâilâhe illallâh) kelâmiyle eda olunur. Diğeri Peygamberimiz Efendimiz Muhammed Hazretlerinin Resullullâh olduğunu tasdik etmektedir ki, Arapça (Muhammedür Resulullâh) kelâmiyle olunur. Bizim İsevî'lerle aramızdaki anlaşmazlık ancak bu iki sözdedir. Bu iki kelâmı kalben tasdik eden yani Cenabı Hakkın birliğine ve Hazreti Muhammed'in Peygamberliğine iman eyleyen kimse mümindir. Fakat Müslüman olarak tanınmak ve İslâm ol-*

duğuna şehadet olunmak için bu iki sözü lisanen söylemesi de lâzımdır. ....Şurasını da ihtara mecburum ki, Müslüman olan kimseye Allâhın yüklediği borçlar vardır. Bunları kitaplardan tetkik edersiniz. Fakat bu borcu icra etmemekle İslâm dininden çıkmış olmazsınız. Lâkin günahkâr olursunuz. Bu borçlar, namaz ve oruç ve zekât ve hac gibi Allâhın emrettiği ve insan öldürmemek, başkalarının şeref ve namuslarına sataşmamak gibi yapılmasını istemediği şeylerdir. Eğer bu günahları yaparsanız, affınız, Cenab-ı Hakkın lutfuna yahut hayırlı bir iş yaparak Allâhın sevgisine erişmenize bağlıdır. ....Bir Müslüman ettiği günahlardan dolayı tövbe ederek affını niyaz eylerse Cenabı Hak onu affeder. Fakat kul hakkından son derece sakınmak lâzımdır. Zira kul hakkını dünyada alamazsa, mahşerde ister. Kimsenin kalbini kırmaktan sakınmalıdır. .....Allâh, kalbi kırık olanlara yardım eder. Ve çok defa zalimin cezasını ahrete bırakmayıp dünyada icra eyler. İnsanlara, gadr ve hiyanet, İslâmın şiarına hiç yakışmaz bir keyfiyettir. ....İslâm için dikkat edilecek şey, güzel ahlâklı olmaktır. ....İnsan ne kadar güzel huylu olursa o kadar Ulu Tanrısına yaklaşmış ve saadete erişmiş olur" diye yazdığını aktarmakta ve İslâm dininin yüceliğine dair ne kadar veciz sözler söylediğini belirtmektedir.

III

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili yazılardan bir diğeri de, Reşat Kaynar'ın "Cevdet Paşa'nın din ve lâiklik anlayışı" adıyla yine kısa olarak kaleme aldığı makalesidir[1336]. Prof. Reşat Kaynar, aklın hakimiyetinin, yani hür fikirlere dönüş hamlesinin bizde Tanzimat'la başladığını, Fatih devrinin dinî müsamaha, terakkī ve yaratıcılık vasıflarını XIX. asırda yeniden ortaya çıkartarak, daha doğrusu Türk tarihinde bir rönesans yaratarak ona yeni bir hayat hamlesi veren cereyanın Tanzimat hareketi olduğunu belirtmektedir.

İlk olarak "Tanzimat ve İslâmiyet"e yer veren ve Tanzimat zihniyetinin, İslâmiyet üzerindeki tesirleri üzerinde duran müellif, bu yazısında İslâmiyetin vasıtasız, şeyhsiz, imamsız olarak, Allâh ile kul arasında geçen bir din olduğunu, Cevdet Paşa'ya ait bir vesikaya dayanarak bunu tesbit etmeye çalıştığını bildirmektedir. Bu vesikanın Beyazıt'taki İnkılâp Kütüphanesi'nde olup, Cevdet Paşa'nın el yazısıyla yazıldığını ve siyah kaplı bir defter içinde

[1336] Reşat Kaynar, "Cevdet Paşa'nın din ve lâiklik anlayışı", *Millî Tesanüt Birliği Yayını* (1954), s. 177-179.

bulunduğunu, vesikanın İslâmiyetin ana temellerini anlatan kısımlarını alıp, bugünkü dile çevirerek aynen verdiğini nakletmektedir.

İkinci ünitede "Bavyeralı bir Müslüman" başlığı ile Bavyera'da Augsburg gazetesi muharriri Dr. Vahmar Saydan adlı zatın Kelâm ilmini ve İslâm Felsefesini yıllarca inceledikten sonra İslâmiyeti kabul ederek, gereken merasimin ne olduğunu öğrenmek maksadıyla şeyhülislâma bir mektup yazdığını, şeyhülislâmın da bu zata cevap yazmasını Cevdet Paşa'dan rica ettiğini söyleyen Prof. Kaynar, paşanın Bavyeralı müslümana yazmış olduğu cevabî mektubunu:

"Cenab-ı Hakkın hidayetine mazhar olduğunuzdan dolayı, zatınızı tebrik ederim. Bu geçici, bu fanî âlemde sizin gibi malûmat ve ilim sahiplerinden bir yoldaş kazandığım için teşekkür ederim... Din; Allâh ile kulları arasındadır. Din kardeşleri ancak görünüşe bakıp ona göre şehadet ederler. İşte biz dahi dünya ve ahırette senin İslâm olduğuna şehadet ederek, ismini iftihar ile İslâm uleması sırasına kaydettik. Fakat İslâmiyetin esasları hakkında da, sana kısaca malûmat vermeği kendimize borç sayarız."

Üçüncü üniteye "Müslümanlığın Esasları" ismini veren müellif, *"İslamiyetin esası, iki sözden ibarettir. Biri Cenab-ı Hakkın birliğini tasdik etmektir ki, "Lâilâheillâllah" sözleriyle olur. Diğeri Muhammet Hazretlerinin Allahın resulü olduğunu tasdik etmektir ki "Muhammet resulûllah" sözleriyle olur. Bu iki sözü kalben tasdik eden, yani Cenab-ı Hakkın birliğine ve Muhammet Hazretlerinin peygamberliğine iman eyleyen kimse Müslümandır. Bu suretle Müslüman olan kimseye din, nefisle mücadele etmek, hayır işlemek yolunda bir takım borçlar yükler ve insan öldürmek, ailelerin ırzlarına sataşmak, başkalarının haklarını yemek gibi hallerden sakınmağı emreder. Bunlara aykırı hareket edenler, Müslümanlıktan çıkmazlar, fakat günâhkâr olurlar. Allâh bu günahları da affedebilir. Başkalarına iyilik ederek, hayırlı işler yaparak ve kalbini temiz tutarak yapılacak dualar ve yalvarmalar sonunda bütün günahları Cenab-ı Hak affedebilir. Ancak, Allâh'ın da affedemeyeceği bir şey vardır ki o da kulun hakkıdır.*

Allâh âdildir, kimsenin hakkını kimsede bırakmaz. Bundan dolayıdır ki, İslâmiyette adalet en büyük ibadettir. İslâmiyette kul ile Allâh'ın arasına kimse giremez. İbadete, dine devlet karışmaz. Cebir ve ikrah yoktur. Her kul diğerleri hakkında hüsnü zanla memurdur. Hüküm Allâh'a aittir.

İslâmiyette merasim de yoktur. Bir İslâm çocuğu doğar, babası kulağına bir ezan okur ve adını koyar. İmam efendiye muhtaç olmaz. Çocuk büyür, okur, kendi kendisine Cenab-ı Hakka ibadet eder. İlim için bilgi sahiplerine muhtaç olur amma, ibadet için başkasının vasıtasına muhtaç olmaz. Camide namaz kılacak olduklarında, içlerinden birisi imam olur. Her ne kadar imamet hizmeti için camie imam tayin olunmak âdet olmuş ise de, bu âdet, dinî mecburiyetten ileri gelmez. İmam efendi olmasa da cemaatten birisi imam olur, namaz kılınır. İslâmiyette günahları ancak Allâh affeder. Lâzım olan şey; temiz kalble yalvarmaktır. Rab ile kul arasına başkası giremez. Bir erkek ile bir kadın evlenmek isteseler iki şahidin huzuru kâfidir. Bunun için hocaya muhtaç olmazlar..." şeklinde açıklamaktadır.

Prof. Kaynar, büyük tarih ve din âlimi Cevdet Paşa'nın Tanzimat'ın bir fikir mücahidi olduğunu, Reşit Paşa'nın konağında şahsiyetinin bir kat daha inkişaf imkânını bulduğunu, bu yazısının Cevdet Paşa'nın ve diğer Tanzimat adamlarının İslâmiyet hakkındaki görüşlerini açıkça gösterdiğini; batıl itikatlardan, hurafelerden, tarikat şeyhlerinden, yobazlardan tamamen uzak, ulvî prensipleriyle kalp dini, iman dini olarak İslâmiyetin onların ruhlarında hep bu şekilde yerleştiğini, Tanzimatçılar'ı İslâmiyetin rönesansçıları olarak adlandırmanın hakikati ifade etmek demek olduğunu aktarmaktadır.

IV

Ahmed Cevdet Paşa'ya ait en eski tarihî incelemelerden biri de, M. Cavid Baysun'un "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesikalar" adlı makalesidir[1337]. Hocam Ord. Prof. M. Cavid Baysun, bu yazısında 1861 (1278) senesinde İşkodra'da Mutasarrıf ve Kumandan bulunan Çerkes Abdi Paşa ile İşkodralılar'ın arasının açıldığını, Abdi Paşa'nın halk ile teması kesip kaleye kapanarak, İstanbul'dan beş tabur asker gönderilmesini talep ettiğini, diğer taraftan da ahalinin mutasarrıfa itimadları kalmadığından Sadaret makamına telgraf çektiklerini, Abdi Paşa da memuriyetinden istifa ettiğinden İşkodra işlerinin epeyi karıştığını bildirmektedir. Bunun üzerine takip edilecek hareket hattını tayin etmek için 21 Rebiulevvel 1278'de (27 Eylül 1861) Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'nın Sadrıazam Âlî Paşa'nın riyasetinde

[1337] M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesikalar", *Tarih Dergisi*, cild: XIV, sayı: 19 (Mart 1964), s. 41-56.

toplanarak İşkodra meselesini uzun uzadıya tetkik ettiğini nakleden tarihçi öğretim üyesi hocamız, Bâbıâlî'nin ahalinin serkeşliğini kırmak üzere Abdi Paşa'nın hemen gönderilmesini istediği beş tabur askerin İşkodralılar'ın nefret ve düşmanlığını büsbütün artıracağını, mutasarrıf ile olan ihtilâfın hükumete karşı ısyan halini alabileceğini düşünerek idare tarzını tasvip etmediği Abdi Paşa'nın İşkodra'daki mutasarrıflığında askerin maaş ve istihkaklarından bir takım gelirlerin de çalınmış olduğunu haber almış bulunduğundan, Meclis-i Vükelâ'nın her hangi bir askerî harekete geçmeden önce meselenin yerinde tahkik olunması için haysiyet ve dirayet sahibi, malumatlı birinin hadise mahalline gönderilmesini uygun gördüğünü ve bu işi Cevdet Efendi'nin başarabileceğini düşünerek fevkalade komiserlik memuriyeti ile onu İşkodra'ya yollamaya karar verdiğini ifade etmektedir. Ord. Prof. Baysun, o sırada İstanbul payelilerinden ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin Kavânîn Dâiresi Âzasından olan Vak'anüvis Cevdet Efendi'nin eyalet teftişlerinde tecrübeli ve devlet ricalinin itimadını kazanmış bir zat olduğunu, Sadrıazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Rumeli teftişi için onun maiyyetinde olarak 11 Zilkade 1276'da (1 Haziran 1860) yola çıkarken Sadaret Kaymakamı Âlî Paşa ile Hariciye Nazırı Fuad Paşa'nın en ziyade onun şahsına güvendiklerini belirttiklerini, gördüğü itimada layık olduğunu ispat eden ve Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın teftiş vazifesinde çok müessir olan Cevdet Efendi'ye bu İşkodra işini müstakıllen tevdi etmekte Âlî Paşa'nın tereddüd göstermediğini beyan etmektedir. Kendisine bu memuriyeti için elli bin kuruş harcırah verilen Cevdet Efendi'nin Lloyd Kumpanyası'nın Triyeste'ye işleyen bir vapuruna binerek Korfu'ya gittiğini oradan da Bar'a gelip, İşkodra sancağında iki aya yakın bir zaman kalarak bozulan asayişi yerine getirdikten, yani vazifesini Bâbıâlî'nin siyasetine uygun bir şekilde ifa ettikten sonra İstanbul'a döndüğünü bildiren tarihçi öğretim üyesi hocamız, bu memuriyetinde gösterdiği dirayet ve liyakatın Cevdet Efendi'ye idarî sahada daha mühim görevler verilmesine yol açtığını, nitekim az zaman sonra Hersek ve Bosna'nın, daha sonra da Derviş Paşa ile birlikte Kozan havalisinin ıslâhına memur edildiğini söylemektedir.

Ord. Prof. Baysun, Cevdet Efendi'nin İşkodra'daki faaliyetleri ve bu vilayetin o devirdeki idarî ve ictimaî durumu hakkında kıymetli malumat veren üç resmî muharreratı yayımlamış olup, bunların sonradan kendi zamanının olaylarına ait vak'anüvis cerîdesi olarak Lütfi Efendi'ye gönderdiği *Tezâkir*'de

anlatılan Arnavutluk vekayii için esas olarak alındığını kaydetmektedir. İstanbul'da Belediye Kütüphanesi'nde "Cevdet Paşa Evrakı" arasında bulunan bu tahrirat suretlerinde anlatılan meseleler ile *Tezâkir*'deki malumatın mahiyet itibariyle birbirinin aynı olduğunu, aralarında teferruat bakımından bazı farkların bulunmasının da tabiî karşılanması gerektiğini söyleyen tarihçi öğretim üyesi hocamız, XIX. asır Türkiye Tarihi için, *Tezâkir* gibi bu vesikaların da neşredilmesini lüzumlu gördüğünü zikretmektedir.

Ord. Prof. Baysun'un yayınladığı üç resmî vesikadan ilki ariza sureti; diğer ikisi de maruzat suretleridir. Resmî muharrerattan birincisi Ahmed Cevdet Efendi'nin İşkodra'ya giderken Korfu'dan Sadaret makamına takdim ettiği selh-i Rebiulevvel 1278 (5 Ekim 1861) tarihli arizanın sureti; ikincisi onun İşkodra'dan ilk defa olarak makām-ı Sadârete takdim buyurduğu 11 Rebiulahır 1278 (16 Ekim 1861) tarihli maruzatın sureti; üçüncüsü ise Kapudan Paşa makamına takdim kıldığı yine 11 Rebiulahır 1278 tarihli maruzatın suretidir.

V

Ahmed Cevdet Paşa hakkında yine eski incelemelerden biri, Osman Keskioğlu'nun "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı Ve Eserleri" adlı makalesidir[1338]. Osman Keskioğlu, Ahmed Cevdet'in 27 Mart 1822 (1838 H) tarihinde bugün Bulgaristan'da Lofça kasabasında doğduğunu, babasının Hacı İsmail Ağa, annesinin Âişe Sünbül Hanım olduğunu, büyük atası Ahmed Ağa'nın aslen Kırkkiliseli olup Baltacı Mehmed Paşa ile Prut Seferi'nde bulunduktan sonra Lofça'ya yerleştiğini, ailenin Yularkıran soyadıyla tanındıklarını, Lofça'da yeni açılan ilkokula giden Ahmed'in Hafız Ömer Efendi'den Arapça okuduğunu, Müftünün yanında Müsevvidlik yaptığını, 1855/1839'da 17 yaşında İstanbul'a geldiğini, Fatih Medresesi'nde tahsile başlayıp İslâmî ilimler derslerine devam ederek genç yaşta icazet aldığını, 1843'de 21 yaşında iken Hamidiye Medresesi imtihanına girip maaşa bağlandığını, 1845'de İstanbul Müderrisliği ruûsunu kazandığını, Sadrazam Reşid Paşa'nın kanunları ve nizamları hazırlamak için aydın bir din adamı

[1338] Osman Keskioğlu, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1966, XIX, 221-234.

istemesiyle Meşîhat'ten Cevdet Efendi'yi gönderdiklerini, kısa zamanda Sadrıazamın taktirlerini kazandığını, Keçecizâde Fuad Paşa me'mûriyet-i mahsûsa ile Bükreş'e gittiğinde, Reşid Paşa'nın, Ahmed Cevdet Efendi'yi şifahî talimatla oraya gönderdiğini ve bu görevi layıkıyla yerine getirdiğini, Fuad Paşa Bursa'ya kaplıcalara gittiğinde Cevdet Efendi'nin de beraber gidip orada müştereken Kavâid-i Osmâniye'yi hazırladıklarını, 1850'de Meclis-i Maarif-i Umumiyye Azası ve Dârü'l-Muallimîn Müdürü olduğunu, Encümen-i Dâniş Azalığı'nın da ilaveten verildiğini, 1852'de Hıdiv âilesi arasında bazı ihtilafları halletmek için Fuad Paşa ile Mısır'a gittiğini, 1855'de Vak'anüvis olduğunu, 1856'da Meclis-i Âlî-i Tanzimat Azalığı'na ve ilâveten Arazi Komisyonu Riyaseti'ne tayin edildiğini, 1857'de Sadrıazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile Rumeli ahvalini teftişe gönderildiğini, önce 1861'de İşkodra Islâhâtı'na, sonra 1864'de Kozan Islâhâtı'na memur edildiğini, 1865'de Meclis-i Hazâin Azası olduğunu, 20 Şubat 1866'da ilmiye rütbesi vezarete tahvil edilerek Halep Vilayeti Valisi olduğunu, orada iki sene teşkilatı düzene koyduktan sonra 1867'de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Başkanı tayin edildiğini, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti çalışmalarını yürüttüğünü, 1868'de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Reisliği Nezaret adını aldığından Cevdet Paşa'nın Adliye Nazırı olduğunu, 1870'de Mecelle'den alınıp bu işten uzaklaştırıldığını, 1873'de Şûrâ-yı Devlet Azalığı'na ve yeniden Mecelle Cemiyeti Başkanlığı'na getirildiğini, az sonra da Islâhât Komisyonu'na tayin edildiğini, aynı sene Maraş Valiliği'ne memur olup, 18 gün orada kaldıktan sonra yine Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye Azalığı ile İstanbul'a gelip Mecelle'yi tamamlamaya memur edildiğini, 1872 Zilhicce ayında Evkaf Nazırı, 1873'de Maarif Nazırı olduğunu, 1874'de Şurâ-yı Devlet Reis Muavini tayin edilerek az sonra Yanya Valisi olup, 1875'de ikinci defa Maarif Nazırlığı'na getirildiğini, sonra yine Adliye Nazırı olduğunu, 1876'da Rumeli Teftişi'ne memur olup Edirne, Filibe ve Sofya'ya gittiğini, bilahıre Suriye Valisi tayin edildi ise de bunun bozularak 11 gün sonra üçüncü defa Maarif Nazırı olduğunu, üç ay sonra üçüncü defa Adilye Nazırı tayin edilip, 1877'de Dahiliye Nazırlığı'na getirildiğini, 1878'de ikinci defa Suriye Valisi yapılıp, aynı senenin Zilhicce ayında Ticaret ve Ziraat Nazırı tayin edildiğini, 1879'da Sadrıazam Vekilliği yaptığını ve Meclis-i Vükelâ'ya başkanlık ettiğini, az sonra dördüncü defa Adliye Nazırı olduysa da 1882'de azledilerek 1886'da beşinci defa Adliye Nazırı olduğunu, 1890'da Meclis-i Vükelâ'ya tayin edildiğini, bir müddet sonra resmî vazifeler-

den ayrıldığını, 3 Zilkade 1312/1895'te vefat edip Fatih Camii Haziresi'nde defnedildiğini kaydetmektedir.

Osman Keskioğlu, Ahmed Cevdet Paşa'nın eserlerini beş grup halinde toplamaktadır.

1. Haşiyeler ve Talikatları:

Ahmed Cevdet Paşa'nın medreselerde okunan ders kitapları üzerine bazı haşiyeler ile İbn Hâcib'in *Şâfiye*'si, *Mutavvel*, *Netâyicü'l-Efkâr*, *Binâ*, *Emsile* üzerine talikatlar yazdığını;

2. Edebî eserleri:

Kavâid-i Osmâniye: Onun bu eserinin bizde yazılan ilk gramer kitabı olduğunu, ayrıca bu konuda *Medhal-i Kavâid*, *Kavâid-i Türkiyye* ve *Belâgat-ı Osmâniye* adlı eserlerinin de bulunduğunu;

3. Tarihî eserleri:

a. *Târîh-i Cevdet*: Cevdet Paşa'nın bu meşhur eserinin 12 cilt olup 1774'den 1853'e kadar olan olayları anlattığını;

b. *Tezâkir-i Cevdet*: Ahmed Cevdet Paşa'nın vak'anüvisliği zamanında tuttuğu notları olup 21 defter halinde bulunduklarını;

c. *Marûzât*: Onun bu eserini II. Abdülhamid'in emriyle yazdığını ve devrin siyasî olaylarını aktardığını;

d. *Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*: Bu eserin de Hz. Adem'den başlayarak bütün peygamberlerin, İslâm halifelerinin, İslâm devletlerinin, II. Murad'a kadar Osmanlı padişahlarının tarihinden ibaret olduklarını;

4. Hukuka ait olan eserleri:

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye: Bu eserin yazarı olarak Cevdet Paşa'yı gösteren müellif, onun bazı nizamnameler hazırlayıp, bunları *Düstûr* adıyla bir araya toplayıp derlediğini;

5. Diğer eserleri:

a. *Dîvânçe*: Ahmed Cevdet Paşa'nın eski tarz kaside ve şiirlerini ihtiva ettiğini,

b. Arapça *Dîvân-ı Sâib Şerhi*: Paşa'nın bunu tamamladığını,

c. *Takvîmü'l-Edvâr*: Bu eserin bizde takvimin ıslahını ilk ortaya atan kitap olduğunu,

d. *Mi'yâr-ı Sedâd*: Cevdet Paşa'nın Mantık kitabı olduğunu,

e. *Âdâb-ı Sedâd*: Onun münazara âdâbına dair kitabı olup, ayrıca *Hulâsatü'l-Beyân fî Te'lîfi'l-Kur'ân*; *Hilye-i Saâdet, Beyânü'l-Unvân; Tarîfü'l-İrtifâ, Malûmât-ı Nâfia* adlı eserlerini kaleme alıp, bir de önemli olarak *İbn Haldûn Mukaddimesi*'nin tercümesini tamamladığını söylemek gerekeceğini ifade etmektedir.

VI

Ahmed Cevdet Paşa'ya dair kaleme alınan yazılardan bir diğeri de, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Cevdet Paşa Hakkında Düşünceler, I-II-III" adlı makalesidir[1339]. Bunlardan Düşünceler'in ilkinde Prof. Tanpınar, Cevdet Paşa'nın Tanzimat'ın ve bilhassa Reşid Paşa devrinin adamı olarak teşkilâtçı, yapıcı ve telifçi; Avrupa'ya hayran, medeniyetçi ve gelişmeye açık; buna karşılık yerli ananelerin ve hususiyetlerin muhafazasında ısrarcı bulunduğunu, bunun dışında çok çalışkan ve mücadeleci, Mustafa Reşid Paşa'nın maiyyetinde olarak asıl işe başladığı 1846 senesinden, ölüm tarihi olan 1895 senesine kadar memlekette yapılan işlerin mühim bir kısmının onun eseri olduğunu, Maarif, Ticaret, Dahiliye, Adliye, Evkaf Nezaretleri'nin asıl teşkilatlarını onun nazırlığı zamanlarında tamamladıklarını, adlî tesislerin çoğu ile başta *Mecelle*, Ticaret ve Arazi Kanunları'nın onun zekâsının mahsulü olup, 1851'de beraberce tayin edildiği Meclis-i Ma'ârif âzalığı ve Dârülmuallimîn müdürlüğü'nden başlayarak muhtelif komisyon ve encümen âzalıkları, Meclis-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet'teki vazifeleri, nazırlıkları, valilikleri ve zaman zaman memur edildiği ıslâh ve tenkil cinsinden fevkalade görevler gibi hakikaten mühim ve yorucu işlerinin yanısıra başta *Târîh*'i olmak üzere telif ve tercüme eserlerinin hakikaten çok şaşırtıcı olarak ifade edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Türkolog Profesör, Cevdet Paşa'da öğrenmenin esas olup, çabuk ve

[1339] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Cevdet Paşa Hakkında Düşünceler, I-II-III"; *Edebiyat Üzerine Makaleler* (Haz: Zeynep Kerman), İstanbul 1969, s. 196-206.

iyi öğrendiğini ve bunları kendisine gösterilen her sahaya tatbik ettiğini, idarede, teşkilâtta, kanun hazırlamakta, diğer fikrî çalışmalarının hepsinde konuyu gittikçe daha sıkı yakalayan bir anketle işe başladığını, bilhassa İşkodra'da ve Bosna-Hersek'teki geçici idarî vazifelerinde gösterdiği başarılarının sırrının yerinde yaptığı tedkikler olduğunu nakletmekte ve buna çok kavrayıcı bir zekâyı, kendisini halkla birleştiren, halkı ve hayatı anlamasına yardımcı olan yerli bir zihniyeti, meseleler karşısında şaşırmasına imkân bırakmayan ve bazen en kısa, en iyi yolu bulan bir aklıselimi ve bir nevi halk realizmini, iç siyaset ve insan bilgisini de ilâve etmenin lazım geldiğini kaydetmektedir.

"Cevdet Paşa Hakkında Düşünceler-II"de Prof. Tanpınar, Cevdet Paşa'nın tarihten hukuka, gramerden ölçülere, mantıktan belâgate kadar büyük küçük bir yığın eserin sahibi bulunduğunu, küçük monografileri, muhtelif takrizleri, layihaları, Fuad Paşa ile birlikte yazdığı *Şirket-i Hayriye Nizâmnâmesi*'nden başlamak üzere kaleme aldığı bir yığın nizamname, talimatname, tefsirname ilave edildiğinde bu yığının insanı şaşırtacak şekilde kabardığını zikretmektedir. Burada dikkat edilecek ilk noktanın paşanın hemen hiçbir sahada kendiliğinden işe girişmeyip ya sipariş üzerine, yahut iş ve durumun zoruyla çalışması olduğunu anlatan müellif, onun Tanzimat'ın boşluklarını doldurmakla işe başladığını, sonuna kadar öyle devam ettiğini, *Târîh-i Cevdet*'in kendisine Encümen-i Dâniş kararıyle sipariş edildiğini, *İbn Haldun Tercümesi*'nin o yoldan geldiğini, *Mi'yâr-ı Sedâd, Belâgat-ı Osmâniye, Kısas-ı Enbiyâ*'nın hoca bulunduğu devirlere ait olduğunu, *Kırım ve Kafkas Risalesi*'nin Paris Konferansı'na hazırlık olduğunu bildirmektedir. Prof. Tanpınar, Cevdet Paşa'da dikkat edilecek ikinci noktanın, onda asıl çalışmanın işi üzerine aldıktan sonra başladığını, başarılı olduğu mevzuların çoğunun aslında bu eserlere başladığında kendisi için yabancı konular olduğunu, *Kavâid-i Osmâniye* adlı eserinde, paşanın Edebiyatı sevmekle beraber, dil meseleleri ile o zamana kadar meşgul olmadığının bilindiğini, fakat başladıktan sonra ömrünün sonuna kadar bu işin üzerinde durduğunu ve nihayet *Tevârîhü'l-Hulefâ*'nın son cüz'ünde hece vezninin Türkçenin hakiki vezni olduğunu iddia edecek kadar derinleştini, ömrünün büyük âbidesi olan *Târîh*'ine başladığı zaman, tarih için hiçbir hususî zevki bulunmadığını, aynı halin *Mecelle*'de görüldüğünü, Mecelle Komisyonu'na âza olduğunda daha önce Fıkıhla ciddi şekilde uğraşmadığını muhtelif eserlerinde dile getirdiğini, birkaç sene sonra

Tanzimat'ın bütün hukukī tesislerini paşanın yüklendiğini, Cevdet Paşa'nın işe koyulduğunda zamanı kullanma şeklinin onun asıl ayırıcı vasfını teşkil ettiğini ve bu durumun hayrete şayan olduğunu açıkladıktan sonra, onun en büyük müverrihimiz olduğunda kendisinin de herkesle aynı fikirde olduğunu ifade etmektedir. 1851'de açılan Encümen-i Dâniş'in 1774'den 1826'ya yani Küçük Kaynarca'dan Vak'a-i Hayriyye'ye kadar gelen ve Hammer'i tamamlayacak bir tarih yazmak vazifesini paşaya verdiğini belirten Türkolog Profesör, bunun ona otuz senelik bir çalışmanın yolunu açtığını, eski müverrihlerin çoğu vekayi zabtına memur vak'anüvisler olarak görevleri kendilerine gelen resmî evrakı, muhtelif ruzname ve cerideleri sıraya koymaktan ibaret iken, paşanın onlardan ayrılış noktasını vesika kullanmada aramak gerektiğini, her şeyden evvel onun büyük bir vesikacı olduğunu, kitabının mukaddimesinde zikrettiği mehazların Cevdet Paşa'nın ne kadar ciddiyetle işe girişiğini bize gösterdiğini, gerçi Garplı manada büyük bir âlim olan ve Şark dilleri ile Yunanca, Latinceden başka belli başlı bütün Avrupa dillerine vakıf olan Hammer'in kaynaklarına göre Ahmed Cevdet Paşa'nınkilerin epeyce zayıf olup, diplomatik vesikalarla bazı konulara ait Garp eserleri bir yana bırakılırsa, bu kaynakların daha ziyade bir taraflı kaldıklarını, fakat imkânların hudutları içinde düşünüldüğünde onu beğenmemenin kabil olmadığını açıklamaktadır. Prof. Tanpınar, Cevdet Paşa'nın elinden geçen bir vesika veya kitaba tekrar müracaat etmek ihtiyacının hemen hemen duyulmadığını, onun okuduğu bir metnin can alıcı noktalarını bulup çıkarmakta emsalsiz olduğunu, paşanın yanlışını bulmanın güç, vesikalarını çürütmenin ise mümkün olmadığını, onun sadece bahsettiği zamanların siyasî hadiseleri ve meydana gelen zarurî halleri değil, zevkte ve umumî hayattaki değişiklikleri, ileri geri gidiş gelişleri de üstün bir sezişle verdiğini aktarmaktadır.

"Cevdet Paşa Hakkındaki Düşünceler-III"de ise Türkolog Profesör, müverrihin üslubundan bahsederek onun üslubunu bize üç kitabın verdiğini, bunlardan birincisi olan *Târîh*'in muhtelif tab'larına bakıldığında paşanın dile hakim oluş tarzının nasıl değiştiğini göstermesi bakımından bu büyük eserin ön safta geldiğini, ikincisinin Arapça'dan tercüme olan *Metn-i Metin* olduğunu, buradaki vecize kuvvetinin Türk nesri tarihinde belli başlı bir hadise teşkil ettiğini, üçüncüsü olan *Kısas-ı Enbiyâ*'da ise dilin, eskinin tasfiyesi ile varılabilecek son kemâl noktasına ulaştığını bildirmektedir. Prof. Tanpı-

nar, Cevdet Paşa'nın yazmaya başladığı zamandan, *Kısas-ı Enbiyâ*'nın tarihi olan 1296 senesine kadar Türk nesrinin üst üste Şinasî, Namık Kemâl, Ziya Paşa ve Ahmed Midhat Efendi'nin tecrübelerini, Türkçeye getirdiği değişiklikleri gördüğünü, hatta ondan sonrasına bakıldığında da Cevdet Paşa ile bu muharrirlerin üslubu arasındaki farkın, onların daha ziyade dışarıya bakmaları, esaslı veya esassız, fakat daima şuurlu, yahut hiç olmazsa özentili yabancı örnekler karşısında hususî bir duyuş ve görüş şeklinin peşinde koştuklarını, buna karşılık Cevdet Paşa'nın üslubunun, Şark dünyasının dışına çıkmadan muayyen bir dil telakkisinin içinden geçerek süzüldüğünü, onun için büsbütün ayrı bir özellik taşıdığını söylemektedir. Türkolog müellif, paşanın eski müverrihlerden bir ayrılış noktasının da, onların ifadelerinde halk lisanından gelme tabirlerin Cevdet Paşa'da üslubun malı olup âdetâ yazı diline girdiğini, diğer taraftan da belki de Arapçadan yaptığı tercümelerin tesiriyle daha veciz ifade şekilleri arayıp bulduğunu, dile hiç bir yenilik sokmaya çalışmadan lugatinin geniş ve renkli olup, anlatacağı şey için lazım olan kelimeyi bulmakta eskilere göre çok üstün olduğunu, gerek muharrir sıfatıyle, gerek Türkçeyi kullanış şekliyle onları daima geçtiğini kaydetmektedir. Prof. Tanpınar, Cevdet Paşa'nın nesrinde Arapça'nın tesirinin büyük olduğunu, o mantıkī salâbet, o tarif ve izah kudretinin, fikre daima hakim oluşun, paşanın büyük meziyetlerinden biri olan tam kelimeyi aramak ve bulmak endişe ve ısrarının bu kaynaktan ve terbiyeden geldiğini belirtmekte ve onun *Kısas-ı Enbiyâ*'da ve bu kitabın Peygamber'in hayatına ait olan kısmında nesrinin kemâl noktasına ulaştığını, bu eserinin *Tazarru'nâme*'den XIX. asır muharrirlerimize kadar Türk nesrinin bütün tecrübelerini kendinde toplayıp, bizzat kendisinin gerek devrinde ve gerek ondan çok sonra Türkçeye bu kadar hakkıyla sahip başka bir üslup tanımadığını; son olarak Cevdet Paşa'nın *Marûzât*'ı yanında bilhassa *Tezâkir* adlı eserinin anlatım bakımından Türkçenin en güzel eserleri arasında olduğunu, ayrıca nakil, inceleme ve tedkik mahsulü olmayıp paşanın yaşadığı devirde görüp duyduklarını, yahut düşündüklerini naklettiği için onun müşahede kudretini vermek bakımından da çok ehemmiyetli bulunduğunu, her iki eserinin de yakın geçmişin hiç bir zaman unutulmayacak şahadetleri olarak kalacağını ilâve olarak ifade etmektedir.

VII

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili bir diğer makale, Necati Öner'in "Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat" adlı incelemesidir[1340]. XIX. asırda yetişmiş tanınmış bir devlet ve bilim adamı olan Ahmed Cevdet Paşa'nın (1822-1895) oğlu Ali Sedat'ın (1857-1900) hayatı hakkında fazla bilgisi olmadığını söyleyen Prof. Dr. Necati Öner, onun özel eğitim gördüğünü, bir ara Hukuk Mektebi'nde Mantık okuttuğunun bazı ansiklopedilerde yazılı olduğunu, bu yazısında ele aldığı *Mîzânü'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl* adlı Mantık kitabını 1885'de yayımladığını, 1888'de yayımlanan *Lisânü'l-Mîzân* adlı Mantık kitabı ile bu dönemde yayımlanan *Kavâid-i Tahavvülât fî Harekât-ı Zerrât* adlı Fizik kitabının ve Fransızcadan çevrilen *Hesâb-ı Tefâzuli ve Tamâmî* isimli eserin de çevirisinin ona ait olduğunu zannettiğini, bu üç kıtabın Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedat'a mı, yoksa aynı formasyona sahip başka bir Ali Sedat'a mı ait olduğunu tespit edemediğini bildirmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın yazdığı Mantık kitabının adını oğluna izafeten *Miyâr-ı Sedât* koyduğunu, Ali Sedat'ın da babasının bu iltifatına teşekkür etmek için *Mîzânü'l-Ukûl*'u yazdığını, her iki eserin de Mantık tarihimizde önemli yerleri olduğunu beyan eden ilahiyatçı öğretim üyesi, Ali Sedat'ın eserini bir yazı ile babasına sunduğunu, babasının da bu eseri inceleyerek fikrini beyan ettiğini; hem oğlunun babasına teşekkürlerini ve bu kitabı yazma sebebini açıklayan sunuş yazısını, hem de Ahmed Cevdet Paşa'nın Ali Sedat'ı teşviklerini belirten cevabî yazısının sadeleştirilmiş şekillerini vermeyi görev bildiğini kaydetmektedir.

Bu iki Mantık kitabının özelliklerini değerlendiren Prof. Dr. Öner, *Miyâr-ı Sedât*'ın, baş tarafında belirtildiği gibi, İdadîler'de okutulmak üzere yazılmış bir Mantık ders kitabı olduğunu ifade ettikten sonra, Mantığı bir bilim olarak ilk tesbit edenin Aristo olduğunu, onun Mantık kitaplarının Arapça'ya çevrilmesi ile İslâm dünyasında Mantık çalışmalarının başladığını, çeviri devrinden sonra Mantık alanında telif eserlerin de yayımlandığını, büyük İslâm Mantıkçıları olarak Fârâbî, İbn-i Sînâ, Fahreddin Râzî ve Seyyid Şerîf'in adlarının sayılabileceğini nakletmektedir.

[1340] Necati Öner, "Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat", *Erdem*, cilt 2, sayı 6 (Eylül 1986), s. 769-799.

İlahiyatçı Profesör, İslâm Mantıkçılarının Mantık anlayışında Aristocu olduklarını, ancak Aristo'ya bağlı olmakla beraber, Aristo tefsircilerinden, Stoalılardan da yararlandıklarını, Van der Berg'in: "*İslam düşüncesinde Mantığın esasını Grek tefsircilerinden Stoacı ve Yeni Eflatuncu temayüllerle değişmiş Aristo Mantığı teşkil eder*" dediğini, Fârâbî-İbn-i Sînâ geleneğine uygun olarak ele alınan Aristo'nun Mantık anlayışının, XX. asra kadar öğretim kurumlarımızda hakim olduklarını aktarmaktadır.

İslâm medreselerinde okutulan Mantık kitapları çok çeşitli ise de, bunlar arasında klâsik denilebilecek üç eser bulunduğunu, bunların: 1. Esirüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebherî'nin (ö. H. 663-M. 1264) *İsagoji*'si; ikincisi Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî'nin (ö. H. 675-M. 1276) *Risâle-i Şemsiyye fi'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye*'si ve üçüncüsü de Abdurrahman el-Ahderî'nin 1533'de manzum olarak yazdığı *el-Süllem el-Münervak* isimli eserleri olduklarını söyleyen Prof. Dr. Öner, bu kitapların daha çok öğretim amacıyla yazılmış ve metafizik konulardan oldukça arındırılmış bulunduklarını, bunlar arasında en çok tutunanın ise *İsagoji* olduğunu anlatmaktadır.

İlahiyatçı öğretim üyesi, İslâm medreselerinde bilim dili Arapça olduğu için Mantık kitaplarının da Arapça yazıldığını, Mantık kitaplarının Türkçe yazılmasına XIX. asrın ikinci yarısından itibaren rastlandığını, oldukça çok sayıda Türkçe Mantık kitabı yazıldığını, bunların ana kaynağı *İsagoji* olup, bunun ya tercüme edildiğini, ya şerh edildiğini veya onun plânı ele alınarak yeniden yazıldığını, Ahmed Cevdet Paşa'nın 1877'de yayımladığı *Miyâr-ı Sedâd*'ın da bu seri içerisinde bulunduğunu zikretmektedir.

Prof. Dr. Öner, Cevdet Paşa'nın bu eserinde geleneğe uygun olarak girişte sözü (lafız) ele alıp, kelimelerin farklı delâletlerini gösterdiğini, daha sonra Mantık konularını Tasavvurât ve Tasdîkât diye iki ayrı bölümde incelediğini, Tasavvurât bölümünde 5 tümel ve tanım; Tasdîkât bölümünde de önerme, kıyas ve ispat şekillerinin yer aldığını kaydetmektedir.

Miyâr-ı Sedâd'ın, Ebherî'nin *İzagoji*'sinin planı ele alınarak yazıldığını, Ebherî'nin kitabının ise İbn-i Sînâ'nın Mantık eserlerinin bir kısaltması olup, Cevdet Paşa'nın Mantık kitabının özelliğinin Türkçe olarak kaleme alınmış olması olduğunu belirten ilahiyatçı öğretim üyesi, İdadîlerde ders kitabı ola-

rak yazıldığı için bu eserde konuların ayrıntılarına girişilmediğini, bol misaller ve kolay anlaşılır bir üslubla kaleme alındığını, *Miyâr-ı Sedâd* için geleneksel tarzda bizde yazılmış en iyi kitaptır demenin mübalağa sayılamayacağını söylemektedir.

Geleneksel olarak Mantık kitaplarında ispatın dayandığı öncüllerdeki önerme çeşitlerinde: "yakiniyyât (gerçeğe uyan sabit ve şüphe götürmeyen önermeler)", bedîhiyye ve nazariyye diye ayrılıp incelenirken, bedîhiyyede: "evveliyyât, fıtriyyât, müşâhedât, hadsiyyât, mücerrebât ve mütevâtirât" diye altı türün anlatıldığını, fakat bunların aralarında bir ayırmaya tabi tutulmadıklarını kaydeden Prof. Dr. Öner, Cevdet Paşa'nın bedîhiyyeyi (apaçıklık): bedîhiyye-i akliyye (aklî apaçıklık)" ve "bedîhiyye-i hâriciyye (dış apaçıklık)" diye ikiye ayırdığını, paşanın bu ayırımı yaptıktan sonra bu tür önermelerin tahliline girişiğini, aklî apaçıklığı, özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerine dayandırdığını, bu tür apaçıklığın "Ulûm-ı müteârife" dediği bilimlerde olduğuna sık sık işaret ettiğini, bu arada Aritmetik ve Geometride bu önermelerin hakim olduğunu söylediğini, Ulûm-ı müteârifeden Matematiği kastettiğini, buna Mantığı da ilave etmenin lazım geldiğini, Cevdet Paşa'ya göre buradaki apaçıklığın akla dayalı olduğu için zorunluluk olduğunu, halbuki dış apaçıklıkta aklî bir zorunluluğun bulunmadığını, böylece onun tabiat bilimlerinde kanunların zorunlu değil, olumsal (contengent) olduğu fikrinde bulunduğunu aktarmaktadır.

Cevdet Paşa'nın, aklî apaçıklık dediği akıl doğrusu zorunlu olduğu için istisna kabul etmeyeceğini, hatta buna ters düşen mucize ve kerametin de olamayacağını söylediğini bildiren ilahiyatçı Profesör, aklî apaçıklık alanında istisnanın olmamasının insan bahis konusu olduğunda doğru olduğunu, bu konuda mucizenin de olamayacağı iddiası, mutlak varlık olan Allâh'ın gücünün sınırlandırılması şeklinde olacağından böyle bir iddianın mutlak varlık fikrine uymayacağını nakletmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedat'ın *Mîzânü'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl* adlı eserinin Avrupa'daki yeni Mantık akımlarını da içine alan ilk Türkçe telif Mantık kitabı olduğunu, bu eserin fikir tarihimizdeki yerini iyi belirleyebilmek için Avrupa'daki Mantık akımlarının o zamanki durumlarına bir gözatmak gerektiğini kaydeden Prof. Dr. Öner, Rönesans ile beraber

gelişmeye başlayan tabiat bilimlerinin bir metod meselesi ortaya koyduğunu, ilk defa Petrus Ramus'un (1515-1572), Mantığı bölümlere ayırarak kavram, hüküm ve akıl yürütmeden sonra metod bahsini Mantığa eklediğini beyan etmektedir.

İlahiyatçı öğretim üyesi, Aristo Mantığı'nın esasını kıyasın teşkil ettiğini, kıyasın metod olarak yetersizliği sebebiyle Bacon (1561-1626) ve Descartes'in (1596-1650) kıyasa karşı koyup yeni metodlar aradıklarını, metod meselesinin Mantığın önemli bir bölümü haline geldiğini, Mantığın bu dördüncü bölümünün ilk defa sistematik bir farkla Port-Royal (1612-1694) Mantığı'nda işlendiğini, ancak Mantık kitaplarına metod bahsinin eklenmesinin Mantığın esasına bir şey ilave etmeyip onda bir değişiklik yapmadığını, Mantık alanında Aristo Mantığı'nın dışındaki gelişmelerin Mantığın sembolleştirilmesi yolunda olduğunu, bu yeni Mantık çalışmalarına "Lojistik Mantık" veya "Modern Mantık" adı verildiğini aktarmaktadır.

Sembolik Mantık çalışmalarının XIX. asır İngiliz Mantıkçıları tarafından başlatıldığını, De Morgan (1806-1876), Boole (1815-1861), Stanley Jevons'un (1835-1882) bu çalışmaların öncüleri olduklarını bildiren Prof. Dr. Öner, bunların Cebirin işlem ve işaretlerini Mantığa uyguladıklarını, yani Matematiği Mantığa temel yapmak istediklerini, Cebirsel Mantık (Lojique Algèbrique) denen bu anlayışın 1910'lara kadar sürdüğünü, Ali Sedad'ın yaşadığı dönemde Avrupa'da Aristo Mantık anlayışı yanında metodoloji ve Cebirsel Mantık çalışmalarının da görüldüğünü ifade etmektedir.

Türk kültür dünyasında *Mîzânü'l-Ukûl*'un yayımlandığı tarihteki duruma bakıldığında, Fârâbî-İbn-i Sînâ geleneğine uygun olarak Aristo Mantık anlayışının hakim bulunduğunu, XVI. asırdan itibaren Avrupa'da Mantık içerisinde ele alınan bilimlerin metodları sorunundan, fikir hayatımızın ancak 1860'da İtalyan Mantıkçısı Gallupi'den tercüme edilen bir Mantık kitabı ile haberdar olduklarını, "*Miftâhü'l-Fünûn*" adı ile İtalyancadan çevrilen eserde ilk defa bilimlerin metod sorununa yer verildiğini belirten ilahiyatçı Profesör, eserin çeviricisinin belli olmadığını, çeviricinin bilimlerin sınıflanması ve bilimlerin medotları ile ilgili geniş bilgi veren bir kısmı da çevirisine ilave ettiğini, *Miftâhü'l-Fünûn*'dan sonra metod bahsini ele alan ikinci kitabın *Mîzânü'l-Ukûl* olduğunu beyan etmektedir.

Bu tespiti yaptıktan sonra Ali Sedat'ın *Mîzânü'l-Ukûl* adlı kitabı hakkındaki fikirlerini açıklayan Prof. Dr. Öner, Ali Sedat'ın *Mîzânü'l-Ukûl*'u o zamana kadar Mantık kitaplarından çok farklı bir tarzda kaleme aldığını, böylece fikir hayatımızın Avrupa'da ortaya çıkan Mantık ile ilgili birçok yeni fikirlerden haberdar olduklarını, bu kitapta üç önsöz, bir mukaddime, dört kitap, bir ek (lahika) ve bir muhtıra bulunduğunu zikretmektedir.

Önsözlerde Mantığın tarihçesi ve tanımı verilerek Mantığın metafizik temeli araştırıldığını, birinci kitabın Tasavvurâta, ikinci kitabın Tasdîkâta ayrıldığını, böylece iki kitapta kavram, önerme, kıyas ve ispat şekillerinin Fârâbî-İbn-i Sînâ geleneğine uyularak işlendiğini, bu konuların kendisinin de önsözde dediği gibi *Miyâr-ı Sedât*'ın bir özeti olduğunu, bu kitaplarda yeni olanın ise o zamana kadar bizde bilinmeyen İngiliz mantıkçılarının ele aldıkları yüklemin niceliğine yer verilmesi olduğunu, ayrıca sayfa altlarında bazı terimlerin Fransızcalarının da bildirildiğini söyleyen ilahiyatçı öğretim üyesi, üçüncü kitabın metod sorunlarına ayrıldığını, burada Ali Sedat'ın Matematik Bilimler (Ulûm-i Riyâziyye), Tabiî Bilimler (Ulûm-ı Tabî'iyye), Tarihî Bilimler (Ulûm-ı Tarihiyye), Şer'î Bilimler (Ulûm-ı Şer'iyye), Dil Bilimlerini (Ulûm-ı Lisâniyye) ele alarak bunların konularını, ilkelerini ve metodlarını gösterdiğini, ancak bu konuların Mantıktan çok Bilim Felsefesi içerisine girdiklerini, dördüncü kitabın safsataya ayrılıp, çok kısa olarak "galatât" ve "mugalatât"ın anlatıldığını, ekte (lahika) Cebirsel Mantığın ele alınıp, eserin sonuna koyduğu "muhtıra"da ise Mantığın bir tür değerlendirmesinin yapıldığını belirtmektedir.

Ali Sedat'ın *Mîzânü'l-Ukûl*'u işlerken 1. Mantığın temellendirilmesi; 2. Yüklemin niceliği; 3. Metodla ilgili sorunlar; 4. Cebirsel Mantık gibi dört konuda yenilikler getirdiğini söyleyen Prof. Dr. Öner'in, bunları izahlı delillerle açıkladığı görülmektedir.

Sonuç olarak, Cevdet Paşa'nın oğluna gönderdiği cevaptan onun Avrupa'da gelişen yeni Mantık çalışmalarına karşı olmadığının anlaşıldığını, Batılı Mantıkçılarının metod bölümünü Mantığa eklemelerini faydalı bulduğunu, İslâm mütefekkirlerinin de metod meselelerini işlediklerini ifade edip Fıkıhta, Hadiste usul sorunlarının ele alındığını belirtmekle, metod sorununun yeni bir şey olmadığına dikkati çektiğini kaydeden ilahiyatçı Profesör,

paşanın Avrupa Mantıkçılarının her bilimin metodunu ayrı ayrı ele alarak yeni bir bilgi dalı meydana getirip Mantığa ilave etmelerini bilimsel bir gelişme saydığını, Cebirsel Mantığı önemsemediğini, fakat Mantık alanında ortaya çıkan yeni akımların Türk fikir hayatına tanıtılmasının bir kazanç olduğu kanaatini taşıdığını aktarmaktadır.

VIII

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili edebî bir diğer inceleme de, Kemâl Yavuz'un "*Mesnevî-i Şerîf* ile Alâkalı Olarak Cevdet Paşa'nın Âbidin Paşa'ya Yazdığı Bir Mektûp" adlı makalesidir[1341]. Prof. Dr. Kemâl Yavuz, bu makalesinde Cevdet Paşa'nın Eskişehir İmam-Hatip Lisesi Kütüphânesi'nde bulunan ve 2706 numarada kayıtlı olan "Sivas Valisi Devletlû Âbidin Paşa Hazretleri'ne Cevâb-nâme Sûretidir" başlığını taşıyan tarihsiz bir mektubunu ele alarak, Cevdet Paşa'nın, Âbidin Paşa'nın *Mesnevî-i Şerîf*'in birinci kıt'asının şerhini 4 Cumadelula 1303 (8 Şubat 1886) tarihinde neşretmesi ve bir nüshasını da kendisine göndermesi üzerine bu mektubu yazdığını bildirmektedir.

Asıl tenkidlerine girişmeden önce teşekkür ve tebriklerini bildiren Cevdet Paşa'nın, *Mesnevî-i Şerîf*'le alakalı olan kendisinin de son devrin bir Mesnevî-hanı olduğunu ve icazeti bulunduğunu haber veren bu mektubunu, dört yönden ele aldığını söyleyen Türkolog öğretim üyesi, bunları:

1. Cevdet Paşa'nın bu mektubunda yer alan hususî hayatı,

2. Cevdet Paşa ve *Mesnevî-i Şerîf* üzerindeki düşünceleri,

3. Âbidin Paşa ve *Mesnevî* şerhi,

4. *Mesnevî* şerhleri ile *Mesnevî-i Şerîf*'in uydurma cildi üzerindeki görüşler ve Cevdet Paşa'nın kanâatı

şeklinde tasnif ederek makalesine önce "Cevdet Paşa'nın bu mektubunda yer alan hususî hayâtı" ile başlamakta ve paşanın mektubunda özel hayatına yer vererek kendisinin de bir mesnevî-han olduğunu kaydettiğini, yaşadığı çağda Dersaadet'te iki büyük mesnevî-hanın bulunduğunu ve bunların adla-

[1341] Kemâl Yavuz, "*Mesnevî-i Şerîf* İle Alâkalı Olarak Cevdet Paşa'nın Âbidin Paşa'ya Yazdığı Bir Mektûp", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı 24-25 (1986), s. 441-454.

rının Hüsam Efendi ile Murad Efendi olduklarını, Hüsam Efendi'nin derslerini dinlediğini, Murad Molla Dergahı Şeyhi Murad Efendi'nin derslerine de devam ederek onun Dârü'l-Mesnevî'yi inşa edip, 9 Muharrem 1260'da (30 Ocak 1844) buranın açıldığı günde şagirdi olarak kendisinden icazet aldığını ve bu açılış töreninde Padişah I. Abdülmecid'in de Dârü'l-Mesnevî'yi teşrif ettiklerini beyan etmektedir.

İkinci olarak "Cevdet Paşa ve *Mesnevî-i Şerîf* üzerindeki düşünceleri"nden bahseden Prof. Dr. Kemâl Yavuz, Cevdet Paşa'nın *Mesnevî-i Şerîf*'in beyitlerinin eşsiz, her beytinin nadide, rumuz ve işaretlerine herkesin aklı erdiği kadar mana verebildiği, kendisine müteaddid şerhler yazılan ve tercemeleri yapılan, mündericatı değişmez, ancak asra göre tatbikatı değişen, hakikat ehli indinde insan ruhunun gıdası, faydalı büyük bir kitap olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır.

Üçüncü olarak "Âbidin Paşa ve *Mesnevî* şerhi"ne yer veren Türkolog Profesör, Cevdet Paşa'nın mektubunda Âbidin Paşa'yı vakit bulup *Mesnevî-i Şerîf*'in şerhini yapmasından dolayı takdir ettiğini, yaptığı şerh, diğer şerhlere göre, asrın lisanına göre uygun olmasından, şerhine bilhassa itina buyurmasından dolayı kendisini tebrik ettiğini nakletmektedir.

Dördüncü konu olarak "*Mesnevî* şerhleri ile *Mesnevî-i Şerîf*'in uydurma cildi üzerindeki görüşler ve Cevdet Paşa'nın kanâati"ne temas eden Prof. Dr. Yavuz, Cevdet Paşa'nın metin ve şerhi okudukça lezzet aldığını, zengin hayallere daldığını söyledikten sonra, eserin on dokuzuncu sahifesinde: "*Mesnevî-i Şerîf altı ciltten ibaret olup altıncı cildin nısf-ı sânîsiyle yedi cild üzre bulunur*" diye buyurulmuş olduğunu, bundan muradın ne olduğunu anlayamadığını, *Mesnevî*'nin altı defter, bir cilt olarak bilindiğini ifade ederek müteakiben tenkidlerine geçtiğini bildirmektedir. Cevdet Paşa'nın asıl tenkidinin hedefinin Mevlânâ hazretlerinin vefatından dört yüz altmış üç sene sonra, yani bin yüz otuz beş tarihinde *Mesnevî-i Şerîf*'in yedinci cildi olmak üzere ortaya çıkan uydurma bir manzume olduğunu belirten Türkolog öğretim üyesi, bu yedinci cildin Hz. Mevlânâ'yı kötüleyip, ona büyük düşmanlık gösteren Kadı-zadeliler'in atıp tuttukları bir zamanda ortaya çıktığını, nitekim Cevdet Paşa'nın da Mevlevî tarikatı ricalinin bunun Mevlânâ hazretlerinin nutku olmadığına, onun Acem şairlerinden biri tarafından yazılıp *Mesnevî-i*

Şerif'e ilhak edildiğine inandıklarını beyan etmektedir. Daha sonra Cevdet Paşa'nın hocaları olan Şeyh Murad Efendi'nin yedinci cildi inkâr ettiği gibi, Hüsam Efendi'nin de: "*Mesnevî yedi cilddir diyenleri altı cilddir deyinceye kadar döğmelidir*" dediğini belirten Prof. Dr. Yavuz, bunların yanında meşhûr mesnevî-hanlar ile ekserî mevlevî şeyhlerinin de bunun *Mesnevî-i Şerîf*'e ait olduğunu katıyyen inkâr ettiklerini ve onların dayandıkları deliller arasında Sadreddin-i Konevî hazretlerinin takrizi ile Sipehsâlâr hazretlerinin menakıbının yer aldığını ve Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Şerîf*'in altı ciltte tamamlandığını bildiren beytini de ele alarak bunu en büyük delil olarak göstermektedir. Cevdet Paşa'nın *Mesnevî*'nin altı cilt olduğunu belirten *Mesnevî* Şârihi Şem'î'nin fikirlerine de yer verdiğini, ayrıca Sultan Veled hazretlerinin pederi Hz. Mevlânâ ile vaki olan muhaveresinde de bunu teyid ettiğini, Ankaravî'nin ise üçüncü cildin şerhinde *Mesnevî*'nin altı ciltten ibaret olduğunu açıkça yazdığını aktaran Türkolog Profesör, daha sonra Ankaravî'nin beşinci cildi şerhederken, uydurma olan yedinci cildin ortaya çıktığını, fakat kendisinin bunu da Hz. Mevlânâ'ya ait imiş gibi kabul ve şerheylediğini, Cevdet Paşa'nın Ankaravî'nin bunu Kadı-zadeliler'e hoş görünmek için yapmasından dolayı itibarının lekelendiğini söylediğini, neticede Ankaravî'nin yazdığı şerhin altı cildi Matbaa-i âmire'de basılmakla beraber, yedinci cilt üzerine yazdığı şerhin tab'ının yapılmadığını zikretmektedir.

Mektubunda Ankaravî'nin yedinci cilt üzerindeki fikirlerine genişçe yer veren Cevdet Paşa'nın uydurma cilt üzerindeki görüşlerini beyan ederek, bu yedinci cildin düşük ibarelerinin onun Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine ait olmadığına kâfi delil olduğunu, çünkü müellifinin Farsçası ham ve Arapçasının eksik olup, içinde lakırdısı bol amma Mevlevî nefesi kokusu bulunmadığını, yedinci ciltten bir beyit üzerinde duran paşanın bunun Mevlânâ'ya ait olamayacağını gösterdiğini belirten Prof. Dr. Yavuz, onun bununla da yetinmeyip uydurma *Mesnevî*'nin dibacesini de dil ve belâgat yönünden tahlile tabi tuttuğunu, burada geçen kelimeler arasında "çok" sözüne dikkat çekip, buradan hareketle: "*Mukaddemâ bu manzûmeye Acem düzmesi derler iken sonra Özbek işi imiş dediler*" şeklinde bir dedikoduya da işaret ettiğini nakletmektedir. Cevdet Paşa'nın bütün bu tenkidlerden sonra yedinci cilt olarak ortaya sürülen eserin peşini bırakmadığını belirten Türkolog öğretim üyesi, bu taklitçinin edep dışı sözler söylediğine bakılırsa *Mesnevî-i Şerîf*'i küçültmek

ve Şeyh-i Ekber olan Hz. Mevlânâ'nın Mevlevî lisanını yermek için buna tevessül olunduğunun anlaşıldığını, bunun taassup ashabından "Hüsameddin" namında bir kallâşa yaptırıldığını ve Mevlevî tarikati ricali arasında da bu rivayetin yaygın olduğu kanaatini belirterek, Cevdet Paşa'nın Sivas Valisi Âbidin Paşa hazretlerine yazdığı cevapname suretinin tam metnini vererek makalesini tamamlamaktadır.

IX

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili bir diğer inceleme, Christopher Ferrard'ın İngilizce olarak kaleme aldığı "The Belāġat-i ʿOṣmânīye Of Aḥmed Cevdet Paşa And Its Critics" isimli makalesidir[1342]. Christopher Ferrard, "Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmâniye*'si ve Eleştirileri" adı ile Türkçeye çevrilebilecek makalesinde, Cevdet Paşa'nın (1822-1895) Tanzimat insanları olarak bilinen küçük bir grubun üyesi olduğunu, Mustafa Reşid Paşa'nın (1800-1858); Âlî Paşa (1815-1871) ve Fuad Paşa'nın (1815-1869) hükumetin en üst noktalarına kadar yükseldikleri halde, Cevdet Paşa'nın rolünün devlet adamlığından ziyade hukukun düzenlenmesinden sorumlu olan devlet memurluğu ile sınırlı kaldığını, dolayısıyla devletin üst kademelerine kadar tırmanamadığını; Tanzimat'ın adları geçen üç büyük devlet adamının da benzer kariyerleri olup, elde ettikleri dış ilişkiler tecrübesi ile hepsinin Dışişleri Bakanlığı görevini ifa ettiklerini, Başvezirlik görevinde bulunduklarını ve Reşid Paşa istisna, Tanzimat Konseyi'nin başkanlığını yaptıklarını, Cevdet Paşa'nın ise, Tanzimat reformları uygulaması ile ilgili birçok bakanlık görevinde bulunmasına rağmen çeşitli nedenlerden dolayı hiçbir zaman devlet politikalarının üretildiği en üst konumlara gelemediğini belirtmektedir.

Christopher Ferrard, meslektaşlarından belirgin şekilde daha eğitimli olan Cevdet Paşa'nın onlardan daha genç olduğu için ilerlemek amacıyla onların maiyyetine girmesinin doğal olduğunu, 26 yaşında ilk resmi görevini alıp, iki yıl içinde Meclis-i Ma'ârif'e, hemen sonra Dârülmuallimîn yöneticiliğine getirilen, daha sonra da ilmiye eğitiminin kendisine verdiği ayrıcalıklarla çoğu eğitim ve hukuk alanında olmak üzere birçok yöneticilik ve

[1342] Christopher Ferrard, "The Belāġat-i ʿOṣmânīye Of Aḥmed Cevdet Paşa And Its Critics", *Osmanlı Araştırmaları,* VII-VIII (1988), s. 309-346.

nazırlık vazifelerinde bulunan paşanın klâsik geçmişi, geleneksel müfredata derin bağı, İslâmî Bilimler doğrultusunda önerebileceği çözümler düşünüldüğünde, reformun doğası gereği eleştiriye açık olmayan Tanzimat hükumetlerinin yüksek kademelerine yükselmesinin zaten beklenemeyeceğini, onun zamanının çoğunu kanun yazmaya, sorumlu bulunduğu eğitim kurumları için başvuru kitapları çıkarmaya ayırdığını, meslektaşları reformların propagandasını büyük bir iştahla yaparken, uygulama işini Cevdet Paşa'ya devrettiklerini anlatmaktadır.

Her şeyden önce meslektaşlarının Osmanlı kültürünün temellerini açıkça küçümsediklerini gören, onların Avrupa hayranlığı yanında, seküler anayasal bir devlet teşkil etmek maksadıyla meydana gelen Avrupa baskısının şeriatın baskın gücünü azaltacağını, yalnızca halifenin yönetim gücünü tehlikeye düşürmekle kalmayıp, kutsal sayılan kültürel değerleri de tartışmaya açacağını düşünen Cevdet Paşa'nın, bununla beraber devletin kurumsal reformlar olmadan ayakta kalamayacağını gayet iyi bildiğini kaydeden müellif, onun zamanının tüm enerjisini klâsik kurumları zamanın ihtiyaçları ile uzlaştırmak için kullandığını, reformlar için ne kadar arzulu olursa olsun bildiği Osmanlı kültürünün korunması için bütün kalbiyle çaba sarfettiğini nakletmektedir.

Christopher Ferrard, Cevdet Paşa'ya Osmanlı Kanunu'nun yazılması görevinin verildiğini, sonuç olarak on iki ciltlik *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin basılmasıyla şeriatın hukuk sistemi içerisinde temel yerini korumasına imkân veren anıtsal eserin ortaya çıktığını; ancak onun teoride ve pratikte Osmanlı hukukunun toplumda uygulanabileceği düşünülen Batı modeli ile değiştirilebileceğinden korktuğunu, imparatorluğa kapsamlı ve modern bir hukuk sistemi hazırlayamadığı takdirde, ülke içi ve dışı güçlerin Osmanlı ruhuna aykırı bir hukukī çerçeve empoze edeceklerini düşündüğünü belirtmekte; aynı şekilde onun eğitim ile ilgili konularda da klâsik müfredatı atmak için belirgin bir tereddüt gösterdiğini, sosyal hayatının ilk yıllarında reformlarla kurulan yeni okullar için ders kitapları hazırlamaya başladığını, reformcuların yüksek öğretimdeki medrese sistemi yerine, yeni konuların okutulacağı yüksek öğretimdeki medrese sistemine paralel yürüyecek bir okul sistemi tasarladıklarını, her iki sistemin de ortak yönünün devlet memurları arasında eksikliği olan Gramer (Dilbilgisi) ve Kompozisyon alanlarındaki ders ihtiyacı olduğu-

nu, medresede müfredatta göze çarpan yalnızca Arapça iken, yeni okullarda Edebiyatın da okutulması gerektiğinden Cevdet Paşa'nın konuşma dilinin araştırılması amacıyla ders kitaplarının yazılması işini üzerine aldığını beyan etmektedir.

Belâgat-ı Osmâniye'nin önsözünde Cevdet Paşa'nın Osmanlı dilinin okutulması ile ilgili programın yapısını belirlediğini söyleyen müellif, paşanın Ulûm-ı Edebiyye'yi sekize ayırdığını bunların: Lugat, Sarf, İştikāk, Nahv, Me'ânî, Beyân, Arûz ve Kāfiye fenleri olup, bunların da dört şubesinin: İnşâ, Karz-ı şi'r, Muhâzarât ve Hatt, yani İmlâ Fenleri olduklarını; onun Edebî Bilimler için ders kitabı olarak kullanılacak eserler meydana getirdiğini bu eserlerden ilkinin Fuad Paşa ile 1849'da Bursa'da bulunurlarken birlikte yazdıkları *Kavâ'id-i Osmâniye* olup, bunun Türkçe yazılan ilk Osmanlıca Gramer kitabı olduğunu ve yeni oluşturulan Rüşdiye mekteplerindeki öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak için yazıldığını, Cevdet Paşa'nın bu kitapta İlm-i Nahv'in tek başına Osmanlı dili içinde uygulandığında yetersiz kalacağına kanaat getirerek İlm-i Nahv ile İlm-i Sarf'ı birleştirdiğini; 1865'de bu çalışmasının daha kısa bir versiyonu olan ve ilk mektep öğrencileri için hazırladığı *Medhal-i Kavâ'id*'i yayımlattığını, bu kitabın daha da basitleştirilip 1875'de *Kavâ'id-i Türkiyye* adıyla 15.000 adet basıldığını bildirmektedir.

C. Ferrard, Cevdet Paşa'nın *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin sonunda Osmanlı Retoriği konusunda bir çalışma yapmaya kendisini verdiğini, Maarif nazırlığı görevinde, halk okulları ve özel okulların müfredatlarını yapmak üzere bir komisyon oluşturduğunu, bu komisyonun kendisine Retorik konusunda bir eser hazırlaması görevini verdiğini, 1879'da Adliye Nazırlığı'na getirildiğinde, müfredatında Belâgat'ın da öğretileceği ilk modern Hukuk Mektebi'ni kurduğunu, 1881'de Hukuk Mektebi'nde paşanın haftada bir kez Belâgat dersi verme görevini üzerine aldığını, hazırladığı ders notlarının Şaban 1299'da (Haziran 1882) tamamlayacağı *Belâgat-ı Osmâniye*'nin temelini oluşturduğunu, kısa süre sonra eserinin yayımlandığını ve 1881-1908 yılları arasında altı baskısının yapıldığını zikretmektedir.

Müellif, Mekteb-i Hukuk'un müfredatının hem geleneksel konuları, hem de önceden hiç öğretilmemiş dersleri kapsadığını, programın içerisinde: Fıkıh, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Usûl-i Fıkıh, Hukuk Sistemlerine Ge-

nel Bakış, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk ve Kurumlar, Roma Hukuku, Ticari Hukuk, Mahkeme Prosedürleri, Suç Hukuku ve Sorgulama Prosedürleri, Deniz Hukuku, Uluslararası Hukuk, Antlaşmalar ve Siyaset Ekonomisi derslerinin yer aldığını, bunlara ilave olarak o dönem Adliye Nazırı olan Cevdet Paşa tarafından Retorik dersinin de okutulduğunu aktarmaktadır.

C. Ferrard, *Belâgat-ı Osmâniye*'nin *Telhîs*'in -ki asıl adı ***Telḫîṣ fî 'Ulūmi'l-Belāġa*** olup Celaleddin Muhammed b. Abdurrahman tarafından kaleme alınmıştır- Türkçeye olduğundan biraz daha fazla, klâsik Arapça Retorik teorisinin Osmanlıca'ya uygulanması olduğunu, bir Mukaddime ile Me'ânî, Beyân ve Bedî'e ayrılan üç bölümden ibaret bir yapısı bulunduğunu, paşanın Giriş bölümünde, Mantık biliminin de yardımıyla, dilin kısa bir tartışmasını yaptığını, Me'ânî ve Beyân bölümlerinde de az çok aynı şeyleri söylediğini, Bedî' bölümünde ise *Telhîs*'de bulunan birçok figürün seçilmişlerini sunduğunu belirtmektedir.

Müellif, her ne kadar Osmanlı Türkçesi içerisindeki edebî metinlerin Arapça ve Farsçadan alınmış olsa da, tercüme, adaptasyon, taklit ve son olarak da bazı orijinal özelliklerin taklidi gibi gelişim evrelerinden geçtiklerinin doğru olduğunu, bunların daha sonra Türk Edebiyatı bütünlüğü içerisinde geliştiklerini, bu manada *Belâgat-ı Osmâniye*'nin düz tercümenin ötesine giden bir eser olmakla beraber, tamamen Türçeye uyarlanmış bir eser olarak da kabul edilemeyeceğini, kitabın büyük kısmıyla Türk Dili Retoriği'ne sözde destek veren, ancak bilinen malzemenin tercümesi ve aranjmanın ötesine geçemeyen bir şekil arzettiğini söylemektedir.

Cevdet Paşa'nın Beyân'daki Retorik özellikler gözönüne alındığında Türkçe olsun, Arapça olsun benzetme, metafor ve metanominin tüm dillerde ortak değerde olduğu konusunda haklı olduğunu, ancak *Telhîs*'den alınan Arapça bir metnin tercüme ve adaptasyon yoluyla Arapça orijinalinden daha derin anlamlar aktardığının beklenmesinin pek inandırıcı olmadığını anlatan C. Ferrard, aslında Arapça tanımların hem orijinal halinde, hem de tercümeleri yapıldığında biraz daha belirsiz olduklarını nakletmektedir.

Paşanın genellikle *Telhîs*'de uygulanan klâsik İslâmî yazım stilini kabul ettiğini, burada tanım, açıklama, örnekleme ve örnekleri izaha yer verdiğini

söyleyen müellif, ilk basamağın tanım olup, kısa ve öz açıklamayı gerektiren şekilde olduğunu, en önemli basamak olan örneklemenin tartışmayı somut biçimde algılama vasıtası bulunduğunu, son opsiyonel (isteğe bağlı) basamağı ise verilen örneklerin izahının teşkil edip, izah basamağının örnek ile tanımı buluşturma çabası olarak algılanabileceğini, aslında genelde tanımların örneklerden çıkması kabul edildiği için, bu tür sunumda klâsik sistem Retorik biliminin geliştirdiği sırayı tersyüz ederek etkin bir edebî metne birden fazla şekilde tepki verdiğini, bunun da bugün kritik (eleştiri) denilen olguyu meydana getirdiğini kaydetmektedir.

Bir nesir pasajında Teşbih suretiyle doğru örnekleme sağlayarak Retoriğin şiirde ifade edildiği dar kalıptan kurtulmasının Cevdet Paşa'nın becerisi olduğunu, onun gerekli örnek ifadeleri verdiğini, ancak nispeten daha kolay bir Retorik özellik olan Teşbih bölümünde çokça örnek verilmişken, Mecâz-ı mürsel bölümünün sadece bir tek beyti olmasının yadırgındığını bildiren C. Ferrard, *Belâgat-ı Osmâniye*'deki tanımların Arapça orijinalinden çok az farklılık göstermesinden dolayı Cevdet Paşa'nın *Telhîs*'in dilini anlaşılabilir Türkçeye çevirmek için fazla bir zaman harcamadığını bize anımsattığını, bu konuda hedeflediği öğrenci kitlesinin anlaması amacıyla en az kelime çevirisiyle yetindiğini, paşanın ekonomik bir dil kullanımı tarzını benimsediğini, Türkçe sentaksın fikrin geliştirilmesi esnasında Arapçadan olan farklılığı nedeniyle, *Belâgat-ı Osmâniye*'deki tanımların *Telhîs*'teki karşılıklarından bile daha belirsiz olduklarını aktarmaktadır.

Cevdet Paşa'nın okurlara Türkçe tanımın *Telhîs*'in Beyân bölümünden değil, Me'ânî bölümünden alındığını söylemeyi ihmal ettiğini söyleyen müellif, bu tartışma Beyân yerine Me'ânî'ye ait olduğundan, isnâd ve fi'l gibi Me'anî'ye ait terimlerin Beyân'a aktarıldığını kaydetmektedir.

Belâgat-ı Osmâniye'yi birçok açıdan tatmin edici bir çalışma olarak görmediğini söyleyen C. Ferrard, toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli olmayan bir Retorik sistemin yapısını korumak suretiyle, Batı Edebiyatı'nın etkisi altındaki modernistlerin değişim için geliştirdiği delilleri çürütmeye çalışan bir karşı çalışma olduğunu, her ne kadar Türkçe Retorik açısından tamamen yetersiz olsa da, klâsik İslâmî Retorik teorisini sergilemesi açısından değerli olduğunu, çok sayıdaki belirsizliğe rağmen, en azından Arapça ör-

nekleri Türkçeye aktardığını, hatta en yetersiz Arapça araştırmacılarının bile Türkçe kullanarak İslâmî Retoriğe ulaşabileceği bazı orijinal Türkçe örnekler bile ürettiğini, ancak yine de XIX. yüzyıl sonundaki Türkiye'de değişen toplum içerisinde modern hukuk öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikte olduğunu söylemenin güç olduğunu ifade etmektedir.

Müellif, Cevdet Paşa'nın iki selefi olan Ahmed Hamdi'nin *Belâgat-i Lisân-ı Osmânî* ve Mihalicî Mustafa Efendi'nin *Zübdetü'l-Beyân* adlı eserlerini kayda değer şekilde geliştiremediğini, *Belâgat-ı Osmâniye*'nin, *Belâgat-i Lisân-ı Osmâniye*'deki işleyişi taklit ettiğini, her iki eserin de *Telhîs*'in delillerini çok yakından takip etmesi nedeniyle aradaki benzerliklerin aynı kaynaktan faydalandıklarına yorulması gerektiğini; *Belâgat-ı Osmâniye, Belâgat-i Lisân-ı Osmânî*'ye nazaran gelişme olarak görülse bile *Zübdetü'l-Beyân* ile kıyaslandığında üstünlüğünün savunulabilecek düzeyde olmadığını, Cevdet Paşa ve Ahmed Hamdi'nin eserlerindeki Retorik ile aynı geleneksel metod ve yaklaşımı paylaşan bu eserin, kendisini Beyân ile sınırlandırdığını, dolayısıyla savunulabilir bir değerlendirme sunduğunu, üç bölümden oluşan İslâmî Retoriğin ikinci bölümü olan Beyân'ın, mecazî kullanımların her dile uygunluğunun bir analizini barındırarak kendi ayakları üzerinde durduğunu anlatmaktadır.

Bununla beraber *Belâgat-i Osmâniye*'nin kalitesinin başarılı öğrenci nesli üzerindeki etkisi değerlendirildiğinde yalnızca ikinci derecede bir unsur olarak ortaya çıktığını, eserdeki hatalar ne olursa olsun, kitabın olağanüstü popüler olduğunu ve bu derece benimsenmiş olmasının bir yönüyle yazarının saygınlığına atfedilebileceğini söyleyen C. Ferrard, Cevdet Paşa'nın evrensel kabul görecek bir ders kitabı vasıtasıyla imparatorlukta standart bir eğitim sistemi sağlamaya çalıştığını, Tanzimat hükumetinin standart Osmanlı hukuku sağlamaya çalışması gibi, böylece standart bir Retorik müfredata kavuşulmasının arzu edildiğini, paşanın *Mecelle*'nin kütüphane ve arşivlerden Fıkıh ve kanunları yerinden etmesi gibi, *Belâgat-ı Osmâniye*'nin *Telhîs*'i gereksiz hale getirdiğini, ancak böylesi bir yeniliğin eleştirisiz gerçekleşmediğini belirtmektedir.

Daha sonra *Belâgat-ı Osmâniye*'nin eleştirisine ve savunmasına yer veren müellif, bu eserin bazı saygın yazarların mektuplarında ve bazı Mekteb-i

Hukūk öğrencileri arasında hararetli bir tartışmanın konusu olduğunu, 1299 yılında (23 Kasım 1881/11 Kasım 1882) yayımlanışının ertesi yılında bu ders kitabı hakkında yargı ve savunma içeren sekiz eserin yazıldığını; ihtilâfın, Retoriğin kullanımı ve temelini anlatan Önsöz (s. 2-6) ve *Telhîs* modeli üzerinden belâgat ve fesâhat kavramlarını içeren ve Türkçe örneklerin verildiği Mukaddime (s. 7-40) çerçevesinde cereyan ettiğini bildirmektedir.

Tartışmanın Cerîde-i Askeriye muhabiri olan Abdurrahman Süreyyâ tarafından açıldığını (ö.1332/1904), onun Bağdad'da doğduğunu, eğitim aldığını ve daha sonra eğitimini tamamladığını, önce gazeteci olarak, müteakıben de Dârülfünûn ve Dârülmuallimîn'de öğretmen olarak çalıştığı İstanbul'a geldiğini, muhtelif Arapça eserler ve en önemlisi ikisi klâsik stilde tüm Türkçe Dilbilgisini kapsayan *Mîzânü'l-Belâga* (1303/1885) ve *Mîzân* üzerine yorumların yer aldığı Türkçe *Sefîne-i Belâgat*'ı (1305/1887) yazdığını aktaran C. Ferrard, Abdurrahman'ın *Belâgat-ı Osmâniye*'nin geleneksel yorum çerçeve ve biçiminde bir eleştirisini yaptığı *Ta'lîkāt-ı Belâgat-ı Osmâniye* adlı eseriyle tartışmayı başlattığını, bu eleştiriye karşı Evkaf'taki yönetim kurulu üyelerinden biri olan *Temyîz-i Ta'lîkāt* yazarı el-Hacc İbrahim Bey ile Cevdet Paşa'nın oğlu Ali Sedat Bey'in *Hall-i Ta'lîkāt* adlı eseriyle karşı eleştirilerde bulunarak *Belâgat-ı Osmâniye*'yi savunduklarını nakletmektedir.

Belâgat-ı Osmâniye'yi savunan iki yazarın Abdurrahman tarafından *Tahlîl-i Hall* adlı eserinde eleştiriye uğradıklarını, Ali Sedat'ın da iki sınıf arkadaşı, Mehmed Faik Efendi ve Mahmud Esad Efendi ile ortak yazdıkları *Redd-i Tahlîl* ile bu eleştiriye cevap verdiklerini söyleyen müellif, Ali Sedat'ın ayrıca *Temyîz-i Ta'lîkāt*'ı desteklemek için *İkmâl-i Temyîz*'i, Mahmud Esad'ın da bunları tamamlayıcı olarak *İtmâm-ı Temyîz*'i yazdıklarını, ihtilâfa katkıda bulunan sekiz eserin sonuncusunun yine Abdurrahman Süreyyâ tarafından kaleme alınan *Nazîre-i Ta'lîkāt* olduğunu bildirmektedir.

Sonuç olarak C. Ferrard, bu eserlerin hepsinin etki yarattıklarını, ancak yenilikçi (devrimci) doğalarının onların daha çok okuyucuya ulaşmasını engelledikleri ni, tartışılan kavramların mevcut topluma yabancı olmasının itidalli bir sessizlikle karşılanmalarına neden olduklarını, Edebiyatın olmazsa olmazı olan Batı standartlarında eleştiri kavramının geleneksel eğitim almış birçok Osmanlı için yabancı olduğunu, Cevdet'in *Belâgat-ı Osmâniye* adlı ki-

tabının da elbette tepkiler almasının normal karşılanması gerektiğini, zira "Edebiyat"ı değil, İslâmî bilimlerin çalışma sahası olan "Dil"i ele aldığını, Cevdet Paşa'nın öğrencilerin dile olan ilgisini arttıracak bir tartışmanın fitilini ateşlediğini, paşanın farkında olmadan, daha önceden Arapça'nın medreselerde tartışıldığı gibi Türk Dilinin de tartışmalara katılmasını ve o zamana kadar yalnız Arapça'nın istifade ettiği gelişmiş Dil teorisinden faydalanmasını sağladığını ifade etmektedir.

X

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili öğretmen yetiştirmenin 142. yılında yazılan bir diğer inceleme, Yahya Akyüz'ün "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa" adlı makalesidir[1343]. Prof. Dr. Yahya Akyüz, "İlk Nizamname" başlığı altında Türkiye'de öğretmenleri bir meslek okulundan yetiştirmek için ilk kez Tanzimat Dönemi'nde 16 Mart 1848'de "Darülmuallimîn" adında bir okul açıldığını, bunun Türk eğitim tarihinde çok önemli bir yenilik olup, bu kurumun amacının o yıllarda yeni açılmakta olan Rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek olduğunu, Darülmuallimîn'e önce "Baş hoca" unvanı ile Yahya Efendi adında bilgili bir zatın yönetici olarak atandığını ve Ağustos 1850'ye kadar bu görevde kaldığını belirtmektedir.

Eğitimci öğretim üyesi, Ağustos 1850'de, bu kez Ahmet Cevdet Efendi'nin (sonra Paşa) "müdür" unvanı ile okulun başına getirildiğini, nitekim onun da *Tezâkir* adlı eserinde, Darülmuallimîn müdürü iken bir Nizamname yapıp okulu düzene soktuğundan ve birçok öğretmen yetiştirdiğinden bahsettiğini, kendisinin de Temmuz 1989'da İstanbul'da Başbakanlık Devlet Arşivi'nde bulduğu bu nizamnameyi öğretmen ve eğitimcilerin bilgisine sunmayı görev addettiğini nakletmektedir.

"Nizamname ve Başlıca Araştırmacılar" ikinci başlığı ile Prof. Dr. Akyüz, Türkiye'de öğretmen yetiştirilmesinin tarihine ilişkin çeşitli zamanlarda önemli eserler veren ve makaleler yazan başlıca araştırmacıların: Osman Er-

[1343] Yahya Akyüz, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Milli Eğitim*, sayı: 95 (Mart 1990), s. 3-20.

gin, Muallim Cevdet, Mahmut Cevat, Nafi Atuf Kansu, Ord. Prof. Ebûl Ulâ Mardin, Dr. Adnan Adıvar, İbrahim Alâettin Gövsa, Aziz Berker, Nevzat Ayas, Faik Reşit Unat, Hıfzırrahman Raşit Öymen olduklarını, bu değerli araştırmacıların Darülmuallimîn'in ilk Nizamnamesi'nden genel olarak söz ettiklerini, ancak kendi tespitlerine göre Darülmuallimîn'in Nizamnamesi'ni ilk defa görenin Ord. Prof. Enver Ziya Karal olduğunu ve *Osmanlı Tarihi* eserinde (Ankara 1954, c. VI, s. 175) bundan bahsettiğini bildirmektedir.

Üçüncü başlık altında "Nizamname'nin Bulunuşu"na temas eden eğitimci öğretim üyesi, Ocak 1968'de Ankara Üniversitesi Eğitim Bölümleri Fakültesi'ne Dr. Asistan olarak girdiğini, öğretmenlerimizin 1848-1940 arasında toplumsal değişmedeki etkileri konusunda bir Doçentlik tezi hazırlamaya başladığını, bu nedenle Darülmuallimîn'i ayrıntılı olarak incelenmesi gerektiğinden Ord. Prof. Karal'ın bahsettiği Nizamname'yi bulmayı görev addettiğini, 1989'da Tanzimat'ın 150. yılı anılacağı için bazı sempozyumlara o dönem eğitimi ile ilgili tebliğler sunmayı düşündüğünü, Arşiv'de Temmuz 1989'da çalışmalar yaptığını, İrade Kataloğu'nda Meclis-i Vâlâ, H. 1267 tarihli ve 6894 sıra numarasında: "Darülmuallimîn'de mevcut talebenin yirmiye indirilmesi hakkında" başlığı ile yer alan belgeler arasında aradığını bulduğunu kaydetmektedir.

Dördüncü olarak "Nizamname Ve Açıklanması" başlığı ile Darülmuallimîn'in İlk Nizamnamesi başlı başına önem taşıdığı için burada onu yayımlamayı gerekli gördüğünü anlatan Prof. Dr. Akyüz, okulun müdürü olan Ahmet Cevdet Efendi'nin, Nizamname'yi açıklayıcı bir yazı ile beraber Meclis-i Ma'ârif-i Umûmî'ye sunduğunu, bu belgeler önce orada, sonra da Meclis-i Vâlâ'da görüşülüp sadrıazamın yazısıyla padişaha arz edildiğini ve padişah tarafından uygun bulunduğunu beyan etmektedir.

Ahmet Cevdet Efendi'nin, hazırladığı Nizamname'ye bir gerekçe ve açıklama niteliği taşıyan yazı kaleme aldığını, onu ve Nizamname'yi aynı tarihle (selh-i C (=Cumâde'l-âhıre) <12>67 / 1 Mayıs 1851) Meclis-i Ma'ârif-i Umûmî'ye sunduğunu belirten eğitimci öğretim üyesi, önce Ahmet Cevdet Efendi'nin açıklayıcı yazısını, sonra da Darülmuallimîn Nizamnamesi'ni yayımlamış bulunmaktadır.

Nizamname'nin aynı kağıt üzerine karşılıklı iki sayfa halinde ve Talik yazı türü ile yazıldığını, ilk sayfanın en üst-en alt satır arası 30 cm., ikinci sayfada ise bunun 28 cm. olup, satırların genişliğinin 13,5 cm. olduğunu zikreden Prof. Dr. Akyüz, Darülmuallimîn Nizamnamesi'nin 1. Talebenin Kemiyet ve Keyfiyetleri; 2. Talebe ve Mülâzim Yazmanın Usûlü; 3. Talebe ve Mülâzimlerin Müddet-i Tahsilleri ve Sûret-i İştigalleri; 4. Darülmuallimîn Talebesi Hakkında İcra Olunacak Muamele; 5. Müntehabların Ahvâli başlıkları ile kaleme alındıklarını, Ahmet Cevdet Efendi'nin Nizamname'nin sonuna selh-i C 67 tarihini koyup kendi mührü ile mühürlediğini kaydetmektedir.

Eğitimci öğretim üyesi, "Nizamname'nin Genel Değerlendirilmesi Ve Sonuç" başlığı ile, Ahmet Cevdet Efendi tarafından hazırlanan 1 Mayıs 1851 tarihli Nizamname'nin Türk Eğitim Tarihi'nde ve özellikle öğretmen yetiştirmede çok önemli bir belge olduğunu, bu belge ile Darülmuallimîn'in ilk kez esaslı bir yasal ve eğitimsel düzenlemeye tabi tutulduğunu anlatarak, Ahmet Cevdet Efendi'nin *Tezâkir* adlı eserinde, bugünkü dile çevirmek suretiyle: "*.... Rüşdiye mekteblerine hoca yetiştirmek üzere Fatih civarında bir Darülmuallimîn mektebi açılmıştı. Buraya medrese öğrencilerinden birçok kişi alınıp her birine ayda otuzar kuruş maaş verilmekte idi. Fakat, öğretim yöntemi pek de istenen derecede değildi ve bunun ilerlemesi özel bir gayrete bağlı idi. .... 66 senesi Şevvali'nin 5'inde (Ağustos 1850) bana Darülmuallimîn Müdürlüğü ve ilâve olarak Meclis-i Maarif-i Umumiye Üyeliği verildi. .... Meclis-i Maarif'in işleriyle meşgul olurken bir taraftan da Darülmuallimîn'in düzenlenmesi ve iyileştirilmesi ile meşgul olurdum. Bu mektep için bir Nizamname yapıp uygulamaya koydurdum. Öğrencilerin sınav yöntemlerini yoluna koydum ve üç aylarda cer için taşraya gitmelerine gerek bırakmayacak şekilde maaşlarını yeterli düzeye yükselttirdim. Az zaman içinde bunlardan epeyce Rüşdiye mektepleri hocaları yetişmiştir....*" (*Tezâkir*, Yay. Prof. Cavid Baysun, 40.Tetimme, s. 38-39, 41, 46) şeklinde bilgiler verdiğini açıklamaktadır.

Prof. Dr. Akyüz, Muallim Cevdet'in, yıllar sonra 1917'de Ahmet Cevdet Efendi'nin Darülmuallimîn müdürlüğü ile ilgili olarak verdiği bir konferansta, bu kurumun ilk mezunlarından olup Ahmet Cevdet Efendi'nin talebesi eğitimci Selim Sabit Efendi'nin anılarından bahsedip, onun bazı bilgilerini

paylaşarak: "*Ahmet Cevdet Paşa (Efendi), müdürlük yaparken İslâm Tarihi ve Genel Tarih dersleri de verirdi. Bir taraftan da Fransızca öğrenmişti ve Batı tarihçilerinin eserlerini okurdu. Ders anlatması pek tatlı değilse de, ifadesi gayet mantıklı, inandırıcı, özlü idi. Dersi öğrenciye esas olarak anlattıktan sonra bir olayın çeşitli nedenleri, etkenleri ve ondan çıkan sonuçlar üzerinde öğrencileri düşündürürdü. Müdürlüğü sırasında gerek Kemâl Efendi (1861-1878 yılları arasında altı kez Maarif Nazırlığı yapan Ahmet Kemâl Paşa) ile temas, gerek kendi Fransızca muallimi Emin Efendi aracılığı ile Prusya ve Fransız Darülmuallimîn teşkilâtıyla Avrupa'da tarih yazımı yöntemlerini öğrenmekten geri kalmadı. Mamafih, M. 1847-1852 tarihlerine rastlayan bu devrede Prusya ve Fransa Darülmuallimînleri bile o kadar parlak değildi* (*Tedrisat Mecmuası*, Haziran 1333 [1917], s. 436) diye bir ifade kullandığını ve bunların da Darülmuallimîn tarihi bakımından önemli olduğunu nakletmektedir.

Eğitimci öğretim üyesi, son olarak Darülmuallimîn'in ilk Nizamnamesi'ne ilişkin kendi değerlendirmelerine ve yorumlarına yer vererek bunları:

1. Bu belge ile Darülmuallimîn'in ilk kez temelden bir yasal ve eğitimsel düzenlemeye tabi tutulduğunu, öğretimin düzenli ve etkili hale geldiğini;

2. Nizamname'nin, Ahmet Cevdet Efendi'nin Darülmuallimîn Müdürü, başka deyişle eğitim yöneticisi olarak, bu alanda neler düşünüp gerçekleştirdiğini gösterdiğini;

3. Ahmet Cevdet Efendi'nin, Darülmuallimîn öğrencilerinin medrese düzeninin önemli unsurlarından olan cerre çıkmalarını, yani medreseden getirdikleri alışkanlıkla "üç aylar" denen Recep, Şaban, Ramazan'da taşraya (İstanbul dışına) gidip halka vaaz verme, ibadet ettirme ve karşılığında yiyecek, giyecek, para toplama uygulamasını dilencilik olarak görüp kaldırdığını;

4. Ahmet Cevdet Efendi'nin Darülmuallimîn öğrencilerinin cerre çıkmalarını:

a. Cerr nedeniyle taşrada birkaç ay geçiren öğrencilerin öğrenimlerinin aksadığı, onların öğrendiklerini unuttukları;

b. Cerre çıkıp erzak toplayan öğrencilerin, öğretmenlik için gerekli olan "vakar ve temkini" yani saygınlığı kaybettikleri şeklinde iki neden öne sürerek engellediğini;

5. Ahmet Cevdet Efendi'nin, öğrencilerin cerre çıkmalarını önlemesinin, Türk Eğitim Tarihi'nde çok değer taşıyan bir düşünce ve uygulama olup, bunun öğretmenlerin tutum ve davranışları, mesleğin getirdiği özellikler hususunda, medrese dışı sivil öğretime geçilirken ileri sürülmüş muhtemelen ilk görüş ve görüşülen ilk uygulama olduğunu;

6. Ahmed Cevdet Efendi'nin:

a. Öğrencileri sınavla almak,

b. Rüşdiye mekteblerinin öğretmen ihtiyacını hesaplayıp, az sayıda ve nitelikli öğrenci almak (20 kişi),

c. İltimas ve kayırma ile kesinlikle öğrenci almamak,

d. Öğrencilere dolgun maaş (burs) verdirip cerre çıkmalarına gerek bırakmamak, böylece maaşı yükseltilen zekî ve yetenekli gençlerin Darülmuallimîne girmelerini ve yüksek nitelikli öğretmenler olarak yetiştirilmelerini sağlamak,

e. Öğretim yılını uzun tutmak (10 ay) ve okula devam şartını getirmek,

f. Öğretim ve sınavları ciddi yapmak, başarısız öğrencileri okuldan çıkarmak,

g. Zekî ve çalışkan öğrencilere Darülmuallimîn'i normal süresi olan 3 yıldan daha önce ve yine sınavla bitirme imkânı sağlamak, böylece hem bazı başarılı öğrencileri okulda gereksiz yere tutmamak, hem de öğrenciler arasında bu şekilde bir yarışma yolu açmak,

h. Mezunların öğretmenliğe atanmalarında mezuniyet başarı derecesini göz önünde tutma ve sıralarını beklemek yöntemi getirerek hem atamalarda keyfilikleri önlemek, hem de öğrenciler arasında yarışma yolunu açmak gibi Darülmuallimîn öğretimine etkinlik, düzen ve disiplin kazandırmayı düşündüğünü;

7. Darülmuallimîn'i bitiren öğrencilerin göreve atanmalarında mezuniyet başarı derecelerinin ve sıralarının göz önünde tutulduğunu;

8. Okulu bitirip mezun olan öğretmen adaylarının, bir göreve atanıncaya kadar "bilgilerini pekiştirip arttırmaları için" Darülmuallimîn'e devam etmeleri şartı ile mezunların maaşlarının verilmesinin sağlandığını;

9. Ahmet Cevdet Efendi'nin, Darülmuallimîn programına *Usûl-i İfâde ve Talîm* dersi koyarak, Nizamname'de programın ilk dersi olarak geçen *Ders Verme ve Öğretim Yöntemi* ile öğretmenlik mesleği için çok önemli ve gerekli bir yenilik daha getirmiş olduğunu kaydederek bu düzenlemeleri yukarıdaki maddeler halinde göstermektedir.

XI

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili bir diğer inceleme de, Şefaattin Severcan'ın "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği" adlı makalesidir[1344]. Prof. Dr. Severcan, Cevdet Paşa'nın "Hayatı ve Eserleri" ile çalışmasına başlayıp, 1822'de bugünkü Bulgaristan'da Lofça'da doğduğunu, tahsilinin ilk bilgilerini memleketinde elde ettikten sonra İstanbul'a gelip, kısa sürede bilimlerde derinleşip, müderris tayin edildiğini, Maarif'e girerek Öğretmen Okulu'na müdür olduğunu bildirerek Kırım seferi sırasında Sultan Abdülmecid'in onu Küçükkaynarca Antlaşması'ndan yeniçerilerin kaldırılmasına kadar (1774-1826) bir Osmanlı tarihi yazmağa memur etmesiyle, bir yıl sonra bu eserin ilk üç cildini padişaha sunduğunu, ödül olarak kendisine 1885'de vak'anüvislik vazifesinin verildiğini kaydetmektedir. Sonraki parlak meslek hayatında Halep, Bursa, Maraş, Yanya, iki defa Suriye valilikleri'nde; üç defa Maarif, iki kere Adliye, birer defa da Dahiliye ve Ticaret Nazırlıkları'nda bulunup, Şûrâ-yı Devlet reis vekili olduğunu, emekli olduktan sonra Bebek'teki köşkünde yaşadığını, kısa bir hastalıktan sonra 25 Mayıs 1895'de vefat ettiğini nakletmektedir.

İlahiyatçı öğretim üyesi, Ahmed Cevdet Paşa'nın tarihçilik değerinin "*Vekāyi-i Devlet-i Aliyye*" veya "*Târîh*" adı verilen 12 ciltlik eserine dayandığını, birçok eseri olup önemlilerinin *Kısas-ı Enbiyâ Ve Tevârih-i Hülefâ; Hulâsa-i Te'lifi'l-Kurân; Marûzât; Tezâkir (Tezkire-i Cevdet); Takvîmü'l-Edvâr; Mukaddime-i İbn Haldun'un 1. kitabının 6. faslının tercümesi; Kırım ve Kafkas tarihçesi; Belâgat-ı Osmâniyye; Beyânü'l-Unvân* olduğunu ifade etmektedir.

Prof. Dr. Severcan, Cevdet Paşa'nın "Tarihçiliği"ni üç kısımda inceleyip önce "Tarih Felsefesi"nden bahsederek, Cevdet Paşa'ya göre tarihin "hali

[1344] Şefaattin Severcan; "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7 (Kayseri 1990), s. 227-233.

aydınlatan mazi" olduğunu, yani tarihin sadece vakaların biçimsel olarak sıralanması ilmi olmayıp, ictimaî hadiselerin sebeplerini de araştırması gerektiğini, böylece halin aydınlatılabileceğini belirtmektedir. Dr. Severcan paşanın tarihi: "*Tarihten beklenen yalnız bir maddenin falan tarihte vukuunu bilmek değildir, tarihten amaç olayların doğruluk ve yanlışlığını ve gerçek sebeplerini öğrenmek ve bunlardan ders almaktır*" şeklinde beyan ettiğini; yine Cevdet Paşa'nın tarihten ibret alınması gerektiği düşüncesinde olup, insanda geçmiş ve geleceğe vakıf olmaya ve ezel ve ebed sırlarını bilmeye tabii bir meyil olduğundan dolayı insanlığın bu ilme olan ihtiyacının açık olup, devletlerin nizamlarını korumalarının tarih ilmi ile mümkün olduğu fikrini taşıdığını aktarmaktadır. İlahiyatçı Profesör, Cevdet Paşa'nın tarihi bir yandan ictimaîleştirirken, diğer yandan da devletin yaşayabilmesi için bu ilmin ne kadar vazgeçilmez olduğunu gösterdiğini, devlet adamlarının ortaya çıkan değişiklikleri incelemek ve devletin mevcut ihtiyaçlarını ve zamanın durumunu tetkik ve muhakeme ederek idareyi ona uydurmak zorunda olduklarını, bu amaca erişmenin yollarından birinin devletin kadim kanunları ile geçmişteki tavırlarını, bir yandan da vuku bulan değişiklikleri bilmeleri gerektiğini söylediğini nakletmektedir. Cevdet Paşa'nın tarih felsefesinde İbn Haldun'un tesirinin açıkça belli olduğunu ve onun gibi düşündüğünü belirten Prof. Dr. Severcan, paşanın İbn Haldun'daki "Sünnetullah" anlayışını "Tanrının iradesi" olarak açıkladığını ve tarihin akışını tanrının iradesine bağladığını zikretmektedir. İbn Haldun'un ısrarla üzerinde durduğu olaylardaki sebep-sonuç ilişkisinin Cevdet Paşa'da da yer aldığını ve onun: "*Bir asrın vukuatı, geçen asırların hazırladığı illetler ve sebepler zincirinin eseri ve neticesi olduğundan yazılacak tarihi vekayiin ne gibi sebeplerin eseri olduğunun bilinmesi gerekir*" dediğini bildiren ilahiyatçı öğretim üyesi, yine paşanın olayların ardındaki sosyal ve ekonomik sebepleri araştırmaya koyulup, bir tarih felsefesi yaratmaya çalıştığını; devletlerin doğuş, yükseliş ve çöküşlerini kaçınılmaz bir olay olarak ele alıp, ekonomik hadiselerin etkilerini ve tarihi yapan şahsiyetlerin önemli hatalarından doğan akıbetleri incelediğini; onun Osmanlı tarihinin kaderini değiştiren bir noktaya değinerek fütuhatın Türkçe konuşan bölgelere yönelmesi gerekirken, yabancı ırkların oturduğu Avrupa kıtasına yayılmasını şiddetle tenkid ettiğini, devlet adamlarının durumlarını da inceden inceye araştırıp, objektiviteye ulaşmak için çaba harcamakla öteki vak'anüvislerden

ayrıldığı kanısında olduğunu kaydetmektedir. Cevdet Paşa'nın tarih felsefesi bakımından birçok noktada İbn Haldun gibi düşündüğünü, *Mukaddime*'nin onun tenkidçi zekâsını, görüş ufkunu açan ana kaynaklardan biri olduğunu zikreden Prof. Dr. Severcan, paşanın İbn Haldun hakkındaki hükmünü *Mukaddime Tercümesi*'nin başlarında: "*İbn Haldun her işittiğini kağıda döken ve tarih kitaplarını bir takım hurafelerle dolduran tarihçileri tenkid eder ve rivayetlerin doğrusunu yanlışından ayırmak için tek ölçü tanır. Naklolunan bir maddenin imkan ve istihalesini temyiz ve tasdik etmek. ....Nev'-i beşerin ictimaî mülabesesiyle arız olan ahval zabt edilip anlaşılmadan vuzuha varmak imkansızdır. Abdurrahman bin Haldun nam allame-i zü-fünun bu inceliği anlayıp medeniyete arız olan ahvali altı bölüme ircâ ederek bağımsız bir ilim kurmuştur. Kendi icadı olan bu fenn-i müstakil, tarih için bir mihenk-i sahîhü'l-ayardır*" şeklinde ifade ettiğini kaydetmektedir. İlahiyatçı Profesör, Cevdet Paşa'nın ayrı bir tarih çığırı açtığını ve bu konuda Ahmet Midhat Efendi ile F. Babinger'in de aynı görüşü paylaştıklarını zikretmektedir.

Tarihçiliğinin ikinci kısmında "Üslubu"na yer veren Prof. Dr. Severcan, Cevdet Paşa'nın amacının gündelik olayları rastgele sıralamak değil, "Faide-i tarihiye" olduğunu, bu nedenle kendisinin kâtiplerin ağır üslubundan kaçınıp: "*Tarih bir edebiyat sanatı icra yeri değildir, tarihin ameli bir gayesi vardır ki bu gaye ancak anlaşılır bir dil ve üslubla elde edilir*" dediğini aktararak F. Babinger'in Cevdet Paşa'nın üslubunu değerlendirirken: "*Üslubu her ne kadar süslü değilse de beyan tarzının parlaklığı beşinci cilde kadar eski tarihçilere benzemektedir. Altıncı ciltten itibaren bu tarzı bırakmakta ve bu sırada gözde olan sade ifade tarzını yeğlemektedir*" şeklinde açıkladığını değerlendirmektedir.

Üçüncü kısımda ise Cevdet Paşa'nın "Kaynakları"ndan bahseden ilahiyatçı öğretim üyesi, paşanın kaynaklarını mahiyet itibariyle beş kısma ayırmanın mümkün olduğunu, bunların "1. Hazîne-i Evrâk Kayıtları: Muhtelif resmî vesikalar, siyasî müzakere ve toplantıların mazbataları (Mesela *Raif Efendi Zabıtnamesi* bunlardan biridir); 2. Osmanlı vak'anüvis ve tarihçilerinin eserleri, notları: Sefaretnameler, layihalar, hatıralar, mecmualar. *Lâyiha-i Tercümân-ı Dîvân, Sefâretname-i Muhip Efendi, Lâyiha-i Sebastiyani* (Fransız elçisi), *Sefâretname-i Vâhid Efendi, Koçibey Risalesi, Âyine-i Zürefâ, Tarih-i Enverî, Tarih-i Vasıf, Tarih-i Şanizâde*; 3. Muhtelif Arap ve Fars tarihçileri-

nin eserleri; 4. Devlet-i Aliyye'ye tabi, ancak merkezden uzak olan bölgeler hakkında yazılmış tarihler: *Tarih-i Vaka-i Cezire-i Sakız, Devhatü'l-Vüzerâ* (Irak için), *Tarih-i Abdüşşekür* (Mekke emirleri hal tercümesi), *Tarih-i Ceberti* (Mısır), *Tarih-i Bilâd-ı Sudan* gibi; 5. Avrupa Tarihleri: Bunların tarih, tetkik, layiha, hatıra, muhabere ve jurnal tercümeleri: *Tezkire-i Bonapart, Tarih-i Nikola, Katerina Tarihi* olduğunu kaydetmektedir. Prof. Dr. Severcan, Cevdet Paşa'nın Şark vak'anüvisliğine Garp tarih sistemini aşılamakla beraber onun Batı tarih sistemiyle yakın bir münasebeti olduğunun düşünülemeyeceği, buna ihtiyacı bulunmadığı, bibliyografyasında Avrupa dili ile yazılmış tek bir kitabın orijinal ismini vermediği, hatta onun bir Batı dilini bildiğinin de şüpheli olduğu iddiasındadır. Bununla beraber Cevdet Paşa'nın Batılı tarihçilerden istifade ettiğinin ileri sürüldüğünü, fikirlerinin teşekkülünde Michelet ve Taine'nin çok müessir olduklarının iddia edildiğini, Hammer, Buckle, Macaulay ve Montesquieu gibi Avrupa mütefekkirlerinden de faydalandığının söylendiğini bildiren müellif, F. Babinger'in paşanın kaynaklarını verirken: "*Ahmed Cevdet Paşa yalnız arşivlerden değil, kendinden önce gelmiş olan vakanüvislerden de ve özellikle Vasıf, Enveri, Edip, Halil Nuri, Pertev, Asım, Şanizade ve Esad'dan ve sırası düştükçe de Ceberti gibi Arapça kaynaklardan faydalanmıştır. Fransa'nın Avrupa'nın yarısına söz geçirdiği bir dönemde Ahmed Cevdet'in Napolyon'un St. Helene hatıraları bir tarafa bırakılırsa tanınmış Fransız eserlerinden hiç birine bakmamış olması dikkate değer*" dediğini ve kaynakları arasında İbn Haldun'un adını vermemesinin de dikkate şayan olduğunu kaydetmektedir.

XII

Ahmed Cevdet Paşa hakkında bir diğer çalışma, Esra Karabacak'ın "Ahmet Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme" adlı makalesidir[1345]. Doç. Dr. Esra Karabacak, Ahmet Cevdet Paşa'nın dilimizde Batı tarzının ilk defa görünmeye başladığı yıllarda fikir ve sanat hayatımızda mühim rol oynayan şahıslarından biri olduğunu, paşanın hukukī, tarihî ve edebî eserleri hakkında pek çok çalışma yapıldığı halde, filolojik eserleri üzerin-

[1345] Esra Karabacak, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 5 (1990), s. 261-270.

de daha önce kendisi tarafından hazırlanan master tezi dışında bir çalışma bulunmadığını belirtmekte ve Cevdet Paşa'nın bu konudaki eserlerini inceleyebilmek için gramer geçmişimize kısaca bir göz atmak gerektiğini ifade etmektedir.

Türkolog öğretim üyesi, Türk dilinin Türkçe olarak yazılmış ilk gramerinin Bergamalı Kadri tarafından 1530'da Kanunî Sultan Süleyman'ın Sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunulan "*Müyessiretü'l-Ulûm*" adlı eser olduğunu, bunun Besim Atalay tarafından tıpkıbasımı ve çeviriyazısıyla yayımlandığını bildirmektedir. Müellif, bu eserde Arap gramerinin tesiri açıkça görülmekle beraber, Türkçe örnekler verilerek giriş kısmındaki açıklama dışında, Arapça ve Farsça şekillerin konu edilmediğini, ancak terimlerin Arapça'nın tesirinde olduğunu ve bu durumu o devir için tabiî bir tutum olarak karşılamak gerektiğini beyan etmektedir. Burada önemli olanın bu eserin kendinden sonrakilere zemin hazırlayabilecek bir Türk dili grameri kavramını ortaya çıkarması olduğunu, bundan sonra gerek *Müyessiretü'l-Ulûm*, gerekse Arapça ve Farsça gramerler örnek alınarak irili ufaklı pek çok eser yazıldığını söyleyen Doç. Dr. Karabacak, Tanzimat Dönemi'nde ilk kez basılan Türkçe gramerin Ahmet Cevdet ve Fuat Paşa'ların Encümen-i Dâniş'in ilk eseri olarak yazdıkları "*Medhal-i Kavâid*" adlı eser olup, bunun 1268'de (1851) taş basması olarak basıldığını kaydetmektedir. Ayrıca Abdurrahman Fevzi Efendi tarafından 1847'de yazılmağa başlanan ve 1299'da (1881) basılan "*Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân*" adlı eserin de Türk gramer tarihinde mühim bir yer tuttuğunu ve eserin bir kısmının yeni katkılarla Ali Ülvi Elöve tarafından günümüz Türkçesine çevrildiğini aktaran Türkolog müellif, bu eserin Cevdet Paşa'nın dilbilgisi kitaplarına benzediğini, fakat kelime haznesi bakımından Cevdet Paşa'ya göre daha çok Türkçe kelime içerdiğini ve buna bağlı olarak daha fazla Türkçe örnek kullanıldığını zikretmektedir.

Doç. Dr. Karabacak, Cevdet Paşa'nın Türk dilini öğretmek amacıyla yazdığı dört eseri bulunduğunu, bunların adlarının *Medhal-i Kavâid, Kavâid-i Türkiyye, Kavâid-i Osmâniyye, Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye* olup, bu eserlerin şu şekilde tasnif edildiğini bildirmektedir:

Medhal-i Kavâid:

Muallimîne Lâzım Olan Malûmât

Mukaddime

1. İsim 2. Sıfat 3. Zamir 4. İsm-i İşâret 5. Mübhemât 6. Mastar 7. Fiil 8. Fer'-i fiil 9. Edat

Hâtime

Zeyl-i Risâle;

Kavâid-i Türkiyye:

Mukaddime

1. İsim, 2. Sıfat 3. Zamir 4. İsm-i İşâret 5. Mübhemât 6. Mastar 7. Fiil 8. Fer'-i fiil 9. Edat;

Kavâid-i Osmâniyye:

1. İsim 2. Sıfat 3. Kinâyât 4. Fiil 5. Edat

Hâtime, Cümleler ve Cümlenin Mütemmimâtı

Her bölümde Türkçe şekillere ilâve olarak Arapça ve Farsçaları de verilmektedir.

Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye:

Muhtıra

Muallimîne Talimât

Mukaddime

1. İsmin sınıflanması 2. Sıfat 3. Terkipler 4. Zamir 5. Fiil 6. Edat 7. Kelâm ve Cümleler 8. Arapça kelimeler

Zeyl-i Kitap

Her bölümde Türkçe şekillere ilâve olarak zaman zaman Arapça ve Farsçaları da verilmektedir.

Türkolog öğretim üyesi, bu eserlerin genel olarak incelendiğinde terimlerde ve açıklamalarda Arap gramerinin tesirinin görüldüğünü, ancak konu tasnifinde Batı gramerlerinin tesirinde kalındığını, Arap gramerlerinden farklı olarak isim bahsiyle başladığını, fiil ve zamir çekimlerinin Arapçanın tesiriyle 3. şahıstan başlayarak yapıldığını, fiil çekimlerinde teklik ve çokluk şekillerin yanısıra Arapça'ya mahsus olan ikilik (ikil) çekiminin de ilave edildiğini, asıl edatların yanısıra bugün ek dediğimiz şekillerin de edat olarak verilerek kelimenin manasında yaptığı değişikliğe göre adlandırıldığını belirtmektedir.

Bu eserlerin incelenmesinde içerik ve dilin yanısıra dikkati çeken diğer bir konu da terimler olup, Türk dilinin bugün bile tam anlamıyla bir açıklığa kavuşamayan terim sorununun o devir için eserlerin ve mevcut örneklerin azlığı sebebiyle daha da önemli olduğunu anlatan Doç. Dr. Karabacak, Arap gramerindeki terimlerin büyük bir kısmı kullanılmakla beraber zaman zaman aslına aykırı kullanımların da yapıldığını, ancak ilk Türkçe gramerden Tanzimat'ın ilk eserlerine kadar tanımlara verilen terim sayısının arttığının görüldüğünü, bu terimleri tarihî bir seyir içinde karşılaştırarak buradan o devir için belki günümüze de ışık tutabilecek bir sonuca varılabileceğini ifade etmektedir.

Türkolog müellif, ek olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın dilbilgisi kitaplarının nerede, ne zaman, hangi matbaalarda ve kaç defa basıldıklarını bildiren bir liste de vermekte ve *Medhal-i Kavâid, Kavâid-i Osmâniyye, Kavâid-i Türkiyye* ve *Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye*'den birer sahifeyi örnek olarak gösterip makalesini bitirmektedir.

XIII

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili en önemli tenkidî inceleme, Prof. Dr. Kemal Beydilli'nin "Cevdet Tarihi hakkında İlk Ciddi Çalışma" ismini taşıyan makalesidir[1346]. Tarihçi öğretim üyesi, Christoph K. Neumann'ın Münih Ludwig-Maximilian Üniversitesi bünyesindeki Şarkiyyat Enstitüsü'nde Prof.

[1346] Kemal Beydilli, "Cevdet Tarihi Hakkında İlk Ciddi Çalışma" *Tarih ve Toplum*, XXV/148 (Nisan 1996) s. 250-255.

Dr. H. G. Majer'in danışmanlığı altında sürdürülen *Das Indirekte Argument Ein Pladoyer für die Tanzimat vermittels der Historie. Die geschichtliche Bedeutung von Ahmed Cevdet Paşas Tarih* adıyla Mart 1992'de kabul edilen doktora tezi hakkında ilmî bir inceleme yapmış ve tenkidî görüşlerini de ortaya koymuştur. Prof. Dr. Beydilli, Dr. Neumann'ın bu çalışmasında *Cevdet Târîhi*'nin mevcut basımlarının birbirleriyle karşılaştırılarak incelenmesi yanında, paşanın *Ma'rûzât* ve *Tezâkir* başta olmak üzere diğer eserleri ile layiha ve benzeri yazılardan da faydalanarak, *Târîh-i Cevdet*'in bir tarih eseri olarak değerinin tesbiti dışında, eserin satır satır okunarak değerlendirilmesi, yorumlandırılması, vermek istediği mesajların çözülmesi, dolayısıyla eserin Tanzimat devrine dolaylı bir yorum getiren ve bu devrin muhasebesini yapan bir tarih kaynağı olarak sorgulanması gibi zor bir hedefi gerçekleştirdiğini ve bu çalışması ile *Cevdet Tarihi*'nin daha sıhhatle ve berraklıkla kullanılan bir kaynak haline gelmesine katkıda bulunduğunu ve böylece onun mevcut olan değerini daha da arttırdığını ifade etmektedir.

Dr. Neumann'ın, tezinin girişinde çalışmasının hedefi ve takip edilen metod hakkında bilgiler verdiğini ve Cevdet Paşa ve eserleri hakkında daha önceleri yapılmış olan diğer çalışmalarla karşılaştırmalarda bulunduğunu belirten tarihçi öğretim üyesi, burada Cevdet Paşa'yı genellikle ananevî Osmanlı ve İslâm tarihçisi olarak niteleyenlerin, önce bu kavramlardan ne anlaşılması gerektiğini ifade etmek zorunda olduklarının vurgulandığını; aynı şekilde eserin yabancı tarihçilerden etkilendiği savının yeterince delillendirilmesi mümkün olmayan bir husus olduğunu; Türkiye'de modern İslâmcıların kendi fikirlerini paşanın fikirleri gibi takdim etmekte olduklarını, kimi yazarların Ahmed Cevdet'in görüşleri ile kendilerinin olmasını düşündükleri tasavvurları arasına mesafe koyamadıklarını ve bunları birbirine karıştırdıklarını, Dr. Neumann'ın bunlara örnekler vererek yaptığı haklı itirazların bir amacının da terakkīperver ve reaksiyoncu cepheleşmelerin elinden Cevdet Paşa ve tarihini kurtarma gibi bir hedef taşıdığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın, a. Müellifi eserinden ayrıştırmak; b. Sadece tarih yazmak kasdıyla tarihini kaleme almadığını belirtmek; c. Tarihi müellifin otomatikman kaleme aldığı bir telifat değil de onun ele aldığı çeşitli konular karşısındaki dünya görüşünün bir vasıtası olarak görmeye çalışmak; d. Eseri devrinin

görgü şahidi olarak değerlendirmek gibi dört temel amacı sorguladığını bildiren Prof. Dr. Beydilli, yazarın *Cevdet Târîhi*'ni belirli bir kasdı ve mesajı olan bir eser olarak gördüğünü, eserin tahlilinin konuları içinde önemli ve önemsiz olanların ayıklanması, harcıalem olanların kendine özgü olanlardan ayrılması, her satırın tek tek incelenmesi suretiyle tahlilinin yapılabileceği fikrini taşıdığını bildirmektedir. Cevdet Paşa'nın tarihini, kaynakların ve edindiği bilgilerin pek etkisinde kalmadan, kendi görüş ve zihniyeti dahilinde kaleme aldığını, bunun ise objektiflik konusunu ortaya çıkardığını anlatan tarihçi öğretim üyesi, Dr. Neumann'ın bir metnin tümünü veya metnin bir parçasının bir kısmını izah etmek isteyen herkesin genelde kendi görüşlerini ileri sürmek zorunda kalacağını, bu bakımdan kendi çalışmasında da ileri sürülenlerin tartışılmasının söz konusu olabileceğini söylediğini belirtmektedir.

Dört bölüm halinde tanzim edilen çalışmanın, "Bir Tarihin Tarihi" başlığı altında yer alan ilk bölümünün *Cevdet Târîhi*'nin oluşum sürecini takip ettiğini, bu zaman içinde müellifin hayatında görülen değişikliklerin eserin ahenksizliklerinde kendisini hissettirmekte olduğunu, dolayısıyla müellifin biyografik ayrıntısında eserin tahlil edildiğini zikreden Prof. Dr. Beydilli, tezin devamında eserin muhtevası ve bu muhtevanın ilk ve son baskıları arasındaki farkların belirtildiğini, önemli değişikliklerin örneklerinin verilerek levhalar halinde gösterildiğini, Tertib-i cedid'in mukayeseli olarak ele alındığını, Tertib-i cedid'de yeniden kaleme alınan Mukaddime'nin tahlil ve ilk baskıdaki metni ile mukayese edildiğini, *Târîh-i Cevdet*'in çeşitli basımları arasındaki muhteva farklılıkları ayrıntıları ile ve levhalar halinde gösterilmiş olmasına rağmen, eserin yazmaları ile matbu nüshaları arasındaki uyum ve farklılıkların sorgulanmadığını, bu durumda eserin yazma nüshalarının aynen basılmış olmadığı sualinin cevaplandırılmadan kaldığını kaydetmektedir.

İkinci bölümün ilk kısmında Ahmed Cevdet'in münferit tarih olayları ne şekilde ele aldığı, nasıl anlattığı ve tefsir ettiğinin sorgulandığını ifade eden tarihçi öğretim üyesi, bilhassa Cevdet Paşa'nın bu bölümde ele alınan ilmiye sınıfını, kendisi de bu sınıfa mensup olmasına rağmen, yaptığı değerlendirmeler ile yargıladığını, onun bu konudaki yorumlarının bütün eser

boyunca ortaya çıkan bir husus olduğunu bildirmektedir. Bölümün ikinci kısmında ayrıca III. Selim'in tahttan indirilmesi olayının nasıl kaleme alındığının tahlil edildiğini, bu konudaki kaynakların nasıl kullanıldığının sorgulandığını ve örneklendiğini belirten Prof. Dr. Beydilli, yeniçeri ocağının özerk yapısının Cevdet'in ilgi odaklarından birini teşkil ettiğini, merkezîleşme teşebbüslerinin gündemde olduğu bir devirde yetişen Cevdet için bu konunun özellikle önem taşıdığını, Dr. Neumann'ın yeniçerilerin imparatorluk tarihindeki rollerine, bu tarih eserinde nasıl yer verildiğini tahlil etmeğe çalıştığını; ayrıca Cevdet'in III. Selim'i anlatırken nasıl kalem oynattığına bu hükümdarın mümeyyiz vasıflarına ve bunların hal'ine varan gelişmelerde ne derecelerde etken olduğuna, dolayısıyla bir hükümdarın hangi vasıflarla donanımlı olması gerektiğine, *Cevdet Târîhi*'nde böyle bir tanımlamanın olup olmadığına, ideal bir hükümdar tanımlamasının verilip verilmediğine işaret edilerek sorgulandığını bildirmektedir. Bu bölümün üçüncü kısmında Napoléon Bonaparte'nin ele alındığını söyleyen Prof. Dr. Beydilli, böylece Cevdet'in yabancısı olduğu bir dünyaya karşı bir tarihçi olarak yaklaşımının irdelendiğini, Avrupa devletleri ile nasıl bir ilişki içine girilmesi gerektiği hakkındaki görüşlerinin tesbit edildiğini, bunların yaşamakta olduğu Tanzimat Devri'nin bir ricali olarak kendisi için ayrı bir önem taşıdığının vurgulandığını, Avrupa'daki gelişmelerin tarihindeki düşünce silsilesiyle nasıl bütünleştirilebileceği hususunun değerlendirildiğini belirtmektedir.

Üçüncü bölümün ilk kısmının *Cevdet Târîhi*'nde takip edilen metodu ele aldığını, önce Cevdet'in fenn-i târîh ile ilgili metodolojisinin tanımlanarak tahlil edildiğini, bunu tarihsel nedensellik ve kaynak değerlendirilmesi ve kullanımının takip ettiğini, sonra da tarih anlatımı ve yorumlandırılmasının kavranmaya çalışıldığını söyleyen Prof. Dr. Beydilli, ikinci kısımda bu yorumun bütününü içine alan bir sistemin oluşturulmuş olmadığının tesbit edildiğini, İbn Halduncu tarih tezinin kullanımının araştırıldığını ve Cevdet'in İbn Haldun'a olan bağlılığı ile ilgili yerleşmiş kanaatin ve ön yargıdaki haklılık payının sorgulandığını, Cevdet'in İbn Haldun'un görüşlerine karşı çıkmakla beraber, bunları kendi sistemine kattığının vurgulandığını, dolayısıyla Faslı mütefekkirin determinizmini almadan onun tarih metodunu nasıl kullandığının tahlil ve tespitinin yapıldığını zikretmektedir.

Dördüncü bölümde *Cevdet Tarihi*'nin genel muhasebesinin yapıldığını söyleyen müverrih öğretim üyesi, bu son bölümün ilk kısmında *Târîh*'te açıkça belirtilen veya zimmen ifade edilen ibret alınması umulan derslere eğilindiğini, bu durumda alınması istenilen derslerin neler olduğunun vurgulandığını ve Cevdet Paşa'nın yaşadığı devrin siyasî boyutu ile ilgili mesajlarının neler olduklarına değinildiğini belirtmektedir. İkinci kısımda ise bu muhasebenin Osmanlı tarihinde dinin oynadığı rol itibariyle sorgulanması işine girişildiğini; Cevdet Paşa'nın *Târîh*'inin onun faaliyet dokusuna, başarı veya başarısızlıklarına nasıl bir tesir icra ettiği sualine cevap arandığını kaydetmektedir.

Prof. Dr. Beydilli, Dr. Neumann'ın sonuç kısmında tarih felsefesi ve siyasî tarih sistemi olarak İbn Haldunculuğun Cevdet'te temsil edilmediği görüşünü taşıdığını, paşanın eserinin Tanzimat'ın görüş açısı doğrultusunda kaleme alındığını, Cevdet'in reformları önemseyerek bunların Avrupa etkisi ile vücuda getirilmediği fikrinde olduğunu, onun reformların devletin kurtulması amacı ile yapıldığına ve dinî hedefler ve kaygılar gözetmediğine inandığını, reformcu niyet beyanının azlığı dolayısıyla eserin konservatif bir zihniyetin ürünü olarak algılanmasına yol açtığı gibi önemli neticelere varıldığını ifade etmektedir.

Tarihçi öğretim üyesi, Dr. Neumann'ın eserinin bütünü üzerindeki değerlendirmeler ve yorumlardan sonra tenkidî görüşlerine yer vererek düzeltilmesi gereken pasajlara temas ederek bunları:

1. Arif Hikmet ve babası İsmet'in, o zamanlardaki Osmanlı elkabının kullanılmasındaki gerekçeli ve bilinçli uygulamaya riayeten "Bey" değil, "Beyefendi" olarak zikredilmesi gerektiğine;

2. *Cevdet Târîhi*'nin ilk üç cildinin neşri ile ilgili olarak 1856'da Hammer tarafından yapılan tanıtmalarda, eserlerin fihristlerinden hareketle yapılan muhteva açıklamalarında tercüme hatalarının mevcut bulunduğuna dikkat çekilmesine;

3. Prusya Kralı II. Friedrich'in ölüm tarihini Cevdet, Vasıf'tan almış olarak 15.8.1786 olarak göstermişken, Hammer'in tanıtmasında bu yanlışlığa işaret ederek kralın ölüm tarihini 17.8.1786 olması gerektiğini belirttiği, ancak doğrusunun 15/16 Ağustos gecesi olduğuna;

4. Kuleli Vak'ası'nı, "*Kuleli kışlasında meydana gelen bir subay ayaklanması*" olarak tanımlamak ve bu hatalı temel bilgiye dayanarak yorumlarda bulunmanın yanlışlığına ve "*Bu türdeki son ayaklanma, 1859'da akîm kalan Kuleli ayaklanmasıdır*" gibi açıklamaların vahim bir hata olduğu ve düzeltilecek bir tarafı da olmadığına;

5. 21 Ra 1876 tarihinin 21 Ra 1276 olmasına;

6. 1865/66'da Mustafa Fazıl Paşa münasebetiyle Mısır hidivliğinden bahsetmenin yanlış olup, bunun Mısır valiliği olarak düzeltilmesine;

7. Dr. Neumann'ın, Cevdet Paşa'nın genç yaşında önemli mevkilere gelmesi ve memuriyette yükselmesi ile ilgili olarak yaptığı hesapların yanlışlığı dolayısıyla bunların tekrar gözden geçirilmesine gerek olduğuna;

8. Dr. Neumann'ın *Koca Sekbanbaşı Risalesi* ile ilgili olarak Babinger'in (GOW), bu risalenin Mehmed Münip Efendi'ye ait olduğuna dair yaptığı açıklamaya katılmadığı ve eğer fırsat bulursa bu risaleyi yayımlamak istediğine dair beyanının çok zayıf olup, kendisinin bu eserin Türkçeye tercümesi münasebetiyle yaptığı etraflı tenkid ve tanıtma yazısından, özellikle müellif sorunu ve muhteva yorumu ve mevcut yazmalardan hareketle ilmî bir neşri için geniş bir çalışmanın kendisi tarafından sürdürülmekte olduğundan habersiz olduğuna, Sekbanbaşı yakıştırması yapılan bir kimsenin bu risalenin müellifi olamayacağına on sene önce zaten yine kendisinin işaret etmiş bulunduğuna;

9. Osmanlılar'ın, 1774'den önce "Halife" unvanını kullanmadıkları iddiasının kasdı aştığına, bu unvanın daha önceki tarihlerde de başta nâme-i hümâyûnlar olmak üzere çeşitli resmî yazışmalarda kullanıldığının bilindiğine;

10. Kırım'ın ilhakının bir Prusya-Osmanlı ittifakı ile önlenmesi ile ilgili olarak Vasıf ve Cevdet Efendiler arasındaki münazaranın, ittifak gibi bir niyeti zaten olmayan Prusya Kralı Büyük Friedrich'in açık tekzibi ile dayanak noktasından mahrum olduğuna ve bunun ilgili literatüre başvurularak gösterilmiş olmasının gerektiğine (Bkz. Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar*, İstanbul 1985, s. 129-141).

11. Dip notlarında gösterilen bazı kaynakların ciddî matbuları mevcud olduğu halde neden yazmalarının kullanılmış olduğunun ve matbu nüshalara neden itibar edilmediğinin anlaşılamadığına. Bunun yanında Dr. Neumann'ın *Tüfenkçibaşı Arif Risalesi*'nin Çetin Derin tarafından Ankara'da 1974'de *Belleten*'de yayımlandığından; görmediğini belirttiği *Halil Nuri Tarihi*'nin İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü tezleri arasında bugünkü harflere çevrilmiş olarak araştırıcının hizmetine hazır bulunduğundan; Ubeydullah Kuşmanî'nin eserinde III. Selim'in tahttan indirilmesini anlatan ilk yazar olduğunun söz konusu olamayacağından, çünkü bu eserin III. Selim tahtta iken kendisine takdim edildiğinden; *Yayla İmamı Risalesi*'nin vaktiyle Çetin Derin tarafından İstanbul'da 1973'de *Tarih Enstitüsü Dergisi*'nde yayımlanmış bulunduğundan; *Câbî Tarihi*'nin Berlin'deki nüshasından istifade ettiğini ifade ederken *Câbî Tarihi*'nin Mehmet Ali Beyhan tarafından doktora tezi olarak 1992'de yayımlandığından habersiz olduğuna ve literatür tahkiki konusunda gereğince hassas davranmadığının anlaşıldığına;

12. Dr. Neumann'ın tezinde Cevdet Paşa'nın kaynakları kullanmada seçici olduğu, ancak metod itibariyle bunları yeterli bir kritiğe tabi tutmadığı, bu yüzden tenakuza düştüğü iddiasının doğru olabileceği, ancak buna delil olarak ileri sürdüğü örnekte de tam bir isabet bulunmadığı, çünkü Nizâm-ı Cedîd'e karşı ayaklananların, reformları yürüten kadrodan on bir kişinin idamlarını talep ettikleri, bu listede yer alanların isimlerinin *Cevdet Târîhi*'nde iki ayrı yerde verilmiş olduğu, ancak listede yer alan Abdüllatif Efendi'nin adı ilk listede bulunurken, ikinci listede ismine rastlanmadığı ifadesinin doğru olmadığı, çünkü ilk zikredilişinde ismi Lutfullah Efendi olarak verilirken, ikinci defada Abdullatif Efendi olarak geçtiği, bunların ikisinin de aynı zat olup her iki listede de, farklı olarak verilmiş olsa dahi, isimlerin yanlarında Kapan Naibi ve Müderris olduğunun belirtildiği, dolayısıyla Dr. Neumann'ın bütün bunlara dikkat etmediği, gözünden kaçan bu hususun kendisinin hataya düşmesine yol açtığını ifade ederek bunları yukarda geçen maddeler halinde sıralamakta ve isabetli görüşlerine son vermektedir.

XIV

Ahmed Cevdet Paşa hakkında bir inceleme de, Beşir Atalay'ın "Ahmet Cevdet Paşa Tarihi'nde Osmanlı Devleti" adlı makalesidir[1347]. Prof. Dr. Beşir Atalay, bu çalışmasının Giriş'inde Ahmet Cevdet Paşa'nın ünlü tarihinde ortaya koyduğu bilgi ve görüşlerinden hareketle ve tamamen bunlara bağlı kalınarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemine ilişkin bazı tespitler yapmaya çalıştığını, paşanın "devlet" kavramı ile ilgili görüşleri ve yaklaşımları üzerinde durduğunu belirtmektedir.

Sosyolog öğretim üyesi, ilk ünitede "Cevdet Paşa Tarihi" başlığıyla *Târîh-i Cevdet*'in 1774 yılından, yani Kaynarca Antlaşması'nın yapıldığı yıldan, 1826 yılına, yeniçeriliğin kaldırıldığı yıla kadar olan buhranlı bir dönemi kapsadığını, paşanın imparatorluğun bu en buhranlı dönemini derin kaygılarla yazdığını, sosyal tahlillerle zenginleştirdiğini, problemleri ele alıp çözümler teklif ettiğini, eserinin tahlilî bir tarih olduğunu beyan etmektedir. Yazılış tarzlarına göre tarihin çeşitli tasnifleri olduğunu, Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın yazılış tarzlarına göre dörtlü bir tasnif öngördüğünü kaydeden Prof. Dr. Atalay, bunların: 1. Rivayetçi Tarih; 2. Öğretici Tarih; 3. Neden-nasılcı Tarih; 4. İctimaî Tarih olduklarını, Cevdet Paşa'nın vak'anüvis geleneğinden gelen bir tarihçi olarak her şeyden önce olayların doğru olarak sıralanmasına önem verdiğini, olayların ardındaki sosyal ve ekonomik sebepleri araştırdığını, böylece bir tarih felsefesi yaratmaya çabaladığını, devletlerin doğuş, yükseliş ve çöküşlerini ele alıp, ekonomik hadiselerin etkilerini ve tarihi yapan şahsiyetlerin önemli hatalarından doğan akıbetleri incelediğini, *Târîh*'inin Togan'ın tasnifi içinde neden-nasılcı tarih türüne girdiğini nakletmektedir.

İkinci ünitede "Ahmet Cevdet Paşa'da Devlet Kavramı"na yer veren ve ilk alt başlığında "Genel Olarak Devlet Kavramı"nı inceleyen Sosyolog Profesör, *Cevdet Paşa Târîhi*'nde imparatorluğun devlet yapısı ve fonksiyonları ile ilgili çok önemli değerlendirmelerin yer aldığını, devletin menşei ve mahiyetine ilişkin teorik tartışmalara girildiğini, bu bakımdan kısaca değerlen-

[1347] Beşir Atalay, "Ahmet Cevdet Paşa Tarihi'nde Osmanlı Devleti", *Yeni Türkiye*, yıl 6, sayı 33 (Mayıs-Haziran 2000), s. 625-639.

dirme yapmayı uygun gördüğünü bildirmektedir. Prof. Dr. Atalay, "Devlet" kavramının ilk defa XV. yüzyıldan itibaren kullanıldığının tespit edildiğini, devletin doğuşunun hukukī ve sosyolojik nedenleri konusunda da önce toplumsal, sonra iktidar fenomeni ile ilgili açıklamalar ortaya çıktığını, bunları: a. Aile Teorisi; b. Kuvvet Teorisi; c. Organizmacı Teori; d. Toplumsal Sözleşme Teorisi olarak dört kısımda izah etmenin mümkün olduğunu; devletin ancak bir ana teşkilâtlanma ile var olabileceğini; devletin fonksiyonları ile ilgili yaklaşımlarda toplumun güvenliğini sağlama düşüncesinin ön plana çıktığını; artık devletin topluma hizmet üretmesi ve sunması lazım geldiğini savunan toplumcu görüşlerin ve akımların ortaya çıktığını; devletin sosyal ve ekonomik haklara önem vermesinin gerekli olduğunu; II. Dünya Savaşı'ndan sonraki devlet anlayışında: 1. Söz ve ifade hürriyeti; 2. Vicdan hürriyeti; 3. Yoksulluktan kurtulma hürriyeti; 4. Korkudan kurtulma hürriyetinin doğduğunu; bugün daha da ileri olarak katılımcı devlet dediğimiz vatandaşın her şeyi paylaştığı, sorumluluk aldığı devlet anlayışının yaygınlık kazandığını aktarmaktadır.

İkinci ünitenin ikinci alt başlığını "Cevdet Paşa'nın Devlet Anlayışı"na ayıran müellif, paşanın İbn Haldun'dan etkilendiğini, devlet kavramı konusunda ikisi arasında benzerlik göründüğünü, özellikle fertten devlete geçişte aynı safhalara rastlandığını, devletin ve devlet öncesi topluluğun meydana gelişinde tabiat teorisi ile sosyal anlaşma teorisine birlikte yer verdiklerini, ancak İbn Haldun'da tabiat teorisi ağırlık kazandığı halde, Cevdet Paşa'da devletin doğuşunda sosyal mukavele teorisinin ağırlıkta olduğunu; paşanın devlet kavramında devletin teşekkülünü, menşeini sosyal anlaşma teorisine bağladığını; diğer taraftan Cevdet Paşa'nın Organizmacı Teori'yi, yani devlete diğer canlı varlıklar gibi hayat seyri veren görüşü benimsediğini ve her devletin bir yaşama seyri olduğunu kabul ettiğini; devletin fonksiyonları açısından paşanın toplumu yardımlaşma için bir araya gelmiş olarak kabul ettiğini; fakat onda sadece klâsik bir devlet anlayışının görülmeyip; devlete ülke ve halkla ilgili, güvenlik ve sınırların korunması dışında birçok görevler yüklediğini; paşanın ayrıca siyasî rejimler ve devlet yönetimi üzerinde de durduğunu, tarih boyunca yönetim tarzı tasnifleri yapılmakla beraber, onun bütün bu tasnifleri genelleyerek "hükumet" kavramını kullanmayı tercih ettiğini ve üçlü bir tasnif yaparak bunları: 1. Dini hükumet; 2. Maddî hükumet;

3. Meşrutî hükumet olarak gösterdiğini, Osmanlı Devleti'ni bu tasniflerden herhangibirinin içine sokmadığını söylemektedir.

Üçüncü üniteye "Cevdet Paşa Tarihi'nde Osmanlı Devleti" ile başlayan Prof. Dr. Atalay, ilk alt başlığında "Devletin Kimliği" konusunu işlemekte olup, Ahmed Cevdet Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni İslâm devletinin yenileyicisi olarak niteledi̇ğini, hılafet ve saltanatı bünyesinde toplayan Osmanlı saltanatının şan ve şevketle ortaya çıkıp İslâm ülkelerini nura boğduğunu, Osmanlı milleti çeşitli diller konuşan ve toplumların en güzel vasıflarını toplayan büyük bir cemiyet olduğundan bu devletin meydana çıkması ile İslâm milletinin de yenilenerek İslâmlara gelmiş olan zaafın sona erip huzurun teessüs ettiğini belirttiğini ve Osmanlı Devleti'nin tam bu İslâm devleti özelliği taşıdığını aktarmaktadır. İkinci alt başlıkta "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devletin Güçlü ve Zayıf Yönleri"ni ele alan Sosyolog öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın tarihine konu edindiği devrin devletin hızla çöküşe gittiği bir dönem olduğunu, devletin sosyal, iktisadî, askerî, siyasî yönlerden zayıf düştüğünü, paşanın şahsî görüşü ile çöküşün sebep ve çarelerini arayarak devlet adamlarına öğütler verdiğini ve çözümler teklif ettiğini zikretmektedir. Sosyolog Profesör, bu konuyu birkaç yönden incelemenin yararlı olacağını söyleyip ilk olarak "Devlet Adamının Özellikleri"nden bahsetmektedir. Cevdet Paşa'nın tarihinde en fazla Osmanlı Devleti yöneticileri üzerinde durduğunu ve onları eleştirdiğini, düzenin bozulmasını yeteneksiz devlet adamlarına bağladığını, bu konuda "*emânetleri ehline veriniz*" düsturunu hatırlattığını, onun insan faktörü üzerinde durup, devlet ve ilim adamları ile hariciyecilerin hepsinin kayıtsız ve sorumsuz olduklarına işaret edip, netice olarak bu kadronun çöküntünün baş sebebi olduğunu kaydettiğini beyan etmektedir. İkinci olarak "Ordu"yu ele alan müellif, askerî nizamların bozulduğunu, orduda ciddiyet kalmayıp gücünü kaybettiğini, ordu konusunda Cevdet Paşa'nın temel görüşünün bu olduğunu aktarmaktadır. Üçüncü sırada "Diğer müesseseler"e değinen Prof. Dr. Atalay, yöneticiler, idarî kademe ve ordudaki bu bozulmanın diğer müesseselerde de kendini gösterdiğini, yenilgilerin masrafları arttırdığını ve malî sıkıntıların doğduğunu, dış borçlanma formülünün devreye sokulup bunun da çare olmadığını, sosyal bir hastalık olan rüşvet ile iltimasın çok artmış bulunduğunu, her bozukluğun diğerini davet edip çöküşü hızlandırdığını nakletmektedir. Dördüncü olarak "Siyasi Durum"u

değerlendiren Sosyolog öğretim üyesi, burada devletlerarası münasebetler ve Osmanlı Devleti'nin bu münasebetlerdeki yeri ve tutumuna değinmektedir. Dünya dengesini bir zamanlar Osmanlı Devleti sağlamakta iken, iç bünyesinin bozulduğunu, ordunun savaşlarda yenilgilere uğradığını, devlette gerileme belirtilerinin başladığını ve dış dengenin bozulduğunu anlatan Prof. Dr. Atalay, dış dengenin Osmanlı Devleti aleyhine bozulmasında çeşitli etkenlerin bulunduğunu, Cevdet Paşa'nın bu etkenlerden ilkinin yine insan problemi olduğuna değindiğini, dış ülkelerde ve toplantılarda devleti temsil edecek şahsiyetli devlet adamlarının bulunmamasını, Viyana Kongresi gibi bir dünya olayı içinde Osmanlı Devleti'nin yer almamasını tenkid ettiğini, o zamanki dünya politikasını kavrayabilecek devlet adamları olmadığı gibi, devletin durumunu dahi bilen idarecilerin kalmadığını beyan ettiğini, paşanın yabancı devletlerden mutlaka bir kısım dostlar edinilmesi gerektiğine işaret ettiğini, sonuç olarak bir öğretim üyesi olarak *Târîh-i Cevdet*'in Osmanlı İmparatorluğu'nu iyi anlamak için asla gözden kaçırılmaması gereken bir kaynak olduğu kanaatinde olduğunu belirtmekte ve ek olarak da "Ahmed Cevdet Paşa'nın Hayat Hikâyesi"ne çok kısa olarak yer vermektedir.

XV

Ahmed Cevdet Paşa hakkında bir diğer inceleme, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi* isimli kitabı içerisinde yer alan "Yeniliğin Üç Büyük Muharriri I- Ahmed Cevdet Paşa", adlı makalesidir[1348]. Bu makalesinde Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar dilimizde Garp çeşitlerinin ilk defa olarak göründüğü 1859 yılı ile Yeni Osmanlıların teşekkül tarihi olan 1865 senesi arasında fikir ve sanat hayatımızda bilhassa üç kişinin yapıcı rol oynadığını, bunların Ahmed Cevdet, Mehmed Münif Paşa'lar ile İbrahim Şinasi Efendi olduklarını belirtmekte ve ilk olarak Ahmed Cevdet Paşa'yı ele alarak onun hayatı ve eserlerine geniş yer ayırıp, son olarak paşanın "Üslûb"u üzerinde durmaktadır.

Türkolog Profesör, Cevdet Paşa'nın üslubunu bize üç kitabın verdiğini, bunlardan birincisinin *Târîh* olup, ciltten cilde dilinin birkaç sene içerisinde

[1348] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Yeniliğin Üç Büyük Muharriri I- Ahmed Cevdet Paşa", *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yay. Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 2006, s. 153-169.

nasıl değiştiğini göstermesi bakımından da *Târîh*'in ön safta geldiğini söylemektedir. İkincisinin Arapçadan tercüme olan *Metn-i Metin* olup, bu yüz Mantık kaidesinin vecize kuvvetinin Türk nesri tarihinde belli başlı bir hadise olduğunu beyan eden Prof. Tanpınar, üçüncüsü olan *Kısas-ı Enbiyâ*'da ise bu dilin eskinin tasfiyesi ile varılabilecek son kemâl noktasını vardığını, onun bu eseri ile bizim bir kere daha Edebiyatta örnek meselenin ne kadar ehemmiyetli olduğunu anladığımızı ifade etmektedir.

Türkolog Profesör, Cevdet Paşa'nın *Kavâid-i Osmâniyye*'sinin çıktığı seneden *Kısas-ı Enbiyâ*'nın son cüzlerinin neşir tarihi olan 1896 senesine kadar Türk nesrinin, üst üste Şinasî, Namık Kemâl, hatta paşaya çok yakın bir merhaleden işe başlayan Ziya Paşa ve Ahmed Midhat Efendi'nin tecrübelerini, Türkçeye getirdiklerini gördüğünü, 1870'den sonra ise Recai-zade'de, Sami Paşa-zade Sezai Bey'de, Nabi-zade Nazım'da Türkçenin, içten ve dıştan bir ikinci değişikliğe hazırlandığını, Cevdet Paşa ile bütün bu muharrirlerin üslubu arasındaki farkın, onların daha ziyade dışarıya bakarak, daima şuurlu, yahut hiç olmazsa özenli bir dikkatle yabancı örnekler karşısında, hususî bir duyuş ve görüş şeklinin peşinden koştuklarını belirtmektedir.

Prof. Tanpınar, buna karşılık Cevdet Paşa'nın üslubunun Şark dünyasının dışına çıkmadığını, muayyen bir dil telakkisinin içinden geçerek süzüldüğünü, onun içindir ki büsbütün ayrı bir hususîlik taşıdığını, ondaki mizah, tasvir, hareket hep eski olmakla beraber, bu eskiliğin onun maziden ayrılmaması demek olmadığını, tam aksine olarak bir Âlî veya Naima'nın, hatta kendisine o kadar yakın olan bir Esad Efendi'nin yanı başında bu Tanzimat âliminin çehresi ne kadar değişik görünüyorsa, bu üslubun da, son halkası olduğu mazi eserlerinin yanı başında o kadar değişik göründüğünü nakletmektedir.

Eski nesrin asıl hususiyetini meydana getirenlerin secî' ve cinas ve nükte sanatları olduğunu söyleyen Türkolog Profesör, Cevdet Paşa'nın nesrinde bu iki sanatın mevcut bulunduğunu, onun da oyun yapmaktan hoşlandığını, III. Mustafa'nın orduyu ıslâhı düşündüğü sıralarda ölümünü, bu sabit fikre en uygun şekilde söylemek için "talimhâne-i fenâdan" tabirini bulduğunu, secî'de ise, mesela Şinasî'de olduğu gibi, onu nesrin bünyesine tamamıyla maletmemekle beraber, eskilerde olduğu gibi bir de haşiv şeklinde büsbütün başıboş bırakmadığını, eskilerde süs olan bu oyunların onun üslubunun bazen yardımcısı olup, bazen de cazibesini arttırdıklarını kaydetmektedir.

Prof. Tanpınar, Cevdet Paşa'nın üslubunun ilk şeklini Mustafa Reşid Paşa'dan aldığını, müverrihimizin muhtelif eserlerinde efendisinin kitabet tarzını tercih ettiğini, ancak paşanın bu başlangıç noktasında kalmayıp, ileriye geriye durmadan gelip gittiğini, eserlerini hazırlarken dilini ve üslubunu da yapmış olduğunu, üslubunda en kuvvetli tesirin eski müverrihlerimizden geldiğini, nitekim tabiî halde, konuşmaya benzeyen ifade şekli onlara ait olmakla beraber, eskilerde çok derbeder ve nizamsız olan bu konuşma şeklini paşanın daha derli toplu hale getirdiğini zikretmektedir. Onlardan ayrılış noktasının, eski müverrihlerimizde halk lisanından gelme tabirlerin paşada üslubun malı olduklarını, adeta yazı diline girdiklerini aktaran Türkolog Profesör, Cevdet Paşa'nın Arapçadan yaptığı tercümelerin tesiriyle daha veciz ifade şekilleri arayıp bulduğunu, dile hiçbir yenilik sokmaya çalışmadan lugatinin geniş ve renkli olduğunu, ayrıca ilk Tanzimat yıllarının büyük iddiası olan sadelikte ısrar ettiğini, anlatacağı şey için lazım olan kelimeyi bulmakta eskilere göre çok üstünlük sağladığını, devrinde Avrupa'dan alınmış ıstılahların çoğunun ona ait olduğunu beyan etmektedir.

Cevdet Paşa'nın, eski nesirdeki örnekleri yakından takip ede ede hemen hemen onların bütün güzel ve kabiliyetli taraflarını kendisine katmıştır denilirse bunda yanılmış olmayacağını bildiren Prof. Tanpınar, ancak eskilerin onun tek ustası olmadıklarını, buna Arapçayı da ilave etmenin gerektiğini, çünkü Cevdet Paşa'nın Acem Edebiyatı'na dair küçük bir eser sahibi olmasına rağmen, Arapça ile daha yakından meşgul bulunduğunu, daha gençliğinde bu dilde yazdığı risalelerin mevcut olduğunu ifade etmektedir. Türkolog Profesör, *Metn-i Metin Tercümesi*'nin, onun üslubuna bu lisandan alınabilecek derslerin en yükseğini temin ettiğini, bir bakıma Cevdet Paşa'nın nesrinde Arapçanın tesirinin, Garp muharrirlerine kadîm Latin Edebiyatı'nın yaptığı hayırlı tesire benzediğini, ondaki o mantıkî salâbet, o tarif ve izah kudretinin fikre daima hakim olduğunu, paşanın büyük meziyetlerinden biri olan tam kelimesini arama ve bulma endişe ve ısrarının, bu kaynaktan ve terbiyeden geldiğini kaydetmektedir.

Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı Enbiyâ*'da ve bilhassa bu kitabın Peygamber'in hayatına ait olan kısmında nesrinin kemâl noktasına ulaştığını, Türkçede *Mevlid*'den başka hiçbir kitabın bu kadar herkesin dilini konuşuyor hissini

vermediğini, bununla beraber her ikisinin de sırrının sade lugatta olmayıp, *Kısas-ı Enbiyâ*'nın, *Tazarrû'nâme*'den XVIII. asır ve XIX. asır muharrirlerimize kadar Türk nesrinin bütün tecrübelerini kendinde topladığını belirten Prof. Tanpınar, ancak bu üslubun devrince pek makbul görülmediğini de ilave etmek gerektiğini, çünkü Türkçenin büyük bir hızla sentaksının tabiî icabı olan sade bir yapıya doğru yöneldiğini aktarmaktadır.

Bununla beraber, Cevdet Paşa'nın her zaman üslubuna aynı kudretle hakim bir muharrir zannedilmemesi gerektiğine işaret eden Türkolog Profesör, kendisinin de söylediği gibi, *Târîh*'iyle çok defa ancak iki memuriyet arasındaki boş zamanlarında meşgul olan müverrihin zamanının büyük kısmını daha ziyade *Mecelle*'nin aldığını, bir komisyon tarafından hazırlanmasına rağmen bu muazzam eserde Cevdet Paşa'nın hissesinin zannolunduğundan çok büyük olduğunu, o zamanki hukuk dilimizin Cevdet Paşa'ya çok şeyler borçlu olduğunu söylemektedir.

Diğer taraftan, yine eskilerde olduğu gibi Cevdet Paşa'da birkaç üslubun beraber mevcut bulunduğunu, bazı takrizlerde en musanna' dil ve ifadeyle işi anlattığını, Ebüzziya'nın *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniye*'nin ilk tab'larına aldığı, Cevdet Paşa'nın Fuad Paşa'ya yazdığı mektupda olduğu gibi, çok Avrupalı müşahedelere rastlandığını, zekî dikkatler ve telmihlerle devrinin en iyi eserlerinden birini verdiğinin söylenebileceğini bildiren Prof. Tanpınar, hulâsa edilecek olursa Cevdet Paşa'nın, velev ki eskinin tasfiyesi yolu ile olsun, yeni denilemezse bile, sağlam bir tarih dili bulduğunu ifade etmektedir.

XVI

Ahmet Cevdet Paşa hakkında bir makale de Nevzat Özkan'ın "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri Ve Eserleri" adıyla yayımladığı incelemedir[1349]. Giriş, Birinci ve İkinci Bölümler ile Sonuç'tan ibaret makalesinde Prof. Dr. Nevzat Özkan, Giriş'te Ahmet Cevdet Paşa'nın Tanzimat döneminin önde gelen bilim, kültür ve devlet adamlarından biri olarak tanındığını, onun daha çok tarih konusundaki eserleri, *Mecelle*'ye olan

[1349] Nevzat Özkan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tük Dili Hakkındaki Görüşleri ve Eserleri". *Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı: 20, Yıl: 2006/1, s.219-232.

katkıları ve devlet adamı olarak yaptığı icraatları üzerinde durulduğunu, ancak Türk dili konusundaki hizmetlerine de zaman zaman işaret edilmekle beraber, yakın zamana kadar bu alandaki eserleri ve düşüncelerinin bütünüyle ortaya konulmadığını belirtmektedir. Bu konuda yapılmış ilk akademik çalışmanın Esra Karabacak tarafından yüksek lisans tezi olarak takdim edildiğini (1986), onun bu çalışmasında Ahmet Cevdet Paşa'nın dil bilgisi kitaplarının muhtevası hakkında bilgi verdiğini ve bu eserlerin terim dizinini hazırladığını, sonra yazarın Ahmet Cevdet Paşa'nın dil bilgisi kitaplarının genel bir tanımını yaptığını (1989) ve daha sonra da Bergamalı Kadri'nin *Müyessiretü'l-Ulûm*'u ile kullanılan dil bilgisi terimleri bakımından karşılaştırmada bulunduğunu (1997) bildirmektedir. Esra Karabacak'ın bu çalışmaları dışında Ahmet Cevdet Paşa'nın dil bilgisi kitaplarından *Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniye*'nin terim dizinini veren bir makale çalışmasının da olduğunu (Bilgili, 1996) söyleyen müellif, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmâniye* adlı söz sanatları kitabının önce Anadolu'daki belâgat çalışmaları hakkındaki yeri, metodu, yazılış amacı, içeriği, uyandırdığı yankılar üzerinde durulduğunu (Nasrullahoğlu, 1997); ardından da karşılaştırmalı metni ve fonksiyonel sözlüğünün hazırlanarak kaynakları bakımından değerlendirmeye tabi tutulduğunu (Karabey-Atalay, 1999) ifade etmektedir. Son olarak, Türk Dil Kurumu Gramer Kolu, Tarihî Gramerleri Yayımlama Projesi dahilinde Ahmet Cevdet Paşa'nın Fuat Paşa ile birlikte yayımladıkları *Kavâ'id-i Osmâniye* (Özkan, 2000 a) ile paşanın tek başına yazdığı *Medhal-i Kavâ'id* (Özkan, 2000 b) adlı eserlerin basıldığını nakleden Prof. Dr. Nevzat Özkan, ayrıca *Medhal-i Kavâ'id*'in muhtevası ve dil bilgisi öğretimine getirdiği yenilikler bakımından da değerlendirildiğini (Özkan, 2001) aktarmaktadır.

I. Bölüm'de Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk dili hakkındaki görüşleri'nde müellif, duygularıyla Osmanlıcı ve İslâmcı; düşünceleri ve çalışma yöntemleriyle medeniyetçi ve batıcı bir aydın olan Ahmet Cevdet Paşa'nın, eserleri ve faaliyetleriyle doğu ile batı arasında bir sentez oluşturduğunu, onun dille ilgili eserlerinde edebiyat, kültür ve eğitim-öğretim hayatımızdaki boşlukları doldurmak için gayret sarfettiğini, gelenekle yenilik arasında orta bir yol bulduğunu söylemektedir. Türkolog öğretim üyesi, ilk dil bilgisi kitabının adını *Kavâ'id-i Osmâniye* koyan paşanın, bunun eserlerinde üzerinde durduğu dilin adını pek çok yerde Lisân-ı Osmânî, Osmanlı lisânı ve Osmanlıca olarak

verdiğini, bazen de Lisân-ı Türkî ve Türkçe terimlerini kullandığını ifade etmektedir. Türkolog Profesör, Ahmet Cevdet Paşa'nın dil bilgisi kitaplarının ilki olan *Kavâ'id-i Osmâniye*'de ele aldığı dilin üç ayrı dilin birleşmesinden meydana geldiğini düşündüğünden her bölümü Türkî, Arabî, Farisî olmak üzere üç alt bölüme ayırarak işlediğini, böylece ayrı ayrı üç dilin kurallarını verdiğini belirtmektedir. Müellif *Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniye*'de ele alınan konuların tek başlık altında topladığını, Arapça ve Farsça kuralların Türkçe kuralların yanında verildiğini, Türkçe unsurların en geniş şekilde işlendiği eserin ise *Kavâ'id-i Türkiyye* olduğunu bildirmektedir. Prof. Dr. Özkan, Türkçenin bir devlet ve eğitim dili olarak gelişmesi, zenginleşmesi ve sadeleşmesi konularında büyük çabalar harcayan paşanın, ilk öğretmen okulu olan Dârü'l-Mu'allimîn'in 1848'de kurulması, ilk Türk akademisi olan Encümen-i Dâniş'in 1850'de açılması, Türkçe bir medenî kanun olan *Mecelle*'nin ve diğer bazı kanunların hazırlanması, açtırdığı okullarda Türkçenin gramerinin öğretilmesi için ders olarak konulması gibi önemli hizmetlerde bulunduğunu da nakletmektedir. Encümen-i Dâniş'in açılış hitabesi, kuruluş lâyihası, basılan ilk eseri ve gerçekleşen faaliyetlerinin büyük bir kısmının Ahmet Cevdet Paşa'nın elinden çıktığını anlatan Türkolog öğretim üyesi, Sultan Abdülmecid'in teşrifi ile açılan Encümen-i Dâniş'in bir Türkçe gramerinin hazırlanıp basılmasını, Türkçe bir sözlüğün hazırlanmasını, her kesin anlayacağı bir dil ile bir tarih kitabının yazılmasını karara bağladığını, Encümen-i Dâniş'in ilk eseri olarak yayımlanan *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin, 12 ciltlik *Târîh-i Cevdet*'in, Encümen-i Dâniş'in ikinci başkanı Hayrullah Efendi'ye ait *Târîh*'in ve Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*'sinin bu kararların sonucu olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın ilk Maarif Nazırlığında, Müsteşarı Sadullah Bey Başkanlığında *Mebâni'l-İnşâ* yazarı Süleyman Paşa, Mekteb-i Harbiyye Müdürü Mahmut Bey, Bahriyye Mektebi hocalarından Sait Paşa, Tıbbiyye'den Aziz Bey ve Tophane'den bazı zevattan oluşan bir komisyon kurdurduğunu söyleyen Prof. Dr. Özkan, komisyonun sıbyan mekteplerinden yüksek okullara kadar bütün eğitim kurumlarında okunacak ders cetvellerini tanzim ettiğini, önce bir elifbâ cüzü yazıldığını ve basıldığını, ardından yeni usule göre Nuru Osmaniye Camii'nde, sıbyan mekteblerine numune olmak üzere, "İbtidâiye" adıyla bir sıbyan mektebi açıldığını, sonradan benzeri birkaç okulun daha devreye

girdiğini, ihtiyaç duyulan kitapların devrin uzmanlarına paylaştırıldığını, Ahmet Cevdet Paşa'ya da ilkokul çocuklarına ana dillerini öğretmek üzere *Kavâ'id-i Türkiyye* adlı eserin, mantık konusunda *Mi'yâr-ı Sedâd* ve tartışma tekniği ile ilgili *Âdâb-ı Sedâd* adlı eserlerin yazılması görevinin düştüğünü ve bu kitapların bastırıldığını anlatmaktadır. Müellif, II. Mahmut devrinden beri yürütülen devlet ve toplum hayatına yeni giren yeni kavramlar için yeni terimlerin bulunması faaliyetleri çerçevesinde Hoca İshak Efendi'nin Matematik, Şanî-zâde Ataullah Efendi'nin Tıp, Ahmet Cevdet Paşa'nın da Hukuk terimlerinin Türkçeleşmesine çalıştıklarını, ancak bu çalışmaların çoğunun o dönemlerde arzu edilen sonuçları vermediğini, Tanzimat devrinden sonra bu tür terimlerin Arapçadan, Fransızcadan, Yunanca ve Latinceden veya bu dillerin hepsiyle birlikte Türkçeden karşılanması yolunda görüşlerin ortaya atıldığını, Ahmet Cevdet Paşa'nın Arapça terimleri yerine Fransızca olanlarının kullanılmasını tercih ettiğini, başta *Târîh-i Cevdet, Tezâkir* ve *Takvîmü'l-Edvâr* olmak üzere eserlerinde yeri geldikçe Fransızca terimleri kullanmaktan kaçınmadığını bildirmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın hem Türkçenin sadeleşmesini, o günkü tabirle kaba Türkçenin yaygınlaşmasını ve her kesin okur yazar olmasını, hem de Türkçenin her konuyu ifade edebilecek bir bilim dili haline gelmesini arzu ettiğini söyleyen Türkolog öğretim üyesi, *Târîh-i Cevdet*'in de kaba Türkçe ile yazıldığını, eserin halk arasında büyük bir ilgi gördüğünü, ancak süslü anlatıma meraklı olanların önce bu usulü beğenmediğini, sonradan bu üsluba ilgi duyanların sayısının bunlar arasında da arttığını belirtmektedir. Prof. Dr. Özkan, paşanın ömrünün son yıllarında kaleme aldığı *Kısas-ı Enbiyâ*'da Selçukluların asıllarının Türk olmasına rağmen devletin resmî yazışmalarında Farsçayı kullandıklarını, Karamanoğlu Mehmet Bey'in Konya'yı aldıktan sonra Farsçayı yasakladığını, Osman Gazi'nin de Konya'daki sultanla Türkçe yazıştığını, hece ölçüsüyle ve sade bir dille bir şiir yazdığını, aruz ölçüsünün Türkçeye uygun olmadığını, Türkçeye uygun düşen veznin hece ölçüsü olduğunu belirttiğini, ancak Osman Gazi'ye atfedilen şiirin ona ait olmayıp XV.-XVI. yüzyıllarda onun ağzından söylendiğinin ifade edildiğini de nakletmektedir. Müellif, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Takvîmü'l-Edvâr* adlı eserini maliyede kullanılan ay yılına göre işleyen Hicrî takvimin doğurduğu sakıncaları anlatmak ve yine Hicret'ten başlamak üzere güneş yılına göre işleyen bir takvimi kabul ettirmek için yazdığını, ancak bu

amacının yanında: "*Türk dili ilim dili olamaz*" diyenlere dilimizin her şeye yeterli olduğunu ve bu dil ile her fenden güzel eserlerin yazılabileceğini her kese tasdik ettirdiğini belirttiğini aktarmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa'nın yaşayan Türkçe taraftarı olduğunu, Arap alfabesinin ıslahı ve Türkçeye uygun bir yazıya kavuşturulması düşüncesini ilk ortaya atanın da paşa olduğunu ifade eden Türkolog Profesör, Cevdet Paşa'nın *Kavâ'id-i Osmâniye*'den, *Kavâ'id-i Türkiyye*'ye kadar bütün dil bilgisi kitaplarında Osmanlı alfabesinin otuz iki harften meydana geldiğini belirttiğini de aktarmaktadır.

II. Bölüm'de Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk dili hakkındaki eserleri'nde müellif, paşanın eserlerinin yazılış sırasıyla 1. *Kavâ'id-i Osmâniye*; 2. *Medhal-i Kavâ'id*; 3. *Kavâ'id-i Türkiyye*; 4. *Belâgat-i Osmâniye*; 5. *Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniye* olduklarını bildirerek ilk eseri olan *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin Encümen-i Dâniş'in ilk kitabı olarak H. 1267 (M. 1851) yılında taş basması yapıldığını ve Türk dilinin Türkçe yazılmış ilk gramer kitabı olarak kabul edilen bu eserin üzerinde Ahmet Cevdet Paşa ile birlikte Keçeci-zâde Mehmet Fuat Paşa'nın da adının bulunduğunu bildirmektedir. Her ikisinin de Bursa kaplıcalarına birlikte yolculuk yaptıklarını, burada bulundukları sırada Boğaziçi'nde yolcu taşıyan vapurlarla ilgili bir şirket kurulması hakkında Mehmet Fuat Paşa'nın bir lâyiha hazırladığını, paşanın ise Osmanlı Türkçesinin kurallarıyla ilgili bir kitap taslağı yaptığını, İstanbul'a döndüğünde bu taslağın eksiklerini tamamlayarak adını *Kavâ'id-i Osmâniye* koyduğunu, Encümen-i Dâniş'in birinci eseri olarak huzûr-ı hümâyûna sunulan bu eserin okullarda 50 yıl kadar ders kitabı olarak okutulduğunu söyleyen Prof. Dr. Özkan, 1851 yılındaki taş basmasından sonra 1900 yılına kadar on defa daha basıldığını, Almancaya, Arapçaya, Bulgarcaya, Hırvatçaya tercüme edildiğini nakletmektedir. Mekteb-i Fünûn-ı Askeriyye Arapça hocası Abdurrahman Feyzi Efendi'nin H. 1263-1278 (M. 1847-1861) yılları arasında *Mikyâsü'l-Lisân Kıstâsü'l-Beyân* adıyla Türkçe bir gramer kitabı yazdığını, H. 1299 (M. 1882) yılında basıldığını, Türkçeyi çok ayrıntılı bir şekilde işlemesi ve yeni terimler kullanması bakımından Ahmet Cevdet Paşa'nın dil bilgisi kitaplarından daha ileri olduğunun belirtildiğini aktaran müellif, *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin Şeyhülislâmın Arapça bir takrizi ile başladığını, Besmele'den sonra Allâh'a şükür, Hz. Peygambere, soyuna ve sahabesine dua ifadelerinin yer aldığını, eserin yazılış sebebi ile padişah Abdülmecid'in kendilerine na-

sıl destek verdiğinin anlatıldığını, bir mukaddime, beş bab ve bir hatimeden meydana gelen bu eserin her babında Türkçe, Arapça, Farsçanın kurallarını veren üç ayrı faslın bulunduğunu da ifade etmektedir. Paşanın Türk dili hakkındaki ikinci eseri *Medhal-i Kavâ'id*'dir. Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin yeni başlayanlara öğretilmesinde ve anlatılmasında zorlukları gördüğünden onun bir özeti olmak üzere bu eserini yazdığını söyleyen Prof. Dr. Özkan, Rüşdiye mekteplerinde okumak üzere ilk defa Matbaa-i Âmire'de H. 1268 (M. 1852) yılında taşbasma ve 55 sahife olarak basıldığını, 1891 yılına kadar on ayrı baskısının daha yapıldığını bildirmektedir. Türkolog öğretim üyesi, eserin *Medhal-i Kavâ'id* başlığı altında besmele ve şükür sözleriyle başladığını; ardından dilin insan hayatındaki öneminin âyet ve hadislerle izah edildiğini; sonra Hz. Peygambere, soyuna ve arkadaşlarına dua faslının geldiğini, Dibâce (Önsöz) bölümünde ise eserin neden kaleme alındığının anlatıldığını; "Mu'allimîn'e Lazım Olan Ma'lûmât" başlığı altında harfler ve harekeler hakkında bilgi verildiğini; Mukaddime'de Osmanlı lisanının teşekkülü, harfleri, harekeler ve diğer yazı işaretlerinin örneklerinin gösterildiğini; son olarak da eserin dokuz bölüme ayrılarak her birinin bir babta işlendiğini nakletmektedir. Cevdet Paşa'nın dil bilgisi hakkındaki üçüncü kitabı *Kavâ'id-i Türkiyye*'dir. Paşanın ilk Maarif Nazırlığı sırasında kurduğu komisyonda alınan karar uyarınca Sıbyan mekteplerinde okuyan çocukların ana dili eğitimi için yazdığı dil bilgisi kitabı olduğunu, ilk baskısının H. 1288 (M. 1871)'de yapıldığını, 1906 yılına kadar altı defa daha basıldığını, sade dille ve Türkçe unsurlar ağırlıklı olmak üzere kaleme alındığını söyleyen müellif, *Kavâ'id-i Türkiyye* başlığını taşıyan Giriş bölümünde Türkçenin ses özellikleri, alfabe, imlâ konuları ile ünlüleri okutan harekeler ve özel işaretlerin verildiğini; Mukaddime'de dilimizin aslının Türkçe olduğu, ancak sonradan Arapça, Farsça unsurlar çoğaldığı belirtilerek, ardından önceki bölümlerde işlenen harfler ve işaretlerle ilgili ayrıntıların gösterildiğini; Mukaddime'nin ardından kelimenin bir tanımının yapıldığını; en sonra da sekiz bab halinde işlendiğini aktarmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı dördüncü kitap "*Belâgat-ı Osmâniye*" adını taşımaktadır. Paşanın Mekteb-i Hukūk'un ikinci sınıfı açıldıktan sonra birinci sınıf talebesine haftada bir defa belâgat-ı Osmâniye öğretilmesi için verilen derslerin özetini zabtettiğini ve *Belâgat-ı Osmâniye* namiyle bir risale kaleme aldığını bildiren Türkolog

Profesör, ilk baskısının H. 1298 (M. 1880)'de gerçekleştiğini ve 1910 yılına kadar dokuz baskısının yapıldığını nakletmektedir. Prof. Dr. Özkan, Türkçedeki ilk belâgat kitabının İsmail Ankaravî'nin *Miftâhü'l-belâga ve mısbâhü'l-fesâha* adlı eser olduğunu, ancak belâgat ilminin en önemli kısmı olan ilm-i me'ânî bu eserde bulunmadığı için tam anlamıyla belâgat ilmini ele alıp işleyen ilk eser olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmâniye*'sinin kabul edildiğini bildirmektedir. Eserin, Dîbâce ve Mukaddime kısımlarından meydana gelen bir giriş bölümünden ve üç ana bölümden oluştuğunu belirten müellif, birinci babda ilm-i me'ânî, ikinci babda hakik¬ ve mecazi anlam, üçüncü babda edebî sanatların işlendiğini ve her babın kendi içinde fasıllara ayrıldığını, bu eserin Recaî-zâde Mahmut Ekrem'in batı anlayışına uygun olarak kaleme aldığı *Ta'lîm-i Edebiyat* karşısında geleneği temsil ettiğini, yazıldığı günden beri büyük ilgi gören bu eser üzerinde pek çok değerlendirme yapıldığını ve bunların belâgatla ilgili tartışmaların doğmasına yol açtığını ifade etmektedir. Cevdet Paşa'nın beşinci eseri *Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniye* adlı kitaptır. Bu eserin *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin yeni bir düzenlemesi olduğunu söyleyen Prof. Dr. Özkan, ilk baskısının H. 1303 (M. 1885)'te yapıldığını, daha sonra değişik düzenlemelerle otuzdan fazla baskısının yapıldığının belirtildiğini, ancak bu sayının paşanın bütün dil bilgisi kitapları için söz konusu olması gerektiğini, bu kitabın sonuncusu 1906'da olmak üzere sadece yedi baskısının tesbit edilebildiğini aktarmaktadır. Türkolog profesör, *Tertib-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniye*'nin giriş bölümünde paşanın daha önce yazdığı dil bilgisi kitaplarını tanıttığını ve bu eserinin de *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin yeni tertibi olduğuna işaret ettiğini, Muhtıra bölümünde önce, aslı Türkçe olan Osmanlı lisanın zamanla alınan Arapça ve Farsça kelimeler sebebiyle üç dilden mürekkep bir dil haline geldiğini açıkladığını, ardından harflerin ve harekelerin tanıtımına ve kullanılan işaretlerin izahına geçtiğini, Kā'ide başlığı altında büyük ünlü uyumunun ve istisnalarının anlatıldığını, Mu'allimîne Ta'lîmât bölümünde sarf ve nahivin dili doğru söyleyip yazmak ilmi olduğu belirtildikten, kelime ve harflerden bahsedildikten sonra, Osmanlı elifbâsında kullanılan 32 harfin listesinin verildiğini nakletmektedir. Türkolog öğretim üyesi, Mukaddime'nin diğer bölümlere genel bir giriş mahiyetinde olduğunu, isim, sıfat zamir, fiil ve edatlar hakkında kısa bilgiler verildiğini, Kavâ'id-i Türkiyye başlığı taşıyan giriş bölümünde Türkçenin

ses özellikleri, alfabe, imlâ konuları ile ünlüleri okutan harekeler ve yuvarlak ünlüleri bir birinden ayırmaya yarayan özel işaretlerin işlendiğini, Mukaddime'de dilimizin aslının Türkçe olduğu, ancak sonradan Arapça ve Farsça unsurların çoğaldığı bildirilerek, ardından önceki bölümde işlenen harfler ve işaretlerle ilgili ayrıntıların verildiğini, bundan sonra da kelimenin bir tanımının yapıldığını, kitabın diğer bölüm başlıklarını teşkil eden kelime türlerinin, yani isim, sıfat, ism-i işâret, mübhemât, masdar, fiil, fer'-i fiil ve edevâtın sıralandığını anlatmaktadır.

Sonuç olarak Prof. Dr. Nevzat Özkan, Ahmet Cevdet Paşa'nın dil araştırmaları ve dilimizin yakın tarihi bakımından büyük bir değer taşıyan çok önemli eserlere ve girişlere sahip olduğunu, bir devlet ve hukuk adamı, bir tarihçi olduğu kadar, dil ve dil bilgisi tarihimiz bakımından çok derin izler ve etkiler bırakmış bir dil bilgini olup, bu konuyla ilgili görüş ve çalışmalarıyla çok önemli bir öncülük görevi üstlendiğini, bilim ve eğitim hayatımıza önemli katkılarda bulunduğunu, kendini Türk toplum ve kültür hayatındaki eksikleri ve aksamaları gidermekle görevli sayan bir fikir adamı olduğunu ifade etmektedir.

D- SEMİNER TEBLİĞLERİ (BİLDİRİLERİ)

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili yapılan seminerlerden ilki, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*'nde *Tarih Araştırma Merkezi*'nin tertip etmiş olduğu *Ahmed Cevdet Paşa Semineri* olup, bildirileri kitap halinde basılmıştır[1350].

I

Kitapta ilk sırada yer alan bildiri, Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'na ait olup, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa" adıyla sunulmuştur[1351]. Tarihçi öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın H.1238'de rûz-ı Hızır'a kırk gün kala, yani M. 26/27 Mart 1823'de Bulgaristan'da Lofça kasabasında doğduğunu; altı gö-

[1350] *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986.

[1351] Yusuf Halaçoğlu, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 1-6.

bek büyük babasının Kırklareli'li Yularkıran Ahmed Ağa olup, Prut savaşına katıldıktan sonra dönüşte Lofça'ya yerleştiğini; babasının Lofça ileri gelenlerinden ve meclis âzasından, Istabl-ı âmire pâyelüsü Hacı İsmail Ağa olup, asıl adı Ahmed olan Cevdet Paşa'ya "Cevdet" mahlasının 1259'da (1843) Şair Süleyman Fehim Efendi tarafından verildiğini belirtmekte ve onun ilk öğrenimini Lofça'da gördükten sonra, 1255 (1839) senesi başlarında İstanbul'a gelerek devrin kıymetli hocalarından dersler aldığını, müstesna kabiliyeti, gayret ve çalışkanlığı ile kısa zamanda temayüz ettiğini ve iyi bir tahsil gördüğünü bildirmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın ilk devlet hizmetine Muharrem 1260'da (Ocak 1844) Rumeli kaleminde Çanat rütbesinde Premedi kazası kadılığı ile başladığını, bir yıl sonra (23 Cumadelahıre 1261/29 Haziran 1845) "İbtidâ'-i Hâric" İstanbul ruusunu alarak tarîk-ı tedrise dahil olduğunu, 17 Cumadelula 1265'de (10 Nisan 1849) "Hareket-i Hâric" rütbesi alıp, 5 Şevval 1266'da (14 Ağustos 1850) Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye âzalığı ve Dârülmuallimîn müdürlüğü'ne tayin olunduğunu bildiren Prof. Dr. Halaçoğlu, onun siyasî hayata girmesinin Mustafa Reşid Paşa'yla tanışması ile başladığını, memuriyeti yükseldikçe dünya görüşünde de büyük değişmeler olduğunu, tarîk-ı ilmde de ilerleyerek 1 Cumadelula 1272'de (9 Ocak 1856) Galata mollası; 11 Rebiulahır 1273'de (9 Aralık 1856) Mekke-i mükerreme pâyesi; 9 Receb 1277'de (21 Ocak 1861) ise İstanbul payesini aldığını kaydetmektedir. 8 Zilkade 1277'de (18 Mayıs 1861) Rumeli teftişine çıkan Sadrıazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın maiyyetinde bulunan Cevdet Efendi'nin, 1278 senesinde İşkodra'da meydana gelen ihtilâli bastırmak üzere memûriyet-i fevkalâde ile İşkodra'ya gönderildiğini ve iki ay içinde bu görevini de hakkıyla yerine getirdiğini söyleyen müverrih, onun bu başarısının 1279'da (1262) Bosna eyaletinin teftişine memur edilmesine yol açtığını, yol hazırlığında bulunduğu sırada kendisine 7 Muharrem 1280'de (24 Haziran 1863) Anadolu kadıaskerliği payesinin de verildiğini, birbuçuk sene zarfında Bosna'da gerekli ıslâhatı yaparak masrafı mahallince karşılanacak iki alay asker tanzimine de muvaffak olduğunu zikretmektedir.

Bosna'dan sonra Muharrem 1281'de (Haziran 1864) Kozan tarafına gönderilen Cevdet Paşa'nın teşkil edilen Fırka-i İslâhiye ile altı ay içerisinde

Cebel-i Bereket (bugünkü Antakya'dan Maraş ve Kilis'e kadar uzanan saha), Çukurova ve Kozan-dağlarını dolaşıp gerekli ıslâhatı yaptığını belirten Prof. Dr. Halaçoğlu, Kozan'dan vakitsiz dönüşünün vükelânın hoşuna gitmediğini, onun meşihat makamına getirilmesi söz konusu olduğunda, bilhassa Âlî Paşa ile Şeyhülislâm Sadeddin Efendi'nin bunu önlemek için, padişahı da ikna ederek onun ilmiye sınıfından mülkiyeye nakline karar çıkarttırarak 25 Şaban 1282'de (13 Ocak 1866) "kadıaskerlik" payesini "vezaret"e tebdil ettirdiklerini nakletmektedir.

Müverrih, Ahmed Cevdet Paşa'nın bundan sonra Halep valisi tayin edildiğini, valiliği müteakip vekiller heyetine girerek Evkaf, Maarif, Adliye, Dahiliye, Ticaret ve Ziraat nazırlıkları görevlerini ifa edip, ayrıca Bursa, Maraş, Yanya ve Suriye valilikleri yaptığını, çeşitli meclis âzalıkları ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye, Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dâiresi ve Mecelle Cemiyeti riyâseti'nde bulunduğunu aktarmaktadır. Prof. Dr. Halaçoğlu, çeşitli kanunlar vücuda getiren, nizamnameler kaleme alan, tarih yazıp birçok eser telif eden Ahmed Cevdet Paşa'nın, Sadrıazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın Sadaretten istifası ile Sadarete 10 gün vekâlet ve Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya reislik de yaptığını belirterek, Cevdet Paşa'nın son olarak Server Paşa'nın vefatı üzerine 9 Ramazan 1303'de (11 Haziran 1886) beşinci defa Adliye nezareti'ne tayin olunduğunu, ancak Sadrıazam Kâmil Paşa ile aralarında ihtilâf çıkması ile bu görevinden de ayrıldığını, bir müddet sonra II. Abdülhamid'in onu Meclis-i Âlî'ye tayin ettiğini (21 Ramazan 1307/10 Mayıs 1890), Cevdet Paşa'nın bundan sonraki vaktini ilmî çalışmalara ve çocuklarına hasrettiğini, nihayet kısa bir hastalıktan sonra 2 Zilhicce 1312'de (26 Mayıs 1895) Bebek'teki yalısında öğle vaktinde vefat edip, Fatih Sultan Mehmed Türbesi Haziresi'ne gömüldüğünü ifade etmektedir.

II

Kitapta ikinci sırada yer alan bildiri, Prof. Dr. Ercüment Kuran'ın "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri" adıyla sunduğu tebliğdir[1352].

[1352] Ercüment Kuran, "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 7-12.

XIX. asır fikir hayatında isim yapmış şahsiyetlerden biri olan Ahmed Cevdet Paşa'nın her şeyden önce bir tarihçi olup, 1855 Şubatında tayin olunduğu vak'anüvislik vazifesinde on yıl kadar bulunduğunu belirten Prof. Dr. Kuran, 1774 ile 1826 arasındaki devreyi kapsayan 12 ciltlik *Târîh*'i yanında, *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ın başlıca eserleri olduğunu, otuz yılda hazırlığı *Târîh*'inde vakaların klâsik tarzda, yani kronolojik sırayla anlatıldığını, paşanın tenkide yer verip, hadiseleri bir bütün olarak ele alarak sebep-netice münasebetlerini açıklamaya çalıştığını, bütünüyle bakılınca *Cevdet Târîhi*'nin vekayiname ile küçük monografyalar külliyatı mahiyetinde olduğunun görüldüğünü, bu itibarla gelenekçi Osmanlı tarihçiliğinden çağdaş tarihçiliğe geçişte bir merhale teşkil ettiğini, diğer eserleri *Tezâkir* ve *Ma'rûzât*'ın Türk tarihçiliğinde benzeri olmayan eserler olup, vakaların açık ve gizli taraflarıyla ortaya konularak değerlendirildiğini, müellif hadiselerin bir kısmına bizzat şahid olduğundan her iki eserin de Tanzimat ve II. Abdülhamid devirlerinin siyasî, iktisadî ve sosyal tarihini aydınlatan ana kaynak vasfını haiz olduklarını bildirmektedir.

Cevdet Paşa'nın tarihçi olduğu kadar hukukçu da olup, sağlam bir medrese tahsili görerek ilmiyede Anadolu kadıaskerliği'ne kadar ilerlediğini ve bunun ona İslâm hukuku sahasında ihtisas kazanmasını sağladığını nakleden müverrih, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'ni hazırlayan komisyonun reisliğini yaptığını, daha sonra 1868'de *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin tertip ve telifine memur olan heyetin başına getirildiğini, on yıllık bir çalışmanın mahsulü olan *Mecelle*'nin 16 kitapta 1851 maddeyi ihtiva eden büyük bir eser olup, Hanefî fıkhına göre Muamelat'a ait hükümlerin kodifikasyonu olduğunu, hukukta tekâmül prensibine inanıp, örf ve âdete yer verdiğini, İsviçre menşeli Medenî Kanun'un Şubat 1926'da kabulüne kadar Türkiye'de tatbik olunan bir hukuk âbidesi olduğunu aktarmaktadır.

Cevdet Paşa'nın mütefekkir olarak değerinin tarihçi ve hukukçuluğundan üstün olduğunu, Osmanlı Devleti'nin mukadderatı kendisini yakından alakadar ettiğinden, eserlerinde devletin çöküş sebeplerini araştırarak bozulan müesseselerin ıslahı çarelerini gösterdiğini, tarih felsefesine dair fikirlerinin Magripli Mütefekkir İbn Haldun'a dayanıp, XVIII. asır başlarında Piri-zade Sahib Molla'nın başlayıp eksik bıraktığı *İbn Haldun Mukaddimesi Tercümesi*'ni tamamlayarak 1860'da neşrettiğini kaydeden Prof. Dr. Kuran,

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın dediği gibi Cevdet Paşa'nın İbn Haldun'un son şagirdi olduğunu, ona göre devletin kuruluşunda başlıca unsurun "asabiye" olup, asabiyenin insan topluluklarında fertleri birbirine bağlayan, onlarda tek kabile, tek millet, tek ümmet oldukları hissini uyandıran bir bağ, manevî bir duygu, hatta şuur olduğunu, başlangıçta kuvvetli olan kan bağının zamanla gücünü kaybederek, meydana gelen boşluğu daha kuvvetli bir bağ olan dinin doldurduğunu zikretmektedir.

Cevdet Paşa'nın İbn Haldun'un fikirlerini benimsediğini, onun Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu bu devletin önceleri Türklük sıfatı ile şecaat ve diyânet-i Arabiyyeyi birleştiren bir cemiyet olmasıyla izah ettiğini, daha sonra buna asıl amil olarak hılafet ve saltanatın birleşmesini de ilave ettiğini belirten müverrih, paşanın İbn Haldun'un "Tavırlar Nazariyesi"ni esasta kabul ettiğini, her devlet gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun, yükselme ve duraklama safhalarından sonra, çöküş devrine girmesini kaçınılmaz olarak gördüğünü, ancak onun İbn Haldun gibi mutlak determinizmin varlığına inanmayıp bu hususta Magripli mütefekkirden farklı düşündüğünü, imparatorluğun ömrünün uzağı gören devlet adamlarının tedbirleri sayesinde uzatılabileceği, belki de yeniden canlandırılabileceği fikrini taşıdığını ve gelecekten umutlu olduğunu beyan etmektedir.

Prof. Dr. Kuran, paşanın Osmanlı Devleti'nin gerileyiş sebebini doğru teşhis ettiğini, XVIII. asırdan itibaren devletin Batı dünyası karşısında geri kaldığı açıkça belli olduğundan, Batının fen, teknik ve idarede üstünlüğü kabul edilerek, müesseselerin Batı örneğinde ıslâh olunması gerektiği düşüncesinde olduğunu, ancak onun Batılı müesseselerin bütünüyle alınmasına taraftar olmadığını, şeriata aykırı olanlara ve devletin usulüne uymayanlara cevaz vermediğini, Tanzimat'ı desteklemekle beraber, bu hareketin aşırı kanadına mensup olanların fikir ve icraatını tenkid ettiğini ifade etmektedir.

Cevdet Paşa'nın vatan ve millet anlayışının muhafazakâr vasıfta olduğunu belirten müverrih, paşanın tarihten gelen kültür mirasını çağdaş mefhumlarla bağdaştırmak istemekle beraber, bunun güçlüğü, hatta imkânsızlığını anladığını, Avrupa'da gayret-i dîniyyenin yerini gayret-i vataniyyenin almakla beraber, bizde "vatan" kavramının kuvvet bulmasının zamana bağlı

olduğunu, bu kavram halkın fikrinde yer ederek Avrupa'daki kuvveti bulacak olsa bile, gayret-i dîniyyenin yerini tutamayacağı fikrine sahip bulunduğunu aktarmaktadır.

Cevdet Paşa'nın millet anlayışının da İslâm geleneğine uygun ve Osmanlılık çerçevesinde olduğunu nakleden Prof. Dr. Kuran, onun Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet idaresinin kurulmasını uygun bulmadığını, çünkü İslâm devletlerinin temel kanununun şeriat olup, bunun temel yasa olduğuna inandığından, Namık Kemâl ile arkadaşlarının Kānûn-i Esâsî'nin Batılı mütefekkirlerden kaynaklanan görüşlerini reddettiğini, bu sebepledir ki Meşrutiyet'in ilânı ve Meclis-i Mebûsân'ın kapatılması sırasında II. Abdülhamid'in mutlakiyetçi siyasetini desteklediğini, Adliye nazırı sıfatıyla da Midhat Paşa'nın Yıldız Sarayı'ndaki muhakemesinde menfi bir rol oynadığını naklet-mektedir.

Cevdet Paşa'nın fikirlerinin çağdaşı Tunuslu Hayreddin Paşa'nınkilere pek yakın bulunduğunu, ikisinin de iktisatta liberalizme inandıklarını, devletin kalkınması için kapitülasyonların kaldırılmasını şart gördüklerini, iş hayatında da Müslümanların anonim şirketler kurmasını istediklerini belirten müverrih, netice olarak paşanın Mustafa Reşid Paşa'nın ıslâhatını zarurî bulduğunu, fakat daha ileri gidilmesini tehlikeli saydığını, II. Abdülhamid'in idaresi altında Türkler'in Kānûn-ı Esâsî'ye ihtiyaçları olmadığına da kani bulunduğunu söyleyerek, ölümünün ellinci yıldönümü vesilesiyle Ebululâ Mardin'in 1946'da *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* başlıklı monografyayı neşretmesinin paşa hakkında yeni bir alaka doğurduğunu, eserleri Türk harfleriyle basıldığı gibi hakkında yurt içinde ve dışında araştırmalar yapıldığını, onun Namık Kemal'den Ziya Gökalp'e kadar olduğu gibi daha sonraki birçok mütefekkirlere de tesir ettiğini, Cevdet Paşa'nın Osmanlı medeniyetinin dev şahsiyetlerinden biri olarak, tefekkür tarihimizde de Hoca-zade ile başlayan, İbn Kemal, Ebussuud Efendi ve Kâtip Çelebi ile devam eden zincirin son halkası olduğunu kaydetmektedir.

III

Kitabın üçüncü sırasındaki bildiri, Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın sunduğu "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri" adlı tebliğidir[1353]. Prof. Dr. Turan, Ahmed Cevdet Paşa'nın "gelenekçi" İslâm-Türk Doğu kültürü ile "medeniyetçi" Batı arasında bir "sentez"e varmağa çalışan kişiliği ile dikkati çektiğini, onu temelde Osmanlıcı-İslâmcı, amaçta ve yöntemde ise medeniyetçi, yani iki yönlü bir insan olarak tanımlamak gerektiğini, medrese öğreniminden başlayarak "kadıaskerlik" payesine kadar yükseldiği ilmiye sınıfında, İslâmî ilimlerle birlikte Arapça ve Farsçayı derinlemesine öğrenirken, bununla yetinmeyerek Fransızcasını da ilerletmeye çalıştığını, bu Batı dilinin tarih ve kanunlara ait kitapları anlamasına yardım ederek ona medeniyetçi Avrupa'nın kapısını araladığını ifade etmektedir.

Müverrih, Cevdet Paşa'nın kültür tarihimizdeki yerini belirleyebilmek için, onun "medeniyet, medeniyetçilik" anlayışı üzerinde durmak gerektiğini, paşayı kendi döneminin medeniyetçi sayılan diğer devlet adamları ve yazarlarından ayıran noktanın, onun bu kavrama tarihsel ve toplumsal bir dayanak ile kültürel bir içerik kazandırmaya çalışması olduğunu belirtmektedir. Cevdet Paşa'nın bir düşünce adamı olarak, Aristo'dan da esinlenmekle birlikte, esas olarak İbn Haldun'un görüşlerini benimsediğinin bilindiğini söyleyen Prof. Dr. Turan, onun "Medeniyet"i ulaşılması gereken bir ideal değil, bir toplumsal olgu olarak kabul ettiğini, insan toplumlarının Bedeviyet ve Hazariyet'ten sonra üçüncü ve son aşaması olarak gördüğünü, medeniyetin en a'lâ derecesinin de devlet ve saltanat mertebesi olduğunu yazdığını bildirmektedir. Müverrih, medeniyet aşamasında en önemli sorunun, mükemmel insan yetiştirilmesi noktasında düğümlendiğini, bunun da ancak eğitim, öğretim yani maarifle mümkün olabileceğini beyan ederek, Cevdet Paşa'nın da kendisinin kaleme aldığı Encümen-i Dâniş'in kurulmasına ilişkin Meclis-i Umûmî-i Ma'ârif mazbatasında bu hususu dile getirdiğini, herşeyden önce maarife önem verilerek devletin asıl görevinin eğitim-öğrenimi yaygınlaştırmak olduğu yolunda görüş ileri sürdüğünü anlatmaktadır.

[1353] Şerafettin Turan, "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 13-20.

Cevdet Paşa'nın vaktiyle Batıdan, Avrupa'dan bilimde ve fende üstün olan İslâm aleminin, XVI. yüzyıl sonlarından başlayarak geri kaldığını kabul ettiğini ve bu ilerlemeden yararlanmak gerektiğine inandığını belirten Prof. Dr. Turan, ancak onun taklitçiliğe, yasaların ve kurumların olduğu gibi alınmasına karşı olup, İslâmî geleneklerin korunmasından yana olduğunu zikretmektedir.

Yine Cevdet Paşa'nın devlet hayatının bir gereği olarak yeni kurumların kurulabileceği görüşünde olup, gerektiğinde bunları da savunmaktan çekinmediğini ifade eden müverrih, onun Mustafa Reşid mektebinden yetişmiş olduğu halde toplumun "usûl-i cedîde"yi hemen hazm edemeyeceğine inandığını, bu yönüyle inkılâpçılar yanında değil, ıslâhatçılar safında yer aldığını, onun Fransız yasalarının aynen alınmasına karşı koyup, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'yi düzenlemesini bu açıdan değerlendirmek gerektiğini anlatmakta ve paşanın bir ıslâhat hareketinde başarıya ulaşabilmek için İlim-İrade-Kudret gibi üç şartı zorunlu olarak gördüğünü de ilâve etmektedir.

Cevdet Paşa'nın düşünceyi ve eylemi birlikte götüren bir yazar ve devlet adamı olarak da önem taşıdığını ifade eden Prof. Dr. Turan, onun hiçbir alanda kendiliğinden işe girişmeyip "sipariş üzerine" ya da yüklendiği görevlerin gereği olarak işe başlamış da olsa bunları hep ciddiye aldığını; medeniyeti maarifin ve kültürün yaygınlaştırılmasında bulan Ahmed Cevdet Paşa'nın bu alandaki çabalarının şu üç konuda: 1. Kurumlaşma: Yeni eğitim ve kültür kurumlarının açılması; 2. Yayın: Her derecedeki okullar için yeni ders kitaplarının hazırlanması ve yayın faaliyetlerinin arttırılması; 3. Türkçenin bilim dili haline getirilmesi noktalarında toplandığını aktarmaktadır. Müverrih, medreseden başlayarak Tanzimat Dönemi'nde oluşturulan çeşitli meclislerde ve nazırlıklarda görev yapan paşanın, çalışkanlığı yanında en belirgin özelliklerinden birinin örgütlenmeye, kurumlaşmaya verdiği önem olduğunun bilindiğini, nitekim Encümen-i Dâniş'in oluşturulmasında büyük katkılarda bulunduğu gibi, Dârülmuallimîn yönetmeliğinin de onun müdürlüğü zamanında düzenlendiğini, 1872'de İstanbul'da açılan ilk idadînin de onun Maarif nazırlığı döneminin bir kuruluşu olduğunu kaydetmektedir.

Asıl önemli olanın Cevdet Paşa'nın, medreseler dışında kurulan her derecedeki okullarda okutulmak üzere son bilgileri içeren dogmatizmden uzak

yeni kitaplar yazmaya koyulması olduğunu bildiren Prof. Dr. Turan, onun Tarih'e dair olan eserleri ile, *Mecelle* dışında kalan yayınlarının tümünün bu amaca yönelik olduğunu, bunların başında şüphesiz Türkçenin bilimsel nitelikteki ilk grameri demek olan *Kavâ'id-i Osmâniye*'nin geldiğini, Cevdet Paşa'nın mekâtib-i umûmiyyede okutulmak için ilk basımını Fuad Paşa ile birlikte hazırladığı bu gramere sonraları *Medhal-i Kavâ'id* adıyla bir giriş de yazdığını, nihayet ibtidaî öğrencileri için *Kavâ'id-i Türkiyye* adıyla daha basit bir kitap da düzenlediğini, bunların dışında İslâm ortaçağı Mantığının bütün esaslarını belirtmek amacıyla yazdığı *Mi'yâr-ı Sedâd* ile münazara (tartışma) sanatına ait olan *Âdâb-ı Sedâd* adlarıyla oğlu Ali Sedad adına yazdığı iki kitabından da bahsetmek gerektiğini, nihayet onun Rüşdiyelerde okutulmak için *Ma'lûmat-ı Nâfi'a* adıyla faydalı bilgiler içeren bir ders kitabının da bulunduğunu ifade etmektedir.

Müverrih, bütün bunların yanında Cevdet Paşa'nın, Türkçenin bir bilim dalı haline gelmesine büyük önem verdiğini, bunun için Osmanlıcanın sadeleştirilmesine, eserlerini herkesin anlayabileceği tumturaklı ifadelerden uzak açık bir dille yazmağa ve bilimsel, kültürel gelişme ve kavramları karşılayabilecek yeni ıstılâhların (terimlerin) bulunmasına çalıştığını belirtmektedir.

Encümen-i Dâniş'te ileride açılacak Dârülfunûn için ders kitapları ve bu arada bir Osmanlı Tarihi yazılması kararı alındığında, bu yeni kitapların herkesin anlayacağı tabirlerle yazılması tenbih olunduğundan, Cevdet Paşa'nın *Târîh*'ini açık ve sade bir dille yazdığını, bütün eserlerini anlaşılır bir dille yazmağa devam edip gerektiğinde yeni terimler kullandığını; yirmi yıl süren bir yayım faaliyetinden sonra *Takvîmü'l-edvâr*'ını bastırdığında, her alanda Türkçe güzel eserler yazılabileceğini herkese kabul ettirdiğini nakleden Prof. Dr. Turan, Cevdet Paşa'nın henüz Türkçe'de bulunmayan kavramlar için Fransızca terimleri esas alarak onlara karşılıklar bulduğunu da söylemektedir.

Netice olarak tarihçi öğretim üyesi, yeniliğe ve medeniyete açık bulunan, değişik alanlarda kendine özgü görüşler taşıyan, dahası maarifi, kültürü yaygınlaştırmak için bütün gücüyle çalışan Cevdet Paşa'ya kültür tarihimizde önemli bir yer ayırmanın gerektiğini, onu çok önem verdiği devlet hayatında bir "denge" adamı olarak görmenin daha doğru olduğu kanısını taşıdığını da belirtmektedir.

IV

Basılan kitapta dördüncü sırada Prof. Dr. M. Âkif Aydın'ın "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa" adlı bildirisi yer almaktadır[1354].Hukukçu öğretim üyesi, Tanzimat Dönemi'nde, çeşitli alanlarda yapılan yeniliklerin yanında, hukuk alanında yapılan köklü değişiklikler ve yeniliklerin de dikkat çektiğini, bu düzenlemeleri: 1. Adlî teşkilât; 2. Kanunlaştırma alanında yapılanlar olarak başlıca iki grupta toplamanın mümkün olduğunu belirtmektedir. Tanzimat'la birlikte tek hakimli ve tek dereceli klâsik Osmanlı mahkeme sisteminin terkedilerek, toplu hakimli karma Ticaret ve Nizamiye Mahkemeleri'nin kurulduğunu; klâsik mahkemelerin de Şer'iye Mahkemeleri olarak vazife alanı daraltılmış bir şekilde muhafaza edildiğini, yine bu dönemde Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kuruluşuyla da Osmanlı Temyiz Mahkemesi'nin (Yargıtay) tesis edildiğini belirten Prof. Dr. Aydın, diğer taraftan bütün bu mahkemelerde uygulanmak üzere ya millî hukukun kanunlaştırılması veya Batıdan iktibas yoluyla kanunlar hazırlanması yoluna gidildiğini de bildirmektedir.

Cevdet Paşa'nın, Tanzimat'ın ilânı yılında (1839) İstanbul'a geldikten sonra klâsik bir medrese tahsili gördüğünü, ilim muhitlerinde dikkati çektiği için 1845 yılında Mustafa Reşid Paşa, yapacağı yeni düzenlemelerin şer'î-hukukī yönünde kendisine yardımcı olmak üzere şeyhülislâmlıktan bir ilim adamı istediğinde kendisine daha henüz 24 yaşındaki Cevdet Paşa'nın gönderildiğini, onun kendisini kısa zamanda sadrıazama ve çevresine kabul ettirdiğini, 1266/1850'de Meclis-i Ma'ârif üyesi ve Dârülmuallimîn müdürü olup, Tanzimat Dönemi'ndeki hukukī düzenlemelere, bir başka ifadeyle kanun ve nizamname yazıcılığına bu vazifelerle başladığını söyleyen hukukçu öğretim üyesi, Dârülmuallimîn'in yeniden düzenlenmesi ve nizamnamesinin kaleme alınması Cevdet Paşa'nın eseri olduğu gibi, başkâtibi olduğu Meclis-i Ma'ârif'in hazırladığı bütün nizamnamelerin yine onun kaleminden çıktığını zikretmektedir. Cevdet Paşa'nın 1855'de Metn-i Metin Komisyonu üyesi, 1857'de Meclis-i Âlî-i Tanzâmât âzası olduğunu aktaran Prof. Dr. Aydın,

[1354] M. Âkif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.21-39.

Metn-i Metin'in ilk Osmanlı medenî kanunu olarak hazırlanması düşünülen bir kitap olup, bu komisyonun bir müddet çalıştığını, satış akdini düzenleyen *Kitabü'l-Büyû*'u kaleme aldığını fakat çalışmasını tamamlayamadığını aktarmaktadır. Hukukçu öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın Meclis-i Âlî-i Tanzimat'taki ilk icraatının 1274 tarihli Ceza Kanunnamesi üzerine olduğunu, bu kanunun tamamlanmasında ve özellikle kaleme alınmasında Cevdet Paşa'nın da hizmeti geçtiğini, bu kanunun karma bir kanun olup hükümlerinin önemli bir kısmının 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu'ndan alındığını, bununla birlikte Osmanlı hukukuna adapte için kanunda önemli değişiklik ve ilâvelerin yapıldığını beyan etmektedir.

Cevdet Paşa'nın bundan sonra Meclis-i Âlî-i Tanzîmât tarafından kurulan Arazi Komisyonu'na başkan olduğunu ve bu komisyonun Arazi Kanunnamesi'ni hazırladığını bildiren Prof. Dr. Aydın, bu kanunnamenin bir mukaddime ile üç bab ve altı fasıl halinde 132 maddeden ibaret olduğunu, mukaddimede Osmanlı Devleti'nde bulunan arazilerin, mülk arazi, miri arazi, vakıf arazisi, metruk ve mevat arazi olmak üzere beşe ayrıldığını, kanunnamenin mülk arazi ile sahih vakıf arazilerini düzenleme dışı bıraktığını, ancak arazi hukuku sahasında o zamana kadar süregelen dağınıklığın bu kanunla önlendiğini, arazi hukuku hükümlerini bir araya toplayan, esaslarını tamamen Osmanlı hukukundan alan millî bir kanun olduğunu nakletmektedir.

Cevdet Paşa'nın bu kanundan sonra Tapu Nizamnamesi, Tapu Senedatı Hakkında Talimat ve Tapu Senedatı Hakkında Tarifname'yi de kaleme aldığını söyleyen hukukçu öğretim üyesi, İpek Böceği Nizamnamesi'nden, Askerî Ceza Kanunu'na, Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizâmnâmesi'nden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Nizâmnâmesi'ne varıncaya kadar tam sayısı bilinmeyen birçok nizamnamenin Cevdet Paşa'nın kaleminden çıktığını, Cevdet Paşa'nın bütün bu mevzuatı *Düstûr* adıyla bir kitapta topladığını aktarmaktadır.

Prof. Dr. Aydın, Tanzimat Dönemi'nde hem millî ihtiyaçlarla, hem de Batılı devletlerinin baskıları sonucu Osmanlı Adliye Teşkilâtı'nın yeniden düzenlenmesi zarureti hissedildiğinden, 1848'de kurulan Karma Ticaret Mahkemeleri'nin bu istek ve baskılar neticesinde kurulduğunu, 1281 tarihli

Vilâyet Nizamnamesi ile vilâyet, sancak ve kazalarda Bidayet ve İstinaf Mahkemeleri kurulmaya başlandığını, genel olarak "Nizamiye Mahkemeleri" adıyla anılan bu mahkemelerin temyiz mercii olarak 1284/1868'de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulduğunu, bunun bugünkü Yargıtay'ın temelini teşkil ettiğini, Cevdet Paşa'nın önce reis sonra nazır sıfatıyla bu divanın başında bulunarak önemli hizmetler ifa ettiğini kaydetmektedir. Hukukçu öğretim üyesi Cevdet Paşa'nın Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizâmnâmesi'ni bizzat kaleme aldığını, bu nizamnamenin bilhassa iki noktada dikkate değer hükümler ihtiva ettiğini, girişte yürütme ile yargının ayrılığından açıkça bahsedildiğini, 8. maddede ise Divan'ın üyelerinin azledilemeyecekleri hükmünü getirdiğini beyan etmektedir. Daha sonra Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin Dahilî Nizamnamesi'nin de hazırlanarak Divan'ın biri Temyiz, diğeri İstinaf Mahkemesi olarak ikiye ayrıldığını, yine bu nizamnamenin Temyiz Mahkemesi'ni Ceza ve Hukuk kısımlarına böldüğünü belirten Prof. Dr. Aydın, bu arada Cevdet Paşa'nın Nizamiye Mahkemeleri'nin ilâmlarının doğru ve usulüne uygun kaleme alınmalarını temin için ilâm örneklerini ihtiva eden ve hakimlere büyük kolaylık sağlayan "*Cerîde-i Mehâkim*" isimli bir mecmua da çıkardığını ifade etmektedir.

Cevdet Paşa'nın Osmanlı hukukuna kazandırdığı en önemli eserin şüphesiz Osmanlı Medenî Kanunu diyebileceğimiz *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* olduğunu söyleyen hukukçu öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın başkanlığında kurulan Mecelle Cemiyeti'nin *Mecelle*'yi bütün olarak hazırlayıp kanunlaştırma yoluna gitmediğini, kitap kitap hazırlayarak kanunlaştırmayı tercih ettiğini belirtmektedir. *Mecelle*'nin bir mukaddime ile on altı kitapta 1851 maddeden ibaret bulunduğunu aktaran Prof. Dr. Aydın, mukaddimede yüz maddenin yer alıp, bunların genel hükümler değil, genel hukuk prensipleri mahiyetinde olduğunu, diğer maddelerin yorumlanmasında hakime yardımcı olduklarını, mukaddimeden sonra sırasıyla büyû', icâre, kefâlet, havâle, rehin, emânet, hibe, gasp ve itlâf, hacr-ikrâh ve şüf'a, şirket, vekâlet, sulh ve ibrâ, ikrâr, da'vâ, beyyinât ve tahlîf ve kazâ kitaplarının yer aldığını nakletmektedir. *Mecelle*'nin düzenlendiği sahalar itibariyle tam bir medenî kanun olmaktan uzak bulunduğunu söyleyen hukukçu öğretim üyesi, bir medenî kanunda değil, usul kanunlarında yer alması gereken ikrâr, da'vâ, beyyinât ve tahlîf ve kazâ kitaplarının *Mecelle*'de bulunduğu halde, medenî kanunun içinde olma-

sı gereken şahıs, âile ve miras kitaplarının *Mecelle*'de yer almadığını, bunun da üç sebebi olduğunu, bunlardan birincisinin *Mecelle*'nin özellikle Nizamiye Mahkemeleri'ndeki hakimlerin ve üyelerin yararlanmaları için hazırlanması; ikincisinin âile ve miras hukuku sahasında borçlar hukuku kadar âcil bir kanunlaştırmaya ihtiyaç bulunmaması; üçüncüsünün de âile ve miras hukuku sahalarının borçlar hukukuna nisbetle daha nazik ve kamu oyunu daha yakından ilgilendirmesi ile izah edilebileceğini beyan etmektedir.

Mecelle hükümlerinde sadece Hanefî mezhebi esaslarına bağlı kalınarak, diğer mezheplerden istifade edilmediğini ifade eden Prof. Dr. Aydın, bunun *Mecelle* için bir eksiklik olduğunu, bu yüzden borcun nakli, alacağın temliki, menfaatin mal sayılması, dolayısıyla haksız fiillerde tazmine konu olması, kira akdinde tarafların ölümünün akde tesiri, taşınır malın teslimden önce satışı gibi diğer mezheplerde var olan bazı hükümlerin ya *Mecelle*'de hiç yer almadığını veya eksik bir şekilde yer aldığını, hazırlanışı sırasında diğer mezheplerden de istifade yoluna gidilebilseydi *Mecelle*'nin daha eksiksiz ve mükemmel olarak ortaya konulabileceğinden şüphe olmadığını söylemekte ve Cevdet Paşa'nın diğer mezheplerden istifade etmemesinin *Mecelle*'nin bazı eksikliklerle çıkmasına sebeb olsa bile, hiç değilse tamamlanarak yarım kalmadığını da ilâve etmektedir.

Mecelle'nin İslâm hukukunun klâsik usulünden ayrılmayarak meseleci (kazüistik) bir metodla kaleme alındığını, bu yüzden de mücerred metodla hazırlanan ve genel hükümler ihtiva eden kanunlarda bulunmayan lüzumsuz tekrarlara rastlandığını, ideal manada düşünülünce bunun bir eksiklik olduğunu söyleyen hukukçu öğretim üyesi, *Mecelle*'nin İslâm hukukunun ilk kanunlaştırma teşebbüsü olduğunun unutulmaması gerektiğini, bütün hukuk sistemlerinin umumiyetle meseleci metodla doğup, geliştiğini ve sonradan mücerred metoda döndüğünü bildirmekte ve Osmanlı hukuku da Batıdaki örneklerinde olduğu gibi gelişme çizgisini devam ettirebilseydi *Mecelle*'nin temin ettiği malzemeye dayanarak mücerred metodla kaleme alınmış, daha eksiksiz bir kanunun ortaya konulabileceğini belirtmektedir.

Prof. Dr. Aydın, *Mecelle*'nin fetva mecmuları istisna edilirse Arapça yazılan klâsik Fıkıh kitaplarından sonra Türkçe olarak bu sahada kaleme alınan ilk eserlerden olduğunu, bugüne göre dili ağdalı görülebilirse de çok güzel bir

Türkçeyle kaleme alındığının inkâr edilemeyeceğini, maddelerde büyük bir açıklık ve kesinlik olduğu gibi, hukuk lisanının Türkçeleşmesinde ve hukuk terimlerinin yerleşmesinde *Mecelle*'nin önemli rolü olup, bunu da Cevdet Paşa'ya borçlu bulunduğumuzu ifade etmenin gerektiğini söylemektedir.

Hukukçu öğretim üyesi, *Mecelle*'de normal olarak böyle bir kanunda değil, hukuk eserlerinde bulunması lazım gelen tariflere ve misallere rastlandığını, *Mecelle*'nin gerekçesinde de belirtildiği gibi, bu dönemde İslâm hukuku sahasında maharetli zevat azaldığından, *Mecelle*'nin tariflerle, misallerle Nizamiye Mahkemeleri'ndeki hukukçuluğu zayıf hakimlere, hiç hukuk kültürü olmayan üyelere hukukun uygulanmasında yardımcı olmak vazifesini de yüklendiğini, bu tarif ve misallerin bundan dolayı yer aldığını, *Mecelle*'nin o dönem hukukçularına gerçekten hukuk öğrettiğini, hukuk ilminin gelişmesinde önemli yardımlarda bulunduğunu kaydetmektedir.

Prof. Dr. Aydın, *Mecelle*'nin bir heyet tarafından hazırlandığını, bu yüzden onun Cevdet Paşa'nın tek başına kaleme aldığı bir eser olmadığını, bu kanunda Mecelle Cemiyeti üyelerinin de önemli hizmetleri olduğunu, bu cemiyetin on altı kitap halinde *Mecelle*'yi tamamladıktan sonra da boş durmayıp, kanunun uygulanmasına nezaret ettiğini, bu arada bir de Usul Kanunu'nu hazırladığını, ancak devrin Adliye Nezareti'nce kanunda bütünlüğü bozacak değişiklikler yapıldığından cemiyetin artık bu kanuna sahip çıkmadığını; Mecelle Cemiyeti'nin faaliyetlerine 1888 yılına kadar devam ettiğini, plânladığı kanunları muhtemelen kendilerine imkân verilmediği için hazırlayamadığını ve belirtilen tarihte faaliyetine son verildiğini de beyan etmektedir.

Hukukçu öğretim üyesi, Hukuk Mektebi'nin 1880 yılında Cevdet Paşa'nın Adliye nazırlığı zamanında açıldığını ve ilk dersin de onun tarafından verildiğini belirttikten sonra, netice olarak Cevdet Paşa'nın Tanzimat Dönemi Osmanlı hukukuna büyük ölçüde damgasını vuran bir kişi olduğunu, bahsedilen eserleri tek başına ortaya koymamakla beraber en büyük hissenin ona ait olduğunu, aslında bir iki risalesi dışında kendisine ait bir hukuk kitabı kaleme almadığını, bunu kanun ve nizamname yazmaktan hukuk kitabı yazmaya fırsat bulamadığı şeklinde izah etmenin daha doğru olacağını ifade etmektedir.

V

Kitabın beşinci sırasında Prof. Dr. Hulûsi Yavuz'un "*Mecelle*'nin Tedvîni Ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri" adlı tebliği bulunmaktadır[1355]. İlahiyatçı öğretim üyesi, ilk Türk Medenî Kanunu olan *Mecelle*'nin bir hukuk âbidesi olduğunu, hem Şer'î Mahkemeler'de, hem de bugünkü Türk adlî teşkilatının esası olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'de tatbik edilmek üzere hazırlandığı için ona *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye* adının verildiğini, Hanefî mezhebinin, sonraki Hanefî fukahası tarafından tercih edilmiş olan ictihadlarından meydana getirildiğini, onun için hukukī ve ilmî olduğu kadar dinî ve şer'î bir eser olduğunu belirtmektedir. Prof. Dr. H. Yavuz, bu eseri meydana getiren Mecelle Cemiyeti'nin, Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında kurulup, çalıştığını, cemiyetin ilmî heyetinin devrin en dirayetle on beş İslâm ulemasından teşekkül ettiğini, *Mecelle*'nin on altı kitaptan ibaret olup, her biri hazırlandıkça, hazırlayan ulemanın imzaları ve tarihi ile beraber, 18 Zilhicce 1285-9 Zilkade 1293 (1 Nisan 1869-26 Kasım 1876) tarihleri arasında evvelâ *Düstûr*'da, sonra da Cevdet Paşa nezaretinde müstakil bir kitap halinde neşredildiğini, yazma nüshasının ise bugün İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi'nde bulunduğunu aktarmaktadır.

İlahiyatçı öğretim üyesi, *Mecelle*'nin hazırlanmasındaki sebep ve âmilleri: 1. *Mecelle*'nin hazırlandığı zamandan önce ve sonra Avrupa'da kanunlaştırma hareketlerinin en kesif bir şekilde devam etmiş olması ve ülkemize sirayeti; 2. Siyasî sebepler; 3. Millî ve iktisadî âmiller; 4. Fransız baskısı ve Fransız Medenî Kanunu olan Code Civil'in alınmak istenmesi; 5. Dinî sebepler; 6. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulması olarak sıralamakta ve bunları çok teferruatlı olarak izah ettikten sonra Cevdet Paşa'nın hizmetlerine geçmekte ve onun *Mecelle*'nin meydana getirilmesinde iki türlü hizmeti olduğunu, birincisinin Kod Napolyon'un alınmasını durdurup onun yerine *Mecelle*'nin telifine karar verdirmesi; ikincisinin de bu karardan sonra kendi başkanlığında kurulan Mecelle Cemiyeti marifetiyle tedvin edilen *Mecelle*'nin telifi sırasında gösterdiği gayret ve tamamlanması için çektiği meşakkatler olduğunu bildirmektedir.

[1355] Hulûsi Yavuz, "*Mecelle*'nin Tedvîni ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986 s. 41-101.

Cevdet Paşa'nın hayatı; *Mecelle*'nin tedvîni hakkındaki hizmetleri; Mecelle Cemiyeti âzası olan ulemâ; *Mecelle*'nin kitap kitap hazırlanarak nasıl kanun haline geldiğine dair olan resmî vesikalar hakkında en derli toplu ve güvenilir malumatın Ord. Prof. Ebul'ulâ Mardin (1881-1957) tarafından yazılan *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (1822-1895) isimli eserde bulunduğunu söyleyen Prof. Dr. H. Yavuz, üstad Ebul'ulâ Mardin'in *Mecelle* tedvin edilirken Cevdet Paşa'nın geçen hizmetlerini dört devreye ayırdığını, bunların: 1. Cevdet Paşa'nın, Mecelle Cemiyeti ile *Mecelle*'yi tedvine başlamasından, Bursa valiliğine kadar olan hizmetleri; 2. Cevdet Paşa'nın, Mecelle Cemiyeti'nin ikinci defa reisliğine getirilişinden Maraş valiliğine kadar olan faaliyetleri; 3. Maraş dönüşünden Yanya valiliğine kadar yaptığı çalışmalar; 4. Yanya dönüşünden Mecelle Cemiyeti'nin ilgasına kadar devam eden faaliyetler ve gayretleri olduğunu ifade etmektedir. Her devreyi etraflı olarak inceleyip izah eden ilahiyatçı öğretim üyesi, *Mecelle*'nin 16. kitabı çıktıktan sonra Mecelle Cemiyeti'nin faaliyetlerine II. Abdülhamid tarafından 26 Cumadelula 1306 ve 16 Kânûn-ı sânî 1304 (28 Ocak 1889) tarihli irade ile süresiz olarak son verildiğini beyan etmektedir.

Prof. Dr. H. Yavuz, İslâm hukukunun ancak bir kısmının tedvininden ibaret olan *Mecelle*'nin hem İslâm dünyasında, hem de Osmanlı Türkiyesi'nde meydana getirilmiş ilk medenî kanun olduğunu, fakat onda bu günkü medenî kanun tasnifinin bulunmadığını, bir medenî kanuna girmesi gereken bütün maddelerin yer almadığını, çünki o zaman medenî kanundan anlaşılan mananın farklı olup, medenî kanunun, "İlm-i Fıkhın" dünya işlerine taalluk eden üç kısmından biri olan "Muamelat"ı kapsadığını, diğer ikisi olan "Münakehat" ile "Ukubat"a temas edilmediğini, diğer medenî milletlerin "Kavânîn-i Esâsî"lerinin de böyle üç kısma ayrılmış olmakla beraber, onların da "Muamelat" kısmını "Kānûn-ı Medenî" olarak isimlendirildiklerini söylemektedir.

Hukukun başlıca iki kısma ayrıldığından, birincisinin Amme Hukuku, ikincisinin Hususî Hukuk olduğundan bahseden ilahiyatçı Profesör, Amme Hukuku'nun devletin teşekkül tarzını ve şahısların devlet ile olan münasebetlerini tayin ettiğini; devletin şeklini Anayasa Hukuku; idare tarzını İdare Hukuku; intizamını ihlâl edenlere karşı tatbik edilecek cezaları Ceza Hukuku'nun beyan ettiğini; Medenî Hukuk'un ise ferdlerin birbirleriyle olan mü-

nasebetlerini tayin eden hususî hukuk kaideleri olduğunu, bunların ferdlerin alelade münasebetlerinde tatbik olunan kaideler olup, Ticaret Hukuku'na mukabil olarak zikredildiklerini, fakat ticarî muamelelerin, medenî kanun olan *Mecelle*'ye değil, müstakil bir Ticaret Kanunu ahkâmına tabi tutulduklarını aktarmaktadır.

Prof. Dr. H. Yavuz, *Mecelle*'nin yeni hükümleri ihtiva eden bir kanun değil, esasen mevcud ve tatbik edilmekte olan İslâm hukukuna dayalı Osmanlı medenî hukukunun bir kısmının tedvini sayılabileceğini, zaten isminin de bunu gösterdiğini, "Mecelle" kelimesinin kanun veya hukuk manasını taşımayıp, onun bir takım fikirleri, mesele ve mevzuları toplayan küçük hacimde bir kitap demek olduğunu, "İslâm hukukunun tedvîn edilmiş kitabı" manasına geldiğini kaydetmektedir.

İlahiyatçı öğretim üyesi, *Mecelle*'nin on altı kitabının şu isim ve başlıklar altında: 1. *Kitabü'l-Büyû'*, bir mukaddime ile yedi bab; 2. *Kitâbü'l-İcârât*, bir mukaddime ile sekiz bab; 3. *Kitâbü'l-Kefâle*, bir mukaddime ile üç bab; 4. *Kitâbü'l-Havâle*, bir mukaddime ile iki bab; 5. *Kitâbü'r-Rehin*, bir mukaddime ile dört bab; 6. *Kitâbü'l-Emânât*, bir mukaddime ile üç bab; 7. *Kitâbü'l-Hibe*, bir mukaddime ile iki bab; 8. *Kitâbü'l-Gasp*, bir mukaddime ile iki bab; 9. *Kitâbü'l-Hacir ve'l-İkrâh*, bir mukaddime ile üç bab; 10. *Kitâbü'ş-Şirket*, bir mukaddime ile sekiz bab; 11. *Kitâbü'l-Vekâle*, bir mukaddime ile üç bab; 12. *Kitâbü's-Sulh ve'l-İbrâr*, bir mukaddime ile dört bab; 13. *Kitâbü'l-İkrâr*, dört bab; 14. *Kitâbü'd-Da'vâ*, bir mukaddime ile iki bab; 15. *Kitâbü'l-Beyyinât*, bir mukaddime ile dört bab; 16. *Kitâbü'l-Kazâ*, bir mukaddime ile dört bab olduğunu ifade etmekte ve tamamı 1851 madde olan *Mecelle*'nin herşeye rağmen medenî kanun vazifesi gördüğünü ve 1926'da İsviçre Medenî Kanunu tercüme edilip alınıncaya kadar 57 sene Türkiye'de tatbik edildiğini de ilave etmektedir.

Mecelle'nin tenkid edilen tarafları bulunduğu gibi, takdir edilen vasıfları da olduğunu belirten Prof. Dr. H. Yavuz, Cevdet Paşa'nın çok hizmeti geçtiği için *Mecelle*'nin müellifi gibi gösterildiğini, ancak bunun doğru olmadığını, *Mecelle*'nin her kitabının altına unvanlarıyla imzalarını atan ve hepsi on dört fakihten ibaret olan Mecelle Cemiyeti ilim heyetinin eseri olduğunu, fakat Cevdet Paşa'nın meseleleri toplayıp tertiplemede; tercüme ve tahrirde; kitap-

ları bablara bölüp sıraya koyma ve kompozisyonda; hatta tab'ı, tashihi ve neşrinde çok fazla himmeti geçtiğini beyan etmektedir.

Netice olarak ilahiyatçı Profesör, *Mecelle*'nin Osmanlı Devleti'nin ilk medenî kanunu olup, Garplılaşma devrinde ve kanunlaştırma hareketlerinin en kesif olduğu bir zamanda meydana çıktığını, tamamen yerli, millî ve İslâmî olduğunu, devletin resmî mezhebi olan Hanefî mezhebinin ihtiyaca ve zamana uygun ictihadları arasından, 1869'dan 1876 yılına kadar yedi sene zarfında devrin en derin İslâm uleması tarafından seçilip tedvin edildiğini, uzun müddet Osmanlı Devleti'nin, sonra da Cumhuriyet Türkiyesi'nin medenî kanun ihtiyacını karşıladığını ifade ederek tebliğine son vermektedir.

VI

Kitapta altıncı sırada yer alan bildiri, Prof. Dr. S. Hayri Bolay'a ait olan "Ahmet Cevdet Paşa'nın Dine Bakışı" adlı tebliğidir[1356]. İlahiyatçı öğretim üyesi, Ahmed Cevdet Paşa'nın din deyince ilahî menşeyli, vahye dayanan bütüncü bir sistemi anladığını, İslâma inanıp ona bağlandığını, ancak onun İslâmı sadece bir iman ve ibadetler bütünü olarak görmekle yetinmeyip, bir dünya görüşü, bir hayat tarzı olarak telakkī ettiğini belirtmektedir. Prof. Dr. Bolay, Cevdet Paşa'nın varlıkların yaratıcısı, düzene koyucusu, idare edicisi ve mutlak kudret sahibi olarak Allâh'a inandığını; hatta eserlerinden biri olan *Ma'rûzât*'ın sonunda ifade ettiği gibi, her şeyin başını Allâh korkusu olarak gördüğünü, Allâh korkusunu hesaba katmayanların ilahî gazaba ve cezaya uğraşacaklarını yazdığını, Allâh'ın mutlak iradeye sahip, iradesine nüfuz edilemeyen "ilk sebeb-i illet-i ûlâ" olduğunu, Allâh'ın Sünnetinin (kanununun) değişmeyeceğinin Kur'ân'da bildirildiğini nakletmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa'nın tarihte Allâh'ın koyduğu kanunların geçerli olduğunu söylerken, cemiyetlerde de yine Yaratıcı'nın koyduğu, amma insanlara has, madde âlemiyle ilgili olmayan kanunların geçerli olduğuna inandığını söyleyen ilahiyatçı Profesör, bu ikinci tip kanunların vahy ile bildirildiğini ve değişmez olduklarını, bunlara "Şer'î Kanunlar" denildiğini, paşanın de-

[1356] S. Hayri Bolay, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Dine Bakışı", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 103-106.

vamlı değişen beşerî kanunlar yerine bu sabit kanunları tercih ettiğini aktarmakta ve onun bu inançla hem Kānûn-ı Esâsî'nin (Anayasa) tanzim edilmesi fikrine, hem de Batıdan medenî kanun alınmasına karşı çıktığını, yine aynı inançla *Mecelle*'yi hazırladığını söylemektedir.

Prof. Dr. Bolay, cemiyetleri idare eden ictimaî kanunların olduğu kadar, cemiyetlerin ve milletlerin teşkilâtlanmış idaresi olan devletin de İslâmî kaidelere istinad etmesi gerektiği düşüncesinde olan ve asırlarca kendi devletinin aynı esaslarla idare edildiğine inanan Cevdet Paşa'nın, Batının siyasî müesseselerinin alınmasına da muhalif kaldığını, bu bakımdan onun İslâmî şartlara ve esaslara uyan devletin hem adaleti, hem hak ve hürriyetleri, hem de siyasî iktidarların daima muhtaç olduğu inzibat ve iktidar gücünü daha iyi gerçekleştireceğine kani bulunduğunu kaydetmektedir.

İlahiyatçı öğretim üyesi, Ahmed Cevdet Paşa'nın Batı ülkelerindeki ictimaî, hukukī, siyasî müesseselerin ve bunların dayandığı kaidelerin, onların kendi inançlarının, kendi maddî ve manevî şartlarının mahsûlü olduğundan bunların alınmasına karşı çıktığını, Osmanlı müesseselerinde de İslâmî inançların geçerli olmasını müdafaa ettiğini, mülkî, adlî ve diğer sahalarda İslâmî tesirler hakim olduğundan, Osmanlı Devleti'nin Şer'-i şerîf'e bağlı bir devlet olması hasebiyle vezirler, vekiller ve memurların muamelelerinde şer'î hükümleri nazar-ı dikkate almalarını şart koştuğunu ifade etmektedir.

Prof. Dr. Bolay, Cevdet Paşa'nın İslâmî Tevhîd inancının insanları Allâh'ın birliği etrafında birleştirdiğine, kaynaştırdığına inandığı için "İ'lâ-yı kelimetullâh" idealinin müslüman devletlerin, bilhassa Osmanlı Devleti'nin en büyük itici gücü olduğunu söylediğini, aynı Tevhîd anlayışının hılafet ile saltanatın, yani ruhanî ile cismanî olanın bir şahısta toplanması neticesini doğurduğunu, bu anlayışın paşaya göre insanî fiillerin dünyada da ahırette de aynı kanuna tabi olmasından ileri geldiğini belirttiğini beyan etmektedir.

Öte yandan İslâmiyetin getirdiği adalet ve eşitlik anlayışının sosyal hayatta büyük akisleri olduğunu nakleden ilahiyatçı öğretim üyesi, bunun İslâmda sosyal farklılıkların, ictimaî sınıfların yer edememesi neticesini doğurduğunu, dolayısıyle Osmanlı cemiyetinde Avrupa'daki sınıf çatışmalarının görülmediğini, aynı zamanda feodolitenin ve onun sömürüsü ve zulmünün vaki olmadığını zikretmektedir.

Prof. Dr. Bolay, Avrupalıların vatan anlayışına temas eden Cevdet Paşa'nın Avrupa'da gayret-i dîniyyenin yerine gayret-i vataniyyenin geçtiğini söylediğini, halbuki bizim memleketimizde efkâr-ı dîniyye öne çıkmış olduğundan paşanın vatan gayretinin din gayreti kadar kuvvetli olamayacağı, onun yerini tutamayacağı görüşüne sahip olduğunu kaydetmektedir.

Netice olarak ilahiyatçı Profesör, Cevdet Paşa'nın düşüncesinde, her sahaya ve her müesseseye bakışında dinin, İslâmın hakim unsur olduğunun kolayca anlaşıldığını, onun Şer'-i şerîf'e sıkı sıkıya bağlı olmakla beraber, hamleci, çağın gelişmelerini görebilen, onların ciddî tahlillerini yapabilen, yeni alternatifler çıkarabilen, kendi inandığı sistemin noksanlarını görüp gösterebilen, tenkidden çekinmeyen bir kafa yapısına sahip olup, onun realitelerini görebilen ve tedbirlerini, çarelerini ona göre öne süren bir bilim adamı, bir mütefekkir olarak devrine damgasını vuran, tesirleri günümüze kadar uzanmış olan XIX. asrın en büyük mütefekkiri olduğunu belirtmektedir.

VII

Basılan kitapta yedinci tebliğ, hocam Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'nun "Tarihçi Cevdet Paşa" başlığıyla sunduğu bildirisidir[1357]. Müverrih öğretim üyesi, Tanzimat Fermanı'nın ilân edildiği (1255/1839) yılının baharında Lofça'dan tahsil için İstanbul'a gelen 16 yaşındaki Ahmed adlı bir delikanlının, fevkalade kabiliyeti ve çalışkanlığı ile diğer talebelerin 10 senede bitiremedikleri medrese tahsilini 5-6 yılda tamamladığını, tahsili sırasında bir taraftan Murad Molla Dergahı'na devam ederek Farsça öğrenirken, Şair Fehim Efendi'nin Karagümrük'teki konağına devamla *Şevket ve Örfî Dîvânı*'nı okuduğunu ve şi're heves ettiğini, hocası Fehim'in 1259'da (1843) ona "Cevdet" mahlasını verdiğini, Sultan Abdülmecid'in bulunduğu bir merasimde Murad Molla şeyhinden mesnevî-hanlık icazetini aldığını (1260/1844) bildirmektedir.

Gerek Murad Molla şeyhinin, gerekse Fehim'in siyasî muhitlerle münasebetleri olduğundan, 1261'de (1845) müderrislik mesleğine giren Ahmed

[1357] Bekir Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 107-114.

Cevdet Efendi'nin hocalarının delâletiyle çok geçmeden kendisini siyasetin içinde bulduğunu söyleyen Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu, Mustafa Reşid Paşa'nın, ilk sadareti başlarında, Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi'den yeni kanunları tedvin ederken şer'î meseleleri danışmak üzere münevver bir âlim istemesi üzerine onun Cevdet Efendi'yi gönderdiğini, çok geçmeden ondaki cevheri keşfeden sadrıazamın onu takdir ederek çocuklarına hoca tayin etmesi ve vefat edene kadar onu yanından ayırmaması ile Cevdet Efendi'nin bundan sonra takip edeceği yolun belli olduğunu, siyasî meseleler üzerine bilhassa eğilerek Fransızca öğrenmeye çalıştığını beyan etmektedir.

1266'da (1850) Meclis-i Maârif-i Umûmî Âzası ve Dârülmuallimîn Müdürü olan Ahmed Cevdet Efendi'nin, Dârülmuallimîn'de İslâm Tarihi ve Umumî Tarih derslerini okuttuğunu, Receb 1267'de (Mayıs 1851) Fransız Akademisi tarzında teşkil edilen Encümen-i Dâniş'in âzası olarak feyizli bir telif devresine girdiğini, önce Osmanlı Türkçesi gramerini kaleme aldığını, sonra da matbû *Vasıf Tarihi* ile *Üss-i Zafer* arasındaki fasılanın (1188-1241) vekayiini yazmaya memur edildiğini kaydeden müverrih öğretim üyesi hocamız, onun padişah fermanı ile 1774-1826 devresi vekayiini yeniden tahrir ve tedvine memur edilmesinden bir sene sonra Cumadelahıre 1271'de devletin resmî tarihçisi (vak'anüvis) olduğunu, bu tayinden bir ay geçmişken *Târîh-i Cevdet*'in ilk cildinin tab'ı tamamlanarak, ikinci cildin basılması için iradenin çıktığını, müteakip ciltlerin hazırlanmasının biraz yavaşlayarak devam etmekle beraber üçüncü cildin 1272'de; dördüncü cildin 1274'de; beşinci cildin ise Cumadelahıre 1277'de bittiğini nakletmektedir.

Payesi "Kadıaskerliğe" kadar yükselmişken tarîk değiştirerek "Efendi"likten "Vezirlik" unvanı alarak "Paşa"lığa geçen Cevdet Paşa'nın pek dağdağalı idarî hizmetlerde bulunmakla *Târîh*'inin telif ve tab'ının onun mazuliyet dönemlerine rastladığını bildiren Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu, paşanın Bursa valiliği'nden ayrıldığında (1287 başları), yedinci (Zilhicce 1287) ve sekizinci (Rebiulevvel 1288) ciltlerini; Adliye nazırlığı'ndan infisalinde de (Receb 1299), dokuzuncu, onuncu (1300) ve onbirinci (1301) ciltlerini tamamlayıp bastırdığını, son üç cildi basmayı üzerine alan Serkurenâ Osman Bey'in, müellifin verdiği son şekle göre "Tertîb-i cedîd" eseri iki defa daha tab'ettiğini (I-VIII, 1302-1303; I-XII, 1309), böylece *Târîh-i Cevdet*'in 30 yıl gibi bir müddet zarfında tamamlanabildiğini aktarmaktadır.

Osmanlı tarih yazıcılığının, İslâm dünyasında iki tarz tahririn kuvvetli tesirinde kaldığını, bunlardan ilkinin "İlmî tarihçilik" denilen klâsik İslâm tarihçiliği olup, mevsuk kaynağı tesbitte, rivayetin sıhhatini tayinde sağlam metodlara dayanan, tasvirde sade ve külfetsiz dil kullanmayı tercih eden ve daha ziyade ulemanın inhisarında olan tarz; ikincisinin "Edebî tarihçilik" denilen Farsçanın ve eski İran efsanelerinin yeniden ortaya çıkışı devresinde doğan, kaynağının itimada şayan olup olmadığını ehemmiyetli görmeyen, hakikati arama yerine ahlâkī telkinleri gaye edinen, klâsik ananenin sade dil ve üslubu yerine, tumturaklı, külfetli ve belagatli dili tercih eden, çok defa bağlı bulunduğu muhitin görüşünü aksettirdiği için de tarafgir olan bir tarz olup, Türk ve Moğol devletlerinde büyük alaka gördüğünü ve hükümdarlarca da himaye ve teşvik olunduğunu kaydeden tarihçi hocamız, Osmanlı tarih yazıcılığının, özellikle İdrîs-i Bitlisî'den sonra bu ikinci tarz tarihçilik ekolünün büyük tesirinde kaldığını, klâsik ananeye bağlı olan Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı gibi bazı büyük tarihçilerin ilmî tarihçilik tarzını tercih ve takip ettiklerini veya her iki tarzın ahenkli bir terkibini meydana getirdiklerini, Cevdet Paşa'nın bu nadir tarihçi neslin son büyük temsilcisi olduğunu zikretmektedir.

Osmanlı tarihçiliğinin, tarih felsefesi ve metodolojisi hakkındaki görüşleri bugün bile hayranlık uyandıran büyük mütefekkir İbn Haldun'un (1332-1406) kuvvetle tesiri altında kaldığını belirten Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu, Kâtip Çelebi, Müneccimbaşı, Naima, XVIII. asır ulemasından olup *İbn Haldun Mukaddimesi*'nin 5 faslını (eserin 2/3'sini) Türkçeye tercüme etmiş olan Piri-zade Sahib Molla, Cevdet Paşa'nın muasırlarından Hayrullah Efendi, Abdüllatif Suphi Paşa ve Tunuslu Hayreddin Paşa'nın İbn Haldun'dan etkilendiklerini, fakat bu Magribli mütefekkirin herkesten çok Cevdet Paşa'ya tesirinin olduğunu, paşanın gerek tedrisat, gerekse telifatta onu vukufla takib ettiğini; Piri-zade'nin eksik bıraktığı *İbn Haldun Makaddimesi Tercümesi*'ni tamamladığını (1275/1859) ve eserin iki cildi Sahib Molla'ya (Bulak 1274; Âmire 1275), üçüncü cildi Cevdet Paşa'ya (Âmire 1277) ait olmak üzere basıldığını aktarmaktadır.

Müverrih hocamız, Cevdet Paşa'nın talebesi Selim Sabit'e: "*Efkârımın teşekkülünde Michelet ve Taine ile, İbn Teymiyye, İbn Haldûn ve Zehebî çok mües-*

sir olmuşlardır. Alman müsteşriki Hammer ile, İngiliz müverrihi Buckle ve Macaulay; Fransız âlimi Montesqieu'dan çok istifade ettim" dediğini nakletmektedir.

Paşanın Garplı müelliflerden istifadesinin kābil-i münâkaşa olduğunu kaydeden ve *Cevdet Paşa'nın cem'iyyet ve devlet görüşü* (İstanbul 1975) adıyla doktora tezi hazırlamış olan Sosyolog Ümid Meriç'in; Cevdet Paşa'nın Garp tarih sistemleri ile münasebetinin düşünülemeyeceğini, esasen buna ihtiyaç olmadığını ifade ettiğini belirten Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu, ancak onun İbn Haldun ile olan münasebetinin pek açık olduğunu, bu büyük mütefekkirin tarihin tarifi hakkındaki düşüncelerini, Asabiyet ve Tavırlar Nazariyesi'ni anlayışla nakl ettiğini, ona ait "Beş Tavır Nazariyesi"ni de Osmanlı tarihine tatbike çalıştığını, telif modeli olarak da İbn Haldun'un tesirinde kaldığını, gerçekten de *Tezâkir-i Cevdet* ile İbn Haldun'un *et-Ta'rîf*'i arasında mündericat itibariyle büyük bir paralellik olduğunu, İbn Haldun'un bu hatırat kitabında seyahatlerini, karşılaştığı hadiseleri, bunlar hakkındaki intibalarını, kendisi ile ilgili mektupları, vesikaları, şi'irleri, gördüğü cemiyetleri, onların nizam ve âdetlerini, devrinin kültür hayatını tasvir ettiğini, Cevdet Paşa'nın da *Tezâkir*'de hemen hemen aynı temaları işlediğini belirtmektedir.

Müverrih hocamız, Cevdet Paşa'nın *Târîh*'ini telif ederken 1188-1241 devresine ait vekayinüvis metinlerini, muasır diğer telifatı ve kaynak malzemesini itina ile topladığını, bunlardan muhteva itibariyle birbirine paralel olanlarını mukayese edip, yetişebildiği devlet ricalinden dinledikleriyle tartarak değerlendirdiğini, vakaların yalnız cereyan şeklini tasvirle yetinmeyip aralarındaki sebep ve netice bağlarını kurmağa, müesseselerin bozulma seyrini ilk defa olarak göstermeye çalıştığını, devletteki çözülmenin tahliline giriştiğini, kaynaklarını ciddî surette tenkide tabi tutarak ayıkladığını ifade etmektedir.

Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu, Cevdet Paşa'nın 1 Cumadelahıre 1271'den (18 Şubat 1855), "vezirlik" verilip Halep valiliği'ne tayinine (25 Şaban 1282/13 Ocak 1866) kadar devam eden vak'anüvisliği sırasında zapt etmesi gereken vekayi müsveddelerini gözden geçirip tedvin ederek, 16 Receb 1288 (1 Ekim 1871)- 2 Zilkade 1299 (15 Eylül 1882) arasında, cüzler halinde, Vak'anüvislikteki halefi Lütfi Efendi'ye gönderdiğini, *Tezâkir* adı altında topladığı bu

eserde, bulunduğu mühim hizmetlerde şahid olduğu vekayii, Tanzimat Devri'nin sosyal ve ahlakî manzarasını büyük bir vukuf ve kudretle tasvir ettiğini, Tanzimat'la başlattığı *Tezâkir*'in 30. tezkiresinde vaka'nüvisliği sona ermekle beraber, 1289'a kadar olan vekayiin tasvirini de eklediğini, 40. tezkirede ise kendi otobiyografisini de verdiğini, Lütfi Efendi, eserinin ilk cildlerinde *Tezâkir*'i kullanma meyli göstermekle beraber daha sonra ihmal ettiğinden, bunun *Tezkâkir*'in bakir bir kaynak olarak değerini arttıran bir keyfiyet olduğunu beyan etmektedir.

Cevdet Paşa'nın, Sultan II. Abdülhamid'in şifahî emrine uyarak, 1839-1876 vekayiini tasvir eden beş cüzdanlık *Ma'rûzât*'ını 1892'de yazıp takdim ettiğini belirten müverrih hocamız, bu eserin büyük ölçüde *Tezâkir*'in telhisi mahiyetinde olmakla beraber, yer yer onu tamamladığını ve II. Abdülhamid'in cülusuna kadar tezyil ettiğini, *Tezâkir*'in dokümanter vasfına karşılık, *Ma'rûzât*'ın sade ve özlü dille yazılmış bir hatıra kitabı sayılabileceğini kaydetmektedir.

Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu, Cevdet Paşa'nın, müverrihlik ve vak'anüvislik mesaisi yanında, terbiyevî mahiyetteki tedrisat ve telifatının da dikkate şayan olduğunu, 1290-1293 (1873-1876) arasında çocuklar için yazdığı *Kısas-ı Enbiyâ* ve *Tevârîh-i Hulefâ*'sının pedagojik değeri yanısıra özellikle sade dil ve üslubunun çok takdir olunduğunu, Ahmed Hamdi Tanpınar'ın *Kısas-ı Enbiyâ*'daki kadar gerek devrinde, gerekse çok sonra Türkçeye hakkıyla sahip başka bir üslub tanımadığını yazdığını belirtmektedir.

Tarihçi hocamız, Cevdet Paşa'nın müverrih olarak tarihçiliğimizin eski devresiyle yenisi arasında mühim bir geçiş halkası olduğunu, müesseseler tarihine dair ilk denemeyi yaptığını, bir devrin tarihinin derinliğine tenkidini ve değerlendirmesini ortaya koyduğunu, tasvirini yaptığı vekayiin asıl kıymetinin *Târîh-i Cevdet*'in kaynaklarıyla ciddi bir mukayesesi neticesinde ortaya konulabileceğini, bu mesaî sonunda belki de ona izafe edilen bazı meziyetlerin kaynağından geldiğinin anlaşılabileceğini ifade etmektedir.

VIII

Kitabın sekizinci bildirisi, Prof. Dr. Mücteba İlgürel'in "Cevdet Paşa Tarihi'nin Kaynaklarından Vasıf Tarihi" ismiyle sunduğu tebliğidir[1358]. Tarihçi öğretim üyesi, XIX. yüzyılın Türk ilim ve fikir dünyasının mümtaz şahsiyetlerinden olan Cevdet Paşa'nın aynı zamanda büyük bir devlet adamı olarak da tanındığını, derin bir vukufla kaleme aldığı *Târîh-i Cevdet* adlı eseriyle de haklı bir şöhret kazandığını bildirmektedir.

Cevdet Paşa'nın, 12 ciltlik tarihinin I. cildinde "Tarih-i Cevdet'in mehazları" başlığı ile verdiği izahlı bibliyografya kısmından anlaşıldığına göre takriben 55 adet esere müracaat ettiğini, bu eserlerin ekseriyetinin Türkçe olup, içlerinde Arapça olanların da bulunduğunu, Avrupa havadisi için bazı Avrupa telifatından faydalandığını, ayrıca mükâleme ve meşveret mazbataları ile bulduğu vesikalardan ve dinleyebildiklerinden de yararlandığını belirten Prof. Dr. Mücteba İlgürel, Vak'anüvis Ahmed Vasıf Efendi'nin *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakāikü'l-Ahbâr* adlı eserinin onun en çok kullandığı kaynaklardan biri olduğunu, Vasıf Efendi'nin vak'anüvislik devri 1196-1220 (1783-1805) tarihleri arasında olduğundan, 1188-1241 (1774-1826) yıllarını ihtiva eden *Cevdet Tarihi*'nde paşanın ondan belli bir devir için faydalanabilme imkânını bulduğunu beyan etmektedir.

Müverrih öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın, Vasıf Efendi'nin eserinden faydalandığını takriben 200'ü aşan yerde ifade ettiğini, onun *Vasıf Târîhi*'ni hemen hiç elinden düşürmediğinin belli olduğunu, yaptığı nakilleri: – "Müverrih Vasıf Efendi bu makāmda bir makāle-i mufassala bast u temhîd etmiş olduğundan hulâsa vechile tahrîr olunur."; – "*Vasıf Tarihi*'nde bu minvâl üzere muharrerdir."; – "Vasıf Efendi der ki"; – "Vasıf Efendi rivâyet eder ki"; – "Keyfiyyet *Vasıf Tarihi*'nde mastûr olduğu vechile"; – ".... deyü *Vasıf Tarihi*'nde muharrerdir"; – "*Vasıf Tarihi*'nde münderic olmağla ayniyle bu mahalle kayd olundu."; – "*Vasıf Tarihi*'nde keyfiyyet bu vechile muharrerdir." şeklinde zikrettiğini aktarmaktadır.

[1358] Mücteba İlgürel, "Cevdet Paşa Tarihi'nin Kaynaklarından Vasıf Tarihi", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), İstanbul 1986, s. 115-126.

Cevdet Paşa'nın, *Vasıf Tarihi*'ni kullanırken eğer kaynak olarak gösteriyorsa, Vasıf Efendi'nin ağır ve muğlak ifadesini sade bir şekle sokmayı tercih ettiğini, özellikle başlıklarda terkipleri kaldırmaya itina gösterdiğini, bazen de sadece başlığı değiştirip diğer kısımlara ilişmediğini söyleyen Prof. Dr. İlgürel, önemli hususlardan biri olarak Cevdet Paşa'nın bazen bir bahsi olduğu gibi aldığı halde Vasıf'ın açık ifadesini de değiştirdiğinin görüldüğünü, karşılıklı yaptığı mukayeselerde üç ana hususun ortaya çıktığını, bunlardan birincisinin Cevdet Paşa'nın *Vasıf Tarihi*'ni kaynak göstererek kullanması; ikincisinin onun Vasıf Efendi'yi fikirlerinden, yersiz ithamlarından veya hatalarından dolayı tenkid etmesi; üçüncüsünün de paşanın istifade ettiği halde kaynak olarak *Vasıf Tarihi*'ni göstermemesi olduğunu nakletmektedir.

Tarihçi öğretim üyesi, ilk devlet tarihçisi olarak kabul edilen Naima'dan Osmanlı saltanatının ilgasına kadar geçen 200 seneyi aşan zaman zarfında vak'anüvislik makamında bulunan müverrihlerden bazılarının, Vasıf Efendi de dahil, Cevdet Paşa'nın yaptığı gibi kendilerinden önceki devri de kaleme aldıklarını, burada dikkat edilmesi gereken en önemli hususun *Cevdet Paşa Târîhi*'nin kaynakları ile mukayese edilerek kullanılması olup, esasen tebliğinde bu mesajı vermek istediğini, Cevdet Paşa'nın seleflerinin eserlerini ciddî bir tahlil ve tenkid çizgisinden geçirdiği bilinmekle beraber, kaynaklarından nasıl istifade ettiğinin araştırılması gerektiğini, bunun için de Vasıf Efendi'nin ve diğer kaynakların neşre hazırlanmasının bir mecburiyet haline geldiğini ifade etmektedir.

IX

Kitaptaki dokuzuncu tebliğ, Prof. Dr. Ahmet Ağırakça'nın "Ahmed Cevdet Paşa'nın "*Kısas-ı Enbiyâ Ve Tevârîh-i Hulefâ*"sının İslâm Tarihi Kaynakları" adlı bildirisidir[1359]. Tarihçi öğretim üyesi, Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği büyük ilim adamlarından biri olan Ahmed Cevdet Paşa'nın, büyük bir mütefekkir ve hukukçu olmasının yanısıra aynı zamanda önemli bir tarihçi de olduğunu; *Kısas-ı Enbiyâ*'nın terbiyevî eserlerinden biri, hatta tarih olarak

[1359] Ahmet Ağırakça, "Ahmed Cevdet Paşa'nın "*Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*"sının İslâm Tarihi Kaynakları", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 127-144.

en önemli eseri denilebileceğini, paşanın bu eserini hayatının son dönemlerinde kaleme aldığını, 12 cüzden ibaret olan *Kısas-ı Enbiyâ*'nın ilk 6 cüzünün bizzat kendisi tarafından, diğer 6 cüzünün ise 1908 yılında kızı Fatma Aliye Hanım tarafından neşredildiğini bildirmektedir.

Prof. Dr. Ağırakça, Cevdet Paşa'nın bu eserinde Hz. Adem'den başlayıp bütün İslâm tarihini anlattıktan sonra Osmanlı Devleti tarihini II. Murad devrine kadar getirdiğini, okuyucuya eğitici ve İslâmî bilgiler vermek istediğini, son derece anlaşılır, sun'îlikten uzak, tabiî ve sürükleyici bir dil kullandığını aktarmaktadır.

Kısas-ı Enbiyâ Ve Tevârîh-i Hulefâ adını taşıyan bu eserin Kısas-ı Enbiyâ olmaktan çok aslında Tevârîh-i Hulefâ olduğunu, çünkü araştırmasında paşanın eserinin bütününe oranla peygamber kıssalarına çok az yer verdiğini gördüğünü, sağlam ve kesin olan Kur'ân kıssalarının dışında bir bilgiye iltifat etmediğinin belli olduğunu söyleyen tarihçi öğretim üyesi, *Kısas-ı Enbiyâ*'nın kaynakları hususunda uzun bir mesaî harcadığını beyan edip, Cevdet Paşa'nın yalnız peygamber kıssalarında Kur'ân-ı Kerim'in verdiği bilgilerin yanısıra Ebu'l-Fidâ'nın *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* adlı eserinden istifade etmiş olmasının kuvvetle muhtemel bulunduğunu, Hz. Peygamber'in doğumundan Hicret'e kadar geçen zamanda İslâm tarihçilerinden İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh*'inden istifade ettiğini tespit ettiğini belirtmektedir.

Hz. Peygamber'in Hicret'inden vefatına kadarki olaylarda da İbnü'l-Esîr'in *Târîh*'ini kullandığını, hatta onun ibarelerini aynen Türkçeye tercüme ettiğini gözlemlediğini söyleyen Prof. Dr. Ağırakça, İbn Hişâm'ın *es-Sîretu'n-Nebeviyye* adlı eserinden de yararlanmış olmasının çok muhtemel olduğunu; Dört Halife Devri sonuna kadar olan kısmında da İbnü'l-Esîr'e dayandığını müşahade ettiğini kaydetmektedir.

Netice olarak tarihçi öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın *Kısas-ı Enbiyâ Ve Tevârîh-i Hulefâ* adlı eserinin, *el-Kâmil fi't-Târîh* esas alınarak, yer yer kısaltılmış, bazen de az da olsa diğer kaynaklardan da yararlanılarak kaleme alınmış, devrine göre gayet mükemmel, popüler, eğitici bir eser olduğunu ifade etmektedir.

X

Onuncu tebliğ, Prof. Dr. Yücel Özkaya'nın "Ahmed Cevdet Paşa'nın *Târîh*'inde Arşiv Belgelerini Kullanış Ve Değerlendirişi" ismiyle sunduğu bildiridir[1360]. Prof. Dr. Özkaya, Cevdet Paşa'nın İstanbuldaki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 1932-1937 yılları arasında Muallim Cevdet tarafından tasnifi yapılan ve onun adıyla anılan tasnifdeki vesikaları görmüş olduğunu ve onlardan geniş çapta faydalandığını, kendisinin paşanın bunlardan özellikle Dahiliye, Adliye, Askeriye, Bahriye kısımlarındaki kullandığını tesbit ettiğini belirtmektedir.

Cevdet Paşa'nın tarihî belgeleri yorumlama ve değerlendirme bakımından modern tarihçiliğin önderliğini yaptığını, gerçi kendinden önce de vak'anüvis tarihlerinde hatt-ı hümâyûnlar, fermanlar, çeşitli belgelerin yayımladığını, ancak belge değerlendirmesi ve yorumlanması yoluna gidilmediğini; daha önemlisi tarihçilerin belgeler arasında ilişki kuramadıkları veya kurmadıkları gibi, olayların sebep ve sonuçlarını da ortaya koymadıklarını nakleden tarihçi öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın bu şekildeki çalışmaları ve yayını ile, sonraki kuşakların çalışmalarının gerçek ve doğru temellere dayandırılması bakımından önemli rol oynadığını, paşanın belgelerin yorumunu yaptığı gibi, bunlardan bazılarını eserinin sonuna tam metin olarak koyduğunu, onun bazen belgelerin önemli kısımlarını alarak, onların esas ve önemli hatlarını belirttiğini, bazen de birkaç belge arasında ilişkiler kurarak sentezler yaptığını bildirmektedir.

Prof. Dr. Yücel Özkaya, Cevdet Paşa'nın devlet belgelerini görerek, hatt-ı hümâyûn, ferman, hüküm, berat, tayin, azil ile ilgili belgelerin kapsamını tam olarak öğrendiğini, daha sonra bunları değerlendirdiğini beyan etmekte, ancak onun belgeleri yayımlarken ve yorum yaparken de bunların numaralarını ve yerlerini belirtmediğini, bunun da tabiî karşılanması gerektiğini, çünkü Cevdet Paşa'nın tarihini yazdığı zamanlarda Osmanlılar'da arşivcilik gelişmemiş olup, belgeler bir tasnife, sıralandırmaya tabi tutulmadıklarından, Cevdet Paşa'yı haklı görmek gerektiğini zikretmektedir.

[1360] Yücel Özkaya, "Ahmed Cevdet Paşa'nın *Târîh*'inde Arşiv Belgelerini Kullanış ve Değerlendirişi", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 145-162.

Müverrih öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın pek çok belgeyi ilk defa ortaya koyan bir tarihçi olduğunu, nitekim "Sened-i İttifâk"ın ilk defa onun tarafından arşiv belgelerinden yararlanılarak ortaya konulduğunu, paşanın layihaları da kısmen yayımladığı gibi, adalet fermanlarını da inceleyip değerlendirdiğini, *Târîh*'inde fermanların yanısıra, hüccetler, çeşitli mektuplar, nutuklar, takrirler, sulh antlaşmaları, tayinler, kanunlar, şukkalar, masraf defterleri, ittifaknameler, sefaret-namelerin iç kısmında konu edildiği gibi, belgeler kısmında da yayımlandığını kaydetmektedir.

Prof. Dr. Yücel Özkaya Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki hatt-ı hümâyûn tasnifinde elli beşbinden fazla belgenin mevcut olup ekleri ile beraber yüzbinlere eriştiğini, ancak bu hatt-ı hümâyûnların hangi padişah zamanında yazıldıklarının genellikle belirtilmediğini, *Cevdet Târîhi*'nde yer alan hatt-ı hümâyûnlardan bizim hangi padişah tarafından ve hangi tarihte yazıldığını öğrenmek imkânını bulduğumuzu, *Cevdet Târîhi*'nin bu bakımdan tarih araştırıcıları için çok önemli olduğunu, XVIII. yüzyılın son yarısı ile XIX. asrın ilk yarısı üzerinde çalışan her tarihçinin hiç şüphesiz *Târîh-i Cevdet*'ten yararlanmak zorunda olduğunu, tarih araştırıcılarının eserlerini ve etüdlerini ortaya koyarlarken arşiv belgelerinden ve çeşitli yazmalar ve kaynaklardan edindikleri belgeleri, *Cevdet Târîhi* ile bütünleştirerek eksik kalan hususları tamamlamaları gerektiğini ifade etmektedir.

XI

Kitaptaki onbirinci tebliğ, Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın "Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi" adlı bildirisidir[1361]. Müverrih öğretim üyesi, Ahmed Cevdet Paşa'nın tarih yazıcılığımızdaki öncü rollerinden birisinin Avrupa tarihindeki olayları ve müesseseleri sağlam bir akılla kavrayarak aydınlık bir biçimde okuyucuya naklettiğini, bunun onun üslub ve muhakeme yürütmedeki ustalığına bir delil sayılması gerektiğini belirtmektedir.

Prof. Dr. İlber Ortaylı, Cevdet Paşa'nın Avrupa tarihine el atmasının, tarih yazıcılık metodu yönünden, Osmanlı tarihçiliğine yenilikler getirme-

[1361] İlber Ortaylı, "Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 163-172.

sini sağladığını, bunları: a) Cevdet Paşa'nın sağlam bir senkronoloji bilgisine ve sezgisine sahip olması, olayların zamanlamasını ve birbirleriyle olan ilgisini iyi kurması; b) Paşanın *Târîh*'inde göze çarpan önemli bir noktanın, onun Fransız İhtilâli'nin önemini iyi kavraması, bu ihtilâlin Avrupa ictimaî ve kültürel hayatında yeni bir devrim teşkil ettiğini, devletler arası ilişkilerde yeni bir sistem yarattığını görmüş olması; c) Cevdet Paşa'nın Rusya tarihi ile yakından ilgilenmesi, Küçük Kaynarca'dan (1774) beri, Osmanlı-Rus münasebetlerini anlamak için Rusya'nın modernleşme tarihine bakması ve Osmanlı modernleşmesi ile kayda değer mukayeseler yapması olarak ele almanın mümkün olduğunu aktarmaktadır.

Cevdet Paşa'dan önce Osmanlı müverrihleri arasında Avrupa ve Dünya tarihine değinenlerin bulunduğundan bahseden tarihçi öğretim üyesi, ilk tercümenin Feridun Bey tarafından yaptırıldığını, bunun mevkıbevî hükümdar Faramund'dan 1560'lara kadar gelen *Fransa Tarihi* olup, mütercimlerinin Hasan b. Hamza ve Ali b. Sinan olduklarını; 1650'lerde İbrahim Mülhemî'nin Romalılar ve Franklar hakkında bir tarih çevirisi yaptığını; ünlü Kâtip Çelebi'nin Johann Cario'nun *Frank Kroniği*'ni (1548 tarihli) ve Chalcondyles'i Türkçeye çevirdiğini; Hezarfen Hüseyin Efendi'nin, yazdığı *Tenkih-i Tevarih-i Mülûk* adlı tarihinde ilk defa Eski Yunan, Roma ve Bizans'tan bahsettiğini, Amerika'nın keşfi, Çin, Filipinler vs.nin de yer aldığını; Peçuylu'nun da Avrupa tarihini yer yer anlatan bir müverrih olarak tanınıp, Macar tarihçisi İstvanfy'den istifade ettiğinin bilindiğini; Naima'nın da tarihinde Haçlı Seferleri'ne değindiğini ve İslâm-Haçlı kutuplaşması etrafındaki meselelere yer verdiğini; 1722'de Temeşvarlı Osman Ağa'nın *Avusturya Tarihi*'ni 800'lerden 1660 tarihine kadar ele alıp yazdığını kaydetmektedir.

Prof. Dr. İlber Ortaylı, bugün Türk tarihçilerinin Cevdet Paşa'yı Avrupa tarihi konusunda bir ölçüde geçtiklerini, çünkü Avrupa literatürünü ve Avrupa arşivlerini de kullandıklarını, ancak bu ilginin sadece Türk tarihine, Osmanlı-Avrupa münasebetlerine veya münhasıran Osmanlı sistemiyle ilgili bilgi kaynaklarına yöneldiğini, oysa ki Türk tarihçilerinin artık Avrupa ve Dünya tarihini de uzman olarak incelemeleri gerektiğini, bugünkü durumda Avrupa ve Dünya tarihçiliği konusunda bizde, Cevdet Paşa'dan beri 150 senedir önemli ve kayda değer aşamalar yapıldığını söylemenin henüz güç olduğunu ifade etmektedir.

XII

Kitaptaki on ikinci bildiri, Prof. Dr. Zeki Arıkan'ın "Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar Ve Terimler" ismiyle sunduğu tebliğidir[1362]. Müverrih öğretim üyesi, büyük bir çaba ve emeğin ürünü olan 12 ciltlik *Târîh-i Cevdet*'in (*Vekāyi'-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*) Osmanlı tarihçiliğinin en büyük başarılarından biri olduğunu, paşanın bu büyük eserini ortaya koymak için geniş bir kaynak taramasına giriştiğini, vak'anüvis tarihlerini, özel tarihleri, mecmua, layiha, sefaretname ve arşiv belgelerini dikkatle incelediğini olaylara tanık olanları dinlediğini, bütün bunları sağlam bir eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra kullandığını, resmî belgeleri, fermanları, antlaşma metinlerini, olaylarla ilgili belgeleri her cildin sonuna eklediğini, ayrıca onun teracim kitapları, arkeolojik malzemeler, mezar taşları, vakfiyeler ve sikkelerin tarihin açıklanmasında ne kadar önemli bir yer tuttuğunu bilinçli olarak kavradığını beyan etmektedir.

Cevdet Paşa'nın büyük ölçüde Doğu kaynaklarına bağlı kaldığının ileri sürüldüğünü, Batı kaynaklarından faydalanmamasının eleştiri konusu olduğunu, buna sebep olarak da paşanın bir Batı dilini yeterince bilmemesinin gösterildiğini belirten Prof. Dr. Arıkan, ancak Cevdet Paşa'nın Batı dillerine, Batı kaynaklarına büsbütün yabancı kalmadığının bir gerçek olduğunu, Mustafa Reşid Paşa'nın konağında gizlice Fransızca çalıştığının bilindiğini, bu dili Fransızca yazılmış tarih ve kanun kitaplarından yararlanacak düzeyde öğrenmiş olduğunun anlaşıldığını nakletmektedir.

Tarihçi öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın tarih görüşünün doğuşunda ve biçimlenmesinde İbn Haldun'un dışında Batı tarihçi ve filozoflarının da önemli bir yer tuttuğunun söylendiğini, nitekim Cevdet Paşa'nın Michelet, A. Taine, Joseph Von Hammer, Buckle, Macaulay ve Montesqieu'dan etkilendiğini talebesi Selim Sabit'e söylediğinin rivayet edildiğini, onun tarihin lüzum ve faydası üzerindeki düşüncelerinde bu sözleri doğrulayacak görüşlerin var olduğunu, diğer taraftan ilk devletler hukukçularımızdan Ali Şehbaz

[1362] Zeki Arıkan, "Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 173-197.

Efendi'nin Batı kaynaklarını sürekli tarayarak Cevdet Paşa'ya düzenli notlar hazırladığının, Hoca Sahak'ın da yine yabancı kaynaklar konusunda kendisine yardım ettiğinin bilindiğini, Encümen-i Dâniş'in de Batı kaynaklarından yaptırdığı çevirilerin de unutulmaması gerektiğini, bütün bunların paşanın Batı kaynaklarıyla sürekli bir iletişim içinde olduğunu ortaya koyduğunu gösterdiğini aktarmaktadır.

Prof. Dr. Zeki Arıkan, Cevdet Paşa'nın künyesini vererek faydalandığını söylediği Batı kaynakları arasında Avusturyalı ünlü kumandan Graf von Montecuccoli'nin "*Commentarii bellici*" adlı harp fennine dair kitabının çevirisinin başta geldiğini, onun ileri sürdüğü görüşler Osmanlı ordusunun çağdaşlaşması açısından özel bir anlam taşıdığından, paşanın Montecuccoli'nin Osmanlı ordusunun yapısı, timar-zeamet sistemi, saruca-sekban-levend bölükleri hakkında verdiği bilgilere önem atfederek nakillerde bulunduğunu; ikinci olarak XVIII. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'nın en büyük askerî uzmanı kabul edilen Marquis de Sébastien Vauban'ın (1661-1715) III. Selim'in buyruğuyla Türkçeye çevrilen *Fenn-i lağımda risâle* başlıklı eserini de kullandığını; Cevdet Paşa'nın en çok müracaat ettiği Batı kaynaklarından birinin de I. H. Castera'nın *Histoire de Catherine II, impératrice de Russie*, Paris 1880 adlı 4 ciltlik eseri olup, bunun III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde Divan Tercümanlığı'nda bulunmuş olan Yakovaki Argyropoulo tarafından Türkçeye uyarlanması olan *Katerina Tarihi Tercümesi*'nden istifade ettiğini belirtmektedir.

Cevdet Paşa'nın, Muallim Nikola et-Türk adlı kimsenin Arapça bir tarih yazdığını ve bu kitabın 1839'da Fransızca çevirisiyle birlikte Paris'te yayımlandığını yazdığını söyleyen tarihçi öğretim üyesi, paşanın Fransızlar'ın Mısır'ı işgali ile ilgili olayları açıklamak için *el-Cebertî Tarihi* ile birlikte *Muallim Nikola Tarihi*'ne de kaynak olarak başvurduğunu, onun ayrıca Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî'nin Fransızların Mısır'a girişlerinden çıkışlarına kadar geçen sürede tutmuş olduğu günlük notlarından oluşan *Muzhır et-takdis behurûc-ı tâifetü'l-Fransis* başlıklı bir başka eserini Vak'anüvis Asım Efendi'nin Türkçeye çevirdiğini de kaydettiğini bildirmektedir.

Prof. Dr. Arıkan, Cevdet Paşa'nın Fransız İhtilâli ve Napolyon'un meydana çıkışından sonraki gelişmelere oldukça önemli bir yer vererek, Fransız

kaynaklarına veya bunların çevirilerine başvurduğunu, nitekim *Tezkire-i Bonaparte*'nin bunlardan biri olup, Napolyon'un Saint Hélène'de sürgünde bulunduğu sırada yazdırdığı hatıralarının Paris'te 1822'de *Mémoires de Sainte Hélène* başlığı altında yayımlanarak 1831'de Bulak'ta *Tarih-i Bonaparte* adıyla basılan Türkçe çevirisinden Cevdet Paşa'nın faydalandığını; yine onun ikinci bir eser olarak da 1806'da Napolyon tarafından III. Selim'e imparatorluğunun tanınması için olağanüstü elçi olarak gönderilmiş olan Sebastiyani'nin dönüşte imparatora takdim etmiş olduğu "*Lâyiha-i Sebastiyani*" adlı layihasının bugün Atatürk Kütüphanesi'nde bulunan Türkçe tercümesinden istifade ettiğini belirtmekte; ayrıca paşanın *Mösyö Tiyer Tarihi* olarak zikrettiği ünlü Fransız siyaset adamı ve gazeteci Adolphe Thiers'in (1797-1877) *Histoire de la Révolution* (1823-1827) ve *Histoire du Consulat et de l'Empire* (1841-1862) adlı eserlerinin de onun faydalandığı yabancı kaynaklar arasında yer aldığını kaydetmektedir.

Müverrih öğretim üyesi, *Cevdet Tarihi*'nde Batılı seyyahların eserlerinden faydalanıldığını gösteren ip uçları bulunduğunu; Cevdet Paşa'nın 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya savaşlarıyla ilgili olarak "*Süferâ mükâlemeleri mazbataları*" yanında "*Nemçe jurnalleri*"ne de başvurduğunu belirttiğini; Yunan ısyanı konusunda İstanbul'da uzun süre Avusturya elçisi olan Baron Prokesch von Osten'in Almanca *Geschichte des Abfalls der Griechen von der türkischen Herrschaft*, Wien 1862-1868 adlı eserine müracaat ettiğinin anlaşıldığını; ayrıca Alman tarihçisi ve siyaset adamı Georg-Gottfried Gervinus'un (1805-1871) Viyana antlaşmalarından itibaren 1830 yılına kadar XIX. yüzyıl tarihini konu alan *Geschichte der XIX. Jahrhunderts seit den Wiener Vartragen* (1855-1866) başlığını taşıyan eserinin de *Cevdet Tarihi*'nin kaynakları arasında yer aldığını; paşanın Sırp ısyanı konusunda da Alman tarihçisi Leopold von Ranke'den (1795-1886) faydalandığından söz ettiğini, bu tarihçinin Sırp ısyanına ve Türk-Sırp ilişkilerine ait *Die Serbische Revolution* (1829) ile *Serbien und die Türkei im 19. Jahrhundert* (1879) başlığını taşıyan iki eseri bulunduğunu zikretmektedir.

Araştırmasının ikinci bölümünü *Cevdet Tarihi*'nde geçen yabancı terimlere ayıran Prof. Dr. Arıkan, paşanın pek çok Batı kökenli teknik, siyasal,

ekonomik ve kültürel terimlere tarihinde yer verdiğini, bunların politika, clérge (ruhban), palais (sahilhane), epe (tören kılıcı), Nasyonalite, parlamento, mayor (binbaşı), konvansiyon, klup, ofiçyal, patent, jüri, kolonel (albay), amiral, kapudan, levend, feodalite, Droit de gens (Devletler hukuku), Economie politique, diplomasi, Ambassadeur, Procureur gibi kelimeler olduğunu bildirmekte ve Batı kaynakları ile *Târîh-i Cevdet* arasındaki bağlantının tam olarak anlaşılması için daha geniş araştırmaların yapılması gerektiğine işaret etmektedir.

XIII

Kitabdaki son bildiri, Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'nun "Cevdet Paşa ve Âile İçi Münâsebetleri" adıyla sunmuş olduğu tebliğidir[1363]. Tarihçi öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın resmî hayatıyla ilgili bilgilerimizin hayli geniş olmakla beraber, onun özel hayatıyla ilgili pek fazla bir şey bilindiğinin söylenilemeyeceğini, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız tasnifinde bulunan bir dosyanın bu açığı kapatacak mahiyette olduğunu, muhteviyatının ise Cevdet Paşa'ya değil, eşi Adviye Rabi'a Hanım'a ait bulunduğunu bildirmektedir.

Paşa'nın aile hayatını aydınlatacak bilgileri maddeler halinde sıralayan Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu hocamız, ilk olarak "Ailesine düşkünlüğü"nden bahsetmekte ve Cevdet Paşa'nın eşi ve çocuklarına çok düşkün olduğunu, fakat bu düşkünlüğün onun resmî vazifesini aksatmadığını, mesela eşinin İstanbul'a dönmesi hususundaki bütün ısrarlarına rağmen Bosna-Hersek'teki teftiş görevini bitirmeden affını istemeyi düşünmediğini; onun kesif idarî işleri arasında âilesini hiçbir zaman ihmal etmediğini, İstanbul dışında olduğu zamanlarda eşi Adviye Hanım'a aksatmadan mektup yazdığını, her hafta postası ile muhakkak mektup gönderdiğini, üst üste iki hafta mektup almadığında büyük endişe duyarak telgraf çekmeye mecbur kaldığını anlatmaktadır.

İkinci sırada "Eşi ve çocuklarının sıhhati ile ilgilenmesi"ne yer veren tarihçi öğretim üyesi, Cevdet Efendi'nin uzakta iken yakınlarının sıhhati ile

[1363] Mübahat S. Kütükoğlu "Cevdet Paşa ve Âile İçi Münâsebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s. 199-220.

ilgilendiğini, Bosna-Hersek teftişine giderken, eşini bebek bekler iken bıraktığı için, sıhhatinden endişe ettiğini, mektuplarında Adviye Hanım'ın sıhhati hakkında bilgi sorduğunu, onun hamileliğinin her safhasında mektuplar yazmaya devam ettiğini; başka bir vesile ile de eşinin rahatsızlığını öğrendiğinde şefkat ve mahabbetle kaleme sarıldığını; onun Kozan taraflarında bulunduğu sırada İstanbul'da kolera salgını ve büyük bir yangın olduğunda İstanbul'daki yakınlarından durumu öğrenmek istediğini, ancak âilesine onları telaşlandırmamak için mektup yazmadığını; Cevdet Paşa'nın Rumeli teftişi sırasında küçük kızı Semiye Hanım hastalandığında ve annesi o iyileştiğinde tebdîl-i hevâ için babasının yanına götürmeyi tasarladığında, paşanın bu fikre karşı çıkıp, nekahet devresini İstanbul'da Emirgan veya Üsküdar'da geçirmesinin uygun olacağını bildirdiğini kaydetmektedir.

Üçüncü olarak "Çocuklarının tahsili"nden bahseden Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu, Cevdet Paşa'nın çocuklarının tahsili ile yakından ilgilendiğini, onlara hususî hocalardan ders aldırarak mükemmel surette yetişmelerini sağladığını aktarmaktadır.

Dördüncü sırada "Âilesinin maddî bakımdan sıkıntı çekmemesi husûsundaki gayretleri"ne değinen tarihçi hocamız, Cevdet Paşa'nın âilesinin bugünün yalnız ana, baba ve çocuklarından ibaret olmayıp, aynı evde anne ve kardeşler, hizmetçi, uşak ve küçük yaşta alınıp yetiştirilen genç kızların da oturduğunu, böyle bir çarkı döndürmenin kolay olmadığını, üstelik paşanın eşi Adviye Hanım'ın da hayli eli açık bir insan olduğunu, paşanın âilesinin müreffeh bir hayat sürmesini istediğinden elinden geleni yaptığını, İstanbul dışında bulunduğu zamanlarda normal memuriyet maaşını eve bıraktığı gibi, olağanüstü memuriyetlerinde aldığı paradan da tasarruf edip bazan posta ile bazan da bir gelenle gönderdiğini, ayrıca ihtiyaç duyduklarında eşinin tahvilleri sarrafına ibraz ederek paraya çevirdiğini, ellerinde bulunan altınları İstanbul'daki sarraflarda nerede ve kaça bozduracaklarına dair paşanın tavsiyelerde bulunduğunu belirtmektedir.

Beşinci olarak "Hediyeler"e temas eden Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu, Cevdet Paşa'nın İstanbul dışında bulunduğu sırada yakınlarına sık sık hediyeler aldığını, yakınlarının kendisine gönderdiği hediyelere de hemen karşılık verdiğini söylemektedir.

Altıncı sırada "Eşinin kendisine olan düşkünlüğü ve kıskanması"ndan bahseden müverrih hocamız, Cevdet Efendi'nin Bosna-Hersek teftişi sırasında Adviye Hanım'ın mektuplarında iki küçük çocuğu olup, üçüncü çocuğuna hamile olmasına rağmen yanına gelmek için ısrar ettiğini, Bosna'da yeniden evlendiği dedikoduları üzerine eşini çok seven, uzun zaman ayrı kalmağa tahammül edemeyen ve onu kıskanan Adviye Hanım'ın sitemlerinin rahatsız edici boyutlara vardığını, Cevdet Efendi'nin eşini ikna etmekte çok zorlandığını, aslında Cevdet Efendi tek evliliğe inandığından eşinin bütün kıskançlıklarının boşuna olduğunu, Kozan'da iken eşi yanına gelmeyi arzu ettiğinde bunu müsbet karşıladığını, Halep valiliği sırasında (1866-1868) ise âilesini yanına aldırdığını zikretmektedir.

Yedinci sırada "Maddî meseleler"e yer veren Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu, Cevdet Paşa'nın devrine göre fazla varlıklı olmadığını, zaten onun zahmetsizce, emek verilmeden kazanılan paraya da rağbet etmediğini, bunu da eşine yazdığı bir mektupta açıkça ifade ettiğini, devletin kendisine tahsis ettiği maaşın oldukça iyi olmasına, teftiş vazifesiyle İstanbul dışına gittiğinde de ayrıca maaş almasına rağmen paşanın hiçbir zaman büyük bir servet sahibi olamadığını, bunda belki de Adviye Hanım'ın elinin müsriflik derecesinde açık olmasının da rolü bulunduğunu, onun bundan dolayı para konusunda eşine devamlı ikazlarda bulunduğunu, fakat Adviye Hanım'ın bu ikaz ve nasihatlere rağmen tasarrufa riayet ettiğinin söylenemeyeceğini, eşinin gerek şahıslardan, gerekse Emniyet Sandığı'ndan borçlar aldığının tespit edildiğini nakletmektedir.

Sekizinci olarak "Adviye Hanım'ın kararlarında serbest olması"nı zikreden tarihçi hocamız, Cevdet Paşa'nın özellikle İstanbul dışında bulunduğu zamanlarda, âile ve evle ilgili meselelerde kararı ekseriya eşine bıraktığını, fakat ikaz ve nasihatlerde bulunmayı da ihmal etmediğini, bununla birlikte Adviye Hanım'ın daima efendisinin fikrine müracaat ettiğini, paşanın verdiği cevapların direktif mahiyetinde olmayıp, onun fikir vermek suretiyle eşine iyice düşünüp taşınmasını ve ona göre karar almasını tavsiye ettiğini, ancak son kararı eşine bırakmayı tercih ettiğini bildirmektedir.

Dokuzuncu sırada "Emlâki"nden bahseden Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu, Cevdet Paşa âilesinin, devrinin hal ü vakti yerinde mevki sahibi birçok âlileleri gibi, kışlarını İstanbul tarafındaki konakta, yazlarını Boğaz'da yalıda geçirdiklerini, yalılarının peşin para ile 168.000 kuruşa satıldığını, Laleli'de eşi Adviye Hanım'la paşanın müştereken sahip oldukları konak arsasını daha sonra satın aldıklarını, Cevdet Paşa âilesinin 1293'den sonra almış oldukları vaktiyle Mütercim Rüşdü Paşa'ya ait olan Küçük Bebek'teki yalıda oturup, paşanın burada vefat ettiğini, onun bunun dışında biri Tahtakale'de, diğeri Samatya'da olmak üzere iki tütüncü dükkânının bulunduğunu, ayrıca Adviye Hanım'ın da babasından kalma bazı gayr-i menkulleri olduğunu, paşanın ölümünden iki sene sonra eşinin de vefatı üzerine bütün mal-mülkün satılarak borçların tasfiye edildiğini kaydetmektedir.

Son olarak "Sarayla irtibat ve çocukları"na yer veren müverrih hocamız, Cevdet Paşa'nın görevi dolayısiyle Saray'la irtibatı olduğundan, bu yakınlığın eşi ve kızı Fatma Aliyye Hanım'ın da Saray'a kabullerine vesile olduğunu, ana-kız bayram tebriklerine gittiklerinde II. Abdülhamid'in kendileriyle görüştüğünü ve Fatma Aliyye Hanım'a iltifatta bulunduğunu, padişahın iyi bir tahsil gören ve mükemmel Fransızca bilen Aliyye Hanım'a yabancılar geldiğinde Saray'a giderek hizmet etmesi şerefini bahşettiğini; Aliyye Hanım'ın Yaver Faik Paşa ile evlendiğini ve bu izdivaçtan dört kızı olduğunu bildirerek; paşanın oğlu Ali Sedat bey'in oldukça genç bir yaşta 1900'de öldüğünü, onun bir oğlu, iki kızı bulunduğunu; Cevdet Paşa'nın en küçük çocuğu Semiye Hanım'ın siyasî hayatta faal rol oynayıp, 1908'de İttihad-Terakkî ajanı olarak İstanbul-Selanik arasında vazife gördüğünü, 1918'de ise İstanbul Askerî Hastahanesi'nde hemşire olarak çalıştığını, sonra memleketin çeşitli yerlerinde öğretmenlik yaptığını, iki defa evlendiğini ve biri kız ikisi erkek üç çocuk annesi olduğunu da ilâve etmektedir.

E- KONGRE VE SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ (BİLDİRİLERİ)

I

Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili Konya'da bir kongre düzenlenmiş olup, *Selçuk Üniversitesi* tarafından tertib edilen *2. Millî Mevlânâ Kongresi*'nin tebliğleri basılmış bulunmaktadır[1364].

Bu bildiriler içinde Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili olan bir tebliğ, 3-5 Mayıs 1986'da Konya'da *Selçuk Üniversitesi* tarafından tertip olunan *2. Millî Mevlânâ Kongresi*'nde Kemâl Yavuz tarafından sunulmuş olup "Âbidîn Paşa'ya Yazdığı Bir Mektûbda, Cevdet Paşa'nın Mevlevîlik İçindeki Yeri ve Mesnevî'nin Düzme Yedinci Cildi Üzerine Görüşleri" başlığını taşımaktadır[1365].

Prof. Dr. Kemâl Yavuz, 1822 yılında Lofça'da doğan Cevdet Paşa'nın, ilk tahsilinden sonra 1839 yılında İstanbul'a gelerek Fatih Camii'nde derslere devam ettiğini, Çarşambapazarı'nda bir medresede kaldığını ve çalışkan bir talebe olduğunu, medrese bilgisini modern bilgilerle tamamlama ve zenginleştirme isteğiyle Hesap, Cebir, Logaritma vs. gibi ilimleri tahsil ettiğini, küçük telif eserler meydana getirdiğini, girdiği imtihanda başarı göstererek İstanbul ruusunu alarak müderris olduğunu, daha sonra devlete pek çok hizmetlerde bulunduğunu, *Mecelle*'den *Târîh-i Cevdet*'e kadar pek çok eserin yazılmasında vakit harcadığını, Prof. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın işaret ettiği gibi, paşanın Şinasi ve Münif Paşa'nın yanında Tanzimat Devri'nin "Yeniliğin Üç Büyük Muharriri"nden biri olduğunu; dil, hukuk ve tarih alanında Devlet-i Aliye'nin ona çok şey borçlu olduğunu belirtmektedir.

Cevdet Paşa'nın, medrese tahsilinin yanında tekke terbiye ve tahsilini de bırakmadığını, onun tekkeye devamının hayatı üzerinde derin tesirlerinin bulunduğunun gözlemlendiğini ifade eden Türkolog öğretim üyesi, Ahmed Cevdet'in Murad Molla Tekkesi'ne devam ederek burada Farsça öğrendiğini, asrın büyük Mesnevîhanlarından olan Murad Molla'dan *Mesnevî* okuduğunu aktarmaktadır.

[1364] *Konya Selçuk Üniversitesi, 2. Millî Mevlânâ Kongresi* (3-5 Mayıs 1986), Konya 1987.

[1365] Kemâl Yavuz, "Âbidîn Paşa'ya Yazdığı Bir Mektûbda, Cevdet Paşa'nın Mevlevîlik İçindeki Yeri ve Mesnevî'nin Düzme Yedinci Cildi Üzerine Görüşleri", *Selçuk Üniversitesi, 2. Millî Mevlânâ Kongresi* (3-5 Mayıs 1986 Konya), s. 1-5.

Cevdet Paşa'nın, Murad Molla Dergahı Şeyhi Murad Efendi'nin yanısıra zamanının diğer meşhur Mesnevîhanı Hüsam Efendi'nin de derslerine devam ettiğini söyleyen Prof. Dr. Kemâl Yavuz, Murad Efendi'nin 9 Muharrem 1260'da (30 Ocak 1844) Dârü'l-Mesnevî'nin açılışında talebesi Ahmed Cevdet'e *Mesnevî*'den icazet verdiğini ve o gün Padişah Abdülmecid'in Murad Molla tarafından inşa edilmiş olan Dârü'l-Mesnevî'yi teşrif ettiğini nakletmektedir.

Türkolog Profesör, Cevdet Paşa'yı Tanzimat'ın üç büyük şahsiyetinden biri olarak gösterdikten sonra, *Mesnevî*'nin onun hayatında mühim bir yer tuttuğunu, bir Mesnevîhan olan paşanın *Mesnevî*'nin eşi bulunmayan manevî feyzin menbaı olduğuna inandığını, anlatış güzelliğinin insan ruhunun gıdası olduğunu, belâgat yönü ile içinde hakikati anlatan latif beyitleri barındırdığını, belâgat bahçesinin ruhanî tezyinatı içinde görülen manaların ulaşılmaz zirvesi olduğu kanaatini taşıdığını, beyitlerinin her birisinin gönül okşayan bir şiveye ve görülmemiş bir edaya sahip olarak onun üstünlüğüne hiç bir kimsenin ulaşamayacağını belirttiğini beyan etmektedir.

Prof. Dr. Yavuz, paşanın bununla da kalmayıp, eserin rumuz ve işaretlerine her kesin aklı erdiği kadar mana verdiğini, hayal eden kimseleri kendi hayallerine göre giydirip kuşattığını, bu yönü ile her kesin Mevlânâ'nın eserine dost olduğunu, *Mesnevî*'nin eskimeyeceği, içindekilerin değişmeyeceği, fakat asırların durumuna göre tatbikatının değişeceği fikrini taşıdığını, çünkü içindeki hususî ıstılâhları dolayısıyla eserin yazıldığı zamandan bu yana pek çok şerhlerinin yapıldığını, çeşitli dillere tercüme edildiğini ifade etmektedir.

Türkolog öğretim üyesi, Cevdet Paşa'nın Sivas Valisi Âbidîn Paşa'ya bugün Eskişehir İmam Hatip Lisesi Kütüphanesi'nde 2706 numarada kayıtlı olan bir mektup gönderdiğini, onun bu mektubu Âbidîn Paşa'nın *Mesnevî-i Şerîf*'in birinci kıtasının şerhini 4 Cumadelula 1303 (8 Şubat 1886) tarihinde neşretmesi ve bir nüshasını kendisine göndermesi üzerine yazdığını söyledikten sonra, Cevdet Paşa'nın, Âbidîn Paşa'yı böyle bir şerhi devrin dili ile yazmasından dolayı tebrik ettiğini, fakat aslı altı cilt olan *Mesnevî*'nin Âbidîn Paşa tarafından yedi cilt olarak gösterilmesi üzerine onu tenkid ettiğini, düzme olan yedinci cilt üzerinde geniş olarak durarak çeşitli cephelerden bu cildi ele alıp bunun Celâleddîn-i Rumî hazretlerine ait olmadığını ispat ettiğini kaydetmektedir.

Prof. Dr. Kemâl Yavuz, Cevdet Paşa'nın bu cildi önce zamanı, muhtevası ve mevlevîlerin inancı açısından ele aldığını, daha sonra devrinin büyük Mesnevîhanları ve Cevdet Paşa'nın da hocaları olan Şeyh Murad Efendi ile Hüsam Efendi'nin de bu yedinci cildi inkâr ettiklerini, Sadreddin-i Konevî hazretlerinin takrizi ve Sipehsâlâr hazretlerinin menâkıbı ile bizzat Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Şerîf*'in altı ciltte tamamlandığı beytini delil gösterdikten sonra, Ankaravî'nin üçüncü cildin şerhinde *Mesnevî*'nin altı ciltten ibaret olduğunu belirttiğini, paşanın bununla da yetinmeyip uydurma *Mesnevî*'den beyitler alarak ve dibacesini dil ve belâgat yönünden tahlile tabi tutarak, Hz. Mevlânâ vefat ettikten dört yüz altmış üç sene sonra, yani bin yüz otuz beş tarihinde ortaya çıkan bu düzmece manzumeyi zemmettiğini anlatmaktadır.

Âbidîn Paşa'nın, Cevdet Paşa'nın bu haklı tenkidleri karşısında eski fikirlerinden dönerek onun da paşa ile aynı noktada birleştiğini bildiren Türkolog Profesör, netice olarak Cevdet Paşa'nın bir mesnevîhan olmakla Mevlevîlik içinde yer aldığını, *Mesnevî*'nin onun için altı ciltten ibaret ulaşılmaz bir eser olduğunu, yedinci cildin sahte olup, her ne kadar Âbidîn Paşa yedinci ciltten bahsetmiş ise de Cevdet Paşa'nın mektubu sayesinde eserin altı cilt olduğunu kabul ettiğini, paşanın bu yönü ile *Mesnevî-i Şerîf* ile ilgili şüpheleri silerek kendisine düşen tarihî rolü oynamaktan geri kalmadığını ifade etmektedir.

II

İngiltere'de Cambridge'de 1-4 Temmuz 1984'de yapılan *Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes* adlı *VI. Sempozyum*'un bildirileri İstanbul-Paris-Leiden'de 1987'de basılmıştır[1366].

Basılan kitabın içindeki Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili bir tebliğ Richard L. Chambers tarafından İngilizce olarak "A 19th century Ottoman Statement on Islam: Ahmet Cevdet Paşa's Cevapname-i Fetvapenah" başlığı ile sunulmuş bulunmaktadır[1367].

[1366] *Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes,* VIth Symposium (1-4 July 1984), Cambridge, Edited: Jean-Louis Bacqué-Grammont-Emeri van Donzel, İstanbul-Paris-Leiden 1987.

[1367] Richard L. Chambers, "A 19th century Ottoman Statement on Islam: Ahmet Cevdet Paşa's Cevapname-i Fetvapenah", *Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes,* VIth Symposium (1-4 July 1984), Cambridge, s. 275.

Prof. Dr. Chambers, Cevapname-i Fetvapenah'ın, 1876 yılında İslâmı kabul eden bir Alman gazetecinin Meşihat makamından izin, ruhsat ve talimat isteyen mektubuna karşı Ahmed Cevdet Paşa tarafından yazıldığını bildirmektedir.

Cevdet Paşa'nın bu cevapnamede İslâmiyeti Hıristiyanlıkdan ayıran birkaç önemli noktaya işaret ettiğini belirten Birleşik Amerikalı tarihçi, paşaya göre İslâmda ruhbanlığın "clergy" bulunmadığını, ulema sınıfının sadece bilgi ve adalet üzerine yoğunlaştıkları için halktan ayrıldıklarını, Allâh'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini tasdik eden kimsenin tam bir mü'min olarak kabul gördüğünü, bir kişinin Müslüman olarak kabul edilmesi için ulemanın kabulünün şart olmadığını, bir kimseyi İslâma girmesi için zorlamanın kesinlikle kabul edilemeyeceğini, ancak imana davet etme ve ikaz etmenin mümkün görülebileceğini, yani davetin olabileceğini, fakat zorlamanın olamayacağını aktardığını anlatmaktadır.

Paşanın yine cevabî mektubunda, bir Müslümanın uyması ve kaçınması gereken noktaları izah ettiğini ve ilgili âyetlere işaret ettiğini nakleden Prof. Dr. Chambers, onun amelin imandan bir cüz olmadığını, dolayısı ile amel ile ilgili ilahî emirlere uyulmaması halinde bile imandan çıkılmayacağını, ancak günahkâr sayılacağını bildirdiğini, günahkârların sığınacağı ve af dileyeceği muhatabın aracılar değil Allâh'ın kendisi olduğunu, zira insanların İslâm inancına göre doğrudan Allâh'a karşı sorumlu olduklarını ve isteyeceklerini ondan istemeleri gerektiğini, Müslümanların diğer insanların haklarına itibar ve hürmet ettiklerini, bu durumun aynen hayvan hakları için de geçerli olduğunu ve onlara karşı da aynı adaleti gösterdiklerini beyan ettiğini, yine Cevdet Paşa'nın bütün bu güzelliklerin nihaî gayesinin bu dünyada ve ahırette saadet ve mutluluğa erişebilmek olduğunu, bu amaca ulaşmanın da ancak bu esaslara riayet etmekle mümkün olabileceğini söylediğini ifade etmektedir.

III

1-5 Kasım 2006'da Romanya'da tertip edilmiş olan ve "*The Third International Congress on Islamic civilisation in the Balkans*" adını taşıyan kongreye sunulan tebliğler 2010'da İstanbul'da basılmışlardır[1368].

[1368] *The Third International Congress on Islamic civilisation in the Balkans* (1-5 November 2006), Bucharest, İstanbul 2010.

Basılan kitabın içinde Ahmed Cevdet Paşa ile ilgili bir bildiri de Mustafa L. Bilge tarafından İngilizce olarak "Ahmet Cewdet Pasha (1823-1895) And His Mission To Rumelia" başlığıyla sunulmuştur[1369].

Prof. Dr. Bilge, Ahmed Cevdet Paşa'nın Bulgaristan'ın kuzeyinde kalan Lofça'da (Lovec) doğduğunu, Tanzimat ilân edildiğinde (1839), on yedi yaşında bulunduğunu, onun Tanzimat ile ilgili uygulama çalışmalarının ilerleyen senelerde olduğunu belirttikten sonra paşanın, Mustafa Reşid Paşa ve Şeyhülislâm Arif Hikmet Beyefendi gibi bu dönemin ileri gelenleri ile çağdaş bulunup onlarla müşterek çalışmalar içinde yer aldığını kaydetmektedir. Nitekim Arif Hikmet Beyefendi'nin 1840'da Tanzimat ile ilgili uygulamaları kontrol için gittiği Rumeli'ye Ahmed Cevdet Efendi'nin de yine aynı uygulamaları takip etmek için birincisi Sadrıazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın maiyyetinde olmak üzere iki defa geldiğini, ikinci defa gidişindeki görevinin bu bölgelerde gereken reform hareketlerini tespit ederek Bâbıâlî'ye bildirmek olduğunu nakletmektedir. Cevdet Efendi'nin ikinci defaki Bosna-Hersek teftişindeki geniş bilgilerin onun *Tezâkir* adlı eserinde ve çok miktarda arşiv belgelerinde bulunduğunu bildiren müellif, daha sonra kendisinin Derviş Paşa ile birlikte Bereket ve Kozan dağlarındaki durumu yerinde incelemek üzere Adana taraflarına gönderildiğini de aktarmaktadır.

Önce Tanzimat sonrasında 1840 yılında Rumeli'ye teftişe çıkan Arif Hikmet Beyefendi'nin seferine Trakya'dan başlayıp Bulgaristan ve etrafının teftişi ile meşgul olduğunu söyleyen tarihçi öğretim üyesi, daha sonra üç defa Sadrıazamlık görevine getirilen Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın üçüncü sadaretinde 1860'da Rumeli teftişinde bulunduğunu -ki Ahmed Cevdet Efendi de sadrıazamın teftiş heyetinde yer almıştır-, teftiş komisyonunun Varna, Şumnu, Vidin, Silistre, Hazergrad, Ruscuk, Ziştovi, Niş, Priştine, Üsküp, Pirlepe, Manastır, Vodina ve Selanik güzergahlarında dolaştıklarını ve özellikle Bulgar kilisesi meselesi üzerine yoğunlaştıklarını nakletmektedir. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın heyetinde yer alanlara verilen tahsisatları da bir liste halinde veren Prof. Dr. Bilge, Dîvân-ı Hümâyûn Beylikçisi Afif Bey'in

[1369] Mustafa L. Bilge, "Ahmet Cewdet Pasha (1823-1895) And His Mission To Rumelia", *The Third International Congress on Islamic civilisation in the Balkans* (1-5 November 2006), Bucharest, s. 213-231.

50.000 kuruş; Meclis-i Vâlâ Âzası Besim Bey'in 50.000 kuruş; Meclis-i Âli-i Tanzimat Âzası Cevdet Efendi'nin 40.000 kuruş; askerî personelden Asâkir-i şâhâne Miralayı Zeki Beyefendi'nin 25.000 kuruş; Binbaşı Şevket Bey'in 15.000 kuruş alırlarken, resmî yazıcılar (kâtipler) arasında bulunan Server Beyefendi, Kenan Beyefendi, Pavlaki Efendi, Gavriyel Efendi, Artin Efendi, Fotiyadi Bey'in 25.000 kuruş; Sami Bey, Rifat Bey, Ali Bey, Kadri Bey, Yakup Efendi, Arif Efendi ve Tabip Panceri'nin 15.000 kuruş aldıklarını ve bu heyettekilere toplam 435.000 kuruş tahsisat ayrıldığını belirtmektedir. Müverrih, Sadrıazamın Rumeli teftişi raporunun hazırlanarak İstanbul'daki güçlü devletlerin sefirleri olan Rus elçisi Butaniev, Fransız elçisi Touvanel, İngiliz elçisi Bulwer'e verildiklerini, ayrıca Osmanlı elçilerinin Avrupa başşehirlerinde bu raporları ilgililere takdim ettiklerini, mesela Londra'da bulunan elçi Musurus Paşa'nın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord John Russel'e raporu sunduğunda onun memnuniyetini ızhar ettiğini, Avrupalıların Tanzimat kararlarının uygulanmasından memnun olduklarını açıkladıklarını ifade etmektedir.

Prof. Dr. Bilge, Ahmed Cevdet Efendi'nin ikinci defa Rumeli'ye gitmesinin ve Rumeli teftişi görevinin kendisine verilmesinin Mart 1863'de olup, gitmeden evvel kendisine "kadıaskerlik" payesinin verildiğini, ancak bu defaki görevinin Bosna-Hersek ile sınırlı olduğunu beyan etmektedir. Müellif, önceki teftiş heyetlerinin aksine Ahmed Cevdet Efendi'nin Rumeli teftişini Arnavutluk'ta İşkodra üzerinden yaptığını, Korfu ve Antivari'nin (Bar limanı) geçilen yerler arasında bulunduğunu, onun İşkodra gölünde vapur işletilmesi ile bölgedeki vergi konuları hakkındaki düzenleme tekliflerinin İstanbul'da kabul gördüğünü, Cevdet Efendi'nin Karadağ liderlerinden Bib Doda ile güzel münasebetler kurduğunu, arşiv belgelerinde adı geçen "Sutorina iskelesi"nin Adriyatik denizinde dar bir liman olup, Cevdet Efendi'nin *Tezâkir*'inde geçen küçük kıyıdan da Klek ve Sutorina olarak söz edildiğini, bunun bugünkü Bosna Devleti'nde kazanılan statüye ışık tuttuğunu da kaydederek Sadrıazam Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın heyetinde Ahmed Cevdet Efendi ile beraber bulunan Pavlaki Efendi ile Fotiyati Bey'in bu defa Cevdet Efendi'nin heyetinde de yer aldıklarını, bu zatların sonradan Osmanlı Devleti'nin dış işlerinde daha yüksek görevlere atandıklarını nakletmektedir.

Tarihçi öğretim üyesi, Cevdet Efendi'nin Rumeli müfettişliğinin Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan reayanın hukukunun incelenmesi ve varsa ihlâllerin giderilmesi gayesi ile Avrupalı devletlerin baskıları üzerine gerçekleştiğini, çünkü bu Hıristiyan devletler Sultan III. Mustafa döneminde 1768-1774'de meydana gelen ve meşhur Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile son bulan Osmanlı-Rus savaşında Devlet-i Aliyye'nin himayesi altında bulunan Hıristiyan reaya üzerindeki otoritesinin zedelendiği fikrinde olduklarından, özellikle bu antlaşmanın yirmi sekiz maddesinin tamamının söz konusu Hıristiyan reaya hakları üzerine düzenlendiğini zikretmektedir. Tanzimat ile bir adım daha ilerleme kaydeden gayr-i Müslim hukuku neticesinde Avrupalı devletler Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde sürekli baskılarını arttırdıklarından Osmanlı Devleti'nin bölgeye yüksek seviyede görevliler göndermeye mecbur kaldığını, II. Abdülhamid döneminde gerçekleşen Berlin Konferansı ve Muahedesi'nin (1878) bu çekişmenin sonu olduğunu anlatan Prof. Dr. Bilge, Bosna-Hersek, Kıbrıs ve Avrupa'nın diğer bölgelerindeki Hıristiyanların yaşadıkları bölgelerde hükümranlık hakları Osmanlı Devleti'nde kalmak şartı ile Avusturya ve İngiltere gibi devletlerin yönetimine girdiklerini açıklamaktadır. Ancak Devlet-i Aliyye'nin baskılara boyun eğerek Hıristiyan reaya hukuku hakkındaki sürekli iyileştirme çabalarında bulunmasına rağmen bunun iyi sonuç vermediğini belirten müverrih, Ahmed Cevdet Efendi'nin Rumeli teftişi görevinde her ne kadar başarılı olduysa da, bütün bu iyi niyetli girişimlerin ancak kopmayı bir müddet geciktirebildiğini aktarmaktadır.

Prof. Dr. Bilge, Ahmed Cevdet Efendi'nin Rumeli teftişinde Bosna-Hersek'ten redif askeri toplamakta gayret sarfettiğini, diğer bir konu olan mehir işine yöneldiğini, evlilikte ödenen yüksek mehir, evlilikleri azalttığından dolayı, kendisinin bunun çözümü için uğraştığını anlatarak, geçici Rumeli teftişlerinin 1902 yılında "Rumeli Müfettişliği Daimî Komisyonu" haline dönüştüğünü belirtmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİV VESİKALARI

A.DVN,160/15-1; A.DVN.MHM.d, 176/1; A.DVNS.NMH.d, 9/143-149; A.DVNS.NMH.d, 9/166-169; A.DVNS.NŞT.d, 65/78; A.DVNS.NŞT.d, 65/266; A.DVNS.NŞT.d, 70/232; A.DVNS.NŞT.d, 70/240; A.DVNS.NŞT.d, 70/242; A.DVNS.NŞT.d, 70/347; A.DVNS.NŞT.d, 70/358; A.DVNS.NŞT.d, 70/365; A.DVNS.NŞT.d, 73/3; A.DVNS.NŞT.d, 73/8; A.DVNS.NŞT.d, 73/14; A.DVNS.NŞT.d, 73/22; A.DVNS.NŞT.d, 73/50; A.DVNS.NŞT.d, 73/82; A.MKT.MHM, 66/38-1; A.MKT·MHM, 266/58; A.MKT.MHM, 275/89-1; A.MKT·MHM, 294/67; A.MKT·MHM, 295/5; A.MKT.MHM, 295/87; A.MKT.MHM, 309/57; A.MKT·MHM, 311/75; A.MKT.MHM, 311/85; A.MKT.MHM, 313/86; A.MKT.MHM, 314/5-1; A.MKT.MHM, 314/5-3; A.MKT.MHM, 314/22; A.MKT·MHM, 316/93; A.MKT.MHM, 317/63; A.MKT.MHM, 319/77-3; A.MKT·MHM, 336/7; A.MKT.MHM, 336/7-1; A.MKT·MHM, 339/34; A.MKT·MHM, 339/34-1; A.MKT.MHM, 340/92-1; A.MKT·MHM, 341/45; A.MKT.MHM, 343/1-1; A.MKT·MHM, 349/10-2; A.MKT·MHM, 413/99-1; A.MKT.MHM, 453/7-1; A.MKT.NZD, 217/84-1; BEO, 72/5355-1; C.DH, 79/3907; DH.SAİD, 92-76; DH.SAİD, 165-235; DH.SAİD.d, 1-2; DH.SAİD.MEM, 8/12-1; DH.SAİD.MEM, 8/12-9; DH.SAİD.MEM, 8/12-10; HAT, 1429/58511-1-2; İ.DH, 282/17685-1; İ.DH, 282/17685-2; İ.DH, 316/20391-2; İ.DH, 317/20476-5; İ.DH, 327/21277-1; İ.DH, 327/21277-2; İ.DH, 335/21953; İ.DH, 372/24619; İ.DH, 394/26109-1; İ.DH, 394/26109-2; İ.DH, 415/27484-1; İ.DH, 415/27484-2; İ.DH, 466/31170; İ.DH, 480/32267-1; İ.DH, 480/32267-2; İ.DH, 484/32642-1; İ.DH, 484/32642-2; İ.DH, 485/32729-1-6; İ.DH, 485/32729-2-4; İ.DH,

485/32729-9; İ.DH, 485/32729-10; İ.DH, 485/32729-11; İ.DH, 485/32729-17; İ.DH, 515/35064-2; İ.DH, 515/35064-10; İ.DH, 515/35064-11; İ.DH, 516/35127-4; İ.DH, 516/35127-6; İ.DH, 518/35275-2-4; İ.DH, 518/35275-3; İ.DH, 518/35275-4; İ.DH, 518/35275-8; İ.DH, 519/35394-1; İ.DH, 519/35394-2; İ.DH, 519/35394-3; İ.DH, 519/35394-4; İ.DH, 521/35504-1; İ.DH, 521/35504-2; İ.DH, 521/35504-3; İ.DH, 521/35504-4; İ.DH, 521/35504-5; İ.DH, 521/35504-12; İ.DH, 521/35504-13; İ.DH, 521/35504-14; İ.DH, 528/36506; İ.DH, 528/36506-1-2; İ.DH, 528/36506-5; İ.DH, 530/36685-1; İ.DH, 530/36685-2; İ.DH, 530/36685-3; İ.DH, 530/36685-4; İ.DH, 530/36685-5-6; İ.DH, 530/36685-7; İ.DH, 530/36685-10; İ.DH, 538/37378-4; İ.DH, 538/37378-6; İ.DH, 538/37378-7; İ.DH, 538/37378-8; İ.DH, 538/37378-9; İ.DH, 538/37378-10; İ.DH, 538/37378-13; İ.DH, 538/37378-15; İ.DH, 538/37378-16; İ.DH, 545/37906; İ.DH, 545/37910-2; İ.DH, 545/37914; İ.DH, 578/40242-2; İ.DH, 610/42527; İ.DH, 657/45710-5; İ.DH, 663/46159; İ.DH, 665/46334-2; İ.DH, 682/47555; İ.DH, 682/47561; İ.DH, 691/48294; İ.DH, 702/49170; İ.DH, 712/49783; İ.DH, 985/77790; İ.DH, 1164/90969; İ.DH, 1164/90969-1; İ.DH, 1294/101707; İ.MMS, 30/1267-2; İ.MVL, 196/6043-3; İ.TAL, 4/79; MAD.d, 9279/206; MAD.d, 10765; MF.MKT, 39/70-1; MF.MKT, 49/152-2; MVL, 986/33-3; MVL, 1003/43; ŞD.SAİD, 26/5-1; ŞD.SAİD, 26/5-2; ŞD.SAİD, 26/5-3; ŞD.SAİD, 26/5-4; ŞD.SAİD, 26/5-5; ŞD.SAİD, 26/5-8; ŞD.SAİD, 26/5-9; ŞD.SAİD, 26/5-10; ŞD.SAİD, 26/5-11; ŞD.SAİD, 26/5-12; ŞD.SAİD, 26/5-13; ŞD.SAİD, 26/5-14; ŞD.SAİD, 26/5-16; ŞD.SAİD, 26/5-17; ŞD.SAİD, 26/5-19; ŞD.SAİD, 26/5-20; ŞD.SAİD, 26/5-21; ŞD.SAİD, 26/5-22; ŞD.SAİD, 26/5-23; ŞD.SAİD, 26/5-24; ŞD.SAİD, 26/5-25; ŞD.SAİD, 26/5-26; ŞD.SAİD, 26/5-28; ŞD.SAİD, 26/5-29; TŞR.BNM, 1/114; TŞR.BNM, 2/8; TŞR.BNM, 20/87; TŞR.BNM, 20/110; TŞR.BNM, 20/116; TŞR.BNM, 21/21; TŞR.BNM, 25/10; TŞR.BNM, 29/132; TŞR.BNM, 30/10; Y.EE, 75/24; Y.EE, 75/26; Y.EE, 36/34; Y.EE, 37/014002; Y.EE, 39/19002

B- KAYNAK ESERLER

AHMED CEVDET PAŞA, *Târîh-i Cevdet* veya *Târîh-i Vekāyi'-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye*, I-XII, Dersa'âdet 1309; ---, *Tezâkir*, Yay. Cavid Baysun, 1-40, Ankara 1986; ---, *Ma'rûzât*, Yay. Haz., Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980; ---, *Kısas-ı Enbiyâ Ve Tevârîh-i Hulefâ*, Dersa'âdet 1331; ---, *Kırım Ve Kafkas Tarihçesi*, İstanbul 1307; ---, *Dîvânçe-i Cevdet;* ---, *Dîvân-ı Sâib Şerhinin Tetimmesi*; ---, *Belâgat-ı Osmâniye*, İstanbul 1298, 1299, 1307, 1310, 1323, 1326; ---, *Kavâ'id-i Osmâniye*, İstanbul 1281, 1307; ---, *Tertîb-i Cedîd-i Kavâ'id-i Osmâniye*, İstanbul 1303; --, *Medhal-i Kavâ'id*, İstanbul 1268, 1283; ---, *Kavâ'id-i Türkiyye*, İstanbul 1292; ---, *Risâletü'l-Vefâ*; ---, *Mecmû'a-i Ahmed Cevdet*; ---, *Mahkeme-i Temyîz'in Vezâifine Dâir*; ---, *Îcâr-ı Akār Nizâmnâmesi*; ---, *Mi'yâr-ı Sedâd*, İstanbul 1293; ---, *Âdâb-ı Sedâd Fî İlmi'l-Âdâb*, İstanbul 1294; ---, *Beyânü'l-Unvân*, İstanbul 1273, 1289, 1299; ---, *Takvîmü'l-Edvâr*, İstanbul 1287, 1300; ---, *Hulâsatü'l-Beyân Fî Te'lîfi'l-Kur'ân*, İstanbul 1303; ---, *Mecmû'a-i Aliyye*; ---, *Ma'lûmât-ı Nâfi'a*, İstanbul 1279, 1980; ---, *Hilye-i Sa'âdet*, İstanbul 1304, 1305; ---, *Eser-i Ahd-i Hamîdî*, İstanbul 1309; ---, *Ta'lîkāt-ı Ahmed Cevdet 'Ale'l-Mutavvel*, İstanbul; ---, *Ta'lîkāt-ı Cevdet Âle'ş-Şâfiyeti İbni'l-Hâcib: Gāyetü'l-Beyân*, İstanbul 1294; ---, *Ta'rîfü'l-İrtifâ'*; ---, *Ta'dîl-i Mebâni'l-İnşâ*; ---, *Esmâ'-i Şerîfe Şerhi*; ---, *Sosyalistlere Dair Bir Makale*; ---, *Kıyafetname*; ---, *Anapa Kal'ası'na Dair Fıkarât-ı Târîhiyye*; ---, *İşkodra'ya Dair Mütalaanameler;* ---, *Kozan ve Gavurdağı Ahvaline Dair Bir Makale;* ---, *Halep Vilâyetine Ait Evrak;* ---, *Rumeli Teftişine Ait Evrak;* ---, *Bosna-Hersek Teftişine Ait Evrak;* ---, *Islâhat Layihası;* ---, *Mesnevî-i Şerîf Hakkında Mektup;* ---, *Mufassal Târîh Münasebetiyle Yazdığı Mektuplar;* ---, *Mecmû'a-i Fakīr Ahmed Cevdet;* ---, *Mecmua;* ---, *Mecmû'a-i Ahmed Cevdet;* ---, *Mecmua-i Ahmed Cevdet;* ---, *Cevâpnâme-i Fetvâpenâhî;* ---, *Cevdet Paşa'nın Bazı Müteferrik Asarı;* ---, *Ez-Münşeât-ı Ahmed Cevdet;* ---, *Ez-Münşeât-ı Ahmed Cevdet;* ---, *Mukaddime-i İbn Haldûn Tercümesi*, III, İstanbul 1277; ---, *Et-Terhîb Ve't-Tergīb Tercümesi;* ---, *Dîvân-ı Def'-i Mezâlim Tercümesi;* ---, *İpekböceği Risalesi Tercümesi: Ta'lîmnâme-i Harîr*, İstanbul 1269.

Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakāikü'l-Ahbâr*, Yay. Mücteba İlgürel, İstanbul 1978.

Cebertî, *Acâ'ibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, Bulak 1297; Beyrut.

Halîm Giray, *Gülbin-i Hânân*, İstanbul 1287, 1327; Erzurum 1990.

Jean Henry Castera, *Histoire de Catherine II, Impératrice de Russie*, Paris 1797. Osm. Türkçesi Iakavos Argyropulos, *Terceme-i Tarih-i Katerina,* İstanbul 1829, 1830, 1861. Yay. Mehmet Mercan, *Katerina Tarihi*, Ankara 2010.

Küçük Çelebi-zade İsmail Asım Efendi, *Târîh-i Âsım*, İstanbul 1153, 1282.

Resûl Havî, *Devhatü'l-Vüzerâ*, Bağdad 1246.

Sadullah Enverî Efendi, *Târîh*, Haz. Muharrem Saffet Çalışkan, *(Vekâyi'nüvis) Enverî Sadullâh Efendi ve Tarihinin I. Cildi'nin Metin ve Tahlili* (1182-1188/1768-1774), basılmamış doktora tezi, İstanbul 2000.

Süleyman Faik Efendi, *Zeyl-i Sefînetü'r-Rüesâ*, İstanbul 1269, 1992.

Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi Mür'i't-Tevârîh, Yay. M. Münir Akdepe, İstanbul 1976.

C-İNCELEME VE ARAŞTIRMALAR

AĞIRAKÇA, Ahmet, "Ahmed Cevdet Paşa'nın "Kısas-ı Enbiyâ Ve Tevârîh-i Hulefâ"sının İslâm Tarihi Kaynakları", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.127-144.

AKTEPE, M. Münir, "Enverî.ANVARĪ, Al-ḤĀCC SA'D ALLĀH", *İA*, IV, 281 b-283 a.

---, "Enverî, Sâdullah", *DİA*, XI, 268-270.

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı finans sisteminde dönüm noktası kâğıt para ve sosyo-ekonomik etkileri*, İstanbul 1996.

---, "Tanzimat", *DİA*, XXXX, 1-10.

AKYÜZ, Yahya, "Darülmuallimîn'in İlk Nizamnamesi (1851). Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa", *Milli Eğitim*, sayı: 95 (Mart 1990) s.3-20.

ALİYYE, Fatma, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamânı*, Dersa'âdet 1332

---, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, sad. Metin Hasırcı, İstanbul 1994.

ARIKAN, Zeki, "Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.173-197.

---, "Tarih, Osmanlı", *DİA*, XXXX, 66-72.

---, "Târih-i Cevdet", *DİA*, XXXX, 75-77.

ATALAY, Beşir, "Ahmet Cevdet Paşa Tarihi'nde Osmanlı Devleti" *Yeni Türkiye*, yıl 6, sayı 33 (Mayıs-Haziran 2000), s. 625-639.

AYDIN, M. Âkif, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.21-39.

---, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, 446-450.

BABİNGER, Franz, *Die Gecshichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig 1927, çev. Coşkun Üçok, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara 1982.

BAYSUN, M. Cavid, "Cevdet Paşa Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair", *Türkiyat Mecmuası*, XI (1954) s.213-230.

---, "Cevdet Paşa'nın İşkodra'ya Me'mûriyetine Âid Vesîkalar", *Tarih Dergisi*, cild: XIV, sayı: 19 (Mart 1964), s.41-56.

---, "Çelebî-zâde. Çalabī-zâda, İsmā'īl 'Āṣim Efendi", *İA*, III, 370 b-375 a.

BERKES, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul 1978.

BEYDİLLİ, Kemâl, "Cevdet Tarihi Hakkında İlk Ciddi Çalışma", *Tarih ve Toplum*, XXV/148 (Nisan 1996), s.250-255.

---, "Evraka, Evraka veya Errare Humanum Est", *İlmî Araştırmalar*, 9 (2000), s.45-66.

---, "Sekbanbaşı Risalesi'nin Müellifi Hakkında", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 12 (2005), s.221-224.

BİLGE, Mustafa L., "Ahmet Cevdet Pasha (1823-1895) And His Mission To Rumelia", *The Third International Congress on Islamic civilisation in the Balkans* (1-5 November 2006), Bucharest, s.213-231.

BOLAY, S. Hayri, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Dine Bakışı", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.103-106.

BOWEN, H., "Alḥmad Djewdet Pasha", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition (*EI²*), I, 284 b-286 b.

BURSALI MEHMED TÂHİR, *Osmânlı Mü'ellifleri*, II, İstanbul 1333.

CEMÂLEDDÎN, *Osmânlı Târîh ve Müverrihleri*, Dersa'âdet 1314.

CHAMBERS, Richard Leon, *Ahmed Cevdet Paşa: The Formative Years Of An Ottoman Transitional*, basılmamış doktora tezi, Prinsceton University 1968.

---, "The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Âlim, Ahmed Cevdet Paşa, *International Journal of Middle East Studies*, IV (January 1973), s.440-464.

---, "A 19th century Ottoman Statement on Islam: Ahmed Cevdet Paşa's Cevapname-i Fetvapenah", *Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes VIth* Symposium (1-4 July 1984), Cambridge, s. 275.

DANİŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, İstanbul 1961.

EREN, A. Cevad, "Tanzîmât", *İA*, XI, 709 b-765 a.

ERTAN, Veli, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri ve İlim Değeri* (1822-1895), Ankara 1964.

FERRARD, Christopher, The Belāġat-i 'Oṣmânîye Of Aḥmad Cevdet Paşa And Its Critics", *Osmanlı Araştırmaları*, VII-VIII (1988), s.309-346.

HALAÇOĞLU, Yusuf, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.1-6.

---, "Cevdet Paşa", *DİA*, VII, 443-450.

İLGÜREL, Mücteba, "Vâsıf. Ahmed Vâsıf Efendi", *İA*, XIII, 214 b-217 a.

---, "Cevdet Paşa Tarihi'nin Kaynaklarından Vâsıf Tarihi", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.115-126.

İSMÂ'ÎL HAKKI, *Ondördüncü Asrın Türk Muharrirleri*, Üçüncü defter, İstanbul 1308.

İZGÖER, Ahmet Zeki, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Sosyal ve İktisadi Görüşleri*, basılmamış doktora tezi, İstanbul 1997.

---, *Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1999.

KAHRAMAN, Seyit Ali, *Ahmet Cevdet Paşa Eserlerinden Seçmeler*, İstanbul 1992.

KARABACAK, Esra, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Dilbilgisi Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı: 5 (1990), s.261-270.

KAYNAR, Reşat, "Ahmet Cevdet Paşa Dini Nasıl Anlıyordu?", *Milli Tesanüt Birliği Yayınları:* 2 (1953), s.1-4.

---, "Cevdet Paşa'nın din ve laiklik anlayışı", *Milli Tesanüt Birliği Yayını* (1954), s.177-179.

KESKİOĞLU, Osman, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) Hayatı ve Eserleri", *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1966, XIV, 221-234.

KIZILTAN, Mübeccel, "Öncü Bir Kadın Yazar: Fatma Aliye Hanım", *Journal of Turkish Studies* (*Türklük Bilgisi Araştırmaları*), 14 (1990). Yayınlayanlar: Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Fahir İz Festhschrift I. (Fahir İz Armağanı I.), s.283-329.

---, Mübeccel-GENÇTÜRK, Tülay, *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım Evrakı Kataloğu-I*, İstanbul 1993.

KURAN, Ercüment, "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.7-12.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, "Vekāyinüvis veya Vak'a-nüvis", *İA*, XIII, 271 a-287 a.

---, "Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11 (1981-1982), s.249-252.

---, "Tarihçi Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.107-114.

---, "Ahmed Resmî", *DİA*, II, 121-122.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Cevdet Paşa ve Âile İçi Münâsebetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul 1986, s.199-220.

LEWİS, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, London-Newyork-Toronto 1961, çev. Metin Kıratlı, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1970.

MAKSUDOĞLU, Mehmet, "CEBERTÎ, Abdurrahman b. Hasan", *DİA*, VII, 190-191.

MARDİN, Ebu'lula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Ankara 1996.

MEHMED SÜREYYÂ, *Sicill-i Osmânî* yâhûd *Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniye*, II, Dersa'âdet 1311.

MUALLİM CEVDET, "Dârü'l-Mu'allimîn'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyyesi Vesîlesiyle Mü'essesenin İlk Müdîri Cevdet Paşa'nın Hayât-ı İlmiyyesi Üzerine Konferans", *Tedrîsât Mecmû'ası*, sene VII, nr.39 (1 Haziran 1333), s.429-440.

NEUMANN, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, İstanbul 2000.

ORTAYLI, İlber, "Cevdet Paşa Ve Avrupa Tarihi", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul, 1986, s.163-172.

---, "Hammer-Purgstall", *DİA*, XV, 491-494.

ÖLMEZOĞLU, Âli, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 114 a-123 b.

---, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı Ve Eserleri*, Manisa 2002.

ÖNER, Necati, "Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet, Ali Sedat", *Erdem*, cilt 2, sayı 6 (Eylül 1986), s.769-799.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Asım Efendi. Çelebizâde", *DİA*, III, 477-478.

ÖZCAN, Tahsin, "Nazmîzâde Murtaza Efendi", *DİA*, XXXII, 461-463.

ÖZKAN, Nevzat, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Türk Dili Hakkındaki Görüşleri Ve Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 20, Yıl: 2006/1, s.219-232.

ÖZKAYA, Yücel, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Tarih'inde Arşiv Belgelerini Kullanış Ve Değerlendirişi", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul, 1986, s.145-162.

SEVERCAN, Şefaattin "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 7 (Kayseri 1990), s.227-233.

SÖZEN, Kemal, *Ahmed Cevdet Paşa'nın Felsefî Düşüncesi*, İstanbul 1998.

ŞİMŞEK, Selami, "Süleyman Fâik Efendi", *DİA*, XXXVIII, 85-86.

TANPINAR, Ahmed Hamdi, "Cevdet Paşa Hakkında Düşünceler, I-II-III"; Edebiyat Üzerine Makaleler (Haz. Zeynep Kerman), İstanbul 1969, s.196-206.

---, "Yeniliğin Üç Büyük Muharriri, I- Ahmed Cevdet Paşa", *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yay. Haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1206, s.153-169.

Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmû'ası, sekizinci sene, nr. 44 (1 Haziran 1333), s.97-105.

TURAN, Şerafettin, "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul, 1986, s.13-20.

ÜLGENER, Sabri F., "Ahmet Cevdet Paşa'nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceler", *İş*, c.XIII, sayı 76, No: 12 (1 Aralık 1947), s.5-23.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, *Cevdet Paşa Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri* (1822-1895), Ankara 1945.

ÜREKLİ, Muzaffer, "Gülbin-i Hânân", *DİA*, XIV, 235-236.

YAVUZ, Hulûsi, "Ahmed Cevdet Paşa and the ulema of his time", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, VII/1-2 (1978), s.177-198.

---, "Mecelle'nin Tedvîni Ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi* (27-28 Mayıs 1985), Bildiriler, İstanbul, 1986, s.41-101.

---, "Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895) İslâm Tarihçiliğinin Son Asırdaki Büyük Temsilcisi", *Siyaset ve Kültür Tarihi Açısından Osmanlı Devleti ve İslâm*, İstanbul 1991, s.111-148.

YAVUZ, Kemâl, "Âbidîn Paşa'ya Yazdığı Bir Mektûbda, Cevdet Paşa'nın Mevlevîlik İçindeki Yeri ve Mesnevî'nin Düzme Yedinci Cildi Üzerine Görüşleri", *Selçuk Üniversitesi, 2. Millî Mevlânâ Kongresi* (3-5 Mayıs 1986 Konya), s.1-5.

---, "*Mesnevî-i Şerîf* İle Alâkalı Olarak Cevdet Paşa'nın Âbidin Paşa'ya Yazdığı Bir Mektûp", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, sayı 24-25 (1986), s.441-454.

YAZAN, Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Toplum ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1992.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*, I, İstanbul 1940, s.573-595.